ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 53 (1998)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄3

ΑΘΗΝΑ 2004

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαρία Ψαρρού - Χριστίνα Μακαρατζή - Θεοδώρα Σκαναβή

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Εκδόσεις «Περπινιά» Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Βάλτα Ζαμπάκη, Έλος των Πελαργών, Λόφος των Τσακαλιών, Ξηρόβρυση, Χορτολίβαδο), Βαφείκα. Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο, Λάδη. Εργασίες διαμόρφωσης - συντήρησης. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια. Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη. Επιφανειακή έρευνα - Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ξάνθης: Γκιώνα (Μαύρη Αγορά, Πετρόλοφος), Δάφνη (Μπαΐρια και Πλαγάκια), Άβδηρα - Γκιώνα (Χοιρόδασος), Μάνδρα (Κιρμάδες, Λόφος των Σκηνών). Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Αρχαία πόλη, Παλιόχωρα, Βάλτα Ζαμπάκη, Στάνη), Ξάνθη. Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη, Μαρώνεια (Πόλεμος, Πλατανίτης, Μαύρος Πρίνος), Υφαντές, Ίασμος. Νομός Έβρου: Λουτρός, Ελαία (Σχέδ. 1-2· Πίν. 297-302) ..... Σελ. 735-746

Σαμοθράκη ..... » 746

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Εργασίες αναστήλωσης - συντήρησης. Νομός Σερρών: Αμφίπολη, Σέρρες (Ζιντζιρλί τζαμί, Τέμενος Μεχμέτ Μπέη, Μονή Τιμίου Προδρόμου). Νομός Καβάλας: Καβάλα. Νομός Ροδόπης: Παπίκιον όρος. Νομός Έβρου: Φέρες, Διδυμότειχο (Κάστρο, Τέμενος Βαγιαζήτ), Πύθιο. Διαμορφώσεις. Νομός Σερρών: Αμφίπολη. Νομός Καβάλας: Φίλιπποι. Περιοδείες - Καταγραφές. Νομός Έβρου: Κορνοφωλιά, Σουφλί, Κυριακή, Λάβαρα, Βρυσικά, Παλιούρι, Μεταξάδες, Παταγή. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Οδός Αλεξάνδρου Παναγούλη), Μονή Τιμίου Προδρόμου. Νομός Δράμας: Δράμα. Νομός Ροδόπης: Αναστασιούπολη, Μικρό Πιστό (Σχέδ. 1-2· Πίν. 303-310) ..... » 747-760

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος. Πόλη της Χίου (Πρώτη πάροδος Αγίας Μερόπης, Οδός Ζωής και Θεοδώρας Αυτοκρατείρων, Πάροδος οδού Δελαγραμμάτικα, Συμβολή των οδών Ι. Καλούδη και Γυμνασιάρχου Αναστασιάδη, Οδός Αγίων Αποστόλων, Οδός Κουντουριώτου, Οδός Ι. Χαβιάρα, Οδός Γ. Βούρου). Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Λέσβος. Μυτιλήνη (Οδός Ισαύρων και Ερμού, Οδός Ερμού 196-198, Οδός Κρήνης, Οδός Κουντουριώτου, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου, Οδός Λεσβώνακτος, Συμβολή των οδών Ναυμαχίας Έλλης και Λεσβώνακτος, Οδός Ναυμαχίας Έλλης, Οδός Κυδωνιών, Οδός Π. Βοστάνη, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου, Οδός Πεσμαζόγλου, Συμβολή των οδών Θεοφιλοπούλου και αδιεξόδου, Συμβολή των οδών Χρυσομαλλούσας και Υακίνθου, Συμβολή των οδών Χρυσομαλλούσας και Νεομάρτυρος Θεοδώρου, Οδός Νεομάρτυρος Θεοδώρου, Οδός Ανδρέα Καρκαβίτσα, Οδός Μήλου, Έναντι των εγκαταστάσεων ΕΝΑ Α.Ε., Έναντι στρατοπέδου ΕΥΠ, Μαυροβούνι), Θερμή (Περιοχή Αγίου Γεωργίου, Θέση Τσιλίκι), Πύργοι Θερμής, Αποθήκα, Μήθυμνα (Επαρχιακή οδός Μολύβου - Εφταλούς, Συμβολή των οδών

Μ. Γούτου και Ν. Κέπετζη, Περιοχή Τσιπούρη). Λήμνος. Μύρινα (Οδός Π. Κυδά, Οδός Δ. Παρισίδη και Διονύσου). Καθαρισμοί. Περιοδείες. Κηρύξεις. Κατοχές. Παραδόσεις (Σχέδ. 1-8· Πίν. 311-322) ..... Σελ. 761-782

Λήμνος. Ηφαιστία, Πολιόχνη ..... » 782-783

Χίος. Κάτω Φανά ..... » 783-784

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Άνδρος. Σέριφος. Σίφνος. Μήλος. Κίμωλος. Θήρα. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Άνδρος. Ακρωτήριο Στρόφιλας. Πάρος. Παροικιά (Οικόπεδο Δ. Χαρδαβέλλα, Οικόπεδο Σ. Αλιφέρη, Ιερά Ασκληπιού και Πυθίου Απόλλωνος, Θέση Κριός, Θέση Μαραπάς). Σάμος. Πυθαγόρειο (Άνω πόλη, Οικόπεδο Ι. και Α. Ανδρεαδάκη, Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη - Μ. Μπελεκούκια). Διαμορφώσεις - Στερεώσεις - Καθαρισμοί - Μελέτες. Άνδρος. Οικισμός Υψηλής. Πάρος. Παροικιά. Δήλος. Σέριφος. Ασπρόπυργος. Σίφνος. Κάστρο Σίφνου, Πύργος του Καδέ, Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Μήλος. Αρχαία πόλη, Φυλακωπή. Θήρα. Αρχαία Θήρα (Κτίριο Σελλάδας, Ιερό Αφροδίτης). Καταγραφή - Συντήρηση - Τακτοποίηση ευρημάτων. Ανάφη. Άνδρος. Δήλος. Σίφνος. Μήλος. Παραδόσεις. Πάρος. Επιφανειακές έρευνες - Εντοπισμός νέων θέσεων. Κύθνος. Κάστελλας, Μαυριάνου. Σέριφος. Σίφνος. Μήλος. Αγία Κυριακή (Σχέδ. 1-4· Πίν. 323-336) ..... » 785-812

Δήλος (Σχέδ. 1· Πίν. 337-338) ..... » 812-814

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Χίος. Σάμος. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη Χίου («Σκοτεινή Φυλακή» στο Φρούριο, Φρούριο Χίου, Βυζαντινό Μουσείο Χίου), Νέα Μονή, Βαβύλοι, Έξω Διδύμα, Ανάβατος. Εργασίες συντήρησης. Νομός Χίου: Νέα Μονή, Βαβύλοι, Έξω Διδύμα, Πυργί, Μεστά (Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Γεωργίου), Πόλη Χίου. Διαμορφώσεις. Νομός Χίου: Πόλη Χίου. Καταστροφές αρχαίων. Κηρύξεις. Νομός Χίου: Πόλη Χίου, Βολισσός. Νομός Σάμου: Χώρα, Παγώνδας. Ικαρία. Χριστός Ραχών. Παραδόσεις αρχαίων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη Χίου (Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου, Οικόπεδο Ν. Χόνδρου - Γ. Γανιάρη, Νοτιοανατολικός προμαχώνας, Επιθαλάσσιο τείχος), Νέα Μονή, Ανάβατος (Σχέδ. 1· Πίν. 339-342) ..... » 815-824

14η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Λέσβος. Μυτιλήνη (Ναός Ταξιάρχου Μυρίτζου, Κάτω Κάστρο), Πέτρα. Εργασίες συντήρησης. Λέσβος. Μυτιλήνη, Λουτρά, Περιοχή Πολιχνίτου-Βασιλικών, Σκάλα Ερεσού, Τζίθρα, Λιώτα, Ανεμότια, Κεράμι, Παπιανά, Πέτρα, Καγιάνι, Κάτω Τρίτος, Άντισσα, Περιοχή Πολιχνίτου-Βασιλικών. Περιοδείες - Καταγραφές - Κηρύξεις. Λέσβος. Άγρα, Αγιάσος, Ακράσιο, Βαριά, Παλαιοχώρι, Πλαγιά, Πλωμάρι (Ναός Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ναός Αγίου Νικολάου), Συκούντα, Ερεσός (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου), Μιστεγνά, Μεσότοπος (Ναός Εισοδίων Θεοτόκου, Ναός Ζωοδόχου Πηγής), Μυτιλήνη (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Συμεών), Τρίγωνα, Βατούσα (Ναός Ταξιαρχών, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Δάφια, Ανεμότια, Άντισσα, Κάπη, Κεράμι, Μήθυμνα (Ναός Ταξιαρχών, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίας Κυριακής), Πτερούντα, Ρεύμα, Σκαλοχώρι, Συκαμινέα. Λήμνος. Άγιος Ευστράτιος. Ευτρεπισμός - Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Λέσβος. Λήμνος. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λέσβου: Μυτιλήνη (Οδός Ερμού και Ισαύρων, Φρούριο) (Πίν. 343-344) ..... » 825-836

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Σίκινος. Συκιά, Επισκοπή (Ναός Αγίου Γεωργίου, Παρεκκλήσι Αγίας Άννας). Άνδρος. Διαμορφώσεις. Μελίδα. Συντήρηση εικόνων - τοιχογραφιών. Πάρος. Πα-

ροικιά (Καταπολιανή, Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου, Ναός Παναγίας Σεπτεμβριανής). Σίκινος. Χωριό, Επισκοπή (Ναός Αγίου Γεωργίου, Παρεκκλήσι Αγίας Άννας). Κίμωλος. Κύθνος. Δρυοπίδα (Ναός Αγίου Μηνά, Συλλογή εικόνων Αγίου Γεωργίου). Μύκονος. Κάστρο Χώρας (Ναός Σωτείρας, Ναός Αγίου Ιωάννη του Βάθους, Ναός Παραπορτιανής) (Πίν. 345-368) ..... Σελ. 837-844

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Κνωσός-Σπήλια, Κουνάβοι, Τσούτσουρος (Οικόπεδο Ν. Χαλαμπαλάκη, Οικόπεδο Α. Κεφαλλάκη-Πιταροκοίλη, Οικόπεδο Α. Αποστολάκη, Οικόπεδο Ε. Χρηστάκη-Παντελάκη), Σκινιάς, Τυμπάκι (Θέση Γωνία, Θέση Παναγία Σουμπάλουσα), Μάταλα. Αυτοψίες - Περισυλλογές. Αλαγνί, Αϊτάνια, Σοκαράς, Θέση Τσιμπραγά Αστερουσίων (Σχέδ. 1· Πίν. 369-374) ..... » 845-854

Κομμός ..... » 854

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Χανιά (Οδός Κανεβάρο, Οδός Τζανακάκη, Πλατεία Σοφοκλή Βενιζέλου και Μάχης της Κρήτης, Οδός Σκαλίδη, Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου, Οδός Φλωρίων), Στύλος, Κίσαμος (Οικόπεδο Παπαδάκη-Κατάκη, Οικόπεδο Ν. Κουτσουνάκη, Οικόπεδο Ε. Πατεράκη, Οικόπεδο Γ. Φωτάκη - Θ. Χαιρετάκη), Τσισκιανά. Νομός Ρεθύμνου: Χαμαλεύρι (Θέση Βατέ, Θέση Κονοστάσι, Θέση Γρολάδες), Πέρα Γαληνοί, Μελιδόνι, Αξός, Παντάνασσα, Αποδούλου (Σχέδ. 1-10· Πίν. 375-386) ..... » 855-876

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Αγίου Νικολάου και Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας, Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας, Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λασιθίου: Άγιος Νικόλαος, Ιεράπετρα (Θέση Βιγλιά, Θέση Παραμυθιάς, Θέση Αλυκές), Τσαμπί Μιραμπέλλου, Ζένια Μιραμπέλλου, Ελούντα. Εργασίες διαμόρφωσης - στερέωσης. Παραδόσεις. Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιολογικών θέσεων. Μίλατος. Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι». Έρευνα επιφανείας (Σχέδ. 1-2· Πίν. 387-390) ..... » 877-883

Μάλια, Ίτανος ..... » 883-886

Καβούσι, Μόχλος, Βρόκαστρο, Χρυσοκάμινο ..... » 886-888

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες στερέωσης - συντήρησης - καθαρισμού. Νομός Ηρακλείου: Βορίζια, Βόροι, Καπετανιανά, Επισκοπή. Νομός Χανίων: Κυριακοσέλλια. Νομός Ρεθύμνου: Βαλσαμόνερο (Μονή Βαλσαμονέρου, Παρεκκλήσιο Τιμίου Σταυρού), Θρόνος. Νομός Λασιθίου: Μεσελέροι, Χανδράς, Λιθίνες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Γόρτυνα-Μητρόπολη (Πίν. 391-406) ..... » 889-912

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

Εκθέσεις - Συνέδρια. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Ακρόπολη Σμαριού (Εξωτερική νοτιοανατολική είσοδος ακρόπολης, Αρχαία οδός προσπέλασης στην ακρόπολη, Εξωτερικό «νότιο τείχος», Χώρος Ζο, Μέγαρο Δ, Χώρος Ε4, Διάδρομος Ε, Χώρος Θ1). Συντήρηση - Καθαρισμοί - Μελέτες - Καταγραφές. Ακρόπολη Σμαριού, Πιτσίδια, Σύστημα Δαίδαλος (Σχέδ. 1-3) ..... » 913-924

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ρόδου, Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου, Μουσείο Αστυπάλαιας). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Περιοχή αρχαίας πόλης (Συμβολή ακτής Μιαούλη και οδού Κρή-

της, Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη, Οδός Αλεξάνδρου Διάκου, Οδός Θάλειας και Πολυμνίας, Συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας και Βασ. Ηρακλείου, Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων, Οδός Θεοτοκοπούλου, Συμβολή των οδών Κ. Παλαιολόγου και Θ. Σοφούλη, Οδός Βενετοκλέων, Πλατεία Βρούχου, Οδός Παπανικολάου, Οδός Εθνάρχου Μακαρίου, Οδός Εθνάρχου Μακαρίου και Εθελοντών Δωδεκανησίων, Οδός Ηρώων Πολυτεχνίου, Οδός Σ. Βενιζέλου, Οδός 28ης Οκτωβρίου, Οδός Γρηγορίου Λαμπράκη, Οδός Π. Μελά, Οδός Κέννεντυ 38α, Οδός Πίνδου, Οδός Ενόπλων Δυνάμεων, Συμβολή των οδών Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων, Συμβολή των οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων, Οδός Δημοκρατίας, Συμβολή των οδών Δημοκρατίας και Κομνηνών, Οδός Αγίου Ιωάννου, Οδός Μιχαήλ Πετρίδη, Οδός Καμίρου, Οδός Παρθενόπης, Συμβολή των οδών Κ. Υδραίου και Μυτιλήνης, Οδός Κ. Υδραίου, Έργα διαπλάτυνσης οδού Ρόδου - Λίνδου, Οδός Φιλερήμου, Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου, Οδός Φιλικής Ένωσης Δωδεκανήσου, Οδός Αντώνη Αγγελίδη, Οδός Λιβαδειάς, Οδός Αταβύρου, Οδός Κ. Τσαλδάρη, Οδός Ε. Ζαννή, Οδός Χίου, Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας), Ιαλυσία-Τριάντα (Οδός Τριαντών, Πάροδος Γρηγορίου Λαμπράκη-πρώην 9ης Μαΐου), Κρεμαστή, Κάμιρος, Αρχάγγελος, Γενάδι. Κως. Πόλη Κω (Οδός Ελ. Βενιζέλου και Απελλού, Οδός Μακρυγιάννη, Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη, Οδός Αρίστωνος, Οδός Αγίου Νικολάου, Οδός Μπουμπουλίνας και Αμερικής, Οδός Σπετσών και Αμερικής, Οδός Νυμφαίας, Μαρμαρωτό, Ψαλίδι - Περιοχή Ηρακλής). Χάλκη. Κάλυμνος. Δάμος (Οικόπεδο Γιαβάση, Θέση Φλασκά, Έργα ΔΕΥΑΚ, Πόθια). Αστυπάλαια. Χώρα. Αμοργός. Κατάπολα. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος. Ακρόπολη Ιαλυσσού. Αναστηλωτικές εργασίες. Ακρόπολη Λίνδου. Συντήρηση - Καταγραφές αρχαίων. Ρόδος. Κως. Κάρπαθος. Περιοδείες. Αστυπάλαια. Μικρό Βαΐ. Σύμη. Πέδι, Νύμος. Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Ρόδος, Λέρος. Αστυπάλαια (Σχέδ. 1-12· Πίν. 407-426)..... Σελ. 925-968

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστήλωση - Διαμόρφωση - Αποτύπωση μνημείων. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Χερσαίο τμήμα οχυρώσεων και μεσαιωνική τάφρος, Μεσαιωνικός μόλος των Μύλων, Μόλος Naillac, Ιπποτική οπλοθήκη de Milly, Φρούριο Αγίου Νικολάου, Μονή Αγίου Νικολάου, Μονή Αγίου Γεωργίου, Παναγία του Μπούργκου, Συγκρότημα εκκλησίας Αγίων Αποστόλων και μουσουλμανικού Συσσιτίου, Τέμενος Σουλεϊμάν. Χάλκη (Ναός Παναγίας Εννιαμερίτισσας, Ναός Αγίου Αντρέα στην Αντράμασο, Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα), Κως. Παλαιό Πυλί, Πόλη Κω (Ναός Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, Κάστρο Νεραντζιάς, Οικία Sans). Τήλος. Εργασίες συντήρησης. Ρόδος (Κοσμητική Συλλογή, Ναός Αγίου Μάρκου, Ναός Αγίας Αικατερίνης, Ναός Αγίας Κυριακής, Συλλογή εφορείας, Ναός Εισοδίων, Καστέλλο), Παραδείσι, Σάλακος, Μάσαρη, Ψίνθος, Λίνδος, Αρνίθα, Κατταβιά, Απολλακιά. Κως. Ζηπάρι, Πόλη Κω (Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, Ναός Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου ή Ναυκλήρου, Ναός Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα, Βασιλική Αγίου Γαβριήλ), Νέο Πυλί. Χάλκη (Ναός Παναγίας Χωριανής, Ναός Παναγίας Εννιαμερίτισσας, Ναός Αγίου Αντρέα στην Αντράμασο, Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα). Λέρος. Δρυμώνας. Κάρπαθος. Κάσος. Σύμη (Μονή του Ταξιάρχη Μιχαήλ Ρουκουνιώτη, Συλλογή Μουσείου). Τήλος. Θέση Μισοσκάλι, Θέση Μεσσαριά, Θέση Σανιάνοι, Θέση Κάστελλος. Κάλυμνος. Θέση Σκάλια, Βαθύ. Καστελλόριζο (Μουσείο, Συλλογή Μουσείου). Αμοργός (Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας). Καταγραφές. Ρόδος (Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου). Αμοργός. Περιοδείες. Κάρπαθος. Μεσοχώρι. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Φρούριο Αγίου Νικολάου, Πύργος Αποστόλου Πέτρου, Τομέας Γλώσσας της Γαλλίας, Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Μάρκου, Ναός Αγίου Ιωάννη, Κατάλυμα Ισπανίας, Οδός Ποσειδωνίου, Οδός Θησέως, Οδός Κισθινίου, Ναός Αγίας Κυριακής, Ναός Αγίων Θεοδώρων, Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ, Ναός Παναγίας της Νίκης), Νέα πόλη, Κρητηνία-Κάμιρος Σκάλα (Οικόπεδο Σ. Μανωλικάκη, Οικόπεδο Φωτάκη), Σάλακος. Κως. Κέφαλος, Καρδάμαινα, Μαστιχάρι, Πόλη Κω (Βασιλική Αγίου Γαβριήλ, Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαν-

νίδη, Κάστρο). Κάλυμνος. Βαθύ (Παλαιοχριστιανική βασιλική Ταξιάρχη, Παλαιοχριστιανική βασιλική Παλαιοπαναγιάς). Τέλενδος. Ψέριμος. Νίσυρος. Μανδράκι (Ναΰδριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Ναΰδριο Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη). Κάρπαθος. Αρκάσα, Πηγάδια. Χάλκη (Ναός Αγίου Ανδρέα, Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα) (Σχέδ. 1-15· Πίν. 427-444) ..... Σελ. 969-1014

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Συνέδρια - Διαμορφώσεις. Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Αρχαιομετρικές - Γεωαρχαιολογικές έρευνες. Νομός Λακωνίας: Γύθειο (Θέση Λακωνίς). Νομός Μαγνησίας: Σκόπελος. Νομός Τρικάλων: Όρος Κόζιακας (Σχέδ. 1-2) ..... » 1015-1020

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Υποβρύχιες έρευνες και αυτοψίες. Νομός Δωδεκανήσου: Αστυπάλαια. Όρμος Μαλτεζάνας, Τρίτο Μαρμάρι. Κάλυμνος. Θέση Τοίχος - Ακρωτήριο Χαλή. Λέρος. Όρμος Παρθενίου-βραχονησίδα Αρχάγγελος, Όρμος Ξηροκάμπου. Κάρπαθος. Πηγάδια, Βρόντη Απερίου. Ρόδος. Ακαντιά. Νομός Σάμου: Ικαρία. Μαγγανίτης-Όρμος Αγριομέλισσα, Αρμενιστής, Γιαλισκάρι, Εύδηλος, Καραβόσταμο, Άγιος Κήρυκος. Φούρνοι. Χρυσομηλιά-Όρμος Καμπί, Ψιλή Άμμος, Λιμάνι Φούρνων - περιοχή Αγίου Νικολάου. Σάμος, Πυθαγόρειο, Κοκκάρι-περιοχή Ποτόμι, Λιμένας Βαθέος, Άγιος Ισίδωρος. Νομός Κυκλάδων: Σύρος. Φοίνικας, Κίνι-θέση Λωτός, Αζόλιμνος, Κοινότητα Μάννα-θέση Καρυώτη. Αμοργός. Κόλπος Καταπόλων (Περιοχή Ραχίδι, Περιοχή Ξυλοκερατίδι, Θέση Τουρκολίμανο), Κόλπος Αιγιάλης (Λιμάνι Εμπορειοί, Περιοχή Λακκίου), Όρμος Καλοταρίτισσας. Νομός Αττικής: Αστέρια Γλυφάδας, Δέλτα Φαλήρου, Λαύριο, Μέθανα-Νησάκι, Ευρύτερη περιοχή Μεθάνων. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Νομός Πρέβεζας. Νομός Θεσπρωτίας. Νομός Κερκύρας. Περιοδείες - Εντοπισμοί. Λέρος. Όρμος Παρθενίου - θέση Κονταρίδα, Όρμος Γουρνάς - ναός Αγίου Ισιδώρου, Όρμος Μπλεφούτης. Κέρκυρα. Κοινότητα Νεοχωρίου - θέση Μικρό Νησί. Νομός Θεσπρωτίας: Κοινότητα Σαγιάδας-θέση Αλυμάνι (Σχέδ. 1-2· Πίν. 445-448) ..... » 1021-1032

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 449-462) ..... » 1033-1037

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων

Έγιναν μικρές οικοδομικές επεμβάσεις για διόρθωση κατασκευαστικών ατελειών του κτιρίου. Εγκαταστάθηκαν συστήματα κλιματισμού και συναγερμού στους εκθεσιακούς χώρους. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η μεταφορά των αρχαίων που προέρχονται από τα Άβδηρα και βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας. Άρχισε ο σχεδιασμός του εκθεσιακού προγράμματος[1]. Έγινε η επιλογή των αντικειμένων που θα εκτεθούν και άρχισε η συντήρηση και η καταγραφή τους. Προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την προμήθεια προθηκών. Συγκεντρώθηκε το εποπτικό υλικό που θα συνοδεύει την έκθεση.

Και στα τρία μουσεία της Εφορείας συνεχίστηκαν οι καταγραφές αρχαιολογικού και φωτογραφικού υλικού.

Αρχαιολογικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης

Ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ έχει εκδοθεί απόφαση από τον υπουργό Πολιτισμού για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αλεξανδρούπολη. Θα κατασκευαστεί σε οικόπεδο έκτασης 8 στρεμμάτων, το οποίο βρίσκεται στην είσοδο της πόλης και παραχωρήθηκε από την Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου (ΚΕΔ). Η αρχική πρόταση της Εφορείας είχε προβλέψει κτίριο 3.300 τ.μ. Για οικονομικούς λόγους αποφασίστηκε η σταδιακή κατασκευή του και το εμβαδόν μειώθηκε στα 1.940 τ.μ. Η Εφορεία έχει υποβάλει ένα καταρχάς κτιριολογικό και εκθεσιακό πρόγραμμα, στο οποίο αναφέρονται αναλυτικά τα αρχαία αντικείμενα που θα εκτεθούν. Τα εκθέματα αυτά προέρχονται από τους αρχαιολογικούς χώρους Μεσημβρίας, Μάκρης, Λουτρού (Τραϊανούπολης), Αλεξανδρούπολης, Ρούσσας και από διάφορες άλλες περιοχές του Νομού Έβρου.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Η Εφορεία συμμετείχε στο Γ΄ Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών με θέμα «Μεταβυζαντινή Θράκη», που διοργανώθηκε από το Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής.

Από το 1986 η Εφορεία διοργανώνει αρχαιολογικές συναντήσεις στις πρωτεύουσες των τριών νομών της Θράκης με στόχο την ενημέρωση του κοινού για το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στη Θράκη. Στις συναντήσεις του 1998, που έγιναν τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο, παρουσιάστηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες του 1997. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν ομιλίες αρχαιολόγων σε δήμους, κοινότητες και σχολεία με στόχο τη διάδοση ιστορικών και αρχαιολογικών γνώσεων.

Η ΙΘ΄ ΕΠΚΑ συμμετείχε στην παρουσίαση του έργου των Εφορειών και στην έκθεση φωτογραφίας που διοργάνωσε ο ΣΕΑ.

Στη Σαμοθράκη διοργανώθηκε μουσική εκδήλωση στο ιερό των Μεγάλων Θεών κατά την πανσέληνο του Αυγούστου, σε συνεργασία με τον Πολιτιστικό Σύλλογο Σαμοθράκης. Στον ίδιο χώρο η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Έβρου και η ΙΘ΄ ΕΠΚΑ διοργάνωσαν από κοινού μουσική εκδήλωση στο πλαίσιο του Πανελλήνιου Δημοσιογραφικού Συνεδρίου.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ[2]

Σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης έγιναν στο Μουσείο Κομοτηνής τα τακτικά ετήσια προγράμματα για τους μαθητές της Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού και Α΄ Γυμνασίου (συνολικός αριθμός 1.600 παιδιά περίπου).

Στο πλαίσιο των Εκπαιδευτικών Πολιτιστικών Δικτύων οι μαθητές της Α΄ και Β΄ τάξης του 2ου Ενιαίου Λυκείου Κομοτηνής ενημερώθηκαν για τη ζωή στην αρχαία Μαρώνεια με ημερήσιες επισκέψεις στο Μουσείο Κομοτηνής και στον αρχαιολογικό χώρο της Μαρώνειας.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Οι ανασκαφές[3] (Σχέδ. 1) ήταν μικρής κλίμακας, σωστικού χαρακτήρα και πραγματοποιήθηκαν στο αρχαίο νεκροταφείο (Σχέδ. 2).

---

1. Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Μ. Σουλάκη.

2. Υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι η αρχαιολόγος της Εφορείας Κ. Ξανθοπούλου.

3. Στις ανασκαφές και στις υπόλοιπες αρχαιολογικές εργασίες της

Σχέδ. 1. Χάρτης της Θράκης όπου σημειώνονται οι θέσεις στις οποίες πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές έρευνες κατά το 1998.

Βάλτα Ζαμπάκη

Κεραμοσκεπής τάφος (Θέση 98.08). Βόρειος Περίβολος. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Κατά τις εργασίες συντήρησης στην περιοχή της αρχαϊκής πόλης[4] εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κεραμοσκεπής τάφος που ανήκει στο ελληνιστικό νεκροταφείο που υπάρχει εκεί[5]. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν αναμοχλευμένος ήδη από την αρχαιότητα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με το κρανίο στα δυτικά. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ήταν άνδρας 18-45 ετών. Οι κεραμίδες ήταν στρωτήρες κορινθιακού τύπου. Ο τάφος καλυπτόταν με λεπτή στρώση αμμουδερού χώματος. Το συνολικό πάχος της επίχωσης πάνω από αυτόν ήταν 0,90 μ.

Έλος των Πελαργών (πρώην Λελέ Γκιολ)

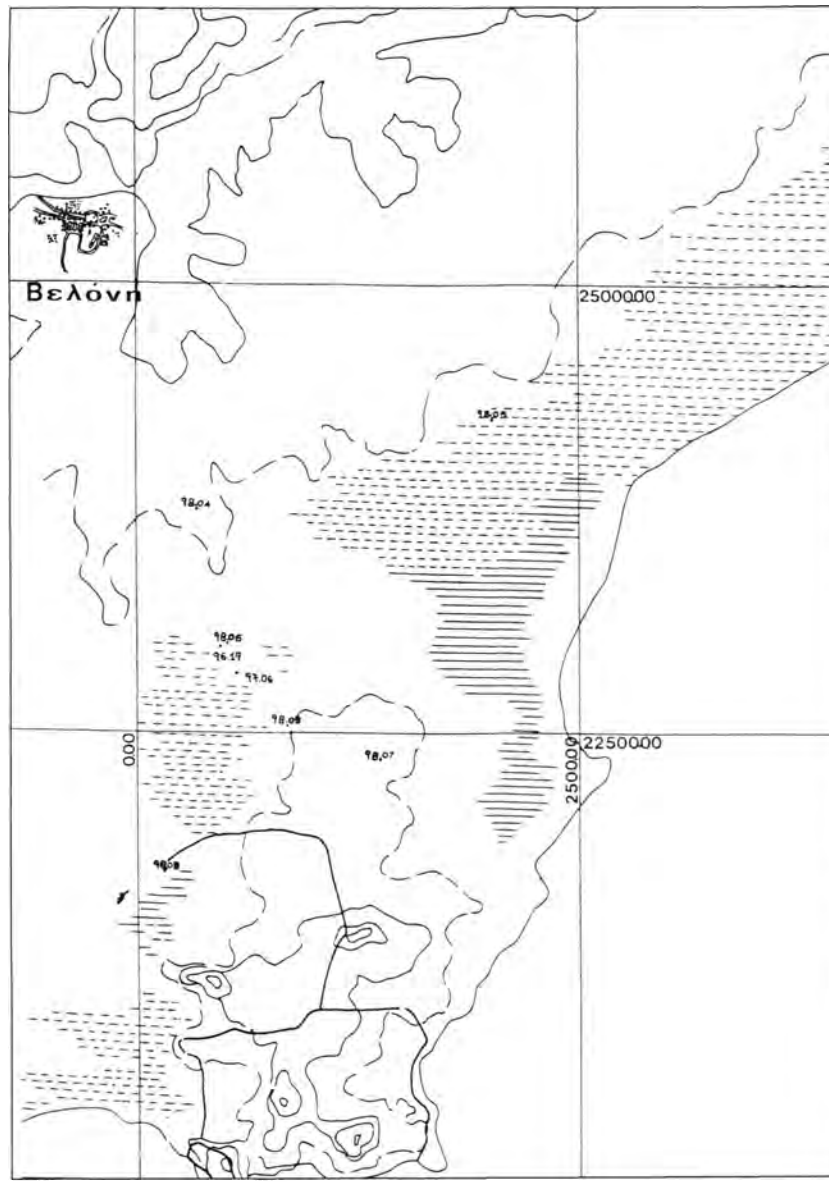
Πήλινη σαρκοφάγος (Θέση 98.03). Αγρόκτημα Αβδήρων.

Αποκαλύφθηκε στην επιφάνεια αγροτικού δρόμου μετά τις έντονες βροχοπτώσεις. Ο τύμβος στον οποίο ανήκε δεν είναι ορατός. Θα πρέπει να ισοπεδώθηκε, όταν κατασκευαζόταν ο δρόμος. Η επίχωση πάνω από αυτήν είναι ελάχι-

Εφορείας στα Άβδηρα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Ακριβοπούλου, Π. Ευθυμίου, Ε. Ιωακειμίδου, Μ. Κεμανετζή, Ε. Κιοσσέ, Κ. Λαζούδη, Θ. Ναζλίδου, Δ. Παπαδημητρίου, Μ. Παπαϊωάννου, Μ. Χρυσάφη, ο φοιτητής αρχαιολογίας Ν. Νεραντζής, η συντηρήτρια Κ. Χρήστου και η σχεδιάστρια Ν. Γκαρσίδου. Σημαντική ήταν η βοήθεια που προσέφεραν οι αρχαιοφύλακες Β. Κατσίκας και Θ. Φραγκούλια, οι μόνιμοι υπάλληλοι της Εφορείας Θ. Γεωργιάδης, Ν. Γλες, Κ. Κιοσσές, Δ. Ξανθόπουλος, Π. Τουμπάρης και η ωρομίσθια υπάλληλος Μ. Καραπαναγιώτου. Η τοπογραφική αποτύπωση έγινε από τον τοπογράφο Α. Γούναρη και η μελέτη του οστεολογικού υλικού από τον ανθρωπολόγο Α. Αγγελαράκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης.

4. Βλ. παρακάτω, Εργασίες Διαμόρφωσης-Συντήρησης, σ. 741.

5. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 471-487.

Σχέδ. 2. Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του αρχαίου νεκροταφείου.

στη (0,07 μ.). Η σαρκοφάγος είχε τοποθετηθεί σε διαμορφωμένη κοιλότητα του φυσικού βράχου.

Ο προσανατολισμός της είναι Α.-Δ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό και το κρανίο στα ανατολικά. Η διατήρηση του σκελετού δεν είναι πολύ καλή. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκε σε άνδρα 25-35 ετών.

Η σαρκοφάγος έφερε πολλές κακώσεις, παρόλα αυτά είχε διατηρηθεί σχεδόν ολόκληρη. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 1,82×0,51, οι εσωτερικές 1,70×0,44, το βάθος της 0,28, το πάχος των τοιχωμάτων 0,025 και το πλάτος του περιχειλώματος 0,05 μ. Ήταν καλυμμένη με τουλάχιστον τρεις στρωτήρες κεράμους κορινθιακού τύπου. Τα προεξέχοντα άκρα τους είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος των μακριών πλευρών και προς τα πάνω. Στα άκρα των στενών πλευρών είχαν τοποθετηθεί επιπλέον και θραύσματα πιθαριών. Πάνω στο κάλυμμα, στο μέσον της βόρειας μακριάς πλευράς, υπήρχε μελαμβαφής κύλικα τοποθετημένη ανάποδα (ΜΑ 6653).

Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ)

Κιβωτιόσχημος τάφος (Θέση 98.07). Όρια αγρών Χ. Λουκμά και Σ. Σταγώνη. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά ενός μικρού τύμβου. Εντοπίστηκε, συλήθηκε και καταστράφηκε από αρχαιοκάπηλους. Ακολούθησε ανασκαφή.

Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. Είναι κατασκευασμένος από ετερόκλητα υλικά σε β΄ χρήση. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 2,13×0,70, εσωτερικές στο επίπεδο του πυθμένα 1,54×0,61 και βάθος 0,60 μ. Πυθμένας είναι το φυσικό έδαφος. Τα τοιχώματα στις τρεις πλευρές είναι κατασκευασμένα από κορινθιακούς στρωτήρες κεράμους στέγης, ενώ στη βόρεια έχουν τοποθετηθεί τρεις σειρές λίθων. Η ανώτερη είναι θραύσμα από πώρινη σαρκοφάγο με πατούρα στην εσωτερική πλευρά. Τα τοιχώματα εσωτερικά είχαν επάλειψη με κονίαμα, τμήμα του οποίου σώζεται στη νότια πλευρά. Οι μακριές πλευρές έχουν μεγαλύτερο μήκος από τα πέρατα του τάφου, όπως αυτά ορίζονται από τις στενές πλευρές. Η κάλυψη αποτελούνταν από λίθινες πλάκες τοποθετημένες κατά το πλάτος τους. Δύο από αυτές έχουν ημικυκλική οπή, διαμ. 0,30 μ., με αυλακώσεις στη μια ακμή τους, σαν αυτές που υπάρχουν στα στόμια πηγαδιών (Πίν. 297 α). Το άνοιγμα αυτό ήταν κλεισμένο με πλακαρούς λίθους.

Στα μετακινημένα από τους αρχαιοκάπηλους χώματα βρέθηκε ακέραιο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (ΜΑ 6654) και τα οστά του σκελετού, ο οποίος ανήκε πιθανώς σε γυναίκα 35-55 ετών.

Ο τάφος χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Την περίοδο αυτή η χρήση του νεκροταφείου των τύμβων είναι περιορισμένη[6].

Ξηρόβρυση (πρώην Κουρού Τσεσμέ)

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 98.04). Αγρός Κ. και Ν. Τερζίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Στο ανατολικό άκρο ενός μακρόστενου εξάρματος με ενταφιασμούς του 5ου αι. π.Χ.[7] έγινε λαθρανασκαφή, με αποτέλεσμα να εντοπιστεί λίθινη σαρκοφάγος που αποδείχθηκε συλημένη από παλιά. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,14× 0,72, οι εσωτερικές 1,95×0,53, το βάθος 0,64 και το πάχος των τοιχωμάτων της 0,10 μ. Τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν λαξευμένα με επιμέλεια, ενώ ο πυθμένας αδρότερος. Η καλυπτήρια πλάκα ήταν μονολιθική και δικλινής, διαστ. 2,34× 0,78 και πάχ. 0,20 στα άκρα και 0,30 μ. στο μέσον. Η επίχωση πάνω από αυτήν είχε πάχος 0,30 στα ανατολικά και 0,90 μ. στα δυτικά.

Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκαν σε γυναίκα 35 περίπου ετών.

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ)

Σύνολο τάφων (Θέση 97.06). Αγρόκτημα Βελόνης.

Το 1997 κατά τη διάνοιξη ενός αποστραγγιστικού καναλιού εντοπίστηκαν 76 τάφοι που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου-α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., από τους οποίους ανασκάφηκαν οι 44. Ανήκουν σε ένα επίπεδο νεκροταφείο, στο οποίο οι ταφικές πρακτικές διαφέρουν αρκετά από αυτές στο νεκροταφείο των τύμβων που ανασκαπτόταν μέχρι τώρα[8].

Φέτος ανασκάφηκαν μερικοί ακόμη τάφοι και έγινε περισυλλογή οστών από τέσσερις κατεστραμμένους λακκοειδείς. Ανασκάφηκε ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα και τέσσερις πήλινες σαρκοφάγοι, οι τρεις κατεστραμμένες από το μηχάνημα του εργολάβου που είχε κάνει την πρώτη εκσκαφή το 1997. Μία από τις σαρκοφάγους αυτές, που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με ιωνικά κυμάτια, είχε εντοπιστεί το 1993 ύστερα από λαθρανασκαφή. Τότε όμως δεν ήταν γνωστό ότι υπήρχε εκεί επίπεδο νεκροταφείο με πυκνούς ενταφιασμούς. Έτσι το ανθρωπολογικό υλικό, που περισυνελέγη και μελετήθηκε, θεωρήθηκε ότι προερχόταν από τη σαρκοφάγο αυτή. Επειδή ανήκε σε δύο άτομα, οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για διπλή ταφή[9], το οποίο τώρα αποδεικνύεται λανθασμένο.

Σύνολο τάφων (Θέση 96.19). Δρόμος Αγροκτήματος Βελόνης. Αγρός Ν. Χατζόπουλου.

Οι τάφοι εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη του δρόμου και ανασκάφηκε περιοχή, διαστ. 9×5 μ. Πρόκειται για ένα σημείο με πυκνούς ενταφιασμούς, οριζόντια και κάθετα. Στο κατώτερο επίπεδο υπάρχουν τάφοι του τέλους του 7ου-αρχών του 6ου αι. π.Χ. που ανήκουν στους πρώτους αποίκους των Αβδήρων, τους Κλαζομενίους. Στο ανώτερο, τάφοι των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

Οι τάφοι του 5ου αι. π.Χ., μία πήλινη (τάφος Ι, άτομο αδιευκρίνιστου φύλου 35-55 ετών) και μία λίθινη σαρκοφάγος (τάφος ΙΙ) βρίσκονταν ελάχιστα εκατοστά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και είχαν σχεδόν καταστραφεί από την άροση. Διατηρήθηκε μόνον ο πυθ-

6. Για τάφους του 3ου αι. π.Χ. στην ίδια θέση, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 297· 46 (1991): Χρονικά, σ. 327.

7. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 650, θέση 95.29.

8. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 635-638.

9. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 392.

μένας τους (Πίν. 297 β). Ανάμεσά τους υπήρχε καύση-εναγισμός από μικρά θραύσματα αγγείων, κυρίως μελαμβαφών του 5ου αι. π.Χ., στα οποία περιλαμβάνονται και μερικά πρώιμα αρχαϊκά. Τα τελευταία, προέρχονται προφανώς από διαταραχή του κατώτερου επιπέδου των τάφων, καθώς ανάμεσα στα δύο επίπεδα δεν μεσολαβεί σχεδόν καθόλου επίχωση. Οι τάφοι αυτοί δεν πρέπει να καλύπτονταν από τύμβους, αλλά να ανήκουν στο επίπεδο νεκροταφείο που εντοπίστηκε στη θέση 97.06, η οποία βρίσκεται σε απόσταση 200 μ. από την 96.19.

Οι πρώιμοι αρχαϊκοί τάφοι ανήκουν στο τέταρτο νεκροταφείο των Κλαζομενίων, το οποίο εντοπίστηκε το 1997[10]. Ανασκάφηκαν: εγχυτρισμός σε αμφορέα (τάφος ΙΙΙ, παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, ηλικίας έως 6 μηνών) (Πίν. 297 β). Δίπλα στον αμφορέα, λίγα θραύσματα αγγείων αποτελούν ίσως εναγισμό της ταφής. Πιθάρι (τάφος ΙV, άνδρας 35-45 ετών). Είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση και ήταν κτερισμένος με το πάνω τμήμα κορινθιακού αλάβαστρου (ΜΑ 7122). Καύση-ταφή (τάφος V, άνδρας 25-35 ετών). Καύση-ταφή (τάφος VII, άνδρας 25-35 ετών). Εντοπίστηκαν δύο ακόμη καύσεις που δεν ανασκάφηκαν. Η μία είναι ταφή (τάφος VI) και η άλλη είναι πιθανώς εναγισμός.

Τάφοι (Θέση 98.06). Αγρός Ν. Χατζόπουλου. Αγρόκτημα Βελόνης.

Από την εντατική μηχανική καλλιέργεια, που γίνεται στον αγρό, ισοπεδώθηκαν αρκετοί μικροί τύμβοι, καταστράφηκαν και αναμοχλεύθηκαν καύσεις και τάφοι (αμφορείς, πιθάρια, πώρινες και πήλινες σαρκοφάγοι). Περισυνελέγησαν θραύσματα αγγείων, ενδεχομένως από εναγισμούς, καθώς επίσης και τα θραύσματα δύο ταφικών αμφορέων μαζί με τα οστά που περιείχαν. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκαν σε άτομα απροσδιόριστου φύλου, ηλικίας έως 6 μηνών. Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στις 96.19 και 96.17[11]. Οι τάφοι στην περιοχή αυτή χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

Βαφέικα

Κοίτη ποταμού Κόσσυνθου

Το καλοκαίρι του 1998, κατά τη διάρκεια παράνομης αμμοληψίας μέσα στην κοίτη του ποταμού Κόσσυνθου, εντοπίστηκε ταφικός πίθος (Πίν. 298 α)[12]. Ακολούθησε η ανασκαφή του, καθώς και η ανασκαφή δύο ακόμη τάφων και μιας εργαστηριακής κατασκευής για επεξεργασία πηλού.

Οι τάφοι, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου (7ος αι. π.Χ.), περιείχαν νεκρούς κτερισμένους με σιδερένια αντικείμενα (ξίφος, εγχειρίδια, πόρπη) και με αγγεία. Βρίσκονται σε δύο σημεία που απέχουν μεταξύ τους 3,5 χλμ., ανήκουν δηλαδή σε δύο διαφορετικά νεκροταφεία.

Η σημερινή κοίτη του ποταμού δεν είναι η φυσική, αλλά διαμορφώθηκε γύρω στο 1947 στο πλαίσιο των αρδευτικών και αντιπλημμυρικών έργων που είχαν γίνει τότε στην πεδιάδα της Ξάνθης. Κατά τη διάνοιξή της (όπως αποδεικνύεται εκ των υστέρων) θα πρέπει να καταστράφηκαν αρκετοί τάφοι που είχαν σκεπαστεί με τις προσχώσεις του ποταμού. Έτσι η ανακάλυψη των τάφων αυτών αποκτά ιδιαίτερη σημασία, διότι έγιναν γνωστά εντελώς άγνωστα νεκροταφεία της εποχής αυτής στο χώρο της Θράκης.

Η ύπαρξη των νεκροταφείων προϋποθέτει την ύπαρξη και των αντίστοιχων οικισμών που τα χρησιμοποιούσαν. Τα οικοδομικά τους κατάλοιπα είναι πιθανώς και αυτά θαμμένα κάτω από τις προσχώσεις του ποταμού. Οι κάτοικοί τους πρέπει να ανήκαν στο θρακικό φύλο των Βιστόνων, το οποίο, πριν να αποικίσουν την περιοχή οι Έλληνες, διέμενε ανάμεσα στον ποταμό Νέστο και τη λίμνη Βιστονίδα[13].

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Τον Αύγουστο του 1997 πραγματοποιήθηκε γεωφυσική έρευνα μέσα στο απαλλοτριωμένο και περιφραγμένο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου της Στρύμης. Η έρευνα, που συμπεριελάμβανε μαγνητικές και ηλεκτρικές διασκοπήσεις, κάλυψε έκταση 10 στρεμμάτων και έγινε από το Εργαστήριο Γεωφυσικής-Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών Κρήτης με επικεφαλής τον Α. Σαρρή σε συνεργασία με τη ΙΘ΄ ΕΠΚΑ.

Η γεωφυσική διασκόπηση χαρτογράφησε έναν αριθμό

10. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 638-641.

11. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 860.

12. Τον υπέδειξε στην Υπηρεσία μας ο κάτοικος των Βαφέικων Ι. Στόγιογλου.

13. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 1-18.

γεωφυσικών στόχων με πιθανό αρχαιολογικό ενδιαφέρον και το επόμενο έτος επιλέχθηκαν και ερευνήθηκαν[14] πέντε τετράγωνα[15] (πλευράς 4 μ.) του τομέα 2.5.2, που καλύπτει το νοτιοδυτικό τμήμα του απαλλοτριωμένου αρχαιολογικού χώρου. Οι ενδείξεις της γεωφυσικής έρευνας επιβεβαιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, αν και η έκταση της ανασκαφής ήταν μικρή εξαιτίας των περιορισμένων πιστώσεων.

Στα τετράγωνα που ερευνήθηκαν η επίχωση ήταν λεπτή και διαταραγμένη και οι τοίχοι σώζονταν στο ύψος των θεμελίων. Η ποσότητα της κεραμικής ήταν σχετικά μεγάλη, αλλά η κατάσταση διατήρησής της δεν ήταν ικανοποιητική. Πολλά είναι τα θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και άβαφων αγγείων καθημερινής χρήσης, ενώ αρκετά είναι και τα θραύσματα από μελαμβαφή αγγεία (κάνθαροι, σκύφοι, σκυφίδια, λύχνοι) του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Σχεδόν όλα τα νομίσματα που βρέθηκαν είναι χάλκινα, προέρχονται από τη Μαρώνεια και ανήκουν στην έβδομη περίοδο του νομισματοκοπείου της πόλης (398/7-386 ή 377-365 π.Χ.[16]).

Τετράγωνα Ρ5β-Ρ5δ-Σ5α. Εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, καθώς και τμήματα τριών τοίχων. Ο μεγαλύτερος από τους τοίχους συνεχιζόταν και στα τρία τετράγωνα και αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ. (Πίν. 298 β). Το πλάτος του ήταν 0,56-0,66 μ. και το ύψος στο οποίο σώθηκε δεν ξεπερνούσε τα 0,70 μ. Στο στρώμα καταστροφής, εκτός από τα πολλά θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού και κορινθιακού τύπου, οξυπύθμενων αμφορέων και άβαφων αγγείων καθημερινής χρήσης βρέθηκαν και αρκετά θραύσματα μελαμβαφών αγγείων.

Τετράγωνα Χ7γ-Φ7δ. Στην έκταση των δύο τετραγώνων και του μεταξύ τους μάρτυρα, που επίσης αφαιρέθηκε, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, καθώς και τμήμα δρόμου που είχε πλάτος 5 μ. και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ο δρόμος ήταν στρωμένος με μικρές κροκάλες σε πυκνή διάταξη και με θραύσματα κεραμίδων στέγης, μεγάλων άβαφων αγγείων και αμφορέων.

Παράλληλα με την ανασκαφή, έγινε συγκόλληση των λίθινων σαρκοφάγων και των κιβωτιόσχημων τάφων που είχαν βρεθεί κατεστραμμένοι στις ανασκαφές των ταφικών τύμβων Α΄, Β΄, Γ΄ και Ε΄ του Μητρικού[17]. Οι τάφοι και οι σαρκοφάγοι φυλάσσονται στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο της Στρύμης.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Πλωτινόπολη

Το 1998 η ανασκαφική έρευνα στην Πλωτινόπολη πραγματοποιήθηκε στον Τομέα Λ και συγκεκριμένα βόρεια του κτιρίου με τα ψηφιδωτά δάπεδα[18].

Ανασκάφηκαν λείψανα κτιρίων, τα οποία μαζί με το κτίριο με τα ψηφιδωτά ανήκουν πιθανότατα σε ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα (Πίν. 299 α). Η κεραμική, τα νομίσματα και τα άλλα κινητά ευρήματα δείχνουν ότι ο χώρος βρισκόταν σε χρήση από το 2ο έως τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ.

Αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα κιόνων παλαιοχριστιανικών χρόνων και ένα μαρμάρινο γυναικείο ακέφαλο αγαλμάτιο (Πίν. 299 β).

Η κεραμική περιλαμβάνει συνήθως άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, μερικά από τα οποία είναι χειροποίητα. Βρέθηκαν επίσης σιδερένια, χάλκινα και οστέινα αντικείμενα, πήλινα υφαντικά βάρη, λυχνάρια και πολλά χάλκινα νομίσματα.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

Λάδη

Σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε σε ταφικό τύμβο που βρισκόταν βορειοδυτικά της Κοινότητας Λάδης Διδυμοτείχου, στη θέση Βέργη μέσα στον αγρό του Α. Πεταλά[19]. Ο τύμβος είχε ύψος 50 μ. περίπου και διάμετρο 40 μ. πε-

14. Για την αρχαία Στρύμη, βλ. Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρύμης*, Θεσσαλονίκη 1967. Για τις πρόσφατες ανασκαφές της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 657-659· 52 (1997): Χρονικά, σ. 871-872.

15. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Νικηφορίδου, Ε. Μάρου, Ρ. Γουγουσάκη και Φ. Αϊτατόγλου.

16. Η έβδομη περίοδος του νομισματοκοπείου της Μαρώνειας τοποθετείται σύμφωνα με τη Schönert-Geiss ανάμεσα στο 398/7 και στο 386/5 π.Χ., βλ. E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Maroneia*, Berlin 1987, σ. 27-35, ενώ η Lorber, τοποθετεί την έβδομη περίοδο ανάμεσα στο 377 και στο 365 π.Χ., βλ. C.C. Lorber, *Amphipolis, The Civic Coinage in Silver and Gold*, Los Angeles 1998, σ. 65.

17. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 655-667· 7 (1993), σ. 601-605. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 872. Τη συγκόλληση των τάφων και των σαρκοφάγων ανέλαβε ο συνταξιούχος τεχνίτης της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ Ν. Αϊναλίδης.

18. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 873.

19. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Νικηφορίδου. Την τοπογραφική αποτύπωση του τύμβου έκανε ο τοπογράφος Π. Μουζακίδης. Τη συντήρηση του υλικού ανέλαβε ο συντηρητής της Εφορείας Γ. Λαϊνίδης και τις φωτογραφίες των αντικειμένων ο φωτογράφος Σ. Στουρ-

ρίπου. Στο κεντρικό τμήμα του υπήρχε μεγάλο όρυγμα από παλαιότερη παράνομη επέμβαση.

Στο νότιο τμήμα του τύμβου και στο επίπεδο του φυσικού εδάφους αποκαλύφθηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι, ενός ενήλικα άνδρα, ενός παιδιού και ενός βρέφους, καθώς και πολλά σημεία με υπολείμματα πυρών και προσφορών (Πίν. 300 α). Στις περιοχές των προσφορών, εκτός από τα πολλά σπασμένα πήλινα αγγεία, βρέθηκαν θραύσματα γυάλινων αγγείων και άλλα αντικείμενα, όπως χάλκινο λυχνάρι, χάλκινα ελάσματα, σιδερένια μαχαιρίδια, σιδερένια καρφιά και πήλινα σφονδύλια. Οι δύο τάφοι ήταν ακτέριστοι και μόνον ο σκελετός του ενήλικα άνδρα συνοδευόταν από ένα σιδερένιο αιχμηρό εργαλείο.

Στο κεντρικό τμήμα του τύμβου εντοπίστηκε ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος λάκκος με ακανόνιστο κυκλικό περίγραμμα, διαμ. 3,20-3,65 και βάθ. 0,30-0,40 μ. Στο κέντρο του είχε ανοιχθεί δεύτερος λάκκος σχήματος σκάφης, με ορθογώνιο περίγραμμα. Στο επίπεδο του χείλους του ο λάκκος είχε μήκος 2,45 και πλάτος 0,95 μ., ενώ στο επίπεδο του πυθμένα του είχε μήκος 2,05 και πλάτος 0,67 μ. Το βάθος του ήταν 0,30 μ. Μέσα στο δεύτερο αυτό λάκκο είχαν εναποτεθεί τα υπολείμματα από την καύση του σώματος ενός άνδρα ηλικίας 35-40 ετών. Μαζί με τα καμένα οστά του νεκρού υπήρχαν και μερικά καμένα οστά ζώων, πολλά κάρβουνα, καθώς και ορισμένα ξύλα που δεν είχαν απανθρακωθεί τελείως. Επάνω σε αυτά είχαν τοποθετηθεί τα κτερίσματα: ένα σιδερένιο ξίφος, τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων, πήλινα και γυάλινα αγγεία, ένα χρυσό ταινιωτό διάδημα, ένα χρυσό επιστόμιο, αργυρά ελάσματα κ.ά. Έξω από τη νότια πλευρά του ορθογώνιου λάκκου είχαν τοποθετηθεί μικρά πήλινα και γυάλινα αγγεία (Πίν. 300 β).

Στο δυτικό τμήμα του τύμβου και ψηλά στην επίχωσή του αποκαλύφθηκε ένας τέταρτος λακκοειδής τάφος νεαρής γυναίκας ηλικίας 17-20 ετών. Το μοναδικό αντικείμενο που βρέθηκε μέσα στον τάφο ήταν ένα χάλκινο δακτυλίδι, από το οποίο έλειπε ο δακτυλιόλιθος.

Από την παρατήρηση της στρωματογραφίας του τύμβου (Πίν. 300 γ) έγινε κατανοητό ότι αρχικά κατασκευάστηκε ένας μικρός τύμβος, για να καλύψει τις ταφές του νότιου τμήματος. Κοντά στον τύμβο αυτόν ανοίχθηκε ο λάκκος, μέσα στον οποίο τοποθετήθηκαν τα υπολείμματα της καύσης, και στη συνέχεια συσσωρεύτηκαν και άλλα χώματα, ώστε να κατασκευαστεί ένας μεγάλος ενιαίος τύμβος. Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη του υλικού και οι δύο τύμβοι κατασκευάστηκαν τον 1ο αι. μ.Χ.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Σε μεμονωμένα μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους της Θράκης, που δεν είναι ιδιαίτερα προσιτοί στο ευρύ κοινό, πραγματοποιήθηκαν το 1998 διάφορα έργα υποδομής.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Στο φρούριο της Καλύβας έγιναν διαμορφώσεις, για να διευκολύνεται η πρόσβαση και η περιήγηση των επισκεπτών. Κατασκευάστηκαν ξύλινοι διάδρομοι και κλίμακες και δημιουργήθηκε «περίπατος» σε όλη την εξωτερική περίμετρο του φρουρίου. Στο μακεδονικό τάφο Σταυρούπολης έγινε βελτίωση του δρόμου που οδηγεί σε αυτόν και δημιουργήθηκε χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων. Διανοίχθηκε δρόμος που οδηγεί στο φρούριο της Μυρτούσας (Αερικού).

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Άβδηρα

1. Στο βορειοανατολικό άκρο του βόρειου περιβόλου έχει ανασκαφεί τμήμα της πρώτης εγκατάστασης των Κλαζομενίων και των Τηίων αποίκων[20]. Η περιοχή της ανασκαφής παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα εξαιτίας των στάσιμων νερών, τα οποία αναβλύζουν από το έδαφος. Μετά το 1993, που ήταν η τελευταία ανασκαφική περίοδος, ο χώρος ανέπτυξε με γοργό ρυθμό ιδιαίτερα πυκνή υδροχαρή βλάστηση. Τα νερά κάλυψαν το μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής. Φέτος έγινε καθαρισμός και αποψίλωση όλης της περιφραγμένης περιοχής και εργασίες για την αποστράγγιση των νερών. Κατασκευάστηκαν φρεάτια αποχέτευσης και εγκαταστάθηκε μόνιμη αντλία. Για το σκοπό αυτό ήταν απαραίτητη η μεταφορά ηλεκτρικού ρεύματος από απόσταση 1.200 μ. Έγινε σύνδεση με την αποχέτευση και τα φρεάτια.

νάρας. Την ανθρωπολογική εξέταση των οστών έκανε ο Α. Αγγελαράκης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης και τα οστά ζώων εξέτασε η Δ. Μυλωνά από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ). Για την πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 19-29.

20. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1982, ήταν ενταγμένη στο πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών «Ανασκαφές Θράκης» και έγινε από τη Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, προϊσταμένη της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ. Οι ανασκαφικές εκθέσεις έχουν δημοσιευθεί στα *Έργον* και *ΠΑΕ* 1982-1993.

Μεγάλα είναι τα προβλήματα συντήρησης του οικοδομικού υλικού των κτισμάτων, και ιδιαίτερα του ηφαιστειογενούς προέλευσης τοπικού λίθου, ο οποίος εμφανίζει σημαντικά προβλήματα διάβρωσης. Τα προβλήματα αυτά με πρωτοβουλία της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη μελετήθηκαν από τον Ν. Μπελογιάννη, διευθυντή του Ινστιτούτου Λίθου. Ακολούθησε προκαταρκτική συντήρηση[21] τόσο των κτισμάτων, όσο και των τάφων. Πάνω από ένα πιθάρι τοποθετήθηκε μικρό στέγαστρο.

Τα λείψανα του νεωσοίκου εμφανίζουν καλπάζοντα ρυθμό φθοράς από την επίδραση του παγετού. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη συντήρηση και την προστασία του ήταν η στέγασή του[22]. Το στέγαστρο αποτελεί ταυτόχρονα και μια προσπάθεια αναπαράστασης του νεωρίου. Αποτελείται από επαναλαμβανόμενα στοιχεία, τα οποία περιβάλλουν και ακολουθούν τις τετράπλευρες βάσεις της θεμελίωσης. Η κάλυψη αποτελείται από κυματοειδή φύλλα ημιδιαφανούς πολυεστερικού υλικού λευκού χρώματος (Πίν. 301 α). Για τη συντήρηση χρησιμοποιήθηκε Rhoximat HD RC 70 και έγινε συμπλήρωση με υδραυλικό κονίαμα. Σε ορισμένες από τις ρωγμές των δόμων διοχετεύθηκε μαρμαρόκολλα.

Στα λείψανα της κλίμακας η αποσάθρωση είχε αρχίσει να γίνεται επικίνδυνη. Κρίθηκε λοιπόν σκόπιμο, ήδη από το 1994, να καλυφθούν με φελιζόλ, λινάτσες και πηλόχωμα μέχρι την κατασκευή μόνιμου στεγάστρου. Φέτος η κλίμακα αποκαλύφθηκε για να συντηρηθεί. Χρησιμοποιήθηκε και εδώ Rhoximat HD RC 70. Δημιουργήθηκε περιμετρικά καλούπι, στο εσωτερικό του οποίου τοποθετήθηκαν ανοξείδωτα σίδερα και στη συνέχεια υδραυλικό κονίαμα. Μετά καλύφθηκε πάλι με τον ίδιο τρόπο.

2. Στο δυτικό τμήμα του νότιου περιβόλου, που αποτελεί τον κυρίως επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων, άρχισε να γίνεται αποψίλωση και καθαρισμός παλαιών ανασκαφικών τομών που βρίσκονται μέσα σε πρόσφατα απαλλοτριωμένα αγροτεμάχια και καλύπτονται από πυκνή βλάστηση. Οι τομές περιέχουν κτίσματα του 4ου αι. π.Χ., τα οποία πρόκειται να αποτυπωθούν.

3. Έγινε αποχωμάτωση σε ένα οικοδομικό τετράγωνο με ρωμαϊκές κατοικίες, που είχε ανασκάψει ο Δ. Λαζαρίδης το 1952 και το 1954[23]. Επειδή τότε δεν υπήρχε δυνατότητα απομάκρυνσης των μπάζων, είχαν ριχθεί μέσα σε χώρους του ίδιου του κτιρίου. Τώρα απομακρύνθηκαν με ανασκαφή μέχρι το επίπεδο που είχε φθάσει ο Λαζαρίδης.

4. Έγιναν αποστραγγιστικά έργα στην περιοχή της δυτικής πύλης του νότιου περιβόλου, η οποία κατακλύζεται από νερά μετά από έντονες βροχοπτώσεις.

5. Επισκευάστηκαν μικρά τμήματα της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου.

6. Έγινε φωτογράφηση[24] τμημάτων της αρχαίας πόλης και των νεκροταφείων (ταφικά μνημεία 93.01, 96.10, τάφοι της θέσης 97.06 και αρχαίος δρόμος θέση 97.14).

7. Έγινε περίφραξη 10 ταφικών τύμβων που έχουν εξαιρεθεί από τον αναδασμό των ετών 1994-1995.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για την ανάδειξη του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου με στερεώσεις, καθαρισμούς, περιφράξεις, σήμανση μνημείων, διαμόρφωση διαδρομών επίσκεψης και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ - ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Οι κτιστοί τάφοι Λαγηνών και Ρηγίου περιφράχθηκαν και κατασκευάστηκαν στέγαστρα για την προστασία τους. Στον κτιστό τάφο Ελαφοχωρίου τοποθετήθηκαν πινακίδες. Ο χώρος διαμορφώθηκε και περιφράχθηκε. Στον αρχαιολογικό χώρο Μάκρης έγιναν μικρής κλίμακας εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των νεολιθικών αρχιτεκτονικών κατασκευών, έναρξη κτηματογράφησης του αρχαιολογικού χώρου και αρχιτεκτονική αποτύπωση και τοπογράφηση του χώρου.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Μεσημβρία-Ζώνη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάπλασης, ανάδειξης και αξιοποίησης του αρχαιολογικού χώρου. Σχεδιάστηκε και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η κατασκευή του νέου φυλάκιου-εκδοτηρίου εισιτηρίων και χώρων εξυπηρέτησης κοινού.

21. Οι εργασίες συντήρησης που αναφέρονται εδώ έγιναν από τον Π. Τζαννετάκη, συντηρητή του Μουσείου Καβάλας.

22. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Ν. Λιανό.

23. *ΠΑΕ* 1952, σ. 274-275· 1954, σ. 161-162.

24. Από το φωτογράφο Γ. Πατρικιάνο.

Σχεδιάστηκαν ενημερωτικές πινακίδες με κείμενα και αναπαραστάσεις, για να τοποθετηθούν σε επιλεγμένα σημεία του χώρου. Άρχισε η διαμόρφωση της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, τον ξενώνα και τα εργαστήρια. Παράλληλα έγινε συντήρηση της εξωτερικής επιφάνειας των κτιρίων και αλλαγή των ξύλινων κουφωμάτων και επεκτάθηκε η πλακόστρωση του περιβάλλοντος χώρου. Έγιναν συμπληρωματικές δενδροφυτεύσεις μέσα στον αρχαιολογικό χώρο και στον ευρύτερο χώρο της εισόδου, όπου διαμορφώθηκε και χώρος στάθμευσης οχημάτων. Ολοκληρώθηκε επίσης ο ετήσιος γενικός καθαρισμός και συνεχίστηκε το πρόγραμμα συντήρησης των οικοδομικών λειψάνων.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Γκιώνα

Μαύρη Αγορά (πρώην Καρά Παζάρ, αριθ. κτημ. 183)

Βρίσκεται στα βόρεια όρια του Χοιρόδασους (πρώην Ντομούζ Ορμάν) και είναι μια πολύ μεγάλη ακαλλιέργητη έκταση με πολλά βράχια, σε μερικά από τα οποία υπάρχουν ίχνη αρχαίας λατόμευσης. Κατά τόπους διακρίνεται επιφανειακή κεραμική. Μεγαλύτερη συγκέντρωση εντοπίζεται βορειοανατολικά από το τριγωνομετρικό της ΓΥΣ, δίπλα στον αγροτικό δρόμο. Εντοπίστηκε επίσης λαξευτός ληνός και βράχοι με τεχνητές κοιλότητες που ίσως αποδίδουν αστερισμούς. Τμήμα της έκτασης αυτής προς Ν. αποτελεί το ύψωμα Κοτζά Τεπέ (Μεγάλος Λόφος), στο οποίο υπάρχει ταφικός τύμβος και αραιοί βράχοι, όπου επίσης διακρίνονται ίχνη αρχαίας λατόμευσης.

Πετρόλοφος (πρώην Τας Τεπέ, αριθ. κτημ. 511)

Ύψωμα εν μέρει φυσικό, εν μέρει προερχόμενο από αρχαιολογικές επιχώσεις που βρίσκεται στα όρια των αγροκτημάτων Γκιώνας-Μέλισσας. Ένα τμήμα στην κορυφή του έχει αφεθεί χέρσο, το υπόλοιπο καλλιεργείται. Διακρίνεται επιφανειακά σε μήκος 1,50 μ. τοίχος από πλακαρές πέτρες με ευθύγραμμο εξωτερικό μέτωπο και ακανόνιστο εσωτερικό. Στην περιοχή γύρω από αυτόν υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και κεραμική.

Δάφνη

Μπαΐρια και Πλαγάκια ή παλιά Τσιφλίκια

Κεραμική μεταβυζαντινών χρόνων εντοπίστηκε στο ύψωμα Μπαΐρια (αγρός Θ. Μπαξεβάνη) και στη θέση Πλαγάκια ή παλιά Τσιφλίκια (αγρός Σ. Μπάτζιου).

Άβδηρα-Γκιώνα

Χοιρόδασος (πρώην Ντομούζ Ορμάν)

Το Χοιρόδασος ήταν ένα μεγάλο δάσος με βελανιδιές που βρισκόταν ανάμεσα στους οικισμούς Μυρωδάτο, Άβδηρα, Γκιώνα και Μέλισσα. Από το 1938 άρχισε να εκχερσώνεται· με τους αναδασμούς (Γκιώνας 1984-1987, Αβδήρων 1987-1992, Πεζούλας 1989-1995 και Μέλισσας 1990-1993) εκχερσώθηκε πολύ μεγάλο τμήμα του, ώστε να δημιουργηθούν νέες εκτάσεις για καλλιέργεια. Σήμερα έχει απομείνει μόνον ένας μικρός πυρήνας. Με τις εκχερσώσεις των αναδασμών και τις καλλιεργητικές εργασίες που ακολούθησαν έρχονται στο φως διάφορα σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος[25].

Κίτρινος Βράχος (πρώην Σαρί Καγιά). Θέση 95.15. Αγρός Λ. Βογιατζή. Αγρόκτημα Αβδήρων. Στο νοτιοδυτικό άκρο του αγρού, όπου υπήρχε χαμηλό έξαρμα, αποκαλύφθηκε με τη σταδιακή άροση τμήμα αρχαίου κτιρίου (Πίν. 301 β). Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους γωνιόλιθους που εδράζονται πάνω σε υπόστρωμα από μικρούς ακατέργαστους λίθους. Αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία. Ο τοίχος που διακρίνεται σε μεγαλύτερο μήκος (6,30 μ.) έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Αρκετοί γωνιόλιθοι έχουν μετακινηθεί με τη μηχανική καλλιέργεια και βρίσκονται σε διάφορα σημεία του αγρού. Γύρω από το κτίριο σε μια έκταση 30×50 μ. υπάρχει κεραμική και άφθονο οικοδομικό υλικό. Περισυνελέγησαν δύο λίθινοι τριπτήρες.

Το κτίριο αυτό βρίσκεται σε απόσταση 6.300 μ. από το νότιο περίβολο της πόλης. Πρόκειται πιθανώς για μια από τις αγρεπαύλεις που υπήρχαν στην αγροτική περιοχή των Αβδήρων. Μπορεί να τοποθετηθεί στον 4ο αι. π.Χ.

Ρούμπουναρ. Νοτιοδυτικό τμήμα αγροκτήματος Γκιώνας. Στους αγρούς Δ. Θεοδωρακάκη (αριθ. 219), Σ. Γεωργαντζή (αριθ. 212) και Κ. Δαργανάκη (αριθ. 213), οι οποίοι χωρίζονται από αγροτικό δρόμο κατεύθυνσης Β.-Ν., εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίου κτιρίου. Υπάρχει άφθονη επιφανειακή κεραμική και θραύσματα κεραμιδιών στέ-

25. *ΑΔ* 49 (1993): Χρονικά, σ. 402 (Αγρόκτημα Μέλισσας, Αγρός Ακατζίδη).

γης. Άφθονο οικοδομικό υλικό, που προέρχεται από την καλλιέργεια (γωνιόλιθοι και αργοί λίθοι), διακρίνεται στην επιφάνεια των αγρών ή είναι συγκεντρωμένο στα άκρα τους. Η έκταση που καταλαμβάνει είναι 6.200 τ.μ. Πρόκειται μάλλον για κάποια έπαυλη που βρισκόταν σε αγρόκτημα της Χώρας των Αβδήρων. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Βόρεια από το κτίσμα σε απόσταση 500 μ. περίπου, στη θέση Μπαΐρια, υπάρχει μεγάλος ταφικός τύμβος που είναι πιθανόν να σχετίζεται με αυτό.

Μάνδρα

Κιρμάδες

Θέση 98.01. Βρίσκεται 300 μ. νοτιοδυτικά του Πετρόλοφου (πρώην Τας Τεπέ), όπου βρίσκονται τα λατομεία πωρόλιθου των αρχαίων Αβδήρων. Η περιοχή ήταν καλλιεργήσιμη, κατά τον πρόσφατο (1996) αναδασμό όμως με ενέργειες της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ εξαιρέθηκε και χαρακτηρίστηκε αρχαιολογικός χώρος (αριθ. αγρ. 524). Στη θέση αυτή έγινε από αγνώστους παράνομη ανασκαφή κατά την οποία εντοπίστηκε τμήμα αρχαίου κτιρίου. Ακολούθησε καθαρισμός από την Εφορεία. Αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία της θεμελίωσής του. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους αδρά κατεργασμένους γωνιόλιθους. Ο ένας διακρίνεται σε μήκος 3,30 και ο άλλος σε 1,15 μ. Γύρω από το κτίριο υπάρχει άφθονη επιφανειακή κεραμική και κεραμίδια στέγης. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Λόφος των Σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Θέση 98.02. Μέσα σε αποστραγγιστικό κανάλι που ανοίχθηκε κατά τις εργασίες υλοποίησης του αναδασμού αγροκτήματος Μάνδρας εντοπίστηκε πήλινος αγωγός ύδρευσης σε βάθος 1,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ήταν τοποθετημένος κατά τον άξονα Α.-Δ. Αποτελείται από προσαρμοζόμενα τμήματα. μήκ. 0,52 και εξωτ. διαμ. 0,22 μ. Στο ένα άκρο υπάρχει υποδοχή, εσωτ. διαμ. 0,18 μ., στο άλλο προεξοχή, μήκ. 0,06 μ., οπότε η εσωτερική διάμετρος μειώνεται στα 0,14 μ. Έτσι η σύνδεση των τμημάτων μεταξύ τους είναι απόλυτη. Εντοπίστηκαν τέσσερα τμήματα. Τα δύο μεσαία περισυνελέγησαν γιατί είχαν υποχωρήσει. Με μικρή ανασκαφική τομή αφαιρέθηκαν και τα δύο άλλα που βρίσκονταν μέσα στις παρειές του καναλιού (ΜΑ 7209-7212). Χρονολογείται πιθανώς στον 4ο αι. π.Χ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Αρχαία πόλη

Ο Γ. Χατζόπουλος περισυνέλεξε από την περιοχή Μπέη Πηγάδι και παρέδωσε το πάνω μέρος μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με ανθεμωτή επίστεψη (ΜΑ 7215). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,68, μέγ. πλ. 0,49 και μέγ. πάχ. 0,18 μ.

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κατσίκας περισυνέλεξε από τον αγρό Τουμπάρη (αριθ. κτημ. 259) κορμό μαρμάρινου ανδρικού αγαλματιδίου (ΜΑ 5846). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,17, μέγ. σωζ. πλ. 0,083 μ.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΩΝ

Παλιόχωρα

Ο Κ. Εμμανουήλ παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα που βρήκε στον αγρό του: α) Τμήμα πήλινης αρχιτεκτονικής επένδυσης (ΜΑ 5623). Στο πάνω άκρο φέρει κανόνα με γραπτή διακόσμηση σύνθετου μαιάνδρου, όπου παρεμβάλλονται αβακωτό κόσμημα και μοτίβο αστεριού. Στο κάτω μέρος υπάρχει ανάγλυφη διακόσμηση με ιωνικό κυμάτιο ανάμεσα σε δύο σειρές αστραγάλων. Διαστ.: ύψ. 0,28, μέγ. σωζ. μήκ. 0,281, πάχ. 0,07 μ. (Πίν. 302 α). β) Τμήμα πήλινου ακρωτηρίου (ΜΑ 5624) με ανάγλυφη διακόσμηση από δύο βλαστούς που σχηματίζουν αντωπές έλικες στο κάτω και στο πάνω μέρος. Στο πάνω και κάτω μέρος, καθώς και από τα σημεία ένωσης των δύο σπειρών, φύονται λογχοειδή φύλλα. Διαστ.: σωζ. ύψ. 0,27, μέγ. σωζ. πλ. 0,33, πάχ. 0,06 μ. γ) Ελλιπή πήλινη πλαγγόνα (ΜΑ 5625). Σωζ. ύψ. 0,086 μ.

Βάλτα Ζαμπάκη

Ο Α. Γιαλαμάς περισυνέλεξε από τη βόρεια πλευρά της Βάλτας Ζαμπάκη και παρέδωσε ακέραιη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (ΜΑ 5743). Στο κάτω μέρος φέρει συμφυές ορθογώνιο έμβολο για τη στερέωσή της σε βάση. Στο πάνω μέρος υπάρχει συμφυής επίστεψη Στο κατώτερο σημείο της κύριας όψης υπάρχει επιγραφή σε τρεις στίχους:

Νικίας
Μέλωνος
Χαῖρε

Ύψ. 0,65, μέγ. πλ. 0,34, μέγ. πάχ. 0,104, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. (Πίν. 302 β).

Στάνη (πρώην Σουβάτ)

Ο Ι. Στογιαννίδης περισυνέλεξε από τον αγρό του και παρέδωσε ελλιπή μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση νεκροδείπνου (ΜΑ 5851). Είναι αποκρουσμένη στο πάνω μέρος και συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά λαξευμένη. Οι στενές πλευρικές επιφάνειες είναι λαξευμένες με επιμέλεια. Στο κάτω μέρος διακρίνεται τμήμα του τόρμου της για την προσάρτησή της στη βάση. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,64, πλ. 0,54, πάχ. 0,13 μ. (Πίν. 302 γ).

Ξάνθη

Ο Δ. Δετσαρίδης παρέδωσε χάλκινο ανοιχτό βραχιόλι (ΑΓΚ 11712) ημικυκλικής διατομής, με πεπλατυσμένα άκρα και ίχνη επιχρύσωσης (10ος-12ος αι. μ.Χ.). Εσωτ. διάμ. 0,063, μέγ. πλ. 0,008, πάχ. 0,005 μ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Από τον αρχαιολογικό χώρο ο φύλακας αρχαιοτήτων Κ. Κανέλλης περισυνέλεξε: α) Μολύβδινο κεφάλι ανδρικού ειδωλίου (ΑΓΚ 11710) με συμφυή λαιμό. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,019, μέγ. πλ. 0,009, πάχ. 0,008 μ. β) Αρτόσχημο μολύβδινο υφαντικό βάρος (ΑΓΚ 11709). Ύψ. 0,012, διάμ. 0,025 μ. γ) Έντεκα μολύβδινα σταθμία (ΑΓΚ 11707), ποικίλων διαστάσεων. δ) Λαβή χάλκινου καθρέφτη με εγχάρακτη διακόσμηση (ΑΓΚ 11706). Μήκ. 0,115, μέγ. πλ. 0,09 μ. ε) Σχεδόν ακέραιο άωτο πήλινο λύχνο (ΑΓΚ 11719). Ύψ. 0,043, μήκ. 0,091 μ. στ) Χάλκινο μαχαιρίδιο (ΑΓΚ 11715). Μήκ. 0,079, μέγ. πλ. 0,021 μ. ζ) Χάλκινο χυτό κυλινδρικό σιγμοειδές στέλεχος (ΑΓΚ 11714). Το ένα του άκρο απολήγει σε σχηματοποιημένη κεφαλή πτηνού και το άλλο είναι πεπλατυσμένο με οπή εξάρτησης. Μήκ. 0,063 μ. η) Χάλκινο ακέραιο χυτό δαχτυλίδι με συμπαγή στεφάνη και συμφυή επίπεδη ακόσμητη ελλειψοειδή σφενδόνη (ΑΓΚ 11716). Διάμ. στεφάνης 0,019-0,026 μ.

Μαρώνεια

Πόλεμος

Η φύλακας αρχαιοτήτων Σ. Αγγορούδη περισυνέλεξε απότμημα ενεπίγραφης στήλης από γκριζωπό μάρμαρο (αριθ. Συλλ. Μαρώνειας 643), ίσως τμήμα τιμητικού ψηφίσματος. Σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, μέγ. σωζ. ύψ. 0,23, μέγ. σωζ. πλ. 0,20, πάχ. 0,17, ύψ. γραμμάτων 0,015 και διάστιχο 0,02 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Η επιγραφή σε έξι στίχους:

[----]Δ...Ε[----]
]ΛΥΝΘΟΣ
]..ΙΤΙΠΑΤΡΟΣ
]ΤΩΝΑΓΑΘΩΜΠ
]ΛΑΚΙΕΛΩΝΣΤΕ
--]ΑΚΑ

Πλατανίτης

Ο Β. Μαυρίδης περισυνέλεξε και παρέδωσε τμήμα μαρμάρινου ανδρικού αγάλματος (ΑΓΚ 11705). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,345, μέγ. πλ. 0,14, μέγ. πάχ. 0,094 μ.

Μαύρος Πρίνος

Ο Ι. Αθανασούλας περισυνέλεξε και παρέδωσε χάλκινο επιστήθιο ανισοσκελή σταυρό ορθογώνιας διατομής (ΑΓΚ 11711). Λείπει η άνω κάθετη κεραία. Στην κύρια όψη απεικονίζεται έκτυπα ο Εσταυρωμένος, με μακρύ ποδήρες ένδυμα, ενώ τα πέρατα των κεραιών κοσμούνται με μορφές της Θεοτόκου, του Ευαγγελιστή Ιωάννη και στρατιώτη. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,045, πλ. κεραιών 0,019-0,015, μέγ. πάχ. 0,006 μ.

Υφαντές

Προϊστορικός οικισμός

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής περισυνέλεξε: α) Θραύσμα πήλινης μικρογραφικής «άγκυρας» (ΑΓΚ 11703). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,05, σωζ. πλ. 0,062 μ. β) Ακέραιο λίθινο πέλεκυ με κοίλη βάθυνση για τη στειλέωση της λαβής (ΑΓΚ 11713). Μήκ. 0,068, μέγ. πλ. 0,047 μ.

Ίασμος

Της Παναγιάς η Τούρλα

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Κ. Κανέλλης περισυνέλεξε πήλινο οξυπύθμενο αμφορίσκο (ΑΓΚ 11717). Ύψ. 0,127, διάμ. κοιλιάς 0,065 μ. Στη θέση αυτή υπάρχει ιερό Ήρωα Ιππέα.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Λουτρός

Άγιος Γεώργιος

Ο Ε. Λυκίδης περισυνέλεξε και παρέδωσε αναθηματική μαρμάρινη επιγραφή από φαιόλευκο μάρμαρο, η

οποία σώζει τμήμα από συμφυή επίστεψη (ΑΓΚ 11704). Διαστ.: 0,37×0,185×0,19, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,035 μ.

[Ἀγ]αθῆι τύχ[ηι]
[θ]εῷ Ἀσκλη-
πιῷ καὶ Ὑγεί-
ᾳ Αὐρ(ήλιος) Κάρπο[ς]
χρυσοχόος ε[ὐ]-
[χ]αριστήριο[ν].

Ελαία

Σπήλαιο

Από τον προϊστορικό οικισμό η Ρ. Γουγουσάκη περισυνέλεξε σφραγίδα με κυκλική σφραγιστική επιφάνεια (ΑΓΚ 11831). Διάμ. 0,057, ύψ. 0,018 μ.

Από την ίδια περιοχή ο Δ. Θεοχαρίδης περισυνέλεξε και παρέδωσε: α) Πήλινη σφραγίδα με κυκλική σφραγιστική επιφάνεια, η οποία φέρει θέμα λαβύρινθου (ΑΓΚ 11832). Διάμ. 0,05, πάχ. 0,018 μ. β) Τμήμα προϊστορικού ειδωλίου γυναικείας μορφής (ΑΓΚ 11833). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,029, πλ. 0,047, πάχ. 0,013 μ. γ) Κεφάλι ανθρωπόμορφου προϊστορικού ειδωλίου (ΑΓΚ 11834). Το πρόσωπο είναι τριγωνικό με έντονη κλίση προς τα πίσω και μυτερό πηγούνι. Ύψ. 0,057, πλ. 0,055, πλ. λαιμού 0,035 μ.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Με την άδεια της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ και υπό την επίβλεψή της διεξήχθη η μελέτη των ευρημάτων από το ιερό των Μεγάλων Θεών και πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης από την ομάδα του Institute of Fine Arts (New York University). Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 22 Ιουνίου-14 Αυγούστου 1998 στις αποθήκες του μουσείου και στον αρχαιολογικό χώρο.

Ανατολικός λόφος. α) Μαρμάρινοι δόμοι από το ανάθημα του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου μεταφέρθηκαν, σχεδιάστηκαν, φωτογραφήθηκαν, απέκτησαν νέο αριθμό ευρετηρίου και μελετήθηκαν, σε προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης του κτιρίου από την καθηγήτρια B. Wescoat. β) Η κεραμική από διάφορες θέσεις του ανατολικού λόφου μελετήθηκε, καταλογογραφήθηκε και ετοιμάστηκε για δημοσίευση.

Κτίριο των Χορευτριών (τέμενος). α) Τα υπολείμματα του ανατολικού δωματίου του Κτιρίου των Χορευτριών συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν. β) Μαρμάρινοι δόμοι από τις ανασκαφές του 1949-1951 ταυτίστηκαν εκ νέου και απέκτησαν ενδείξεις με τα στοιχεία τους. γ) Ποικίλοι δόμοι μετρήθηκαν εκ νέου και κατασκευάστηκε νέο λεπτομερές σχέδιο της πρόσοψης. δ) Έγιναν σχεδιαστικές αποκαταστάσεις του νότιου και του ανατολικού τοίχου του κτιρίου. ε) Επιχειρήθηκε σχεδιαστική αποκατάσταση της διασποράς των κεράμων, η οποία συγκρίθηκε με τα σωζόμενα τμήματα γείσων και σίμης.

Στοά. α) Δόμοι από τις ανασκαφές του 1962-1964 μεταφέρθηκαν και, όπου κρίθηκε απαραίτητο, απέκτησαν νέο αριθμό ευρετηρίου. β) Εξετάστηκαν εκ νέου ποικίλα σημεία της αποκατάστασης του κτιρίου. γ) Τα νομίσματα από την ανασκαφή μελετήθηκαν ξανά και προετοιμάστηκε το κείμενο της δημοσίευσής τους.

Μουσείο. α) Η κεραμική της έκθεσης, που είχε συγκολληθεί με παλαιές τεχνικές που έχουν πλέον εγκαταλειφθεί, αποσυγκολλήθηκε και συγκολλήθηκε ξανά, με βάση τις σύγχρονες προδιαγραφές. β) Επαναζωγραφίστηκαν τα αρχιτεκτονικά σχέδια των οποίων τα χρώματα είχαν ξεθωριάσει. γ) Εξετάστηκαν τα μεταλλικά εκθέματα του μουσείου και της αποθήκης και συντηρήθηκαν όσα χρειάζονταν επεμβάσεις.

Γενικά. α) Δημοσιεύτηκαν νέες εμπλουτισμένες εκδόσεις του οδηγού *Samothrace. A Guide to the Excavations and the Museum* στα ελληνικά και αγγλικά. β) Σε συνεργασία με την Εφορεία επισκευάστηκαν ή αντικαταστάθηκαν οι σύγχρονοι αναλημματικοί τοίχοι που είχαν πέσει ή είχαν ανάγκη στερέωσης.

JAMES McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1998 η Εφορεία ασχολήθηκε κυρίως με τα έργα που έχουν ενταχθεί στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα των Περιφερειών Κεντρικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης) και παράλληλα με σωστικές δραστηριότητες (σωστικές ανασκαφές, επείγουσες αναστηλωτικές επεμβάσεις και σωστικές επεμβάσεις συντήρησης τοιχογραφιών) και με ποικίλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οι οποίες συνέχισαν τις προσπάθειες του προηγούμενου έτους[1].

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

΄Εκθεση γλυπτών παλαιάς Μητροπόλεως

Μετά τη λειτουργία της παλαιάς Μητροπόλεως (Άγιοι Θεόδωροι) ως προσκυνηματικού ναού θεωρήθηκε σκόπιμο να λειτουργήσει εδώ έκθεση γλυπτών που προέρχονται από το ίδιο το μνημείο πρωτίστως και από την πόλη των Σερρών δευτερευόντως. Η έκθεση αναπτύχθηκε στα δύο βόρεια προσκτίσματα του μνημείου και στον έμπροσθέν τους αύλειο χώρο. Το ανατολικό από τα προσκτίσματα είναι μονόχωρο, άλλοτε τρουλαίο, πιθανώς ταφικού αρχικά προορισμού, ενώ το δυτικό είναι επιμήκης καμαροσκέπαστη αίθουσα. Κατά τα παρελθόντα έτη πραγματοποιήθηκαν εργασίες στεγανοποίησης εξωτερικά (περιμετρικός αγωγός περισυλλογής ομβρίων υδάτων και υδρορρόες στη στέγη). Κατά το 1988 διαμορφώθηκε το δάπεδο με πήλινες πλάκες και έγινε ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Στο ανατολικό πρόσκτισμα τοποθετήθηκε η μαρμάρινη σαρκοφάγος του πρωτοσπαθάριου Ιωάννου (1050 μ.Χ.)[2]. Στην καμαροσκέπαστη αίθουσα εκτέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων περιόδων που ανήκαν άλλοτε στο γλυπτό διάκοσμο των Αγίων Θεοδώρων, μέλη με χαρακτηριστική διακόσμηση και επιτύμβιες επιγραφές, όπως αυτή του μοναχού Κλήμεντος[3]. Στο εποπτικό υλικό παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία της πόλης, η οχύρωση και μερικά από τα μνημεία των Σερρών, καθώς και η ιστορία του μνημείου. Στην αυλή και βόρεια των προσκτισμάτων, τακτοποιήθηκαν στο δάπεδο, σε αναβαθμούς και στους τοίχους γλυπτά και επιγραφές διαφόρων εποχών (Πίν. 303 α). Στην επίβλεψη του συνόλου των εργασιών η αρχαιολόγος Σ. Δαδάκη, ο αρχιτέκτων μηχανικός Α. Μπακιρτζής και ο ηλεκτρολόγος μηχανικός Ι. Ηλιάδης συνεργάστηκαν με την αρχαιολόγο Σ. Σαμπανοπούλου και την πολιτικό μηχανικό Α. Τσελεπίδου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας

Στο πλαίσιο οργάνωσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας από τη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ, η 12η ΕΒΑ ανέλαβε την εκπόνηση του εκθεσιακού προγράμματος και την οργάνωση της αίθουσας της παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Ο χώρος αυτός, σε τμήμα του οποίου αναπτύσσεται η έκθεση για τα νεότερα χρόνια, είναι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, διαστ. 16,60×5,30 μ., και, σε σχέση με τους υπόλοιπους χώρους του κτιρίου, είναι ελαφρώς υπερυψωμένος. Στην ανατολική στενή πλευρά του υπάρχει μικρό κεκλιμένο επίπεδο (ράμπα), στη δυτική πλευρά τοξωτή δίοδος οδηγεί στη μικρή αίθουσα των νεότερων χρόνων, ενώ μεγάλη δίφυλλη θύρα στο μέσον της νότιας μακριάς πλευράς ανοίγεται στο στεγασμένο αίθριο του μουσείου. Στις δύο μακριές πλευρές διαμορφώνονται αντίστοιχα τέσσερις εσοχές από ισάριθμες παρα-

1. Στα έργα του 1998 εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Ζήκος, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Α. Τσιοράκης και Σ. Δαδάκη, ο αρχιτέκτων μηχανικός Α. Μπακιρτζής και ο ηλεκτρολόγος μηχανικός Ι. Ηλιάδης. Στο έργο της Εφορείας συνέβαλαν καθ' όλο το έτος οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Α. Δάκαρη, Δ. Κουντουράκης, Δ. Κωπούλα, Α. Μπρίκας, Α. Πεδιαδιτάκη και Σ. Σαμπανοπούλου και η πολιτικός μηχανικός Α. Τσελεπίδου. Τις εκθέσεις που ακολουθούν συνέταξαν οι Σ. Δαδάκη, Ν. Ζήκος, Δ. Κουντουράκης, Α. Μπρίκας, Α. Μπακιρτζής, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή και Κ. Τσουρής, οι οποίοι φέρουν και την ευθύνη των κειμένων τους. Η αρχαιολόγος Σ. Δουκατά απουσίασε καθ' όλο το έτος με εκπαιδευτική άδεια εσωτερικού.

2. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 21, αριθ. 1.

3. Ό.π., σ. 22, αριθ. 2.

στάδες. Ο φωτισμός της αίθουσας είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου τεχνητός. Η υλικοτεχνική υποδομή για την τοποθέτηση και προβολή των αρχαίων – προθήκες, στηρίγματα –, η μελέτη και διαμόρφωση της αισθητικής του χώρου – φωτισμός, χρώματα τοίχων, είδος, μορφή και υλικό των πινάκων με το εποπτικό υλικό (πανώ) – έγινε από τη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ. Η οριστική διάταξη των αρχαίων πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την Έφορο αρχαιοτήτων Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και το γλύπτη Δ. Σωτηρούδη και τα πληροφοριακά κείμενα (πανώ, λεζάντες) συντάχθηκαν από την υπογράφουσα.

Η αίθουσα δεν διακρίνεται για τον πλούτο των εκθεμάτων της. Τα υλικά κατάλοιπα της μεσαιωνικής Δράμας, για την οποία οι σχετικές ιστορικές πηγές είναι ελάχιστες, οι αρχαιολογικές ενδείξεις συνήθως ασαφείς, οι συστηματικές ανασκαφικές έρευνες ανύπαρκτες, τα ευρήματα ως επί το πλείστον τυχαία και συχνά άγνωστης προέλευσης είναι σχετικά λίγα. Στην παρουσίαση του υλικού – συνδυασμός εκθεμάτων και πανώ – το βάρος μοιράστηκε εξίσου στην ιστορία και στην τέχνη της Δράμας κατά το χρονικό διάστημα από το 324 μ.Χ. έως την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Στην επιλογή, τη συνολική σύνθεση και την προβολή των αρχαίων επικράτησε η άποψη να διαγραφεί μέσα από ευσύνοπτες ενότητες με τρόπο κατανοητό και σαφή για το μέσο επισκέπτη η μνημειακή φυσιογνωμία της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Δράμας, όσο μας επιτρέπουν μέχρι στιγμής να την κατανοήσουμε τα σωζόμενα κινητά και ακίνητα αρχαιολογικά ευρήματα.

Ο κατά μήκος άξονας που κυριαρχεί στην αίθουσα, καθώς και οι εσοχές που σχηματίζονται στους δύο μακριούς τοίχους της καθόρισαν τη διάταξη των προθηκών, των πανώ και των αρχαίων, σε συνδυασμό με τη σημασία αλλά και τις διαστάσεις κάθε κομματιού. Τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη κυριαρχούν στα υπόλοιπα αρχαία με τον αριθμό, τον όγκο και την αισθητική τους και δίνουν τον τόνο στην έκθεση, η οποία ανοίγει από την ανατολική πλευρά με δύο «αμφιπρόσωπα» πανώ, αναρτημένα από την οροφή. Περιέχουν γενική ιστορική εισαγωγή για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο αντίστοιχα, χάρτες με διαγράμματα και σχετικό υπομνηματισμό.

Η ενότητα των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων αναπτύχθηκε στο ανατολικό μισό της νότιας πλευράς, ενώ εκείνη των βυζαντινών στη βόρεια, καθώς και σε τμήμα της δυτικής. Παλαιοχριστιανικοί πεσσίσκοι και επίκρανα πεσσών· μία προθήκη με κεραμική, νομίσματα, κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα – ορισμένα από αυτά αποτελούν ευρήματα ανασκαφικών τομών στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Δράμας[4] – πανώ με φωτογραφικό υλικό και υπομνηματικά κείμενα για τις εντοπισμένες ή ανεσκαμμένες παλαιοχριστιανικές θέσεις της Δράμας, όπως είναι η γνωστή ανασκαφή των πηγών Βοϊράνης[5], δίνουν μια εικόνα κάπως πενιχρή, πάντως αντιπροσωπευτική της τέχνης της περιοχής, ειδικά κατά τη διάρκεια του 5ου-6ου αι. μ.Χ., εποχή της μεγάλης ακμής της μητρόπολης Φιλίππων, στην οποία υπαγόταν το παλαιοχριστιανικό «άστυ» της Δράμας. Διπλή προθήκη τοποθετημένη στο μέσον της βόρειας πλευράς χωρίζει σε δύο μικρότερες την εκθεσιακή ενότητα των βυζαντινών χρόνων: στην πρώτη, την ανατολική, αναπτύχθηκαν τα σχετικά με τα βυζαντινά μνημεία του νομού, ενώ στη δυτική, ο,τιδήποτε αφορά τα βυζαντινά μνημεία της πόλης. Ο μικρός παλαιολόγειος ναός του Αγίου Παντελεήμονα στον κάμπο της Προσοτσάνης[6] παρουσιάζεται σε ιδιαίτερο πανώ, ενώ η πρόσφατη σημαντική ανασκαφή του Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου[7] με συνδυασμό ευρημάτων και πανώ. Σπάνιο εύρημα που έφερε στο φως η ανασκαφή του καθολικού της μονής αυτής, που σύμφωνα με τις πηγές υπήρξε μετόχι της ιστορικής Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου, η οποία υπαγόταν στο μητροπολίτη Δράμας, είναι το μαρμάρινο βυζαντινό ηλιακό ρολόι με εγχάρακτες στην περιφέρειά του τις ώρες και τη χρονολογία (1074). Από τα υπόλοιπα ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα της ανασκαφής επιλέχθηκαν να εκτεθούν χαρακτηριστικά δείγματα – κυρίως πινάκια – εφυαλωμένης βυζαντινής κεραμικής, μεταλλικός υστεροβυζαντινός σταυρός, διάφορα μεταλλικά αντικείμενα εξάρτυσης αλόγων. Στην ίδια προθήκη ο επισκέπτης βλέπει τα κινητά ευρήματα – αγγεία και χάλκινα νομίσματα – της ανασκαφής βυζαντινού λουτρώνα κοντά στις Πηγές της Αγίας Βαρβάρας[8], τα οποία σε συνδυασμό με το αντίστοιχο πανώ με φωτογραφίες και κείμενα αποτελούν το δεύτερο αξιόλογο σύνολο ανασκαφικής παρουσίασης. Τα μετρημένα βυζαντινά μνημεία της πόλης, ο σημαντικός ναός της Αγίας Σοφίας[9], το παλαιολόγειο ναΰδριο των Ταξιαρχών[10] και ο επιβλητικός οχυρωματικός περίβολος παρουσιάζονται σε αντίστοιχα πανώ. Από τα υπολείμματα του τοιχογραφικού

4. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το ιερό του Διονύσου, *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Δράμα, 24-25 Νοεμβρίου 1989*, Δράμα 1992, σ. 69. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 469-471.

5. *ΑΕ* 1973, Χρονικά, σ. 36-49.

6. Γ. Βελένης, Ένας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας, *ΕΕΠΣΑΠΘ* ΣΤ (1973), σ. 83-108.

7. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 847-856.

8. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 835, Πίν. 622· 34 (1979): Χρονικά, σ. 342, Πίν. 153 α.

9. Α. Κούντουρας - Χ. Μπακιρτζής, Η Αγία Σοφία Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 141-145.

10. Χ. Πέννας, Ταξιάρχες Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π., σ. 157-168.

διακόσμου των Ταξιαρχών τοποθετήθηκε στο δυτικό πεσσό του βόρειου τοίχου παράσταση στυλίτη αγίου σε φωτογραφία-αφίσα με εντυπωσιακό αισθητικό αποτέλεσμα. Το τεράστιο μαρμάρινο ενεπίγραφο υπέρθυρο, που αποδίδεται σε πύλη των βυζαντινών τειχών[11] και κλείνει την έκθεση, κυριαρχεί με το μέγεθός του σε όλα τα βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη – θωράκια, πεσσίσκοι, κομμάτι από ανάγλυφο προσκυνητάρι – και επιβάλλεται στον κατά μήκος άξονα, λειτουργώντας οπτικά με τον όγκο του ως κύριος πόλος έλξης. Περίπου στο μέσον της αίθουσας τοποθετήθηκε νομισματοθήκη, στην οποία παρουσιάζεται σε μικρές δειγματοληπτικές ομάδες μεγάλος «θησαυρός» βυζαντινών νομισμάτων, που βρέθηκε στην πόλη της Δράμας το 1962[12]. Δύο ακόμη νομισματικοί «θησαυροί» με οθωμανικά και νεότερα ευρωπαϊκά νομίσματα παρουσιάζονται στην παρακείμενη αίθουσα νεότερων χρόνων, όπου επίσης εκτίθεται αξιόλογη μεταβυζαντινή εικόνα με παράσταση Δέησης[13]. Η παρουσίαση σε πανώ των πολλών και σημαντικών μεταβυζαντινών ναών της Δράμας και ορισμένων από τα οθωμανικά τεμένη, όπως το γνωστό για τις κοσμικές τοιχογραφίες του τέμενος Άρμεν[14], μοιράστηκε και στις δύο αίθουσες.

Ένα μικρό τμήμα της έκθεσης, τέλος, με αρχιτεκτονικά γλυπτά παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του αιθρίου του μουσείου (Πίν. 303 β). Μεταξύ τους ξεχωρίζει λίθινος ενεπίγραφος οροθετικός κίονας του 5ου αι. μ.Χ., στον οποίο αναφέρεται ο επίσκοπος Φιλίππων Μαυρέντιος[15].

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής

Πραγματοποιήθηκε έκθεση με θέμα «Η Μεταβυζαντινή Θράκη μέσα από τις επιγραφές της», η οποία στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην αίθουσα περιοδικών εκθέσεων της Εφορείας στην Καβάλα. Εκτέθηκε κυρίως φωτογραφικό υλικό και κατά δεύτερο λόγο σχέδια, απόγραφα και λίθινα επιγραφικά μνημεία. Εκτός από τις δύο κτητορικές επιγραφές (1420/1) του τεμένους του Μωάμεθ Α΄ στο Διδυμότειχο, το σύνολο των επιγραφών εντάσσεται χρονολογικά στην περίοδο από τα τέλη του 17ου αι. έως το 1900 και προέρχονται κυρίως από τη Δυτική Θράκη, ενώ δεν λείπουν επιγραφές κειμηλίων από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Η έκθεση περιελάμβανε τις ακόλουθες ενότητες: α) Κτητορικές επιγραφές ναών, κωδωνοστασίων και κρηνών. β) Επιγραφές σε πλάκες Αγίας Τράπεζας (ιδιαιτερότητα, η οποία, εξ όσων γνωρίζω, συναντάται μόνο στα βόρεια του Νομού Έβρου). γ) Αφιερωτικές επιγραφές τοιχογραφιών και εικόνων. δ) Η όσμωση των θρησκειών (με δύο εικόνες του ίδιου ζωγράφου αφιερωμένες σε γειτονικά μοναστήρια, η μία από χριστιανό και η άλλη από μουσουλμάνο). ε) Αναμνήσεις από τις χαμένες πατρίδες (με τρεις εικόνες με επιγραφές καραμανλίδικες). στ) Επιτύμβιες επιγραφές (πλάκες και στήλες). Το υλικό είναι αρκετά γνωστό, αλλά καταβλήθηκε προσπάθεια να εκτεθεί παράλληλα υλικό άγνωστο ή αδημοσίευτο ή ατελώς γνωστό.

Ο στόχος δεν είναι να παρουσιαστούν αποκλειστικά επιγραφές, αλλά να δοθούν μέσα από αυτές ορισμένες – όσες ήταν εφικτό – πτυχές της ιστορίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού στη μεταβυζαντινή Δυτική Θράκη. Δίπλα δίπλα εμφανίζονται προσωπικότητες και άσημοι άνθρωποι, εύποροι αστοί και φτωχοί αγρότες, σινάφια και κοινότητες, ενορίες και αξιωματούχοι. Παράλληλα παρουσιάζονται χαρακτηριστικά παραδείγματα ναοδομίας και ζωγραφικής.

Στην έκθεση δεν αντιπροσωπεύονται οι 15ος, 16ος και το μεγαλύτερο μέρος του 17ου αι. Από σωρεία πηγών είναι αρκετά γνωστές οι περιπέτειες και οι τύχες του τόπου κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, από την οποία δεν έλειψε η οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Ωστόσο, τα μνημεία αυτής της περιόδου χάθηκαν από τον τόπο: α) κατά τον περασμένο αιώνα, όταν η οικονομική άνοδος του ελληνισμού και η προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επέτρεψαν τη μαζική κατεδάφιση παλαιότερων κτισμάτων και την ανέγερση νέων, μεγαλύτερων και πλουσιότερων και β) κατά την όγδοη και ένατη δεκαετία του 20ού αι., όταν η ριζική ανοικοδόμηση των πόλεων εξαφάνισε ό,τι είχε απομείνει.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

11. *Βυζαντιακά* 11 (1991), σ. 99-116. Βλ. και *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 281-282.

12. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 253-254. *BalkSt* 14 (1973), σ. 131-166.

13. *Μακεδονικά* ΚΖ΄ (1990), σ. 182-189.

14. Μ. Παρχαρίδου, Απεικόνιση της Δράμας σε τοιχογραφία του Κουρσουνλού Τζαμί, *ΙΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 28-30 Μαΐου 1993*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 285-309.

15. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 575, Πίν. 520 α.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολη

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες συντήρησης-στερέωσης των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Αμφίπολης που συνοψίζονται ως εξής :

1. Περατώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Γ΄ και αρμολογήθηκαν οι τοίχοι του μνημείου (Πίν. 304).

2. Συντηρήθηκε το μαρμαροθετημένο δάπεδο του νάρθηκα του περίκεντρου παλαιοχριστιανικού ναού και ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα σε όλους τους τοίχους (Πίν. 305 α).

3. Συντηρήθηκε ο κυρίως ναός της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Β΄, με την αποκόλληση και επανατοποθέτηση των λιγοστών εναπομεινάντων τμημάτων του ψηφιδωτού δαπέδου· στερεώθηκαν οι τοίχοι της βασιλικής και αρμολογήθηκαν οι τοιχοποιίες (Πίν. 305 β).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

Σέρρες

Ζιντζιρλί τζαμί

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της στέγης του κυρίως τεμένους με τη μέθοδο που είχε εφαρμοστεί στο νοτιοανατολικό τμήμα της στέγης κατά το 1997. Η επιστέγαση με μολυβδόφυλλα (Πίν. 306 α) εξασφάλισε την πλήρη στεγανότητα του κτίσματος. Οι εργασίες ακολούθησαν την παρακάτω σειρά: 1. Αφαίρεση της περιμετρικής πλίνθου των τόξων μετώπου των τριών ημισκαφοειδών και των δύο πολυγωνικών τεταρτοσφαιρίων του τυμπάνου του κεντρικού τρούλου. 2. Καθαρισμός των εξωραχίων των παραπάνω θόλων με νερό υπό πίεση και συμπλήρωση των κενών της πλινθοδομής με πλίνθους και συνδετικό κονίαμα. 3. Κατασκευή χυτής τοιχοποιίας στη βάση των εξωραχίων για την επίτευξη της απαιτούμενης καμπυλότητας και χυτής τοιχοποιίας τριγωνικής διατομής για τη δημιουργία κλίσης από την εγκοπή στερέωσης των μολυβδοφύλλων μέχρι τις δοκούς καστανιάς, που τοποθετήθηκαν στο άκρο του περιμετρικού γείσου· όμοια δοκοί καστανιάς τοποθετήθηκαν περιμετρικά στις στεφάνες των θόλων για τη στήριξη των ακραίων μολυβδοφύλλων. 4. Κατασκευή μονωτικού μανδύα, πάχ. 0,05 μ., στα εξωράχια των θόλων. 5. Αφαίρεση των μπάζων των υδρορροών και αποκατάσταση των αρχικών ισχυρών κλίσεών τους με οδηγό τις εγκοπές για την υποδοχή των μολυβδοφύλλων. 6. Επικάλυψη με πηλό αναμεμειγμένο με άχυρο του συνόλου της επιφάνειας της στέγης. 7. Επικάλυψη με φύλλα μολύβδου· τα εσωράχια καλύφθηκαν με τρεις ή τέσσερις σειρές φύλλων και το περιμετρικό γείσο με δύο. Στα σημεία που πακτώθηκαν τα φύλλα εντός εγκοπών έγινε επάλειψη με isoflex και τοποθετήθηκε η περιμετρική πλίνθος. 8. Συντήρηση κατά τόπους, ιδίως στις παρεμβαλλόμενες άτακτα πλίνθινες στρώσεις, του τυμπάνου του κεντρικού τρούλου και επανατοποθέτηση των λίθων που καλύπτουν τις οπές των ξυλοδέσμων. Την επιμέλεια του έργου, όπως και του έργου του τεμένους Μεχμέτ Μπέη, εκτός από τον γράφοντα, είχαν η αρχαιολόγος Σ. Σαμπανοπούλου και η πολιτικός μηχανικός Α. Τσελεπίδου.

Τέμενος Μεχμέτ Μπέη (Αγία Σοφία)

Κατά το 1998 συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του προστώου του τεμένους Μεχμέτ Μπέη (Πίν. 306 β). Αρχικά αποσυναρμολογήθηκε το τμήμα του δεύτερου βορειοανατολικού λίθινου μετωπικού τόξου, που δεν είχε καταρρεύσει αλλά είχε «καθίσει» και δεν ήταν δυνατή η συμπλήρωσή του, καθώς και του υπερκείμενου λίθινου μετώπου. Ακολούθησε η τοποθέτηση των νέων σιδερένιων ελκυστήρων, διατομής 0,04×0,08 μ., σχήματος Π στα δύο μετωπικά τόξα και Γ στο τρίτο μετωπικό και τα δύο εγκάρσια. Οι κεραίες των ελκυστήρων, ύψ. 0,07 μ., στερεώθηκαν στην τετράγωνη εγκοπή των επιθημάτων και μολυβδοχοήθηκαν, ενώ η σύνδεση των νέων με τους παλαιούς ελκυστήρες έγινε με μεταλλικές λάμες, μήκ. 0,50 μ., και τέσσερις βίδες Φ16. Μετά την επανατοποθέτηση των λίθινων δόμων, που είχαν αφαιρεθεί, ανακατασκευάστηκαν τα τρία λίθινα μετωπικά τόξα. Τα δύο πρώτα από ΒΑ. έγιναν με την προσθήκη ικανού αριθμού νέων δόμων, επτά στο πρώτο και 21 στο δεύτερο. Στο τρίτο τόξο χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά παλαιοί δόμοι, που βρέθηκαν σώοι ανάμεσα στα μπάζα της κατάρρευσης του προστώου, εκτός από το κλειδί, που ανακατασκευάστηκε. Τα εγκάρσια πλίνθινα τόξα ανακατασκευάστηκαν με διπλή σειρά πλίνθων, εναλλάξ μπατικών και δρομικών, και κατόπιν τοποθετήθηκε η περιμετρική πλίνθος και τμήμα των υπερκείμενων πλίνθινων τόξων προς τον κεντρικό χώρο μέχρι τη γένεση του υπερυψωμένου κεντρικού θόλου.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης-στερέωσης των τοιχογραφιών στα δύο προσαρτημένα στη βόρεια πλευ-

ρά του καθολικού παρεκκλήσια αφιερωμένα στους Άγιο Ιωάννη τον κτήτορα και Άγιο Σπυρίδωνα αντίστοιχα. Συγκεκριμένα συντηρήθηκαν τα ελάχιστα υπολείμματα των τοιχογραφιών στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου του κτήτορος, που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 19ου αι., ενώ εκτενέστερες ήταν οι εργασίες στο παρεκκλήσι του Αγίου Σπυρίδωνος, που τοιχογραφήθηκε το 1761. Πρόσθετα έγινε καθαρισμός των τοιχογραφιών από την αιθάλη και στερέωση των χρηζόντων τμημάτων στις τοιχογραφίες, που κοσμούν το προσκολλημένο στη νότια πλευρά του καθολικού διαμέρισμα (Μακρυναρίκι) και χρονολογούνται το 1630.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Μεσαιωνικό υδραγωγείο-Καμάρες

Από τον Ιούνιο έως και τον Αύγουστο του 1998 συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο τμήμα του υδραγωγείου, που είχε περιλάβει η σκαλωσιά το 1997, με συμπληρώσεις πλίνθων στα εσωράχια των δύο μεγάλων τοξωτών ανοιγμάτων (Πίν. 307 α-β). Οι πλίνθοι στερεώθηκαν με σύρμα πλεγμένο ανάμεσα στις σιδερένιες σφήνες και ακολούθησε αρμολόγημα. Επίσης αρμολογήθηκαν όσες επιφάνειες παρουσίαζαν απομείωση του κονιάματος των αρμών. Τέλος, αντικαταστάθηκαν οι δύο από τους τρεις παλαιούς ελκυστήρες της επάνω και ένας της κάτω μικρής καμάρας με νέους από ξύλο καστανιάς.

Τον επόμενο μήνα η σκαλωσιά αποσυναρμολογήθηκε και επανατοποθετήθηκε στο τμήμα πάνω από το δρόμο Καβάλας - Ξάνθης και τους εκατέρωθεν πεσσούς. Κατασκευάστηκε ειδική μεταλλική γέφυρα με δικτυώματα στο ύψος της γένεσης της καμάρας επάνω από το δρόμο και ελήφθησαν τα απαραίτητα μέτρα για την απρόσκοπτη κυκλοφορία των οχημάτων. Οι εργασίες έγιναν με την ίδια περίπου σειρά που ακολουθήθηκε το 1997: καθαίρεση κονιαμάτων με σκαρπέλο και νερό υπό πίεση, αμμοβολή στις εσωτερικές επιφάνειες των τοξωτών ανοιγμάτων και στις περισσότερο μαυρισμένες από την αιθάλη κατακόρυφες επιφάνειες των πεσσών, στερέωση των εσωραχίων με σφήνες, συμπληρώσεις λίθων και πλίνθων και αρμολόγημα. Οι εργασίες ακολούθησαν μια πορεία από πάνω προς τα κάτω και ο στόχος ήταν να απομακρυνθεί η μισή σε ύψος σκαλωσιά στο τέλος του χρόνου για λόγους ασφαλείας, όπως και έγινε.

Οι σημαντικότερες στερεωτικές εργασίες αφορούσαν συμπληρώσεις μεγάλων τμημάτων της τοιχοποιίας που είχαν καταπέσει. Στους βαθείς αρμούς χρησιμοποιήθηκε εσωτερικά μείγμα τσιμεντοκονίας, χαλαζιακής άμμου, ειδικού υγρού για καλύτερη πρόσφυση και τσιμέντου αγκυρώσεως, ενώ το τελικό αρμολόγημα έγινε με κονίαμα που περιείχε ώχρα. Στα εσωράχια χρησιμοποιήθηκαν λαμόσφηνες, πλ. 0,015-0,03 και μήκ. 0,10-0,60 μ., και στριφτά βελόνια κυκλικής διατομής Φ 6,8 και 12, και μήκ. 0,20-0,50 μ.

Ιδιαίτερη αντιμετώπιση απαιτήθηκε στο εσωράχιο της καμάρας επάνω από το δρόμο, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλων οπών τετραγωνικής διατομής, θέσεων παλαιών ξυλοδοκών, μήκ. μεγαλύτερου των 2 μ. Αυτές οι δοκοθήκες, τετραγωνικής διατομής 0,15×0,17 μ. περίπου, αντιστοιχούν σε ένα πλέγμα οριζόντιων ξυλοδεσιών επάνω από την καμάρα, ανά τέσσερις τοποθετημένων εγκάρσια μεταξύ τους, που συνδέονται με τις περιμετρικές ξυλοδεσιές των μεγάλων πεσσών. Η σύνδεσή τους αυτή ενισχύεται επιπλέον με αντίστοιχες των οριζοντίων διαγώνιες δοκούς, που έχουν κλίση 45° περίπου από την κατακόρυφο και ξεκινούν από τη δεύτερη και τρίτη αντίστοιχα, εγκάρσια στο μήκος της καμάρας, ξυλοδεσιά. Όλες οι ξυλοδεσιές βρίσκονται σε βάθος 0,10-0,15 μ. από το μέτωπο της τοιχοποιίας. Στις οπές του εσωραχίου τοποθετήθηκαν σίδερα Φ 8 και 10 και για την πλήρωση χρησιμοποιήθηκε κονίαμα και διογκωτικό υλικό για μείωση του βάρους.

Ακόμη διαπιστώθηκε η ύπαρξη οπών ξυλοδεσιών σε έξι σημεία στις εσωτερικές κάθετες παρειές των τοξωτών ανοιγμάτων, όπου είχαν καταπέσει τμήματα της λιθοδομής πιθανώς με ανθρώπινη επέμβαση.

Ο αγωγός καθαρίστηκε από φερτά υλικά. Αρμολογήθηκαν τα βαθμιδωτά «δάπεδα» όλων των καμαρών και στερεώθηκαν όλα τα γείσα, αφού πρώτα απομακρύνθηκε η βλάστηση και καθαρίστηκε το χώμα με νερό υπό πίεση. Αντικαταστάθηκαν τρεις παλαιοί ελκυστήρες μιας μόνο μικρής καμάρας με νέους από ξύλο καστανιάς, διότι στις άλλες τρεις δεν εντοπίστηκαν οπές ή υπολείμματα ελκυστήρων. Τέλος, σφραγίστηκαν τα βαθιά ανοίγματα των ξυλοδεσιών με τεμάχια καστανιάς και συνδετικό κονίαμα και οι θέσεις ικριωμάτων με μικρούς λίθους, πλινθία και συνδετικό κονίαμα, για να αποφευχθεί η εισροή ομβρίων υδάτων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας.

Την επιμέλεια του έργου είχαν, εκτός από τον γράφοντα, ο πολιτικός μηχανικός Μ. Καμίλης και η αρχαιολόγος Κ. Δάκαρη.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παπίκιον όρος

Συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή Η. Παπαδόπουλο προέβη σε εργασίες συντήρησης στο βυζαντινό, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, μονόχωρο ναό της Κερασιάς Νομού Ροδόπης[16] στο Παπίκιον όρος. Συγκεκριμένα συντηρήθηκε το μαρμαροθετημένο δάπεδο του κυρίως ναού, τοποθετήθηκαν τα μαρμάρινα μέλη του βατήρα του τέμπλου στη θέση τους και αρμολογήθηκαν οι τοίχοι του μνημείου. Πρόσθετα για καλύτερη προστασία του βυζαντινού ναού κατασκευάστηκε περίφραξη με συρματόπλεγμα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Φερές

Ναός Παναγίας Κοσμοσώτειρας

Άρχισε η συντήρηση του εξωτερικού του τυμπάνου του τρούλου στον παραπάνω ναό. Καθαιρέθηκαν τα νεότατα επιχρίσματα και όσα κονιάματα ήταν τελείως αποσαθρωμένα. Διαπιστώθηκε ότι το τύμπανο διατηρεί σε μεγάλη έκταση τη βυζαντινή τοιχοποιία. Οι επεμβάσεις της Τουρκοκρατίας περιορίζονταν κυρίως σε επισκευές σαθρών βυζαντινών κονιαμάτων, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις – μικρής έκτασης πάντως – ανακατασκευής των πλινθοδομών με πλίνθους της Τουρκοκρατίας.

Στη συντήρηση εφαρμόστηκαν οι αρχές που πρυτάνευσαν έως σήμερα στην αναστήλωση του μνημείου: δεν αποκαθίσταται η αρχική μορφή, διατηρούνται οι μεταγενέστερες επεμβάσεις και διακρίνεται η βυζαντινή από τις μεταγενέστερες τοιχοποιίες. Τις εργασίες κατηύθυναν ο προϊστάμενος της 9ης ΕΒΑ Χ. Μπακιρτζής και ο πολιτικός μηχανικός Θ. Αυδής. Στο έργο εργάστηκαν επίσης ο πολιτικός μηχανικός Σ. Γόιδας και ο αρχαιολόγος Δ. Κουντουράκης.

Διδυμότειχο

Κάστρο

Άρχισε η συντήρηση του τελευταίου μεσοπυργίου διαστήματος της βορειοανατολικής πλευράς της οχύρωσης. Πρόκειται για το τείχος που εκτείνεται από τον πύργο 15 μέχρι την πυλίδα 6. Εκτός από ένα τμήμα μικρού μήκους δίπλα στον πύργο 15 όλο το άλλο τείχος σώζεται μέχρι το ύψος των 1-1,50 μ. και ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου καταχωσμένο. Καταρχάς αποκαλύφθηκε το τείχος μέχρι το βράχο στον οποίο θεμελιώνεται. Διαπιστώθηκε, όπως εξάλλου σε όλες τις περιπτώσεις, στις οποίες η έρευνα έφθασε μέχρι το βράχο, ότι το κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας στην εξωτερική παρειά και ολόκληρη η σωζόμενη εσωτερική παρειά ανήκουν στην παλαιοχριστιανική φάση της οχύρωσης.

Όπου το τείχος διατήρησε το βυζαντινό πρόσωπο, πραγματοποιήθηκε αρμολόγημα και περιορισμένες συμπληρώσεις, ενώ, όπου το πρόσωπο υπέστη εκτεταμένη καταστροφή, εκεί ανακατασκευάστηκε. Σε καμία περίπτωση δεν προστέθηκε νέα τοιχοποιία καθ' ύψος και όλο το τείχος διατήρησε το ύψος στο οποίο βρέθηκε. Στην επίβλεψη των εργασιών συνεργάστηκαν ο πολιτικός μηχανικός-αρχαιολόγος Α. Γουρίδης και ο γράφων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

Τέμενος Βαγιαζήτ

Στις 4 Ιουλίου 1998 ισχυρότατη θύελλα προκάλεσε τη μετακίνηση πολλών μολυβδοφύλλων της στέγης και την πτώση ορισμένων από αυτά στους γύρω δρόμους με μεγάλο κίνδυνο για τη ζωή των πολιτών (Πίν. 308 α). Στη βόρεια πλευρά της στέγης τα μετακινημένα φύλλα αποτελούσαν το 50% του συνόλου. Ακόμη έπεσε μεγάλος αριθμός ξύλων του πετσώματος και της ξύλινης επένδυσης του τρούλου. Δυνατές νεροποντές που ακολούθησαν επιδείνωσαν την κατάσταση της στέγης και υποχρέωσαν την Εφορεία στην άμεση λήψη των παρακάτω μέτρων:

1. Καθαίρεση όλων των μολυβδοφύλλων της στέγης, τα οποία συγκεντρώθηκαν στο εσωτερικό του τεμένους. Η καθαίρεση έγινε με μεταλλική πλατφόρμα, διαστ. 2×4 μ. περίπου, κρεμασμένη από γερανό, με τη μια πλευρά του στηθαίου της να πέφτει, ώστε να προσεγγίζεται εύκολα κάθε σημείο της στέγης.

2. Αντικατάσταση του πετσώματος της στέγης σε ποσοστό έως 70% του συνόλου λόγω της πλήρους φθοράς του και της αδυναμίας να γίνει πάνω του οιαδήποτε εργασία.

3. Τοποθέτηση μεμβράνης FPA, πάχ. 0,001 μ., αντηλιακής προστασίας, με αλληλοκάλυψη 0,10 μ. και συγκόλληση με θερμοπίστολο. Η μεμβράνη στερεώθηκε με μεταλλικά ελάσματα ανά 2 μ. καλυμμένα με κομμάτια μεμβράνης.

Οι εργασίες ήταν εξαιρετικά δύσκολες και η πραγματοποίησή τους κατέστη δυνατή με την εφευρετικότητα και

16. Περισσότερες πληροφορίες για το ναό, που αποκαλύφθηκε το 1983, βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 337-338.

την αυταπάρνηση των ανθρώπων του συνεργείου του Α. Χατζόπουλου, που ανέλαβε το έργο.

Στο εσωτερικό του τεμένους αποφασίστηκε η συνέχιση της κατασκευής των μεταλλικών πύργων γύρω από τους τέσσερις πεσσούς για την υποστύλωση των φουρουσιών, διατομής 0,50×0,60 μ., πάνω στα οποία πατά το σύστημα στήριξης της στέγης. Το 1998 κατασκευάστηκαν οι πύργοι στο βορειοδυτικό και βορειοανατολικό πεσσό, όμοιοι με αυτόν που υπήρχε στο νοτιοδυτικό πεσσό.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Πύθιο

Κάστρο

Συνεχίστηκε η συντήρηση του μικρού πύργου εξωτερικά και άρχισε η συντήρηση του τείχους που ενώνει τους δύο σωζόμενους πύργους και στο οποίο ανοίγεται η πύλη της ακρόπολης του κάστρου. Εδώ η κατάσταση της τοιχοποιίας στην εξωτερική πλευρά του τείχους ήταν εξαιρετικά κακή. Χωρίς να έχουν πέσει καθόλου λίθοι, το κονίαμα είχε απομειωθεί σε τόσο μεγάλο βάθος, που επέτρεψε να σχηματιστούν σταδιακά μεγάλες διαμπερείς οπές. Στην επίβλεψη των εργασιών συνεργάστηκαν ο πολιτικός μηχανικός Γ. Μπούχλιος, ο αρχαιολόγος Α. Μπρίκας και ο γράφων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολη

Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου: Απομακρύνθηκαν όλα τα συσσωρευμένα από τις παλαιότερες ανασκαφές χώματα και οι σωροί των λίθων· κόπηκαν οι θάμνοι και η πυκνή βλάστηση με αποτέλεσμα η περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο να είναι απρόσκοπτη. Με τις εκτεταμένες εργασίες αναμόρφωσης που έγιναν κατά το τρέχον έτος η παλαιοχριστιανική Αμφίπολη αρχίζει να μετατρέπεται σε υπόδειγμα αρχαιολογικού χώρου-πάρκου (Πίν. 308 β).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης των παλαιοχριστιανικών μνημείων των Φιλίππων. Απομακρύνθηκαν μπάζα παλαιών ανασκαφών στην περιοχή του Οκταγώνου και τακτοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη στα αίθρια και στην περιοχή νότια του Οκταγώνου, όπως επίσης και κατά μήκος της Εγνατίας οδού, βόρεια του Οκταγώνου. Με την τακτοποίηση αυτή εξασφαλίστηκε η απρόσκοπτη κυκλοφορία γύρω από το κέντρο του συγκροτήματος, ενώ έγινε πλέον απολύτως εμφανής η διαμόρφωση των αιθρίων και της Εγνατίας οδού. Στην επίβλεψη των εργασιών ο γράφων συνεργάστηκε με την αρχαιολόγο Α. Πεδιαδιτάκη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Κορνοφωλιά

Από το παλαιό νεκροταφείο, που είναι μέχρι σήμερα σε χρήση, στα δυτικά του χωριού έχουν περισυλεγεί στο παρελθόν ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες του 18ου και του 19ου αι. Συνεχίζοντας την προσπάθεια καταγραφής επιτύμβιων μνημείων, που άρχισε πριν από δύο έτη στα βόρεια του Νομού Έβρου, πραγματοποιήθηκε φέτος καταγραφή των ενεπίγραφων και των αξιόλογων μη ενεπίγραφων στηλών. Πρόκειται για στήλες του 19ου αι. κυρίως στον ίδιο τύπο και με το ίδιο περιεχόμενο με αυτές που έχουν εντοπιστεί σε όλη την περιοχή.

Σουφλί

Στο νεκροταφείο του Σουφλίου καταγράφηκαν ενεπίγραφες στήλες, η παλαιότερη από τις οποίες χρονολογείται στο 1741. Ο διάκοσμος είναι περιορισμένος: συνήθως ένας σταυρός, σε διάφορους τύπους, κάποιο γεωμετρικό σχήμα, σπάνια η ανθρώπινη μορφή. Στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου (1840) επίσης εντοπίστηκε περιορισμένος αριθμός στηλών, αλλά δεν διαπιστώθηκε αν έχουν μεταφερθεί από το νεκροταφείο ή αν ανήκαν σε ταφές που πραγματοποιήθηκαν στον περίβολο του ναού.

Κυριακή

Ναός Αγίου Δημητρίου

Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε η καταγραφή μεταβυζαντινών ναών στα βόρεια του Νομού Έβρου στα πλαίσια έρευνας που διεξάγουν οι γράφοντες με θέμα τη ναοδομία του 19ου αι. στη μητρόπολη Διδυμοτείχου. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στο χωριό Κυριακή είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Στο δυτικό τοίχο σώζεται εντοιχισμένη εγχάρακτη κτητορική επιγραφή:

Τῶν κτιτόρων
τῆς ἁγήας ἠερᾶς
ἐκλισίας τοῦ ἁγίου
Δμιτρίου ἔτος
Δμήτρη 1845: Μάρτι 20
Χρίστου . Δμήτρη . Ἀγγ[κ]ελῆ
Δημήτρι . Ρούσου . Σλατήνη
Γηβάνη, Γηβάνη, Μαργαρίτι,
Δημήτρι . Ἀγγ[κ]ελῆ . Δημήτρι.

Λάβαρα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στην αυλή του Αγίου Αθανασίου (παλαιός ενοριακός ναός) των Λαβάρων (πρώην Σαλτίκιοϊ) διατηρούνται στη θέση τους ή έχουν αποτεθεί στον περίβολο επιτύμβιες ενεπίγραφες ή ανεπίγραφες στήλες και μία μόνον ταφόπλακα. Όπως όλες οι στήλες της περιοχής είναι λιγόστιχες και λιγόλογες. Οι πληροφορίες που μας δίνουν περιορίζονται στο όνομα (σπάνια αναγράφεται και το επώνυμο), σε κάποια χαρακτηριστική ιδιότητα και στην ημερομηνία (ή μόνον το έτος) θανάτου του νεκρού.

Μέχρι σήμερα το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τα νεκροταφεία και τους ναούς της περιοχής φαίνεται αρκετά ομοιογενές στη μορφή των στηλών και στο περιεχόμενο των επιγραφών· ωστόσο διαφαίνονται ορισμένα χαρακτηριστικά – πρωτίστως στο διάκοσμο και δευτερευόντως στο περιεχόμενο – που διαφοροποιούν καταρχάς ομάδες οικισμών μεταξύ τους. Τα σύνολα αυτά χρονολογούνται γενικά στο 18ο και 19ο αι., οι περισσότερες από τις στήλες ανήκουν στο β΄ μισό του 18ου και στον 19ο αι., ενώ οι παλαιότερες χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αι., όπως ακριβώς και οι παλαιότερες από τις ενεπίγραφες ταφόπλακες της ίδιας περιοχής.

Ένα από τα σημαντικά προβλήματα που θέτει το υλικό που έχει συγκεντρωθεί μέχρι τώρα συνδέεται με το χαρακτήρα των νεκροταφείων που αναπτύσσονταν γύρω από ναούς. Ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι στους περιβόλους των ενοριακών ναών, που έτσι και αλλιώς βρίσκονται κατά κανόνα στην άκρη των οικισμών, θάβονταν ιερωμένοι και λαϊκοί συγχρόνως, δεν είναι ακόμη σαφές αν γύρω από τους ναούς αυτούς συγκροτούνταν κοινοτικά νεκροταφεία ή αν πρόκειται για επιβίωση της βυζαντινής πρακτικής να θάβονται μέσα και γύρω από καθολικά μονών κληρικοί, μοναχοί, λαϊκοί και μέλη των οικογενειών τους που συνδέονταν με ιδιαίτερους δεσμούς με την ανίδρυση των μονών (κτήτορες, αφιερωτές, δωρητές κτλ.). Πιστεύεται ότι η περαιτέρω συγκέντρωση επιγραφικού υλικού θα βοηθήσει καθοριστικά στην απάντηση παρόμοιων ερωτημάτων.

Βρυσικά

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός των Βρυσικών είναι ξυλόστεγη βασιλική του περασμένου αιώνα. Πάνω από τη νότια είσοδο διατηρείται η κτητορική επιγραφή:

+ Ὁ ἐκ τῆς χώρας Τζεσὴ
τος οὗτος κα<ὶ> θ<ῆ>ος ναὸς
ραγίας ἡμῶν Θεοτόκου
ἀνεκενήσθη προστασίᾳ μὲ<ν>
θεοφιλεστάτου Γαβριὴλ
νη τῶν ἐν τῇ χόρᾳ οἰκ
σὺ Κύριε στερέοσον
τῶν ὀνόματα ἐν <β>ή{λ}βλῳ ζοῆς κ<α>τάγραψο<ν>
Ματου 1

1850

Καραμπονάρη πάνσεπ-
τῆς Κημήσεως τῆς Ὑπε-
καὶ ἀηπαρθένου Μαρίας:
τοῦ <ὧ>δε ἀρχιερατ<εύον>τος
συνδρομῇ δὲ καὶ δ<α>πά-
ούντων χριστιανῶν, ὧν
τὰ δὲ τῶν συνδρομη-

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ -
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ -
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΠΡΙΚΑΣ

Παλιούρι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Είναι μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και αψίδα ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά. Νάρθηκας και κυρίως ναός χωρίζονται με καφασωτό και έχουν χωριστές εισόδους στη νότια πλευρά. Ο νάρθηκας χρησίμευε ως γυναικωνίτης. Τοιχογραφίες, που χρονολογούνται γύρω στο 1700, κοσμούσαν άλλοτε ολόκληρο το ναό, αλλά σήμερα σώζονται κυρίως στο βόρειο και ανατολικό τοίχο του κυρίως ναού και στο μεγαλύτερο μέρος του νάρθηκα. Αφιερωτικές επιγραφές μνημονεύουν τους πιστούς που δαπάνησαν για την αγιογράφηση του ναού. Το τέμπλο με γραπτό διάκοσμο και δύο από τις αρχικές εικόνες του χρονολογούνται στην πρώτη δεκαετία του 18ου αι. Εικόνα του Ιησού Χριστού (0,835×0,53 μ.) σώζει τη μισή αφιερωτική επιγραφή:

Ἔποι
ἔτους 175 (=1705) ἐν μοινὶ
Σεπτεμβρίου
εἰς τὰς 19.

Εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (0,85×0,56 μ.) με την ακόλουθη αφιερωτική επιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου
τοῦ Θ(εο)ῦ Λωγαρινὲ κ(αὶ)
τοῖς σινωδίας αὐτ[οῦ]

Ἔποι ἔτους
αψε' ἐν μοινὶ
Σεπτεμβρίου
εἰς τὰς 2.

Οι άλλες δύο εικόνες του τέμπλου χρονολογούνται στο 19ο αι. (1869 και 1871). Στο Ιερό βρίσκεται εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (0,61×0,44 μ.) με την επιγραφή:

Δέησ(ις) τοῦ δούλου τοῦ Θ[εοῦ]
[----------]
βίου[----------]
αὐτοῦ ἔποι ἔτ[ους]
αψβ'.

Ἐν μοινὶ Μαΐου
εἰς τὰς 22.

Τοιχογραφίες και εικόνες των πρώτων ετών του 18ου αι. απηχούν μια τέχνη συντηρητική, χωρίς ιδιαίτερες εμπνεύσεις ή αναζητήσεις, άχρωμη και επίπεδη, με εμφανή τα στοιχεία της παράδοσης του 16ου και του 17ου αι. αλλά ήδη μακριά από αυτούς, μια τέχνη που προαναγγέλει αμυδρά αφενός τις λαϊκές επιδόσεις του 19ου αι. στην περιοχή αυτή και αφετέρου την οριστική αποδέσμευση από το ύφος του βυζαντινού και πρώιμου μεταβυζαντινού παρελθόντος. Οι έρευνες, που αρχίζουν να πραγματοποιούνται εδώ, δείχνουν – στο στάδιο των πρώτων επισημάνσεων πάντα – τοπικά συνεργεία που δραστηριοποιούνται στην περιοχή αυτή μακριά από μεγάλα κέντρα στο α' μισό του 18ου αι. με διαφορετικά υπόβαθρα και επιδόσεις. Στο 19ο αι. οι ναοί της περιοχής θα γεμίσουν με σειρές φορητών εικόνων, πλουσιοπάροχα αφιερώματα συντεχνιών και οικογενειών, που φιλοτεχνεί μια ομάδα ζωγράφων καταγόμενων από την Αδριανούπολη ή την ευρύτερη περιοχή της. Το σύνολο αυτό με ευδιάκριτα χαρακτηριστικά – αν και άνισης ποιότητας έργα – συγκροτεί το καλλιτεχνικό εργαστήριο της Αδριανούπολης του 19ου αι. που θα εκτοπίσει σχεδόν εξ ολοκλήρου από την περιοχή ο,τιδήποτε παλαιότερο είχε σωθεί έως την εποχή των μεγάλων μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μεταξάδες

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο Άγιος Αθανάσιος στο παλαιό νεκροταφείο των Μεταξάδων είναι μικρός, μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με μεταγενέστερο νάρθηκα καταχωσμένος εν μέρει στη γη· εξέχει αρκετά μόνον το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του και η ανατολική πλευρά με την ελάχιστα προεξέχουσα εξωτερικά αψίδα. Είναι χτισμένος με αδροδουλεμένες πέτρες. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα ανοίγεται η χαμηλή μοναδική είσοδος του ναού και στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού η χαμηλή είσοδός του. Σε μικρό αψίδωμα πάνω από την είσοδο διατηρείται παράσταση του αγίου Αθανασίου. Στο εσωτερικό του ναού πάνω από την είσοδο σώζεται γραπτή κτητορική επιγραφή· το έτος ίδρυσης έχει χαθεί, αλλά διατηρείται το όνομα του μητροπολίτη Διδυμοτείχου Ιερεμίου (μαρτυρείται στο 1698) που επιτρέπει να χρονολογήσουμε την ανέγερση και διακόσμηση του ναού στην τελευταία δεκαετία του 17ου αι. Στην περίοδο αυτή εξάλλου οδηγεί η τεχνοτροπία των σωζόμενων τοιχογραφιών, ενώ οι παλαιότερες από τις ταφόπλακες του νεκροταφείου χρονολογούνται στην ίδια δεκαετία.

Λείψανα τοιχογραφιών στο δυτικό και στον ανατολικό τοίχο και στην αψίδα του κυρίως ναού δείχνουν ότι ο ναός άλλοτε ήταν κατάγραφος. Σύμφωνα με λίθινη επιγραφή στη δυτική πλευρά του ναού το 1924 πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη επισκευή.

Παταγή

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο χωριό Παταγή (πρώην Παζαρλή), επαρχίας Ορεστιάδος, από τα κεφαλοχώρια του καζά Αδριανούπολης

(Σαντζάκι Αδριανούπολης) κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας, σώζεται ο ναός του Αγίου Νικολάου. Η κτητορική του επιγραφή διατηρείται πάνω από τη δυτική είσοδο:

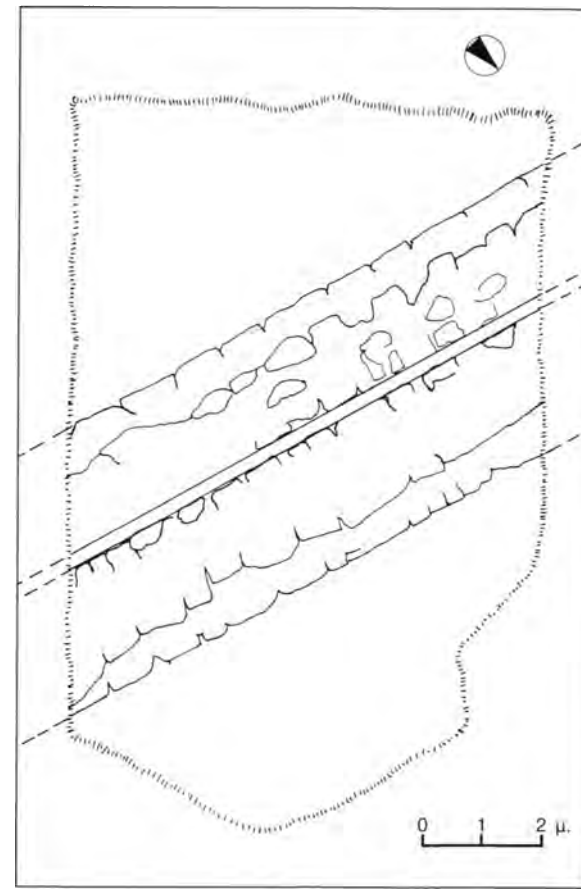
Οὗτος ὁ ἅγιος ναὸς τοῦ ἁ-
γίου Νικολάου ἀνεκαινίσθη ἠς
μνημόσινον αὐτοῦ ἠς χο-
ρίον Παζαρλῆ ἔτος 1852 Σεπτεμβρίου 5.

Ο νάρθηκας στο δυτικό τμήμα του ναού έχει μία είσοδο στη δυτική και μία στη βόρεια πλευρά του. Στον ανατολικό τοίχο του ανοίγονται δύο είσοδοι που οδηγούν στον κυρίως ναό: μία κεντρική απευθείας στο γυναικωνίτη και μία πλευρική μέσω ενός επιμήκους διαδρόμου στον κεντρικό χώρο του ναού. Ο κυρίως ναός είναι ορθογώνια αίθουσα που διαιρείται από κιονοστοιχία σε ευρύχωρο κύριο κλίτος και άλλο ένα στενότερο στη βόρεια πλευρά του προηγούμενου. Στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού διαμορφώνεται ελαφρώς υπερυψωμένος γυναικωνίτης με καφασωτό στις δύο ελεύθερες πλευρές του. Στον ανατολικό τοίχο διαμορφώνεται έκκεντρα (στο μέσον του κύριου κλίτους) ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Νάρθηκας και κυρίως ναός καλύπτονται με τετράριχτη ξυλοσκέπη.

Ο ναός είναι χτισμένος με καλοδουλεμένους ορθογώνιους λίθους σε σχεδόν κανονικές στρώσεις, ενώ στο δυτικό τμήμα η τοιχοποιία γίνεται αμελέστερη. Λίθινο γείσο με κυμάτιο περιτρέχει όλο το ναό. Το δάπεδο του κυρίως ναού με ελαφρά ταπείνωση (κατά τρία σκαλοπάτια) αποτελείται από λίθινες και μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, ορισμένες από τις οποίες διατηρούν επιγραφές ή διάκοσμο. Οι παλαιότερες χρονολογούνται στην τελευταία δεκαετία του 17ου αι. και στη δεύτερη δεκαετία του 18ου. Πραγματοποιήθηκε πλήρης καταγραφή των στηλών. Η μορφή των στηλών, ο τύπος των γραμμάτων, το περιεχόμενο των επιγραφών, τα ονόματα και οι χρονολογίες συγκροτούν ένα σύνολο παρόμοιο με άλλα γνωστά από τα χωριά των καζάδων στα βόρεια του Νομού Έβρου (Σαντζάκι Αδριανούπολης). Στη λίθινη πλάκα της Αγίας Τράπεζας χαράσσονται αρχικά ενοριτών που ενίσχυσαν οικονομικά την ανέγερση του ναού, συνήθεια επίσης γνωστή και από άλλα χωριά της ίδιας περιοχής.

Ο ναός ίσως είναι χτισμένος στη θέση παλαιότερου, ενώ είναι πολύ πιθανόν ότι το κύριο κλίτος του κυρίως ναού αποτελεί παλαιότερη φάση του 18ου αι. και το βόρειο κλίτος, ο νάρθηκας και η πλακόστρωση ανήκουν στην «ανακαίνιση» του 1852.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΠΡΙΚΑΣ

Σχέδ. 1. Σέρρες. Οδός Αλέξανδρου Παναγούλη. Οικόπεδο Μαδεμλή. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Οδός Αλέξανδρου Παναγούλη (οικόπεδο Μαδεμλή)

Σε εργασίες ανέγερσης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο (Ο.Τ. 52) αποκαλύφθηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης των Σερρών. Το τείχος διασχίζει το οικόπεδο σχεδόν στο μέσον του μήκους του με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και συνεχίζεται στα όμορα οικόπεδα (Σχέδ. 1· Πίν. 309 α). Ανήκει στο ανατολικό σκέλος του περιβόλου. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ. (συνολ. πλ. οικοπέδου 10 μ.). Βρίσκεται σε βάθος από 0,30 έως 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και σώζεται σε κακή κατάσταση λόγω λιθολόγησης. Αποτελείται από δύο παράλληλα τείχη, τα οποία ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Αρχαιότερο είναι το εσωτερικό τείχος. Έχει πλάτος

2,20 μ. Είναι χτισμένο με κροκάλες μεσαίου μεγέθους τοποθετημένες σε κανονικές σειρές, που διακόπτονται από δύο ζώνες πλινθοδομής, αποτελούμενες από τέσσερις σειρές πλίνθων. Η πρώτη ζώνη βρίσκεται σε βάθος 1,20 μ. από το ανώτατο σωζόμενο σημείο και η δεύτερη σε βάθος 3 μ. Οι πλίνθοι έχουν διαστάσεις 0,25 ή 0,20×0,30 μ. και πάχος 0,035 ή 0,03 μ., ενώ ο αρμός μεταξύ τους 0,04 ή 0,05 μ. Η ζώνη των πλίνθων είναι διαμπερής. Στην αργολιθοδομή που μεσολαβεί μεταξύ των ζωνών παρατηρούνται και βήσαλα στους αρμούς. Τομή που έγινε κατά μήκος της παρειάς αποκάλυψε τη στάθμη της θεμελίωσής του σε βάθος 6,50 μ. από το σημερινό επίπεδο του οικοπέδου. Η κεραμική που βρέθηκε στη στρωματογραφία της τομής ανήκει στους υστερορωμαϊκούς ή πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Το εξωτερικό τείχος έχει πλάτος 1,90 μ. Μεταξύ των δύο τειχών μεσολαβεί αρμός, πλ. 0,10 μ. Είναι χτισμένο με κροκάλες και παρεμβαλλόμενα βήσαλα στους αρμούς. Η τομή που έγινε στην εξωτερική παρειά του αποκάλυψε τη στάθμη θεμελίωσής του σε βάθος 4 μ. από το επίπεδο του εδάφους. Η κατώτατη σειρά που σχηματίζει τη θεμελίωση αποτελείται από μεγάλων διαστάσεων κροκάλες, που εξέχουν κατά 0,20 μ. από την παρειά. Η κεραμική της τομής αυτής ανήκει στους παλαιολόγειους χρόνους[17]. Παρόλη την κακή κατάσταση διατήρησης παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι διασώζει σε ικανοποιητικό βαθμό το σύστημα τοιχοποιίας με ζώνες πλινθοδομής και ενισχύει τα επιχειρήματα για μια χρονολόγηση της αρχικής φάσης της οχύρωσης των Σερρών στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[18].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

Μονή Τιμίου Προδρόμου (καμαροσκέπαστος τάφος στο παρεκκλήσι του Αγίου Σπυρίδωνος)

Η αφαίρεση δύο πέτρινων πλακών από το δάπεδο του παρεκκλησίου του Αγίου Σπυρίδωνος προκειμένου να διερευνηθούν τα αίτια της υγρασίας στις τοιχογραφίες του παραπάνω παρεκκλησίου είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη κτιστού καμαροσκέπαστου τάφου, εσωτ. διαστ. 2,40×1,60 μ. Ο τάφος έχει στη δυτική του πλευρά τοξωτό άνοιγμα, πλ. 0,67 και ύψ. 0,70 μ. Είναι χτισμένος στα κάτω τμήματά του με ποταμίσιες πέτρες και κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ από το ύψος των 0,90 μ. και άνω είναι πλινθόκτιστος με πλίνθους, διαστ. 0,30×0,14×0,03 μ. Για την κατασκευή της καμάρας χρησιμοποιήθηκε ξυλότυπος, τα ίχνη του οποίου έχουν αποτυπωθεί στο κονίαμα (Πίν. 309 β). Εντός του τάφου βρέθηκαν δύο ακέραιοι σκελετοί. Η ανεύρεση καρφιών περιμετρικά των σκελετών, καθώς και τα υπολείμματα ξύλου προϋποθέτουν την ύπαρξη ξύλινων φερέτρων. Η απουσία ευρημάτων δυσχεραίνει τη χρονολόγηση του τάφου. Δεδομένου όμως ότι η νότια πλευρά του εφάπτεται στο βόρειο τοίχο του καθολικού, μας οδηγεί στο συπέρασμα ότι πρόκειται για μεταγενέστερη του καθολικού (α΄ μισό 14ου αι.) κατασκευή και προγενέστερη του παρεκκλησίου του Αγίου Σπυρίδωνος (1761). Το πάνω τμήμα της πλινθόκτιστης καμάρας «φαγώθηκε» σε μεγάλο βαθμό κατά τη διάρκεια της πλακόστρωσης του παρεκκλησίου. Πιθανότατα ο τάφος αυτός προοριζόταν για τον ενταφιασμό δύο ηγουμένων της μονής Προδρόμου και χτίστηκε γι' αυτό εκ των προτέρων. Λαμβάνοντας υπόψη την ασυνήθιστη, για βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, επιμέλεια του τάφου, υποθέτουμε ότι οι ενταφιασθέντες υπήρξαν επιφανή πρόσωπα, που σχετίζονται με κάποια οικοδομική αναδιοργάνωση του μοναστηριακού συγκροτήματος, που έλαβε χώρα από τα χρόνια ίδρυσης της μονής (1332/33) έως το 1761.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Πλατεία ναού Αγίας Σοφίας

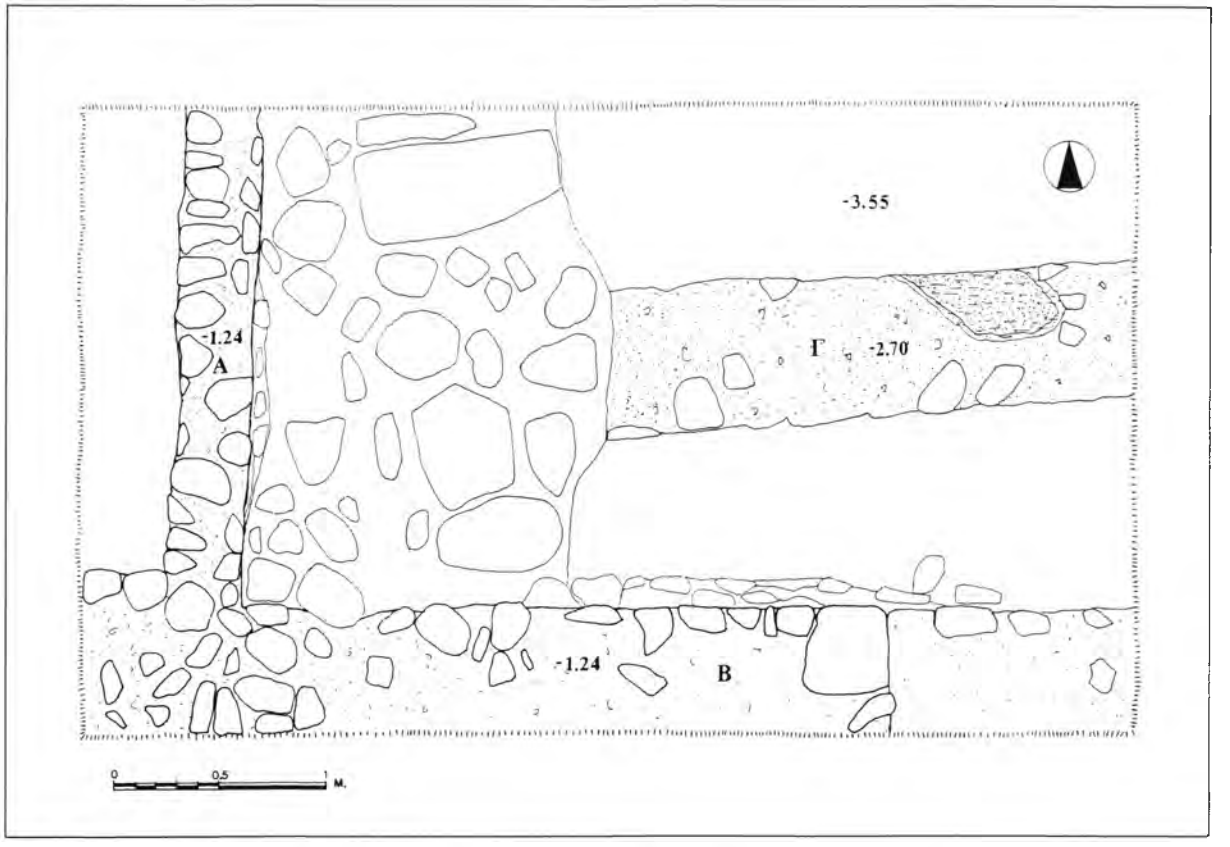
Τον Ιούνιο του 1998 έγινε μικρής έκτασης και περιορισμένης διάρκειας σωστική ανασκαφική έρευνα στην πλατεία του ναού της Αγίας Σοφίας, στη βορειοανατολική πλευρά του τμήματος της πόλης, που περικλείεται από τα βυζαντινά τείχη, δυτικά του ναού, 4-5 μ. περίπου από την κεντρική είσοδο του ναού.

Η Αγία Σοφία είναι ο ένας από τους δύο σημαντικούς ναούς που διατηρήθηκαν μέσα στην οχυρωμένη πόλη. Χρονολογείται στο 10ο αι., πιθανώς και νωρίτερα[19]. Ο ανατο-

17. Τμήματα του ίδιου σκέλους αποκαλύφθηκαν σε δύο ακόμη οικόπεδα, βλ. οικόπεδο Σφυρίδη (*ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 462-463), οικόπεδο Βλαχτάτση (*ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 583), καθώς και στη διασταύρωση των οδών Ορφέως και Κωνσταντινουπόλεως (*ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 891).

18. Πρβλ. Σ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 177.

19. Κούντουρας - Μπακιρτζής, ό.π. (υποσημ. 9).

Σχέδ. 2. Δράμα. Πλατεία ναού Αγίας Σοφίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

λικός τοίχος του ναού, όπου διακρίνεται και η αρχική τοιχοδομία εκατέρωθεν της κόγχης του Ιερού, απέχει περίπου 60-70 μ. από το βορειοανατολικό τμήμα του περιβόλου. Εδώ εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κατά το 1991, στο οικόπεδο Δ. Σαραφίδη[20], τμήμα του τείχους, μεταξύ του βορειοανατολικού γωνιακού πύργου και του πύργου του Ρολογιού.

Σε απόσταση 1 μ. νότια της οδού Λυκούργου, που διέρχεται βόρεια της Αγίας Σοφίας, διανοίχθηκε τομή, διαστ. 3×5 μ. (Σχέδ. 2). Αφαιρέθηκε επίχωση μέχρι το βάθος των 3,50 μ. περίπου. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων Α, Β, Γ, τριών δαπέδων και δύο ακτέριστοι λακκοειδείς τάφοι. Ο τοίχος Γ είναι κατά πολύ αρχαιότερος των άλλων δύο. Βρίσκεται σε βάθος 2,70 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται σε μήκος 2,50 και έχει πλάτος 0,70 μ. Είναι χτισμένος επιμελημένα με μικρούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα (Πίν. 310 α). Ορίζει από Β. δάπεδο με λίθους και κουρασάνι στη νοτιοανατολική γωνία της τομής, το οποίο διατρέχει διαγώνια κτιστός αγωγός ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,40 μ. Επάνω στο δάπεδο αυτό υπήρχαν: κεραμίδες στέγης, πήλινες πλάκες, μικροί λίθοι, ελάχιστα ίχνη ασβεστοκονίας. Ένα άλλο δάπεδο από κομμάτια πλίνθων, πατημένο χώμα και υπολείμματα πηλού ερευνήθηκε στα νότια του τοίχου Γ. Εδώ υπήρχε επίσης μικρός λάκκος απορριμμάτων και δύο ακτέριστοι λακκοειδείς τάφοι. Ο ένας τάφος, επάνω στον τοίχο Γ, εντοπίστηκε σε βάθος 2,60 μ., ενώ ο άλλος, στα 2,70 μ., βρισκόταν σε επαφή με τη νότια παρειά του ίδιου τοίχου.

Στο δυτικό τμήμα της τομής καθαρίστηκε σε έκταση 2,35× 1,70 μ. τρίτο λιθόστρωτο δάπεδο από μεγάλους πλακοειδείς λίθους. Στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου, σε βάθος 2,28 μ., είχε αποκρυβεί άβαφο κλειστό αγγείο, που περιείχε «θησαυρό» οκτώ σκυφωτών νομισμάτων. Οι τοίχοι Β και Γ αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα της τομής. Έχουν θεμελιωθεί σε βάθος 1,54 μ. Η τοιχοδομία τους είναι με λίθους μεσαίου μεγέθους, στους αρμούς των οποίων τοποθετούνται μικρά λίθινα μόλια. Ο Β, με κατεύθυνση Α.-Δ., ακολουθεί τη νότια παρειά της τομής σε μήκος 1,97 μ. (Πίν. 310 β). Ο

20. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 353-355.

Α κατευθύνεται από Β. προς Ν., έχει μήκος 2,35 και πλάτος 0,35-0,40 μ. Και οι τρεις τοίχοι της τομής έχουν αδιάγνωστη λειτουργία. Ο Γ είναι προφανώς ο αρχαιότερος και, αν κρίνουμε από την κεραμική και τα νομίσματα, μάλλον καταχώσθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια ή κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Οι άλλοι δύο τοίχοι, Α και Β, ανήκουν σε κτίσματα των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Μια πρώτη αξιολόγηση των ευρημάτων δείχνει ότι το κτίριο στο οποίο ανήκει ο τοίχος Γ εγκαταλείφθηκε και καταχώσθηκε σταδιακά. Στα μπαζώματα των ερειπίων του κτίσματος πραγματοποιούνται αργότερα μεμονωμένες ταφές, που δεν αποκλείεται να σχετίζονται με τον παρακείμενο βυζαντινό ναό. Οι άλλοι δύο τοίχοι, Α και Β, έχουν διανοιχθεί στο ίδιο στρώμα, είναι σύγχρονοι και προέρχονται από κτίρια της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι ταφές επάνω και δίπλα στους τοίχους Α και Β της Τουρκοκρατίας ανάγονται στην ίδια εποχή.

Το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής αποτελείται από άβαφα και ακόσμητα όστρακα μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών αγγείων. Ο πηλός κατά κανόνα είναι χονδροειδής και ο διάκοσμος ενίοτε ταινιωτός ή σχοινοειδής. Περίπου το ένα τέταρτο της κεραμικής είναι όστρακα βυζαντινών εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων. Προέρχονται κυρίως από πινάκια και κούπες. Ο εγχάρακτος διάκοσμος βασίζεται σε γραμμικά και φυτικά μοτίβα. Στις εφυαλώσεις κυριαρχούν τόνοι του πράσινου, καφέ και κίτρινου χρώματος, που συχνά συνυπάρχουν. Μεγάλο μέρος της εφυαλωμένης κεραμικής παρουσιάζει συγγένειες με τα προϊόντα του γνωστού εργαστηρίου των Σερρών[21]. Πρέπει τέλος να αναφερθεί η ανεύρεση τριών τριποδίσκων ψησίματος αγγείων, σαφής ένδειξη για τη λειτουργία τοπικού εργαστηρίου εφυαλωμένης κεραμικής. Τα περισσότερα νομίσματα είναι βυζαντινά. Υπάρχουν επίσης τρία οθωμανικά και ένα παλαιοχριστιανικό. Τα βυζαντινά είναι δύο χάλκινα του Μανουήλ Κομνηνοδούκα (1230-1237) – αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης – και πολλές μικρές απομιμήσεις τύπου Α (πρώτη δεκαετία του 13ου αι.). Εκείνα που είχαν αποκρυβεί ανήκουν στις παραπάνω απομιμήσεις (πέντε τύπου Α και δύο τύπου F). Οι ταυτίσεις έγιναν από τον αρχαιολόγο Ν. Ζήκο.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - ΑΘΗΝΑ ΠΕΔΙΑΔΙΤΑΚΗ

21. D. Papanikola-Bakirtzis, Serres: A Glazed-Pottery Production Center during the Late Byzantine Period, στο: D. Papanikola-Bakirtzis - E. Dauterman Maguire - H. Maguire (επιμ.), *Ceramic Art from Byzantine Serres*, Urbana-Chicago 1992, σ. 21-35.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αναστασιούπολη

Μακρό τείχος - υδραγωγείο

Στο μακρό τείχος-υδραγωγείο της Αναστασιούπολης πραγματοποιήθηκε ανασκαφική τομή, μήκ. 3 μ., στο σημείο όπου πρόκειται να περάσει κάτω από το τείχος ο αγωγός του φυσικού αερίου, προκειμένου να εξακριβωθεί η μορφή, το πλάτος και το βάθος της θεμελίωσης. Η σύντομη έρευνα επέτρεψε να συναχθούν τα ακόλουθα δεδομένα: το έργο είναι χτισμένο με ποταμίσιους λίθους ελάχιστα δουλεμένους με συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Πρόκειται για δύο παράλληλα τείχη, πάχ. 1,40-1,50 μ. το καθένα, ανάμεσα στα οποία διαμορφώνεται διάδρομος, πλ. 3,80 μ. Δεν βρέθηκε κανενός είδους αγωγός ύδατος στο διάδρομο αυτό. Η θεμελίωση έχει βάθος 0,50 μ. περίπου, εξέχει μόλις 0,10-0,15 μ. από τα πρόσωπα των τειχών και έχει ακανόνιστες παρειές. Η θεμελίωση αυτή, που τελειώνει σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, είναι πρακτικά ανεπαρκής για ένα έργο τόσο σημαντικό με διπλή λειτουργία: αφενός ελέγχει την κυκλοφορία στην Εγνατία οδό και αφετέρου εξασφαλίζει την ύδρευση μιας σημαντικής πόλης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

Μικρό Πιστό

Ανασκαφική έρευνα κατά το 1998, κοντά στον οικισμό Μικρό Πιστό, αποκάλυψε εργαστήριο βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, που εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για τα κέντρα παραγωγής και τους τρόπους κατασκευής των βυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων. Η επίπεδη πεδινή έκταση, το κοκκινόχωμα της περιοχής και η άφθονη ύπαρξη νερού, καθώς η θέση οριοθετείται από διακλαδώσεις παραπόταμων, ήταν στοιχεία που ευνοούσαν τέτοιου είδους εγκαταστάσεις.

Αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός ημιτελών και ολοκληρωμένων αγγείων, που μας παρέχει τη δυνατότητα σύνταξης καταλόγου με τα παραγόμενα στο εργαστήριο αγγεία. Εντυπωσιακή είναι η ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων, που καλύπτουν τις εσωτερικές επιφάνειές τους.

Με βάση το διάκοσμό τους διακρίνονται στα απλά μονόχρωμα αγγεία, σε αγγεία με γραπτό επίθετο διάκοσμο και σε εκείνα με εγχάρακτη τεχνική, που είναι και τα περισσότερα. Σήμα κατατεθέν του εργαστηρίου της Θράκης είναι ο εγχάρακτος οκτώσχημος πλοχμός-κόμβος, είτε ως κύριο είτε ως συμπληρωματικό διακοσμητικό

θέμα. Από τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού προκύπτουν όλα τα απαιτούμενα στάδια κατασκευής των αγγείων, από το πλάσιμο της φόρμας στον κεραμικό τροχό μέχρι το τελικό ψήσιμο.

Το σημαντικότερο εύρημα στο χώρο του εργαστηρίου υπήρξε ο μεγάλος αριθμός τροχήλατων τριποδίσκων ψησίματος αγγείων (Πίν. 310 γ), που αποτελεί το καλύτερο μέχρι σήμερα σύνολο για τη μελέτη των τριποδίσκων της συγκεκριμένης κατηγορίας, γνωστής και από άλλα κεραμικά εργαστήρια (Βάρνα, Βέλικο Τίρνοβο, Γρατινή). Έχουν το σχήμα βάσης μικροσκοπικής κούπας και διακρίνονται σε κατηγορίες ως προς το μέγεθος και άλλα επιμέρους χαρακτηριστικά. Διαπιστώθηκε ότι οι παρεμβαλλόμενοι ανάμεσα στα αγγεία τροχήλατοι τριποδίσκοι δεν πατούσαν στο δακτύλιο της βάσης των αγγείων, αλλά εισχωρούσαν και εδράζονταν σταθερά στον κύκλο που οι δακτύλιοι όριζαν. Η έδραση αυτή παρουσιάζει ένα πλεονέκτημα σε σχέση με τους χειροποίητους και αυτούς που κατασκευάζονταν από μήτρα, οι οποίοι πατούσαν στο δακτύλιο της βάσης. Εξασφάλιζαν μεγαλύτερη σταθερότητα στο κατακόρυφο στοίβαγμα των αγγείων. Πρόσθετα επειδή το ύψος τους είναι μεγαλύτερο από εκείνο των άλλων κατηγοριών, η απόσταση μεταξύ των αγγείων στο ψήσιμο μεγάλωνε, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται το κόλλημα των επιφανειών. Είχαν όμως και ένα σοβαρό μειονέκτημα. Τα αποτυπώματα που άφηναν στις βάσεις των αγγείων ήταν μεγάλα και έντονα. Δεν είναι λίγες οι φορές που κολλούσαν στον πυθμένα των βάσεων και, καθώς η απόσπασή τους από αυτές ήταν αδύνατη, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των σκάρτων αγγείων. Σε περιπτώσεις που το ύψος των αγγείων ήταν μεγαλύτερο (κύπελλα) και η τοποθέτηση ενός τριποδίσκου δεν εξασφάλιζε την απαιτούμενη απόσταση ασφαλείας, χρησιμοποιούνταν δύο τριποδίσκοι μαζί. Με το ψήσιμο των αγγείων συσχετίστηκαν πήλινα σε σχήμα κόλουρου κώνου αντικείμενα, τριπλάσια σε μέγεθος από τους τριποδίσκους. Επείχαν θέση τριποδίσκων στο ψήσιμο μεγάλων αγγείων, ενώ δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση της χρήσης τους ως «οδηγών» στο στήσιμο της στοίβας των αγγείων. Εδράζονταν απευθείας στη σχάρα του κεραμικού κλιβάνου και πάνω τους γίνονταν τα στοιβάγματα των αγγείων.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα το εργαστήριο βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής στη Θράκη χρονολογείται στο 13ο αι. Ήταν ιδρυμένο πάνω στον άξονα της Εγνατίας οδού, γεγονός που βοηθούσε στην ευχερέστερη διακίνηση και εμπορία της κεραμικής παραγωγής.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

Παράραμα

στο *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά:

Στις σ. 888-889 (Περιοδείες - Καταγραφές, Νομός Σερρών) και στις σ. 893-894 (Νομός Ξάνθης, Πολύστυλον-Άβδηρα) υπογράφουσα είναι η Σ. Δαδάκη.

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ[1]

Η Κ΄ ΕΠΚΑ κατά το 1998 χορήγησε 483 άδειες οικοδομών, διενήργησε 202 δοκιμαστικές τομές, επέβλεψε τις εκσκαφές θεμελίων οικοδομών σε 202 οικόπεδα ιδιωτών και διεξήγαγε 26 ανασκαφές στους χώρους αρμοδιότητάς της (νησιά Λέσβου, Λήμνου, Αγίου Ευστρατίου, Χίου, Ψαρών και Οινουσσών).

Επίσης η Εφορεία πραγματοποίησε 490 αυτοψίες σε όλες τις περιπτώσεις των παραπάνω αδειών και σε 32 χώρους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Εμπλουτίστηκε το φωτογραφικό αρχείο με καινούργιες φωτογραφίες και διαφάνειες από τις ανασκαφικές και τις άλλες δραστηριότητες της Εφορείας με 7.762 φωτογραφίες (ΑΦΑ 81.554-89.316) και με 3.200 διαφάνειες (αρχ. διαφ. 15.430-18.729).

Η καταγραφή των αρχαίων συνεχίστηκε στους καταλόγους του Μουσείου Μυτιλήνης με 1.865 αντικείμενα και νομίσματα, του Μουσείου Χίου με 2.186 αρχαία αντικείμενα και νομίσματα και του Μουσείου Λήμνου με 194 αρχαία αντικείμενα.

Το σχεδιαστικό αρχείο της Εφορείας ενημερώθηκε με σχέδια των νέων ανασκαφικών ερευνών και η βιβλιοθήκη της Εφορείας εμπλουτίστηκε με 142 νέα συγγράμματα και περιοδικά από δωρεές ή από αγορά με τις σχετικές πιστώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού.

Στον αύλειο χώρο του παλαιού κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης φιλοξενήθηκε η παρουσίαση της επανέκδοσης του βιβλίου του Τ. Χατζηαναγνώστου, *Μακαρία*.

Στο μικρό υπαίθριο θέατρο που βρίσκεται στον αύλειο χώρο του νέου κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης οργανώθηκε από την Εφορεία η θεατρική παράσταση *Σαμία* του Μενάνδρου, η οποία παρουσιάστηκε από τη θεατρική ομάδα «ΦΟΜ - Ο ΘΕΟΦΙΛΟΣ».

Στα πλαίσια του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που για το 1998 είχε ως θέμα τα λιμάνια, η Εφορεία οργάνωσε και παρουσίασε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου με την αρχαιολόγο Α. Ντόβα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Η θέση της Λήμνου στους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου, Αρχαιολογία-Ιστορία». Για τις ανάγκες του προγράμματος εκδόθηκε φυλλάδιο, το οποίο μοιράστηκε στους μαθητές της ΣΤ΄ τάξης των τριών Δημοτικών Σχολείων της Μύρινας. Συγχρόνως ο Δήμος Μύρινας διοργάνωσε έκθεση και διαγωνισμό ζωγραφικής με θέμα το λιμάνι της Μύρινας, στον οποίο συμμετείχαν παιδιά των Δημοτικών Σχολείων της πόλης.

Έγινε καθαρισμός από τη βλάστηση των αρχαιολογικών χώρων Κλοπεδής και Μέσων στην αγροτική περιφέρεια της Αγίας Παρασκευής. Στο χώρο των Μέσων και, προκειμένου να είναι εύκολη η πρόσβαση στο ναό, απομακρύνθηκαν τα μπάζα, τα οποία είχαν συσσωρευθεί έξω από τις τομές που έγιναν για το έργο της αποστράγγισης του ναού από τα αναβλύζοντα ύδατα.

Έγιναν τα εγκαίνια της φωτογραφικής-σχεδιαστικής έκθεσης με θέμα «Πολιόχνη, Λήμνῳ ἐν ἀμιχθαλοέσσῃ. Ένα κέντρο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο» στο Μουσείο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο κτίριο Σπίρερ σε συνεργασία με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Την έκθεση εγκαινίασε η Υπουργός Πολιτισμού Ε. Παπαζώη στις 13-1-98 στην Αθήνα και στις 14-5-98 στο Βόλο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη της Χίου

Νεάπολη, Πρώτη πάροδος Αγίας Μερόπης (οικόπεδο Γ. Γιαννούλη)

Έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές, στη μία από τις οποίες αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού σε μήκος 2,60, μέγ. σωζ. ύψ. 0,35, εσωτ. πλ. 0,30 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στη νοτιοα-

1. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στην Προϊσταμένη της Εφορείας Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, χωρίς τη συμβολή και καθοδήγηση της οποίας δεν θα μπορούσε να έλθει εις πέρας το έργο της Εφορείας. Ευχαριστούμε το επιστημονικό, διοικητικό, εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας, που συνέβαλε στην πραγματοποίηση των κάθε είδους εργασιών της Εφορείας το 1998. Ευχαριστούμε επίσης τη μόνιμη αρχαιολόγο Α. Ντόβα, τους έκτακτους αρχαιολόγους Γ. Βαβλιάκη, Β. Βαμβακοπούλου, Μ. Γρηγοριάδου, Ι. Κουκουνή, Θ. Κυριακοπούλου, Κ. Λινάρδου, Α. Πανάτση, Ε. Παπαευθυμίου, Μ. Παππά, Α. Πιτσικούλη, Ν. Σκάγκο, Μ. Σκλάβο, Ε. Τσελεπή, Δ. Τσολάκη, Υ. Φλατσούση και Α. Φρατζόγλου, τους σχεδιαστές Β. Ανδρονοπούλου, Ε. Βογιατζή, Δ. Βάρρου, Σ. Γιαννάκα, Μ. Κοκκινοφόρου, Λ. Μακρέλλη, Α. Τσαγκαρέλλη, Γ. Χατζηαποστόλου και Μ. Χριστέλη, τους συντηρητές της Εφορείας, και συγκεκριμένα τους Ν. Βουγιουκλή, Μ. Κολαρά, Ι. Νέμτσα, Ν. Νέμτσα, Δ. Πίτσιου και τους ωρομίσθιους συντηρητές Α. Θάνο, Ν. Θεοχάρους, Φ. Ρουμελιώτη και Ε. Τσιόγκα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη σύνταξη των Χρονικών εκφράζουμε στην έκτακτη αρχαιολόγο Γ. Δεληγιώργη.

νατολική πλευρά του αγωγού υπήρχαν πεσμένες λίθινες πλάκες. Φαίνεται ότι η βορειοδυτική απόληξή του εδράζεται σε τοίχο.

Οι εργασίες διακόπηκαν για να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Άγιος Θωμάς, οδός Ζωής και Θεοδώρας Αυτοκρατείρων (οικόπεδο Γ. Δέλλιου)

Κατά την εκσκαφή των τομών στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε τμήμα τοίχου και αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., δομημένος από ορθογώνιες λαξευμένες λιθοπλίνθους από γκρίζο ασβεστόλιθο και κίτρινους πωρόλιθους. Αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο δόμων. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται μόνωτο κυάθιο, τμήματα κεραμίδων, τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και όστρακα ερυθροβαφή και άβαφων χρηστικών αγγείων.

Οι εργασίες διακόπηκαν για να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, πάροδος οδού Δελαγραμμάτικα (οικόπεδο Α. Γκολέμη - Α. Χατζηνικολάου)

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο οικόπεδο έφεραν στο φως τμήμα τοίχου ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 311 α), με αποτέλεσμα να ακολουθήσει σωστική ανασκαφική έρευνα. Αυτή αποκάλυψε συστάδα 11 τάφων της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής εποχής (2ος αι. π.Χ.-α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.), που οριζόταν στα νότια από τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 5,60 και μέγ. πλ. 0,50 μ. Η συστάδα συμπεριελάμβανε δύο τάφους κεραμοσκεπείς, έξι κιβωτιόσχημους, δύο σαρκοφάγους και μία ελεύθερη ταφή (Πίν. 311 β). Οι τάφοι ήταν παράλληλοι μεταξύ τους με προσανατολισμό Α.-Δ. και είχαν ανοιχθεί σε πορώδες έδαφος, το οποίο απέδωσε αρχαϊκή κεραμική. Σε όλες τις περιπτώσεις οι νεκροί κείτονταν απευθείας στη γη.

Οι τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεί για μία ταφή με το νεκρό ενταφιασμένο σε ύπτια στάση, εκτός από τέσσερις περιπτώσεις που περιείχαν οστά περισσότερων του ενός νεκρών και πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί για ανακομιδές.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι αποτελούνταν από κεράμους στρωτήρες και καλυπτήρες κορινθιακού τύπου. Η κάλυψή τους ήταν διαταραγμένη και οι κέραμοι σπασμένοι.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από πωρολιθικές πλάκες (από λίθο Θυμιανών), μία για την κάθε πλευρά και τρεις ή δύο πλάκες για καλυπτήριες. Οι καλυπτήριες των Τφ XIII και VI είχαν αετωματική διαμόρφωση.

Οι δύο σαρκοφάγοι ήταν μονόλιθες από ντόπιο πωρόλιθο (λίθο Θυμιανών) με καλυπτήριες επίσης μονόλιθες με αετωματική διαμόρφωση και σχηματοποιημένα ακρωτήρια στις τέσσερις γωνίες.

Βρέθηκαν μυροδοχεία, υδρίες, ακέραιη μόνωτη χύτρα, λυχνάρι, χάλκινα νομίσματα.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Βουνάκι, συμβολή των οδών Ι. Καλούδη και Γυμνασιάρχου Αναστασιάδη (οικόπεδο Δήμου Χίου)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο περιορίστηκαν στο νότιο τμήμα του. Κατά τη διάρκειά τους αποκαλύφθηκαν ορθογώνια δωμάτια κτιρίου με τις εισόδους τους, τα οποία από τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή (Σχέδ. 1· Πίν. 312 α).

Συγκεκριμένα προς Δ. αποκαλύφθηκαν μεγάλοι και παχείς τοίχοι, πλ. 1 μ., που ορίζουν τον ορθογώνιο χώρο Ι, διαστ. 5,90×2,86 μ., και με είσοδο στα βόρεια. Στην εξωτερική όψη των τοίχων προς Β. και Α. ορίζουν την εξωτερική παρειά μεγάλοι αδροί λίθοι, ενώ στην εσωτερική υπήρχαν μικρότεροι αργοί λίθοι.

Στα ανατολικά του χώρου Ι ορίζονται δύο μικρότεροι ορθογώνιοι χώροι-δωμάτια ΙΙ και ΙΙΙ με είσοδο στα βόρεια, όπου υπάρχει στενόμακρος διάδρομος 1 με πλακόστρωτο δάπεδο, μήκ. 7,10 και πλ. 2 μ. Το βόρειο πέρας του ορίζεται από όρθια τοποθετημένες πλάκες. Το δωμάτιο ΙΙ, διαστ. 3,30×2,45 μ., έχει δάπεδο από πατημένο χώμα, ενώ το δωμάτιο ΙΙΙ, διαστ. 2,80×2,55 μ., έχει πλακόστρωτο δάπεδο. Οι τοίχοι και των δύο δωματίων είναι χτισμένοι από μικρούς και μεγάλους πλακοειδείς λίθους από πωρόλιθο.

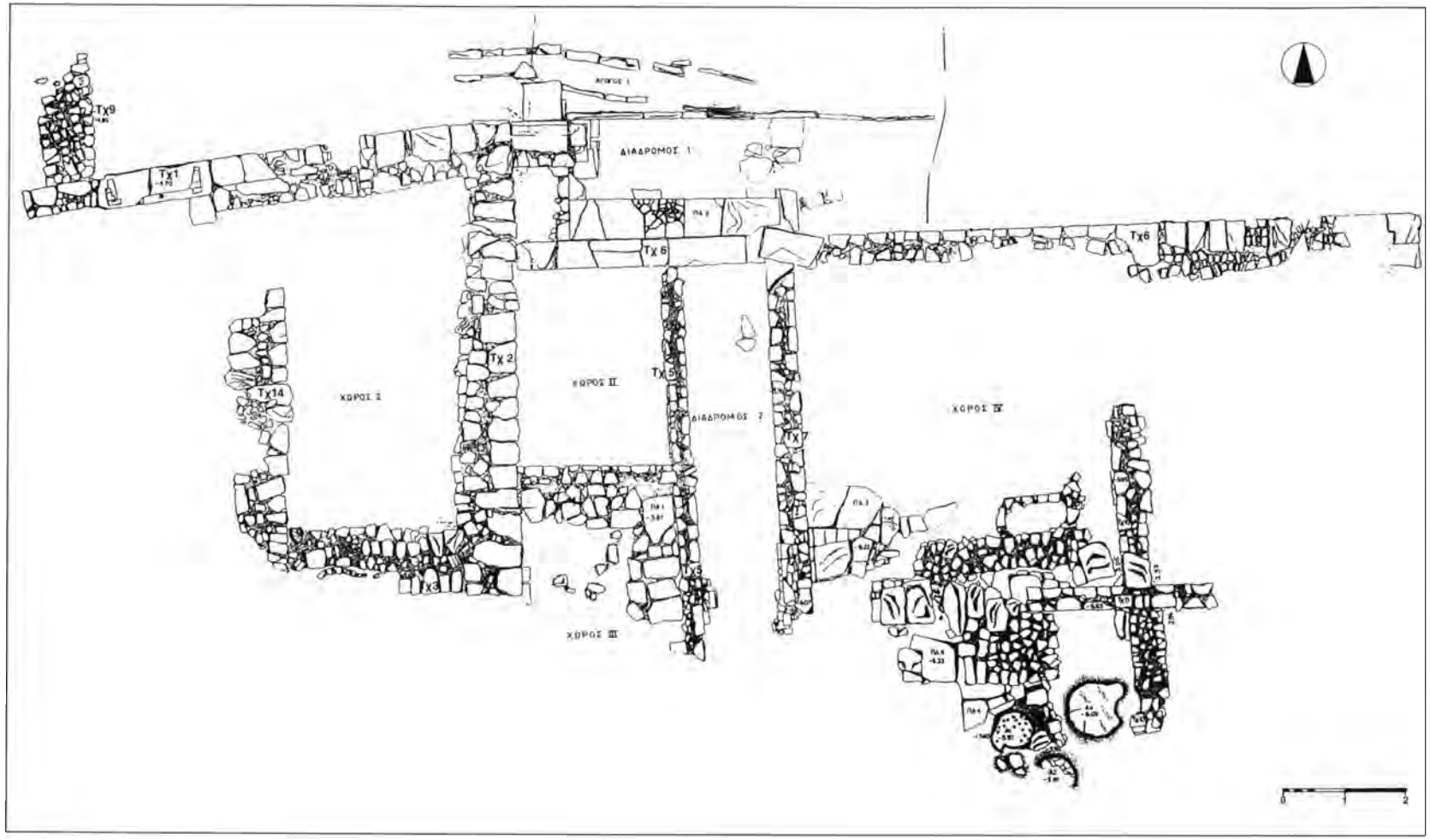
Σε απόσταση 1,40 μ. από τους δύο αυτούς χώρους υπάρχει παράλληλος τοίχος (Τχ7) με κατεύθυνση Β.-Ν., που ορίζει το ανατολικό τμήμα του διαδρόμου 2 του κτιρίου.

Ορθογώνιος χώρος IV, διαστ. 5,20×8 μ., ανοίγεται στα ανατολικά του διαδρόμου και ορίζεται στα νότια από τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. Τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία.

Στα νοτιοανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου ήλθαν στο φως τρία μεγάλα πιθοειδή αγγεία, που ίσως υποδηλώνουν την εργαστηριακή χρήση του χώρου (Πίν. 312 β). Τα αγγεία στερεώνονταν στο πλακόστρωτο δάπεδο. Από τα τρία αγγεία το ένα φέρει εσωτερικά ίχνη καύσης, το άλλο φέρει ασβεστοκονίαμα και το τρίτο περιείχε μικρά τμήματα αντικειμένων και ένα μικρότερο κυλινδρικό αγγείο. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν το χώρο IV στα ρωμαϊκά χρόνια.

Στα βόρεια του οικιστικού συγκροτήματος και του διαδρόμου 1 αποκαλύφθηκε λιθόκτιστος ανοιχτός αγωγός αποχέτευσης, μήκ. 5,75 μ.

Μικρότερες δοκιμαστικές τομές, που έγιναν στα βόρεια του ανεσκαμμένου χώρου, έδειξαν ότι τα οικοδομικά λείψανα συνεχίζονται και προς Β.

Σχεδ. 1. Πόλη της Χίου. Βουνάκι. Συμβολή των οδών Ι. Καλούδη και Γυμνασιάρχου Αναστασιάδη. Κάτοψη τμήματος του κτιρίου.

Η επίχωση περιείχε αγγεία και όστρακα, λίθινα εργαλεία, αγνύθες, ειδώλια, υφαντικά βάρη, λυχνάρια, τμήμα μαρμάρινου αντικειμένου, σφονδύλια, μικρό σφαιρίδιο, μαρμάρινα βαρίδια, λίθινο τριπτήρα, νομίσματα.

Λόγω έλλειψης κονδυλίων η ανασκαφική έρευνα σταμάτησε, προκειμένου να συνεχιστεί το 1999.

Βουνάκι, οδός Αγίων Αποστόλων (οικόπεδο Ε. Δημητρίου)

Περίπου στο κέντρο του οικοπέδου ανασκάφηκε αποθέτης σκαμμένος μέσα στο φυσικό έδαφος (κίτρινος πώρος). Το σχήμα του είναι ωοειδές, διαστ. 2,40×3,80 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., σε βάθος 1,20 μ.

Από τον αποθέτη ήλθαν στο φως κυρίως τμήματα οξυπύθμενων αμφορέων των αρχών του 4ου αι. π.Χ., υφαντικά βάρη κολουροκωνικού σχήματος, κυκλική ενσφράγιστη αγνύθα (ΒΕ 11885), τμήματα κεραμίδων με ιωνικά κυμάτια και όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων.

Ευαγγελίστρια, οδός Κουντουριώτου (οικόπεδο Α. και Αρ. Αλεξόπουλου)

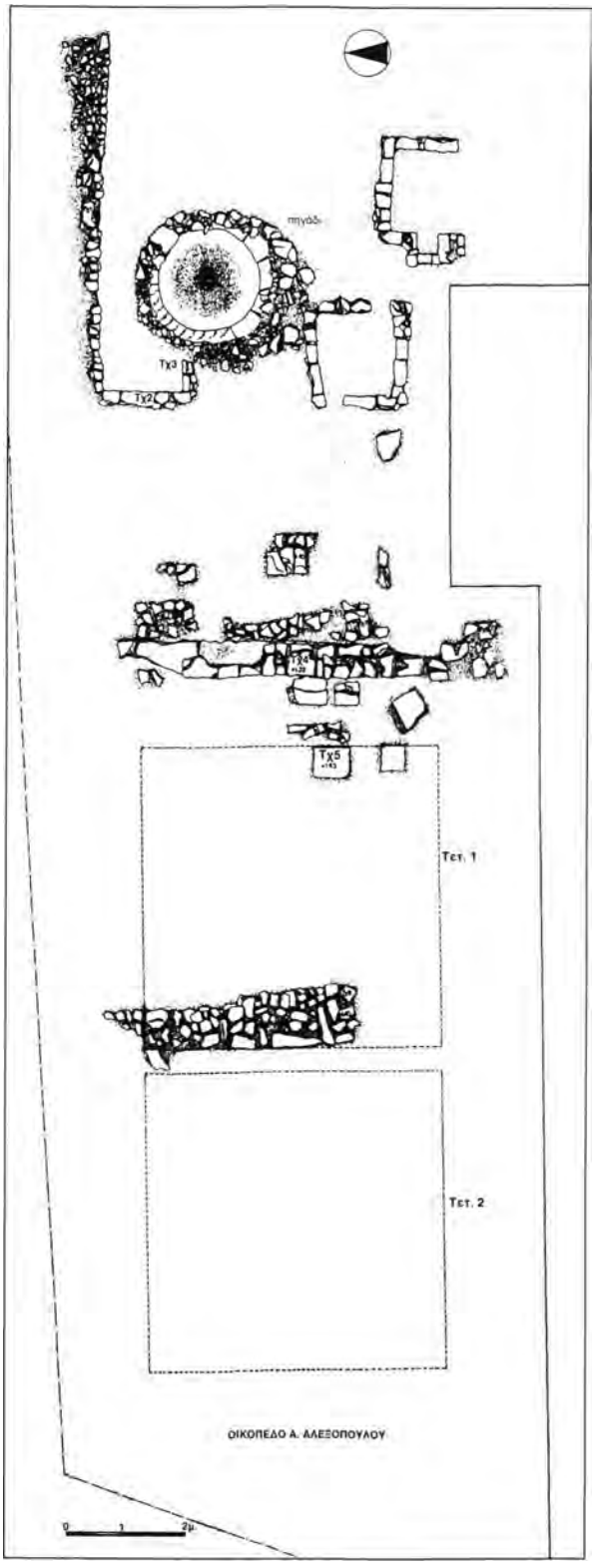
Μετά από τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο οικόπεδο και αποκάλυψαν αρχαία οικοδομικά λείψανα άρχισε και ολοκληρώθηκε ανασκαφική έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου (Σχέδ. 2). Στο ανατολικό τμήμα του εντοπίστηκαν δύο τετράγωνες κατασκευές οικοδομημένες από μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους, σωζόμενες σε ένα δόμο.

Στο νότιο τοίχο της προς Α. κατασκευής υψωνόταν κτιστός αψιδωτός αγωγός, ύψ. 0,90 και πλ. 1,70 μ. (Πίν. 312 γ), ο οποίος ίσως εξηγεί και τη χρήση των δύο τετράγωνων κατασκευών που έχουν σχέση με το παλαιό αποχετευτικό δίκτυο της πόλης.

Στα βόρεια των δύο αυτών κατασκευών εντοπίστηκε στενόμακρη κατασκευή, εσωτ. πλ. 1,80 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Η προς Ν. μακριά πλευρά έχει καταστραφεί από στρογγυλό πηγάδι, εσωτ. διαμ. 1,70 μ. Το πηγάδι λειτούργησε ως αποθέτης, καθώς μέσα βρέθηκε άφθονη κεραμική και θραύσματα ειδωλίων, που χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά-πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.

Το προς Δ. τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψε παράλληλους τοίχους με κατεύθυνση Β.-Ν. και άλλον, κάθετο προς αυτούς. Οι τοίχοι ήταν οικοδομημένοι με αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Τα ευρήματα (μικρό άβαφο αγγείο, μελαμβαφές λυχνάρι, λίθινο αντικείμενο, υφαντικό βάρος ωοειδούς σχήματος, νόμισμα) από αυτό το τμήμα του οικοπέδου χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Σχέδ. 2. Πόλη της Χίου. Ευαγγελίστρια. Οδός Κουντουριώτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 3. Πόλη της Χίου. Αγία Άννα Καπέλα. Οδός Ι. Χαβιάρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αγία Άννα Καπέλα, οδός Ι. Χαβιάρα (οικόπεδο Κ. Μαργούνη)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα σε όλη την έκταση του οικοπέδου[2]. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αποχετευτικού συστήματος με λίθινους κτιστούς αγωγούς της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου (Σχέδ. 3).

Με την αφαίρεση τμήματος των λιθόστρωτων δαπέδων του οικοδομήματος των ύστερων ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, ήλθαν στο φως τοίχοι κτίσματος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Τχ 5,6,8,11) και άλλων που τους τέμνουν κάθετα (Πίν. 313 α). Είναι επιμελώς οικοδομημένοι από δουλεμένους λίθους με διαφορετικές διαστάσεις. Στο νοτιοανατολικό τμήμα ο τοίχος 6 πατά πάνω σε αρχαιότερο τοίχο, οικοδομημένο με το πολυγωνικό σύστημα. Μερικοί από τους τοίχους εδράζονται πάνω σε πατούρα από ακανόνιστους λίθους μεγάλων διαστάσεων. Ανήκουν στο ίδιο αρχιτεκτονικό σύνολο, που από την κεραμική χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Το κτίσμα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Μεγάλος αποθέτης, που κατελάμβανε το μέσον περίπου του ανεσκαμμένου χώρου στα ανατολικά του κλειστού κτίσματος, αποκαλύφθηκε σε βάθος

2. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 897-898.

από 5,30 έως 6,30 μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής. Περιείχε μεγάλες ποσότητες από θραύσματα αγγείων (κυρίως χρηστικής κεραμικής), οστά ζώων, διάφορα θαλάσσια όστρεα, κυρίως πορφύρες και χτένια, πολλά αποτμήματα χάλκινων αντικειμένων, πλήθος οξειδωμένων μαζών σιδήρου, λίγα τεμάχια κεραμίδων, οστέινα αντικείμενα και αστραγάλους, αποτμήματα ειδωλίων, κυρίως κεφαλές και ειδώλια ζώων, λίγες μήτρες ειδωλίων, αγνύθες, χάλκινα νομίσματα και αρκετές υαλοποιημένες από πυράκτωση μάζες απροσδιόριστης ουσίας. Τα προαναφερόμενα αντικείμενα ήταν αναμεμειγμένα με σκούρο καστανό έως καστανόμαυρο χώμα και απανθρακωμένα κομμάτια ξύλου. Ανάμεσα στα όστρακα λεπτότεχνων αγγείων, τα σχήματα που εκπροσωπούνται είναι μελαμβαφή ανοιχτά αγγεία με έντυπη διακόσμηση, ανοιχτά αγγεία χιακής προέλευσης, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και λύχνοι. Ο αποθέτης απέδωσε επίσης λίγα ερυθρόμορφα όστρακα και ελάχιστα μελανόμορφα.

Το ποικιλόμορφο περιεχόμενο του αποθέτη δημιουργεί προβληματισμούς σχετικά με την προέλευσή του (αλλά και με τον προορισμό του ελληνιστικού κτίσματος), καθώς φαίνεται πιθανότερο να συνδέεται με χώρους εργαστηρίων παρά με ιδιωτικές οικίες.

Στα νοτιοανατολικά του κλασικού κτίσματος και στο ίδιο επίπεδο με τον παλαιότερο τοίχο 8 αποκαλύφθηκε δεύτερος αποθέτης με όστρακα αρχαϊκής εποχής. Η απόθεση αυτή αποκαλύφθηκε σε βάθος από 6,67 έως 7,57 μ. από το σταθερό σημείο. Περιείχε θραύσματα αγγείων, οστά και αργούς λίθους, αναμεμειγμένα με κοκκινόχωμα. Τα πολυάριθμα όστρακα που συνελέγησαν ανήκουν στην πλειονότητά τους σε κλειστά αγγεία με γραπτά γραμμικά μοτίβα από ερυθρή, καστανή ή μαύρη βαφή πάνω σε λευκό, ροδίζον ή ανοιχτό καστανό επίχρισμα, ενώ δεν λείπουν και λίγα όστρακα από ανοιχτά αγγεία χιακού μελανόμορφου ρυθμού.

Βρέθηκαν: ειδώλια, απότμημα ανάγλυφου πλακιδίου, απότμημα αναγλύφου, πήλινες μήτρες, όστρακα, αποτμήματα αγγείων, μικρογραφικό λυχνάρι με τροχήλατο σώμα, χάλκινα χιακά νομίσματα.

Άγιος Λουκάς Λειβαδίων, οδός Γ. Βούρου (οικόπεδο Γ. Χαραλαμπόπουλου)

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν αποκάλυψαν τμήμα τοίχου και ελάχιστη κεραμική γεωμετρικής περιόδου. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως τοίχο, σωζ. μήκ. 12, πλ. 0,50-0,70 και ύψ. 0,50 μ. (Πίν. 313 β). Έχει οικοδομηθεί από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, που θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό κιτρινωπό πώρο. Ίσως αποτελούσε τμήμα περιβόλου. Τμήματα κεραμίδων χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό.

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου δεν αποκαλύφθηκαν άλλα οικοδομικά λείψανα. Η κεραμική που συνελέγη από το οικόπεδο ανάγεται σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, από τα γεωμετρικά έως τα βυζαντινά χρόνια.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΨΑΡΑ

Θέση Αρχοντίκι

Το καλοκαίρι του 1998 η Κ΄ ΕΠΚΑ συνέχισε τη σωστική ανασκαφική έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου στο Αρχοντίκι Ψαρών (Πίν. 314 α-β)[3]. Συνολικά ερευνήθηκαν 26 κιβωτιόσχημοι τάφοι, με εξαίρεση τον τάφο 38, που ήταν θολωτός, τους 28 και 33, που ήταν ελεύθερες ταφές και τον τάφο 43, που ήταν ταφή σε πιθάρι. Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν ΒΔ.-ΝΑ. Το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 1 και 4 μ., το πλάτος τους μεταξύ 1 και 2 μ. και το ύψος τους μεταξύ 0,50 και 1,10 μ. Ο θολωτός τάφος, που είχε συληθεί, είχε ύψος 2,50 μ. Η είσοδός του είχε μήκος 1,70, πλάτος 1,12 και ύψος 2 μ.

Όλοι οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους από σχιστόλιθο και ασβεστόλιθο της περιοχής, όπως και οι καλυπτήριες πλάκες.

Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με ψευδόστομους αμφορείς, τρίωπα αλάβαστρα, κύλικες, σφραγίδες από στεατίτη και υαλόμαζα, χάλκινα ξίφη, περιδέραια με χάντρες από χρυσό, υαλόμαζα, φαγεντιανή και σάρδιο, σφονδύλια από στεατίτη και πηλό, χάλκινες περόνες και χάλκινα ψέλια, χάλκινες αιχμές δόρατος, χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινα δαχτυλίδια και ενώπια, πρόχους και ειδώλιο τύπου Φ (ΒΕ 9206-9811).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Περιοχή Μητροπόλεως, οδός Ερμού και Ισαύρων (οικόπεδο Κ. Ψαρέλλη)

Δοκιμαστικές τομές έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο, οι οποίες αποκάλυψαν τοίχους της Τουρκοκρατίας. Οι εργασίες προχώρησαν από την αρμόδια 14η ΕΒΑ, η οποία μετά από σχετική έρευνα μας παρέδωσε εκ νέου το οικόπεδο, λόγω της εύρεσης κινητών ευρημάτων (οστράκων) ρωμαϊκής εποχής.

3. *ΑΔ*, ό.π., σ. 899-900.

Συνεχίστηκε σε βάθος η έρευνα, η οποία αποκάλυψε την κάτοψη του σύγχρονου σπιτιού. Η οικοδομική αυτή φάση διαλύθηκε και προχωρήσαμε σε βάθος, όπου αποκαλύφθηκαν τοίχοι, λιθόστρωτα δάπεδα και πηγάδι της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Σε βάθος 3 μ. από το κατάστρωμα της οδού αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 1,40 και πλ. 0,55 μ. Είναι χτισμένος με μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα.

Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν το συγκεκριμένο τοίχο στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Πάνω του θεμελιώνονται οι τοίχοι της εποχής της Τουρκοκρατίας. Στην επίχωση βρέθηκαν πολλά αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, λιθόπλινθοι με τόρμους συνδέσμων και γόμφων και κίονες.

Το βάθος της έρευνας έφθασε στα 3,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού, όπου βρέθηκε άμμος.

Περιοχή Μητροπόλεως, οδός Ερμού 196-198 (οικόπεδο Α. Αναστασάκου)

Μετά από δοκιμαστικές τομές που έφεραν στο φως τμήματα τοίχων, άρχισε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο. Η έρευνα αποκάλυψε τμήματα ορθογώνιων χώρων, ίσως οικίας. Δάπεδα από πατημένο χώμα καλύπτουν το εσωτερικό των δωματίων. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι με αργούς και ημίεργους λίθους. Διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Άφθονη είναι η χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού είτε εντοιχισμένου είτε στην επίχωση (δωρικό κιονόκρανο) (Πίν. 315 α).

Κυκλική κατασκευή, ίσως αποθηκευτικός χώρος, φάνηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, η οποία ορίζεται από γωνία δωματίου.

Τα λιγοστά κινητά ευρήματα χρονολογούν τα οικοδομικά λείψανα στα μεταβυζαντινά χρόνια.

Συνοικισμός, οδός Κρήνης (οικόπεδο Δ. και Β. Γκιργκέτσου)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος ελληνιστικών χρόνων, αποκαλ. μήκ. 2,10, πλ. 0,50 και σωζ. ύψ. 0,40 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι οικοδομημένος από σιδηρίτη λίθο χωρίς συνδετικό κονίαμα.

Προκυμαία, οδός Κουντουριώτου (οικόπεδο Βοστάνειου Νοσοκομείου)

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών αποκαλύφθηκαν σε όλη την έκταση του οικοπέδου οικοδομικά λείψανα του νεότερου κτιρίου, το οποίο κατεδαφίστηκε.

Μετά την απομάκρυνσή τους στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 2,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού Κομνηνάκη ήλθε στο φως τμήμα νεωσοίκου, το οποίο από τα κινητά ευρήματα χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Αποτελείται από έναν τοίχο από γκρίζες ορθογώνιες λιθοπλίνθους με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σωζ. μήκ. 15 και πλ. 0,45 μ. Κατά διαστήματα υπάρχουν λιθόπλινθοι τοποθετημένες με μπατικό τρόπο (Σχέδ. 4· Πίν. 315 β).

Στο βορειοδυτικό άκρο του τοίχου αυτού εφάπτεται λοξός τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., που αποτελείται από έξι λιθοπλίνθους, μήκ. 5,90 και πλ. 0,50 μ. Σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Οι φυσικοί βράχοι της ακτής οριοθετούν το δυτικό άκρο του δεύτερου αυτού τοίχου.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως τμήμα προκυμαίας με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., παράλληλο σχεδόν με τον πρώτο τοίχο του νεωσοίκου. Είναι κατασκευασμένη με τους φυσικούς βράχους της ακτής και την προσθήκη μικρών και μεγάλων λίθων. Το σωζόμενο τμήμα καταλαμβάνει έκταση 18,40×1,60 μ. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι με μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους. Την προκυμαία ορίζουν τμήματα δύο τοίχων, παράλληλων με αυτήν και με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια: υφαντικά βάρη, άβαφο μυροδοχείο, ενσφράγιστες λαβές, μονόμυξοι λύχνοι, αποτμήματα ειδωλίων, τμήμα πήλινου πλακιδίου.

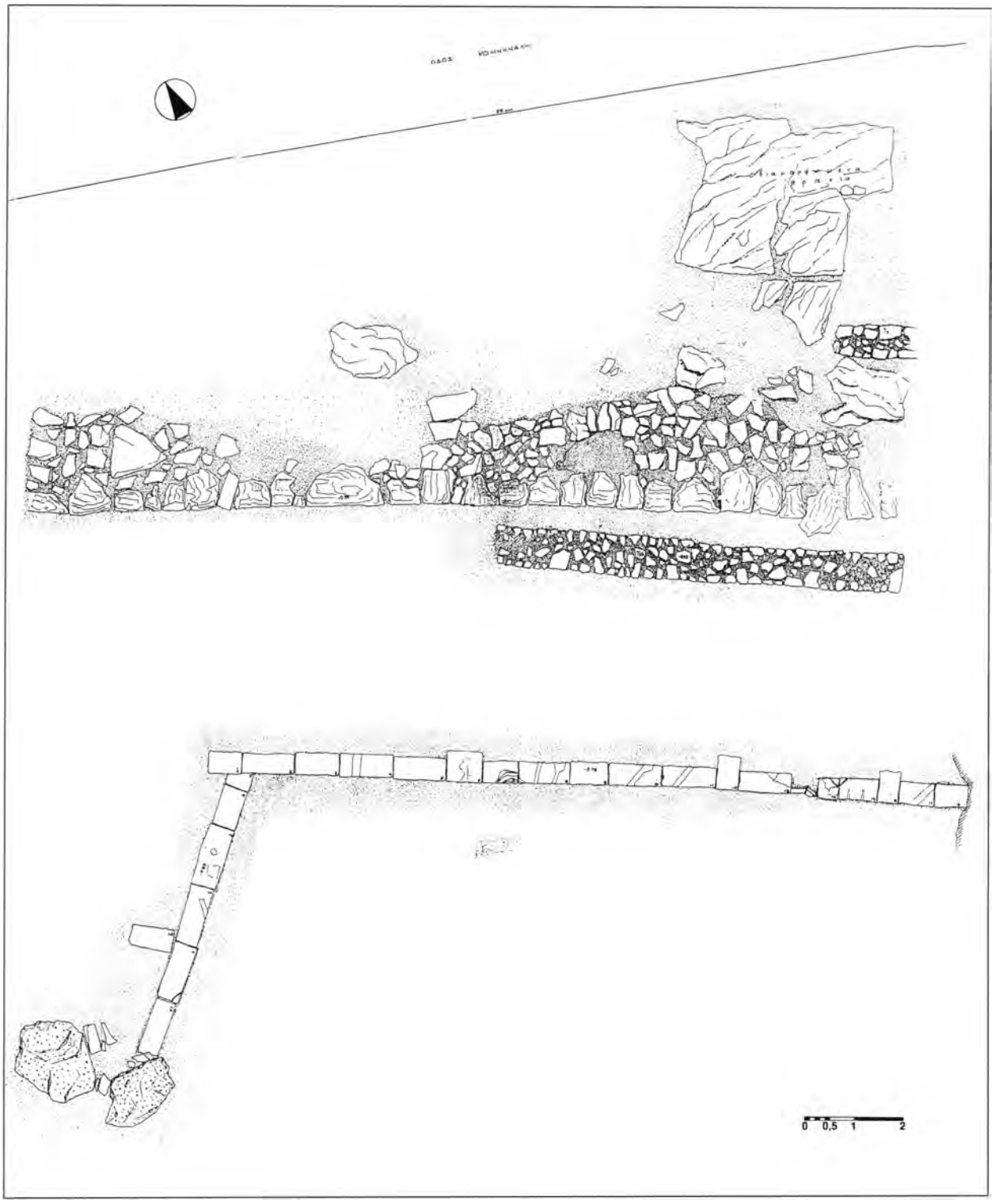
ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Περιοχή Σουράδα, οδός Ελευθερίου Βενιζέλου (οικόπεδο Ι. Χατζάκη - Ι. Παυλακέλλη)

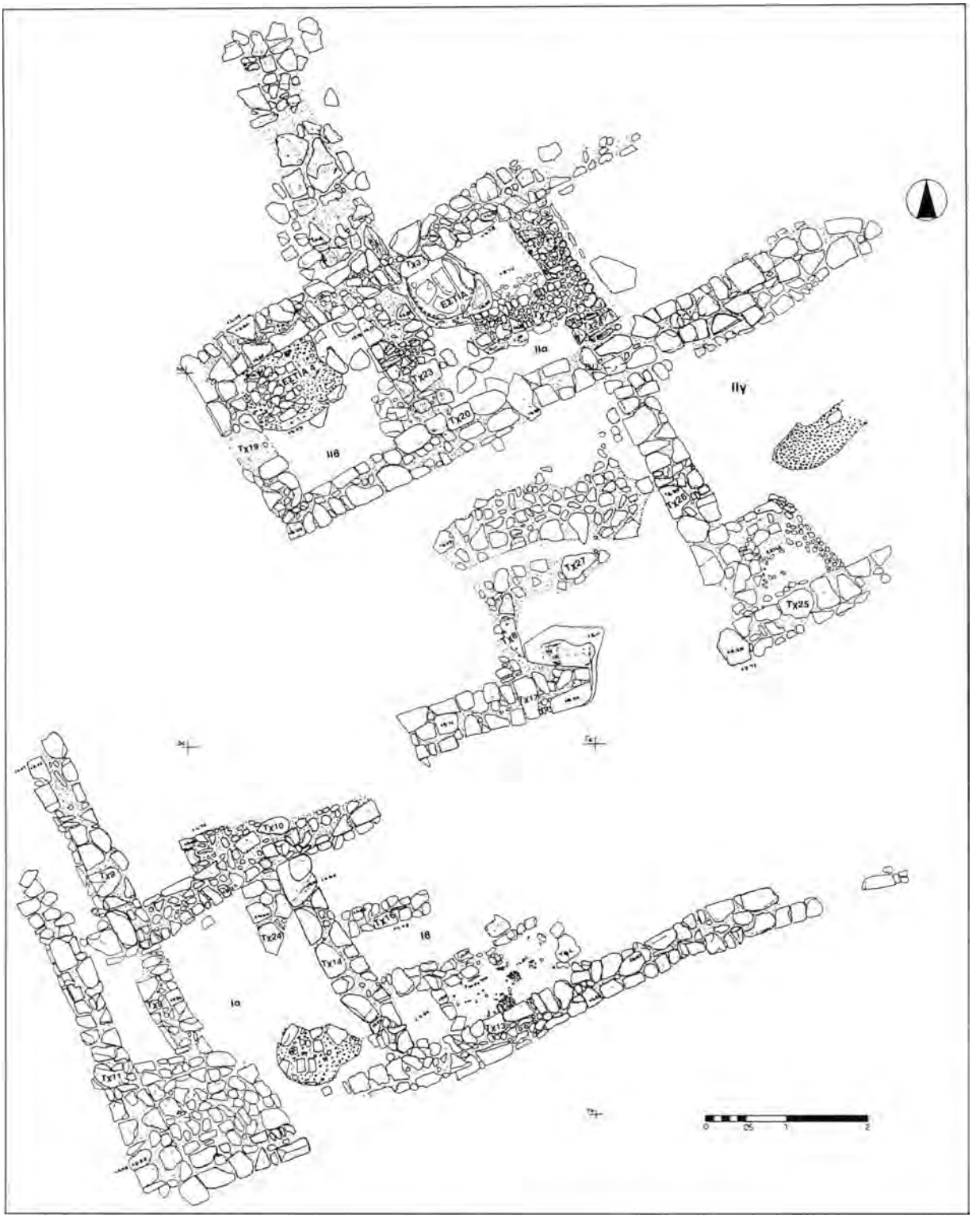
Κατά το 1998 συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο. Ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα που ανήκουν σε δύο κτίρια. Πρόκειται για οικίες με προσανατολισμό Α.-Δ. που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο και νότιο τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 5).

Κτίριο Ι

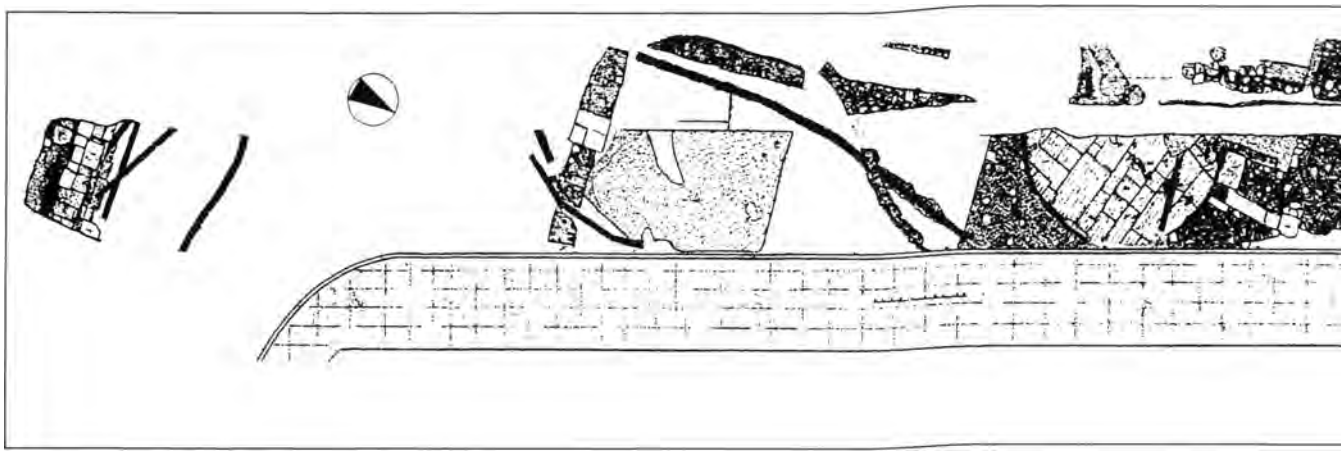
Δωμάτιο Ια. Ορίζεται από τους τοίχους Τ13, Τ14, Τ10 και Τ9. Έχει ορθογώνια κάτοψη και εσωτερικές διαστάσεις 3×2,65 μ. Το δάπεδο του δωματίου ήταν βοτσαλωτό (δάπεδο Δ1), κατασκευασμένο από μικρά βότσαλα, όστρακα και όστρεα και σώζεται καλύτερα κατά μήκος του Τ14. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Ια υπήρχε η εστία Ε1 που έχει περιφέρεια από λίθους και επιφάνεια από στρώση πηλού. Έξω από το Ια βρέθηκε βοτσαλωτό δάπεδο (Δ2) από μικρό θαλασσινό χαλίκι και όστρακα, που εφάπτεται στον Τχ9. Πιθανότατα αποτελούσε υπαίθριο χώρο ή οδό με κατεύθυνση Β.-Ν. προς τη θάλασσα. Κάτω από τα βοτσαλωτά δάπεδα Δ1 και Δ2 βρέθηκε ο τοίχος

Σχέδ. 4. Μυτιλήνη. Προκυμαία. Οδός Κουντουριώτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Περιοχή Σουράδα. Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 6. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Λεσβώνακτος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τχ11 που ανήκει σε υποφάση της ίδιας περιόδου. Ανάμεσα στα δάπεδα και τον Τχ11 δεν μεσολαβούσε στρώμα επίχωσης αλλά τα δάπεδα πατούσαν απευθείας πάνω στον τοίχο.

Δωμάτιο Ιβ. Η προέκταση προς Α. των Τχ10 και Τχ13 ορίζει το δωμάτιο Ιβ. Δεν σώζεται το ανατολικό τμήμα του. Στη γωνία Τχ13 και Τχ14 αποκαλύφθηκε τάφος προσανατολισμού Α.-Δ. Οι Τχ13 και Τχ14 αποτελούν αντίστοιχα τη νότια και δυτική παρειά, ενώ βόρεια και ανατολικά ο τάφος ορίζεται από ευτελές τοιχάριο με αργούς λίθους. Συνολ. μήκ. 2,15 μ. Ο τάφος ήταν διαταραγμένος, είχαν αφαιρεθεί οι καλυπτήριες πλάκες και είχαν αναμοχλευθεί τα οστά, λείψανα των οποίων βρέθηκαν διασκορπισμένα μέσα και έξω από τον τάφο. Ανήκει στην κατηγορία των intramural ταφών της ΠΕ περιόδου. Σχεδόν όλο το υπόλοιπο τμήμα του δωματίου Ιβ καλύπτεται από βοτσαλωτό δάπεδο (Δ3) με χοντρά βότσαλα. Αμέσως κάτω από τον τάφο και το δάπεδο αποκαλύφθηκε στρώμα καύσης, πάχ. 0,10-0,20 μ., που δηλώνει την αφετηρία της πρώτης κατοίκησης και βρέθηκε σε όλο το ανατολικό τμήμα της ανασκαφής πάνω στο φυσικό έδαφος. Στο στρώμα αυτό ήταν θεμελιωμένοι οι τοίχοι Τχ16 και Τχ24, καθώς και το κατώτατο τμήμα του Τχ13 που έχει διαφορετική τοιχοποιία. Φαίνεται ότι οι τοίχοι Τχ16, Τχ24 και Τχ13 ισοπεδώθηκαν και διαμορφώθηκε το επίπεδο θεμελίωσης του κτιρίου Ι.

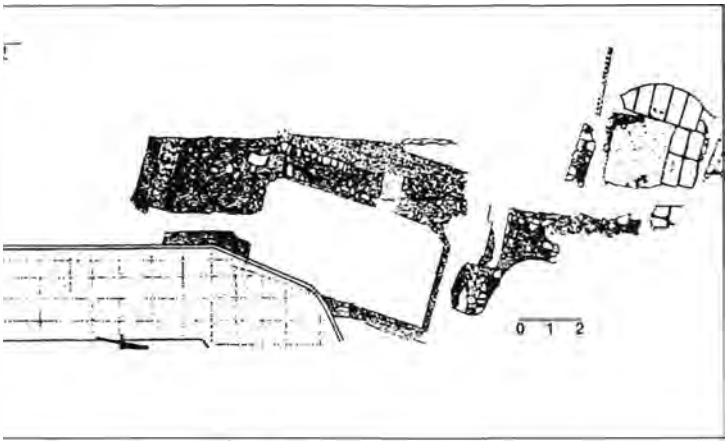
Κτίριο ΙΙ

Δωμάτιο ΙΙα. Αποτελεί την πρωιμότερη φάση. Ορίζεται από τους τοίχους Τχ23, Τχ28 και Τχ7 που έχουν οικοδομηθεί από αργούς λίθους και χώμα. Σε υποφάση της ίδιας περιόδου οι Τχ7 και Τχ28 υπέστησαν επισκευή με μικρούς λίθους και χώμα. Στη γωνία των Τχ7 και Τχ23 βρίσκεται η εστία Ε3 με διπλή πήλινη περιφέρεια και επιφάνεια από λίθους και βότσαλα. Την πρώτη αυτή φάση διαδέχεται αμέσως άλλη, χωρίς να μεσολαβεί στρώμα επίχωσης.

Δωμάτιο ΙΙβ. Σχηματίζεται από τους Τχ19, τ20 και τ3, είναι στενόμακρο με προσανατολισμό Α.-Δ. Στη γωνία του Τχ19 και Τχ3 βρέθηκε η εστία Ε4, διαμ. 1 μ. περίπου, και στα νοτιοανατολικά της βρέθηκαν κατά χώραν δύο αποθηκευτικά αγγεία στερεωμένα στο έδαφος.

Δωμάτιο ΙΙγ. Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του προηγούμενου δωματίου με διαχωριστικό τοίχο τον Τχ20. Στη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε η εστία Ε5 από μικρούς λίθους σε τρεις σειρές. Το δωμάτιο σώζει λείψανα βοτσαλωτού δαπέδου (Δ6) από λευκά βότσαλα και τριγωνικά πετραδάκια. Κάτω από το δάπεδο βρέθηκε το στρώμα καύσης που εντοπίστηκε και κάτω από το δάπεδο του δωματίου Ιβ.

Ανάμεσα στα κτίρια Ι και ΙΙ σώζονται δύο επάλληλα βοτσαλωτά δάπεδα (Δ5 και Δ5α) με υψομετρική διαφορά μεταξύ τους 0,15 μ. Το υλικό και ο τρόπος κατασκευής τους είναι περίπου ίδια και οπωσδήποτε δεν προκύπτει αξιοσημείωτη διαφορά χρονολόγησης. Το ανώτερο δάπεδο Δ5, μέγ. σωζ. διαστ. 2,70×3 μ., δεν σώζει το όριό του προς Δ. και Β. Ανάμεσα στα δύο δάπεδα μεσολαβεί λεπτό στρώμα με διάσπαρτα καρβουνάκια, πρασινοκίτρινο αργιλώδες χώμα και χοντρά βότσαλα. Το κατώτερο δάπεδο Δ5α είναι περίπου τετράγωνο και καλύπτει επιφάνεια, διαστ. 4,40×4,21 μ. Με το Δ5α σχετίζονται οι τοίχοι Τχ17 και Τχ18 που σώζονται σε αποσπασματική μορφή. Στα δυτικά είναι σαφές ότι το Δ5 πατά ακριβώς και χωρίς να μεσολαβεί επίχωση πάνω στους Τχ19 και Τχ20, στοιχείο που δείχνει ότι τα δάπεδα είναι νεότερα των τοίχων του κτιρίου ΙΙ.

Όπως φάνηκε από την αναλυτική περιγραφή στο οικόπεδο Ι. Χατζάκη - Ι. Παυλακέλλη έχουμε επάλληλες οικοδομικές κατασκευές που μαρτυρούν συνεχή χρήση του χώρου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού, αλλά και συχνές επισκευές και μετασκευές που είναι συνήθεις στα προϊστορικά στρώματα λόγω της εύθραυστης τοιχοδομίας, με αποτέλεσμα ο ένας τοίχος να πατά ακριβώς πάνω στον άλλο χωρίς να μεσολαβεί επίχωση. Η άφθονη κεραμική που βρέθηκε χρονολογεί τα κτίρια Ι και ΙΙ παράλληλα με τη Θερμή ΙΙΙ-IV στην πρώιμη εποχή του Χαλκού.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οι εργασίες της Δημόσιας Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης για τις ανάγκες του έργου «Κατασκευή δικτύου ομβρίων, ακαθάρτων και ύδρευσης κεντρικού και βόρειου τμήματος πόλεως Μυτιλήνης» έφεραν στο φως σημαντικές αρχαιότητες, οι οποίες έδωσαν νέα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Οι εργασίες έγιναν στους παρακάτω δρόμους:

Επάνω Σκάλα, οδός Λεσβώνακτος

Από τις πρώτες τομές που διανοίχθηκαν στην παραπάνω οδό άρχισαν να έρχονται στο φως αρχαία οικοδομικά λείψανα σε μικρό σχετικά βάθος. Οι ανασκαφικές εργασίες έλαβαν χώρα κατά μήκος της δυτικής πλευράς της παιδικής χαράς «Η Επάνω Σκάλα» και σε όλο σχεδόν το πλάτος του δρόμου (Σχέδ. 6· Πίν. 315 γ).

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν νεότερα και σύγχρονα οικοδομικά λείψανα, όπως επίσης και τμήμα οθωμανικού νεκροταφείου. Κάτω από το υπόστρωμα της ασφάλτου υπάρχουν μεμονωμένοι τοίχοι, κατασκευασμένοι από αργούς ή ημίεργους λίθους και χώμα, με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο δωματίων, ανεξάρτητων μεταξύ τους, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και δύο τμήματα δαπέδων, το ένα από λίθινες πλάκες και το άλλο από ερυθρό ασβεστοκονίαμα. Τα δωμάτια, όπως και οι μεμονωμένοι τοίχοι έχουν υποστεί μεγάλη καταστροφή.

Στα νεότερα λείψανα ανήκουν και τέσσερις αγωγοί, τρεις κτιστοί και ένας πήλινος. Επίσης ήλθαν στο φως οκτώ ελεύθερες ταφές σε βάθος 0,50-0,80 μ. του οθωμανικού νεκροταφείου, το οποίο είναι γνωστό ότι επεκτεινόταν σε όλη την έκταση της Επάνω Σκάλας. Πρόκειται για επτά σκελετούς ενήλικων ατόμων και ενός παιδιού. Στις ταφές υπάρχει σταθερός προσανατολισμός Α.-Δ. με το κρανίο στα δυτικά. Η θέση του νεκροταφείου είναι στο νοτιότερο τμήμα του σκάμματος και δείχνει να επεκτείνεται στα ανατολικά.

Στα ρωμαϊκά χρόνια χρονολογείται τμήμα λουτρικού συγκροτήματος. Στο μέσον περίπου του σκάμματος αποκαλύφθηκε ημικυκλικό τμήμα δεξαμενής, διαμ. 6,33 μ. Το «ανοιχτό» τμήμα του ημικυκλίου «βλέπει» στα δυτικά. Το αρχικό σχήμα της δεξαμενής ήταν κυκλικό και καταργήθηκε στη συνέχεια. Στο εσωτερικό της δεξαμενής βρέθηκε δάπεδο σε βάθος 0,57 μ. Σώζεται το υπόστρωμά του, το οποίο είναι ερυθρωπό ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο υπάρχουν αποτυπώματα πλακών, πιθανώς μαρμάρινων, αν λάβουμε υπόψη τα ίχνη ορθομαρμάρωσης που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τοιχωμάτων της κατασκευής.

Από το βορειοδυτικό τμήμα του τοιχώματος της δεξαμενής ξεκινά πήλινος αγωγός, κατεύθυνσης Β.-Ν., όπως φαίνεται από το μικρό τμήμα που σώζεται. Γύρω από το στόμιο του αγωγού, στο εσωτερικό της κατασκευής, η ορθομαρμάρωση σώζεται καλύτερα.

Στο σύστημα της δεξαμενής ανήκουν και οι πήλινοι αγωγοί που εντοπίστηκαν στα νότιά της και που σώζονται σε μικρά ή μεγάλα τμήματα. Δεν υπάρχει ενιαία κατεύθυνση.

Νότια της δεξαμενής αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός από μικρούς λίθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα, κατεύθυνσης Α.-Δ., με κλίση προς Β., αποκαλ. μήκ. 6,50 και πλ. 0,28 μ.

Η δεξαμενή υποστηρίζεται βόρεια και νότια από ισχυρούς τοίχους. Πρόκειται για τους τοίχους Τχ1, Τχ2 και Τχ3. Οι Τχ1 και Τχ2 αποτελούν τμήματα ενός ενιαίου τοίχου, ο οποίος χωρίστηκε με τη νεότερη επέμβαση του αγωγού που ξεκινά από το εσωτερικό της κατασκευής. Οι τοίχοι καμπυλώνουν στα σημεία επαφής τους με τη δεξαμενή, ώστε η υποστήριξή τους να είναι πλήρης. Αποτελούνται από ιώδους χρώματος αργούς λίθους (Μιστεγνών), συνδε-

δεμένους μεταξύ τους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Το πλάτος τους φθάνει έως τα 4,10 και το ύψος τους τα 2,70 μ.

Νότια της δεξαμενής αποκαλύφθηκε γωνία δωματίου (στα νοτιοδυτικά). Οι τοίχοι βρέθηκαν σε βάθος 0,09-0,48 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου. Ο χώρος έχει διαστάσεις 6×6 μ., ενώ το μέγιστο πλάτος των τοίχων είναι 1,10 μ. Αποτελούνται από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ο παραπάνω χώρος χρονολογικά δείχνει να προηγείται της δεξαμενής, καθώς οι τοίχοι έχουν υποστεί παραβίαση από τους αγωγούς της.

Στα βόρεια της δεξαμενής, στην αρχή της οδού Λεσβώνακτος, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία ορίζουν δύο δωμάτια. Το πρώτο από αυτά έχει μήκος 3,32 και πλάτος 2,85 μ. Οι τοίχοι, πλ. 1,05 και μέγ. ύψ. 2,22 μ., είναι κατασκευασμένοι από αργούς και ημίεργους λίθους, συνδεδεμένους με κονίαμα και στην ανώτερη επιφάνεια φέρουν σειρά λιθοπλίνθων. Το δεύτερο από αυτά δημιουργεί χώρο, διαστ. 5,92×3 μ. Οι τέσσερις τοίχοι φέρουν ισχυρή υποθεμελίωση με τις γωνίες τους ενισχυμένες εσωτερικά με πρόσθετο «δέσιμο». Το ανώτερο επίπεδο της κατασκευής βρέθηκε σε βάθος 0,64 μ., ενώ η έδρασή της σε βάθος 3,30 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου. Οι τοίχοι, μέγ. πλ. 0,90 μ., είναι κατασκευασμένοι από αργούς και ημίεργους λίθους, συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα.

Βόρεια του δεύτερου δωματίου αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόκτιστου αγωγού σε βάθος 0,93 μ., με καλυπτήριες πλάκες και κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλ. μήκ. 2,45, πλ. 0,44, ύψ. 0,64 μ.

Η επίχωση εσωτερικά των δωματίων ήταν διαταραγμένη. Περιείχε όστρακα από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Βρέθηκαν: μυροδοχεία, υφαντικά βάρη, άβαφοι λύχνοι, ειδώλια.

Επειδή οι ανασκαφικές εργασίες δεν έφθασαν στο βάθος που ήταν απαραίτητο για τις ανάγκες του έργου, η έρευνα θα συνεχιστεί το 1999 στα βαθύτερα στρώματα.

Επάνω Σκάλα, συμβολή των οδών Ναυμαχίας Έλλης και Λεσβώνακτος

Οι εργασίες για τις ανάγκες του έργου έγιναν στο χώρο της ελληνιστικής στοάς[4], το δυτικό τμήμα της οποίας είχε αποκαλυφθεί το 1929 και μέρος του είχε διατηρηθεί σε υπαίθριο χώρο. Η στοά βρίσκεται κοντά στο αρχαίο βόρειο λιμάνι της πόλης, εκεί όπου γνωρίζουμε ότι υπήρχε η αρχαία αγορά της.

Ήλθαν στο φως οι τρεις τοίχοι της ελληνιστικής στοάς, ο βόρειος, ο δυτικός και ο νότιος, καθώς και δύο πεσσοί, οι οποίοι στήριζαν εσωτερικά κιονοστοιχία με οκτάγωνη βάση, ύψ. 0,30 μ. (Σχέδ. 7). Σε επαφή με τον εσωτερικό δυτικό τοίχο της στοάς αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, που από τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια. Συμπεραίνουμε ότι η στοά χρησιμοποιούνταν έως αυτά τα χρόνια. Οι τοίχοι, πλ. 1,20, μήκ. 3,40 και 2,90 μ., είναι χτισμένοι από μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους με συνδετικό υλικό αργιλώδες κονίαμα και έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τοίχοι δεν ερευνήθηκαν σε βάθος, εξαιτίας του παρακείμενου δρόμου.

Ο νότιος τοίχος της στοάς με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλ. μήκ. 9,70 και μέγ. πλ. 1,10-1,30 μ., είναι χτισμένος με πλίνθους από μαλακό πωρόλιθο ερυθροκάστανου χρώματος. Το ύψος του τοίχου αποκαλύφθηκε σε τέσσερις δόμους και συνεχίζεται σε βαθύτερα στρώματα, η ανασκαφή των οποίων θα συνεχιστεί την επόμενη χρονιά.

Ο δυτικός τοίχος της στοάς κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 9,70, μέγ. πλ. 1 μ. περίπου, είναι και αυτός χτισμένος από ορθογώνιες πλίνθους, όπως και ο νότιος τοίχος και ήλθε επίσης στο φως σε ύψος τεσσάρων δόμων.

Ο βόρειος τοίχος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Η έρευνα έφερε στο φως τον πρώτο δόμο του τοίχου, και μάλιστα τη νότια παρειά του. Η όψη του είναι από μαρμαροπλίνθους γκριζωπού χρώματος, ενώ στο εσωτερικό του έχουν χρησιμοποιηθεί πωρόλιθοι μελανού χρώματος.

Ο δυτικός πεσσός της κιονοστοιχίας αποκαλύφθηκε σε ύψος τριών δόμων. Ο κίονας στηριζόταν σε βάση, η οποία έχει οκταγωνικό σχήμα και αποτελείται από δύο λίθους από σκληρό ερυθρωπό λίθο σαρμοσάκι. Τμήμα του δεύτερου προς Α. πεσσού άρχισε να φαίνεται στην παρειά του σκάμματος.

Η μέχρι τώρα κεραμική που ήλθε στο φως στις δύο οικοδομικές φάσεις της στοάς, τη ρωμαϊκή και την ελληνιστική, χρονολογεί το χτίσιμο της στοάς στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν: υφαντικά βάρη, λυχνάρια, κυάθια, άβαφος οξυπύθμενος αμφορίσκος, κύλικα, λυχνάρια, ειδώλια.

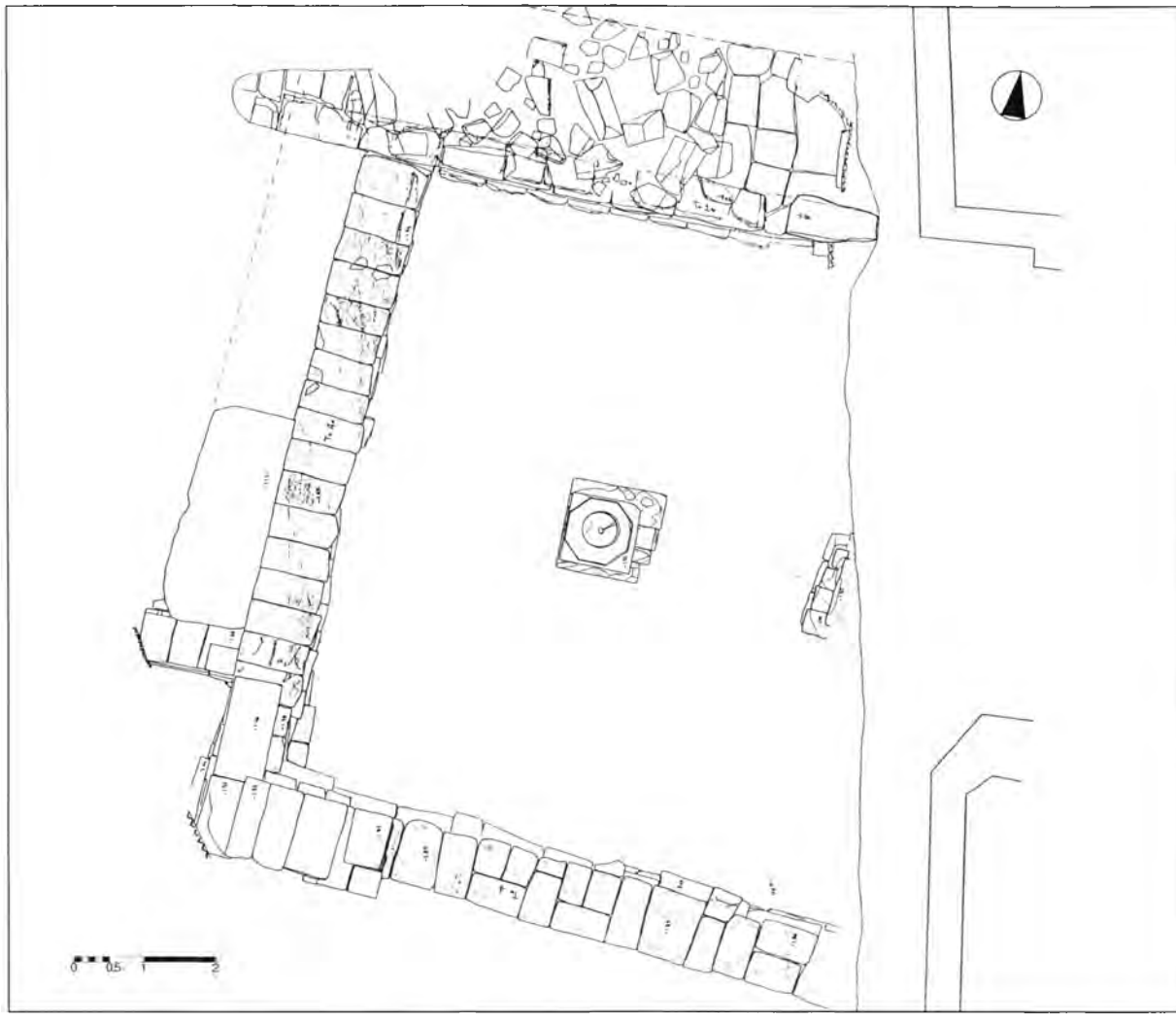
Η ανασκαφή θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

Επάνω Σκάλα, οδός Ναυμαχίας Έλλης

Κατά τις εργασίες κατασκευής του αντλιοστασίου της περιοχής (ΙΚΑ), ανασκάφηκαν διαταραγμένοι τάφοι της εποχής της Τουρκοκρατίας (είναι γνωστό ότι στην περιοχή υπήρχε το τουρκικό νεκροταφείο της πόλης).

Σε βάθος 3,40 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου ήλθε στο φως τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένος με μεγάλες λιθοπλίνθους από ανδεσίτη σε τρεις δόμους, σωζ. μήκ. 6,50, πλ. 1,35 και ύψ. 1,35 μ. Ο τοίχος χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

4. Ι.Δ. Κοντής, *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1977, σ. 224. Ο ίδιος, *Λεσβιακό Πολύπτυχο*, Αθήνα 1973, σ. 84 κ.ε., 262, σημ. 83, 83α, 84. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 383 κ.ε. *ΠΑΕ* 1961, σ. 208. *RE* XVI2, 1935, σ. 50, 1418.

Σχέδ. 7. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Συμβολή των οδών Ναυμαχίας και Λεσβώνακτος. Κάτοψη τμήματος της στοάς.

Τα κινητά ευρήματα έχουν υποστεί διάβρωση από τη θάλασσα και αποτελούνται από άβαφα όστρακα χρηστικών αγγείων, κυρίως αμφορέων, μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα, λυχνάρι (ΒΕ 32601), υφαντικό βάρος (ΒΕ 32600), λίθινο κίονα (ΒΕ 40393) και ειδώλιο γυναικείας μορφής (ΒΕ 32138).

Επάνω Σκάλα-θέση Κουρτζή, οδός Κυδωνιών

Ήλθε στο φως τμήμα του αρχαίου βόρειου νεκροταφείου της πόλης και ανασκάφηκαν 56 τάφοι (Πίν. 316 α). Συγκεκριμένα, οι 29 ήταν κιβωτιόσχημοι, οι δέκα κεραμοσκεπείς, τρεις τετράπλευρες λίθινες θήκες (Πίν. 316 β) και επτά ανεξάρτητες καύσεις νεκρών. Από τα κτερίσματα των τάφων το τμήμα του νεκροταφείου χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Το έδαφος είναι επικλινές, με αποτέλεσμα οι τάφοι να βρίσκονται σε επίπεδα με υψομετρική διαφορά μεταξύ τους.

Ένας ταφικός περίβολος χτισμένος με αργούς και ημίεργους λίθους και επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα περιβάλλει δύο κιβωτιόσχημους τάφους. Επίσης αποκαλύφθηκαν τοίχος ταφικού μνημείου επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα στη νότια μακριά πλευρά του και δύο πήλινοι αγωγοί. Πάνω στον κιβωτιόσχημο τάφο XXVII ήλθε στο φως βάθρο χτισμένο με πλίνθους από ερυθρωπό λίθο σαρμοσάκι και μία μαρμάρινη πλάκα (Πίν. 316 γ). Από το χώρο του νεκροταφείου προέρχονται τέσσερις επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες (Πίν. 316 δ).

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι στην πλειονότητά τους έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Η κάλυψή τους γίνεται κυρίως από

πλάκες σαρμοσάκι, αλλά και από λευκό λίθο από τη Φώκαια. Οι πλευρές τους είναι χτισμένες με αργούς και ημίεργους λίθους, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις με επένδυση των πλευρών του τάφου με κεραμίδες και άλλες με επιχρισμένες τις πλευρές με ασβεστοκονίαμα. Βρέθηκαν: μυροδοχεία, αμφορίσκοι, πελίκες, κυάθια, πυξίδες, μικρογραφικό άωτο σκυφίδιο, ειδώλια, μικρό κλειστό αγγείο, βάση ιχθυοπινακίου, ακέραιες άβαφες οινοχόες, ακέραιη άβαφη λάγυνος, άβαφος κανθαρίσκος, άωτο ραβδωτό κύπελλο, μικρό αναθηματικό άβαφο πινάκιο.

Οι θήκες πατούν πάνω σε κιβωτιόσχημους τάφους με προσανατολισμό Α.-Δ. και η κάλυψή τους γίνεται με λίθινες πλάκες, όπως και οι πλευρές τους. Σε δύο θήκες βρέθηκαν τεφροδόχα αγγεία. Τα κτερίσματά τους είναι μυροδοχεία, οινοχοΐσκη, σκυφίδιο, άβαφη οινοχόη, λάγυνος, απότμημα ιχθυοπινακίου, πελικίσκη.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι έχουν στην πλειονότητά τους προσανατολισμό Α.-Δ. και οι περισσότεροι ήταν κατεστραμμένοι. Η κάλυψή τους γίνεται με κεραμίδες και οι πλευρές τους διαμορφώνονται από αργούς λίθους μικρών διαστάσεων ή από κεραμίδες. Ερυθρό πηλόχωμα φαίνεται να χρησιμοποιείται για τη σφράγιση των τάφων. Βρέθηκαν βολβόσχημα μυροδοχεία (ΒΕ 31228, 40276).

Οι εγχυτρισμοί γίνονται σε άβαφα χρηστικά αγγεία, πιθαμφορέα και οξυπύθμενο αμφορέα. Εκτός από τα οστά περιείχαν και κτερίσματα, όπως μυροδοχείο, χάλκινη πόρπη, οστέινο παιχνίδι.

Μαύρα Σίδερα, οδός Η. Βοστάνη

Οι εργασίες έφεραν στο φως έξι κιβωτιόσχημους τάφους χτισμένους με ημίεργους λίθους, ένα λιθόκτιστο κιβωτιόσχημο χτισμένο με τέσσερις πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, δύο κεραμοσκεπείς και ένα ταφικό μνημείο.

Ο προσανατολισμός των τάφων είναι Β.-Ν., εκτός από δύο στο νότιο άκρο του σκάμματος με προσανατολισμό Α.-Δ. Το δάπεδο σε δύο τάφους ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ στους υπόλοιπους το φυσικό έδαφος αποτελούσε το δάπεδό τους.

Από το ταφικό μνημείο σώζεται η θεμελίωσή του από αργούς λίθους από σαρμοσάκι και μία σειρά λιθοπλίνθων με τόρμους συνδέσμων και γόμφων (Πίν. 317 α). Δυστυχώς η ολοκλήρωση της ανασκαφής δεν ήταν εφικτή, επειδή το μεγαλύτερο τμήμα του μνημείου συνεχιζόταν κάτω από το πεζοδρόμιο.

Η συστάδα αυτή των τάφων φαίνεται ότι οριζόταν από τοίχους, που αποτελούσαν τον περίβολό της.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα αναφέρουμε γυάλινα μυροδοχεία, ειδώλια, λυχνάρι, λήκυθο, ακέραιο ιωνικό κιονόκρανο (Πίν. 317 β) και βάθρο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε β΄ χρήση ως επιτύμβια στήλη.

Ναυτικός Όμιλος, οδός Ελευθερίου Βενιζέλου

Συνεχίστηκε κατά τη φετινή χρονιά η αποκάλυψη της βόρειας πλευράς της ιχθυοδεξαμενής, που ήλθε στο φως κατά το 1997[5].

Συγκεκριμένα ήλθε στο φως ο βόρειος τοίχος της ιχθυοδεξαμενής που κλείνει το χώρο από την πλευρά αυτή, μήκ. 4,60, πλ. 0,80 και ύψ. 1,94 μ. Σώζεται σε έξι δόμους και θεμελιώνεται πάνω σε άμμο. Η κατεύθυνσή του είναι Α.-Δ. Στην εσωτερική όψη του τρίτου από κάτω δόμου αποκαλύφθηκαν τρεις υποδοχές (κλειδιά), στις οποίες εφαρμόζονταν οριζόντια στηρίγματα για το χωρισμό της δεξαμενής σε χώρους που χρησίμευαν για την ανανέωση των υδάτων και τη συγκράτηση των ιχθύων. Εξωτερικά ο τοίχος αυτός υποστηρίζεται από ισχυρή κατασκευή, που αποτελείται από αργολιθοδομή και ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, πλ. 0,60 μ. Μικρός τοίχος, σωζ. μήκ. 2 και πλ. 0,40 μ., γωνιάζει με το δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου της ιχθυοδεξαμενής με κατεύθυνση Β.-Ν. Η εξωτερική ανατολική παρειά του υποστηρίζεται επίσης από ισχυρή κατασκευή από αργολιθοδομή. Σώζεται σε δύο δόμους και είναι κατασκευασμένος από λιθοπλίνθους.

Επίσης αποκαλύφθηκε η συνέχεια του μεταγενέστερου εγκάρσιου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., δομημένου με ακανόνιστους ορθογώνιους λίθους σε β΄ χρήση, που χώριζε τη δεξαμενή σε μικρότερους χώρους. Ο τοίχος αυτός ακουμπά στο βόρειο τοίχο της δεξαμενής και το μήκος του είναι 5,50 μ.

Στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία του χώρου που ορίζουν οι δύο παραπάνω λίθοι ήλθαν στο φως πεσμένοι σφόνδυλοι κιόνων. Από το σημείο αυτό και στην επίχωση της δεξαμενής βρέθηκαν οινοχόη (ΒΕ 31152), κυάθιο (ΒΕ 31163), μελαμβαφές πινάκιο (ΒΕ 41517) και άωτος σκύφος (ΒΕ 41582).

Ταρλάς ή Γήπεδο, οδός Πεσμαζόγλου

Ήλθαν στο φως επτά τάφοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., από τους οποίους μία ελεύθερη ταφή κτερισμένη με τέσσερα βολβόσχημα μυροδοχεία και ένα ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, μία τετράγωνη θήκη από «φωκιανές» πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, δύο λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι με κονίαμα στις εσωτερικές παρειές τους και πή-

5. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 906-907.

λινες τετράπλευρες πλάκες στο δάπεδο, δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με ημίεργους λίθους και ένας κεραμοσκεπής. Ανάμεσα στους τάφους βρέθηκαν δύο επιτύμβιες στήλες με αετωματική απόληξη, εκ των οποίων μία φέρει ανάγλυφη παράσταση ανδρικής και γυναικείας μορφής και επιγραφή: *ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΡΕ* και η άλλη ήταν ακόσμητη χωρίς επιγραφή. Οι ταφές χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Στα δυτικά της συστάδας των τάφων αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, που από τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια. Δύο τοίχοι οικοδομημένοι με ημίεργους λίθους γωνιάζουν, ορίζοντας ένα χώρο, ο οποίος είναι ανοιχτός προς ΝΑ. Οι τοίχοι αυτοί θεμελιώνονται πάνω σε παλαιότερη οικοδομική φάση μέσα στην ίδια όμως ευρύτερη χρονική περίοδο. Στη φάση αυτή ανήκει τετράπλευρος χώρος, οι τοίχοι του οποίου είναι χτισμένοι με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους. Ο χώρος ορίζεται προς ΒΔ. από τοίχο, μήκ. 11 μ., οικοδομημένο με τον ψευδοϊσόδομο τρόπο δόμησης από ορθογώνιους δουλεμένους λίθους (Πίν. 317 γ).

Χρυσομαλλούσα, συμβολή των οδών Θεοφιλοπούλου και αδιεξόδου

Μικρό τμήμα οδού, που από τα κινητά ευρήματα χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια, εντοπίστηκε σε μήκος 4,50 και πλάτος 2 μ. Οι παρειές του δρόμου ορίζονται από μεγάλους ημίεργους λίθους, ενώ το εσωτερικό του από μικρότερου μεγέθους αργούς και ημίεργους λίθους.

Χρυσομαλλούσα, συμβολή των οδών Χρυσομαλλούσας και Υακίνθου

Τμήμα αγωγού βρέθηκε σε βάθος 1,15 μ. από το κατάστρωμα της οδού με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους. Μέγ. μήκ. 2,10, ύψ. 0,25, πλ. αύλακας αγωγού 0,44 μ. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τον αγωγό στα ρωμαϊκά χρόνια. Πιθανώς αποτελούσε τμήμα αρδευτικού συστήματος κήπων που υπήρχαν στην περιοχή.

Χρυσομαλλούσα, συμβολή οδών Χρυσομαλλούσας και Νεομάρτυρος Θεοδώρου

Σε βάθος 1,60 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος ακτέριστος τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,13, πλ. 0,70 και ύψ. 0,55 μ. Καλυπτόταν με ορθογώνιες πλάκες από λευκοκίτρινο (φωκιανό) λίθο. Οι στενές πλευρές του αποτελούνται από μία πλάκα, ενώ οι μακριές από δύο. Στην ανατολική πλευρά του σώζεται ο σύνδεσμος που τις ένωνε. Ο τάφος εδραζόταν σε στρώμα αργών λίθων.

Χρυσομαλλούσα, οδός Νεομάρτυρος Θεοδώρου

Λιθόκτιστος αγωγός σε βάθος 2,20 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. εντοπίστηκε κάθετα στο σκάμμα της ΔΕΥΑΜ, με αποτέλεσμα ο αγωγός να συνεχίζεται κάτω από τις παρειές του σκάμματος. Αποκαλ. μήκ. 2,20 και μέγ. πλ. 2,30 μ.

Στη νότια πλευρά του αγωγού βρέθηκε μαρμάρινο τμήμα κολοσσικού αγάλματος, που σώζεται από το μέσον του στήθους μέχρι την αρχή των μηρών (Πίν. 318 α).

Στο ίδιο σκάμμα και σε απόσταση 5 μ. αποκαλύφθηκε ανοιχτός αγωγός, μέγ. μήκ. 7,20 μ., ίσως για την άρδευση των κήπων της περιοχής. Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και είναι κατασκευασμένος από σκληρό λίθο σαρμοσάκι. Τμήμα της ανατολικής παρειάς του αγωγού είναι δομημένο με λίθους από σαρμοσάκι.

Χρυσομαλλούσα, οδός Ανδρέα Καρκαβίτσα

Η έρευνα στον παραπάνω δρόμο αποκάλυψε τη γωνία ορθογώνιου χώρου που ανοίγει προς Α. (Πίν. 318 β). Οι δύο τοίχοι, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,03 μ. από το κατάστρωμα της οδού, είναι οικοδομημένοι με δομικό υλικό σε β΄ χρήση και κατασκευασμένοι με ημίεργους λίθους και κεραμίδες.

Ο πρώτος τοίχος, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., σωζ. μήκ. 3,30, πλ. 0,95 μ., σώζεται σε δύο δόμους. Ο δεύτερος τοίχος σώζεται σε μήκος 4,20 και το πλάτος του είναι 0,65 μ. Μέσα στον ορθογώνιο αυτό χώρο ήλθε στο φως πυθμένας σαρκοφάγου, η έρευνα της οποίας αποκάλυψε λίγα οστά, καθώς και γκριζόχρωμα και ερυθροβαφή όστρακα.

Λιθόστρωτο, που εκτείνεται στα νότια του πρώτου τοίχου, είναι κατασκευασμένο από αργούς και ημίεργους λίθους γκρίζου χρώματος και το υπόστρωμά του από αργούς λίθους και άργιλο. Είναι πιθανόν να αποτελεί τμήμα δρόμου. Η κατεύθυνσή του είναι ΒΑ.-ΝΔ. και οι διαστάσεις του 2,10×0,80 μ.

Σε επαφή με το βορειοδυτικό τοίχο υπάρχει παράλληλος τοίχος κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κεραμίδες χωρίς συνδετικό κονίαμα, μήκ. 4,80, πλ. 0,80 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στο μέσον του μήκους του τοίχου αυτού αποκαλύπτεται τοίχος που τον τέμνει κάθετα, οπότε δημιουργούνται δύο ορθογώνιοι χώροι με άνοιγμα προς Δ. και Β. Το μέγιστο μήκος του είναι 2 και το πλάτος του 0,70-0,80 μ. Από τα κινητά ευρήματα οι τοίχοι χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Πυργέλια, οδός Μήλου

Στο σκάμμα της παραπάνω οδού αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν., εξωτ. διαστ.

2,22×0,92 και μέγ. ύψ. 0,78 μ. Ο τάφος καλυπτόταν από μονολιθική πλάκα και οι κάθετες πλευρές του αποτελούνταν από μία πλάκα σε κάθε πλευρά. Ο τάφος περιείχε δύο νεκρούς και ήταν ακτέριστος. Στην εξωτερική νοτιοανατολική γωνία του σωζόταν γωνία ταφικού μνημείου, που περιέκλειε τάφους. Είναι χτισμένο σε τρεις δόμους, των οποίων οι πλίνθοι είναι από λίθο σαρμοσάκι.

73Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΔΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ - ΘΕΡΜΗΣ

Στην περιοχή Μαυροβουνίου (Καρά Τεπέ) Μυτιλήνης, λόγω των εργασιών διάνοιξης και βελτίωσης της 73ης Εθνικής οδού Μυτιλήνης - Θερμής, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε τμήματα του ιδιαίτερα εκτεταμένου αρχαίου νεκροταφείου που πρέπει να αναπτυσσόταν κατά μήκος της αρχαίας οδού που οδηγούσε από τη βόρεια έξοδο της Μυτιλήνης προς τη Θερμή.

Έναντι των εγκαταστάσεων ΕΝΑ Α.Ε. (πρώην εγκαταστάσεις Γογγολίδη)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης ανατολικά της οδού που οδηγεί από τη Μυτιλήνη στην Παναγιούδα αποκαλύφθηκαν 77 τάφοι (Πίν. 319 α).

Συγκεκριμένα ήλθαν στο φως 56 κιβωτιόσχημοι λιθόκτιστοι τάφοι με αργούς και ημίεργους λίθους, τρεις σαρκοφάγοι, μία εκ των οποίων ήταν μονολιθική με μολύβδινο σφράγισμα, δύο θήκες, τρεις τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο και τρεις ελεύθερες ταφές. Επίσης αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο ταφικών περιβόλων και ένα πηγάδι.

Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με μυροδοχεία, πελικίσκες, ειδώλιο, κυάθιο, μεγαρικό σκύφο, λύχνο, λεκανίδα, λίθινο γουδί, γυάλινες χάντρες, μολύβδινη πυξίδα με πώμα, ασημένια περόνη, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινο δαχτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη, χάλκινα καρφάκια, μολύβδινο βάρος, μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα.

Ιδιαίτερη μνεία κάνουμε στον τάφο XV, στον οποίο βρέθηκαν δύο χρυσά φύλλα, χάλκινη τσιμπίδα με περίτεχνη λαβή, χάλκινες πόρπες, χάλκινο νυστέρι, χάλκινη βεντούζα, χάλκινο αγγείο, χάλκινη λαβή και σιδερένια στλεγγίδα. Ο συγκεκριμένος τάφος, όπως προκύπτει από τα ευρήματα, θα πρέπει να ανήκε σε γιατρό. Τα κτερίσματα των τάφων χρονολογούν το νεκροταφείο στα ελληνιστικά χρόνια.

Έναντι στρατοπέδου ΕΥΠ

Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη στα δυτικά της οδού που οδηγεί από τη Μυτιλήνη στην Παναγιούδα. Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο ερευνήθηκαν έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, και τρεις κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς πεπλατυσμένους λίθους, τρεις ορθογώνιες θήκες με τέσσερις πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, και μία ελεύθερη ταφή. Από τα κτερίσματα οι παραπάνω τάφοι χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια (Πίν. 319 β).

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου στην ίδια περιοχή ανασκάφηκαν δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, και με καλυπτήριες ορθογώνιες πλάκες. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με ατρακτόσχημα μυροδοχεία, υφαντικά βάρη και φιάλη.

Τμήμα λιθόστρωτης οδού κατά μήκος της περίφραξης του στρατοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,85 και μέγιστο πλάτος 0,65 μ., θεμελιωμένη πάνω στο φυσικό πώρο. Σώζεται η μία παρειά του δρόμου που ορίζεται από μεγάλους πεπλατυσμένους αργούς λίθους.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Μαυροβούνι (στρατόπεδο ΕΥΠ)

Έναντι του στρατοπέδου της ΕΥΠ και κοντά στις αποθήκες ιδιοκτησίας Κατσακούλη και Βασινιώτη, κατά το διάστημα από τις 27-7-1998 έως τις 21-9-1998 ερευνήθηκε «ζώνη», μήκ. 70 μ. περίπου και πλ. 4-4,50 μ. και ανασκάφηκαν δέκα τάφοι (τφ. XV, XVII-XXIV)[6].

Οι τάφοι βρέθηκαν κατά κανόνα ασύληροι[7], σε καλή κατάσταση διατήρησης και ανήκαν στους παρακάτω τύπους:

1. Κιβωτιόσχημοι, αποτελούμενοι από τέσσερις πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, εν είδει σαρκοφάγου (XVII, XXI, XXII) (Πίν. 319 γ).

2. Κτιστός κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από λαξευμένους ορθογώνιους λίθους (XXIV).

3. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από αργούς λίθους (XVIII, XX). Στους τάφους αυτού του τύπου διαπιστώθηκε διατάραξη των λιθόκτιστων τοιχωμάτων και μετακίνηση των καλυπτήριων πλακών, προφανώς λόγω σεισμικής δραστηριότητας.

4. Λακκοειδής τάφος (XXIII).

5. Τετράγωνη θήκη, αποτελούμενη από τέσσερις πλάκες. Η θήκη περιείχε καύση νεκρού (XV).

6. Τεφροδόχο αγγείο με καύση νεκρού (IX).

6. Στο ίδιο σημείο από τις 15-5-1998 έως την 1-7-1998 ανασκάφηκαν 14 τάφοι. Οι τάφοι αυτοί αποτελούν την προς ΝΑ. συνέχεια του τμήματος του ελληνιστικού νεκροταφείου που είχε ανασκαφεί στο οικόπεδο Χατζηνικολάου, που βρίσκεται στη δυτική πλευρά της 73ης Εθνικής οδού (*ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 651· 50 (1995): Χρονικά, σ. 690).

7. Εκτός του Τφ. XV.

Ενδιαφέρον παρουσίαζε ο κιβωτιόσχημος XXI, που διέθετε στον πυθμένα του λαξευμένη τετράγωνη θήκη, πλευράς 0,40 μ., η οποία σφραγιζόταν με λευκή πλάκα και περιείχε δίωτο τεφροδόχο αγγείο (Πίν. 319 γ).

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ως επί το πλείστον πελικίσκες, μελαμβαφής πυξίδα, μικρογραφικό προχοΐδιο, υψίλαιμη πρόχους, διαφόρων τύπων μετάλλινα αντικείμενα, όπως σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα κάτοπτρα, μολύβδινα πλακίδια (σταθμά), χάλκινα νομίσματα και στοιχεία κοσμημάτων, όπως πήλινες ατρακτοειδείς ψήφοι, ορισμένες εκ των οποίων έσωζαν ίχνη επιχρύσωσης. Βάσει των ευρημάτων των τάφων η χρήση τους τοποθετείται στους προχωρημένους ελληνιστικούς χρόνους.

Ανατολικά των τάφων αποκαλύφθηκαν δύο σειρές ημίεργων ευμεγέθων λίθων (μήκ. 9,50 και πλ. 0,50 μ. η πρώτη και 3,70×0,50 μ. η δεύτερη και κατεύθυνσης Β./ΒΑ.-Ν./ΝΑ.) που πιθανώς ανήκαν σε λιθόστρωτη οδό, η οποία ήταν βάσει των ανασκαφικών δεδομένων μεταγενέστερη της χρήσης του συγκεκριμένου τμήματος του νεκροταφείου. Η οδός όμως αυτή αποτελεί μια ένδειξη για τη διέλευση από το σημείο αυτό του σύγχρονου με το νεκροταφείο δρόμου που θα οδηγούσε από τη Μυτιλήνη προς τη Θερμή.

Εγκαταστάσεις ΕΝΑ Α.Ε. (πρώην εγκαταστάσεις Γογγολίδη)

Κοντά στις αποθήκες των παραπάνω εγκαταστάσεων, κατά μήκος του υπάρχοντος οδοστρώματος, ερευνήθηκε έκταση, διαστ. 40×7,10 μ., η οποία επρόκειτο να ταπεινωθεί για τις ανάγκες επέκτασης της οδού. Η έρευνα διήρκεσε από τις 22-9-1998 έως τις 6-11-1998 και αποκάλυψε 25 τάφους, οι οποίοι βρέθηκαν σχεδόν επιφανειακά, 0,10-0,70 μ. από την υπάρχουσα στάθμη του εδάφους. Οι περισσότεροι από αυτούς έδειχναν έντονη την εικόνα καταστροφής, η οποία πρέπει να συντελέστηκε κατά τη διάνοιξη της υφιστάμενης οδού αλλά και κατά παλαιότερες εργασίες διαμόρφωσης. Οι τάφοι ανήκαν στους παρακάτω τύπους:

1. Κιβωτιόσχημοι κτιστοί από λαξευμένους λίθους (I,V, VII, IX, XXI, XXV).

2. Κιβωτιόσχημοι κτιστοί από αργούς λίθους (II, III, VIII, XI, XVIII, XXII, XXIII).

3. Τετράγωνες θήκες, συνήθως κτιστές από αργούς λίθους (IV, Χα, Χβ, XXIII).

4. Ελεύθερες ταφές (XII, XVI, XVII, XIX, XXIV).

5. Καύσεις (VI, XIII). Έγιναν επί του φυσικού εδάφους, με την τοποθέτηση των νεκρών εκτάδην επί ξύλινων φορείων. Τα υπολείμματα των καύσεων με τα κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεί γύρω από το σώμα του νεκρού εγκαταλείφθηκαν στη θέση της πυράς, χωρίς να μεταφερθούν σε τεφροδόχο αγγείο ή σε λιθόκτιστη θήκη.

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν πήλινα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, πήλινες γκριζόχρωμες πελικίσκες, άωτα σκυφίδια, αρυτήρας, μυροδοχείο του τύπου του «μελανοδοχείου», μελαμβαφής πυξίδα, λύχνος, μικρογραφικό προχοΐδιο και διάφορα μετάλλινα αντικείμενα, κυρίως σιδερένιες στλεγγίδες, μολύβδινες πυξίδες, χάλκινα κάτοπτρα, χάλκινα νομίσματα, χάλκινα δαχτυλίδια, μολύβδινα τετράγωνα σταθμά, χάλκινη κλειδαριά, σιδερένιο κλειδί, πιθανώς από ξύλινα κιβωτίδια κ.ά.

Οι τάφοι χρονολογούνται βάσει των ευρημάτων στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Θερμή

Περιοχή Αγίου Γεωργίου (αγρός Θ. Κουνέλλη)

Σε απόσταση 500 μ. περίπου δυτικά από το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, κατά τη διάνοιξη χάνδακα ύδρευσης που διενεργούσε το Συμβούλιο περιοχής Θερμής, εντοπίστηκε εντός του ελαιοκτήματος Θ. Κουνέλλη αρχαίος τάφος σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος κτιστός από ημίεργους μικρούς λίθους, διαστ. 2×0,70 μ. Η κάλυψη του τάφου αποτελούνταν από τέσσερις καλυπτήριες πλάκες από λευκό πωρόλιθο, εγκάρσια τοποθετημένες στον κατά μήκος άξονα του τάφου.

Εντός του τάφου βρέθηκαν τμήματα μελαμβαφούς μυροδοχείου και τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας. Ο τάφος χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

Θέση Τσιλίκι (αγρός Κ. Κολυβά και Ε. Χατζηγιαννού-Κολυβά)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο ελαιόκτημα, που βρίσκεται πολύ κοντά στο ιερό της Θερμίας Αρτέμιδος[8].

Οικιστικά λείψανα της υστερορωμαϊκής εποχής ήλθαν στο φως 0,40 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τοίχοι της οικοδομικής αυτής φάσης είναι δομημένοι με αργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα. Στο τμήμα που ανασκάφηκε αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, πλ. 4 και μήκ. 7 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κατά χώραν αγγεία που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο. Ο φαρδύτερος τοίχος (Τχ3), πλ. 1,40 μ., θεμελιώνεται σε προγενέστερη οικοδομική φάση (Πίν. 320 α), που από τα

8. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 908.

κινητά ευρήματα χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο τοίχος αυτός είναι οικοδομημένος από μεγάλες λιθοπλίνθους από σαρμοσάκι σε ένα δόμο.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί σε άλλη ανασκαφική περίοδο.

Πύργοι Θερμής

Οικόπεδο Β. Νιάνιου

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο μισό του αγροκτήματος, το οποίο έμεινε αδιερεύνητο από την έρευνα του 1997[9]. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων πολύ αποσπασματικά σωζόμενων, που γωνιάζουν μεταξύ τους, σχηματίζοντας τρεις ορθογώνιους χώρους, χωρίς όμως να είναι δυνατή η ερμηνεία τους (Πίν. 320 β). Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι από αργούς και ημίεργους λίθους σε ένα δόμο, χωρίς συνδετικό κονίαμα.

Σε ορισμένα σημεία αποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόστρωτων, που σε μία μόνον περίπτωση αποτελεί το δάπεδο του ενός ορθογώνιου χώρου.

Η εκσκαφή αποκάλυψε αφθονία κεραμίδων και οστράκων, χονδροειδών κυρίως χρηστικών αγγείων, που χρονολογούν την οικιστική εγκατάσταση στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Αποθήκα

Θέση Μνημόρια (αγροτεμάχιο Χ. Μαγγέρου)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης σκάμματος από τον ΟΤΕ για την τοποθέτηση καλωδίου οπτικών ινών, χωρίς την παρουσία της Υπηρεσίας μας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων λειψάνων στην περιοχή και η καταστροφή τμημάτων τοίχων και τάφων μέσα στο σκάμμα.

Ξεκίνησε συστηματική ανασκαφική έρευνα στο χώρο, προκειμένου να διαπιστωθεί η έκταση της καταστροφής και το είδος των οικιστικών λειψάνων που υπήρχαν (Πίν. 321 α). Η έρευνα έδειξε ότι πράγματι καταστράφηκαν οικοδομικά λείψανα από ορθογώνιους χώρους των ρωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι με αργούς και ημίεργους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Ο Τχ1 είναι οικοδομημένος με ημίεργους μεγάλους λίθους, στη βάση του οποίου εντοπίστηκε ακέραιος αμφορέας. Το ύψος του τοίχου είναι 0,50 μ. περίπου.

Στο δυτικό τμήμα βρέθηκε χώρος με πηλόχωμα και έντονη παρουσία υαλωμένων τμημάτων τοιχωμάτων κλιβάνου, ενώ στο νότιο τμήμα της ανασκαφής, δίπλα ακριβώς στη θάλασσα, βρέθηκαν υπολείμματα κλιβάνου με έντονη καύση στο εσωτερικό του.

Από Δ. κλείνει ο χώρος με δύο μεγάλους τοίχους, πλ. 1 μ., που γωνιάζουν, οικοδομημένους με μεγάλους ημίεργους λίθους. Στα δυτικά των λειψάνων της ρωμαϊκής εποχής εντοπίστηκε εργαστηριακό συγκρότημα επεξεργασίας αλουνίτη με σκοπό την εξαγωγή στυπτηρίας.

Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα των εργαστηρίων βρέθηκαν τέσσερις κουλουροκωνικές αποθήκες εγγεγραμμένες σε ορθογώνιο χώρο, που ορίζεται από τοίχους. Οι δύο προς Β. κατασκευές έχουν μικρότερη διάμετρο, 4,65 μ., σε σχέση με τις δύο μεγαλύτερες προς Ν., διάμ. 5,80 μ. Οι κατασκευές είναι δομημένες με μεσαίου μεγέθους λίθους και τα κενά τους γεμίζουν τμήματα κεραμίδων (Πίν. 321 β). Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε σε μία από τις κατασκευές αυτές, από την οποία περισυνελέγη χώμα, το οποίο στάλθηκε στο ΙΓΜΕ για ανάλυση, προκειμένου να διαπιστωθεί η σύστασή του και ίσως να ερμηνευθεί η χρήση των κατασκευών. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι πρόκειται για αλουνίτη, οπότε οι κατασκευές αυτές χρησίμευαν για την επεξεργασία του αλουνίτη και την εξαγωγή της στυπτηρίας, η οποία χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα ως φάρμακο κτλ.

Ανάμεσα στις δύο προς Ν. κατασκευές αποκαλύφθηκε μικρή κυκλική κατασκευή με άνοιγμα προς Ν., που πιθανώς χρησίμευε ως φρεάτιο για την υπερχείλιση των νερών των δεξαμενών. Το νερό διοχετευόταν στη θάλασσα με αγωγό, πλ. 1,20 και μέγ. μήκ. 14 μ., που οριζόταν από δύο μακριούς τοίχους, πλ. 0,70 μ.

Δυτικά του αγωγού και παράλληλα προς αυτόν υπάρχουν δύο ορθογώνιοι μεγάλοι χώροι, διαστ. 5,20×15,40 και 4,50×14,10 μ., που αποτελούν δωμάτια του ευρύτερου συγκροτήματος. Οι εξωτερικοί τοίχοι (Τχ 10-11), πλ. 1,15 μ., που σήμερα βρίσκονται μέσα στη θάλασσα, αποτελούνται από μεγάλες λιθοπλίνθους.

Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε σε δύο οικοδομικές φάσεις για εργαστηριακή χρήση, που θα πρέπει να έχει σχέση με την επεξεργασία του αλουνίτη και στις δύο φάσεις.

Βοηθητικό είναι ότι στη γύρω περιοχή υπάρχουν ορυχεία αλουνίτη από όπου εξορυσσόταν το υλικό, το οποίο κατεργαζόταν δίπλα στη θάλασσα. Από το λιμάνι του παρακείμενου αρχαίου οικισμού θα γινόταν η εξαγωγή του.

Η ανασκαφή σταμάτησε στο χώρο λόγω της διακοπής χρηματοδότησης από τον ΟΤΕ.

Η εργαστηριακή εξέταση του δείγματος, η οποία περιελάμβανε μακροσκοπική παρατήρηση, μικροσκοπική εξέταση με πολωτικό μικροσκόπιο διερχομένου φωτός, ορυ-

9. Ό.π.

κτολογική ανάλυση με τη μέθοδο της περιθλασιμετρίας ακτίνων -Χ (XRD), υπέρυθρων ακτίνων (I.R.) και χημική ανάλυση, έδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα:

Το δείγμα, μακροσκοπικά, παρουσιάζει λευκότεφρο χώμα, έχει λίγα σκουρόχρωμα λιθικά θραύσματα, είναι μαλακό και σχετικά εύθρυπτο.

Από το συνδυασμό των εργαστηριακών αναλύσεων προέκυψε ότι αποτελείται, κυρίως, από τα ορυκτά αλουνίτη ($K\,AL_3\,(SO_4)\,(OH)_6$), χαλαζία και λιγότερο από αστρίους (πλαγιόκλαστα-αλβίτη). Ο αλουνίτης παρατηρείται στο μικροσκόπιο με τη μορφή μικρών κόκκων, μεγέθους 0,001 μ., σε συσσωματώματα κοκκώδους μορφής, με χαμηλά χρώματα πόλωσης και σε μηχανική ανάμειξη με κρυσταλλικά θραύσματα χαλαζία και αλκαλικών αστρίων. Επίσης στη μικροσκοπική εξέταση διαπιστώθηκε η παρουσία θραυσμάτων ηφαιστειακών πετρωμάτων και των ορυκτών βιοτίτη και κεροστίλβης και πιθανώς τουρμαλίνη.

Τα παραπάνω συνηγορούν στην προέλευση του δείγματος από την εξαλλοίωση ή επεξεργασία των γύρω ηφαιστειακών πετρωμάτων.

Στην ανάλυση του δείγματος με τη μέθοδο της περιθλασιμετρίας ακτίνων -Χ (XRD), όπως και με αυτή των υπέρυθρων ακτίνων (I.R.) τεκμηριώνεται η παρουσία του αλουνίτη και θεωρείται πολύ πιθανή η παρουσία παραγώγων του αλουνίτη, όπως είναι η καλιούχος ή και αμμωνιούχος στυπτηρία (alum).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης το δείγμα περιέχει: 29,0% SiO_2, 23,1% Al_2O_3, 2,2% Fe_2O_3, 1,75% CaO, 0,23% MgO, 0,03% MnO, 6,2% K_2O, 0,41% Na20, 8,2% S, 0,32% P. Επίσης αναλύθηκε η περιεκτικότητά του σε άνθρακα ολικό και οργανικό και είναι: 0,86% $C_{ολ}$ και 0,32% $C_{οργ}$.

Την ανάλυση έκανε η Μ. Βαρτή-Ματαράγκα, την οποία ευχαριστούμε.

Μήθυμνα

ΕΡΓΟ ΥΔΡΕΥΣΗΣ-ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ

Οι εργασίες του Δήμου Μήθυμνας για τις ανάγκες του έργου της ύδρευσης-αποχέτευσης στη Μήθυμνα στην πορεία των δρόμων έφεραν στο φως σημαντικές αρχαιότητες, οι οποίες έδωσαν νέα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Οι εργασίες έγιναν στους παρακάτω δρόμους:

Επαρχιακή οδός Μολύβου - Εφταλούς

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για το έργο ανοίχθηκε σκάμμα, μήκ. 53 και πλ. 0,70 μ. Η συγκεκριμένη θέση βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Μύγια, όπου είχαν έλθει στο φως οικοδομικά λείψανα των αρχαϊκών χρόνων με αψιδωτό κτίριο[10] και ανάμεσά τους «φυτεμένοι» τάφοι των ελληνιστικών χρόνων, και στα νότια του εκκλησιδίου της Αγίας Θεοκτίστης[11], όπου είχε εντοπιστεί συστάδα τάφων.

Εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πέντε λιθόκτιστοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένας λαξευτός στο φυσικό πώρο και μία ελεύθερη ταφή των ελληνιστικών χρόνων. Οι τάφοι βρίσκονταν ανάμεσα σε οικοδομικά λείψανα των αρχαϊκών χρόνων, που σώζουν τμήματα τοίχων οικοδομημένων κατά το λέσβιο τρόπο δόμησης. Οι τοίχοι γωνιάζουν μεταξύ τους και οριοθετούν ορθογώνιους χώρους με δάπεδα από αργούς λίθους (Πίν. 322 α-β). Δυστυχώς το περιορισμένο πλάτος του σκάμματος και οι στενοί δρόμοι του οικισμού δεν επέτρεψαν τη διερεύνηση των τομών σε μεγάλο πλάτος.

Βρέθηκαν: μικκύλοι κάνθαροι, μικκύλος αμφορέας, μικρογραφική κύλικα, αρυτήρας, μικρογραφικά αγγεία, ειδώλια, οκτώ γυάλινες χάντρες.

Συμβολή των οδών Μ. Γούτου και Ν. Κέπετζη

Στα στενά σκάμματα που ανοίχθηκαν για τις ανάγκες του έργου στη συμβολή των παραπάνω οδών, ήλθαν στο φως αποσπασματικά τμήματα τοίχων, αγωγών και δαπέδων. Από τα κινητά ευρήματα το σύνολο των λειψάνων χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Συγκεκριμένα, στην οδό Κέπετζη και απέναντι από την οικία Φωτιάδη ήλθε στο φως ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 1,70×1 μ., θεμελιωμένος στο φυσικό πώρο, ανοιχτός προς Ν.

Μέσα στην κατασκευή αυτή αποκαλύφθηκε ταφή ζώου, πιθανότατα σκύλου, σε συνεσταλμένη στάση. Η ταφή πλαισιωνόταν από ένα άβαφο σφαιρικό μυροδοχείο, ένα μολύβδινο αντικείμενο, ένα χάλκινο αντικείμενο και ένα πήλινο υφαντικό βάρος.

Βρέθηκαν: βολβόσχημο μυροδοχείο και λίθινο υφαντικό βάρος.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΕΡΓΟ ΟΤΕ

Περιοχή Τσιπούρη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την τοποθέτηση καλωδίου οπτικών ινών του ΟΤΕ στην αρχαία Μήθυμνα, εντο-

10. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 481, Σχέδ. 6, Πίν. 289 β.
11. *ΑΔ* 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 264-265, Πίν. 319 ε-ξ.

πίστηκε αρχαίος τάφος που εμφάνιζε μεγάλη διατάραξη λόγω της προαναφερθείσας εκσκαφής. Στα αναμοχλευμένα χώματα της εκσκαφής του τάφου είχε μάλιστα αποκαλυφθεί και ένα από τα κτερίσματα του τάφου, και συγκεκριμένα χρυσό δαχτυλίδι με συρματερή διακόσμηση (Μ1). Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζόταν μόνον ο πυθμένας του, που αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερις πλάκες, που ήταν στρωμένες εντός επιμήκους ορύγματος στο φυσικό βράχο, διαστ. 2,60×1,10 και βάθ. έως 0,50 μ.

Οι πλάκες παρουσίαζαν διατάραξη και μετακίνηση, μία μάλιστα από αυτές (η δεύτερη από Δ.) είχε «πεταχθεί» από το μηχάνημα. Πάνω στην πρώτη από Δ. πλάκα βρέθηκε πλήθος κτερισμάτων που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους: αργυρά νομίσματα (Ν2, Ν3), χάλκινο κάτοπτρο (Μ3), πήλινα αγγεία (Α1 - Α14), σιδερένιο δαχτυλίδι (Μ4), σιδερένια σπλεγγίδα (Μ2), χάλκινο νόμισμα (Ν1).

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

ΛΗΜΝΟΣ

Μύρινα

Οδός Π. Κυδά (οικόπεδο Ι. και Β. Τσινοπούλου)

Οι εργασίες της σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο έδειξαν τη διατάραξη των στρωμάτων από τη σύγχρονη εποχή έως τα ελληνιστικά χρόνια. Εντοπίστηκαν τμήματα επιφανειακών τοίχων νεότερων χρόνων με κατεύθυνση Α.-Δ., οικοδομημένων με αργούς και ημίεργους λίθους. Το βάθος της εκσκαφής έφθασε στα 4 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, χωρίς η έρευνα να μπορέσει να προχωρήσει σε μεγαλύτερο βάθος, λόγω της επικινδυνότητας των όμορων κτισμάτων και του κεντρικού δρόμου της αγοράς της Μύρινας.

Από τις επιχώσεις στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου περισυνελέγησαν λαβές με σφραγίδα, πήλινο υπόκαυστο, απότμημα μήτρας ειδωλίου, ειδώλια, αγνύθα, σφονδύλι, κιονόκρανα, χωρίς να εντοπιστούν οικοδομικά λείψανα.

Τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Τούρκικος γιαλός, οδός Δ. Παρισίδη και Διονύσου (οικόπεδο Ι. Καμάμη)

Επειδή κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών ανέγερσης διώροφης οικοδομής στο οικόπεδο βρέθηκαν αρχαία, ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Ήλθαν στο φως τμήματα οικιστικού χώρου ρωμαϊκής εποχής σε τρεις οικοδομικές φάσεις, με αύλειο υπαίθριο χώρο, διαστ. 5,49×3,20 μ., η βόρεια πλευρά του οποίου συνεχίζεται κάτω από το διπλανό οικόπεδο (Σχέδ. 8· Πίν. 322 γ). Το βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ορίζεται από τρεις τοίχους οικοδομημένους με λιθοπλίνθους. Το δάπεδο ήταν από λίθινες πλάκες με πηγάδι για τις ανάγκες της οικίας. Κατά την ανασκαφή του πηγαδιού ήλθε στο φως χάλκινη ερμαϊκή στήλη.

Στην πρώτη οικοδομική φάση αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου δύο παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ. Παρατηρείται επισκευή και ίσως διαφορετική διαρρύθμιση του οικιστικού χώρου. Ο αύλειος χώρος μικραίνει όσον αφορά το πλάτος του (3,70 μ.). Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Τρεις βάσεις κιόνων στο κέντρο της κάθε πλευράς ίσως υποβάσταζαν την οικοδομή.

Δύο κτιστοί αποχετευτικοί αγωγοί με πήλινα δάπεδα, η ροή των οποίων διακόπτεται από τη νεότερη τρίτη φάση.

Στα νοτιοανατολικά της δεξαμενής σώζονται τμήματα δύο δωματίων. Οι τοίχοι σώζονται αποσπασματικά και είναι οικοδομημένοι με αργούς και ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Τα δάπεδα των δύο αυτών δωματίων είναι από ασβεστοκονίαμα και πήλινες πλάκες. Ταφή σε αγγείο των ρωμαϊκών χρόνων ήλθε στο φως κάτω από τη θεμελίωση του ανατολικού αγωγού.

Η «νεότερη» οικοδομική φάση αποκαλύπτεται με ισχυρούς τοίχους, πλ. 0,90-1 μ., που ορίζουν δύο διαφορετικούς ανοιχτούς χώρους. Ο ένας στο βορειοανατολικό και ο άλλος στο βορειοδυτικό μέρος, για τη χρήση των οποίων η ανασκαφή δεν έδωσε περισσότερα στοιχεία.

Από την επίχωση του οικοπέδου περισυνελέγησαν: ιωνικό κιονόκρανο, βάση κιονίσκου, δωρικό κιονόκρανο, άνω τμήμα θωρακίου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

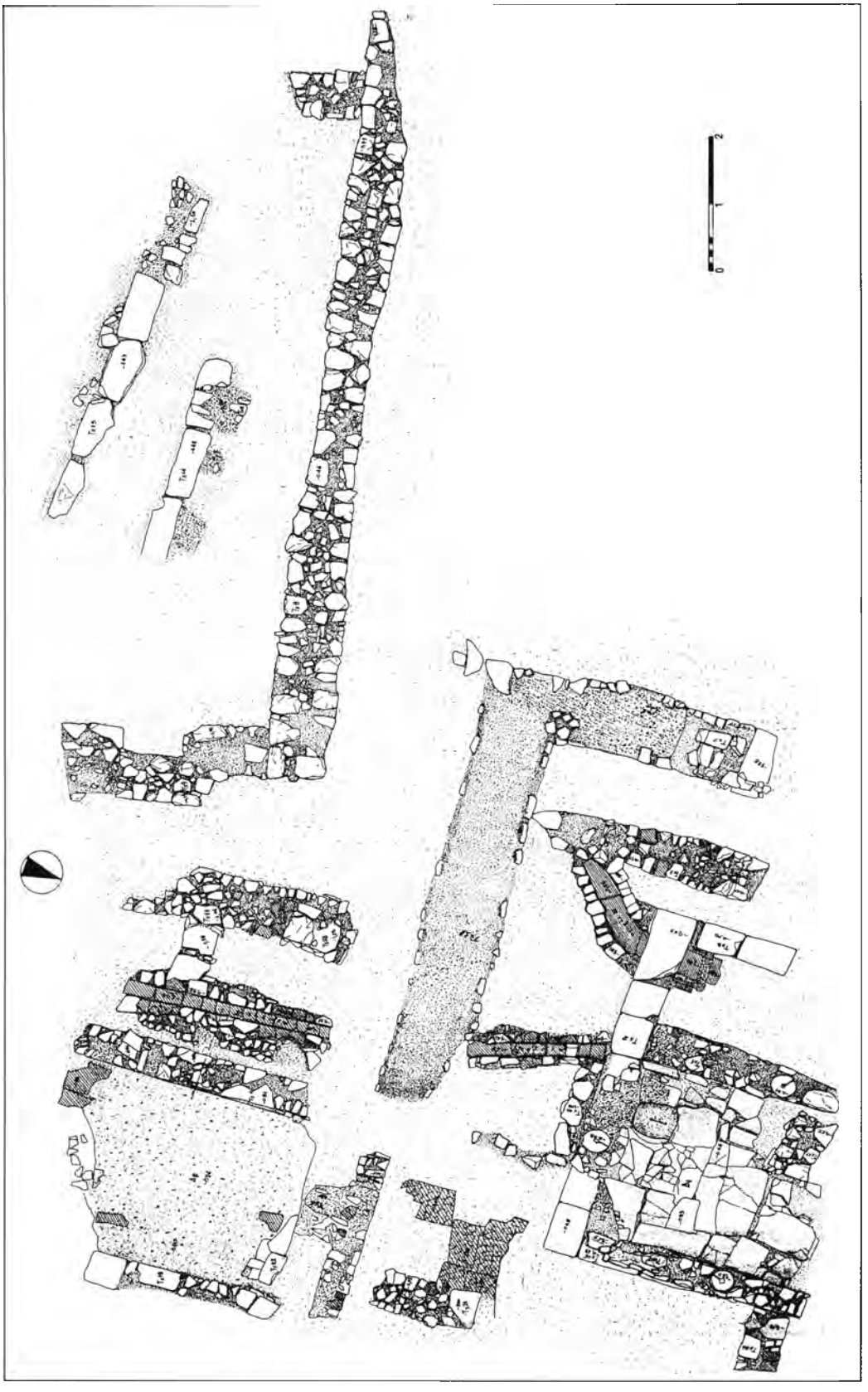
Καθαρίστηκαν από τα χόρτα οι αρχαιολογικοί χώροι αρμοδιότητάς μας και συγκεκριμένα στη Λήμνο οι χώροι της Πολιόχνης, του Καβειρίου, της Ηφαιστίας, της Μύρινας (προϊστορικός οικισμός) και του Αυλώνα (ιερό Αρτέμιδος Σελήνης). Στη Μυτιλήνη καθαρίστηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι της Κλοπεδής, των Μέσων και του Αρχαίου Θεάτρου και στη Χίο οι χώροι του αρχαϊκού Εμπορειού και του Ναγού.

Επίσης έγινε περιοδικός καθαρισμός σε οικόπεδα όπου βρέθηκαν και διατηρούνται αρχαία στη Μυτιλήνη, στη Μήθυμνα, στην πόλη της Χίου και στη Μύρινα.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έγιναν επανειλημμένα αυτοψίες και περιοδείες από αρχαιολόγους της Εφορείας στους αρχαιολογικούς χώρους Λέσβου, Λήμνου, Αγίου Ευστρατίου και Χίου.

Στη Λήμνο ύστερα από υπόδειξη του Γ. Στεφάνου, κα-

Σχέδ. 8. Λήμνος. Μύρινα. Τούρκικος γιαλός. Οδός Δ. Παρισάδη και Διονύσου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοίκου Σαλαμίνας, για ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων κοντά στο ξωκκλήσι του Αγίου Ερμολάου Ατσικής, έγινε αυτοψία στην παραπάνω θέση, όπου διαπιστώθηκαν λείψανα της ύστερης αρχαιότητας.

Επίσης έγινε αυτοψία στη χερσόνησο κοντά στο χωριό Πλάκα Λήμνου, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων βυζαντινού φρουρίου με τετράγωνους πύργους και τάφων βυζαντινών χρόνων.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ

Συμπληρώθηκαν οι κηρύξεις: α) Αγίου Φωκά, όπου βρίσκεται το ιερό του Βρυσαγενούς Διονύσου, στην ευρύτερη περιοχή Αλμυροποτάμου Βατερών Νομού Λέσβου (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/ Φ43/16507/1004/29-9-98). β) Του αρχαιολογικού χώρου στην περιοχή Σκαμνιούδι - Κουρτήρ Λισβορίου Νομού Λέσβου, όπου βρίσκεται προϊστορικός οικισμός (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/ 16506/1003/27-7-98).

ΚΑΤΟΧΕΣ

Χορηγήθηκε στον Α. Καλάργαλη, κάτοικο Επάνω Σκάλας Μυτιλήνης, άδεια κατοχής 12 αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών (ΒΕ παραδόσεων και συλλογών 408 - 419).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Μυτιλήνης

Ο Β. Χατζημανωλάκης παρέδωσε τετράγωνη μαρμάρινη βάση (ΒΕ παραδόσεων 406). Η Ε. Γεραγώτη παρέδωσε ημίεργο λίθινο μέλος (ΒΕ παραδόσεων 425) και δωρικό κιονόκρανο (ΒΕ παραδόσεων 426).

Μουσείο Λήμνου

Ο Χ. Ραλλιάς παρέδωσε ένα πήλινο περίαπτο (ΒΕ Μουσείου Μύρινας 16129).

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΗΜΝΟΣ

Ηφαιστία

Σκοπός της αποστολής του 1998 ήταν να περατωθεί η απομάκρυνση των μπάζων από τα λουτρά, ώστε να προσπαθήσουμε να ενοποιήσουμε την ανασκαφή Laurenzi του 1927 με εκείνη του Becatti του 1937, αν αυτή η τελευταία, όπως προέκυπτε από την έκθεση, ήταν όντως δίπλα στην ανασκαφή Laurenzi, και συγκεκριμένα εκεί όπου είχαν παρατηρήσει ένα βαθύ λάκκο χωρίς κανένα ίχνος κατασκευών. Μια επέκταση όλης της ανασκαφής Laurenzi προς ΒΑ., προς αυτό το λάκκο, ήταν αδύνατη λόγω της παρουσίας ενός επιφανειακού τοίχου, του μοναδικού που σωζόταν από μία σειρά ανάλογων τοίχων που, κρίνοντας από τις παλαιές φωτογραφίες και από την κάτοψη της ανασκαφής Becatti, συνέθεταν τετράγωνους χώρους που είχαν χτιστεί πάνω από τα λουτρά. Γι' αυτό το λόγο μετά την αποπεράτωση του καθαρισμού όλης της ανασκαφής Laurenzi αποφασίστηκε να προχωρήσουμε μόνο σε μία βαθιά τομή εκεί όπου διακοπτόταν ο επιφανειακός τοίχος, κοντά στον τοίχο από πώρινες λιθοπλίνθους που ορίζει τα λουτρά από Δ. Κατορθώσαμε να φθάσουμε πέρα από τον επιφανειακό τοίχο, στο λάκκο όπου, όπως ελπίζαμε, επανήλθαν στο φως όλες οι κατασκευές που είχε δει ο Becatti, η συνέχεια δηλαδή του πώρινου δυτικού τοίχου και, προς ΒΑ. και ΝΔ., τοίχοι κατασκευασμένοι με μικρούς λίθους που στο νοτιοδυτικό τμήμα παρουσιάζουν μια εσοχή στο σημείο σύνδεσης ανάμεσα στην ανωδομή και τη θεμελίωση. Μια εμβάθυνση της τομής στη νότια γωνία είχε επιτρέψει στον Becatti να φθάσει σε μία τυρρηνική τεφροδόχο, από την οποία δεν βρέθηκε κανένα ίχνος. Έχουν εξαφανιστεί εντελώς οι υστερότερες κατασκευές, που σχετίζονταν με το σωζόμενο τοίχο και είναι ορατές στις φωτογραφίες του 1937, το υλικό από την κατάρρευση, των οποίων είχε γεμίσει το δωμάτιο. Ανάμεσα σε αυτό το μεγάλο δωμάτιο, μέσα στο οποίο βρισκόταν κατά μεγάλο μέρος η τομή του Becatti, και σε εκείνο με το δάπεδο από θραύσματα μαρμάρου που είχε αποκαλύψει ο Laurenzi, η τομή που πραγματοποιήθηκε για τη σύνδεση των δύο ανασκαφών μάς επέτρεψε να αναγνωρίσουμε έναν άλλο χώρο, στενό και επιμήκη, που περιοριζόταν στη μια πλευρά από λιθοπλίνθους και εν μέρει από τοίχους με μικρούς λίθους με επίχρισμα και είχε δάπεδο από μεγάλες πλάκες. Επάνω στις πλάκες, δίπλα στον πώρινο τοίχο, ακουμπούσε μία ακανόνιστη κατασκευή που έμοιαζε με ένα είδος εστίας.

Το 1996 είχαμε προχωρήσει στον καθαρισμό, την ανασύνθεση και την τεκμηρίωση των πήλινων λουτήρων που σώζονταν στο κεντρικό δωμάτιο των λουτρών. Στη συνέχεια, το 1997, σκεπάστηκαν με άμμο, μαζί με το διπλανό δωμάτιο με το μωσαϊκό από μάρμαρο. Μία νέα, περισσότερο φροντισμένη, γραφική τεκμηρίωση έγινε φέτος μαζί με μία καινούργια γενική κάτοψη με την ένδειξη των δύο ανασκαφών από το σχεδιαστή M. Forgia, που εργάστηκε και πάνω στη μερική κάτοψη του G. Tilia. Το δάπεδο από μαρμάρινο μωσαϊκό του δεύτερου δωματίου καθαρίστηκε προσεκτικά και οι επιχρισμένες επιφάνειες προστατεύτη-

καν με πυριτικό άλας αιθυλίου, για να αντέξουν στις κλιματολογικές συνθήκες, αφού πρώτα συμπληρώθηκαν προσεκτικά τα κενά και οι άκρες.

Τέλος, η Σχολή φρόντισε για την περίφραξη του συγκροτήματος, για το οποίο είχε ήδη παραδοθεί το 1993 μια κάτοψη με την περίμετρο της περίφραξης, όπως και για τους άλλους μνημειακούς τομείς των ανασκαφών της Ηφαιστίας.

GAETANO MESSINEO

Πολιόχνη

Κατά τη διάρκεια του Ιουλίου πραγματοποιήθηκε μία αποστολή τεκμηρίωσης και μελέτης της ανασκαφής και του υλικού της Πολιόχνης, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή S. Tiné του Πανεπιστημίου της Genova.

Ελέγχθηκε και εν μέρει έγινε εκ νέου η αποτύπωση της περιοχής της βόρειας ανασκαφής, που είχε ήδη πραγματοποιηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Ιδιαίτερα επανεξετάστηκαν όλοι οι προσανατολισμοί των κατασκευών που ήλθαν στο φως, με σκοπό να συνδέσουμε τις δύο περιοχές ανασκαφής (τομή H/Est και H/Ovest), και συμπληρώθηκαν οι τομές.

Αυτή η εξέταση των ευρημάτων έκανε απαραίτητη μια λεπτομερή τεκμηρίωση, κυρίως γραφική, εν όψει της τελικής δημοσίευσης των ανασκαφών και της επανεξέτασης της τυπολογίας της κάθε χρονολογικής περιόδου.

Σχεδιάστηκαν λοιπόν πάνω από 500 αγγεία και άλλα αντικείμενα, που βρίσκονται τώρα στο στάδιο της μελέτης, και έγιναν νέες κατόψεις και τομές.

Η συνολική μελέτη όλων των κατασκευών που ήλθαν στο φως (όχι μόνον εκείνες της βόρειας περιοχής, αλλά και εκείνες που είχαν ανασκαφεί και στη συνέχεια σκεπάστηκαν από το 1989 και μετά) οδήγησε σε συμπεράσματα, εν μέρει καινούργια σε σχέση με εκείνα που παρουσιάσαμε κατά τη διάρκεια του συνεδρίου το 1997.

Μερικοί από τους τοίχους, που είχαν αρχικά κατασκευαστεί ως αναλήμματα και ως άνδηρα των διαφόρων χώρων στους οποίους επεκτεινόταν η πόλη, γίνονται στη συνέχεια (τέλος της Πράσινης περιόδου-αρχές της Ερυθράς) θεμέλια ενός τείχους από ωμές πλίνθους με καθαρά οχυρωματική λειτουργία.

Αυτή η ερμηνεία τεκμηριώνεται τώρα για όλες σχεδόν τις γνωστές κατασκευές, εντός του τοίχου G, που ήλθε στο φως στην τομή H/Est. Γι' αυτό τον τοίχο γνωρίζουμε καλά τη νότια-βόρεια πορεία του, αλλά δεν είναι απόλυτα τεκμηριωμένη η κατάληξή του λόγω της παρουσίας υπερκείμενων κατασκευών και μιας «στρατιωτικής τάφρου».

SANTO TINÉ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΧΙΟΣ

Κάτω Φανά

Τον Ιούνιο, κατά τη διάρκεια του αρχαιολογικού προγράμματος συνεργασίας της Εφορείας με την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στα Κάτω Φανά, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση μέσα στον αρχαιολογικό χώρο και αποτύπωση των λειψάνων του ιερού του Φαναίου Απόλλωνα. Ο καθαρισμός συνετέλεσε στην πλήρη αποκάλυψη του υστερότερου αρχαϊκού περιβόλου του ιερού και ιδιαίτερα της βορειοδυτικής γωνίας του. Στη βόρεια πλευρά του ιερού καθαρίστηκε μία από τις τομές της Σχολής του 1934 (W. Lamb) και αποκάλυψε μέρος της αρχαιότερης μνημειακής κλιμακωτής εισόδου στο ιερό[12].

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΑΓΓΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τον Ιούνιο του 1998, στα πλαίσια του αρχαιολογικού προγράμματος στο χώρο των Κάτω Φανών[13], πραγματοποιήθηκαν εργασίες διάρκειας τριών εβδομάδων, οι οποίες περιελάμβαναν μη αρχαιολογικό καθαρισμό και αποτύπωση των σωζόμενων υπολειμμάτων του ιερού του Φαναίου Απόλλωνα, καθώς και μουσειακή μελέτη των ευρημάτων που προέκυψαν τόσο από την επιφανειακή έρευνα του 1997 όσο και από τις ανασκαφές της W. Lamb στα Κάτω Φανά, κατά το 1934. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση της Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, προϊσταμένης της Κ΄ ΕΠΚΑ και της L. Beaumont, υποδιευθύντριας της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Η υπόλοιπη επιστημονική ομάδα αποτελούνταν από τους: M. Boyd (υπεύθυνο ηλεκτρονικών υπολογιστών), V. Cankaya, Α. Ντόβα (αρχαιολόγο της Εφορείας), N. Fradgley (τοπογράφο), Τ. Φλατσούση (αρχαιολόγο της Εφορείας), A. Michael, C. Stewart (φωτογράφο), Α. Θάνου, Μ. Θωμάτου, R.A. Tomlinson (σύμβουλο επί της αρχιτεκτονικής), J. Tomlinson, Ι. Τουρναβίτου και τους εργάτες της Κ΄ ΕΠΚΑ.

Για την καλύτερη καταγραφή και αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων του ιερού, μετά από διαπραγματεύ-

12. *BSA* 35 (1934-1935), σ. 139 κ.ε.

13. *AR* 44 (1997-1998), σ. 100-101. *BSA* 94 (1999), σ. 265-287.

σεις με τους ντόπιους ιδιοκτήτες, κόπηκαν μερικά άγρια μαστιχόδενδρα μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο και καθαρίστηκε η περιοχή από πυκνή βλάστηση, η οποία κάλυπτε κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα. Η χρησιμότητα αυτού του μη αρχαιολογικού καθαρισμού έγκειται στο ότι συνετέλεσε στην πλήρη αποκάλυψη της γραμμής του υστερότερου αρχαϊκού περιβόλου του ιερού, και ιδιαίτερα της βορειοδυτικής γωνίας του. Επίσης στη βόρεια πλευρά του ιερού καθαρίστηκε από πυκνή βλάστηση μία από τις τομές της W. Lamb (1934), αποκαλύπτοντας ένα μέρος της αρχαιότερης μνημειακής κλιμακωτής εισόδου στο ιερό. Αυτή η είσοδος, αποτελούνταν από μία διπλή κλίμακα που καταλήγει σε μία πλατφόρμα (ένα κεφαλόσκαλο), πλ. 1,60 μ. Η κλίμακα αυτή όχι μόνον ανέρχεται στον αρχαιότερο αρχαϊκό τοίχο του περιβόλου αλλά και συνδέεται οργανικά με αυτόν. Σύμφωνα με τη W. Lamb, η κλίμακα χρονολογείται στην περίοδο πριν από την πρώτη εικοσαετία του 6ου αι. π.Χ. Οι εργασίες του 1998 αποκάλυψαν τα σωζόμενα λείψανα της ανατολικής κλίμακας, πλ. 1,64 μ., ενώ ο τοίχος του περιβόλου σε αυτό το σημείο σώζεται σε ύψος 2,25 μ.

Συνεχίστηκε η σχεδίαση των αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων του ιερού που άρχισε το 1997 με τη βοήθεια ενός EDM/ total station και με απώτερο σκοπό την εκπόνηση ενός περισσότερο ακριβούς και λεπτομερούς σχεδίου της αρχιτεκτονικής του ιερού. Τα σχέδια των ορατών αρχιτεκτονικών λειψάνων του ιερού έγιναν σε κλίμακα 1:200 και 1:100 από τον N. Fradgley. Επίσης πραγματοποιήθηκε μελέτη της μικρής αψιδωτής κατασκευής στη βορειοανατολική γωνία της βασιλικής, η οποία είχε χτιστεί ακριβώς επί της βορειοανατολικής πλευράς των θεμελίων του αρχαίου ναού. Οι παλαιότεροι μελετητές του χώρου είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αυτό το μικρό εκκλησάκι προηγείται χρονικά της βασιλικής, παρόλο που δεν υφίσταντο καθαρά στρωματογραφικά στοιχεία, τα οποία να υποστηρίζουν κάτι τέτοιο. Το γεγονός όμως ότι το μικρό εκκλησάκι στηρίζεται πάνω στον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους της βασιλικής θα μπορούσε να παρατεθεί ως ένδειξη ότι χτίστηκε μετά τη βασιλική. Τέτοιου είδους προβληματισμοί ενισχύουν την αναγκαιότητα περαιτέρω έρευνας για τη διασαφήνιση όχι μόνο της αρχιτεκτονικής συνέχειας, αλλά και της χρονολόγησης των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων στο χώρο κατά τη διάρκεια της χριστιανικής περιόδου.

Η μελέτη των ευρημάτων της επιφανειακής έρευνας του 1997 πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου. Η μελέτη των συγκεντρώσεων αντικειμένων έγινε μέσω της βάσης δεδομένων του προγράμματος (Microsoft Access). Μοναδικά ή αντιπροσωπευτικά όστρακα και αντικείμενα σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν από μέλη της ομάδας. Η δειγματοληπτική μελέτη των ευρημάτων που συνελέγησαν την τελευταία μέρα της επιφανειακής έρευνας του 1997 στις πλαγιές βορειοανατολικά του ιερού του Απόλλωνα επιβεβαίωσε ότι πρόκειται για πρωτοελλαδικό οικισμό. Η σύγκριση ενός αριθμού μικκύλων ομοιωμάτων ανθρώπινων χεριών και ποδιών από ψημένο πηλό τόσο από παλαιότερες ανασκαφές στο χώρο του ιερού όσο και από την επιφανειακή έρευνα του 1997 παρέχει ενδείξεις ότι η λατρεία του Απόλλωνα στα αρχαία Φανά πιθανώς εμπεριείχε το στοιχείο της ίασης, κάτι που μέχρι και σήμερα εμπεριέχεται στη λατρεία της Αγίας Μαρκέλλας, στην οποία είναι αφιερωμένο το μικρό χριστιανικό εκκλησάκι που χτίστηκε πάνω στα αρχαία ερείπια. Τέλος, έγινε μουσειακή μελέτη των διακοσμημένων αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία βρέθηκαν στο χώρο του ιερού κατά τη διάρκεια των παλαιών ανασκαφών (κιονόκρανα, ανάγλυφα τμήματα).

Βρέθηκαν: τμήμα μαρμάρινου αστραγάλου (BE 11880), τμήμα μαρμάρου με ανάγλυφο σταυρό (BE 11881), ειδώλιο γυναικείας μορφής από φαγεντιανή (BE 13224), χάλκινο νόμισμα (BE N662).

LESLEY BEAUMONT

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιόπολης

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επανέκθεσης της Αρχαιολογικής Συλλογής Παλαιοπόλεως, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως στη βελτίωση και επισκευή του εκθεσιακού χώρου. Έτσι αντικαταστάθηκε το παλαιό μωσαϊκό δάπεδο με πλάκες μαρμάρου και τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα παραθυρόφυλλα. Προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι εργασίες αυτές, μεταφέρθηκαν όλα τα λίθινα ευρήματα που βρίσκονταν στη μικρή πρόχειρη αποθήκη της Συλλογής στις αποθήκες του Μουσείου Άνδρου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΣΕΡΙΦΟΣ

Αρχαιολογική Συλλογή

Έγινε πλήρης καταγραφή, αποδελτίωση και καταχώρηση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή όλων των εκθεμάτων της Αρχαιολογικής Συλλογής που εξακολουθεί να στεγάζεται στο ισόγειο του Δημαρχείου Σερίφου[1]. Αποτελείται συνολικά από 40 εκθέματα – κυρίως γλυπτά ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ανάγλυφα, επιγραφές, τεφροδόχους και τρεις οξυπύθμενους αμφορείς.

Επειδή αποδεικνύονται εξαιρετικά χρονοβόρες οι διαδικασίες απόδοσης στο Δημόσιο της σχολάζουσας κληρονομιάς (οικίας) Γραμματικού για τη μεταστέγαση των αρχαιοτήτων, αποφασίστηκε η βελτίωση του χώρου και της έκθεσης της υπάρχουσας συλλογής στο ισόγειο του Δημαρχείου Σερίφου.

Έτσι προχωρήσαμε σε εργασίες επανέκθεσης[2]: βάψιμο της αίθουσας εσωτερικά, τοποθέτηση υφασμάτινων παραπετασμάτων στα ανοίγματα των παραθύρων, αλλαγή πινακίδων των εκθεμάτων, ενίσχυση του φωτισμού της αίθουσας, αγορά επίπλων και κατασκευή ντουλαπιών για την αποθήκευση των ευρημάτων.

1. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 292.

2. Οι εργασίες επανέκθεσης έγιναν με την επιμέλεια του αρχιτέκτονα-μηχανικού Γ. Μητσούλη και με τη συνεχή φροντίδα της αρχαιοφύλακα Σερίφου Ι. Γαλανού-Λιβανίου.

ΣΙΦΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Έγιναν βελτιωτικές παρεμβάσεις στο κτίριο του Μουσείου Σίφνου, η έκθεση του οποίου ολοκληρώθηκε το 1989 από τους Ν. και Φ. Ζαφειροπούλου[3]. Ολοκληρώθηκαν φέτος το βάψιμο του μουσείου (εξωτερικά) και οι κατασκευαστικές βελτιώσεις στο χώρο υγιεινής. Στον εκθεσιακό χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες (λεζάντες) σε πολλά από τα εκθέματα, κυρίως στα λίθινα που δεν υπήρχαν. Εξωτερικά του μουσείου τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης. Αγοράστηκαν ντέξιον και τοποθετήθηκαν παράλληλα και ξύλινα ράφια για την οργάνωση των αποθηκών και την τακτοποίηση των γλυπτών[4].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΗΛΟΣ

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στη Μήλο κατά το 1998[5], πέρα από τις συνήθεις περιοδείες και αυτοψίες προκειμένου να δοθούν άδειες οικοδομών, λειτουργίας λατομείων κ.ά., επικεντρώθηκαν στο έργο διαμόρφωσης της αρχαιολογικής διαδρομής «Κατακόμβες - Αρχαίο Θέατρο» και στη μεταφορά των ευρημάτων της Φυλακωπής σε νέα μισθωμένη αποθήκη. Η σωστική ανασκαφή στο πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο στο Ριβάρι δεν συνεχίστηκε λόγω μη καταβολής των εγκεκριμένων πιστώσεων, ενώ λόγω έλλειψης πιστώσεων οι υπόλοιπες εργασίες περιορίστηκαν στην κάλυψη πάγιων και τρεχουσών αναγκών (μικροεπισκευές και βελτιώσεις στις εγκαταστάσεις του μουσείου και του ξενώνα, αναχρωματισμός ορισμένων αιθουσών του μουσείου).

3. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 413.

4. Τις βελτιωτικές παρεμβάσεις και εργασίες στο Μουσείο Σίφνου επιμελήθηκε και επέβλεψε ο αρχιτέκτονας Γ. Μητσούλης. Οι πινακίδες των εκθεμάτων υλοποιήθηκαν με τη φροντίδα της συντηρήτριας Ε. Παπαθωμά. Όλες οι εργασίες έγιναν με την ακατάπαυστη φροντίδα του αρχαιοφύλακα Σίφνου Γ. Τρίχα.

5. Στις εργασίες της Μήλου το 1998 εργάστηκε ο φοιτητής αρχαιολογίας Ν. Πουρής και την επίβλεψη των τεχνικών εργασιών είχε ο μηχανικός της Εφορείας Μ. Χαλκουτσάκης.

Νέα αποθήκη αρχαίων

Η ανάκληση παραχώρησης από το Δήμο Μήλου του κτιρίου του παλαιού Δημοτικού Σχολείου της Πλάκας, όπου φυλάσσονταν επί δεκαετίες τα πολυάριθμα ευρήματα των ανασκαφών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Φυλακωπή και των επιφανειακών ερευνών της Σχολής στη Μήλο, οδήγησε στην ανάγκη μίσθωσης νέου αποθηκευτικού χώρου. Ο χώρος που μισθώθηκε, 120 τ.μ., αποτελεί το δυτικό τμήμα κτιρίου ιδιοκτησίας του Γηροκομείου Μήλου, βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου και πέρα από τις αποθηκευτικές ανάγκες προβλέπεται να καλύψει και την ανάγκη δημιουργίας οργανωμένου εργαστηρίου συντήρησης. Μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών μίσθωσης του κτιρίου, την εκτέλεση των απαιτούμενων επισκευαστικών εργασιών και την τοποθέτηση συστημάτων ασφαλείας, πραγματοποιήθηκε η μεταστέγαση των αρχαίων.

Το έργο της μεταφοράς των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε με επιτυχία, παρότι υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολο τόσο από την άποψη της επικινδυνότητας για το προσωπικό (συχνή κατάρρευση τμημάτων της οροφής λόγω παλαιότητας του κτιρίου του παλαιού Δημοτικού Σχολείου) όσο και από την άποψη της ανάγκης περισυλλογής και ταύτισης μεγάλου αριθμού οστράκων και μικροαντικειμένων (η κατάρρευση τμημάτων της οροφής και η εισροή ομβρίων υδάτων είχαν ως αποτέλεσμα τη διάλυση των χάρτινων κιβωτίων, όπου φυλάσσονταν τα όστρακα και τη διασπορά των τελευταίων στο δάπεδο)[6].

Στη νέα αποθήκη μεταφέρθηκαν, εκτός από τα ευρήματα που φυλάσσονταν στο παλαιό Δημοτικό Σχολείο, τα παρακάτω σύνολα, αφού αποδελτιώθηκαν και καταλογογραφήθηκαν: α) Τα ευρήματα των επιφανειακών ερευνών της Αγγλικής Σχολής και των ανασκαφών της Φυλακωπής, τα οποία είχαν παραμείνει και φυλάσσονταν στην αποθήκη του Μουσείου. β) Τα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας στην Αγία Κυριακή, τα οποία φυλάσσονταν στο Δημοτικό Σχολείο της Ζεφυρίας, λόγω έλλειψης χώρου στην αποθήκη του μουσείου[7].

Μετά την ολοκλήρωση της μεταφοράς των αρχαίων, ξεκίνησε η ταξινόμηση και τακτοποίηση των ευρημάτων κατά ανασκαφικά σύνολα.

Φωτογραφικό αρχείο

Ολοκληρώθηκε η οργάνωση του φωτογραφικού αρχείου Μήλου (ταύτιση, ταξινόμηση, αρχειοθέτηση αρνητικών, φωτογραφιών και διαφανειών), εργασία που είχε ξεκινήσει το 1996 με σκοπό την ενοποίηση του παλαιού αρχείου, που παρέμενε στην προηγούμενη έδρα της Εφορείας στη Μύκονο, με το πιο πρόσφατο αρχείο που βρίσκεται στη σημερινή έδρα της Εφορείας στην Αθήνα.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΚΙΜΩΛΟΣ

Το μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα που προέρχεται από το νησάκι Δασκαλειό και βρισκόταν μέχρι σήμερα στην αυλή του Αφεντάκειου Γηροκομείου μεταφέρθηκε[8] στην οικία Βαφία, κτίριο που πρόκειται να στεγάσει το Αρχαιολογικό Μουσείο και όπου βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες αποκατάστασής του. Την ανάγκη μεταφοράς του αγάλματος πριν από την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης υπαγόρευσαν τεχνικοί λόγοι.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΘΗΡΑ[9]

Αρχαιολογικό Μουσείο

Συνεχίστηκαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς οι εργασίες αναδιοργάνωσης των υπόγειων αποθηκευτικών χώρων του Αρχαιολογικού Μουσείου (παλαιό μουσείο). Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1996, ενόψει της έναρξης του έργου επισκευής και τροποποίησης του νέου Μουσείου Θήρας, το οποίο υποχρέωσε σε μεταφορά στο Αρχαιολογικό Μουσείο όλων των ευρημάτων των ιστορικών χρόνων, που από το 1984, εξαιτίας έλλειψης αποθηκευτικού χώρου σε αυτό, φυλάσσονταν στο νέο μουσείο, καταλαμβάνοντας περισσότερο από το ήμισυ των αποθηκευτικών του χώρων (ευρήματα των σωστικών ανασκαφών των τελευταίων 15 ετών, μεγάλο μέρος των ευρημάτων από τις ανασκαφές στο νεκροταφείο της Σελλάδας, παραδόσεις, περισυλλογές). Η κακή κατάσταση όμως στην οποία είχαν περιέλθει οι υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι του Αρχαιολογικού Μουσείου

6. Το έργο της μεταστέγασης της αποθήκης δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή του φυλακτικού προσωπικού και ιδιαίτερα του Μ. Βαμβακάρη και της Μ. Νικολάου, καθώς και των εργατοτεχνιτών Ξ. Λουκάκη και Δ. Ζούλια.

7. Τα ευρήματα μεταφέρθηκαν από το Δημοτικό Σχολείο της Ζεφυρίας με την ευθύνη και επίβλεψη του αρχαιολόγου της Εφορείας Σ. Ραπτόπουλου.

8. Την επίβλεψη της μεταφοράς είχε ο γλύπτης της Εφορείας Ν. Κυρίτσης και ο συντηρητής Σ. Δασκαλάκης.

9. Κατά το 1998, όπως και κατά τα αμέσως προηγούμενα έτη, δεν πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές στη Θήρα, λόγω έλλειψης πιστώσεων.

με την πάροδο των ετών, αποτέλεσμα κυρίως του υψηλού ποσοστού υγρασίας που παρουσιάζουν, κατάσταση που τους καθιστούσε ακατάλληλους για τη φύλαξη ευρημάτων, πολύ δε περισσότερο για την υποδοχή και νέων, κατέστησε επιτακτική την επισκευή και υγρομόνωσή τους, έργο το οποίο προϋπέθετε την πλήρη εκκένωσή τους με την προσωρινή μεταφορά του συνόλου των ευρημάτων που φυλάσσονταν σε αυτούς στο νέο μουσείο. Μετά την ολοκλήρωση των επισκευαστικών εργασιών[10] μεταφέρθηκε πλέον στο Αρχαιολογικό Μουσείο το σύνολο των ευρημάτων των ιστορικών χρόνων[11]. Η ανάγκη στέγασης στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πληθώρας των ευρημάτων, που φυλάσσονταν επί 15 περίπου έτη στο νέο μουσείο, οδήγησε στην πλήρη αναδιοργάνωση των αποθηκευτικών του χώρων, αφού με τα υφιστάμενα δεδομένα είχαν θεωρηθεί ήδη από το 1984 υπερκορεσμένοι, έργο που πραγματοποιείται σταδιακά εξαιτίας της φύσης του αλλά και των περιορισμένων πιστώσεων[12].

Μετά από μια πρώτη διευθέτηση κατά το παρελθόν έτος, του συνόλου των υπόγειων χώρων του μουσείου, απαραίτητη για την εξυπηρέτηση των βασικών λειτουργικών αναγκών του, άρχισαν οι συστηματικές εργασίες αναδιοργάνωσης των αποθηκευτικών χώρων. Οι εργασίες ξεκίνησαν από την κύρια αποθήκη κεραμικής, για την αύξηση της χωρητικότητας της οποίας απαιτήθηκε η ολοκληρωτική σχεδόν ανανέωση του εξοπλισμού της. Μετά την αρχική τακτοποίηση των αντικειμένων, που έγινε κατά την αποσυσκευασία τους, ξεκίνησε η συστηματική ταξινόμησή τους ανά ανασκαφικά ή άλλα σύνολα προέλευσης και ανά είδος, ταυτόχρονα με το λεπτομερή έλεγχό τους για τον εντοπισμό και την επίλυση προβλημάτων, όπως διπλές καταγραφές, ταύτιση αντικειμένων που σήμερα θεωρούνται «άγνωστης» προέλευσης, ελλιπείς καταγραφές κ.ά. Στα πλαίσια των εργασιών αυτών προωθήθηκε, σε μικρό όμως βαθμό, και το έργο της καταγραφής[13].

Παράλληλα προωθήθηκε και η οργάνωση του γραφείου του μουσείου, στα πλαίσια της οποίας ολοκληρώθηκε μια πρώτη τακτοποίηση του εκτενούς αρχείου του μουσείου, που διατηρείται στο χώρο του γραφείου, μαζί με τη βιβλιοθήκη του μουσείου, η οποία είχε ήδη ταξινομηθεί και καταλογογραφηθεί κατά το περασμένο έτος από την έκτακτη αρχαιολόγο Κ. Τσεκούρα.

Πραγματοποιήθηκαν επίσης μικρής κλίμακας επανεκθετικές εργασίες. Στήθηκαν στο αίθριο οι τρεις από τις πέντε επιτύμβιες ταφικές κατασκευές που προέρχονται από το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας, οι οποίες, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής στα οικόπεδα που βρέθηκαν, είχαν διαλυθεί και μεταφερθεί στο νέο μουσείο, με σκοπό να συμπεριληφθούν στα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου στα πλαίσια μιας μελλοντικής επανέκθεσής του. Ο κίνδυνος όμως απώλειας σημαντικών στοιχείων για την ανάταξή τους που ενείχε η ασφυκτική κατάσταση των αποθηκευτικών χώρων του Αρχαιολογικού Μουσείου επέβαλε, μετά τη μεταφορά τους σε αυτό, την άμεση τοποθέτησή τους στο χώρο του αιθρίου. Επίσης τοποθετήθηκε στην αίθουσα, όπου εκτίθενται τα αρχαϊκά γλυπτά, η αρχαϊκή κεφαλή με αριθ. ευρ. Μουσείου Θήρας 402, η οποία είχε παραδοθεί στο Μουσείο Θήρας το 1987[14].

Επιπλέον πραγματοποιήθηκε και η επισκευή των χώρων υγιεινής του μουσείου[15].

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης κεραμικών ευρημάτων από το συντηρητή της Εφορείας Λ. Αλεφραγκή, αν και με αργούς ρυθμούς, εξαιτίας των δυσχερειών που συνεπάγεται η προσωρινή πρόχειρη εγκατάσταση του εργαστηρίου συντήρησης κεραμικών στο Αρχαιολογικό Μουσείο, μετά την αναγκαστική διάλυση του οργανωμένου από το 1984 εργαστηρίου συντήρησης κεραμικών στο νέο μουσείο, το οποίο θα επαναλειτουργήσει μετά την αποπεράτωση της εργολαβίας που βρίσκεται σε εξέλιξη στο νέο μουσείο.

10. Το έργο της υγρομόνωσης ανέλαβε ο τεχνολόγος πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Μ. Χαλκουτσάκης, ο οποίος είχε και τη συνολική ευθύνη και επίβλεψή του.

11. Το ιδιαίτερα δύσκολο και επίπονο έργο των αλλεπάλληλων μεταφορών τεράστιου όγκου ευρημάτων θα ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί με τόσο γρήγορους ρυθμούς και με ασφάλεια, χωρίς τη συνεργασία και τη συμμετοχή του συντηρητή της Εφορείας Λ. Αλεφραγκή. Ιδιαίτερα σημαντική στο έργο αυτό υπήρξε και η συμβολή του φύλακα αρχαιοτήτων Ε. Βλαβιανού, ενώ πολλές ευχαριστίες οφείλονται στον ακούραστο εργατοτεχνίτη της Εφορείας Ν. Αλεφραγκή.

12. Σημαντική είναι η συμβολή του φυλακτικού προσωπικού του μουσείου, ιδίως της Μ. Μηνδρινού, στην πραγματοποίηση του έργου, το οποίο δεν θα είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό χωρίς τις εξαιρετικές επιδόσεις του μοναδικού στη Θήρα εργατοτεχνίτη της Εφορείας Ν. Αλεφραγκή. Ευχαριστίες οφείλονται και στο φύλακα αρχαιοτήτων Ε. Βλαβιανό για τις πάντα χρήσιμες συμβουλές του στην αντιμετώπιση πολλών προβλημάτων.

13. Στο έργο της ταξινόμησης των ευρημάτων απασχολήθηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά η έκτακτη αρχαιολόγος Κ. Τσεκούρα, στην οποία οφείλεται και το σύνολο των καταγραφών που πραγματοποιήθηκαν φέτος. Στο έργο της ταξινόμησης των ευρημάτων είχε αποσχοληθεί για μικρό χρονικό διάστημα κατά το παρελθόν έτος και η έκτακτη αρχαιολόγος Δ. Σταθάκη.

14. Οι εργασίες αυτές, των οποίων την ευθύνη και επίβλεψη είχε ο αρχαιολόγος της Εφορείας Χ. Σιγάλας, έγιναν από το γλύπτη της Εφορείας Ν. Κυρίτση. Για την κεφαλή, βλ. Ι. Τριάντη, Νέα αρχαϊκά γλυπτά από τη Θήρα, στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν, Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, σ. 190-191, πίν. 1α-γ.

15. Την ευθύνη και επίβλεψη του έργου είχε ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Ι. Μητσούλης.

Ημιυπαίθριος χώρος φύλαξης λίθινων αντικειμένων

Η ανάγκη αποσυμφόρησης των περιορισμένων αποθηκευτικών χώρων του Αρχαιολογικού Μουσείου από την πληθώρα των φυλασσόμενων σε αυτούς ευρημάτων, προκειμένου να καταστούν λειτουργικοί και να γίνει εφικτή η ορθολογική οργάνωσή τους, σε συνδυασμό με την επιτακτική ανάγκη εξεύρεσης αποθηκευτικού χώρου για την περισυλλογή από την ύπαιθρο χώρα της Θήρας εντοπισθέντων λίθινων αντικειμένων αλλά και την ανάγκη ταξινόμησης και ορθής φύλαξης του μεγάλου όγκου των πάσης φύσεως φυλασσόμενων ήδη στο μουσείο λίθινων αντικειμένων οδήγησαν στη δημιουργία ημιυπαίθριου χώρου φύλαξης λίθινων αντικειμένων, με σκοπό τη συγκέντρωση σε αυτόν όσων από αυτά η παραμονή στο ύπαιθρο είναι δυνατή.

Ως θέση για τη δημιουργία ενός τέτοιου χώρου επελέγη ο αρχαιολογικός χώρος του Ακρωτηρίου, δεδομένου ότι έχει όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις για το σκοπό αυτό (κυριότητα, φύλαξη, περίφραξη, ασφάλεια, επαρκή χώρο για το έργο). Περιτοιχίστηκε μια έκταση, στο δυτικό τμήμα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, με χαμηλό τοίχο, η οποία επιστρώθηκε με άοπλο σκυρόδεμα, ενώ το βόρειο τμήμα της καλύφθηκε με στέγαστρο, τοποθετημένο σε ξύλινα υποστυλώματα. Μετά την ολοκλήρωση των κατασκευαστικών εργασιών, ξεκίνησε το έργο της επιλογής και μεταφοράς λίθινων αντικειμένων από το Αρχαιολογικό Μουσείο στο νέο χώρο στο Ακρωτήρι[16].

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΙΓΑΛΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

«Κάποτε στη Δήλο ... η μουσική και ο χορός»

Η ΚΑ΄ ΕΠΚΑ ξεκίνησε τα αρχαιολογικά-εκπαιδευτικά προγράμματά της στη Δήλο, με πρώτο θεματικό άξονα τη μουσική και το χορό. Η Δήλος, γενέθλια γη του Απόλλωνα, υπήρξε ένα σημαντικότατο νησιωτικό ιερό, όπου, σύμφωνα με την παράδοση, τελούνταν οι αρχαιότεροι μουσικοί και χορικοί αγώνες στο Αιγαίο.

Για τις ανάγκες του προγράμματος συντάχθηκαν δύο έντυπα, ένα 32σέλιδο ασπρόμαυρο για το δάσκαλο και ένα 16σέλιδο έγχρωμο για το μαθητή. Το πρώτο μέρος του εντύπου του δασκάλου είναι αφιερωμένο στη μουσική ζωή της Δήλου κατά την αρχαιότητα και περιέχει υποκεφάλαια για τον Δήλιο Απόλλωνα, τους μουσικούς αγώνες, τους χορούς, τη μουσική στον καθημερινό βίο. Το δεύτερο μέρος του εντύπου αναφέρεται στα μουσικά όργανα στην αρχαία Ελλάδα και, εκτός από τις οικογένειες των διαφόρων οργάνων, ιστορεί τους μύθους της γέννησης των κυριοτέρων από αυτά.

Το τεύχος του μαθητή ξεκινά με μια ιστορία με τίτλο «Η περιπέτεια του αυλητή Ξενόφαντου» και αναφέρεται σε ένα διάσημο αυλητή της αρχαιότητας, τον Ξενόφαντο Αβρομάχου Θηβαίο, που ήλθε στη Δήλο για να λάβει μέρος στους αγώνες. Οι πληροφορίες του παραμυθιού βασίζονται κατά μεγάλο μέρος στο επιγραφικό υλικό της Δήλου, καθώς και σε άλλες αρχαίες πηγές. Το τεύχος του μαθητή περιλαμβάνει ακόμη μια σειρά ασκήσεων μέσα από τις οποίες το παιδί απαντά σε ερωτήματα σχετικά με τα αρχαία ελληνικά όργανα, τη θέση της μουσικής στην ιδιωτική και δημόσια ζωή των αρχαίων Ελλήνων, το ρόλο της μουσικής στο αρχαίο θέατρο κτλ. Τα σκίτσα των δύο εντύπων οφείλονται στον αρχαιολόγο Α. Παπαδημητρίου και τα σχέδια στη συντηρήτρια αρχαιοτήτων Ε. Παπαθωμά. Στη σύνταξη των ασκήσεων συνεργάστηκε και η μουσειοπαιδαγωγός Α. Μπαρδάκη.

Εκτός από τα δύο έντυπα, για τις ανάγκες του προγράμματος τυπώθηκε αφίσα και κατασκευάστηκε στο Ινστιτούτο Έρευνας Μουσικής και Ακουστικής (ΙΕΜΑ) ένα CD με μουσικά παραδείγματα: αποσπάσματα έργων αρχαίας ελληνικής μουσικής (ύμνοι, χορικά, επιγράμματα), καθώς και αποσπάσματα έργων αρχαίων δραματικών ποιητών (κυρίως του Αριστοφάνη), μελοποιημένων από σύγχρονους έλληνες συνθέτες.

Για να διεξαχθεί επιτυχώς το πρόγραμμα, διαμορφώθηκε κατάλληλα μία αίθουσα του Μουσείου της Δήλου από τη συντηρήτρια αρχαιοτήτων Ε. Παπαθωμά. Συγκεκριμένα στήθηκε μια τρισδιάστατη αναπαράσταση ενός εργαστήριου κατασκευής αυλών, που, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, υπήρχε στη Δήλο κατά την αρχαιότητα. Στην αίθουσα τοποθετήθηκαν τέσσερις πίνακες με θεματικές ενότητες σχετικές με τα μουσικά όργανα και τους μουσικούς, τις αφορμές εκτέλεσης της μουσικής, τους χορούς, καθώς και με αντιστοιχίες μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων μουσικών και χορικών τελετουργιών. Επίσης, υπήρχαν και αντίγραφα αρχαίων μουσικών οργάνων, έγχορδων[17], πνευστών και κρουστών. Μετά τις δραστηριότη-

16. Το έργο έγινε από τον τεχνολόγο πολιτικό μηχανικό της Εφορείας Μ. Χαλκουτσάκη, ενώ τη γενική ευθύνη είχε ο αρχαιολόγος Χ. Σιγάλας, ο οποίος ανέλαβε και τη διαλογή και μεταφορά των αντικειμένων.

17. Το Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και ο κατασκευαστής μουσικών οργάνων Ν. Μπρας μάς δάνεισαν ευγενικά τα αντίγραφα των έγχορδων οργάνων.

τες στο μουσείο, οι μαθητές κατέληγαν στο θέατρο της Δήλου, όπου παρουσίαζαν δραματοποιημένο ένα μύθο σχετικό με τη μουσική ή τη γέννηση του Απόλλωνα, ντυμένοι με πολύχρωμα υφάσματα και συνοδεύοντας με τα αντίγραφα των οργάνων κάποιο μουσικό παράδειγμα από το CD.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Δήλου επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Αιγαίου και το Δήμο Μυκονίων, ενώ σημαντική υπήρξε η συνδρομή του επιχειρηματικού κόσμου της Μυκόνου στη σίτιση των μαθητών κατά τις μέρες διεξαγωγής του προγράμματος. Ξεκίνησε πιλοτικά στις αρχές Οκτωβρίου 1998, στα πλαίσια του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Την οργάνωση και το συντονισμό των επισκέψεων των διαφόρων σχολείων ανέλαβε η Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Κυκλάδων (Τμήμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης), το 5ο Γραφείο Τήνου, καθώς και οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων. Στην πρώτη φάση διεξαγωγής του προγράμματος έλαβαν μέρος συνολικά 250 μαθητές της πέμπτης και έκτης τάξης των Δημοτικών Σχολείων Τήνου, Μυκόνου, Πάρου και Νάξου. Το πρόγραμμα βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και προβλέπεται η επανάληψή του όχι μόνο στη Δήλο αλλά και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων. Η πραγματοποίηση ενός αρχαιολογικού-εκπαιδευτικού προγράμματος για την αρχαία ελληνική μουσική και τους αγώνες στη Δήλο αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί καθιστά και πάλι το νησί του Απόλλωνα – το χώρο όπου για αιώνες έφθαναν θεωρίες και χοροί νέων τραγουδώντας και χορεύοντας προς τιμήν του θεού – έναν τόπο συνύπαρξης, δημιουργίας και επικοινωνίας μεταξύ των νέων από όλα τα νησιά των Κυκλάδων.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Ακρωτήριο Στρόφιλας[18]

Στην Άνδρο κατά το 1998 πραγματοποιήθηκε μόνο μία σωστική ανασκαφή στο ακρωτήριο του Στρόφιλα που βρίσκεται στο κέντρο περίπου της δυτικής ακτής του νησιού, ανάμεσα στην Παλαιόπολη και τη Ζαγορά. Στην κορυφή του σχηματίζεται μεγάλο οροπέδιο, φυσικά οχυρό, καθώς περιβάλλεται από ψηλά κατακόρυφα βράχια με μεγάλο πεδίο ελέγχου προς τη θάλασσα από την Εύβοια, την Αττική, την Κέα, τη Γυάρο μέχρι τη Σύρο (Πίν. 323 α). Στις δύο πλευρές περιβάλλεται από χαράδρα με χείμαρρο που καταλήγει στη θάλασσα σχηματίζοντας αμμώδη μικρό όρμο.

Από επιφανειακή έρευνα διαπιστώθηκε ότι σε όλη την επιφάνεια του οροπεδίου, σε μια έκταση 30 στρεμμάτων περίπου διασώζονται τα λείψανα ενός αρκετά εκτεταμένου οικισμού, που, με βάση τα επιφανειακά ευρήματα (τέχνεργα οψιανού, λίθινα εργαλεία, κεραμική), τοποθετείται στη νεότερη νεολιθική.

Τα ερείπια σώζονται σε χαμηλό μάλλον ύψος και καλύπτονται από μεγάλους λιθοσωρούς, οι οποίοι έγιναν από τους χωρικούς κατά τον καθαρισμό των αγρών τους για να διευκολύνεται η άροση. Καλύπτουν μεγάλο τμήμα του οροπεδίου και φαίνεται ότι ο οικισμός ήταν αρκετά εκτεταμένος. Σε πρόσφατη περιοδεία μας στο χώρο εντοπίστηκε στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου, πολύ κοντά στο γκρεμό, σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους, ακέραιο αγγείο, γεγονός που στάθηκε αφορμή για μια μικρή σωστική ανασκαφή, που έγινε με χρηματοδότηση της Κοινότητας Μεσαριάς.

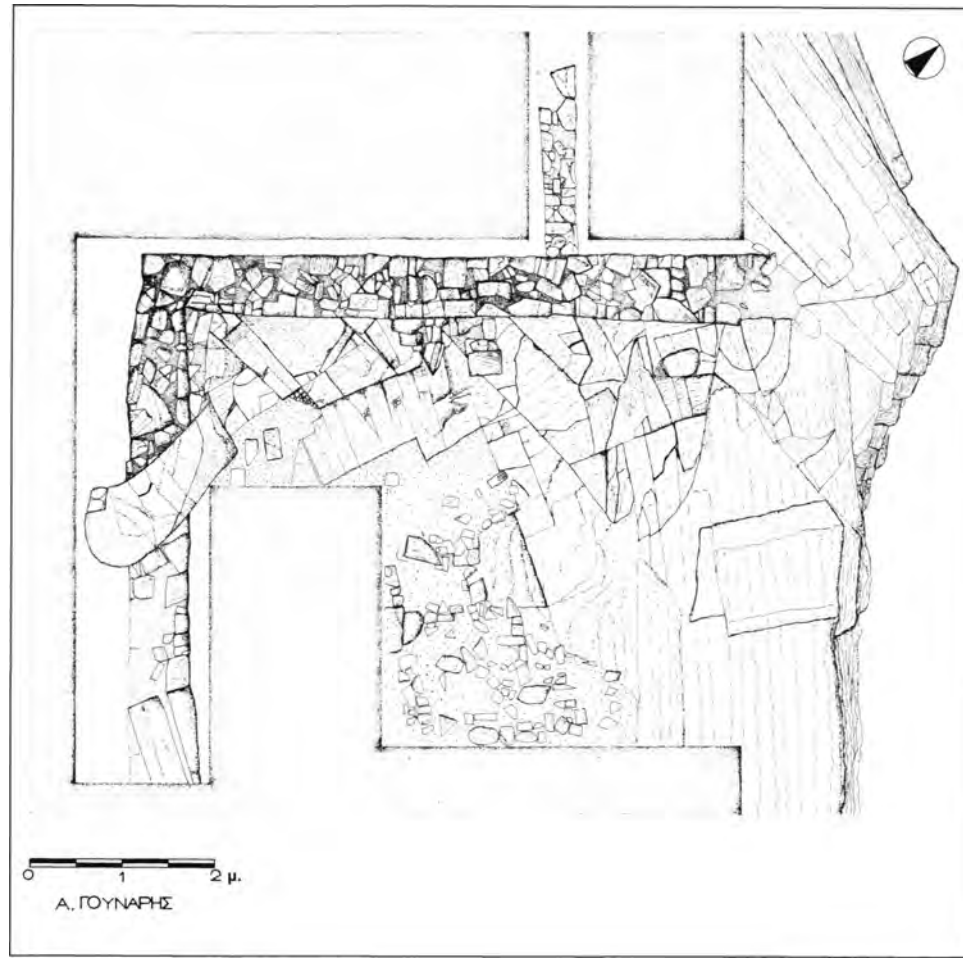
Η ανασκαφή (Τομή Α) καλύπτει έκταση μόλις 50 τ.μ. Αμέσως μετά το επιφανειακό στρώμα καλλιέργειας, δηλαδή σχεδόν επιφανειακά, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια οικοδομήματος, που αποτελείται από ένα μεγάλο ορθογώνιο χώρο, διαστ. 7×6 μ., και άλλους δύο προς Β. (Σχέδ. 1· Πίν. 323 β). Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του ορθογώνιου χώρου σώζονται μέχρι και ύψος 0,50 μ. ανάλογα με την κλίση του εδάφους. Ο ανατολικός φαίνεται να έχει κατακρημνισθεί, ενώ δεν εντοπίστηκε ακόμη ο νότιος. Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι στο βράχο, ο οποίος μερικές φορές ενσωματώνεται στην τοιχοποιία. Το πάχος τους φθάνει τα 0,70 μ. και είναι κατασκευασμένοι από δουλεμένους λίθους και πηλό. Ανασκάφηκε το μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού του δωματίου. Κάτω από στρώμα λίθων, προφανώς από τους κατακρημνισθέντες τοίχους, σχεδόν επί του δαπέδου, που αποτελούνταν από το φυσικό βράχο, βρέθηκαν πολυάριθμα αντικείμενα σε εντυπωσιακή πυκνότητα (Πίν. 323 γ). Στο νότιο τμήμα βρέθηκε και τμήμα λιθόστρωτου.

Η κεραμική βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της συντήρησης. Υπάρχουν μεγάλα χονδροειδή σκεύη με κυλινδρικό λαιμό και κάθετες ταινιωτές λαβές, μικρές και μεγάλες. Πλησιέστερα στο σχήμα είναι ορισμένα σκεύη από την Κεφάλα[19] και από το σπήλαιο της Αλεπότρυπας[20]. Ορι-

18. Χ. Τελεβάντου, *Άνδρος, Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1996, σ. 27-28.

19. J.E. Coleman, *Keos* I, *Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton 1977, σ. 15-16, 23, 71, πίν. 33, 78, 80.

20. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 192 στ. G.A. Papathanasopoulos (επιμ.), *Neolithic Culture in Greece*, Athens 1996, σ. 216, αριθ. 17.

Σχέδ. 1. Άνδρος. Ακρωτήριο Στρόφιλας. Κάτοψη τμήματος του νεολιθικού οικοδομήματος.

σμένα φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση σε διάταξη τεθλασμένης γραμμής, ανάλογη με την κεραμική της Κεφάλας[21].

Στα λεπτότεχνα αγγεία ανήκει ένα κύπελλο με υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή με διάτρηση (Πίν. 324 α). Οι λαβές αυτές είναι αρκετά διαδεδομένες και απαντούν από τις αρχές της νεότερης νεολιθικής, π.χ. στον Σάλιαγκο[22], αλλά και αργότερα στην Κεφάλα[23] και στο Εμπορειό της Χίου[24]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μικρό κλειστό αγγείο, είδος κρατηρίσκου, ύψ. μόλις 0,05 μ. (Πίν. 324 β). Ο κωνικός λαιμός με ελαφρώς έξω νεύοντα χείλη διακρίνεται με σαφήνεια από το ημισφαιρικό σώμα με χαρακτηριστική γωνίωση. Οι τέσσερις συμμετρικά τοποθετημένες αποφύσεις σχηματίζουν ακτινωτά νευρώσεις και τα ενδιάμεσα διακοσμούνται με επάλληλα εγχάρακτα τρίγωνα. Το αγγείο, αν και κατά βάση νεολιθικό στο σχήμα του[25], με τη χαρακτηριστική διάκριση λαιμού και σώματος παραπέμπει στο σχήμα των πρωτοκυκλαδικών κρατηρίσκων[26].

21. Coleman, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 12-13, πίν. 79.

22. J.D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos, BSA* Suppl. 5, 1968, σ. 39, εικ. 58.3-10, πίν. XXXIα.

23. Coleman , ό.π. (υποσημ. 19), σ. 19, πίν. 85AD-AV.

24. S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, I, *BSA* Suppl. 15, 1981, σ. 255, αριθ. 112-113, εικ. 122, πίν. 31.

25. Evans - Renfrew, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 18, εικ. 341-342, πίν. XVIII (πάνω δεξιά).

26. Ενδεικτικά, βλ. J.E. Coleman, Clayvessels, στο: J. Thimme (επιμ.), *Art and Culture of the Cyclades*, Karlsruhe 1977, αριθ. 370-372, 375.

Στα ανοιχτά αγγεία υπερτερούν οι φιάλες σε ποικίλα μεγέθη και σχήματα: με ευθύγραμμα τοιχώματα, με καμπύλα, με έσω νεύοντα χείλη με ελαφρά γωνίωση και με έξω νεύον χείλος. Οι λαβές είναι ταινιωτές και οριζόντιες κυλινδρικές με διάτρηση. Απαντούν και χαρακτηριστικές λαβές που βρίσκουν τα παράλληλά τους στην Κέα και στην Αγορά των Αθηνών: λαβές με εγχάρακτη διακόσμηση[27], οι διπλές λαβές[28] και οι αποφύσεις σε σχήμα κεφαλής ελέφαντα, γνωστές επίσης και από το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο[29].

Τα περισσότερα λεπτότεχνα αγγεία είναι στιλβωτά καστανέρυθρα έως μελανά. Η διακόσμηση, εκτός της σχοινοειδούς που αναφέραμε, είναι εγχάρακτη και κόκκινη στιλβωτή με γραμμικά θέματα, που χαρακτηρίζει την κεραμική σε θέσεις της τελικής νεολιθικής, όπως π.χ. η Κεφάλα και το Ζα στις Κυκλάδες[30], η Αγορά των Αθηνών[31], η Αίγινα[32], το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρουνίων στην Εύβοια[33].

Εντυπωσιακός ήταν ο αριθμός των λίθινων εργαλείων, τα οποία βρέθηκαν στο δάπεδο, ενίοτε σε ομάδες σε μικρές κοιλότητες (Πίν. 323 γ). Τριβεία από μεγάλα βότσαλα χωρισμένα στη μέση, 30 περίπου βότσαλα σε διάφορα μεγέθη από πολύ μικρά μέχρι αρκετά μεγάλα (Πίν. 324 γ), που χρησίμευαν ως τριπτήρες, μερικά μάλιστα με σχεδόν επίπεδες πλευρές από τη χρήση. Ανάμεσα στα τέχνεργα από οψιανό ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες φυλλόσχημες αιχμές με αμφιπρόσωπη επεξεργασία (Πίν. 324 δ), πολύ καλής τεχνικής, σπανιότατος τύπος κατά τη νεότερη νεολιθική στις Κυκλάδες[34]. Επίσης υπάρχουν λεπίδες από οψιανό (Πίν. 324 ε), βαλλιστική μισχωτή αιχμή, φολίδες, ανεπεξέργαστα κομμάτια και πυρήνας οψιανού. Στο χώρο βρέθηκε και μεγάλος αριθμός οστών ζώων, αρκετά από τα οποία με ίχνη λείανσης, καθώς και όστρεα, από τα οποία οι μεγάλες πεταλίδες έχουν λειασμένες τις άκρες τους.

Ανάμεσα στα μικροαντικείμενα ξεχωρίζουν ένα μικρό κομμάτι χαλκού, δύο μικρά κομμάτια ανεπεξέργαστης ορείας κρυστάλλου και μία χρυσή ψήφος, που μαζί με το γνωστό έλασμα από το σπήλαιο του Ζα αποτελούν τα μοναδικά νεολιθικά αντικείμενα από χρυσό στις Κυκλάδες και υποδηλώνουν την επαφή των Κυκλάδων με βαλκανικές περιοχές της ενδοχώρας, όπως η Βάρνα στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας[35].

Τόσο τα επιφανειακά ευρήματα όσο και τα ανασκαφικά δείχνουν ότι στο οροπέδιο του Στρόφιλα αναπτύχθηκε κατά τη νεότερη νεολιθική ένας αρκετά σημαντικός οικισμός. Οι ισχυρές αντιστοιχίες με τον πολιτισμό Αττικής-Αίγινας-Κεφάλας και ιδιαίτερα με τη γειτονική Κέα, τον τοποθετούν στην ύστερη φάση της νεότερης νεολιθικής, την τελική νεολιθική ή χαλκολιθική, ενδεχομένως όχι πολύ μακριά από την πρώιμη εποχή του Χαλκού, αν λάβουμε υπόψη μικρό κλειστό αγγείο που πλησιάζει τυπολογικά τους πρωτοκυκλαδικούς κρατηρίσκους.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

Κατά το 1998 συνεχίστηκαν οι σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών, έγινε επίβλεψη εκσκαφών και 30 δοκιμαστικών τομών σε οικόπεδα, κυρίως στην Παροικιά, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Στο Μουσείο Πάρου συνεχίστηκε η καταγραφή αρχαίων στους καταλόγους και έγιναν περιορισμένες εργασίες συντήρησης του κτιρίου.

Παροικιά

Οικόπεδο Δ. Χαρδαβέλλα

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημες ταφές που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι δύο τάφοι βρέθηκαν στο κέντρο του οικοπέδου, είχαν διαφορετικό προσανατολισμό και σχημάτιζαν ορθή γωνία μεταξύ τους (Πίν. 325 α). Το οικόπεδο βρίσκεται εκτός των

27. Coleman, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 18, 100, πίν. 84 AO-AP. *Agora* XIII, 1971, σ. 15, πίν. 13, αριθ. 207.

28. *Agora*, ό.π., σ. 6, πίν. 1, αριθ. 1.

29. Coleman, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 18-19, πίν. 75Y, 77 T-W, 80. *Agora*, ό.π., σ. 15, πίν. 13, αριθ. 196. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 698, Σχέδ. 9.

30. Ό.π. (υποσημ. 19), σ. 11-12. 100, έγχρ. πίν., πίν. 40-43, 86-88, όπου και σχετική βιβλιογραφία. *ΑΔ* 42, ό.π.

31. *Agora*, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 7-9, πίν. 4, αριθ. 35, 36.

32. *ΑΑ* 1937, σ. 20-23.

33. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 701, Πίν. 386 α.

34. Ανάλογες αιχμές έχουν βρεθεί στο σπήλαιο Ζα στη Νάξο, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 700. Κ. Ζάχος, Η Νεολιθική εποχή στη Νάξο, στο: Λ. Μαραγκού (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία*, Αθήνα 1990, σ. 31, 38, αριθ. 10-11.

35. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 34. Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στο σπήλαιο του Ζα Νάξου, *Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου, Φιλότι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992*, Αθήνα 1994, σ. 103. Ο ίδιος, Metal Jewellery, στο: Papathanasopoulos (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 20), σ. 167, 340, αριθ. κατ. 304. Ως προς το σχήμα η ψήφος του Στρόφιλα είναι ανάλογη με την αργυρή ψήφο από το σπήλαιο της Αλεπότρυπας, βλ. Papathanasopoulos, ό.π., σ. 227, αριθ. κατ. 41c.

τειχών της αρχαίας πόλης και σε περιοχή με γνωστές αρχαιολογικές θέσεις[36].

Τάφος 1. Ο κιβωτιόσχημος αυτός τάφος βρέθηκε σε απόσταση 9,35 μ. από το νότιο τοίχο του οικοπέδου και είχε προσανατολισμό Β.-Ν. (Πίν. 325 α). Είναι θεμελιωμένος επάνω στο φυσικό βράχο. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,15, πλ. στο βόρειο άκρο 0,95, στο νότιο 0,55 μ. Καλυπτόταν από τέσσερις μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, συνδεδεμένες μεταξύ τους με κονίαμα. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,80, πλ. στο νότιο τμήμα 0,50, ενώ στο βόρειο 0,65 μ. Η ανατολική πλευρά εφάπτεται στο φυσικό βράχο και οι τέσσερις πλευρές είναι χτισμένες με σχιστολιθικούς λίθους διαφορετικών διαστάσεων, που συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Το εσωτερικό ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα πολλά οστά, πιθανότατα από παλαιότερες ταφές. Ο τάφος ήταν ομαδικός και περιείχε τρεις ταφές. Τα ευρήματα του τάφου ήταν ακέραιο γυάλινο μυροδοχείο, χάλκινο νόμισμα, σιδερένιο καρφί.

Τάφος 2. Και ο τάφος αυτός ήταν κιβωτιόσχημος, ορθογώνιος, κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πέτρες. Η δυτική πλευρά του είναι παράλληλη με την ανατολική του Τ1. Και ο τάφος αυτός ήταν εσωτερικά επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα. Εσωτ. διαστ. 1,90×0,85 μ. Δυστυχώς δύο από τις τέσσερις κιβωτιόσχημες πλάκες είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό του, με αποτέλεσμα να έχουν προκαλέσει καταστροφή. Ο ομαδικός αυτός τάφος περιείχε συνολικά πέντε ταφές. Το σκελετικό υλικό ήταν σε αρκετά καλή κατάσταση, τέσσερα κρανία βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην ανατολική πλευρά του τάφου μαζί με πολλά άλλα οστά. Κάτω από αυτά μετά την αφαίρεσή τους αποκαλύφθηκε σκελετός κατά χώραν σε ύπτια στάση με τα χέρια διπλωμένα στο ύψος της λεκάνης. Το δάπεδο του τάφου, όπου και πατούσε ο σκελετός, ήταν από πατημένο χώμα και πλήθος κεραμικών οστράκων. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν χάλκινα νομίσματα, γυάλινο μυροδοχείο ακέραιο, χρυσό ενώτιο με ένθετη υαλόμαζα.

36. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 347-349· 39 (1984): Χρονικά, σ. 295· 40 (1985): Χρονικά, σ. 289· 41 (1986): Χρονικά, σ. 213· 42 (1987): Χρονικά, σ. 490-493· 43 (1988): Χρονικά, σ. 490-492· 44 (1989): Χρονικά, σ. 413-414· 45 (1990): Χρονικά, σ. 402-404· 46 (1991): Χρονικά, σ. 375-376, 379-381, Πίν. 145-148· 47 (1992): Χρονικά, σ. 541-544· 48 (1993): Χρονικά, σ. 434-436, Σχέδ. 1-2, Πίν. 131-132. Y. Kourayos, Nuove indagini e scoperte nell'antica capitale di Paros, στο: E. Lanzillota - D. Schilardi (επιμ.), *Le Cicladi ed il Mondo Egeo*, Roma 1996, σ. 212-227.

Οικόπεδο Σ. Αλιφιέρη

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά με τη βοήθεια των επιστημονικών συνεργατών Τ. Κασαπίδη και Ε. Ξανθοπούλου η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στη θέση Άγιος Παντελεήμων, ανατολικά και σε μικρή απόσταση από το μουσείο, όπου από το 1994 σε δοκιμαστική τομή είχαν αποκαλυφθεί διαφόρων τύπων ταφές υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή κατά το 1994 είχε περιοριστεί σε ένα πολύ μικρό τμήμα του οικοπέδου, συγκεκριμένα στη βορειοανατολική πλευρά του και για ένα πολύ μικρό διάστημα. Το οικόπεδο Αλιφιέρη είναι όμορο του οικοπέδου Μ. Ορφανίδη, στο οποίο έχει βρεθεί το δημόσιο κτίριο ή υπαίθριο ιερό. Βρίσκεται στα όρια της αρχαίας πόλης, λίγο έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους και σε μικρή σχετικά απόσταση από το κυρίως νεκροταφείο στη θέση Βίτζι[37]. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 είχαν αποκαλυφθεί τέσσερις ταφές, οι οποίες χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και ανήκουν στον τύπο των ορθογώνιων κιβωτιόσχημων. Για την κατασκευή των κιβωτιόσχημων αυτών τάφων έχουν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μαρμάρινα μέλη σε β΄ χρήση.

Τάφος 1. Είναι κιβωτιόσχημος ορθογώνιος θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο και ως καλυπτήρια πλάκα έχει χρησιμοποιηθεί αετωματικό μαρμάρινο κάλυμμα σαρκοφάγου ελληνιστικής εποχής, διαστ. 1,98×0,82 μ. Στο κέντρο φέρει τόρμο για την ένθεση πιθανότατα επιτύμβιας στήλης. Οι πλευρές του είναι χτισμένες με μαρμάρινους δόμους σε β΄ χρήση. Εσωτ. διαστ. 1,80×0,40 μ. Ο τάφος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές. Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι κρανία. Διαπιστώθηκε ότι

37. *JdI* 50 (1935), σ. 66, εικ. 11-12. *ΠΑΕ* 1939, σ. 145. Ήδη από το 1960 είχε διαπιστωθεί από τον τότε Έφορο Κυκλάδων Ν. Ζαφειρόπουλο η ύπαρξη του νεκροταφείου, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 245· 18 (1963): Χρονικά, σ. 273. *BCH* 99 (1975), σ. 313-329. Συστηματική ανασκαφή στο χώρο άρχισε το 1983 η Φ. Ζαφειροπούλου. Αποκαλύφθηκε σημαντικό νεκροταφείο με όλους τους τύπους ταφών (*ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 347-349· 39 (1984): Χρονικά, σ. 295· 40 (1985): Χρονικά, σ. 289· 41 (1986): Χρονικά, σ. 213· 42 (1987): Χρονικά, σ. 490-493· 43 (1988): Χρονικά, σ. 490-492· 44 (1989): Χρονικά, σ. 413-414, οικόπεδο Φ. Κυριαζάνου (κιβωτιόσχημη ταφή ρωμαϊκών χρόνων)· 45 (1990): Χρονικά, σ. 402-404, Σχέδ. 3, Πίν. 184-186· 46 (1991): Χρονικά, σ. 375-376, 379-381, Πίν. 145-148 (αρχαίο νεκροταφείο), οικόπεδο Δ. Φραγκούλη (ρωμαϊκές ταφές)· 47 (1992): Χρονικά, σ. 541-544, οικόπεδο Μ. Ορφανίδη (ανοιχτό ιερό, δρόμος λιμεναρχείου και συνέχεια αρχαίου νεκροταφείου)· 48 (1993): Χρονικά, σ. 434-436, Σχέδ. 1-2, Πίν. 131, 132, οικόπεδο Μ. Ορφανίδη - Σ. Λουκή και αδελφών Μαμίδου (αρχαίο νεκροταφείο). Επίσης, *BCH* 115 (1991), σ. 525. Ph. Zaphiropoulou, Nuove preziose conoscenze da una eccezionale necropoli, *Magna Graecia*, 1992, σ. 14-18. Η ίδια, Une nécropole à Paros, *Nécropoles et sociétés antiques, Actes du Colloque International de Lille, 1991*, Naples 1994, σ. 127-152.

έχουμε ανακομιδές οστών παλαιότερων ταφών σε μία από τις δύο στενές πλευρές του τάφου. Μόνο μία ταφή βρέθηκε κατά χώραν με το σκελετό σε ύπτια στάση και με προσανατολισμό Ν.-Β. Το σκελετικό υλικό ήταν σε καλή κατάσταση. Τα ευρήματα του τάφου ήταν ακέραια γυάλινα μυροδοχεία, δύο πήλινα αγγεία, οστέινο κοχλιάριο, οστέινες περόνες, χάλκινο κάτοπτρο, οστέινα σφαιρικά διάτρητα αντικείμενα. Στη σιαγόνα ενός κρανίου βρέθηκε νόμισμα, χάρη στο οποίο η ταφή τοποθετείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Τάφος 2. Βρέθηκε δυτικότερα του τάφου 1 και είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου λαξευμένος στο φυσικό βράχο που είναι σχιστόλιθος. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλων διαστάσεων σχιστόπλακες τοποθετημένες κατά μήκος του τάφου, με κατεύθυνση Β.-Ν. Εσωτ. διαστ. 1,70×0,65, βάθ. 0,60 μ. Βρέθηκαν δύο σκελετοί με τα κρανία τοποθετημένα στη νότια πλευρά σε ύπτια στάση. Ο τάφος αυτός ήταν πλούσια κτερισμένος. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 13 οστέινες περόνες, χάλκινο κάτοπτρο, δύο χρυσά ενώτια, εννέα χρυσά ελάσματα, δύο ασημένια περίαπτα, νόμισμα, θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων.

Τάφος 3. Σε μικρή απόσταση από τον τάφο 2 βρέθηκε ο τάφος 3, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Λόγω της εξαίρετης ποιότητας των μαρμάρινων δόμων και της καλής επεξεργασίας τους πρέπει να προέρχονται από μνημείο κλασικής εποχής. Για την κάλυψή τους είχαν χρησιμοποιηθεί τρεις μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό του. Εσωτ. διαστ. 1,95×0,70, βάθ. 0,58 μ. Η νότια πλευρά του βρέθηκε κατεστραμμένη. Στη βόρεια πλευρά βρέθηκαν δύο κρανία σε αρκετά καλή κατάσταση. Τα ευρήματα ήταν σχεδόν ανύπαρκτα λόγω της καταστροφής που είχε υποστεί από την κατάρρευση των καλυπτήριων πλακών. Περισυνελέγησαν θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων.

Τάφος 4. Σε μικρή απόσταση από τον τάφο 3 αποκαλύφθηκε άλλη μία ταφή, εσωτ. διαστ. 0,75×0,45 και βάθ. 0,35 μ. Ο τάφος, ο οποίος ήταν συλημένος, ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις σχιστολιθικές πλάκες τοποθετημένες κάθετα. Δεν βρέθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου, ούτε κτερίσματα και οστά.

Σε μικρή απόσταση από τους τάφους Τ4 και Τ3 αποκαλύφθηκε τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 3,60×3,70×3,75 και σωζ. ύψ. 0,60 μ. Ο τρόπος κατασκευής είναι πρόχειρος από μεγάλους και μικρούς σχιστολιθικούς λίθους. Κατά πάσαν πιθανότητα πρόκειται για δεξαμενή, η οποία χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.

Τάφος 5. Σε βάθος περί τα 2 μ. αποκαλύφθηκε και πέμπτος τάφος, διαστ. 2,40×1,10 μ., καλυμμένος με τρεις σχιστολιθικές πλάκες. Ήταν τοποθετημένος σχεδόν στο κέντρο της τετράγωνης κατασκευής που προαναφέρθηκε, αλλά σε μεγαλύτερο βάθος, και συγκεκριμένα κάτω από τη θεμελίωσή της. Ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους. Μία από τις καλυπτήριες σχιστολιθικές πλάκες του τάφου αυτού, διαστ. 1,40×1,10 μ., είναι πολύ καλά δουλεμένη και κατά πάσαν πιθανότητα προέρχεται από τη θεμελίωση του αρχαϊκού κτιρίου[38] που έχει αποκαλυφθεί στο διπλανό οικόπεδο. Οι καλυπτήριες πλάκες μεταξύ τους φέρουν κουρασάνι, με το οποίο ο τάφος είχε σφραγιστεί. Εσωτ. διαστ. 2×0,60, βάθ. 0,45 μ. Οι πλευρές του είναι χτισμένες με μικρούς σχιστολιθικούς λίθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκε διαταραγμένο και διασκορπισμένο το σκελετικό υλικό. Πολλά από τα οστά ήταν συγκεντρωμένα στη βόρεια πλευρά. Ο τάφος συνολικά περιείχε δύο ταφές. Ως δάπεδο του τάφου στη νότια πλευρά χρησίμευε ο φυσικός βράχος, ενώ στη βόρεια, όπου ήταν τοποθετημένοι οι νεκροί, είχαν χρησιμοποιηθεί μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Τα κτερίσματα ήταν: ακέραιο γυάλινο αγγείο, δύο χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων, οστέινες περόνες, θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας, διάφορα όστρεα, τμήμα λύχνου με παράσταση αλόγου.

Τάφος 6. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, σε απόσταση 1,30 μ. από την ανατολική πλευρά του τάφου 3, αποκαλύφθηκε άλλη μία κιβωτιόσχημη ταφή, με προσανατολισμό Α.-Δ., για την κάλυψη της οποίας είχε χρησιμοποιηθεί κάλυμμα μαρμάρινης σαρκοφάγου ελληνιστικής εποχής σε β΄ χρήση. Διαστ. μαρμάρινου αετωματικού καλύμματος 2×0,76 μ. Ο τάφος αυτός ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο. Για τις τέσσερις κάθετες πλευρές του είχαν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Μεγάλο τμήμα του εκτείνεται κάτω από το μικρό κοινοτικό δρόμο που υπάρχει στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Στη δυτική πλευρά του τάφου είχε εντοπιστεί τμήμα μαρμάρινου αρχαϊκού ανθεμίου που προέρχεται από αετωματική επιτύμβια στήλη. Οι ταφές ήταν τρεις με τα κρανία τοποθετημένα ανατολικά. Τα κτερίσματα που έδωσε η ταφή ήταν χάλκινο κάτοπτρο, σιδερένια καρφιά, νόμισμα, τέσσερις οστέινες περόνες, δύο ακέραια γυάλινα μυροδοχεία, πήλινο πινάκιο.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, σε βάθος 3 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου μαρμάρινου αναγλύφου των κλασικών χρόνων με παράσταση όρθιας, πεπλοφόρου γυναικείας μορφής (Πίν. 325 β). Η μορφή στέκει κατά μέτωπο με πέπλο ζωσμένο που σχηματίζει πλούσιο κόλπο

38. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 376· 47 (1992): Χρονικά, σ. 541· 48 (1993): Χρονικά, σ. 434, Σχέδ. 2· 49 (1994): Χρονικά, σ. 665.

και κοντό απόπτυγμα. Η ζώνη θα πρέπει να στερεωνόταν στις δύο οπές, οι οποίες διακρίνονται στη μέση της. Ο πέπλος κολλά στο σώμα αφήνοντας να διαφανεί η διάπλασή του και πέφτει με πυκνές και βαθιές πτυχώσεις στα πλευρά της μορφής. Το διάφανο ένδυμά της ανεμίζει προς τα πίσω και καλύπτει το σώμα με περίτεχνη πτυχολογία, η οποία δυστυχώς, λόγω της κακής διατήρησης των ποδιών, δεν διακρίνεται καλά. Με το δεξιό χέρι κρατεί χαμηλά, στο ύψος του μηρού, δυσερμήνευτο στρογγυλό αντικείμενο, πάνω στο οποίο σώζεται η παλάμη του χεριού της. Στο προτεινόμενο αριστερό χέρι, που έχει αποδοθεί εντελώς έξεργα, κρατεί κυλινδρικό αντικείμενο, το πάνω μέρος του οποίου έχει αφεθεί ημίεργο, ίσως κίστη ή καλάθι με προσφορές. Η μορφή πατά σε ημικυκλικό, εξέχοντα κανόνα. Το αριστερό σκέλος είναι στάσιμο, ενώ το δεξιό ανασηκωμένο πατά στις άκρες των δακτύλων. Η απόληξη των πτυχών του πέπλου κοντά στο δεξιό πέλμα δίνει την εντύπωση της κίνησης της μορφής. Η στήλη, ύψ. 1,20 και πλ. 0,60 μ., σώζεται αποσπασματικά, αφού υπάρχουν καθαρές ενδείξεις ότι συνεχιζόταν προς τα πάνω, όπου λείπει τουλάχιστον το κεφάλι της μορφής, αλλά και προς τα δεξιά, όπως μας δείχνει ένα «δόντι» που σχηματίζεται στην επάνω δεξιά γωνία του αναγλύφου. Κατά πάσαν πιθανότητα θα πρέπει να προέρχεται από το γλυπτό διάκοσμο κάποιου μεγάλου ναού.

Στο μέσον περίπου του οικοπέδου και πολύ κοντά στις κιβωτιόσχημες ταφές αποκαλύφθηκε κυκλικό μνημείο (Πίν. 326 α-β). Πρόκειται για ένα κυκλικό βαθμιδωτό μνημείο, παρόμοιο με το αρχαϊκό ταφικό μνημείο του Θεαγένους στη Θάσο[39], αποικία της Πάρου. Το μνημείο διαμορφώνεται σε τρεις κυκλικές βαθμίδες. Διάμ. βάσης 3,12, διάμ. ανώτατου αναβαθμού 1,90 μ. Οι βαθμίδες αυτές είναι διαμορφωμένες από 22 μαρμάρινους ογκόλιθους, τραπεζιοειδούς σχήματος, δέκα για την πρώτη, οκτώ για τη δεύτερη και τέσσερις για την τρίτη βαθμίδα. Η θεμελίωση του μνημείου είναι κατασκευασμένη από μεγάλους και μικρούς σχιστολιθικούς λίθους. Το εσωτερικό του είναι γεμισμένο με λίθους που σχηματίζουν τις βαθμίδες, στις οποίες πατούν οι μαρμάρινοι δόμοι. Κατά τόπους στην επιφάνεια των δόμων διακρίνονται εγχάρακτες επιγραφές, όπως το όνομα *ΚΑΝΩΝ* και διάφορα σχέδια, όπως φαλλικά σύμβολα, οικίσκοι και αποτυπώματα πελμάτων. Η θεμελίωση του μνημείου αποτελείται από τέσσερις σειρές σχιστολιθικών πλακών και έχει ύψος 0,50 μ. Γύρω από τη θεμελίωση του μνημείου αποκαλύφθηκε μεγάλη συσσώρευση οστράκων χρηστικών αγγείων αρχαϊκής εποχής. Όλο το μνημείο είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο. Δύο από τους δόμους της πρώτης σειράς είναι πεσμένοι, άλλος ένας από τη δεύτερη σειρά είναι μετακινημένος, ενώ λείπει εντελώς ένας δόμος από τη δεύτερη σειρά. Δύο δόμοι από την τρίτη σειρά έχουν μετακινηθεί λόγω της φθοράς που έχει υποστεί το μνημείο. Πιθανότατα η καταστροφή του μνημείου έγινε κατά την αρχαιότητα για να συληθεί το εσωτερικό του. Οι μικροί λίθοι, πάνω στους οποίους έχουν προσαρμοστεί οι μαρμάρινοι δόμοι για να σχηματιστούν οι τρεις βαθμίδες, δημιουργούν ένα μικρό κενό χώρο στο εσωτερικό του μνημείου, που φθάνει σε βάθος 0,45 μ. από την άνω επιφάνεια της τελευταίας βαθμίδας. Το μνημείο επιστέφει κυκλικός μονολιθικός δόμος, του οποίου η άνω επιφάνεια είναι δουλεμένη με ψιλό βελόνι, ενώ στο κέντρο του φέρει τόρμο κατεργασμένο με χοντρό βελόνι, διαμ. 0,51 μ. Ο τόρμος αυτός πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί για την ένθεση κίονα ή αγάλματος. Στην άνω επιφάνειά του φέρει χαραγμένο φαλλικό σύμβολο, εγχάρακτο αποτύπωμα ανθρώπινου πέλματος και δίπλα σε αυτό υπάρχει η δυσδιάκριτη επιγραφή: *ΑΠΑΘΑ*.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας πήλινος αγωγός που διατρέχει το οικόπεδο με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελείται από κυλινδρικά τμήματα, μήκ. 0,55 και διαμ. 0,20-0,22 μ., που συνδέονται μεταξύ τους με μολύβδινους συνδέσμους, πάχ. 0,03 μ. Ο αγωγός αυτός κατά πάσαν πιθανότητα έφερε το νερό από το βουνό των Αγίων Αναργύρων στην πόλη της Παροικιάς στα μεταβυζαντινά χρόνια.

Ιερά Ασκληπιού και Πυθίου Απόλλωνος

Με χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγαίου ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του ιερού του Ασκληπιού και του Πυθίου Απόλλωνος, των οποίων ο χώρος είχε εγκαταλειφθεί από τις αρχές του αιώνα, όταν ο Ο. Rubensohn τελείωσε την ανασκαφή[40]. Το ιερό του Ασκληπιού χτίστηκε τον 4ο αι. π.Χ. κοντά σε μία πηγή απαραίτητη για τις λατρευτικές τελετουργίες (Πίν. 327 α). Αποτελείται από ένα ορθογώνιο κτίριο δωρικού ρυθμού με στοές στις στενές του πλευρές. Στο μέσον υπήρχε ο βωμός. Κοντά στην πηγή υπάρχει δεξαμενή κατασκευασμένη από μαρμάρινες πλάκες. Στο πλάτωμα, ακριβώς επάνω από το ιερό του Ασκληπιού, σώζονται λιγοστά από τα θεμέλια του ναού του Πυθίου Απόλλωνος (Πίν. 327 β). Στο χώρο έγινε καθαρισμός, δημιουργία εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, κατασκευή

39. *BCH* LXXX (1956), σ. 147-160. *Thasiaca*, *BCH* Suppl. V, 1979, σ. 143-153.

40. *AM* 25 (1900), σ. 356· 26 (1901), πίν. X, σ. 180. *AA* 1982, σ. 245-264.

διαδρόμων με εποπτικό υλικό, επισκευή της ήδη υπάρχουσας παλαιάς οικίας και μετατροπή της σε εκθεσιακό χώρο, με φωτογραφίες των αρχών του αιώνα από τις πρώτες ανασκαφές των Γερμανών. Κατά τη διάρκεια των εργασιών σε μία από τις δεξαμενές αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου κυβόλιθου της αρχαϊκής περιόδου με χαραγμένες δύο μορφές σε κατατομή, τη μία στην πλαϊνή στενή πλευρά του και την άλλη στην κύρια όψη του. Δυστυχώς σώζεται μόνον το πάνω αριστερό τμήμα του. Στην κύρια όψη του εικονίζεται σε ορθογώνιο λάξευμα κατά πάσαν πιθανότητα μία καθιστή γυναικεία μορφή στραμμένη προς τα δεξιά. Τα μακριά μαλλιά της δεμένα με ταινία πέφτουν μέχρι την πλάτη και φθάνουν μέχρι το ερεισίνωτο, το οποίο διακρίνεται χαραγμένο στα αριστερά. Η μορφή φέρει χιτώνα, του οποίου είναι ορατή η παρυφή στο λαιμό. Στην πλάγια όψη σώζεται αποσπασματικά έως κάτω από τη μέση μία όρθια γυναικεία μορφή. Η μορφή κρατεί με τα δυο της προτεταμένα χέρια, τα οποία δηλώνονται πολύ σχηματικά, τόξο του οποίου διακρίνεται και η χορδή. Το ένδυμά της, ίσως χιτώνας, αφήνει γυμνά και τα δύο χέρια και πάνω σε αυτό διακρίνονται δύο ζεύγη ταινιών, οι οποίες δηλώνονται με δύο παράλληλες χαράξεις. Η διαγώνια ταινία ίσως δηλώνει τον ιμάντα της φαρέτρας, οπότε η μορφή αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως Άρτεμις. Οι μορφές θυμίζουν τη γνωστή παριανή στήλη που παρουσιάζει σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο γυναικεία καθιστή μορφή του 7ου αι. π.Χ.[41] ως προς την τεχνική της χάραξης. Ιδιαίτερα η πλαϊνή μορφή του παριανού κυβόλιθου μπορεί να συγκριθεί με το τμήμα μιας νεότερης επιτύμβιας στήλης του 575-550 π.Χ., που προέρχεται από την Αττική και βρίσκεται στο Βερολίνο, αριθ. κατ. 1835[42], η οποία έχει χαραγμένη μία παρόμοια ανδρική κεφαλή, στραμμένη και αυτή προς τα δεξιά, με βοστρύχους στο μέτωπο, ταινία στα μαλλιά και μεγάλη τριγωνική μύτη. Επίσης διακρίνουμε πολλά κοινά στοιχεία στη θεματολογία, στη σύνθεση και στην τεχνοτροπία με τις μορφές των «μηλιακών» αγγείων. Την περίοδο αυτή, το α΄ ή β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., η ζωγραφική και η γλυπτική συμβαδίζουν, εξελίσσονται παράλληλα, η μία τέχνη επηρεάζει την άλλη.

Θέση Κριός

Στο αρχαίο αψιδωτό οικοδόμημα των ύστερων χρόνων που έχει εντοπιστεί στην παραπάνω θέση κοντά στην παραλία, απέναντι από την Παροικιά[43], έγιναν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου (Πίν. 327 γ). Εξωτερικά αποκαλύφθηκε το αρχικό σχήμα του κτιρίου και εσωτερικά απομακρύνθηκαν οι σύγχρονες κατασκευές και η πυκνή βλάστηση. Το αψιδωτό αυτό κτίριο, μήκ. 23, πλ. 8,50 και σωζ. ορατού ύψ. 6 μ., το οποίο είναι ενσωματωμένο στο λαξευμένο φυσικό βράχο, στερείται της πρόσοψής του, η οποία έχει εντελώς καταρρεύσει. Στην ανατολική αψιδωτή πλευρά του και σε ύψος 2,30 μ. από το έδαφος παρουσιάζει ένα είδος εξέδρας, για την κατασκευή της οποίας έχουν χρησιμοποιηθεί εννέα μαρμάρινα έδρανα του αρχαίου βουλευτηρίου της Πάρου του 4ου αι. π.Χ. Το εντυπωσιακό αυτό κτίριο, που θυμίζει παλαιοχριστιανική βασιλική, δεν έχει ακόμη ερευνηθεί. Σύμφωνα με τον καθηγητή Gruben πρόκειται για έναν υπόγειο χώρο τύπου νυμφαίου ή βίλας της ύστερης αρχαιότητας, του οποίου η κατασκευή δεν ολοκληρώθηκε ποτέ[44]. Ίσως η μελλοντική ανασκαφική έρευνα μας δώσει περισσότερα στοιχεία για το χαρακτήρα του αψιδωτού οικοδομήματος.

Θέση Μαραπάς

Στη δυτική πλευρά της Πάρου, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από την Παροικιά, στην παραπάνω θέση, εντοπίστηκε ένας υπαίθριος χώρος λατρείας. Πρόκειται για ένα μικρό πλάτωμα, διαστ. 2,50×2 μ., που σχηματίζεται από το φυσικό μαρμάρινο πέτρωμα, πάνω στο οποίο υπάρχουν χαραγμένα σε πυκνή διάταξη ζεύγη ποδιών. Η παρουσία χαραγμένων ποδιών είναι έντονη στην Πάρο. Στη θέση Κούναδος, όπου έχει εντοπιστεί το ιερό της Ειλειθυίας, θεάς των τοκετών, υπάρχουν χαραγμένα ζευγάρια γυναικείων πελμάτων στο φυσικό βράχο, όπως επίσης στη θέση Τρεις Εκκλησιές επάνω σε μαρμάρινους κυβόλιθους. Επίσης βρέθηκαν πέλματα χαραγμένα πάνω στο κυκλικό ταφικό μνημείο που έχει αποκαλυφθεί στη θέση Άγιος Παντελεήμων. Αναθήματα με αποτυπώματα γυμνών ποδιών, τα λεγόμενα βήματα ή ίχνη, είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα σε ιερά των αιγυπτιακών θεοτήτων, κατεξοχήν της Ίσιδας και του Σάραπη. Μπορούν να ερμηνευθούν ως πόδια των προσκυνητών που έρχονταν να προσευχηθούν στα ιερά και, όταν πραγματοποιούνταν οι ευχές τους, απαθανάτιζαν με τον τρόπο αυτό την παρουσία τους.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

41. Φ. Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, Αθήνα 1998, σ. 59, εικ. 58.

42. G.M.A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, London 1961, σ. 21, εικ. 79.

43. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 666.

44. *BCH* 107 (1983), σ. 811, εικ. 125· 108 (1984), σ. 818.

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Αρχαία Σάμος - Άνω πόλη

Έναυσμα για την έναρξη των ερευνών στην άνω πόλη της αρχαίας Σάμου[45], που πρώτη φορά τώρα ανασκάπτεται συστηματικά, στάθηκε η δοκιμαστική ανασκαφή, που άρχισε το 1982 σε οικόπεδο προορισμένο για την ανέγερση του νέου σχολικού κτιρίου του Γυμνασίου Πυθαγορείου[46]. Τα κτιριακά λείψανα ήταν από την πρώτη στιγμή τέτοια, ώστε αποφασίστηκε η συστηματικότερη έρευνα του χώρου, η οποία έγινε κατά τα έτη 1983-1984[47] και 1987[48], ενώ για το σχολείο επιλέχθηκε άλλο, καταλληλότερο μέρος. Από το 1993 η ανασκαφή του κτιρίου, η οποία το 1994 χαρακτηρίστηκε από το ΥΠΠΟ ως συστηματική (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/13129/660/5-7-94) υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας, γίνεται με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου και σκοπό έχει την ανάδειξή του σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο.

Κατά τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους ήλθε στο φως ένα συγκρότημα δύο δεξαμενών που συγκοινωνούσαν μεταξύ τους, καθώς και ένα πηγάδι στα ανατολικά τους. Προς Β. των δεξαμενών αποκαλύφθηκε το μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, το οποίο καταρχάς χαρακτηρίστηκε ως έπαυλη, με την πρόοδο όμως της ανασκαφής σύντομα έγινε φανερό ότι πρόκειται για οικοδόμημα «ανακτορικού τύπου», καθοριστικό για τη δομή της αρχαίας πόλης, με επάλληλες οικοδομικές φάσεις, καλύτερα διατηρημένη από τις οποίες ήταν η ελληνιστική.

Από το κτίριο αποκαλύφθηκαν αρχικά οι δύο κύριοι χώροι του, με ψηφιδωτά δάπεδα του 2ου αι. π.Χ.[49] και ένας μεγάλος αναλημματικός τοίχος στα ανατολικά τους, στον οποίο αναγνωρίστηκαν διαφορετικοί τρόποι χτισίματος, προφανώς συμπληρώσεις και ανακατασκευές λόγω μακροχρόνιας χρήσης. Κατά μήκος του τοίχου αναπτύσσονται πολλοί δευτερεύοντες βοηθητικοί χώροι, οι περισσότεροι από τους οποίους συνεχίζονται κάτω από τη νότια παρειά του σκάμματος και ανήκουν σε διάφορες χρονολογικές περιόδους. Σε μερικούς από αυτούς έχουν εντοπιστεί στοιχεία ενδιαφέροντα, τα οποία πρέπει να ερευνηθούν διεξοδικότερα, διακρίνονται πάντως επάλληλες οικοδομικές φάσεις, πράγμα που σημαίνει ότι το κτίριο εξαρχής κατελάμβανε έκταση πέρα από τα συνηθισμένα.

Το μεγαλύτερο από τα δύο κύρια δωμάτια ταυτίστηκε με τον ανδρώνα, την αίθουσα υποδοχής και συμποσίων, τη σημαντικότερη του κτιρίου (Πίν. 328 α). Το μικρότερο δωμάτιο προς Α. του ανδρώνα χρησίμευε πιθανώς ως δεύτερος χώρος υποδοχής. Στο μέσον του βόρειου τοίχου υπήρχε θυραίο άνοιγμα με κατώφλι, όπου σώζονταν οι τόρμοι για την υποδοχή των στροφίγγων των θυροφύλλων, το οποίο οδηγούσε σε μικρό βοηθητικό χώρο στα βόρεια του δωματίου. Και τα δύο δωμάτια κοσμούνταν με ψηφιδωτά δάπεδα εξαιρετικής τέχνης (Πίν. 328 β). Ένα τρίτο μεγάλο δωμάτιο, με δάπεδο στρωμένο με λευκό ψηφιδωτό, φάνηκε τότε να αποτελούσε τον τελευταίο προς Δ. από τους κύριους χώρους του κτιρίου. Η επικοινωνία μεταξύ των δωματίων θα πρέπει να γινόταν από τη νότια πλευρά, πιθανώς από ένα αίθριο προς το οποίο έβλεπαν και το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί, ενώ δεν αποκλείεται η πιθανότητα να έχει καταστραφεί από τα αμυντικά έργα του στρατού στην περιοχή.

Η πολυτέλεια και η επιμέλεια και στις πιο μικρές λεπτομέρειες είναι φανερή σε όλη την κατασκευή. Η σπείρα από τη βάση κίονα, που βρέθηκε σε έναν από τους χώρους του κτιρίου, είναι αντίγραφο σε σμίκρυνση των σπειρών του δυτικού πτερού του πολυκράτειου ναού στο Ηραίο. Οι κεραμίδες της στέγης ήταν όλες βαμμένες με ζωηρό κόκκινο, καστανέρυθρο ή καστανόμαυρο χρώμα, ενώ οι ηγεμόνες στρωτήρες και καλυπτήρες έφεραν ανάγλυφη ή γραπτή διακόσμηση με ρόδακες, μαίανδρο και ιωνικό κυμάτιο. Όλοι οι τοίχοι, και ο αναλημματικός, ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, ενώ τα κύρια δωμάτια κοσμούνταν με τοιχογραφίες. Καλύτερα διατηρημένη ήταν η τοιχογραφία στον έναν από τους τοίχους του δυτικού δωματίου, με χρώματα ζωηρό κόκκινο, πράσινο, κίτρινο και μαύρο, που σχημάτιζαν πλαίσια (Πίν. 328 γ). Από λίγα τμήματα που βρέθηκαν στο χώρο, φαίνεται ότι για την επίστεψη των τοίχων επάνω από τις τοιχογραφίες χρησιμοποιήθηκαν γυψώματα με ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο.

Σε επαφή με το δυτικό δωμάτιο βρέθηκε μνημειώδης κρήνη, με καμαροσκέπαστη οροφή και στηθαίο από τεράστιους, προσεκτικά πελεκημένους ασβεστόλιθους (Πίν. 329 α). Το χτίσιμο της καμάρας με οπτοπλίνθους και κονίαμα χρονολογούσε την κρήνη στους ρωμαϊκούς χρόνους, ο βόρειος τοίχος όμως της κρήνης ήταν χτισμένος με ορθογώνιους πωρόλιθους, τέλεια εφαπτόμενους μεταξύ τους, ώστε σχεδόν δεν διακρίνονταν οι αρμοί. Το υλικό

45. Διεξοδικότερα για την τοπογραφία της αρχαίας Σάμου, βλ. Β. Γιαννούλη, Αρχαία Σάμος: Η περιοχή της άνω πόλης. Στοιχεία τοπογραφίας και η συνέχεια του Ευπαλινείου υδραγωγείου, *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), σ. 7-77, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

46. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 351, Πίν. 231 γ-232 α.

47. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 346-347, Σχέδ. Δ, Πίν. 140.

48. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 503-507, Σχέδ. 12-14.

49. Διεξοδικά για τα ψηφιδωτά, την εικονογραφία και τη χρονολόγησή τους, βλ. *BCH* 112 (1988), σ. 545-568, πίν. I-IV.

και η επεξεργασία του αλλά και ο τρόπος κατασκευής του τοίχου συνηγορούσαν για τη χρονολόγησή του στην αρχαϊκή εποχή.

Οι εργασίες καθαρισμού, που ξεκίνησαν το 1993, συνεχίστηκαν μέχρι και φέτος στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος συμπληρώνοντας σταδιακά την εικόνα του, αν και μένει ακόμη να αποσαφηνιστούν πολλά θέματα.

Στην περιοχή των νότιων δεξαμενών οι συμπληρωματικές έρευνες απέδειξαν αφενός μεν τη σύνδεσή τους με το κυρίως κτίριο αφετέρου όμως αποκάλυψαν μία τετράγωνη κατασκευή, με χαμηλό λίθινο πλαίσιο και δάπεδο στρωμένο με ακανόνιστα πελεκημένες λίθινες πλάκες. Η κατασκευή, αν και μικρότερη σε μέγεθος, παραπέμπει αμέσως στα γνωστά και συνήθη αναθηματικά βάθρα της αρχαϊκής περιόδου, που αφθονούν στο Ηραίο της Σάμου. Ας σημειωθεί ότι το θεμέλιο αυτό, σε συνδυασμό μάλιστα με τη μνημειώδη κρήνη είναι οι πρώτες κατασκευές αρχαϊκών χρόνων που βρέθηκαν στην περιοχή της άνω πόλης και η παρουσία τους δεν θα μπορούσε να νοηθεί παρά σε συσχετισμό με την ύπαρξη κάποιου ιερού ή σημαντικού δημόσιου οικοδομήματος στον περιβάλλοντα χώρο.

Τα παραπάνω ενδιαφέροντα στοιχεία ενισχύθηκαν από την αποκάλυψη συνόλου πήλινων πειόσχημων αγωγών, οι οποίοι βρέθηκαν άτακτα συσσωρευμένοι στα βόρεια των αιθουσών του κτιρίου (Πίν. 329 β). Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν σπασμένοι, υπήρχαν όμως και αρκετοί ακέραιοι. Το κοίλο εσωτερικό τους ήταν τελείως φραγμένο με παχύ στρώμα ασβεστώδους ιζήματος, σαφής ένδειξη μακρόχρονης ροής νερού μέσα από αυτούς. Λεπτό στρώμα του ίδιου ιζήματος κάλυπτε σε μεγάλο μέρος και την εξωτερική τους επιφάνεια. Το σχήμα τους οδήγησε αμέσως στη συσχέτισή τους με τους αγωγούς, οι οποίοι δημοσιεύθηκαν από τον E. Fabricius ως ανήκοντες στο Ευπαλίνειο υδραγωγείο, ενώ η άτακτη συσσώρευσή τους θα μπορούσε να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα εκτεταμένης επισκευής κάποιου αγωγού ύδρευσης, που θα έπρεπε να αναζητηθεί στο γύρω χώρο.

Η ανασκαφή στο σημείο συσσώρευσης των αγωγών έφερε στο φως τρεις τεράστιες ορθογώνιες, θαυμάσια πελεκημένες, καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες έφρασσαν το στόμιο ορθογώνιου κτιστού φρεατίου, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., όμοια δηλαδή με του εντός της πόλης εξωτερικού αγωγού του Ευπαλινείου. Τα τοιχώματά του, κατασκευασμένα με εξαιρετική επιμέλεια από πωρόλιθο, διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, εκτός από το νότιο, το οποίο λόγω του βάρους της επίχωσης του πρανούς είχε υποστεί έντονη καθίζηση παρασύροντας και τα δύο εγκάρσια (ανατολικό και δυτικό) προς Ν. Το ανατολικό τοίχωμα διακόπτεται σε βάθος 1,38 μ. από το στόμιο (Πίν. 329 γ), ώστε το φρεάτιο να συγκοινωνεί με σήραγγα λαξευμένη στο φυσικό μαλακό βράχο, η οποία αναμφίβολα συνεχίζεται και κάτω από το αντίστοιχο κενό του δυτικού τοιχώματος. Ο τρόπος κατασκευής, το υλικό και οι διάφορες τεχνικές λάξευσης που χρησιμοποιήθηκαν, όπως δείχνουν τα ίχνη διαφορετικών εργαλείων επάνω στην επιφάνεια των λίθων, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για τη χρονολόγηση του φρεατίου στον 6ο αι. π.Χ.

Η σήραγγα είναι λαξευμένη στο φυσικό κοκκινόβραχο και ακολουθεί κατεύθυνση από Α. προς Δ. με μικρές σχετικά αποκλίσεις. Τα τοιχώματά της, ύψ. 2,16 μ. περίπου, απέχουν μεταξύ τους 0,55-0,60 μ., ενώ, παρόλο που ερευνήθηκε μικρό μόνο μέρος της, είναι βέβαιο ότι συνεχίζεται και προς τις δύο κατευθύνσεις, ανατολικά και δυτικά από το φρεάτιο.

Η μελέτη και ο συνδυασμός των επιμέρους στοιχείων απέδειξαν ότι η μνημειώδης κρήνη στα δυτικά του κτιρίου, όπως και το φρεάτιο με τη σήραγγα ανήκουν αναμφισβήτητα στο εντός της πόλης τμήμα του Ευπαλινείου υδραγωγείου[50], οπότε δεν πρόκειται μόνο για μία από τις καλύτερα – αν όχι η καλύτερα – διατηρημένη κρήνη της αρχαϊκής εποχής στον ελλαδικό χώρο αλλά, κυρίως, αποτελεί την απόδειξη ότι και στη Σάμο κατασκευάστηκε από τον τύραννο Πολυκράτη, η εποχή του οποίου συνέπεσε με την ύψιστη ακμή της Σάμου, ένα κεντρικό σύστημα ύδρευσης για το σύνολο της πόλης, γεγονός το οποίο είχε επισημανθεί ήδη από τον E. Fabricius αλλά μέχρι τώρα ήταν αποδεδειγμένα γνωστό μόνο για το Πεισιστράτειο, περίπου σύγχρονο με της Σάμου, υδρευτικό σύστημα των Αθηνών[51].

Ένα ακόμη πιο ενδιαφέρον στοιχείο προέκυψε φέτος με την αποκάλυψη ενός αρχαιότερου, πιθανώς αρχαϊκού, αναλημματικού τοίχου, ο οποίος ξεκινά ανατολικά από το βόρειο τοίχο της κρήνης και στον οποίο φαίνεται να ακουμπά ο βόρειος τοίχος του ανδρώνα (Πίν. 330 α). Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε όλο το σωζόμενο ύψος του, 2,50 μ. περίπου, προβληματική παραμένει πάντως ακόμη η σχέση του με τη σήραγγα του αρχαϊκού αγωγού αλλά και με το βόρειο εξωτερικό τοίχο του ανδρώνα. Η συνέχιση των καθαρισμών στο βόρειο μέρος του κυρίως κτιρίου προβλέπεται να γίνει το επόμενο έτος.

50. *ΑΑ* 1996, σ. 247-257.

51. Σε αυτή την περίπτωση το υδραγωγείο, την κατασκευή του οποίου ανέθεσε ο Πολυκράτης στο μηχανικό Ευπαλίνο από τα Μέγαρα, αποτελεί όχι μόνον ένα θαύμα της τεχνικής, μέχρι και σήμερα ακόμη, αλλά και ένα, περισσότερο και από εφάμιλλο, ανταγωνιστικό προς το υδρευτικό σύστημα της Αθήνας κατασκευασμένο από το σύγχρονό του Πεισίστρατο, επίτευγμα.

Εξάλλου, η έρευνα στο ανώτερο από την κρήνη επίπεδο, αφού προηγήθηκε καθαρισμός της επάνω επιφάνειας της οροφής της, η οποία καλύπτεται με λευκό ψηφιδωτό δάπεδο που ανήκει προφανώς σε ένα από τα ανώτερα επίπεδα του κτιρίου, αποκάλυψε δύο νεότερους τοίχους αμελούς κατασκευής[52]. Κάτω από τη νότια παρειά του ενός από αυτούς, την τελευταία ημέρα της ανασκαφής, εντοπίστηκε δόμος σε βάθος 4,35 μ. από το επίπεδο του επαρχιακού δρόμου που διέρχεται βόρεια του κτιρίου, ο οποίος σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις θα πρέπει να ανήκει στο βόρειο αρχαϊκό τοίχο της κρήνης, επιτρέποντας έτσι να έχουμε το συνολικό ύψος της, 4 μ. περίπου.

Οι εργασίες στο χώρο βόρεια του ανδρώνα, μετά την αφαίρεση του τμήματος της επίχωσης που είχε αφεθεί για λόγους προστασίας επάνω από το βόρειο διάδρομο των κλινών, αποκάλυψαν ότι είναι και αυτός στρωμένος με λευκό χοντρό opus tessellatum (Πίν. 330 β), όμοια με τις δύο πλάγιες πτέρυγες. Με όμοιο ψηφιδωτό είναι καλυμμένο και το κτιστό αυλάκι του αγωγού το οποίο, περνώντας ανάμεσα στο διάδρομο των κλινών και στον εξωτερικό τοίχο του ανδρώνα, έφερε από την κρήνη το νερό που με μία σειρά από μολύβδινους σωλήνες εγκάρσια τοποθετημένους στο χαμηλό περιμετρικό έδρανο διοχετευόταν προς το ψηφιδωτό.

Καθαρίστηκε επίσης και αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος του εφαπτόμενου με την κρήνη δυτικού δωματίου, η νότια παρειά του οποίου σώζει τοιχογραφία σε δύο φάσεις. Ο πρόχειρος καθαρισμός που ακολούθησε, ήταν αρκετός για να αναδείξει τα ζωντανά χρώματα της τοιχογραφίας (ρουμπινί κόκκινο, κίτρινο, μαύρο κτλ.), η οποία τεχνοτροπικά μπορεί να αποδοθεί σχεδόν με βεβαιότητα στο τρίτο πομπηιανό στυλ.

Έγιναν, τέλος, εκτεταμένοι καθαρισμοί σε όλο το χώρο ανατολικά από τα κύρια δωμάτια του κτιρίου και εντοπίστηκαν και άλλα τμήματα ασβεστοκονιαμάτων με χρώματα σε όλο το μήκος του μεγάλου αναλημματικού τοίχου. Λεπτομερείς στρωματογραφικές αποτυπώσεις και μελέτες έγιναν σε όλη τη βόρεια παρειά της ανασκαφής με συμπεράσματα που θα διευκολύνουν τους στόχους της έρευνας και τη συνέχισή της.

Οικόπεδο Ι. και Α. Ανδρεαδάκη (Ο.Τ. 44)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 500 τ.μ., που άρχισε το 1996, συνεχίστηκε το 1997 και το 1998 χωρίς να ολοκληρωθεί[53]. Τη χάραξη των τομών καθόρισε η ύπαρξη εσπεριδοειδών στο χώρο.

Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα αρχαίας πλακόστρωτης οδού ρωμαϊκών χρόνων[54], με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., αποκαλ. μήκ. 2,20 και σωζ. πλ. 2,36, σε βάθος 1,71 μ.[55]. Η πλακόστρωση αποτελείται από μεγάλους, ορθογωνισμένους ως επί το πλείστον ασβεστόλιθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικρού μεγέθους αργοί λίθοι και θραύσματα πήλινων πλακών.

Στα νοτιοανατολικά της αρχαίας οδού βρέθηκε σε βάθος 1,54 μ. στυλοβάτης μεγάλου δημόσιου κτιρίου από ασβεστόλιθο, με προσανατολισμό από ΝΔ. προς ΒΑ., μέγ. αποκαλ. μήκ. 2,25 και πλ. 0,64 μ. Στο στυλοβάτη σώζεται κατά χώραν μαρμάρινη βάση κίονα, διαμ. 0,56 και ύψ. 0,33 μ., η οποία στο κέντρο της άνω επιφάνειάς της φέρει κυκλικού σχήματος τόρμο και αύλακα μολυβδοχόησης, μήκ. 0,25 μ., που καταλήγει σε αυτόν (Πίν. 330 γ).

Σε απόσταση 0,73 βόρεια της μαρμάρινης βάσης και σε βάθος 0,48 μ. βρέθηκε, όρθια τοποθετημένος στη βόρεια παρειά της τομής, μαρμάρινος κίονας, με μέγιστο ύψος 1,34 μ. και ίδια διάμετρο, ο οποίος κατά πάσαν πιθανότητα συνανήκει με την προαναφερθείσα βάση και κάποια στιγμή για άγνωστους λόγους έφυγε από τη θέση του.

Στα νοτιοανατολικά του ασβεστολιθικού στυλοβάτη και σε βάθος 1,73 μ., βρέθηκε σειρά ασβεστολιθικών πλακών με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., οι οποίες πιθανότατα χρησίμευαν ως καλυπτήριες αποχετευτικού αγωγού, αν και η ύπαρξη τάφου βυζαντινών χρόνων στη νοτιοδυτική

52. Από την επίχωση πάνω από την κρήνη περισυνελέγη σφαιρικό λίθινο αντικείμενο, το οποίο ταυτίστηκε ασφαλώς με βλήμα πολιορκητικής μηχανής, παρόμοιο με ανάλογα ίδιου ή μεγαλύτερου μεγέθους, που αφθονούν π.χ. στη Ρόδο. Το μόνο ιστορικό γεγονός που μπορεί να αντιστοιχεί χρονολογικά στο εύρημα είναι η πολιορκία της πόλης από τον Φίλιππο Ε' στα τέλη του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ. (μεταξύ 201-198 π.Χ.). Ανάλογα βλήματα, μεγαλύτερου μεγέθους, εντοπίστηκαν διασκορπισμένα στη δυτική-βορειοδυτική περιοχή της πόλης, αμέσως ανατολικά από τα τείχη, μετά από τη μεγάλη πυρκαγιά που έπληξε τη Σάμο τον Ιούλιο του 2000. Ας σημειωθεί ότι οι αρχαίες επιγραφές αναφέρουν ως τόπο των συγκρούσεων τα «άκρα» της πόλης (G. Shipley, *A History of Samos*, Oxford 1987, σ. 192-194), εννοώντας προφανώς το βουνό προς Β., όπου και το ανασκαπτόμενο κτίριο. Τον εύστοχο συσχετισμό οφείλω στις εποικοδομητικές συζητήσεις με τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκο.

53. Η επίβλεψη της ανασκαφής έγινε από τις αρχαιολόγους Μ. Κοσμά το 1996 και Α. Σεβαστάκη το 1997-1998.

54. Η οδός ταυτίζεται με τη μία από τις κύριες οδικές αρτηρίες της αρχαίας Σάμου, η οποία θα πρέπει να συνδεόταν με την Ιερά Οδό στην περιοχή της αγοράς, αποτελώντας διακλάδωσή της προς ΒΑ., και διασχίζει τα ήδη ανεσκαμμένα οικόπεδα Στρατή, Σκούφου, Αλεξάνδρου, Καλογραία και Μουσείου, βλ. σχετικά Γιαννούλη, ό.π. (υποσημ. 45).

55. Όλες οι μετρήσεις νοούνται εφεξής από την επιφάνεια του εδάφους.

γωνία της τομής δυσχεραίνει την έρευνα και την ταύτιση.

Στα νότια της αρχαίας οδού και του στυλοβάτη βρέθηκαν δύο τοίχοι παράλληλοι, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., χτισμένοι με πήλινες πλάκες και πλακοειδείς λίθους, με συνδετικό υλικό τη λάσπη. Οι τοίχοι στερεώνονται σε πήλινη πλακόστρωση, πλ. 0,42 μ., που βρέθηκε σε βάθος 2 μ. περίπου και εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής παρειάς τους. Ένας τρίτος τοίχος, με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. (όμοια δηλαδή με του στυλοβάτη), βρέθηκε προς Ν. των δύο προηγουμένων, πλ. 0,40 και μέγ. ορατού μήκ. 1,30 μ., χτισμένος με αργούς λίθους και λίγα θραύσματα πήλινων πλακών, με συνδετικό υλικό τη λάσπη. Η νότια παρειά του είναι επιχρισμένη με κονίαμα, πάχ. 0,03 μ.

Από στρωματογραφική άποψη αξίζει να αναφερθεί ότι στις τομές στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου παρατηρείται στρώμα χώματος ανοιχτού καστανού χρώματος, που περιέχει κροκάλες και ποταμίσια άμμο, γεγονός που οφείλεται μάλλον στη διέλευση παρακείμενου αποξηραμένου ρέματος, που διέρχεται στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου. Το ρέμα ταυτίζεται με τον αρχαίο ποταμό Χήσιο που αναφέρεται στις ιστορικές πηγές.

Η συνέχιση της έρευνας στο οικόπεδο το επόμενο έτος θα ολοκληρώσει, ελπίζουμε, την εικόνα των σημαντικότατων αρχιτεκτονικών λειψάνων και την ερμηνεία τους, καθοριστική για τη συμπλήρωση της τοπογραφίας της αρχαίας Σάμου, αν λάβουμε υπόψη ότι βρισκόμαστε στην περιοχή της αρχαίας αγοράς, ένα από τα κτίρια της οποίας είναι το νεοαποκαλυφθέν δημόσιο οικοδόμημα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη - Μ. Μπελεκούκια (Ο.Τ. 55)

Το οικόπεδο, εμβαδού 387,84 τ.μ., συνορεύει προς Δ. με ιδιοκτησία Α. και Ε. Θέμελη, προς Α. με ιδιοκτησία κληρονόμων Θ. Δημητριάδη, προς Β. έχει πρόσωπο στη δημοτική οδό Αγκαίου, ενώ προς Ν. έχει διέξοδο στην κεντρική οδό Λυκούργου Λογοθέτη μέσω μικρού οικοπέδου που λειτουργεί ως ακάλυπτος χώρος των παρακείμενων οικοπέδων[56].

Η χάραξη των τομών ήταν δυσχερής εξαιτίας της ύπαρξης: α) οπωροφόρων δένδρων στο χώρο, β) παλαιού κτίσματος στο νοτιοδυτικό τμήμα και γ) φυσικού βράχου στο δυτικό τμήμα, ο οποίος έχει βρεθεί σε γειτονικά οικόπεδα κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής.

Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου και έφθασε σε βάθος 2,37 μ. (Σχέδ. 2). Τα κτιριακά λείψανα που ήλθαν στο φως χρονολογούνται σε συνάρτηση με τα κινητά ευρήματα από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Στο κεντρικό, νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και από βάθος 0,56 μέχρι και 2,20 μ. αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής[57].

Σε βάθος 0,57 και 0,97 μ. στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως δύο τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους (Σχέδ. 2, Τ5 και Τ6) με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ορατού μήκ. 2,30, πλ. 0,55 και σωζ. ύψ.0,37 μ. ο ένας και ορατού μήκ. 2,32, πλ. 0,55 και σωζ. ύψ. 0,27 μ. ο άλλος, χτισμένοι με αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, λιγοστούς επιμελώς εργασμένους με συνδετικό υλικό χώμα και ίχνη ασβεστοκονιάματος στην άνω επιφάνεια.

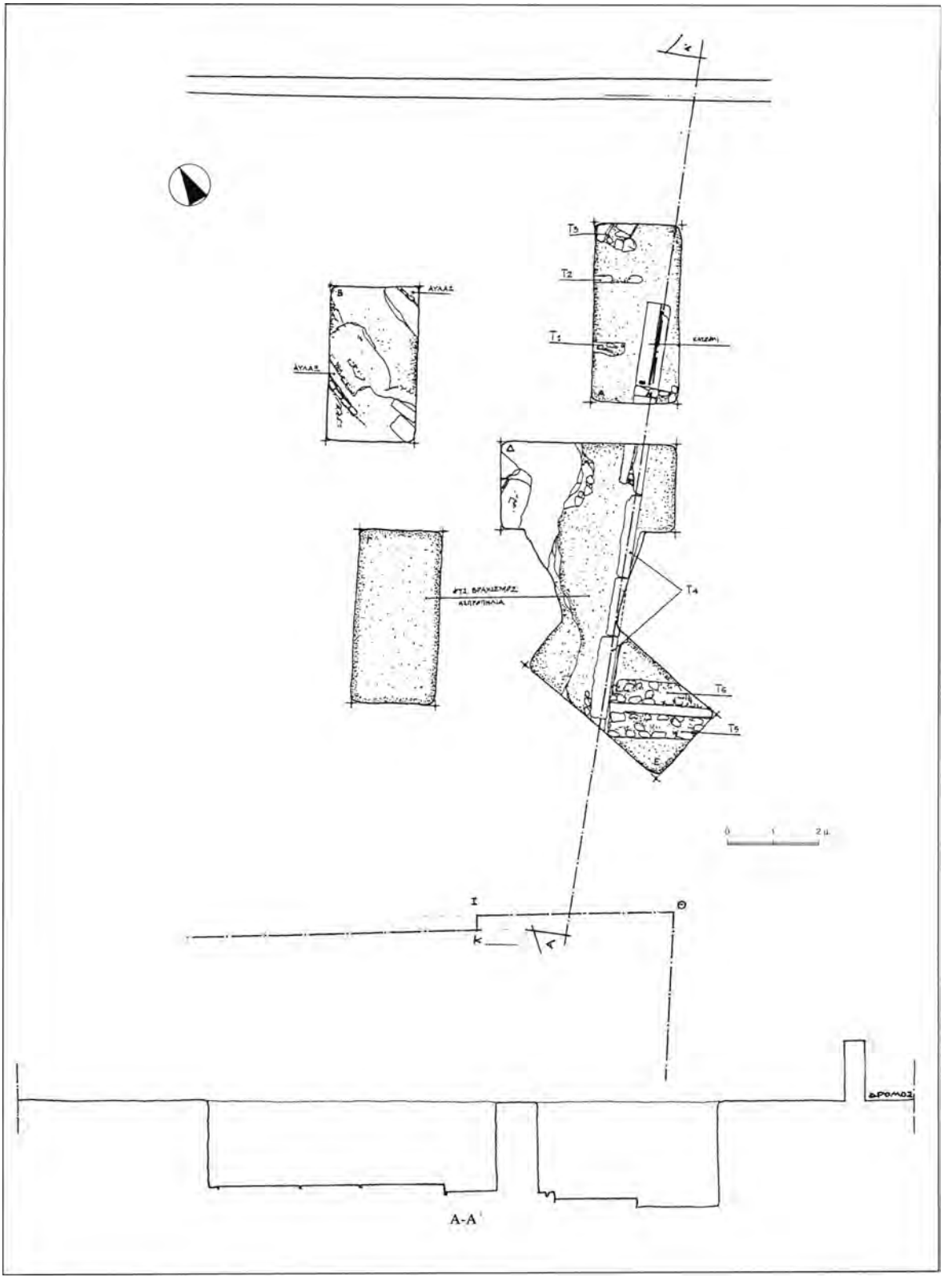
Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου πλησίον του φυσικού βράχου σε βάθος 0,94-1,09 μ. αποκαλύφθηκαν δύο αύλακες με τοιχώματα κτιστά από ασβεστολιθικές πλάκες, βότσαλα, λιγοστούς αργούς λίθους και ελάχιστους επιμελώς λαξευμένους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό. Η μία κατευθύνεται από ΝΑ. προς ΒΔ., ορατού μήκ. 1,54, πλ. με τα τοιχώματα 0,35-0,48 και βάθ. 0,43 μ. Στη νοτιοανατολική γωνία η αύλακα συνδέεται με δύο ασβεστολιθικές πλάκες τοποθετημένες έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η φυσική ροή των εισρεόντων υδάτων. Η δεύτερη αύλακα, μήκ. 1,36, πλ. 0,60 και βάθ. 0,33 μ., έχει κτιστό το βόρειο τοίχωμά της, ενώ το νότιο αποτελεί ο φυσικός βράχος.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 2 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων με κατεύθυνση Α.-Δ. παράλληλων μεταξύ τους, χτισμένων με μικρούς πλακοειδείς λίθους και σοβά, και εδραζόμενων στο χώμα.

Το σημαντικότερο εύρημα του οικοπέδου εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του σε βάθος 2,30 μ. και πρόκειται για μαρμάρινο κατώφλι, μήκ. 1,80, πλ. 0,57 και ορατού ύψ. 0,22 μ. με αύλακα κατά μήκος του, πλ. 0,04 μ., και σε επαφή

56. Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο του Πυθαγορείου, «στο σταθμό», όπως είναι γνωστή η θέση. Στην ανασκαφή συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Κ. Σεβαστάκη, ενώ η αποτύπωση έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

57. Φυσικός βράχος έχει εντοπιστεί και σε όμορα προς Ν. και Δ. οικόπεδα (*ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 384). Σε μεγάλο ύψος διατηρείται επάνω από την επιφάνεια του εδάφους στο απέναντι προς Ν. οικόπεδο Κανακάκη σε επαφή με το ιερό της Αφροδίτης (*ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 375-376). Σύμφωνα μάλιστα με διηγήσεις γηραιών κατοίκων του Πυθαγορείου, φυσικός βράχος διέσχιζε εγκάρσια το τμήμα της εκ των υστέρων διανοιχθείσας δημοτικής οδού Λυκούργου Λογοθέτη μεταξύ του Ο.Τ. 55 και του σωζομένου ακόμη και σήμερα φυσικού βράχου στη νότια πλευρά της οδού.

Σχέδ. 2. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη - Μ. Μπελεκούκια. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α'.

με αυτό τοιχοβάτης (Τ4), ορατού μήκ. 7,58, πλ. 0,37-0,58 και ορατού ύψ. 0,22-0,52 μ., χτισμένος με μεγάλους ορθογωνικούς ασβεστόλιθους (μήκ. 1,36-1,93 μ. ο καθένας) κατεργασμένους στο δυτικό και ανατολικό πρόσωπο, τοποθετημένους σε δύο σειρές με συνδετικό υλικό χώμα και μικρούς αργούς λίθους[58]. Η ανώτερη επιφάνεια του τοίχου αποτελείται από μαρμαρυγικούς ασβεστόλιθους αμελέστερης κατεργασίας.

Το κατώφλι και ο στυλοβάτης προφανώς ανήκουν σε μεγάλο δημόσιο κτίριο, πιθανώς ναό, που χρονολογείται το αργότερο στους ελληνιστικούς χρόνους, και το οποίο πρέπει να αναζητηθεί στο προς Α. όμορο[59] οικόπεδο.

Τα κινητά ευρήματα περιορίζονται σε θραύσματα αγγείων άβαφης κεραμικής, κυρίως χονδροειδούς, λιγοστών μελαμβαφών και ερυθροβαφών, σιδερένια καρφιά, ελάχιστα χάλκινα νομίσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και μαρμάρινα θραύσματα.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Οικισμός Υψηλής

Οι εργασίες διαμόρφωσης στον αρχαιολογικό χώρο της Υψηλής[60], οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κυρίως με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, επικεντρώθηκαν φέτος κυρίως στην αντιμετώπιση επειγουσών καταστάσεων. Η σφοδρή κακοκαιρία του χειμώνα προκάλεσε σημαντικές φθορές σε τρία τουλάχιστον τμήματα του τείχους της ακρόπολης του οικισμού της Υψηλής. Συγκεκριμμένα κατέρρευσαν τρία τμήματα της σύγχρονης ξερολιθιάς, ύψ. 2-3 και μήκ. 3, 7 και 11 μ. αντίστοιχα, τα οποία εδράζονταν στο τείχος με αποτέλεσμα να παρασύρουν μικρό τμήμα του (μερικούς δόμους), και κυρίως να αποκαλύψουν νέα τμήματά του, τα οποία λόγω της κλίσης κινδύνευαν να καταρρεύσουν. Επίσης η κατάρρευση της ξερολιθιάς προκάλεσε και χαλάρωση των άμεσα γειτνιαζόντων τμημάτων του τείχους. Καταρχάς απομακρύνθηκαν σταδιακά οι μεγάλοι λιθοσωροί που σχηματίστηκαν από την κατάρρευση, έτσι ώστε να αποκαλυφθεί, και κυρίως να ελαφρύνει από το βάρος το υποκείμενο τείχος. Αφού αποκαλύφθηκε το σωζόμενο τμήμα του τείχους και καθαρίστηκε ο άμεσος περιβάλλων χώρος, διαπιστώθηκε ότι είχε έντονη κλίση προς τα έξω, ενώ ορισμένοι δόμοι είχαν μετακινηθεί επικίνδυνα. Για τη στήριξή του εφαρμόστηκε μία εντελώς αναστρέψιμη μέθοδος. Κατασκευάστηκε ξερολιθιά αντιστήριξης του τείχους στην εξωτερική πλευρά με λίθους κυρίως από μπάζα των ανασκαφών. Η νέα ξερολιθιά, ελάχιστα χαμηλότερη από το σωζόμενο ύψος του τείχους, διακρίνεται εύκολα από το αρχαίο τμήμα, καθώς ακουμπά στην όψη του, χωρίς όμως να ενσωματώνεται σε αυτό. Επίσης έγιναν μικροεργασίες στερέωσης με ξύλα ή λίθους σε διάφορα άλλα μικρά τμήματα του τείχους, τα οποία κινδύνευαν σε μια ενδεχόμενη νέα βροχόπτωση.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Οικόπεδα Μ. Ορφανίδη - Σ. Λουκή - Ε. Αλιφέρη - Χ. Ιμαμμίδου

Έγινε ένας εκτεταμένος καθαρισμός και στα τέσσερα αυτά οικόπεδα, στα οποία είχε αποκαλυφθεί το 1992 η μεγάλη τραπεζιόσχημη κατασκευή γνωστή ως υπαίθριο ιερό ή δημόσιο οικοδόμημα[61]. Απομακρύνθηκαν τα μπάζα και τα σκουπίδια από τις γύρω οικοδομές και τον περιβάλλοντα χώρο. Διαμορφώθηκαν τα οικόπεδα με την κατασκευή προστατευτικών τοιχίων στη δυτική και τη βόρεια πλευρά των οικοπέδων Σ. Λουκή και Μ. Ορφανίδη και τοποθετήθηκαν επεξηγηματικές πινακίδες.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΔΗΛΟΣ

Με χρηματοδότηση του ΤΔΠΕΑΕ πραγματοποιήθηκαν κατά το 1998 στη Δήλο διάφορες εργασίες:

58. Το μήκος των ορθογωνικών ασβεστόλιθων κυμαίνεται από 1,36 έως 1,93 μ.

59. Το οικόπεδο εντάσσεται στον ευρύτερο χώρο της αγοράς της αρχαίας Σάμου και πιθανότατα το τμήμα του δημόσιου κτιρίου που αποκαλύφθηκε να συμπεριλαμβάνεται στα επιβλητικά οικοδομήματα της αγοράς.

60. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 353-356, Σχέδ. 3· 52 (1997): Χρονικά, σ. 949. *ΑνδρΧρ* 21 (1993), σ. 187-208. C. Televantou, Andros: Antico Insediamento di Ipsili, στο: E. Lanzillotta, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 79-100.

61. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 376· 47 (1992): Χρονικά, σ. 541· 48 (1993): Χρονικά, σ. 434, Σχέδ. 2· 49 (1994): Χρονικά, σ. 665.

Καθαρισμός αρχαιολογικού χώρου. Επειδή αποδείχθηκε ότι ο συνήθης κατ' έτος καθαρισμός του χώρου με το ολιγάριθμο υπάρχον προσωπικό είναι ανεπαρκής για το χώρο της Δήλου, αποφασίστηκε φέτος ο εκτεταμένος καθαρισμός με δημόσιο μειοδοτικό διαγωνισμό. Έτσι, μετά από χρόνια, 90 στρέμματα του αρχαιολογικού χώρου καθαρίστηκαν επιμελώς από την πυκνή βλάστηση που κάλυπτε τα μνημεία. Το αποτέλεσμα υπήρξε εντυπωσιακό όχι μόνο για λόγους καθαριότητας του χώρου και ομαλής διακίνησης των επισκεπτών, αλλά και διότι άλλαξε η εικόνα του χώρου, καθώς αποκαλύφθηκαν ευκρινώς και αναδείχθηκαν τα μνημεία, μαζί με αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές που είχαν καλυφθεί για χρόνια από τη βλάστηση (Πίν. 331 α).

Ναξιακοί λέοντες. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε φέτος στο έργο της μεταφοράς των λεόντων από το άνδηρο σε αίθουσα του Μουσείου Δήλου και της κατασκευής αντιγράφων τους. Το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ υποστήριξε την αναγκαιότητα της μεταφοράς των λεόντων σε προστατευμένο χώρο, με ταυτόχρονη υποβολή της σχετικής μελέτης[62]. Η εργασία του Κέντρου Λίθου, όπως συνοψίζεται σε έκθεση των εκπροσώπων του, περιελάμβανε: α) Μελέτη της επιφάνειας των γλυπτών και ανάλυση των προϊόντων διάβρωσης. β) Αναγνώριση των αιτίων φθοράς. γ) Χαρακτηρισμό των μορφών φθοράς και λεπτομερή χαρτογράφηση της επιφάνειας των γλυπτών. δ) Σύγκριση της σημερινής κατάστασης των γλυπτών με την κατάσταση διατήρησής τους αμέσως μετά την ανασκαφή (με συγκέντρωση παλαιού φωτογραφικού υλικού). ε) Εκτίμηση της ταχύτητας απώλειας υλικού από τα γλυπτά. στ) Προτάσεις για υλικά κατάλληλα (μετά από τους επιβαλλόμενους εργαστηριακούς ελέγχους) για χρήση κατά τη λήψη εκμαγείων (π.χ. φύλλο κασσίτερου). ζ) Προτάσεις για κονιάματα κατάλληλα για την κατασκευή αντιγράφων των λεόντων, που προσομοιάζουν στο φθαρμένο ναξιακό μάρμαρο και είναι ανθεκτικά στους παράγοντες φθοράς.

Μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ εκδόθηκε η σχετική Υπουργική Απόφαση για τη μεταφορά και ξεκίνησαν αμέσως οι προετοιμασίες για την οργάνωση του δύσκολου όσο και αναγκαίου εγχειρήματος. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης της επιφάνειας των γλυπτών και εκπονήθηκε μελέτη για τον τρόπο μεταφοράς τους από τον Κ. Ζάμπα, πολιτικό μηχανικό, ο οποίος είχε και την ευθύνη του όλου έργου της μεταφοράς.

Κατασκευάστηκαν οι κατάλληλες βάσεις για την τοποθέτηση των γλυπτών στο μουσείο. Αγοράστηκαν τα απαραίτητα υλικά και ο εξοπλισμός για ασφαλέστερη μεταφορά και μεταφέρθηκαν όλα στη Δήλο με ναυλωμένο σκάφος μαζί με το ειδικό μηχάνημα-κλαρκ που μεταφέρθηκε από το έργο του Επικούριου για την ανύψωση των γλυπτών από τα βάθρα του ανδήρου. Μετά από πολλές προσπάθειες λόγω απεργιών των σιδηροδρομικών υπαλλήλων καταφέραμε επίσης να εφοδιαστούμε από τον ΟΣΕ με τις απαραίτητες ξύλινες ανθεκτικές δοκούς για την ασφαλή μεταφορά κάθε γλυπτού, χωρίς κραδασμούς. Κατασκευάστηκαν ικριώματα, έγιναν οι απαραίτητες επιστρώσεις σε όλο το μήκος της πορείας των λεόντων από το άνδηρο έως το μουσείο, διαμορφώθηκαν ράμπες πρόσβασης και γενικά έγινε όλη η απαραίτητη υποδομή για την ασφαλή μεταφορά των λεόντων. Όλες οι παραπάνω προεργασίες υπήρξαν χρονοβόρες και δεν επέτρεψαν την πραγματοποίηση της μεταφοράς πριν από το χειμώνα, έθεσαν όμως τις βάσεις και όλη την υποδομή ώστε να είναι δυνατή η μεταφορά άμεσα κατά το 1999, με τη βελτίωση των καιρικών συνθηκών.

Μελέτες. Ανατέθηκε η εκπόνηση μελετών, που προβλέπεται να ολοκληρωθούν μέσα στο 1999, για τη συντήρηση και στερέωση τεσσάρων μνημείων της Δήλου: της οικίας της Λίμνης, της οικίας του Διαδούμενου, της οικίας του Βαφέως (ΙΙΙ.Ν) και των αποθηκών β και γ στο λιμάνι.

Εργασίες στερέωσης-συντήρησης. Συνεχίστηκαν όπως κάθε χρόνο οι στερεωτικές εργασίες σε τοίχους αρχαίων μνημείων και η αποκατάσταση τοίχων που είχαν καταρρεύσει. Προχώρησαν σημαντικά οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των κονιαμάτων της οικίας των Προσωπείων. Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά της οικίας ΙΙ.Β και της εξέδρας του Φορμίωνος. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση του ψηφιδωτού του Ποπλίου Σατρικανίου (Πίν. 331 β), που είχε αποκολληθεί πριν από δέκα χρόνια. Το ψηφιδωτό ξανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση, αφού προηγουμένως έγινε επισκευή και υγρομόνωση της οροφής της κόγχης. Με το έργο αυτό ολοκληρώθηκε η συντήρηση των ψηφιδωτών που έχουν αποκαλυφθεί στην αγορά των Ιταλών.

Προστασία μνημείων - υποδομή. Τοποθετήθηκαν ξύλινες περιφράξεις στις δεξαμενές του ξενώνα και της οικίας του Διαδούμενου και αντικαταστάθηκε η παλαιά οξειδωμένη σιδερένια πόρτα της οικίας της Τριαίνης με καινούργια ξύλινη.

Για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης ξεκίνησαν, στα πλαίσια ενός γενικότερου προγράμματος επισκευών των οικιών του προσωπικού, οι επισκευές σπιτιών στην περιοχή Γκαμήλα – που είναι από τις πλέον εμφανείς στους επισκέπτες του χώρου. Παράλληλα αντιμετωπίστηκε ριζικά το έντονο πρόβλημα αποχέτευσης των κατοικιών

62. Η εμπεριστατωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη εκπονήθηκε από τους εκπροσώπους του Κέντρου Λίθου στην ομάδα εργασίας Δήλου Ν. Μπελογιάννη, χημικό-μηχανικό, και Κ. Κουζέλη, χημικό.

στην ίδια περιοχή με την αγορά και εγκατάσταση συστήματος βιολογικού καθαρισμού.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Ασπρόπυργος

΄Εγινε καθαρισμός στο εσωτερικό του πύργου και στον περιβάλλοντα χώρο του (Πίν. 332 α). ΄Εγινε αποτύπωση του πύργου, τοπογράφηση της ευρύτερης περιοχής και προμελέτη ανάδειξης του μνημείου και της γύρω περιοχής (με προτάσεις διαμόρφωσης περιπάτου πρόσβασης, ηλεκτροφωτισμού, υδροδότησης), προκειμένου να προταθεί το έργο για χρηματοδότηση στο Γ΄ ΚΠΣ.

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο Σίφνου

Περιοχή αρχαίας πόλης. Η αρχαία πόλη της Σίφνου, που εκτείνεται στο ύψωμα του Κάστρου, περιβαλλόταν από τείχος κατασκευασμένο από δόμους πρασινωπού πωρόλιθου. Φέτος έγιναν εργασίες καθαρισμού και αποκάλυψης δύο τμημάτων του τείχους που σώζονται στην είσοδο του χωριού: στην ξερολιθιά του περιβόλου του οικοπέδου Γεροντή (Πίν. 332 β) και νότια του οικοπέδου Γεωργούλη (Πίν. 332 γ), στις δυτικές υπώρειες του λόφου του Κάστρου.

Την κορυφή του υψώματος καταλαμβάνει ο εσωτερικός περίβολος της ακρόπολης, που ήταν κατασκευασμένος από ντόπιο μάρμαρο.

΄Εχει ήδη ξεκινήσει από πέρυσι η ανάδειξη της ακρόπολης της αρχαίας Σίφνου με την ένταξη του έργου στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» του ΤΑΠ.

Φέτος άρχισε με την επίβλεψη των δύο Εφορειών, ΚΑ΄ ΕΠΚΑ και 2ης ΕΒΑ, η υλοποίηση της σχετικής μελέτης, που εγκρίθηκε από το ΚΑΣ και περιλαμβάνει διαμόρφωση περιπάτου και σημείων ανάπαυσης μέσα στην ακρόπολη και περιμετρικά της, υποδομή τεχνικών εγκαταστάσεων, σημεία στάσης και ενημέρωσης για την ιστορία και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης.

Στα πλαίσια του παραπάνω έργου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της περιοχής της ακρόπολης και τμημάτων του τείχους που την περιβάλλει.

Καθώς ένα μεγάλο τμήμα της αρχαίας πόλης έχει καλυφθεί από το νεότερο οικισμό, συναντά κανείς μέσα στο χωριό διάσπαρτα ή εντοιχισμένα πλήθος αρχιτεκτονικών μελών και αναγλύφων, συχνά καλυμμένα με παχύ στρώμα ασβέστη. Με την καταγραφή όλων των διάσπαρτων αρχαιοτήτων που σήμερα έχουν ενσωματωθεί στον οικισμό και στη ζωή των κατοίκων του, με τον καθαρισμό, την αποτύπωση και σήμανσή τους, θα μπορούσε να αποτελέσει το Κάστρο, ένα πρότυπο υπαίθριο μουσείο-οικισμό.

Πύργος του Καδέ

Καθαρίστηκε ο πύργος εσωτερικά και εξωτερικά (Πίν. 333 α) και φάνηκε καθαρά ο κεντρικός εσωτερικός τοίχος που τον χωρίζει σε δύο μέρη. Το κάθε τμήμα έχει χωριστή δική του είσοδο, ενώ διαπιστώθηκε ότι επικοινωνούσαν και μεταξύ τους από άνοιγμα του διαχωριστικού τοίχου. Το δάπεδο και στους δύο χώρους ήταν στρωμένο με μικρές πλάκες[63]. Βρέθηκαν όστρακα που χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως και τους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Παράλληλα έγινε και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου με την απομάκρυνση των ογκόλιθων που είχαν εγκαταλειφθεί γύρω από τον πύργο κατά τη διάνοιξη του δρόμου από την Απολλωνία προς το Βαθύ.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

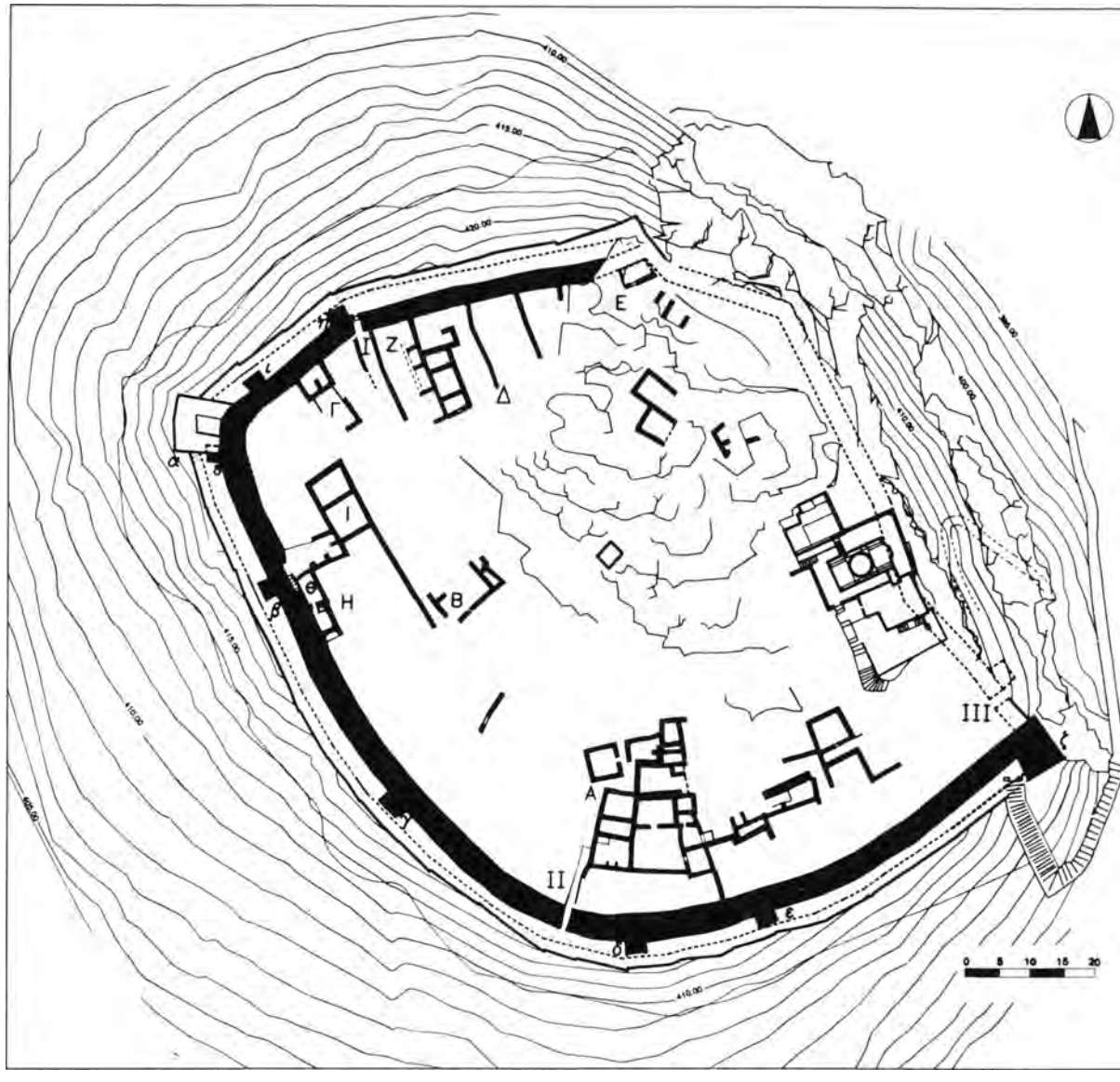
Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα

Συνεχίστηκαν και κατά το 1998 με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου και χορηγία από το ζεύγος Ν. Βερνίκου-Ευγενίδη οι εργασίες εξωραϊσμού και διαμόρφωσης του χώρου, που είχαν ξεκινήσει το 1997 στην περιοχή των κτιρίων Η, Ι και Θ στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης[64]. Ο χώρος της ακρόπολης με την καθοδήγησή μας τοπογραφήθηκε εκ νέου (Σχέδ. 3) από τους τοπογράφους Α. και Δ. Καλογήρου, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία για μια νέα εκτεταμένη έρευνα για τα ορατά ερείπια. Φέτος οι εργασίες αυτές, εκτός του τακτικού γενικού καθαρισμού από τη βλάστηση του χώρου και της κλίμακας που οδηγεί σε αυτόν, επικεντρώθηκαν στη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης, όπου εκτείνονται τα ερείπια του συγκροτήματος Α, που σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία κατοικήθηκε από τη γεωμετρική εποχή, κυρίως όμως από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή[65]. Ο συστηματικός καθαρισμός του μεγάλου αυτού οικοδομικού συγκροτήματος αφενός έδωσε τη δυνατότητα να διαμορφωθεί ο συγκεκριμένος χώρος με διαδρόμους περιπάτου για τους

63. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Ε. Καλλιανέζου.

64. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 950.

65. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 433, Πίν. 377 α. *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 100, σχέδ. 1, εικ. 9-10.

Σχέδ. 3. Σίφνος. Τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα.

επισκέπτες (Πίν. 333 β) και αφετέρου να συγκεντρωθούν πολύτιμες πληροφορίες για τη μελέτη του. Επίσης έγινε καθαρισμός και στο χώρο δυτικά του συγκροτήματος, καθώς και στην πυλίδα ΙΙ του εσωτερικού τείχους. Για την ενημέρωση των επισκεπτών τοποθετήθηκαν δύο μεγάλες πινακίδες με κάτοψη της ακρόπολης, καθώς και κείμενο στα ελληνικά και αγγλικά στη βάση της κλίμακας και στο κέντρο της ακρόπολης αντίστοιχα.

Επίσης στο χώρο δυτικά του εξωτερικού μυκηναϊκού τείχους, στο τμήμα που αντιστοιχεί με τον προμαχώνα β, απομακρύνθηκε τμήμα των μπάζων που κάλυπταν την εξωτερική του όψη. Με το πέρας της εργασίας αποκαλύφθηκε το υπόλοιπο του τείχους, κυκλώπειας τοιχοποιίας, εδρασμένο στο βράχο (Πίν. 333 γ).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΜΗΛΟΣ

Αρχαία πόλη

Για πρώτη φορά φέτος χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου το έργο «Αρχαιολογική διαδρομή Κατακόμ-

βες-αρχαίο Θέατρο», έργο το οποίο αποσκοπεί στη δημιουργία αρχαιολογικού περιπάτου που θα συνδέει δύο από τα σημαντικότερα μνημεία της αρχαίας πόλης της Μήλου, με τη βελτίωση και διαμόρφωση υπάρχοντος μονοπατιού, μήκ. 175 μ.

Πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός του μονοπατιού από τα χώματα, τους λιθοσωρούς και τη βλάστηση που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος του, η διαπλάτυνση και ομαλοποίησή του στα σημεία που κρίθηκε απαραίτητο, καθώς και η στήριξη των χαμηλών πρανών με νέους ξηρολιθικούς τοίχους ή με επισκευή των υπαρχόντων. Ακολούθησε τοπογραφική αποτύπωση του μονοπατιού και εκπονήθηκε μελέτη διαμόρφωσης αρχαιολογικού περιπάτου.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού του μονοπατιού αποκαλύφθηκε, εντοιχισμένο σε ξερολιθιά, τμήμα μαρμάρινου αγάλματος ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο μεταφέρθηκε στο μουσείο.

Στα πλαίσια του ίδιου έργου έγινε επίσης εκτεταμένος και συστηματικός καθαρισμός του αρχαίου θεάτρου και επισκευή των σύγχρονων ξηρολιθικών αναλημμάτων που συγκρατούν την επίχωση στο άνω μη ανεσκαμμένο τμήμα του κοίλου.

Φυλακωπή

Θέση Καλόγερος

Εκπονήθηκε μελέτη από το μηχανικό της Εφορείας Μ. Χαλκουτσάκη για την κατασκευή στεγάστρου προστασίας του υπόγειου λαξευτού νεκρικού θαλάμου του 4ου αι. π.Χ. και υποβλήθηκε προς έγκριση.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΘΗΡΑ

Αρχαία Θήρα

Εκτός από το συνήθη καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου, συνεχίστηκε το χρηματοδοτούμενο από το Υπουργείο Αιγαίου έργο «Ανάδειξη της περιοχής εισόδου και ιερών του Αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Θήρας», στα πλαίσια του οποίου οι εργασίες επικεντρώθηκαν: α) στο κτίριο της Σελλάδας και β) στο ιερό της Αφροδίτης.

Κτίριο Σελλάδας

Συνεχίστηκε[66] για δεύτερη συνεχή χρονιά και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός του κτιρίου που βρίσκεται στην κορυφογραμμή της Σελλάδας, στο βραχώδες έξαρμα που υψώνεται αμέσως ανατολικά του τέρματος της αμαξιτής οδού που οδηγεί στην αρχαία Θήρα (Πίν. 334 α). Το κτίριο είχε αποκαλυφθεί το 1900 κατά τις μεγάλες γερμανικές ανασκαφές, με την πάροδο όμως ενός αιώνα από την αποκάλυψή του είχε πλέον καλυφθεί εκ νέου, σχεδόν ολοκληρωτικά, από χώματα. Παρά την αποτύπωσή του στο τετράγωνο C 14 του τοπογραφικού σχεδίου της αρχαίας Θήρας που εκπόνησαν οι Γερμανοί[67], δεν αναφέρεται πουθενά στη δημοσίευσή τους, όπου η μόνη μνεία σε αυτό γίνεται με αφορμή την παρουσίαση δύο πήλινων ειδωλίων – μιας κόρης των αρχών του 7ου αι. π.Χ. και ενός πτηνού, πιθανώς του 6ου αι. π.Χ. – και περιορίζεται στην αναφορά σε αυτό ως τόπου εύρεσής τους[68].

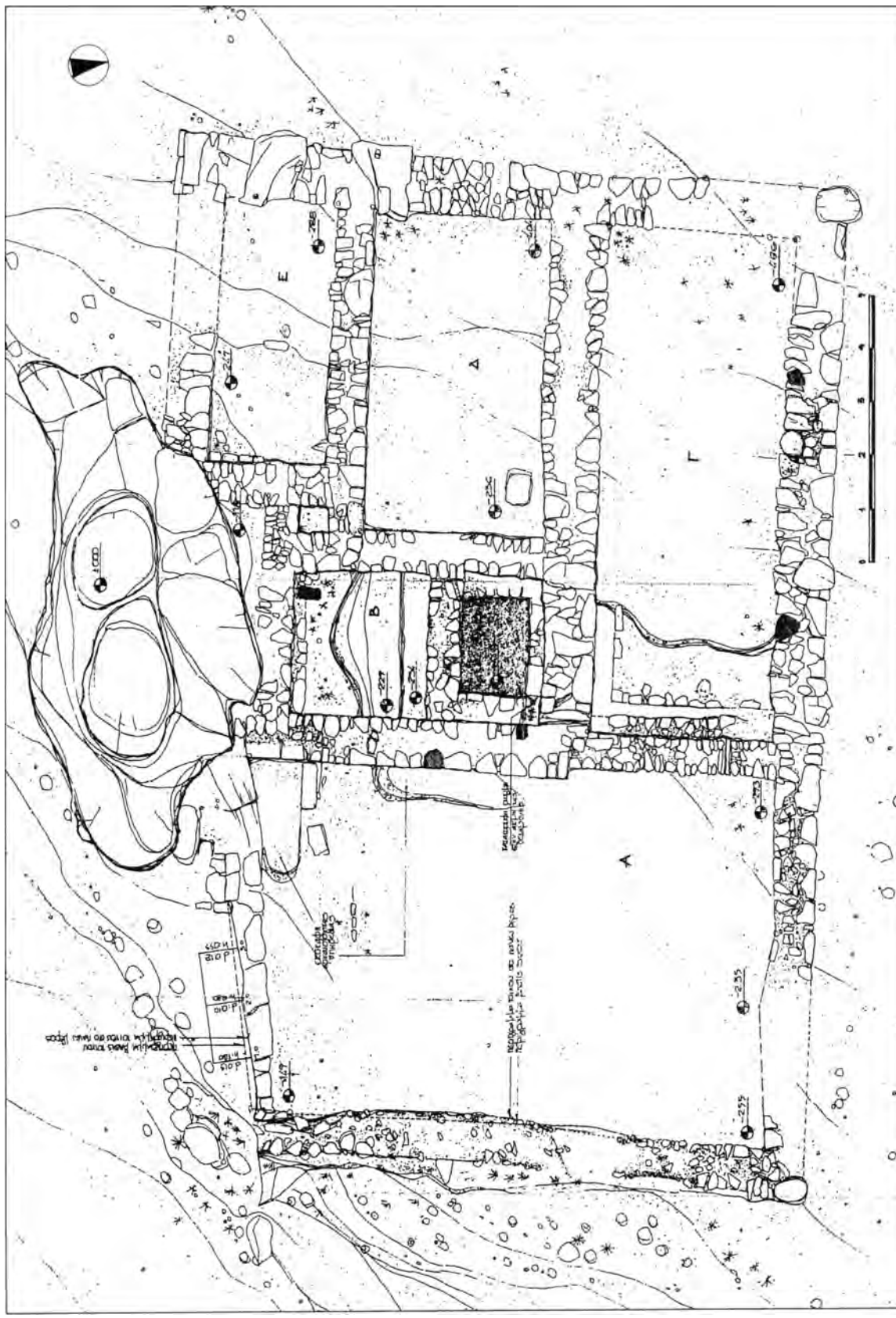
Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο με προσανατολισμό Α.-Δ., το οποίο αποτελείται από τέσσερις χώρους, που καταλαμβάνουν το δυτικό του τμήμα, και ένα μεγάλο ορθογώνιο χώρο, πιθανότατα αυλή, που καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό του τμήμα (Σχέδ. 4). Οι τέσσερις χώροι είχαν ανασκαφεί σε όλη τους την έκταση από τους Γερμανούς, ενώ από την αυλή είχε ανασκαφεί μόνο μικρό της τμήμα. Δυστυχώς από το κτίριο σώζονται μόνο τα κατώτατα μέρη των τοίχων του. Ασφαλώς η θέση του στην κορυφογραμμή της Σελλάδας, με το έντονα κεκλιμένο έδαφος και τους ισχυρούς βόρειους ανέμους, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην καταστροφή του. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων του ποικίλλει από Α. προς Δ. και από Ν. προς Β., ανάλογα με την κλίση του εδάφους. Καλύτερα, σε ύψος έως 1,30 μ., σώζεται ο νότιος τοίχος της αυλής, ενώ οι περισσότεροι τοίχοι διατηρούνται ουσιαστικά στο επίπεδο της θεμελίωσης. Οι τοίχοι, πάχ. 0,80-1 μ., με θεμέλια, πάχ. 1,10-1,20 μ., είναι χτισμένοι με μεγάλους ασβεστόλιθους αδρομερώς δουλεμένους, χωρίς συνδετικό κονίαμα και εδράζονται στο φυσικό σχιστολιθικό έδαφος της περιοχής. Το σωζόμενο ύψος τους δεν επιτρέπει καν τον εντοπισμό της θέσης των θυρών των χώρων. Το μόνο διαπιστωμένο άνοιγμα βρίσκεται στο νότιο τοίχο της αυλής (χώρος Α), όπου σχηματίζεται κλίμακα, μήκ. 0,90 μ., από τρεις βαθμίδες, η οποία φαίνεται να αποτελούσε και την κύρια πρόσβαση, αν όχι τη μόνη, στο κτίριο. Στο χώρο Α, διαστ. 11 × 6,90 μ., κατά μήκος του νότιου τοίχου του σχηματίζεται χαμηλό θρανίο, ύψ. 0,22 και πλ. 0,50 μ., από μεγάλους πλακοειδείς ασβεστόλιθους (Πίν. 334 β).

Αμέσως δυτικά του χώρου Α οι υπόλοιποι τέσσερις χώροι διατάσσονται ως εξής: Ένας επιμήκης ορθογώνιος

66. Στο έργο απασχολήθηκε και η έκτακτη αρχαιολόγος Κ. Τσεκούρα.

67. *Thera* III, Berlin 1904, σχέδ. 2.

68. Ό.π., σ. 78, υποσημ. 6. Για τα ειδώλια, βλ. εικ. 59-60, στην ίδια σελίδα.

Σχέδ. 4. Αρχαία Θήρα. Κάτοψη του κτιρίου της Σελλάδας.

χώρος (χώρος Γ), διαστ. 3,80×9,40 μ., αναπτύσσεται, με προσανατολισμό Α.-Δ., κατά το βόρειο τμήμα του χώρου Α καλύπτοντας την υπόλοιπη έκταση του κτιρίου στο βόρειο τμήμα του, το οποίο έχει έτσι μήκος στη βόρεια όψη του 19 μ. Αμέσως νότια του χώρου Γ, κατά το ανατολικό του τμήμα, διαμορφώνεται ένας χώρος μικρότερος (χώρος Β), διαστ. 2,50×5,20 μ., ο οποίος αναπτύσσεται, με προσανατολισμό Β.-Ν., κατά το νότιο τμήμα του χώρου Α. Στα δυτικά του χώρου Β διαμορφώνονται δύο ακόμη χώροι, με προσανατολισμό και οι δύο Α.-Δ.: ο χώρος Δ, διαστ. 3,80×5,90 μ., και αμέσως νότια αυτού ο χώρος Ε, διαστ. 2,50×4,80 μ. Ο νότιος τοίχος του χώρου Ε βρίσκεται κατά 1,20 μ. νοτιότερα του νότιου τοίχου του χώρου Β. Στην εξωτερική γωνία που σχηματίζουν ο νότιος τοίχος του χώρου Β και ο ανατολικός του χώρου Ε υψώνεται μεγάλο σχιστολιθικό βραχώδες έξαρμα, στην ύπαρξη του οποίου οφείλεται προφανώς και η συγκεκριμένη διαμόρφωση των χώρων αυτών. Τον ανατολικό τοίχο του χώρου Ε δεν αποτελεί ο δυτικός τοίχος του χώρου Β, όπως συμβαίνει με τον παρακείμενό του χώρο Δ, αλλά άλλος τοίχος ο οποίος βρίσκεται δυτικότερα. Το κενό που σχηματίζεται μεταξύ των δύο παράλληλων τοίχων κλείνει προς Β. ο νότιος τοίχος του χώρου Δ και προς Ν. η προς Δ. προέκταση του νότιου τοίχου του χώρου Β.

Το βόρειο τμήμα του χώρου Β καταλαμβάνει δεξαμενή, διαστ. 1,80×1,40 μ. περίπου, τα τοιχώματα της οποίας κάλυπτε υδραυλικό κονίαμα. Υπολείμματά του σώζονται κατά τόπους σε όλα τα τοιχώματά της πλην του βόρειου, ενώ στο κατώτατο μέρος των τοιχωμάτων το κονίαμα διατηρείται ακόμη σε σχετικά καλή κατάσταση. Το ίδιο κονίαμα καλύπτει και το δάπεδο της δεξαμενής, το οποίο βρίσκεται σε βάθος 2,42 μ. από την άνω σωζόμενη επιφάνεια των τοιχωμάτων της.

Για την κατασκευή της δεξαμενής χτίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. που απομόνωσε το βόρειο τμήμα του χώρου Β, ενώ ο ανατολικός και δυτικός του τοίχος κατά το τμήμα του αυτό επενδύθηκαν με τοιχάρια. Στο βόρειο τοίχωμα της δεξαμενής, διαπιστώνεται ότι κατά το ανατολικό του τμήμα σχηματίζεται παραστάδα, η οποία είναι επίσης επενδεδυμένη με το ίδιο κονίαμα, το οποίο μάλιστα καλύπτει και την ενσωματωμένη στο βόρειο τοίχωμα παρειά της. Το στοιχείο αυτό φαίνεται να δηλώνει τη μετασκευή της δεξαμενής σε κάποια χρονική στιγμή, υπόθεση στην οποία συνηγορούν και άλλα στοιχεία. Η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι αρχικά η δεξαμενή συνεχιζόταν και πέρα από το βόρειο τοίχο του χώρου Β και ότι το βόρειο τοίχωμά της, από τη δυτική δηλαδή παρειά της παραστάδας μέχρι και το δυτικό τοίχωμά της, κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη φάση, μειώνοντας τον αρχικό χώρο της δεξαμενής. Πάντως τα στοιχεία της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου του χώρου Β δεν φαίνεται να υποστηρίζουν την υπόθεση αυτή και επομένως το θέμα, πριν από την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνησή του παραμένει ανοιχτό.

Η εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου του χώρου Β είναι επενδεδυμένη με τοιχάριο, πάχ. 0,30 μ., και αμέσως βόρειά του σώζονται υπολείμματα λιθόστρωτου, πιθανώς, δαπέδου.

Στο χώρο Γ σχηματίζεται κατά μήκος του ανατολικού του τοίχου κτιστός αγωγός, πλ. 0,20 μ. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου Γ είναι αρκετά μικρότερου πάχους από όλους τους υπόλοιπους τοίχους του κτιρίου – μόλις 0,60 μ., έναντι των 0,80 μ. το λιγότερο των υπολοίπων – και επιπλέον δεν σχηματίζει πρόσωπο με την ανατολική παρειά του ανατολικού τοίχου του χώρου Β, ως συνέχεια αυτού, αλλά εισέχει από αυτόν κατά 0,18 μ. και φαίνεται να αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση στο κτίριο. Στην περίπτωση αυτή αρχικά ο χώρος Γ και η αυλή θα αποτελούσαν ενιαίο χώρο.

Το σχιστολιθικό έδαφος καλύπτεται σε όλους τους χώρους από στρώμα φερτής ελαφρόπετρας, το πάχος του οποίου κυμαίνεται ανάλογα με την κλίση του εδάφους και είναι ισχυρότερο στο χώρο Γ, όπου παρατηρούνται και οι εντονότερες κλίσεις τόσο προς Δ. όσο και προς Β. Το στρώμα αυτό αποτελούσε το απαραίτητο για τη δημιουργία επίπεδης επιφάνειας υπόστρωμα των δαπέδων, από τα οποία δεν έχει σωθεί κανένα στοιχείο, με εξαίρεση τα υπολείμματα λιθόστρωτου στο χώρο Β, που πιθανώς ανήκουν στο δάπεδο του χώρου και φαίνεται ότι αποτελούνταν από πατημένο χώμα.

Τα ευρήματα, η συντήρηση των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, είναι λιγοστά και περιλαμβάνουν κυρίως όστρακα μικκύλων αγγείων: αρυβάλλων, πινακίων, κοτυλών, σκύφων, κυλίκων, οινοχοών, φιαλών, πυξίδων κ.ά. Βρέθηκαν ακόμη λίγα όστρακα χρηστικών αγγείων, μεταξύ των οποίων τα περισσότερα από υδρίες, μερικά τμήματα πήλινων ειδωλίων, λίγες χάντρες από φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο κ.ά., τεμάχια αυγών στρουθοκαμήλου, λίγα χάλκινα αντικείμενα, τμήματα αναθηματικών πινακιδίων από ασβεστόλιθο κ.ά. Τα ευρήματα είναι ανάλογα σε όλους τους χώρους, ενώ το μεγαλύτερο αριθμό τους απέδωσε μικρός αποθέτης που εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της αυλής. Χρονολογούνται από τον 8ο έως τον 6ο αι. π.Χ., ενώ τα λίγα όστρακα που ανήκουν στην ύστερη αρχαιότητα βρέθηκαν στην επίχωση που κάλυψε το κτίριο μετά την καταστροφή του. Σημαντικός είναι και ο αριθμός των οστών ζώων, μεταξύ των οποίων τα περισσότερα φαίνεται να είναι δόντια χοίρων.

Το μέγεθος του κτιρίου αλλά και η θέση του στις παρυφές της πόλης υποδηλώνουν καταρχάς ένα κτίριο δημόσιου χαρακτήρα, ενώ τα ευρήματα με τον καθαρά αναθη-

ματικό τους χαρακτήρα παραπέμπουν σε ιερό. Τα υπάρχοντα στοιχεία δεν μπορούν να θεωρηθούν επαρκή για απόλυτα ασφαλή απόδοση του ιερού σε συγκεκριμένη θεότητα, όμως η θέση του *πρό πόλεως*, και μάλιστα σε άμεση γειτνίαση με τα νεκροταφεία της πόλης αλλά και στην περιοχή όπου ξεκινούν οι δρόμοι που οδηγούν από την πόλη στο βόρειο και το νότιο κάμπο της, η ύπαρξη δεξαμενής στο κτίριο, καθώς και ο σημαντικός αριθμός οστών ζώων που βρέθηκαν, κατά πάσαν πιθανότητα χοίρων, προσανατολίζουν στην ταύτισή του ως ιερού Δήμητρας, ενώ το γραπτό ειδώλιο χοίρου που βρέθηκε στον αποθέτη, αν και μοναδικό, επιτρέπει την καταρχάς διατύπωση της υπόθεσης αυτής.

Αν και ο καθαρισμός του κτιρίου έχει ολοκληρωθεί, απαιτείται περαιτέρω επιμέρους ανασκαφική διερεύνηση του κτιρίου για την επίλυση μερικών τουλάχιστον από τα ερωτήματα που η μέχρι τώρα έρευνα θέτει.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την αποχωμάτωση της δεξαμενής βρέθηκε, στην ανώτερη επίχωσή της, επιτύμβιος ενεπίγραφος ασβεστολιθικός κυβόλιθος με κυμάτιο. Μετά την ανάγνωση της επιγραφής διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για την επιγραφή *IG* XII 3, 1625 και από τα στοιχεία που δίνονται κατά τη δημοσίευσή της προκύπτει ότι βρέθηκε από τους Γερμανούς στο κτίριο αυτό το 1900, στο οποίο προφανώς είχε μεταφερθεί από αλλού.

Παράλληλα με τον καθαρισμό και την έρευνα του παραπάνω κτιρίου και του Αφροδισίου (βλ. παρακάτω) πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης της περιοχής, οι οποίες περιελάμβαναν την περίφραξη με ξερότοιχο του κτιρίου της κορυφογραμμής της Σελλάδας, τη σταδιακή δημιουργία νέας ομαλότερης πρόσβασης στον αρχαιολογικό χώρο σε συνδυασμό με τη διευθέτηση των προϊόντων αποχωμάτωσης των μνημείων κ.ά., ενώ παράλληλα έγινε κατά τόπους και ομαλοποίηση της δύσβατης ατραπού που αποτελεί τη σημερινή είσοδο του αρχαιολογικού χώρου για τη μείωση της επικινδυνότητάς της.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Ιερό Αφροδίτης

Συνεχίστηκε το έργο που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 1996 με τον καθαρισμό του χώρου του λεγόμενου «τάφου του Schiff»[69] από τα χώματα που στο μεταξύ τον είχαν καλύψει, με σκοπό την επανεξέταση των προβλημάτων που αυτός έθετε, αφού αποτελούσε μοναδική εξαίρεση στην κανονικότητα των θηραϊκών ταφών. Ο λεγόμενος «τάφος του Schiff» βρίσκεται κοντά στην είσοδο της αρχαίας Θήρας, όπου στέκει ακόμη κατά χώραν ένας όρθια τοποθετημένος ογκόλιθος, στη βόρεια πλευρά του οποίου είναι χαραγμένη η αρχαϊκή επιγραφή *IG* XII, 3, 1615, ο οποίος είχε ερμηνευθεί από τον ανασκαφέα του τάφου ως το επιτύμβιο σήμα του. Ήδη από τον πρώτο καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι ο Schiff είχε αποκαλύψει μόνο εν μέρει τον «τάφο», αφού στο λάκκο του είχαν απομείνει χάλκινα και πήλινα αντικείμενα (δαχτυλίδια, πόρπες, περόνες, αρύβαλλοι και πινάκια), καθώς και οστά ζώων, ενώ η συνέχιση της συστηματικής πλέον διερεύνησής του απέδειξε ότι ο θεωρούμενος τάφος ήταν ένα μικρό μέρος αποθέτη ιερού. Η επιγραφή: *ΑΦΟΡΔΙΤΑΣ* (κρητικός τύπος του ονόματος της θεάς Αφροδίτης), χαραγμένη σε πόδι αττικής κύλικας των μέσων του 6ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στον αποθέτη οδήγησε στην ασφαλή ταύτιση του χώρου με ιερό Αφροδίτης (Πίν. 334 γ).

Όπως έδειξε η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα η ζωή του ιερού της Αφροδίτης διήρκεσε από την ύστερη γεωμετρική εποχή (τέλη 8ου αι. π.Χ.) μέχρι και τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, ενώ κατά τον 7ο-8ο αι. μ.Χ., όταν οι χριστιανοί επανακατοίκησαν το χώρο της αρχαίας Θήρας, η χρήση έτοιμου οικοδομικού υλικού από το ιερό στην εσπευσμένη οχύρωση της εισόδου της πόλης κατέστρεψε το ιερό και ο χώρος του χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως νεκροταφείο και οστεοφυλάκιο. Διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις: στην πρώτη του φάση το ιερό φαίνεται ότι αποτελείται από δύο κάθετους μεταξύ τους χώρους, διασπ. 7,25×2,87 (χώρος Α, στα βόρεια) και 3,50×3,50 μ. (χώρος Β, στα νότια) αντίστοιχα, που επικοινωνούν μεταξύ τους και οι τοίχοι των οποίων είναι χτισμένοι με μεγάλους ασβεστόλιθους αδρομερώς δουλεμένους, που εδράζονται στο φυσικό σχιστολιθικό έδαφος της περιοχής. Στα τέλη του 1ου με αρχές 2ου αι. μ.Χ. χρονολογείται η δεύτερη οικοδομική φάση, κατά την οποία πραγματοποιήθηκε ριζική ανακαίνιση του ιερού. Η ανακαίνιση αυτή περιλαμβάνει κυρίως την κατασκευή εισόδου με ελεύθερη κλίμακα από τρεις βαθμίδες στο βόρειο τοίχο του ιερού, την υπερύψωση κατά 1 μ. των δαπέδων και των δύο χώρων, την κατασκευή ημικυκλικού λίθινου βάθρου στο νότιο τμήμα του χώρου Β και την κατασκευή ενός άλλου χώρου (χώρος Γ) στα νότια του χώρου Β. Η έρευνα του χώρου Γ δεν έχει ολοκληρωθεί. Κατά την ανακαίνιση καταχώσθηκαν κάτω από τα δάπεδα των χώρων Α και Β και, όπως φαίνεται και στο χώρο Γ, τα πάσης φύσεως μικροαναθήματα που είχαν αφιερωθεί στο ιερό από την αρχή της λειτουργίας του μέχρι την ανακαίνισή του. Τη δημιουργία του νέου αυτού αποθέτη κατά την ανακαίνιση του ιερού επιβεβαιώνει το γεγονός ότι τα αναθήματα που βρέθηκαν σε αυτόν δεν είναι στρωματογραφημένα και κατά συνέ-

69. *Thera* II, Berlin 1903, σ. 295 κ.ε.

πεια η κατάχωσή τους έγινε σε μια χρονική στιγμή. Τα ευρήματα που απέδωσε ο αποθέτης είναι κυρίως μικροαντικείμενα που σχετίζονται με τη γυναικεία αμφίεση και τον καλλωπισμό: αρύβαλλοι, αλάβαστρα, ληκύθια, χάλκινες πόρπες, περόνες, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, σκαραβαίοι από φαγεντιανή, σφραγιδόλιθοι, ψήφοι περιδεραίων από υαλόμαζα ή φαγεντιανή. Η ποσότητά τους – πάνω από 700 αρωματοδοχεία και περί τα 400 κοσμήματα ή τμήματα τέτοιων – είναι εντυπωσιακή, ενώ δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η έρευνα του αποθέτη. Ο καθαρισμός, η συγκόλληση και η συντήρηση των ευρημάτων, εργασίες εξαιρετικά χρονοβόρες εξαιτίας της πληθώρας και της φύσης των ευρημάτων, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Η δυσανάγνωστη επιγραφή του ογκόλιθου, που κατά την ανακαίνιση του ιερού παρέμεινε στην αρχική του θέση και χρησίμευε ως παραστάδα της νέας θύρας εισόδου, απαιτεί μια νέα ερμηνεία, αφού ανατράπηκαν όλα τα στοιχεία που στήριζαν την άποψη ότι αναφέρει όνομα νεκρού. Η αναγραφή μιας ιδιότητας της λατρευόμενης θεότητας φαίνεται πλέον η πιθανότερη ερμηνεία της.

Με τη ριζική ανακαίνιση του ιερού της Αφροδίτης συμπίπτουν χρονικά (2ος αι. μ.Χ.) οι γνωστές από το ψήφισμα *IG* XII, 3326 ευεργεσίες του επιφανούς Θηραίου Τιβέριου Φλάουιου Κλειτοσθένη Κλαυδιανού, οι οποίες μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν και τη φροντίδα του ιερού της Ειλειθυίας, ενός ιερού που δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Πέρα από τη χρονική αυτή σύμπτωση, η ανάθεση στο ιερό της Αφροδίτης ειδωλίων καθιστών γυναικείων δαιδαλικών μορφών που απεικονίζουν κουροτρόφο θεότητα καθιστά ιδιαίτερα δελεαστική αλλά και αρκετά πιθανή την υπόθεση ότι το αναφερόμενο στο ψήφισμα ιερό της Ειλείθυιας ταυτίζεται με το ιερό της Αφροδίτης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΙΓΑΛΑΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΑΦΗ

Με βάση την απογραφή και τη φωτογραφική τεκμηρίωση που πραγματοποιήθηκε το 1997 στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης στο Καστέλι, κατά την οποία σημειώθηκε η ακριβής τους θέση στο τοπογραφικό που εκπονήθηκε και καταγράφηκαν σε ξεχωριστό κατάλογο τα ορατά γλυπτά και οι επιγραφές, ξεκίνησε φέτος κυρίως με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου η εργασία περισυλλογής και μεταφοράς τους στην Αρχαιολογική Συλλογή Ανάφης[70]. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι συνθήκες μεταφοράς είναι εξαιρετικά δύσκολες δεδομένου ότι δεν υπάρχει αμαξιτός δρόμος που να συνδέει το χωριό με τους αρχαιολογικούς χώρους. Έτσι απαιτείται καθημερινή μετάβαση και επιστροφή πεζή διάρκειας τριών ωρών ή η μερική μετάβαση με λέμβο στην παραλία του Ρούκουνα και περπάτημα μιας ώρας. Επίσης τα αρχαία βρίσκονται στην πλαγιά ενός αρκετά μεγάλου λόφου. Σε πρώτο στάδιο τα γλυπτά συσκευάστηκαν κατάλληλα σε ξύλινα κιβώτια. Για τη μεταφορά τους στην πλαγιά του βουνού κατασκευάστηκε ειδικό καρότσι, το οποίο έσυραν ζώα και άνθρωποι μέχρι την παραλία του Ρούκουνα κάτω από το Καστέλι. Εκεί με αυτοσχέδια αποβάθρα φορτώθηκαν σε σκάφος, το οποίο με ταυτάριθμα δρομολόγια μετέφερε τα αρχαία στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου από όπου, τέλος, με μηχανικά μέσα μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή στο χωριό. Με τη μέθοδο αυτή, η οποία δοκιμάστηκε με μεγάλη επιτυχία πέρυσι, μεταφέρθηκαν τα παρακάτω αρχαία, ενώ στο χώρο παραμένει ακόμη ικανός αριθμός γλυπτών και επιγραφών:

1. Αριθ. κατ. 50 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 16). Ρωμαϊκό ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα. Ύψ. 1,85 μ.

2. Αριθ. κατ. 51 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 17) (Πίν. 335 α). Ρωμαϊκό ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα με την πλίνθο του. Ύψ. 1,85 μ.

3. Αριθ. κατ. 52 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 27). Ρωμαϊκή ακέφαλη ανδρική προτομή. Ύψ. 0,65 μ.

4. Αριθ. κατ. 53 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 32) (Πίν. 335 δ). Ρωμαϊκή ακέφαλη ανδρική προτομή. Ύψ. 0,62 μ.

5. Αριθ. κατ. 54 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 39) (Πίν. 335 γ). Ρωμαϊκή ακέφαλη ανδρική προτομή. Ύψ. 0,82 μ.

6. Αριθ. κατ. 55 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 40) (Πίν. 335 γ). Ρωμαϊκή ακέφαλη ανδρική προτομή. Ύψ. 0, 82 μ.

7. Αριθ. κατ. 56. Άνω τμήμα μικρής αετωματικής ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης. Σωζ. ύψ. 0,26 μ.

8. Αριθ. κατ. 57. (Πίν. 335 β). Ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος[71] από την περιοχή του Ρούκουνα:

ΑΠΠΟΛΩΝΙ ΔΕΚΑΤΑΝ
ΑΛΚΙΠΠΟΣ ΠΑΡΙΟΣ ΕΠΟΙΗΣΕΝ

9. Αριθ. κατ. 46 (Αριθ. κατ. Υπαίθρου Ανάφης 42). Τμήμα ενεπίγραφου βάθρου επιτύμβιου αγάλματος με την επιγραφή: *ΜΟΙΡΑ*.

10. Αριθ. κατ. 48. Τμήμα αετωματικής επιτύμβιας στήλης. Σωζ. ύψ. 0,22 μ.

70. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 954.

71. *Inscriptiones Insularum Maris Aegaei*, III, VI, *Anaphe*, σ. 257.

ΑΝΔΡΟΣ

Μουσείο Άνδρου

Στο Μουσείο Άνδρου πραγματοποιήθηκαν εργασίες καταγραφής και τακτοποίησης των ευρημάτων. Στο εργαστήριο συντήρησης κεραμικών συντηρήθηκαν ευρήματα από το ιερό της Υψηλής και τη σωστική ανασκαφή στο Στρόφιλα. Στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλων συντηρήθηκαν λιγοστά ευρήματα από την Άνδρο, πολυάριθμα όμως από τα άλλα νησιά της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ: την Κίμωλο (παλαιές ανασκαφές Ελληνικών), τη Σάμο (ανασκαφή γεωμετρικού νεκροταφείου Πυθαγορείου) και τη Θήρα (ανασκαφή ιερού Αφροδίτης).

Επίσης φέτος ξεκίνησε προσπάθεια βελτίωσης του μικροκλίματος των αποθηκών και του εργαστηρίου του μουσείου, όπου από χρόνια παρατηρούνται υψηλά επίπεδα υγρασίας, εξαιρετικά επικίνδυνα για τα αρχαία. Έτσι με προδιαγραφές της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων τοποθετήθηκε στην αποθήκη αφυγραντής υψηλών δυνατοτήτων και επισκευάστηκαν οι υδρορροές.

Συνεχίστηκαν οι καταγραφές των ευρημάτων και για το σκοπό αυτό εκπονήθηκε πρόγραμμα αρχειοθέτησης σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΔΗΛΟΣ

Προκειμένου να δημιουργηθεί το απαραίτητο εργαστήριο για τη συντήρηση ψηφιδωτών, κονιαμάτων και τοιχογραφιών μέσα στο μουσείο ώστε να μην επιβαρυνθεί με επιπλέον κτίσματα ο αρχαιολογικός χώρος, εκκενώθηκε η αίθουσα XIV που λειτουργούσε ως αποθήκη επιγραφών. Οι επιγραφές μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν σε στοά του νότιου αιθρίου, η οποία διαμορφώθηκε κατάλληλα με κλείσιμο των μεσοκιόνιων ανοιγμάτων και εγκατάσταση ραφιών.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα

Στην αποθήκη Φραγκαντώνη στο Κάστρο, όπου στεγάζονται όλα τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών του Αγίου Ανδρέα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, τακτοποίησης και καταγραφής.

Η υπογράφουσα με τη βοήθεια των φοιτητών αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Πετρόχειλου και Ι. Παπαμαγκανά ξεκίνησε την καταγραφή των ακέραιων ευρημάτων, κυρίως μικροαντικειμένων (ειδώλια, σφονδύλια, λίθινα εργαλεία, σφραγίδες κτλ.). Συνολικά καταγράφηκαν 200 αντικείμενα. Επίσης εκπονήθηκε πρόγραμμα καταχώρησης των καταγεγραμμένων ευρημάτων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΜΗΛΟΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ευρημάτων του ΠΚ νεκροταφείου στο Ριβάρι από το μόνιμο συντηρητή της Εφορείας Λ. Αλεφραγκή, ενώ παράλληλα συγκολλήθηκε και συντηρήθηκε μέρος των ευρημάτων της ανασκαφής του αρχαίου θεάτρου από την έκτακτη συντηρήτρια Ε. Γκιούλμπα.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΠΑΡΟΣ

Στο Μουσείο Πάρου παραδόθηκε τμήμα μικρής επιτύμβιας στήλης που εντάσσεται στην ομάδα παριανών επιτύμβιων στηλών της περιόδου του αυστηρού ρυθμού[72] (Πίν. 336 α). Την παράδοση έκανε ο Παπαγιάκομος, κάτοικος Παροικιάς, ο οποίος βρήκε τη στήλη κατά την κατεδάφιση παλαιάς οικίας στην Παροικιά. Κατά πάσαν πιθανότητα η στήλη προέρχεται από το επίσημο νεκροταφείο της πόλης, στη θέση Βίτζι. Σε αυτό συνηγορεί όχι μόνον η εξαίρετη ποιότητα της εργασίας αλλά και το μέγεθος της στήλης, αφού έχουν βρεθεί και άλλες στήλες του ίδιου περίπου μεγέθους, όπως π.χ. η στήλη Πεπλοφόρου αριθ. κατ. 948 από την Καταπολιανή και η ανθεμωτή στήλη με κεφάλι κόρης που προέρχεται από το νεκροταφείο. Σώζονται τα 2/3 περίπου της στήλης. Η καλή ποιότητα του λεπτόκοκκου παριανού μαρμάρου ήταν το τέλειο μέσον για την απόδοση της λεπτής γυναικείας μορφής, η οποία παριστάνεται στραμμένη προς τα δεξιά φορώντας μακρύ χιτώνα που φθάνει μέχρι τα σφυρά. Οι πυκνές και λεπτές κάθετες πτυχώσεις, οι οποίες έχουν αποδοθεί αριστουργηματικά, τονίζουν τον κάθετο άξονα και δίνουν ραδινότητα στη μορφή. Επάνω από το χιτώνα η μορφή φορεί μακρύ ιμάτιο, του οποίου οι

72. Φ. Ζαφειροπούλου, Ανάγλυφη στήλη κόρης από την Πάρο, στο: Σταμπολίδης (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 14), σ. 266-276, πίν. 1.

πτυχώσεις είναι ακόμη πιο λεπτές και πυκνές και διαφοροποιούνται έτσι από τις πτυχές του χιτώνα, πράγμα ιδιαίτερα εμφανές στον αριστερό μηρό της. Ο γλύπτης έχει επιτύχει να αποδώσει τη λεπτότητα του υφάσματος, κάτω από το οποίο διαγράφεται το γυναικείο σώμα. Η δεξιά άκρη του ιματίου πέφτει από το δεξιό ώμο, αναδιπλώνεται στο λυγισμένο και προτεταμένο δεξιό χέρι και φθάνει μέχρι το μέσον του μηρού. Το έργο σώζεται αποσπασματικά και είναι πολύ δύσκολο να πει κάποιος αν ο χιτώνας είναι ζωσμένος ή όχι. Ο εντελώς κάθετος τρόπος απόδοσης των πτυχώσεων θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι ο χιτώνας δεν είναι ζωσμένος. Σε αυτή την περίπτωση όμως είναι δύσκολη η ερμηνεία της ταινίας που κρατεί στο αριστερό της χέρι η γυναικεία μορφή και το άκρο της παριστάνεται αναδιπλωμένο στο ύψος της μέσης περίπου. Είναι πολύ πιθανόν να είναι η άκρη μιας ζώνης που δένει στη μέση της. Η κίνηση είναι παρόμοια με το ανάγλυφο από το Πρυτανείο της Θάσου, που βρίσκεται στο Λούβρο, αλλά σε αυτή την περίπτωση είναι φανερό ότι οι μορφές κρατούν στεφάνια. Με το θασιακό έργο μπορεί να συγκριθεί το παριανό όσον αφορά την απόδοση των μορφών και των πτυχώσεων των ενδυμάτων. Η μορφή παριστάνεται σε ένα πλαίσιο που ορίζεται από εξέχοντα κανόνα στις τέσσερις πλευρές. Ο κανόνας της κάτω πλευράς προεξέχει περισσότερο δημιουργώντας έτσι ένα δάπεδο, στο οποίο φαίνεται να πατά η μορφή. Πολύ καλά έχουν αποδοθεί τα χαμηλά καττύματα των σανδαλιών που φορεί η κόρη, οι ιμάντες των οποίων θα πρέπει να ήταν αποδοσμένοι ζωγραφικά. Δυστυχώς σε κανένα σημείο του έργου δεν σώζονται ίχνη χρώματος.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΚΥΘΝΟΣ

Κάστελλας

Με την ευκαιρία αυτοψίας για εξέταση αιτήματος οικοδόμησης στην περιοχή, έγινε εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στο λόφο του Κάστελλα, θέση γνωστή για την οχυρωμένη ακρόπολη που υπάρχει στο ύψωμα[73].

Όλη η βατή βόρεια πλευρά του λόφου καλύπτεται από επιφανειακή κεραμική. Ξεχωρίζουν χονδροειδή χρηστικά άβαφα αγγεία, κυρίως χείλη πιθαριών και λεκανίδων από χονδροειδή πηλό, θραύσματα από χείλη και λαβές αμφορέων.

Περισυνελέγησαν και θραύσματα λεπτότερων αγγείων – ανάμεσα στα οποία ένα αρχαϊκών και αρκετά ελληνιστικών χρόνων – καθώς και θραύσματα χρηστικών αγγείων (κυρίως λεκανίδων), κατάλληλων ίσως και για την επεξεργασία μεταλλεύματος.

Μαυριάνου

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στις βόρειες πλαγιές του όρμου Μαυριάνου, στη νοτιοδυτική παραλία του νησιού, βρέθηκαν γύρω από την περιοχή νεότερου καμινιού και στην παραθαλάσσια πλαγιά ορμίσκου διάσπαρτα, χωρίς μεγάλη πυκνότητα, άβαφα όστρακα και δύο θραύσματα οψιανού (το ένα απολέπισμα και το άλλο λεπίδα).

ΣΕΡΙΦΟΣ

Αρχαία πόλη

Με αφορμή αυτοψίες για ανέγερση οικοδομών έγινε φέτος επιφανειακή έρευνα στις περιοχές Τσιγκούρι και Πλακανός της Χώρας, όπου εκτείνεται η αρχαία πόλη, και στο Κάστρο όπου ήταν η ακρόπολή της[74]. Η έρευνα εστιάστηκε κυρίως στο βορειοανατολικό και στον ανατολικό τομέα της πόλης, όπου σώζονται τμήματα του τείχους μαζί με άφθονη επιφανειακή κεραμική, και εντοπίζεται η θέση ενός δημόσιου οικοδομήματος, στο οποίο πιθανότατα ανήκει και το ψηφιδωτό των υστερορωμαϊκών χρόνων που σώζεται μέχρι σήμερα μέσα στην οικία κληρονόμων Μ.Ε. Μαγουλά[75] (Πίν. 336 β).

Παράλληλα έγινε λεπτομερής καταγραφή των αρχαιοτήτων που παραμένουν μέσα στους δύο ναούς, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Κάστρο και του Αγίου Ελευθερίου[76]. Πρόκειται κυρίως για κιονίσκους και τμήματα κιόνων, καθώς και για αποτμήματα βάθρων και αρχιτεκτονικών μελών.

---

73. Ο. Χατζηαναστασίου, Σημειώσεις από την Κύθνο, στο: Λ.Γ. Μενδώνη - Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος, 23-25 Ιουνίου 1994*, *Μελετήματα* 27, Αθήνα 1998, σ. 261, εικ. 13-15.

74. *RE* ΠΑ. 1732. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, Ερμούπολη 1909, σ. 70. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 606. Γ. Βαρλάς, *Σέριφος*, Αθήνα 1998, σ. 52-65.

75. H. Eberhard-Kipper, *Kykladen, Inseln des Agaeis*, 1982, σ. 87. Βαρλάς, ό.π., σ. 84-85.

76. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 606.

ΣΙΦΝΟΣ

Νεκροπόλεις

Μια νεκρόπολη εκτεινόταν στα δυτικά της πόλης, από την περιοχή των Μύλων έως την Ελευθερώτρια. Στη δυτική νεκρόπολη ανήκε και ο τάφος των υστερορωμαϊκών χρόνων που αποκαλύφθηκε[77] φέτος στη θέση Μύλοι, στη βόρεια παρειά του δρόμου προς την Απολλωνία. Στα τοιχώματα του ίδιου δρόμου, στην περιοχή της Ελευθερώτριας, εντοπίστηκαν σε «τομή» – καθώς κόπηκαν από την παλαιά διάνοιξη του δρόμου – λαξευμένοι στο βράχο κιβωτιόσχημοι τάφοι.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΗΛΟΣ

Αγία Κυριακή

Στην Αγία Κυριακή συνεχίστηκε το ερευνητικό πρόγραμμα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, υπό τη διεύθυνση της Ε. Φώτου-Jones, με την τοπογράφηση του αρχαιολογικού χώρου και τη λήψη γεωλογικών δειγμάτων. Την επίβλεψη εκ μέρους της Εφορείας είχε ο αρχαιολόγος Σ. Ραπτόπουλος, ενώ σημαντική ήταν η παρουσία του εμπειρότατου φύλακα αρχαιοτήτων Α. Νίνου.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

Αρτεμίσιον

Τη φετινή χρονιά επί τέσσερις ημέρες και με τη βοήθεια δύο εργατών έγιναν εργασίες σε έναν τομέα που είχε παλαιότερα ανασκαφεί πλήρως: καθαρισμός, μελέτη και φωτογράφηση των θεμελίων σε αρκετά σημαντικά σημεία. Οι δοκιμαστικές τομές φαίνονται στο Σχέδ. 1, 1-5 (ναός), 6-11 (στοά). Στα ανατολικά δεν βρέθηκε καμία αρχαιολογική ένδειξη ύπαρξης προδόμου του ναού του 7ου αι. π.Χ. Ε (τομές 4-5)· στα δυτικά, ο τοίχος ανάμεσα στο ναό Ε και τον ελληνιστικό ναό D δεν φαίνεται τελικά πρωιμότερος του ναού D (τομές 1-3). Η θεμελίωση της βόρειας στοάς πατεί αναμφίβολα πάνω σε αυτήν του GD48 (τομή 6). Δεν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη κάποιου κατεστραμμένου τοίχου του GD47 (τομή 11), ούτε αν ο τοίχος D (GD 47) είναι πρωιμότερος από τη βόρεια στοά (τομή 7). Στις τομές 8-9 καθαρίστηκαν οι δύο αγωγοί νερού και μελετήθηκαν τα υπολείμματα των κονιαμάτων στο βόρειο τοίχο. Στο χώρο της τομής 10, μια «αναστήλωση» της νοτιοδυτικής γωνίας της ανατολικής στοάς κάλυψε τη φάση που είχε έλθει στο φως κατά τη μεγάλη ανασκαφή την οποία είχε σχεδιάσει ο R. Vallois.

CHRISTIAN LINAS

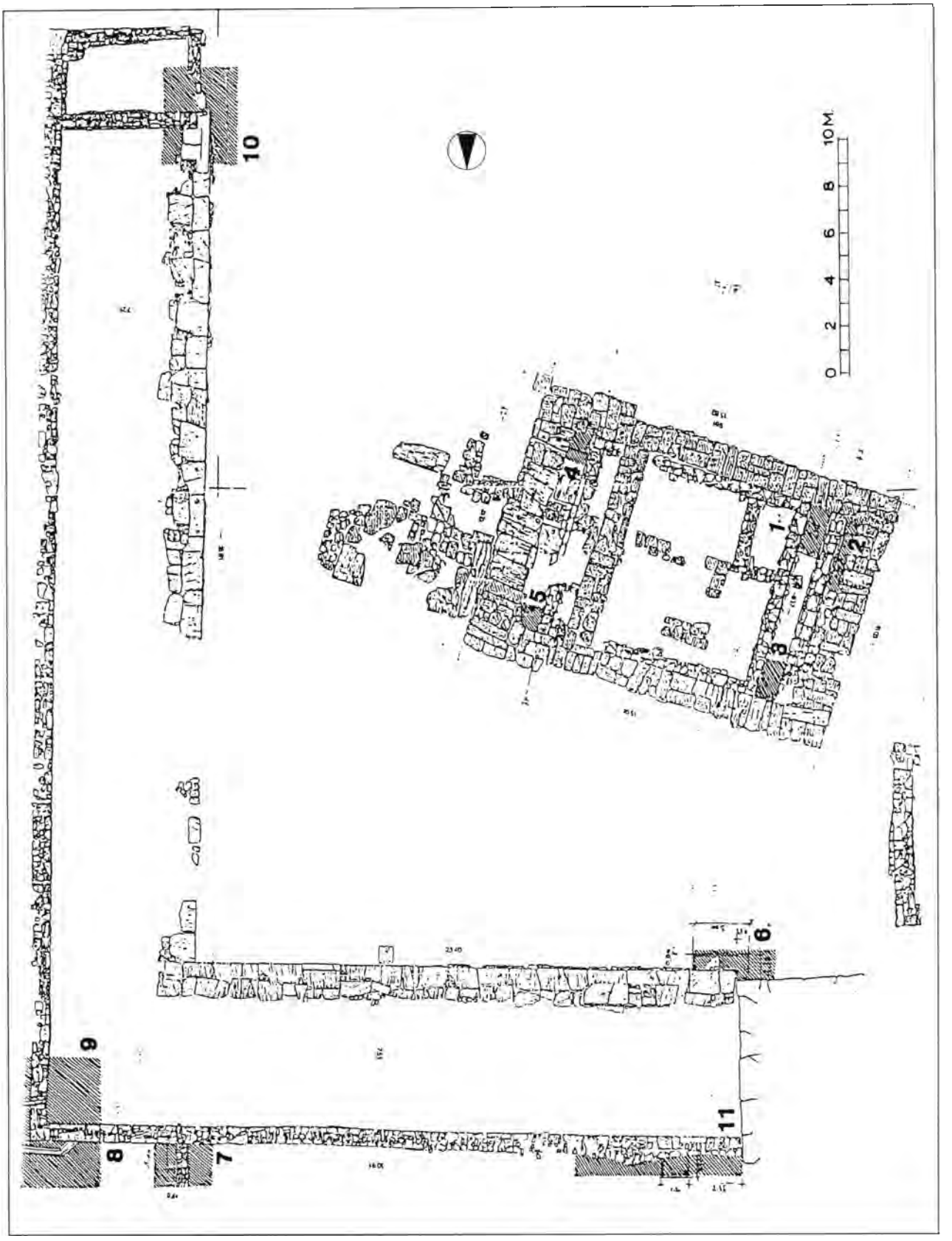
Θέατρο

Με τις εργασίες του 1997 ήλθε στο φως η πρόσβαση σε μία υπόγεια δίοδο. Φέτος αποκαλύφθηκε η έξοδός της στην ορχήστρα. Πρόκειται για ένα σκεπαστό διάδρομο, μήκ. 3,25 και μέσου πλ. 0,70 μ. (Πίν. 337 α-β). Το ύψος εσωτερικά δεν υπερβαίνει πουθενά τα 0,95 μ., οπότε οι ηθοποιοί θα περπατούσαν σκυφτοί ή με λυγισμένα γόνατα. Δεν σώθηκε καμία διευθέτηση που να διευκολύνει είτε την είσοδο στη δίοδο από το προσκήνιο είτε την έξοδο από αυτή στην ορχήστρα. Η επίχωση της διόδου περιείχε υλικό αντίστοιχο με αυτό των δηλιακών οικιών που εγκαταλείφθηκαν το 69 π.Χ. Μετά την εγκατάλειψη του θεάτρου και πριν από την επίχωση της υπόγειας διόδου αυτή χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή για τα νερά του αγωγού της ορχήστρας, που διοχετεύονταν πια εκεί μέσω ενός άλλου αγωγού.

Ανασκάφηκε επίσης μία άλλη εγκατάσταση, συμμετρική της βόρειας διόδου ως προς τον άξονα του σκηνικού οικοδομήματος (Πίν. 338 α). Είναι στενότερη και πιο επιμήκης από τη δίοδο και το επίπεδο του δαπέδου της διαφέρει. Μοιάζει με τάφρο λαξευμένη στο γρανίτη, μέσου πλ. 0,55 και μήκ. 4,24 μ.

Το άνοιγμα στο διάδρομο, πίσω από την πρόσοψη του προσκηνίου, είναι στην ίδια ευθεία με αυτό της βόρειας διόδου. Στα ανατολικά μιας κλίμακας το δάπεδο παρουσιάζει ομαλή κλίση σε μήκος 2,20 μ. Στη συνέχεια ανοίγεται ένας λάκκος με διανοιγόμενα προς τα κάτω τοιχώματα, που προς Α. ορίζεται από ένα κτιστό θρανίο. Στο υπόλοιπο τμήμα της τάφρου το δάπεδο ανυψώνεται έως το ύψος ενός σκαλοπατιού που βρίσκεται στο άκρο της. Κανένα τμήμα της στέγασης δεν σώθηκε κατά χώραν, όμως στην επίχωση βρέθηκαν πολυάριθμα κομμάτια πλακών από γνεύσιο, πάχ. 0,06 μ. περίπου, που θα μπορούσαν να

77. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Κ. Τσεκούρα.

Σχέδ. 1. Δήλος. Αρτεμίσιον. Κάτοψη του ναού και της στοάς.

θεωρηθούν ως καλυπτήριες. Με τέτοια στέγαση, το εσωτερικό ύψος ανάμεσα στο άνοιγμα κάτω από το προσκήνιο και τον κεντρικό λάκκο υπολογίζεται μεταξύ 0,55 και 0,85 μ. Στο λάκκο έφθανε τα 1,50 και τα 0,90 μ. περίπου στα ανατολικά του. Μπορούσε κανείς λοιπόν να σταθεί όρθιος στον κεντρικό λάκκο ή να κάθεται στο θρανίο στο πλάι του και από εκεί να ανέβει την κλίμακα και να βγει στην ορχήστρα. Οι μορφολογικές διαφορές μεταξύ των δύο υπόγειων εγκαταστάσεων εξηγούνται πιθανώς εν μέρει από διαφορές στη χρήση τους.

Το θέατρο της Δήλου και αυτό της Κορίνθου είναι τα μοναδικά κτίσματα του ελληνικού κόσμου, όπου αποκαλύφθηκαν δύο υπόγειες δίοδοι που συνδέουν το σκηνικό οικοδόμημα με την ορχήστρα (Πίν. 338 β).

JEAN-CHARLES MORETTI

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1998, οι δραστηριότητες της 3ης ΕΒΑ περιστράφηκαν κατά κύριο λόγο σε έργα αναστήλωσης μνημείων, συντήρησης αρχαιοτήτων, ανασκαφικές εργασίες, καταγραφές αρχαίων, κηρύξεις μνημείων και εκθέσεις. Οι εργασίες αυτές αναπτύσσονται εκτενέστερα στις παραγράφους που ακολουθούν.

Κατά τα τέλη της άνοιξης του 1998, στη 14η ΕΒΑ, η οποία μέχρι τότε εποπτευόταν από την 3η ΕΒΑ, τοποθετήθηκε αναπληρωτής προϊσταμένου και έγινε μια στοιχειώδης στελέχωσή της με διοικητικό προσωπικό. Στη νεοσύστατη Εφορεία, η Εφορεία μας παρέδωσε όλο το αρχείο (οικοδομικό, φωτογραφικό, κηρύξεις μνημείων, δελτία και λοιπή αλληλογραφία) που αφορά τις περιοχές της αρμοδιότητας της 14ης ΕΒΑ (νησιά Λέσβος και Λήμνος), και οι οποίες μέχρι την 11-5-1995 ανήκαν στην αρμοδιότητα της 3ης ΕΒΑ.

Σημαντικό γεγονός για τη λειτουργία της Εφορείας και των εργαζομένων σε αυτήν υπήρξε η μεταφορά των γραφείων της το Δεκέμβριο από την οδό Πετροκοκκίνου, όπου στεγαζόταν από την ίδρυσή της, σε νέο πιο ευρύχωρο κτίριο στην οδό Θεοπόμπου 7.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΧΙΟΣ

Εκθέσεις

Στο πλαίσιο του εορτασμού της 25ετηρίδας της Σύμβασης της UNESCO, έγιναν στις 6 Μαΐου στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο τα εγκαίνια της περιοδεύουσας φωτογραφικής έκθεσης της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΒΜΜ) με θέμα τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας που έχουν εγγραφεί στον Κατάλογο Μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Η έκθεση, τα εγκαίνια της οποίας είχαν προγραμματιστεί νωρίτερα, έγιναν όμως στην προαναφερθείσα ημερομηνία λόγω του μεσολαβήσαντος θανάτου του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ενδιέφερε ιδιαίτερα τη Χίο, καθώς και το κατεξοχήν μνημείο της, τη Νέα Μονή, η οποία κατέχει περίοπτη θέση μαζί με το Δαφνί και τον Όσιο Λουκά στον παραπάνω κατάλογο.

Το έργο της Εφορείας παρουσιάστηκε από τον γράφοντα με προβολή σχετικών διαφανειών στο αμφιθέατρο του Υπουργείου Πολιτισμού, κατά την εκδήλωση που είχε διοργανώσει το υπουργείο με θέμα το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Επίσης, η Εφορεία συμμετείχε με φωτογραφίες του αρχείου της στη φωτογραφική έκθεση που οργανώθηκε στο Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων με το ίδιο θέμα.

Ακόμη με την άμεση συνεργασία της Εφορείας πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο έκθεση ζωγραφικής της νέας ζωγράφου Γ. Γιάνναρη-Φραγκιάδη με τίτλο « Η πολιτεία με τις κούκλες» στο τέμενος του Φραγκομαχαλά (Οσμανιέ τζαμί) της πόλης της Χίου, που πρόσφατα αναστηλώθηκε από την Εφορεία[1].

ΣΑΜΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος Σάμου μεταφέρθηκε και εκτέθηκε σε ειδική προθήκη ασφαλείας ο «θησαυρός» των 300 χρυσών βυζαντινών νομισμάτων και δύο ζευγών χρυσών ενωτίων που είχε τυχαία ανακαλυφθεί στη Μεγάλη Λάκκα Σάμου το 1983[2] (Πίν. 339 α).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΧΙΟΣ

Συνεχίστηκαν επίσης και φέτος με εξίσου μεγάλη επιτυχία, όπως και τα προηγούμενα χρόνια, τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας («Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι» στη Νέα Μονή και «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων» στη βιβλιοθήκη «Αδαμάντιος Κοραής»). Η επιτυχία των προγραμμάτων αυτών, τα οποία έχουν καταστεί πλέον θεσμός στην κοινωνία της Χίου, μας ενθάρρυνε να προσθέσουμε και ένα τρίτο, με τίτλο «Τα λιμάνια στους αιώνες». Το εν λόγω πρόγραμμα παρουσιάστηκε στο μεσαιωνικό οχυρό Μπούρτζι που βρίσκεται στο βόρειο λιμενοβραχίονα του λιμανιού της Χίου, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Τα προγράμματα διεξήχθησαν υπό την άμεση εποπτεία και

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 960.
2. *RN* 31 (1989), σ. 145-182.

επιμέλεια των αρχαιολόγων της Εφορείας Π. Βαλάκου και Σ. Φαϊτάκη, όπως αναλυτικότερα περιγράφεται παρακάτω. Για τα εκπαιδευτικά προγράμματα διοργανώθηκε από την Εφορεία διημερίδα τον Απρίλιο, στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο.

Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι. Το πρόγραμμα συνεχίστηκε για τέταρτη συνεχή χρονιά στο χώρο της Νέας Μονής με επιτυχία, αν και η παρουσίασή του έγινε μόνον από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Σ. Φαϊτάκη, ελλείψει συμβάσεων άλλων εκπαιδευτών αρχαιολόγων. Πραγματοποιήθηκε σε δύο περιόδους – άνοιξη και φθινόπωρο – μία φορά την εβδομάδα (κάθε Τρίτη) και συμμετείχαν σε αυτό 392 μαθητές δημοτικών, γυμνασίων και λυκείων. Στο πρακτικό μέρος του προγράμματος, στην κατασκευή δηλαδή του ψηφιδωτού από τους μαθητές σημαντική ήταν η προσφορά του συνεργείου συντήρησης της Εφορείας. Αξίζει να επισημανθεί η συμμετοχή στο εν λόγω πρόγραμμα μαθητικής ομάδας του σχολείου Pohsois Savo Professional Institute του Varkaus Φιλανδίας κατά την παραμονή του στη Χίο το Σεπτέμβριο του 1998 στα πλαίσια του προγράμματος «Σωκράτης Lingua».

Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων. Το πρόγραμμα παρουσιάστηκε για τρίτη συνεχή χρονιά την άνοιξη και το φθινόπωρο στη βιβλιοθήκη Κοραή από τη Σ. Φαϊτάκη και την υπογράφουσα. Γινόταν μία φορά την εβδομάδα (κάθε Παρασκευή) και συμμετείχαν 327 μαθητές από όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες. Η Εφορεία σε συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ διενήργησε πιλοτικά στο μεσαιωνικό οχυρό του λιμανιού της Χίου Μπούρτζι, το περιοδεύον εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Συμμετείχαν 50 μαθητές.

Κατά τη διάρκεια του προγράμματος οι μαθητές συζητούν για το ρόλο του Βυζαντίου στη Μεσόγειο και τη σχέση του με Ανατολή και Δύση, τα βασικά λιμάνια και τις εγκαταστάσεις τους, τη ζωή και τις δραστηριότητες γύρω από αυτά – αλιεία, εμπόριο, πειρατεία, ναυπήγηση πλοίων, συγκρούσεις στόλων και θαλάσσιες διαδρομές. Στο πρακτικό τμήμα του προγράμματος ένα επιτραπέζιο παιχνίδι συμβάλλει στη συμπλήρωση των πληροφοριών πάνω στο θέμα με τρόπο διασκεδαστικό.

Η Εφορεία στις 7-4-1998 διοργάνωσε στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου ημερίδα για τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα που απευθυνόταν στους εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Σε αυτήν παρουσιάστηκαν από τη Σ. Φαϊτάκη και την υπογράφουσα τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας και από συναδέλφους του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ οι γενικές κατευθύνσεις και η πολιτική της ΔΒΜΜ για τα προγράμματα αυτά. Συμμετείχαν 62 εκπαιδευτικοί.

Τέλος, η Εφορεία συμμετείχε με σχετική εισήγηση της Σ. Φαϊτάκη, στη «Συνάντηση Εργασίας για τις Αρχαιολογικές Εκπαιδευτικές Δράσεις και τα Εκπαιδευτικά Πολιτιστικά Δίκτυα του ΥΠΠΟ», που πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο του Υπουργείου Πολιτισμού τον Ιούνιο 1998.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

Το ΔΗΠΕΘΕ Βορείου Αιγαίου σε συνεργασία με την Εφορεία παρουσίασε το καλοκαίρι στο οχυρό Μπούρτζι του λιμανιού της Χίου την τραγωδία *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου. Η παράσταση, η οποία απέσπασε πολύ επαινετικές κριτικές, μεταφέρθηκε κατόπιν σε διάφορα χωριά της Χίου.

Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς διενεργήθηκε μέσω της Εφορείας μαθητικός φωτογραφικός διαγωνισμός με θέμα τα μνημεία του νησιού. Απονεμήθηκε έπαινος στο Πολυκλαδικό Λύκειο Χίου για τη φωτογραφία από το αρχοντικό Αργέντη στον Κάμπο.

Όπως προαναφέρθηκε, η Εφορεία σε συνεργασία με τη ΔΒΜΜ οργάνωσε στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο διημερίδα για τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα του Υπουργείου Πολιτισμού. Στη διημερίδα, πλην των μονίμων και συμβασιούχων στελεχών της Εφορείας, συμμετείχαν εκπρόσωποι της ΔΒΜΜ και των σχολείων (Γυμνασίων και Λυκείων) της Χίου.

Τέλος, στο Ομήρειο και πάλι η Εφορεία οργάνωσε ημερίδα με θέμα τα λιμάνια.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

«Σκοτεινή Φυλακή» στο Φρούριο

Το έργο το οποίο απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας το 1998 ήταν η αποκατάσταση του κτιρίου της λεγομένης «Σκοτεινής Φυλακής» στο Φρούριο, προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει ως επισκέψιμο μνημείο και εκθεσιακός χώρος. Το γενουατικό αυτό κτίριο, ο αρχικός προορισμός του οποίου είναι άγνωστος, με τις μετέπειτα μετασκευές της οχύρωσης στην περιοχή αυτή (είναι πολύ κοντά στην κεντρική πύλη), οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να φραχθούν όλα του τα παράθυρα, χρησίμευσε ως φυλακή κατά την περίοδο της

Τουρκοκρατίας. Ως μόνη πηγή φωτός παρέμεινε ένα τετραγωνικό οπαίο στην κορυφή του νοτιοανατολικού σταυροθολίου. Σε αυτή φυλακίστηκαν επί 40 ημέρες οι πρόκριτοι της Χίου πριν μεταφερθούν στην αγχόνη κατά τη μεγάλη σφαγή του 1822. Καταρχάς έγινε στεγανοποίηση της στέγης και στη συνέχεια καθαίρεση των μεταγενέστερων κονιαμάτων, για να φανεί η αρχική τοιχοποιία. Μετά από αυτή φάνηκε καθαρά το περίγραμμα και οι διαστάσεις των μεγάλων αρχικών παραθύρων του κτιρίου. Επίσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη δεύτερου οπαίου, κυκλικού, στην κορυφή του βορειοανατολικού θόλου. Έγιναν νέα αρμολογήματα στους θόλους και στους τοίχους και καλύφθηκαν τα οπαία με πυραμιδοειδείς γυάλινες κατασκευές με μεταλλικό σκελετό. Το δάπεδο θα στρωθεί με πλάκες Θυμιανών, αφού προηγουμένως περατωθούν σε αυτό οι εργασίες αποστράγγισης των εισερχόμενων ομβρίων υδάτων.

Φρούριο Χίου

Στο Φρούριο Χίου κατέρρευσε μικρό σχετικά τμήμα της εσωτερικής του παρειάς, στο οικόπεδο Δαγκίνη, επί της οδού Μενδώνη. Το συνεργείο αναστήλωσης προέβη στην άμεση υποστύλωση του καταρρεύσαντος τμήματος, προκειμένου να διασφαλιστούν οι περίοικοι μέχρι την επισκευή του.

Εντωμεταξύ ολοκληρώθηκε η μελέτη για την αναστήλωση του καταρρεύσαντος τμήματος του επιθαλάσσιου τείχους του φρουρίου[3] και υποβλήθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΑΒΜΜ) στο ΚΑΣ τον Ιούλιο για τη σχετική γνωμοδότηση.

Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί)

Στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί) έγιναν οι εξής εργασίες, στο πλαίσιο της πλήρους στεγανοποίησης και οριστικής επισκευής του μολυβδοσκέπαστου τρούλου και της στέγης του, προκειμένου να καταστεί δυνατή η επαναλειτουργία του ως μουσείου. Κατασκευάστηκε σκαλωσιά, η οποία φθάνει μέχρι την κορυφή του τρούλου, και έγινε καθαίρεση των σαθρών αδιακόσμητων επιχρισμάτων (πλην του κεντρικού τμήματος, όπου βρίσκεται ο μεγάλος γραπτός ρόδακας που είχε συντηρήσει παλαιότερα το συνεργείο της Εφορείας) (Πίν. 339 β), για να φανούν τα μέρη που παρουσιάζει φθορές ο ξύλινος σκελετός (μπαγδατί) του μολυβδοσκέπαστου τρούλου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών φάνηκε ότι εκτός από τον ξύλινο, υπάρχει και σιδερένιος σκελετός. Τη μελέτη αποκατάστασης έχει αναλάβει η ΔΒΜΜ. Μετά την έξωση του ενοικιαστή που κατείχε το απαλλοτριωμένο για χρόνια κατάστημα επί της οδού Φυστέλ ντε Κουλάνζ 2 στα βόρεια του τζαμιού, κατέστη δυνατή η διάνοιξη θύρας επικοινωνίας με την υπόγεια κατασκευή, η οποία στηρίζει το δάπεδο του τζαμιού. Κατασκευάστηκε νέα μεταλλική πόρτα και έγινε πλακόστρωση των δαπέδων του υπογείου με σκοπό να μεταφερθεί και να αποθηκευθεί σε αυτό το χώρο αρχαιολογικό υλικό.

Νέα Μονή

Στη Νέα Μονή, η στερέωση και αποκατάσταση της οποίας έχει ενταχθεί στα ΠΕΠ Βορείου Αιγαίου 1994-1999, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Καθολικό. Ανατέθηκε η σύνταξη μελέτης για την αναστήλωση του καθολικού στους Σ. Βογιατζή, αρχιτέκτονα, και Α. Φρούσσο, πολιτικό μηχανικό, μέσω της Ελληνικής Εταιρείας για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Για να μπορέσει να βασιστεί η μελέτη σε ασφαλή δεδομένα, η Εφορεία απέστειλε δείγματα των κονιαμάτων του καθολικού στο Κέντρο Λίθου στην Αθήνα και την Έδρα Οπλισμένου Σκυροδέματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ώστε να γίνει ανάλυση της σύνθεσης και της κοκκομετρίας του. Για τον ίδιο σκοπό στάλθηκε τον Ιούλιο ο συμβασιούχος εργατοτεχνίτης του συνεργείου αναστηλώσεων της Εφορείας Π. Παναγιωτόπουλος στο Κέντρο Λίθου με νέα δείγματα κονιαμάτων για ανάλυση και για πειραματική αναπαραγωγή νέων.

Με βάση τα πορίσματα των ανωτέρω ερευνών το συνεργείο της Εφορείας προέβη στην κατασκευή δειγμάτων στη νότια (τη λιγότερο ορατή) πλευρά του κυρίως ναού με τρεις εναλλακτικές λύσεις ως προς την τελική εμφάνιση, προκειμένου να αποφανθεί το ΚΑΣ ύστερα από αυτοψία των μελών του.

Επειδή πλησίαζε ο χειμώνας, όλες οι επιφάνειες των τοίχων του καθολικού καλύφθηκαν με φύλλα διαφανούς αλλά ανθεκτικού νάυλον, τα οποία στερεώθηκαν με ξύλινους πηχίσκους, προκειμένου να αποφευχθεί η εισροή ομβρίων στη νεοαποκαλυφθείσα τοιχοποιία.

Προηγουμένως, έγινε λεπτομερής φωτογραφική αποτύπωση όλων των επιφανειών και των επιμέρους λεπτομερειών της τοιχοποιίας, από τον αριστοτέχνη φωτογράφο Ι. Πατρικιάνο.

Τράπεζα. Στο πλαίσιο του ίδιου έργου αποφασίστηκε και η αναστήλωση της τράπεζας της μονής, η οποία εμφανίζει επικίνδυνα δείγματα ετοιμορροπίας. Ήδη από το 1996 η Εφορεία είχε τοποθετήσει καθ' όλο το μήκος της βόρειας

3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 972-973.

μακριάς πλευράς – όπου οι προς τα έξω κλίσεις του τοίχου ήταν εντονότερες – πυκνή σειρά από παχύτατες ξύλινες αντηρίδες σε σχήμα ορθογώνιου τριγώνου, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος κατάρρευσης. Ως γνωστόν, η σημερινή όψη του βόρειου, νότιου και δυτικού τοίχου της τράπεζας είναι προϊόν αλλεπάλληλων επισκευών, μετασκευών και ανακτίσεων, ώστε το μόνο με βεβαιότητα αρχικό τμήμα της να είναι η ανατολική κόγχη. Ας σημειωθεί ότι δύο από τους σιδερένιους εγκάρσιους ελκυστήρες είναι πλέον ανενεργοί, διότι έχουν σπάσει. Σχετική μελέτη για τη στερέωση και αναστήλωση της τράπεζας κατατέθηκε στο ΚΑΣ τον Ιανουάριο. Μετά το πέρας των εργασιών, το κτίριο θα χρησιμεύσει ως εκθεσιακός χώρος τόσο για το μοναδικό στην Ελλάδα σωζόμενο κατά χώραν τραπέζι με τα βυζαντινής εποχής μαρμαροθετήματα όσο και για τα αρχιτεκτονικά μέλη και λοιπά ευρήματα που έχουν κατά καιρούς περισυλλεγεί από τους χώρους της μονής και συνεχίζουν να έρχονται στο φως με την πρόοδο των εργασιών.

Κινστέρνα. Το συνεργείο αναστήλωσης της Εφορείας άρχισε τον πλήρη καθαρισμό από μεταγενέστερα επιχρίσματα της ανατολικής όψης του κτιρίου – όπου βρίσκεται η μόνη πρόσβαση στο εσωτερικό του – προκειμένου να συνταχθεί συμπληρωματική μελέτη για την αποκατάσταση της πλευράς αυτής, η οποία αποτελεί και την «πρόσοψη» του μνημείου με πλούσιο κεραμικό διάκοσμο.

Βαβύλοι

Ναός Παναγίας Κρήνας

Για το βυζαντινό (12ος αι.) ναό της Παναγίας Κρήνας κοντά στους Βαβύλους, ολοκληρώθηκε από την Εφορεία η αρχιτεκτονική μελέτη αναστήλωσής του και στάλθηκε το Φεβρουάριο στη ΔΒΜΜ, προκειμένου να συμπληρωθεί ως προς το στατικό της μέρος και να υποβληθεί στο ΚΑΣ για την κατά νόμο γνωμοδότηση. Εντωμεταξύ η Εφορεία απέστειλε δείγματα των δομικών κονιαμάτων του μνημείου στην Έδρα Οπλισμένου Σκυροδέματος (Παπαγιάννη) του ΑΠΘ για ανάλυση σύνθεσης και κοκκομετρίας.

Έξω Διδύμα

Ναός Παναγίας Σικελιάς

Στον παραπάνω βυζαντινό ναό έγινε καθαίρεση των αποσαθρωμένων εσωτερικών κονιαμάτων του 19ου αι. Σε διάφορα σημεία κρατήθηκαν «μάρτυρες» από την ανάγλυφη γύψινη διακόσμηση, προκειμένου να χρησιμεύσουν ως οδηγοί για τη μελλοντική αποκατάστασή της. Με την καθαίρεση των κονιαμάτων, αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του ανατολικού τμήματος του ναού πενιχρά λείψανα από τις αρχικές τοιχογραφίες του. Τα σπαράγματα αυτά συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν κατά χώραν από το συνεργείο συντήρησης. Επίσης αποκαλύφθηκε και η προς το εσωτερικό του ναού αρχική μορφή των παραθύρων του (Πίν. 340 α). Η Εφορεία απέστειλε στη ΔΑΒΜΜ προς έγκριση μελέτη για την αποκατάστασή τους.

Ανάβατος

Τέλος, στον Ανάβατο, στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης που υπογράφηκε πέρυσι[4], η Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης Α.Ε., η οποία είναι και ο φορέας υλοποίησης του έργου, προέβη υπό την εποπτεία της Εφορείας σε μικρής έκτασης άμεσες σωστικές επεμβάσεις σε κτίρια που παρουσιάζουν επικίνδυνη ετοιμορροπία.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας, αποτελούμενο από τους Π. Μαντζούκη, συντηρητή αρχαιοτήτων, και Χ. Ντίλη, Θ. Δρίζο, Σ. Ντίλη, Σ. Γιάννακα, τεχνίτες, προέβη στη συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων και ξυλογλύπτων τόσο επιτόπου όσο και στα εργαστήρια της Εφορείας στο Φρούριο της Χίου.

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Νέα Μονή

α) Στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, και ειδικότερα του έργου της στερέωσης, καθαρισμού και ανάδειξης των ψηφιδωτών του καθολικού της Νέας Μονής, πραγματοποιήθηκαν ραδιογραφικές λήψεις με ακτίνες γ στα μωσαϊκά από ειδικούς του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Η διενέργεια αυτού του είδους της έρευνας κρίθηκε σκόπιμη, προκειμένου να εντοπιστούν τα μεταλλικά στοιχεία (σιδηρά άγκιστρα και πλαίσια), τα οποία είχαν τοποθετηθεί στην τοιχοδομία και στο πίσω μέρος των μωσαϊκών κατά τη διάρκεια των μεγάλων στερεωτικών εργασιών στις δεκαετίες του '50 και του '60. Δυστυχώς η ανωτέρω έρευνα δεν ολοκληρώθηκε λόγω αντιδράσεων των μοναχών της μονής, οι οποίοι επικαλέστηκαν την πρόκληση επιπτώσεων στη δημόσια υγεία από την εκτέλεση των προαναφερθεισών ραδιογραφικών λήψεων.

β) Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και καθαρισμού των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών που αποκαλύ-

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 959.

φθηκαν πέρυσι στον εξωνάρθηκα του καθολικού της Νέας Μονής.

Βαβύλοι

Ναός Παναγίας Κρήνας

Συνεχίστηκε και φέτος το έργο της στερέωσης και καθαρισμού των βυζαντινών τοιχογραφιών που καλύπτουν τις τοιχοποιίες του εσωνάρθηκα του εν λόγω μνημείου.

Έξω Διδύμα

Ναός Παναγίας Σικελιάς

Κατόπιν εγκρίσεως της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ξεκίνησαν επισκευαστικές εργασίες στον παραπάνω βυζαντινό ναό. Πριν από την καθαίρεση των σαθρών εσωτερικών επιχρισμάτων του ναού, έγιναν διερευνητικές τομές οι οποίες αποκάλυψαν σπαράγματα τοιχογραφιών (Πίν. 340 β). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν στην κόγχη του διακονικού το κεφάλι κάποιου αγίου (άγιος Νικόλαος ή Γρηγόριος Νύσσης), στο νότιο τοίχο τμήματα δύο μορφών, οι οποίες φέρουν αυτοκρατορικούς λώρους (άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη;), και τέλος τα πόδια κάποιων αδιάγνωστων μορφών στο βόρειο τοίχο. Στα αποκαλυφθέντα σπαράγματα των τοιχογραφιών έγιναν στεφανώματα.

Πυργί

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού, οι οποίες αποτελούν έργο του Αντωνίου Δομεστίχου του Κρητός, του έτους 1665.

Μεστά

Ναός Αγίας Παρασκευής[5]

Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο που χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή το έτος 1709. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στις λαϊκότροπες τοιχογραφίες αφορούσαν καθαρισμούς και στερεώσεις.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Φέτος το συνεργείο συντήρησης απασχολήθηκε με το έργο της στερέωσης των τοιχογραφιών του Ιερού του μεταβυζαντινού ναϋδρίου.

Πόλη Χίου

Ναός Αγίου Υπατίου

Με αφορμή την εκτέλεση επισκευαστικών εργασιών στο ναΰδριο των μεταβυζαντινών χρόνων, το οποίο βρίσκεται στη θέση Ταμπάκικα, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές-διερευνητικές τομές για τον εντοπισμό τοιχογραφικού διακόσμου χωρίς όμως θετικά αποτελέσματα.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

α) Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών του Μιχαήλ Χωματζά (1734) από το ναό Παναγίας Κρήνας.

β) Συντήρηση εικόνας της Αποτομής του αγίου Ιωάννη Προδρόμου από το ναό Αγίου Ιωάννη Αργέντη στον Παλαιό Καταρράκτη. Η εικόνα (διαστ. 0,935×0,655×0,036 μ.) χρονολογείται με επιγραφή το 1894 και η κατάσταση διατήρησης, κυρίως του ξύλινου φορέα της, ήταν πολύ κακή. Απομακρύνθηκαν τα σαθρά τμήματα του ξύλου και αντικαταστάθηκαν με νέα, ενώ έγινε χημικός καθαρισμός και αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας.

γ) Συντήρηση εικόνας (διαστ. 0,885×0,63×0,035 μ.) Χριστού Μέγα Αρχιερέα, προερχόμενης επίσης από τον ανωτέρω ναό (Πίν. 341 α-β). Ο Χριστός, ντυμένος με αρχιερατική στολή – στιχάριο, σάκκο, ωμοφόριο και χρυσή μίτρα με περπενδούλια – κάθεται σε πολυτελή ξύλινο θρόνο. Υψώνει το δεξιό χέρι σε χειρονομία ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο που στηρίζει στο αριστερό πόδι. Στις επάνω γωνίες της εικόνας δύο στηθαίοι προφήτες στραμμένοι προς τον Κύριο, ο Μωυσής και ο Δαβίδ, προβάλλουν από σύννεφα, κρατώντας ξεδιπλωμένα ειλητάρια. Η πίσω επιφάνεια της εικόνας διακοσμείται με φυτικά μοτίβα, με σταυρό, καθώς και με τα αρχικά γράμματα διαφόρων συμβολικών ρήσεων. Η κατάσταση διατήρησης της εικόνας ήταν αρκετά καλή. Πραγματοποιήθηκε απεντόμωση του ξύλινου φορέα, χημικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάστασή της.

δ) Συνεχίστηκε η συντήρηση του ξυλόγλυπτου προσκυνηταρίου από τη Νέα Μονή που είχε ξεκινήσει πέρυσι, ενώ άρχισε και ολοκληρώθηκε η συντήρηση ξυλόγλυπτου επισκοπικού θρόνου (αφαίρεση πρόσθετων χρωμάτων με μηχανικό και χημικό καθαρισμό) που προέρχεται από το ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί.

5. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 364.

ε) Ξεκίνησαν οι εργασίες αισθητικής αποκατάστασης του ξυλόγλυπτου τέμπλου από το ναό της Παναγίας Σικελιάς, η συντήρηση του οποίου άρχισε το 1997.

στ) Άρχισε ο καθαρισμός του μεγάλων διαστάσεων (4,50×3,70 μ.) πλαισίου από το αντίγραφο του πίνακα του Delacroix «Η Σφαγή της Χίου».

Τέλος, ξεκίνησε από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων η συντήρηση του προαναφερθέντος αντιγράφου (διαστ. 4,32×3,54 μ.), το οποίο φιλοτεχνήθηκε από τον Ευ. Ιωαννίδη και φυλάσσεται στην κυρίως αίθουσα του Βυζαντινού Μουσείου. Επειδή ο πίνακας πρόκειται να μεταφερθεί και να συντηρηθεί τελικά στο τζαμί που βρίσκεται στη συνοικία Φραγκομαχαλά (Οσμανιέ τζαμί) της πόλης της Χίου, οι εργασίες που έγιναν φέτος αφορούσαν την εξασφάλισή του ώστε να αποφευχθεί – λόγω των μεγάλων διαστάσεών του – οποιοσδήποτε κίνδυνος κατά τη μεταφορά του. Συγκεκριμένα, στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια πριν και μετά τον επιφανειακό καθαρισμό της, προστατεύθηκε με τη χρήση ιαπωνικού χαρτιού και μείγματος κεριού-βερνικιού και στο τέλος καλύφθηκε με πολυεστερική μεμβράνη. Στη συνέχεια αφού ο πίνακας τοποθετήθηκε οριζόντια, αφαιρέθηκε το πλαίσιό του, καθώς και οι παλαιές τοπικές ενισχύσεις των σχισμάτων και τοποθετήθηκε νέα περιφερειακή υφασμάτινη ενίσχυση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Φρούριο Χίου (οικόπεδο ΥΠΠΟ)

Εκτός από τους συνήθεις καθαρισμούς που κάθε χρόνο η Εφορεία πραγματοποιεί στα τείχη του Φρουρίου της Χίου ως έργο διαμόρφωσης, φέτος για λόγους διασφάλισης της περιουσίας του Δημοσίου, προχωρήσαμε στην περίφραξη οικοπέδου που είχε απαλλοτριωθεί εδώ και αρκετά χρόνια για αρχαιολογικούς σκοπούς. Το οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Σερβισαριώτη, συνολικής έκτασης 614 τ.μ., που βρίσκεται απέναντι από τον Κουλά, απαλλοτριώθηκε το 1975 με σκοπό την ανάδειξη της εσωτερικής παρειάς του επιθαλάσσιου τείχους του Φρουρίου, τμήμα του οποίου εμπίπτει σε αυτό το οικόπεδο. Επειδή τα τελευταία χρόνια εκδηλώνονταν συχνά τάσεις καταπάτησης του χώρου από τους περιοίκους, συνεργείο της Εφορείας κατασκεύασε λιθόκτιστη περίφραξη και τοποθέτησε σιδερένια κιγκλιδώματα και σιδερένια θύρα.

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου από τα Μεστά σώζεται ο ερειπωμένος ναΐσκος της Παναγίας Κεραμιούσαινας. Διατηρείται η ανατολική πλευρά του ναΐσκου, μήκ. 4,40 μ., όπου σώζεται τμήμα της τρίπλευρης αψίδας, ύψ. 0,50 μ. Στο μέσον της αψίδας διακρίνεται η ποδιά μονόλοβου παραθύρου. Στο εσωτερικό της υπάρχουν σπαράγματα από δύο στρώματα τοιχογράφησης, με απομίμηση υφάσματος στο ένα και γεωμετρικά σχέδια στο άλλο. Ο ναός θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο αι.

Το Σεπτέμβριο έγινε αναμόχλευση με μηχανικό μέσο των ερειπίων, κατά την οποία καταστράφηκαν και τμήματα των τοιχογραφιών της αψίδας.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Χαμηδιέ τζαμί στο Φρούριο

Το οθωμανικό τέμενος Χαμηδιέ (γνωστό και ως Μπαϊρακλή τζαμί) βρίσκεται επί της κεντρικής οδού Αγίου Γεωργίου στο Φρούριο της Χίου. Χτίστηκε το 1892, σύμφωνα με την ιδρυτική επιγραφή σε μαρμάρινη πλάκα πάνω από τη δυτική είσοδο. Είναι τετράγωνο σε κάτοψη κτίριο που καλύπτεται από ημισφαιρικό θόλο και στεγάζεται με τετράριχτη κεραμοσκεπή. Στο εσωτερικό φωτίζεται από δέκα ορθογώνια παράθυρα που έχουν πλαίσια μονολιθικά από πέτρωμα Θυμιανών και πάνω από αυτά ανοίγονται κυκλικοί φεγγίτες. Στη νοτιοδυτική γωνία είχε άλλοτε μιναρέ.

Το τέμενος Χαμηδιέ παρουσιάζει ομοιότητες στον αρχιτεκτονικό τύπο και στις διαστάσεις με το σύγχρονό του τέμενος Οσμανιέ που βρίσκεται στη συνοικία του Φραγκομαχαλά στην πόλη της Χίου και πρόσφατα απαλλοτριώθηκε και επισκευάστηκε από την Εφορεία.

Βολισσός

Βασιλικά, ναός Αγίου Γεωργίου

Το άλλο μνημείο που κηρύχθηκε στο νησί της Χίου είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Βασιλικά κοντά στη Βολισσό, που είχε παρουσιαστεί παλαιότερα από τη Χ. Κοιλάκου και ακολουθεί έναν ιδιόμορφο αρχιτεκτονικό τύπο, με τρούλο πάνω από το Ιερό[6].

6. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 363, Πίν. 167 α.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι κηρύξεις στο Νομό Σάμου τόσο μνημείων ήδη γνωστών στη βιβλιογραφία όσο και αδημοσίευτων. Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο η Παναγία Μακρινή στον Κέρκη που σώζει φάσεις του 13ου και του 18ου αι.[7]. Για λόγους προστασίας από κακότεχνες και εν τέλει επιβαρυντικές επεμβάσεις, χαρακτηρίστηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία ο ναός των Τριών Ιεραρχών στο Πυργάκι κοντά στους Σπαθαραίους[8], του Αγίου Νικολάου στο Παλαιό Καρλόβασι[9] στο νησί της Σάμου και η μονή της Οσίας Θεοκτίστης στην Ικαρία, που είχε παρουσιαστεί στο παρελθόν από τη Χ. Σταυρινού-Μπαλτογιάννη[10] και διατηρεί στο ακέραιο το εικονογραφικό της πρόγραμμα από τοιχογραφίες του 1688, έργο του Χατζηπαντελή από τη Χίο.

Χώρα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στη Χώρα, την πρώτη πρωτεύουσα του νησιού μετά τον εποικισμό της Σάμου στα μέσα του 16ου αι. Είναι δίκλιτος ναός με νάρθηκα και τρίπλευρες αψίδες. Στο εσωτερικό ο ναός χωρίζεται σε δύο κλίτη με συστοιχία οκταγωνικών πεσσών και ενός κίονα. Στη θύρα εισόδου στο βόρειο κλίτος υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή με ανάγλυφα συμβολικά και αποτροπαϊκά θέματα (σταυρός, ρόδακες, λιοντάρι) και τη χρονολογία 10 Μαΐου 1605.

Ο ναός υπάγεται πλέον στις διατάξεις του Αρχαιολογικού Νόμου ως δείγμα της ναοδομίας των αρχών του 17ου αι. στη Σάμο, το οποίο σχετίζεται με την αναβίωση του νησιού με τον εποικισμό.

Παγώνδας

Ναός Αγίας Τριάδας

Ο ναός είναι κτίσμα του 19ου αι., ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς με τρούλο. Οι εργασίες κατασκευής του άρχισαν το 1871 από τεχνίτες Καρπάθιους και ολοκληρώθηκαν το 1878.

ΙΚΑΡΙΑ

Χριστός Ραχών

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στον Χριστό Ραχών και είναι κοιμητηριακός. Πρόκειται για μονόχωρο, μικρών διαστάσεων, καμαροσκέπαστο ναό με οξυκόρυφη καμάρα, που στεγάζεται με δίριχτη στέγη από σχιστολιθικές πλάκες. Η λιθοδομή του παραμένει εμφανής σε όλες τις όψεις, και στη δυτική πάνω από τη θύρα εισόδου υπάρχουν δύο επάλληλες αβαθείς κόγχες. Στο εσωτερικό ο ναός καλύπτεται από επιχρίσματα.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

α) Ο Δ. Ορφανός, κάτοικος περιοχής Νέας Μονής Χίου, παρέδωσε στην Εφορεία ένα χρυσό νόμισμα, το οποίο βρήκε εντός του περιβόλου της μονής. Πρόκειται για βενετσιάνικο δουκάτο του δόγη Aluise Mocenigo, του 1700-1709. Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται όρθιος άγιος που παραδίδει με το δεξιό σημαία στον προ αυτού γονυπετή δόγη, ενώ στον οπισθότυπο παριστάνεται ο Χριστός εντός ελλειψοειδούς στεφάνης και πλαισιωμένος από αστέρια, ευλογώντας με το δεξιό και κρατώντας ευαγγέλιο στο αριστερό χέρι.

β) Ο Μ. Λυκουρίνας, κάτοικος της πόλης της Χίου, παρέδωσε στην Εφορεία ένα χάλκινο νόμισμα (διαμ. 0,027 μ.). Πρόκειται για φόλλι του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081). Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται ο Χριστός κατά μέτωπο, γενειοφόρος με το δεξιό χέρι σε θέση ευλογίας και με το αριστερό να κρατεί ευαγγέλιο, ενώ στον οπισθότυπο σταυρός με ίσες κεραίες που καταλήγουν σε σφαίρα και στο κέντρο κύκλος στον οποίο εγγράφεται οκτάκτινο αστέρι. Το εν λόγω νόμισμα ο Μ. Λυκουρίνας ισχυρίστηκε ότι το βρήκε στο οικόπεδο Βαγιάνου στην περιοχή Αγίας Άννας Καπέλα, όπου συγκεντρώνονταν τα μπάζα από τη σωστική ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η Εφορεία κατά τα έτη 1996-1997 στην οδό Παχνού της πόλης της Χίου. Ο ισχυρισμός του θεωρείται αβάσιμος.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Το ανασκαφικό έργο διαχωρίζεται σε σωστικές ανασκαφές και σε διερευνητικές τομές, που διενεργήθηκαν σε

7. Α. Μητσάνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Σάμου, Άγιος Γεώργιος Δρακαίων και Παναγία Μακρινή Καλλιθέας, *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 1998, σ. 96-109.

8. Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα 1997, σ. 67-70.

9. Ό.π., σ. 184-185. Μ.Γ. Βαρβούνης, Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Σάμου, *Σαμιακές Μελέτες* 2 (1996), σ. 137-139.

10. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 503-504.

μνημεία που πρόκειται να αναστηλωθούν. Στις σωστικές καταλέγεται η έναρξη μιας νέας έρευνας σε οικόπεδο του Φρουρίου Χίου (οικόπεδο Γ. Γανιάρη) και η ολοκλήρωση μιας παλαιάς στην πόλη της Χίου (οικόπεδο Βαγιάνου). Διερευνητικές ανασκαφικές τομές έγιναν στο νοτιοανατολικό προμαχώνα του φρουρίου της Χίου στον περίδρομο του επιθαλάσσιου τείχους του ίδιου φρουρίου και στη Νέα Μονή. Οι τομές στο επιθαλάσσιο τείχος του φρουρίου διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου της αποκατάστασης του εν λόγω τείχους, έργου που έχει ενταχθεί στο ΠΕΠ 1994-1999. Στη Νέα Μονή συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες αποκάλυψης των ερειπίων των κελιών που σώζονται στα ανατολικά του καθολικού.

Για τις ως άνω εργασίες ακολουθούν λεπτομερείς αναφορές από τις συναδέλφους Ό. Βάσση και Π. Βαλάκου που είχαν την εποπτεία των ανασκαφών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

Πόλη Χίου

Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου

Ύστερα από τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο παραπάνω οικόπεδο κατά τα έτη 1996 και 1997, χορηγήθηκε στους ενδιαφερομένους – κατόπιν σχετικής γνωμοδότησης του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων – έγκριση για τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών ανέγερσης διώροφης οικοδομής, υπό τον όρο να προηγηθούν εργασίες κατάχωσης των αποκαλυφθέντων οικοδομικών λειψάνων. Με αίτησή τους όμως οι ιδιοκτήτες του οικοπέδου, επικαλούμενοι στατικούς λόγους και αδυναμία εκτέλεσης της προτεινόμενης στη μελέτη τους θεμελίωσης, ζήτησαν την αλλαγή του βάθους θεμελίωσης του κτίσματος στα 3 μ. Στη συνέχεια η υπόθεση επανυποβλήθηκε στο ΤΣΜΝ για τη χορήγηση άδειας κατασκευής υπογείου στο οικόπεδο, η οποία και χορηγήθηκε υπό τους όρους της συνέχισης της ανασκαφικής έρευνας μέχρι το φυσικό έδαφος, αφού προηγηθεί η καταστροφή του α΄ ανασκαφικού στρώματος (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.), και τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας από την Κ΄ ΕΠΚΑ, στην περίπτωση ανεύρεσης αρχαίων αρμοδιότητάς της σε βαθύτερα στρώματα.

Κατά την τρίτη ανασκαφική περίοδο, αφαιρέθηκαν τα λιθόστρωτα Λ1 και Λ2, καθώς και η λιθοκατασκευή ΛΚ1 (Σχέδ. 1). Αποκαλύφθηκαν τοιχοποιίες με κύριο χαρακτηριστικό την παρουσία ασβεστοκονιάματος (Τ7α, Τ7β, Τ8, Τ8α, Τ8β, Τ8γ, Τ10 και Τ11) που εντάσσονται στο β΄ ανασκαφικό στρώμα των μεταβυζαντινών χρόνων, η κεραμική του οποίου χαρακτηρίζεται από διατάραξη (Πίν. 342 β). Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα τοιχοποιίας (Τ9) σε ανασκαφικό στρώμα με κύρια την παρουσία παλαιοχριστιανικής κεραμικής, αποτελούμενο από μεγάλους αδρά δουλεμένους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται θραύσματα πλίνθων. Τέλος, παλαιοχριστιανικών χρόνων είναι και το πηγάδι (Π1) που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου. Στο βάθος των 2,55 μ. περίπου βρέθηκε ανασκαφικό στρώμα με κύριο χαρακτηριστικό την παντελή έλλειψη εφυαλωμένης κεραμικής και την παρουσία πρώιμης (ελληνιστικής) κεραμικής. Στο στρώμα αυτό ανήκουν και οι λιθοκατασκευές ΛΚ2 και ΛΚ3, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική περίοδο, που λόγω όμως μεγάλης στενότητας του χώρου και της παρουσίας υπόγειων υδάτων δεν έγινε δυνατή η περαιτέρω διερεύνησή τους.

Η υπόθεση παραπέμφθηκε στην Κ΄ ΕΠΚΑ με σκοπό τη διερεύνηση του προχριστιανικού ανασκαφικού στρώματος.

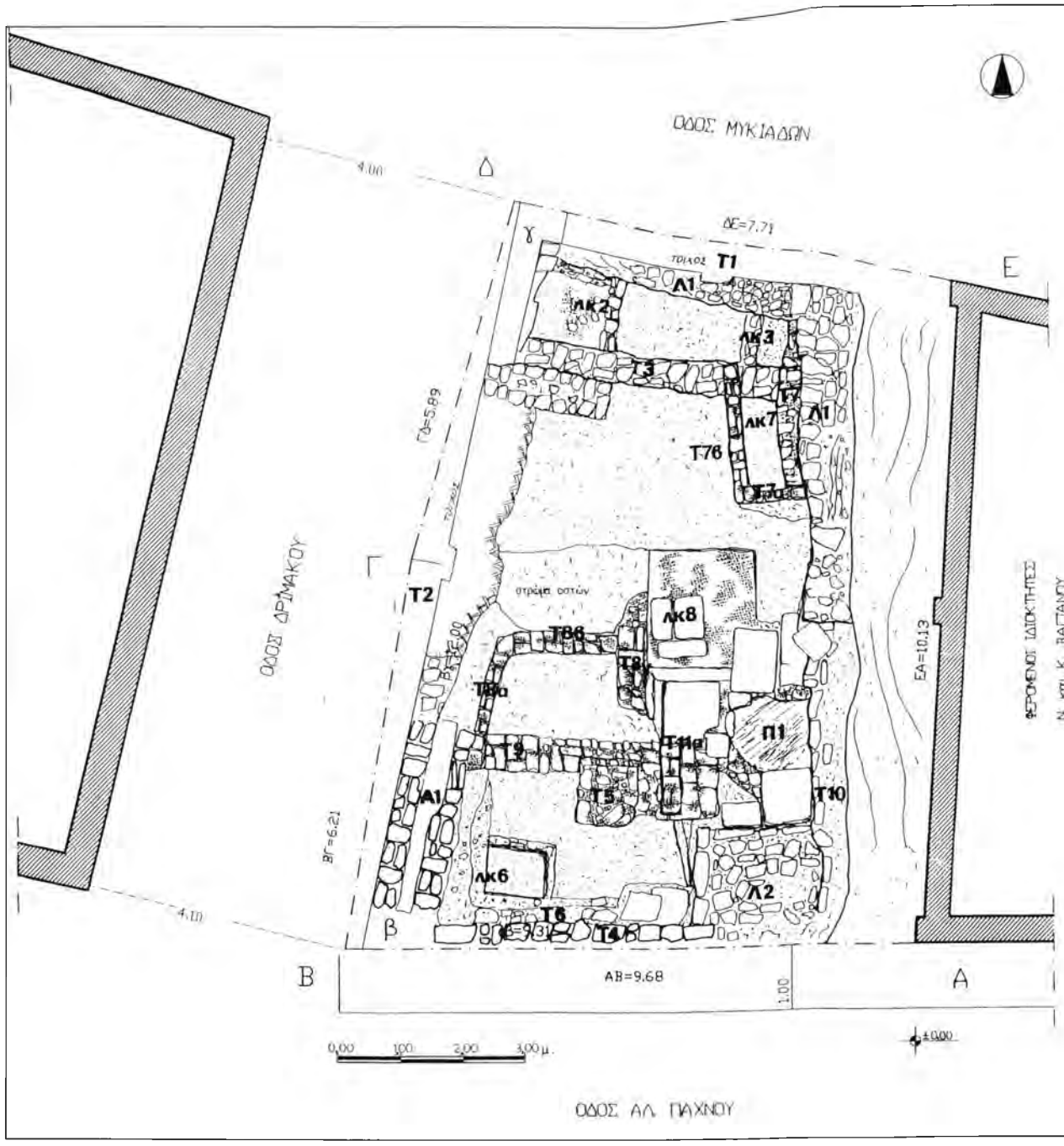
ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΦΡΟΥΡΙΟ

Οικόπεδο Ν. Χόνδρου - Γ. Γανιάρη

Τον Ιούλιο ξεκίνησε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 115 τ.μ., που βρίσκεται στην οδό Ναυάρχου Νικοδήμου στο φρούριο της Χίου. Καταρχάς αποτοιχίστηκε από το μαντρότοιχο του οικοπέδου αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος (τρίγλυφο με σταγόνες) και μεταφέρθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου. Οι εργασίες διήρκεσαν έως το Νοέμβριο. Εντοπίστηκαν αποσπασματικά έξι τοιχοποιίες, που δεν αποδίδουν με σαφήνεια την κάτοψη ενός κτιρίου, και ένα δάπεδο, σε βάθος 2,95 μ. Οι κατασκευές αυτές αντιστοιχούν σε στρώματα με παλαιοχριστιανική κεραμική. Το σημαντικότερο εύρημα αυτής της ανασκαφικής περιόδου ήταν «θησαυρός» τουλάχιστον 82 χάλκινων νομισμάτων, που βρέθηκε σε βάθος 2,30 μ., τα οποία λόγω της οξείδωσης αποτελούσαν μια συμπαγή μάζα (Πίν. 342 α). Ο «θησαυρός» στάλθηκε για συντήρηση στο Νομισματικό Μουσείο, αλλά όπως φάνηκε από τον πρόχειρο καθαρισμό ενός νομίσματος (τεσσαρακοντανούμμιο), η πιθανότερη χρονολογία απόκρυψης είναι ο 7ος αι., που το νησί της Χίου επλήγη από τις αραβικές επιδρομές. Οι ομάδες κεραμικής που προήλθαν από το στρώμα στο οποίο βρισκόταν ο «θησαυρός» συνηγορούν στην παραπάνω χρονολόγηση, επειδή αποτελούνται από όστρακα αγγείων (κυρίως αμφορέων και επιτραπέζιων σκευών) των υστερορωμαϊκών χρόνων. Σε βάθος 2,03 μ. βρέθηκαν δύο ακέραιοι αμφορείς, στο εσωτερικό κτιρίου, μαζί με κεραμική που και πάλι χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Η έρευνα συνεχίζεται.

Σχέδ. 1. Πόλη Χίου. Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Νοτιοανατολικός προμαχώνας

Στο νοτιοανατολικό προμαχώνα οι τομές έγιναν στον άλλοτε καμαροσκεπή διάδρομο που βρίσκεται μεταξύ του αρχικού γενουατικού πύργου και του μεταγενέστερου εξωτερικού μανδύα που προστέθηκε σε αυτόν[11]. Αποκαλύφθηκαν αρχαιότερες φάσεις της οχύρωσης και

11. M. Dal Mas, Castro di Chios, Le fortificazioni verso terra, *Χίος-Γένοβα, Πρακτικά Α΄Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού στα πλαίσια του Προγράμματος Colombus '92*, σ. 73-91.

ειδικότερα, τμήμα τείχους, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., πολύ επιμελημένο ως προς τη δομή και την τελική εμφάνιση και πλακόστρωτος περίδρομος. Το τείχος αποτελείται από ορθογωνισμένους καλοπελεκημένους λίθους και το αρμολόγημα που τους περιγράφει είναι σε εξοχή (Πίν. 342 γ). Ένας δόμος έχει διακοσμητικό (;) χάραγμα και ένας άλλος είναι ενεπίγραφος, αλλά η επιγραφή δεν είναι αναγνώσιμη.

Στον ίδιο προμαχώνα έγιναν εργασίες αποχωμάτωσης σε λίθινη κλίμακα που βρίσκεται προς Α. της κύριας πύλης του φρουρίου (Porta Maggiore), με σκοπό να διερευνηθεί εάν αυτή οδηγεί στον προμαχώνα. Αποκαλύφθηκαν εννέα σκαλιά και ένα πλατύσκαλο. Στη μία παρειά της κλίμακας εντοπίστηκε εντοιχισμένο στόμιο κανονιού. Από το χώρο αυτό προήλθε κιονόκρανο κιονίσκου παραθύρου, υστερογοτθικού ρυθμού, των μέσων του 16ου αι.

Επιθαλάσσιο τείχος

Ανασκάφηκε ορθογωνικός πύργος, που αποτελούσε τμήμα της πρώτης φάσης του επιθαλάσσιου τείχους, ο οποίος στην κάτοψη και ενγένει στη διαμόρφωση εμφανίζει ομοιότητες με πύργους των βυζαντινών τειχών της Θεσσαλονίκης. Εξωτερικά όλοι οι τοίχοι εμφανίζουν σκάρπα και διατρυπώνται από κυκλικές οπές για την αποστράγγιση των υδάτων από την τοιχοποιία, διαμορφώσεις γνωστές και από άλλα σημεία του επιθαλάσσιου τείχους. Εξωτ. διαστ. πύργου 4,30×8,24×4,62 μ. Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά τεκμήρια, ο πύργος κατασκευάστηκε για ενίσχυση του προϋφιστάμενου τείχους. Η κεραμική που προήλθε από τον ανεσκαμμένο χώρο χρονολογείται στο 15ο και 16ο αι.

Νέα Μονή

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη των ερειπίων των κελιών που βρίσκονται στα ανατολικά του καθολικού. Ήλθαν στο φως δύο νέοι θολωτοί χώροι, υπόγειοι, οι οποίοι χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί, όπως συμπεραίνεται από το μεγάλο αριθμό οστράκων αποθηκευτικών αγγείων που βρέθηκαν. Το δάπεδο του ενός ήταν στρωμένο με οστρακιά. Από τους ανεσκαμμένους χώρους προήλθαν τρία νομίσματα (δύο χάλκινα και ένα χρυσό) των ύστερων χρόνων της Τουρκοκρατίας, του 1876 και του 1838 αντίστοιχα. Προφανώς τα κελιά της ανατολικής πτέρυγας της Νέας Μονής κατέρρευσαν με το σεισμό του 1881.

Ανάβατος

Στον Ανάβατο, άρχισαν μετά από εντολή των δύο Επιτροπών της Προγραμματικής Σύμβασης του Αναβάτου εργασίες αποχωμάτωσης από την ακρόπολη, με σκοπό την αποκάλυψη καταχωσμένων ερειπίων οικιών.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

14η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το Μάιο του 1995, παράλληλα με την ανακατανομή αρμοδιοτήτων των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ιδρύθηκε μία νέα Περιφερειακή Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού στη Λέσβο, η 14η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ταυτίστηκε με την 3η ΕΒΑ, ενώ από τα μέσα Ιουνίου του 1998 ενεργοποιήθηκε με έδρα τη Μυτιλήνη. Στο πρώτο διάστημα λειτουργίας της συστάθηκαν τα γραφεία της Εφορείας στη Μυτιλήνη και στη Μύρινα Λήμνου και δημιουργήθηκε η υλικοτεχνική υποδομή της.

Εκτός από το αναστηλωτικό και ανασκαφικό έργο της η 14η ΕΒΑ ασκεί μορφολογικό έλεγχο στους οικισμούς Μήθυμνας και Πέτρας Λέσβου και στην πόλη της Μύρινας Λήμνου, καθώς και σε μια ζώνη προστασίας γύρω από το κάστρο Μυτιλήνης, γεγονός που συνεπάγεται ιδιαίτερο φόρτο εργασίας και εντατικούς ρυθμούς για το ολιγάριθμο προσωπικό της Υπηρεσίας, στην οποία υπηρετεί ένας μόνον αρχαιολόγος, τρεις διοικητικοί υπάλληλοι, μία δακτυλογράφος, ένας συντηρητής και δύο εργάτες. Ευχαριστούμε ειλικρινά το προσωπικό της Εφορείας που εργάστηκε το 1998 με συνέπεια και αποδοτικότητα, και συγκεκριμένα τους μόνιμους διοικητικούς υπαλλήλους Γ. Ψαρρό, Α. Πατρικοπούλου και Ι. Χονδρονικόλα, τη δακτυλογράφο Μ. Καπετάνιου, τους μόνιμους εργατοτεχνίτες Α. Κιλιλέλλη και Σ. Κουνιάρη, καθώς και το μόνιμο συντηρητή Η. Ρόκο, ο οποίος παράλληλα με την εργασία του στη συντήρηση των μνημείων βοήθησε στην ενεργοποίηση της Εφορείας και του αρχείου συντήρησης και στήριξε τις περιοδείες της Εφορείας για την αναγνώριση νέων αρχαιολογικών θέσεων και την καταγραφή των αναγκών των μνημείων.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Ξεκίνησαν και προχώρησαν σε σημαντικό βαθμό με την εποπτεία της Εφορείας και υπό την επίβλεψη ιδιώτη αρχιτέκτονα επείγουσες στερεωτικές εργασίες της τοιχοποιίας στο ναό Ταξιαρχών στην περιοχή Δύο Άγιοι στις Ράχες του Χάλικα Μυτιλήνης. Τα μορφολογικά στοιχεία του ναού τον εντάσσουν χρονολογικά στο β΄ μισό του 18ου αι. Το μνημείο χτίστηκε ενσωματώνοντας πιθανότατα τα αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Πολυκάρπου, η οποία πρέπει να αναζητηθεί πλησίον του ναΐσκου. Στο μαρμάρινο ενεπίγραφο τόξο που εκτελεί χρέη πλαισίου της κόγχης της πρόθεσης αναφέρεται: *ἅγιε Πολύκαρπε τῶν κλῆ(ρον σου...) τίρησον αὐτὸ(ν).*

Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναΰδριο με τεταρτοελλειπτική εξωτερικά αψίδα (Πίν. 343 α), το οποίο κατά το ανατολικότερο μισό τμήμα του είναι καμαροσκέπαστο, με στήριξη της καμάρας σε ενσωματωμένους στην τοιχοποιία πεσσούς. Αντίθετα κατά το δυτικό μισό μέρος είναι καλυμμένο με δίριχτη κεραμοσκεπή.

Ο ναός παρουσίαζε έντονα στατικά προβλήματα, καθώς είχε διαρραγεί η τοιχοποιία του και είχε καταρρεύσει η κεραμοσκεπή του. Οι αναστηλωτικές εργασίες υλοποιήθηκαν πάνω σε μελέτη του αρχιτέκτονα Ρ. Μωραΐτη, σύμφωνα και με τις συμπληρωματικές παρατηρήσεις της ΔΑΒΜΜ. Τη δε καταβολή των εξόδων ανέλαβε ο Σύλλογος Προστασίας Αναπλάσεως Ναϋδρίων-Παρεκκλησίων-Εξωκκλησίων Επαρχίας Μυτιλήνης «Αστράτγους».

Η κατάσταση διατήρησης του μνημείου ήταν πολύ κακή, με αποτέλεσμα τη σταδιακή κατάρρευση διαφόρων τμημάτων του και την παρουσία μεγάλων διαμπερών ρηγματώσεων στην κόγχη του Ιερού. Επιπλέον από την αυθαίρετη διάνοιξη μεγάλου εύρους αγροτικής οδού το 1997, σε επαφή σχεδόν με τη δυτική πλευρά του ναού καταστράφηκαν στοιχεία από τον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου και σύμφωνα και με μαρτυρίες των κατοίκων και ο δυτικός τοίχος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Μάλιστα σε άγνωστο χρονικό διάστημα πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες, ο Δήμος Μυτιλήνης προέβη και σε ασφαλτόστρωση του δρόμου.

Πραγματοποιήθηκαν αποστραγγιστικά έργα στη δυτική πλευρά του ναού και εργασίες ενίσχυσης της υποθεμελίωσης, αποκατάστασης της τοιχοποιίας και επανακατασκευής της κατεστραμμένης κεραμοσκεπής και του ναού. Έγινε ανάκτιση της εξωτερικής παρειάς της κόγχης του ναού, καθαιρέθηκαν όλα τα εξωτερικά αρμολογήματα, τοποθετήθηκαν λίθοι συρραφής στις ρωγμές των τοίχων και έγινε βαθύ αρμολόγημα εσωτερικής και εξωτερικής παρειάς. Πριν από τη συντήρηση του δαπέδου θα προηγηθεί ανασκαφή του εσωτερικού χώρου κατά το έτος 1999.

Κάτω Κάστρο

Πραγματοποιήθηκαν κατόπιν εγκρίσεως της ΔΑΒΜΜ επείγουσες εργασίες στερέωσης ενός από τα «χαρακτηρι-

σμένα» σπίτια του Κάτω Κάστρου Μυτιλήνης, ιδιοκτησίας της Εφορείας και με μια σειρά εσωτερικών διαρρυθμίσεων μετατράπηκε σε βιώσιμο χώρο εργαστηρίων συντήρησης ψηφιδωτού και εικόνας. Στο χώρο οργανώθηκε και ένας μικρός ξενώνας για τους συντηρητές, εξασφαλίζοντας έναν επιπλέον χώρο στη 14η ΕΒΑ για τις λειτουργικές της ανάγκες και συμβάλλοντας κατά τον καλύτερο τρόπο στην αναβάθμιση ενός χώρου παραμελημένου και κακόφημου, εντός των ορίων του σημαντικού αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου Μυτιλήνης.

Πέτρα

Αρχοντικό Βαρελτζήδαινας

Ολοκληρώθηκε η φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση του παραπάνω αρχοντικού, καθώς και η πρόταση για την αναστήλωση του ενδιαφέροντος αυτού κτιρίου της αστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου της όψιμης Τουρκοκρατίας, που χρονολογείται στο 1770 και φέρει όμορφες τοιχογραφίες και διακοσμημένα ταβάνια. Το αρχοντικό είναι επισκέψιμο μνημείο από το 1964 και πρόκειται να αναστηλωθεί στα επόμενα έτη με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα Interreg II (ΣΑΕ2).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Έγιναν ακόμη εργασίες αποκάλυψης, στερέωσης και προσωρινής προστασίας του μοναδικού σπαράγματος της τοιχογραφίας στο βόρειο τοίχο του ναού του Ταξιάρχη στον Άνω Χάλικα Μυτιλήνης, με χρηματοδότηση του Συλλόγου «Αστράτγους». Συγκεκριμένα στερεώθηκε το κονίαμα, αφαιρέθηκαν ρίζες που διαπερνούσαν την τοιχοποιία και τις τοιχογραφίες, έγινε σφράγισμα των οπών και των ρωγμών και τοποθετήθηκαν επάλληλες στρώσεις προστατευτικών τουλπανιών.

Λουτρά

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Μια σύντομη είδηση στην εφημερίδα *Εστία* στις 4 Αυγούστου του 1932 αποκάλυπτε την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου αι., 2 χλμ. νοτιότερα του σύγχρονου οικισμού των Λουτρών. Ο νάρθηκας της βασιλικής, διαστ. 15×4 μ., ανασκάφηκε από τον αρχαιολόγο Δ. Ευαγγελίδη και με ενέργειες της Μητρόπολης Μυτιλήνης, στεγάστηκε ο μικρός χώρος και πλαισιώθηκε από τη λιθόκτιστη περίφραξη, που υψώθηκε για να τον προστατέψει. Μία ιδρυτική επιγραφή αναφέρει: *ὑπὲρ εὐχῆς κ(αὶ) σωτηρίας Ἀγωστίν(ου)*. Το δάπεδο του νάρθηκα κοσμείται με θαυμάσιο ψηφιδωτό έργο, το οποίο μας δίνει ένα δείγμα της ποιότητας του μωσαϊκού δαπέδου, κοσμεί και τον κύριο χώρο της βασιλικής που εκτείνεται προς Α., κάτω ακριβώς από τον ελαιώνα. Το ξωκκλήσι του Ταξιάρχη που χτίστηκε μεταπολεμικά – δεν γνωρίζουμε με ποια πρωτοβουλία – ακριβώς επάνω στο μεσαίο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, καταλαμβάνοντας πιθανότατα και τμήμα της αψίδας της, όπως δείχνει ο υπολογισμός των συνολικών διαστάσεων της βασιλικής, φέρει πολλά εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη στον εξωνάρθηκα, καθώς και στην κόγχη του Ιερού.

Το 1998 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής των Λουτρών (Πίν. 343 β). Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται στον 5ο αι. και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον. Ο νάρθηκας ήταν καλυμμένος με χώματα και λίθους. Η επιμελημένη εργασία του μόνιμου συντηρητή της 14ης ΕΒΑ Η. Ρόκου αποκάλυψε ότι κάτω από τους σωρούς των εναποτεθέντων υλικών υπήρχε μια θαυμάσια ψηφιδωτή διακόσμηση, με την τεχνική του opus tesselatum, που αναπτύσσεται σε παραλληλόγραμμο σχήμα, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ένα περιφερειακό στρεπτό αλυσιδωτό κόσμημα πλαισιώνει το κύριο θέμα. Στο κεντρικό τμήμα, πάνω σε λευκό βάθος σχηματίζονται δύο παράλληλες γραμμές από οκτάγωνα που εφάπτονται στη μία πλευρά και χωρίζονται από μία απλή λευκή ταινία δύο ψηφίδων πλαισιωμένη εκατέρωθεν από μία μαύρη σειρά ψηφίδων. Στο κέντρο των οκταγώνων υπάρχουν εγγεγραμμένοι κύκλοι, οι οποίοι διακοσμούνται εναλλάξ πότε με σχηματοποιημένη μορφή πτηνού με δύο κλάδους φυτού στα εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία και πότε με τετράφυλλο τριφύλλι σχηματιζόμενο από καρδιόσχημα φύλλα. Στην ένωση των τεσσάρων φύλλων τα μαύρα πλαίσιά τους σχηματίζουν ένα Χ, το μονόγραμμα του Χριστού. Είναι σαφές ότι υπάρχει θρησκευτικός συμβολισμός των θεμάτων. Τα ρομβοειδή διάκενα μεταξύ των οκταγώνων διακοσμούνται με σχηματοποιημένο φυτικό μοτίβο με τέσσερα φύλλα, των οποίων οι άκρες βλέπουν προς τις αντίστοιχες γωνίες των ρόμβων, ενώ τα υπολειπόμενα ακραία τρίγωνα φέρουν παράλληλες τριγωνικές ζώνες έντονου χρώματος. Τα υλικά κατασκευής των ψηφίδων είναι τα συνήθη: λευκό μάρμαρο, κόκκινο κεραμίδι, μαύρη πέτρα και υαλόμαζα πράσινου χρώματος, τα οποία δεν φέρουν διαχωριστικό πλαίσιο από μολύβι.

Η τεχνική είναι προσεγμένη και οι παραστάσεις των πτηνών πιο φυσιοκρατικές σε σχέση με το ψηφιδωτό της

βασιλικής του Αγίου Ανδρέα Ερεσού, που χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. Στην ανάπτυξη του διακοσμητικού θέματος διακρίνουμε ένα σαφή διαχωρισμό των μερών του ψηφιδωτού, με επιρροές από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και μια παράλληλη υπογράμμιση της ενότητας του συνόλου, που προσδίδει στο χώρο μια αίσθηση ηρεμίας και ανάπαυσης του βλέμματος. Η παράσταση έχει καλή αίσθηση του χρώματος, έντονα διακοσμητική διάθεση μόνο στα ακραία γεωμετρικά σχήματα, ισορροπία και μέτρο που δείχνουν εκλεπτυσμένη καλλιτεχνική αίσθηση. Σίγουρα δεν βρισκόμαστε μπροστά σε ένα λαϊκό καλλιτέχνη, αλλά σε κάποιον που εκπροσωπούσε τον κύκλο των «επισήμων» ψηφοθετών της Λέσβου. Βρισκόμαστε δηλαδή στο χώρο των εργαστηρίων της Μυτιλήνης, που συνεχίζουν την παράδοση της ύστερης ρωμαϊκής τέχνης.

Δυστυχώς η χρήση του μνημείου ως χώρου σταυλισμού ζώων οδήγησε στην καταστροφή μεγάλου μέρους του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα της βασιλικής, ενώ οι εργασίες αποκόλλησης του ψηφιδωτού από το αρχικό του υπόστρωμα, που έγιναν το 1964, και η επανατοποθέτησή του πάνω σε βάση από τσιμεντοκονίαμα δημιούργησαν κάποια ιδιαίτερα προβλήματα και αποκολλήσεις που οφείλονται στην αυξομείωση των διαστάσεων του νέου υπόβαθρου, σύμφωνα με τη θερμοκρασία του περιβάλλοντος. Από το ψηφιδωτό σώζεται περισσότερο το μισό βόρειο τμήμα του, ενώ στο νότιο οι εργασίες επανατοποθέτησης δεν έλαβαν υπόψη το σχέδιο του ψηφιδωτού. Κάτω από τις φθορές του ψηφιδωτού διακρίνεται το αρχικό κονίαμα, όπως και ένα δείγμα της αρχικής κατάστασης του ψηφιδωτού, στη νοτιοδυτική γωνία. Από παλαιότερο ελληνιστικό ψηφιδωτό με μαρμάρινες ψηφίδες ακανόνιστου σχήματος σε opus segmentatum, περισυνελέγησαν ορισμένες ψηφίδες, ενώ μεγάλος αριθμός ψηφίδων βρέθηκε συγκεντρωμένος μέσα στο χώρο. Προβήκαμε στην αποκάλυψη του ψηφιδωτού, στην απομάκρυνση των χωμάτων και εν συνεχεία στη συντήρηση του έργου. Έγιναν εργασίες στερέωσης, καθαρισμού, συμπλήρωσης με κονίαμα και μικρής κλίμακας ψηφοθετήσεις των φθορών του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο και μάρμαρο βρέθηκαν επίσης στον περιβάλλοντα χώρο, όπως βάσεις και αρράβδωτοι σπόνδυλοι κιόνων, επίκρανα σχήματος κόλουρης πυραμίδας στα οποία σχηματίζονται ανάγλυφοι σταυροί και σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος εναλλάξ σε καθεμία του πλευρά. Δύο από αυτά μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν επί της βάσης, στο χώρο του ψηφιδωτού. Στον περιφραγμένο χώρο κείτονταν ακόμη θραύσματα λοιπών αρχιτεκτονικών μελών και διάφορα τεμάχια θωρακίων. Από τη συγκόλληση τριών από αυτά ανακτήσαμε το μισό μέρος θωρακίου από πωρόλιθο με χαμηλή ανάγλυφη διακόσμηση από ελεύθερο λατινικό σταυρό που φέρει στο κατώτερο σημείο του κρίκο και το τμήμα μιας κυματοειδούς ταινίας με καρδιόσχημη απόληξη. Το θωράκιο χρονολογείται στον 5ο αι. και είναι όμοιο με αντίστοιχο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, στο οποίο από το εγγεγραμμένο εντός στεφάνης μονόγραμμα του Χριστού μία ταινία καταλήγει ακριβώς κάτω από το σταυρό.

Περιοχή Πολιχνίτου - Βασιλικών (Θέση Μελαντά)

Μονή Δαμανδρίου

Υλοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συγκράτησης με προστατευτικές γάζες στις τοιχογραφημένες επιφάνειες της κόγχης του μονόχωρου καθολικού της παραπάνω μονής.

Σκάλα Ερεσού

Βασιλική Αφεντέλλη

Μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο τα αποκολλημένα από το 1984 τεμάχια του ψηφιδωτού δαπέδου της παραπάνω παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τα οποία φυλάσσονταν σε ισόγειο υγρό χώρο του αρχοντικού της Βαρελτζήδαινας στην Πέτρα Λέσβου. Ξεκίνησαν οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσής τους, προκειμένου μελλοντικά να επανατοποθετηθούν στο χώρο, που αποτελεί το δεύτερο σε σημασία παλαιοχριστιανικό μνημείο της δυτικής Λέσβου.

ΠΡΟΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΧΕΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Συντάχθηκε μελέτη συντήρησης για το ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ανδρέα στη Σκάλα Ερεσού, που χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ. και είναι το πρωιμότερο παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο της Λέσβου. Βάσει αυτού χρονολογούνται και τα λοιπά ψηφιδωτά έργα του νησιού. Βασικά χαρακτηριστικά του δαπέδου είναι η ενότητα στο σύνολο, ο τονισμός της πορείας προς το Ιερό και η διάρθρωση του μεσαίου κλίτους σε χωριστά διάχωρα με πυκνή διακόσμηση από γεωμετρικά κυρίως θέματα, που έχουν μεγάλες διαστάσεις και στα οποία δεν παρεμβάλλονται άλλα ενδιάμεσα στενότερα.

Έγινε επίσης επίσκεψη και εξέταση τοιχογραφιών, εικόνων και ξυλόγλυπτων τέμπλων των περισσοτέρων ναών των νήσων Λέσβου, Λήμνου και Αγίου Ευστρατίου. Συντάχθηκαν καρτέλες συντήρησης και ξεκίνησε η δημιουργία του αρχείου συντήρησης.

Επίσης εκπονήθηκαν προμελέτες συντήρησης και για δέκα τοιχογραφημένα σύνολα της Λέσβου, προκειμένου να δημιουργηθεί η θεωρητική υποδομή για τη συντήρησή τους. Πρόκειται για τους ακόλουθους ναούς:

Τζίθρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Η Τζίθρα (Κίθρα) κατά το μητροπολίτη Μηθύμνης Γαβριήλ: *μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος, ἠρεμώθει δὲ ὑπὸ θανάτου πρὸ χρόνων.* Ήταν ακμαία μεσαιωνική κώμη, της οποίας ο πληθυσμός αποδεκατίστηκε από το λοιμό του 1601. Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι τύπου μονόχωρης βασιλικής, εσωτ. διαστ.: μήκ. 15,80 και πλ. 5,25 μ., και ανήκει στους ναούς που δημιουργήθηκαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1544), όπως μας γνωστοποιεί επιγραφή που βρίσκεται αριστερά και λίγο πιο κάτω από το επιγονάτιο του ιεράρχη: *δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Φάντας Μανόλι ἅμα συμβήου καὶ τέκνων αὐτοῦ ἔτους ζνΓ΄ νοεμβρίῳ κβ΄.*

Λιώτα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ο παραπάνω ναός ανήκει στους ναούς που δημιουργήθηκαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας και χρονολογείται στο β΄ μισό του 16ου αι. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της νήσου Λέσβου στο χωριό Λιώτα ανάμεσα στο Γαββαθά και τη σημερινή Άντισσα. Ο ναός της Παναγίας είναι του τύπου της μονόχωρης βασιλικής με νάρθηκα, εσωτ. διαστ.: μήκ. 10 και πλ. 2,80 μ. Η στέγη είναι δίριχτη κεραμοσκεπής. Σώζονται ελάχιστες τοιχογραφίες, από τις οποίες στον ανατολικό τοίχο στην κόγχη η Πλατυτέρα και στο βόρειο τοίχο ένα τμήμα της παράστασης των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και τμήμα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ.

Ανεμότια

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο παραπάνω ναός ανήκει στους ναούς που δημιουργήθηκαν κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Είναι μονόχωρος, διαστ. 14,10×3,70 μ., και είναι χτισμένος με αργολιθοδομή. Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του ναού και μας πληροφορεί ότι :

ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ Κ ΑΝΙΣΤΟΡΥΘΗ Ο ΘΥΟΣ Κ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΑΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΟΦΟΡΟΥ. ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ Κ ΕΞΩΔΟΥ Κ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΣ ΧΩΡΑΣ ΑΝΕΜΟΤΙΑ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ Κ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ Κ ΕΠΙ ΤΑΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΜΗΘΥΜΝΗΣ Κ ΠΑΣΗΣ ΛΕΣΒΟΥ. Κ ΤΩΝ ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΑΥΤΗΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ Κ ΞΕΝΙΤΟΥ ΙΕΡΟΣ Κ ΕΠΙΤΗΡΙΤΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΙΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ. ΚΑΤΑ ΕΤΟΥΣ Ζ.Σ.Ι. ΑΠΟ ΕΝΣΑΡΚΟΥ ΣΟΤΗΡΙΑΣ. ΑΨΒ΄ ΙΝΔΙ΄. ΧΕΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΑΠΟ ΧΙ.. ΧΩΜΑΤΖΑ ΜΑΡΤΙΩΛΑ.

Το όνομα του μητροπολίτη έχει παραλειφθεί. Πιθανότατα πρόκειται για τον Άνθιμο Α΄, μητροπολίτη Μηθύμνης από το 1699 έως το 1714. Αξιοσημείωτος είναι δε ο τίτλος «πάσης Λέσβου» που δίνεται μόνο στους μητροπολίτες Μυτιλήνης. Παρόλο που η επιγραφή μάς δίνει τη χρονολογία 1702, κατόπιν παρατήρησης διαπιστώνουμε πως ο δυτικός τοίχος είναι παλαιότερος, από τον τρόπο που πατούν τα επιχρίσματά του. Ο ναός είναι κατάγραφος και κατά τον καθηγητή Γ. Γούναρη ο δυτικός τοίχος χρονολογείται στο α΄ μισό του 17ου αι.

Κεράμι

Ναός Αγίου Ιωάννου

Ο παραπάνω ναός είναι κατάγραφος και πρόκειται για τον παλαιότερο ναό του οικισμού. Στις αρχές του 17ου αι. το Κεράμι είχε 35 χριστιανικά σπίτια, με ενοριακό ναό τον Άγιο Ιωάννη, που είναι μικρή δρομική βασιλική, διαστ. 11,70×4,50 μ., και καλύπτεται από δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη.

Παπιανά

Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Ο παραπάνω ναός ανήκει στους ναούς που δημιουργήθηκαν κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Η κτητορική επιγραφή που βρίσκεται πάνω από το υπέρθυρο της νότιας θύρας του κυρίως ναού έχει ως εξής: ..... *ΕΚ ΒΑΘΡΟΥ Κ ΕΖΩΓΡΑΦΙΣΘΕΙ Ο ΤΙΜΙΟΣ Κ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Η ΜΕΤΑΜΟΡ.....C ΗΜΩΝ ΙCΧΡ ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC Κ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟ.....C ΚΥΡΟΥ ΠΑΙCΙΟΥ. Ἔτους ΖΡΗ΄ ΙΝΔ... ΙΓ΄ ΕΝ ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ ΕΤΕΛΙΩΘΙ εἰς τὴν Α΄...Ι... Ζογράφου ΝΙΚΩλα.* Το ναΐσκο έχτισε και διακόσμησε με έξοδά του ο μητροπολίτης Παΐσιος το 7108 (το 1600), το δε διάκοσμό του φιλοτέχνησε ο άγνωστος από αλλού ζωγράφος Νικόλαος. Ο Παΐσιος καταγόταν από τα Παπιανά, τα οποία κατά το 17ο αι. κατοικούνταν μόνο από χριστιανούς, και διετέλεσε μητροπολίτης από το 1590 έως το 1603 που παραιτήθηκε λόγω γήρατος. Πριν από την εκλογή του ήταν Σακελάριος της μητρόπολης Μηθύμνης και έφερε το όνομα Παλαιολόγος. Πέθανε το 1610 στη μονή Λειμώνος, όπου μετά την παραίτησή του είχε αποσυρθεί.

Ο ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος είναι κατάγραφος και ανήκει στην κατηγορία των μονόχωρων ξυλόστεγων ναών με νάρθηκα, εσωτ. διαστ.: μήκ. 14,10 και πλ. 3,70 μ.

Πέτρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο παραπάνω ναός ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 13,80 και πλ. 5,50 μ. Είναι κατάγραφος με τρία στρώματα τοιχογραφιών. Το τελευταίο στρώμα των τοιχογραφιών έγινε το 1721 από τον Νικόλαο Φίτζι, ο οποίος είναι έντονα επηρεασμένος από τη διακοσμητική θεματολογία του εργαστηρίου του Ιωάννη και Μιχαήλ Χωματζά από τη Χίο. Δυστυχώς η κτητορική επιγραφή, που πιθανώς βρισκόταν πάνω από το παράθυρο-εσοχή του νότιου τοίχου, δεν σώζεται, έτσι η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι εφικτή. Η μόνη επιγραφή που σώζεται βρίσκεται στο βόρειο τοίχο και είναι παρακλητική.

Καγιάνι

Ναός Ταξιάρχη

Το Καγιάνι είναι κοινότητα παλαιά, αλλά δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για το χρόνο ίδρυσής της, παρά μόνο μία αναφορά στους παλαιούς κώδικες της Μητρόπολης Μυτιλήνης. Ο ναός είναι ο τρίτος κατά σειρά. Όμως δεν υπάρχει ούτε μία επίσημη γραπτή αναφορά για τον παλαιό ναό. Από διηγήσεις κατοίκων δίνεται μια σχετική χρονολόγηση, γύρω στο 1600. Ο σημερινός ναός ανεγέρθηκε το 1903, με προσωπική εργασία των κατοίκων, δωρεές και εράνους χρημάτων και υλικών. Ο αρχιτέκτονας του ναού ήταν ο Αργύριος Αδαλής. Ο ρυθμός είναι ο βυζαντινός, σταυροειδούς τύπου με γοτθικές επιρροές και έχει πολλές ομοιότητες με το ναό του Αγίου Θεράποντος Μυτιλήνης, αφού και οι δύο ναοί έχουν τον ίδιο αρχιτέκτονα.

Το τέμπλο, ο άμβωνας και ο θρόνος προέρχονται από τον παλαιότερο ναό. Η εικόνα του Ταξιάρχη Μιχαήλ αποτελεί τοιχογραφία του πρώτου ναού και, όταν κατασκευάστηκε ο δεύτερος ναός, τη συμπεριέλαβαν μέσα στο κτίσμα και της έδωσαν μορφή προσκυνηταρίου. Η παράσταση του αρχαγγέλου, ύψ. 1,72, πλ. 0,81 μ., βρίσκεται στο παραθρόνιο και πίσω από την τοιχογραφημένη παράσταση σχηματίζεται το δεξιό κλίτος του ναού.

Κάτω Τρίτος

Μονή Ταξιαρχών

Η παραπάνω μονή βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το κέντρο του χωριού Κάτω Τρίτους, στην κορυφή ελαιόφυτου λοφίσκου, με θέα προς τον κόλπο της Γέρας. Το καθολικό της μονής Ταξιαρχών με δυσκολία τοποθετείται στο 15ο αι. Πρόκειται για μια μικρή, μονόκλιτη βασιλική, με τρούλο. Οι γενικές εξωτερικές διαστάσεις του μνημείου των Ταξιαρχών είναι 6,75×4,25 μ. και μαζί με την προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη το μήκος του ναού φθάνει τα 7,30 μ. Για το μοναστήρι δεν υπάρχουν γραπτές πληροφορίες. Το όνομα των αγίων, στη μνήμη των οποίων τιμάται ο ναός, είναι γνωστό μόνον από την προφορική παράδοση που διασώζουν οι κάτοικοι του Κάτω Τρίτους, και η οποία ενέχει και στοιχεία θρύλου. Λέγεται ότι η μονή των Ταξιαρχών, όπως και η γειτονική κατεστραμμένη σήμερα μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Μύχους ήταν βυζαντινές και καταστράφηκαν από τους Τούρκους το 1462 με την κατάληψη του νησιού. Η παράδοση αυτή φαίνεται εν μέρει μόνον αληθινή, γιατί το τελευταίο στρώμα των τοιχογραφιών ανάγεται μάλλον στο β΄ μισό του 17ου αι. Στα τέλη του 16ου αι. πρέπει να χρονολογηθεί και τμήμα του ξυλόγλυπτου επιστυλίου του τέμπλου του καθολικού, που βρίσκεται σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Μυτιλήνης.

Άντισσα

Μονή Περιβολής

Το καθολικό της παραπάνω μονής, σύμφωνα με την παλαιότερη μαρτυρία που υπάρχει στη μονή Λειμώνος, χρονολογείται το 1590. Κατά το 17ο αι. υπάρχουν ακόμη δύο πληροφορίες για τη μονή. Ο μητροπολίτης Μηθύμνης Γαβριήλ αναφέρει ότι κατά την εποχή του (1618-1621) ζούσαν σε αυτή 30 μοναχές. Η επόμενη πληροφορία ανάγεται στο 1630 και βρίσκεται σε κώδικα του ναού του Αγίου Παντελεήμονος Μολύβου και αναφέρεται σε επισκευή του καθολικού. Δυστυχώς από την κτητορική επιγραφή πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής προς το νάρθηκα θύρας λείπει η χρονολογία: *ΑΝΕΚΑΙΝΙ[ΣΘΗ] .....[Η ΠΑΡΟΥΣ]Α ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΥΠΕ/ΡΑΓΙΑΣ..... [ΠΑΤΕ]ΡΩΝ ΤΩΝ ΕΥΡΗ-ΣΚΟ/ΜΕΝΩΝ ..... ΕΠΙ ΚΑΘΥΓΟΥΜΕΝΟΥ ΡΑΦΑΗΛ ΙΕ-ΡΟ[ΜΟΝΑΧΟΥ]*. Η γυναικεία μονή Περιβολής ήταν εξάρτημα της ανδρικής μονής των Ταξιαρχών Κρεοκόπου, που βρίσκεται σε απόσταση μιας περίπου ώρας από αυτή, νότια πάνω στο βουνό. Αυτό δικαιολογεί και τη φροντίδα που έδειχναν οι πατέρες της μονής για την Περιβολή. Την εξάρτηση την παρακολουθούμε τουλάχιστον από το 16ο και μέχρι τα τέλη του 18ου αι.

Το καθολικό της μονής Περιβολής ανήκει στην κατηγορία των δίκλιτων ναών. Έχει χτιστεί με πελεκημένους λίθους. Διαστ. νάρθηκα: μήκ. 7,10 και πλ. 2,50 μ., κυρίως ναού: μήκ. 8,70 και πλ. 4 μ. και κλίτους: μήκ. 8,70 και πλ. 2,40 μ. Το δεύτερο κλίτος βρίσκεται στα βόρεια του κεντρικού, είναι στενότερο και δεν φέρει ανατολικά καμία κόγχη. Εκτός από τα δύο τοξωτά ανοίγματα που συνδέουν τα δύο κλίτη υπήρχε

αρχικά και τρίτο μικρότερο στα ανατολικά, που εντοιχίστηκε πριν από την αγιογράφηση. Δεν χωρεί αμφιβολία πως και το βόρειο κλίτος, που είναι αρχικό, ήταν αφιερωμένο και αυτό στη Θεοτόκο, αφού κατά το μεγαλύτερο μέρος του διακοσμείται με οίκους του Ακαθίστου Ύμνου.

Περιοχή Πολιχνίτου - Βασιλικών (Θέση Μελαντά)

Μονή Δαμανδρίου

Ο ναός στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας ήταν ενοριακός. Μετά τη διάλυση του χωριού εγκαταστάθηκαν οι μοναχοί της μονής του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται στη θέση Παλιομονάστηρα και μετέβαλαν το ναό σε καθολικό της νέας μονής. Ο ναός έχει ρυθμό μονόκλιτης βασιλικής, μήκ. 8 και πλ. 4,50 μ. Καλύπτεται από δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη, ενώ η οροφή του στο εσωτερικό είναι ελαφρώς θολωτή.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

Προκειμένου να καταγραφούν η κατάσταση διατήρησης και οι ανάγκες επεμβάσεων στα κηρυγμένα μνημεία του Νομού Λέσβου, πραγματοποιήθηκαν πολλαπλές αυτοψίες και ευρύτατες επιφανειακές έρευνες. Έτσι δημιουργήθηκαν οι παραδοσιακές καρτέλες μνημείων και πρόκειται να ξεκινήσει η ηλεκτρονική καταγραφή του αρχείου μνημείων και η δημιουργία αρχαιολογικού χάρτη των τριών νησιών.

Οι αυτοψίες είχαν ως αποτέλεσμα την καταγραφή πολλών μνημείων που χρήζουν κηρύξεως και τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων.

ΛΕΣΒΟΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Ο μεγάλος όγκος των εκκλησιαστικών κτισμάτων των δύο Μητροπόλεων του νησιού ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης μεταβυζαντινής ξυλόστεγης βασιλικής, ο οποίος επιχωριάζει στη Λέσβο κατά το 18ο και 19ο αι., με ενδιαφέροντα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία και όχι σπάνια και ενδιαφέρουσα εσωτερική διακόσμηση. Πρόκειται για έναν τύπο εκκλησιαστικών κτισμάτων που επικράτησε κατά την όψιμη Τουρκοκρατία σε όλη την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, με διάφορες παραλλαγές που οφείλονται στην προσαρμογή στις τοπικές συνθήκες.

Στη Λέσβο η βασιλική συμπληρώνεται στη δυτική όψη με νάρθηκα, ευθύγραμμο ή σε σχήμα Π, ενώ ο εσωτερικός ή εξωτερικός διάκοσμος υπόκειται στο ύφος του τουρκομπαρόκ και σε εκλεκτικιστικές τάσεις, ιδιαίτερα στη διακόσμηση των τέμπλων, των οροφών και των τοξοστοιχιών. Παρά το γεγονός ότι κάθε ναός μπορεί να παρουσιάζει δικές του ιδιομορφίες και λύσεις στα επιμέρους προβλήματά του, είμαστε σε θέση μετά και από εποικοδομητική συνεργασία με την αρχιτέκτονα Μ. Τσιτιμάκη, που μελετά τις μεταβυζαντινές βασιλικές, να τις κατατάξουμε σε τρεις τύπους με βάση τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες των μνημείων.

Κατά τη χρονική περίοδο 1750-1800, η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι επίπεδη, ενώ ο νάρθηκας-προστώο είναι συνήθως ευθύγραμμος. Κατά τη μέση περίοδο 1800-1850, η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι τοξωτή, συχνά με φεγγίτες και ο νάρθηκας-προστώο έχει σχήμα Π.

Ακολουθεί ο τρίτος τύπος, μετά από το 1850, οπότε απαντάται ως τοξωτή η οροφή του κεντρικού κλίτους, με συχνή ενσωμάτωση χαμηλών, τυφλών τρούλων, ενώ το προστώο ενσωματώνεται σε νάρθηκα και η εσωτερική διακόσμηση υπόκειται σε εκλεκτικιστικές τάσεις.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω καταγράφηκαν οι ακόλουθες 31 μεταβυζαντινές βασιλικές στη νήσο Λέσβο και ολοκληρώθηκε η κήρυξή τους:

Άγρα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Αποτελεί τρίκλιτη, ξυλόστεγη, μεταβυζαντινή βασιλική, μοναδικό δείγμα του Α΄ τύπου, με την οροφή του κεντρικού κλίτους επίπεδη και το νάρθηκα-προστώο ευθύγραμμο (1807). Είναι από τις πρωιμότερες βασιλικές του Α΄ τύπου με ενδιαφέροντα προδρομικά στοιχεία και αξιολογότατο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Αγιάσος

Ναός Αγίας Τριάδας

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου, με την οροφή του κεντρικού κλίτους τοξωτή και το νάρθηκα-προστώο σε σχήμα Π (1870). Ο ναός παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία όψιμου εκλεκτικισμού στη διακόσμηση του εσωτερικού και κορινθιακά κιονόκρανα στις τοξοστοιχίες των κλιτών.

Ακράσιο

Ναός Αγίας Παρασκευής

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1865). Διαθέτει ισόδομη τοιχοποιία, χτισμένη πάνω σε παλαιότερο ναό.

Βαριά

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Είναι αξιόλογο δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1838). Διαθέτει ξυλόγλυπτο τέμπλο, όχι ιδιαίτερης τέχνης, ενώ στην τοιχοποιία του έχουν ενσωματωθεί spolia της ύστερης Ρωμαιοκρατίας (βωμοί), ιδιαίτερα στην κατασκευή του προστώου, το οποίο διαθέτει και αξιόλογη γύψινη διακόσμηση. Αρχιτεκτονική ιδιομορφία του αποτελεί η ύπαρξη εσωτερικών, χαμηλών, τυφλών τρούλων, μέσα στο μπαγδατί.

Παλαιοχώρι

Ναός Ευαγγελίστριας

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1864). Χαρακτηριστικές είναι οι μεγάλες διαστάσεις του μνημείου.

Πλαγιά

Ναός Αγίας Τριάδας

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1886).

Πλωμάρι

Ναός Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου. Είναι μοναδική ως προς την τοποθέτηση της εισόδου για το γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά του ναού.

Ναός Αγίου Νικολάου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1847). Διακρίνεται για το μέγεθός της και την εκλεκτικιστική διακόσμηση του εσωτερικού. Διαθέτει τοιχογραφίες του εντόπιου ζωγράφου Καλλία, νεοκλασικιστικού, δυτικότροπου ύφους, που την κάνουν ένα από τα πλέον αξιόλογα «σύνολα» του νομού.

Συκούντα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Τρίκλιτη, ξυλόστεγη, μεταβυζαντινή βασιλική Β΄ τύπου, που χτίστηκε στη θέση παλαιότερου ναού (1870). Αποτελεί ενδιαφέρον χαρακτηριστικό δείγμα ναοδομίας αυτής της περιόδου. Φέρει στοιχεία κοσμικής αρχιτεκτονικής, όπως φεγγίτες σε σχήμα τετράφυλλου, καθώς και μία εντοιχισμένη βυζαντινή επιγραφή σε μεγαλογράμματη γραφή.

Ερεσός

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου. Διαθέτει την παλαιότερη επιγραφή που χρονολογεί με ασφάλεια το μνημείο στο 1726.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Αποτελεί ιδιαίτερο δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (1888). Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι τοξωτή, ενσωματώνοντας χαμηλούς, τυφλούς τρούλους. Επιπλέον αποτελεί πολύ χαρακτηριστικό δείγμα της όψιμης εμφάνισης του Γ΄ τύπου, στην οποία οδηγεί η πλήρης ενσωμάτωση του προστώου, που μετατρέπεται στη συγκεκριμένη βασιλική σε κανονικό νάρθηκα. Ενδιαφέροντα είναι τα διακοσμητικά μοτίβα της βασιλικής που παρουσιάζουν εκλεκτικιστικό ύφος.

Μιστεγνά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1839). Είναι από τις πλέον χαρακτηριστικές της περιόδου με ξυλόπηκτη στοά σε όροφο, για την πρόσβαση στο γυναικωνίτη.

Μεσότοπος

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (1877). Το προστώο είναι ενσωματωμένο στο νάρθηκα. Διαθέτει αξιολογότατη οροφογραφία στο νάρθηκα, μοναδική στο είδος της, όπως άλλωστε αξιοσημείωτος είναι και ο γύψινος, γλυπτός διάκοσμος, που εκτελέστηκε από εντόπιους μαστόρους, με σαφείς τις νεοκλασικιστικές και εκλεκτικιστικές επιρροές.

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, τρουλαίας, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (μετά το 1850). Το προστώο

είναι ενσωματωμένο στο νάρθηκα. Διαθέτει εσωτερικό τυφλό τρούλο, καθώς και αξιόλογο μαρμάρινο κατά το κατώτερο τμήμα του τέμπλο με επιρροές τουρκομπαρόκ, ενώ το ανώτερο τμήμα κατασκευάστηκε από το ντόπιο τεχνίτη Σταύρο Χιώνη.

Μυτιλήνη

Ναός Αγίου Γεωργίου

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (1792). Το προστώο είναι ενσωματωμένο στο νάρθηκα. Διαθέτει αξιόλογο μαρμάρινο τέμπλο, ύφους τουρκομπαρόκ, και πολλές εκλεκτικιστικές επεμβάσεις.

Ναός Αγίου Συμεών

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (1885-1891). Το προστώο είναι ενσωματωμένο στο νάρθηκα. Διαθέτει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Τρίγωνα

Ναός Αγίου Αντωνίου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Γ΄ τύπου (1890-1896). Το προστώο είναι ενσωματωμένο στο νάρθηκα. Οι όψεις του είναι επηρεασμένες από τον εκλεκτικισμό (πιθανώς με πρότυπο τον Άγιο Αθανάσιο Μυτιλήνης).

Εσωτερικά φέρει χαμηλό, τυφλό τρούλο και σταυροθόλια, τα οποία στεγάζουν το κεντρικό κλίτος. Επιρροές από τον όψιμο εκλεκτικισμό χαρακτηρίζουν και το διάκοσμο του εσωτερικού. Διαθέτει ξυλόγλυπτο τέμπλο αλλά όχι ιδιαίτερης αισθητικής αξίας.

Βατούσα

Ναός Ταξιαρχών

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Α΄ τύπου (κοιμητηριακός 1836). Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι επίπεδη. Ο νάρθηκας-προστώο είναι ευθύς. Ο εσωτερικός χώρος με άφθονα στοιχεία τουρκομπαρόκ και αξιόλογη ξύλινη οροφή στο κεντρικό κλίτος. Το ξύλινο τέμπλο φιλοξενεί αξιόλογη λαϊκή ζωγραφική.

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1850). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία εκλεκτικισμού στο γύψινο διάκοσμο της τοξοστοιχίας των κλιτών, της οροφής και του Ιερού. Αξιόλογο τέμπλο, ξυλόγλυπτο και επιχρυσωμένο-επιζωγραφισμένο.

Δάφια

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Α΄ τύπου (1792). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία τουρκομπαρόκ και αξιόλογη ξύλινη οροφή με πηχάκια και ροζέτες κοσμικού χαρακτήρα. Διαθέτει αξιόλογο, ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο τέμπλο. Υπάρχουν σπαράγματα αγιογραφιών εσωτερικά και εξωτερικά του ναού.

Ανεμότια

Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1885). Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι τοξωτή. Ο νάρθηκας-προστώο έχει σχήμα Π. Εκλεκτικιστικές επιρροές στις αρχιτεκτονικές λύσεις που επιλέχθηκαν, καθώς και στον εξωτερικό διάκοσμο. Στο εσωτερικό, ο γύψινος διάκοσμος της τοξοστοιχίας, της οροφής και του Ιερού φέρει επίσης στοιχεία εκλεκτικισμού. Διαθέτει αξιόλογο λίθινο τέμπλο, ξυλόγλυπτο επισκοπικό θρόνο και φορητές εικόνες του 18ου αι.

Άντισσα

Ναός Αγίας Παρασκευής

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1843). Στοιχεία τουρκομπαρόκ στο γύψινο διάκοσμο της τοξοστοιχίας, της οροφής και του Ιερού. Διαθέτει ξύλινο, επιζωγραφισμένο τέμπλο, σε μεγάλο τμήμα του οποίου σώζεται ο αρχικός ζωγραφικός διάκοσμος με φυτικά μοτίβα.

Κάπη

Ναός Αγίου Γεωργίου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου με επιρροές από το ναό Ταξιαρχών Μανταμάδου (1875). Εσωτερικά φέρει στοιχεία εκλεκτικισμού στο γύψινο διάκοσμο της τοξοστοι-

χίας, της οροφής και του Ιερού. Επίσης διαθέτει τέμπλο ξυλόγλυπτο, μερικώς επιχρισμένο (1889).

Κεράμι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1899). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία όψιμου εκλεκτικισμού στο γύψινο διάκοσμο της οροφής και του Ιερού. Διαθέτει λίθινο τέμπλο επιχρωματισμένο (1909).

Μήθυμνα

Ναός Ταξιαρχών

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1795). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία τουρκομπαρόκ, αξιόλογη, ξύλινη οροφή και επιζωγραφισμένες ροζέτες κοσμικού χαρακτήρα. Το τέμπλο είναι ξύλινο, επιζωγραφισμένο.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1844). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία μετάβασης από το τουρκομπαρόκ στον εκλεκτικισμό (γύψινος διάκοσμος). Διαθέτει ξύλινο τέμπλο, με ανάγλυφο, γύψινο διάκοσμο, επιζωγραφισμένο.

Ναός Αγίας Κυριακής

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1850). Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι επίπεδη. Ο νάρθηκας-προστώο είναι ευθύς. Ο εσωτερικός χώρος έχει στοιχεία εκλεκτικισμού στο γύψινο διάκοσμό του. Διαθέτει τέμπλο ξύλινο, με ανάγλυφο, γύψινο διάκοσμο, επιζωγραφισμένο.

Πτερούντα

Ναός Αγίου Ιωάννη

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1860). Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι τοξωτή. Ο νάρθηκας-προστώο έχει σχήμα Π. Ο εσωτερικός διάκοσμος διακρίνεται για τα στοιχεία εκλεκτικισμού. Διαθέτει αξιόλογο, ξύλινο, επιζωγραφισμένο τέμπλο.

Ρεύμα

Ναός Αγίου Ιωάννη

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1880). Ο εσωτερικός γύψινος διάκοσμος φέρει στοιχεία εκλεκτικισμού. Αξιοσημείωτα είναι τα «καφασωτά» στην είσοδο του γυναικωνίτη. Διαθέτει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, άμβωνα και επισκοπικό θρόνο.

Σκαλοχώρι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1851). Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία εκλεκτικισμού στο διάκοσμο της τοξοστοιχίας των κλιτών, της οροφής και του Ιερού. Διαθέτει ξυλόγλυπτο τέμπλο μερικώς επιχρωματισμένο, των μέσων του 18ου-μέσα του 19ου αι., καθώς και ξυλόγλυπτο θρόνο (1757).

Συκαμινέα

Ναός Αγίας Φωτεινής

Αποτελεί ξεχωριστό δείγμα τρίκλιτης, ξυλόστεγης, μεταβυζαντινής βασιλικής Β΄ τύπου (1860). Διαθέτει αξιόλογη λαϊκότροπη οροφογραφία στο κεντρικό τμήμα του προστώου. Ο εσωτερικός χώρος φέρει στοιχεία εκλεκτικισμού στο διάκοσμο της τοξοστοιχίας των κλιτών, της οροφής και του Ιερού. Αξιόλογο είναι το ξύλινο τέμπλο με ανάγλυφο, γύψινο διάκοσμο, επιζωγραφισμένο.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Από τις σημαντικότερες μαρτυρίες της πρώτης χριστιανικής λατρείας στη Λέσβο είναι οι πολυάριθμες βασιλικές της που χτίζονταν εντός προϋπαρχόντων οικισμών, που γνώρισαν ιδιαίτερη ακμή στους ύστερους χρόνους της αρχαιότητας. Σε αυτούς τους χρόνους συνεχίστηκε η από την αρχαιότητα κληρονομημένη πολιτική διάρθρωση της νήσου σε δύο επικράτειες: της Μυτιληναίας και της Μηθυμναίας, η οποία υποδηλώνεται και στη σύγχρονη περίοδο με τις αντίστοιχες μητροπολιτικές έδρες. Ο απόστολος Παύλος επισκέφθηκε τη Μυτιλήνη το 52 μ.Χ., αλλά δεν πρέπει να έδρεψε καρπούς από το κήρυγμά του. Το 361 μ.Χ. ο Ιουλιανός ο παραβάτης επισκέφθηκε το ναό της Αθηνάς στη Μυτιλήνη, γεγονός που αποδεικνύει την συνύπαρξη των χριστιανικών με τους ειδωλολατρικούς ναούς

για αρκετά χρόνια. Κατά την περίοδο της ανακήρυξης του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους, τον 4ο αι., η Λέσβος δεν είχε ακόμη εκχριστιανιστεί, όπως αναφέρεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, αλλά αργότερα κατά το χρονικό διάστημα από τον 4ο έως και τον 7ο αι. Κατά τον 5ο αι., λόγω της μακράς περιόδου ειρήνης που έζησε, γνώρισε τη θεαματική εξάπλωση του χριστιανισμού και θεμελίωσε τις αλλαγές που οδήγησαν στη δημιουργία της νέας οικιστικής διάρθρωσης του νησιού. Γύρω από τον κόλπο της Γέρας αναπτύχθηκαν πολλά παλαιοχριστιανικά χωριά. Μετά τον 7ο αι. και τη συρρίκνωση του πληθυσμού ήκμασε μία βυζαντινή εγκατάσταση στη θέση Παλιόλουτρο. Στα Λουτρά, που ανήκαν ανέκαθεν στην περιοχή της Μυτιληναίας, η δυνατότητα επικοινωνίας με τις γύρω περιοχές και η ευφορία του πεδινού εδάφους επέτρεψαν τη σημαντική ανάπτυξη του οικισμού. Τουλάχιστον τρία μνημεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου βρίσκονται στην περιοχή: στο κτήμα του Φ. Χαραλάμπους στη θέση Τσεσμέδες και λίγο βορειότερα αυτής.

α) Στη θέση Λουτρά διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιοχριστιανικού οικισμού πέριξ της ομώνυμης βασιλικής, καθώς και νεκροταφείου της παλαιοχριστιανικής περιόδου με ομαδικές ταφές, 200 μ. νοτιότερα της βασιλικής. Βρέθηκαν αρκετές καλυπτήριες κεραμίδες στο χώρο. Στο παρελθόν οι ντόπιοι βρήκαν ενταφιασμένους μία μητέρα με τα τρία παιδιά της με μοναδικό κτέρισμα ένα λυχνάρι. Κάτω από τα επιφανειακά χώματα παρουσιάζεται κενό σε ορισμένα σημεία. Πιθανολογήθηκε η ύπαρξη τόπου μαρτυρίου στη θέση αυτή, όμως μόνον η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα μπορέσει να αναδείξει αυτό τον αρχαιολογικό χώρο, το σχετικό με τις πρώτες χριστιανικές εγκαταστάσεις στο νησί, να αποκαλύψει το σύνολο της βασιλικής και τα πιθανά προσκτίσματά της (βαπτιστήριο) και να αποδείξει το ρόλο που έπαιξε η περιοχή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Θα δώσει πιθανώς και τις απαραίτητες εξηγήσεις σχετικά με τους λόγους εγκατάλειψής της και θα συμβάλει στη δημιουργία ενός σημαντικού πόλου έλξης επισκεπτών στην περιοχή.

β) Απέναντι από τα ερείπια του κηρυγμένου βυζαντινού κάστρου Παλαιοκάστρου Σιγρίου και σε θέση που κατελάμβανε το στόμιο του κόλπου, εντοπίστηκαν άφθονα όστρακα, οικοδομικά λείψανα οικισμού και ενός κυκλικού πύργου.

γ) Στο Κάτω Τρίτος, κοντά το εξωκκλήσι της Παναγίας Γαλούσας, βρέθηκε άφθονο αρχιτεκτονικό υλικό παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τμήματα θωρακίων, μονολιθικός κίονας κ.ά.

δ) Στα Δάφια και δεξιά του χωματόδρομου που συνδέει τη μονή Μυρσινιώτισσας με τη μονή Λειμώνος εντοπίστηκε η μονή του Χριστού, με τετράγωνο λιθόκτιστο περίβολο προστατευμένο από δύο κυκλικούς πύργους στις βορειοδυτικές και νοτιοδυτικές γωνίες. Το καθολικό εδράζεται πάνω στην αψίδα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ε) Συνεχίζοντας την πορεία κατά μήκος του προαναφερθέντος χωματόδρομου, εντοπίστηκε ο Υδρόμυλος Ζηλώτη, που εξυπηρετούσε τις δύο μονές Λειμώνος και Μυρσινιωτίσσης. Πρόκειται για σημαντικό συγκρότημα με κυκλική δεξαμενή συγκέντρωσης νερού στο ψηλότερο σημείο και αγωγούς επί κτιστών τοιχίων που έφεραν το νερό σε συνεχώς χαμηλότερες τετράγωνες κατασκευές. Το συγκρότημα πλαισιωνόταν από δύο κτίσματα με χρήση αποθηκευτική και οικίας.

στ) Στο λιμανάκι Παλιό, στη θέση του τελωνείου που λειτουργούσε επί Τουρκοκρατίας πλησίον του Μανταμάδου, βρέθηκε δεξαμενή με τοξωτή κάλυψη, βυζαντινής περιόδου.

Στη θέση Ανοικτός, λίγο νοτιότερα του Παλιού και σε περιοχή γνωστή για τα κεραμικά εργαστήρια που λειτουργούσαν μέχρι τις αρχές του 20ού αι., εντοπίστηκαν άφθονα αρχιτεκτονικά λείψανα οικισμού των παλαιοχριστιανικών χρόνων με μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική.

ΛΗΜΝΟΣ

α) Παλαιόκαστρο ή Εβραιόκαστρο στη θέση Άγιος Ιωάννης στο Ακρωτήρι Πλάκας Λήμνου. Εντοπίστηκε η ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων και τειχών οχύρωσης μεσαιωνικών χρόνων, που ταυτίζονται με το κάστρο των καστριωτών του 1459.

β) Στον όρμο Γομάτι από επιφανειακή έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη παραθαλάσσιου παραλληλόγραμμου πύργου (Βίγλας), επονομαζόμενου από τους ντόπιους το Παλαιόκαστρο του Σφουγγαρά, διαστ. 8×10 μ., ο οποίος αποτελεί εν μέρει τα θεμέλια αγροτικού κτίσματος. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν και ίχνη τειχών μεσαιωνικών χρόνων.

γ) Παλαιόκαστρο, στη θέση Κατάλακος στη βορειοδυτική Λήμνο. Ερείπια από το βυζαντινό κάστρο του Καταπόταμου στην κορυφή του ομώνυμου υψώματος.

δ) Κρηνίδα Ατσικής, βόρεια του σύγχρονου οικισμού. Εντοπίστηκαν ίχνη περιτείχισης μεσαιωνικού οικισμού.

ε) Οικισμός Προφήτη Ηλία στην Κρηνίδα Ατσικής Λήμνου. Οικοδομικά λείψανα οχυρωμένου οικισμού μεσαιωνικών χρόνων.

στ) Πυργί, της περιοχής Τουδέλα, βορειοανατολικά της Φυσίνης. Διαπιστώθηκαν ερείπια βυζαντινού οχυρού.

ζ) Παλαιόκαστρο Κοντέα, σε ύψωμα παρά τον Κοντιά Λήμνου. Εντοπίστηκε κάστρο που οι πηγές αναφέρουν ως εγκαταλελειμμένο ήδη από το 1346.

η) Καστέλιο του Εξαδακτύλου, σε θέση παρακείμενη με την προηγούμενη. Εντοπίστηκε μικρή κυκλική βίγλα.

θ) Ακρωτήρι Κέρος Λήμνου. Στην ξηρά και στη θάλασ-

σα υπάρχουν ερείπια περιτειχισμένου οικισμού μεσαιωνικών χρόνων.

ι) Βορόσκοπος. Ίχνη περιτειχισμένου οικισμού.

ια) Νησίδα Καστρί. Ίχνη περιτειχισμένου οικισμού.

ΑΓΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ

α) Λόφος Αγίου Μηνά-Αγίου Ευστρατίου, από επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκαν λείψανα βυζαντινής οχύρωσης και επιφανειακά όστρακα, μεταξύ των οποίων και ένα υπομυκηναϊκό.

β) Πάνω από το σύγχρονο οικισμό και στη θέση του παλαιού, εντοπίστηκε το κάστρο του Αγίου Ευστρατίου, που δημιουργήθηκε επί των Γενουατών ηγεμόνων Γατελούζων κατά το 14ο αι., στοιχεία της πύλης του κάστρου και ίχνη των τειχών της μεσαιωνικής οχύρωσης.

γ) Καταγράφηκε η ύπαρξη μέχρι και τον καταστροφικό σεισμό του 1968 συνολικά 13 ναών εντός του οικισμού και 40 εκτός οικισμού.

Καταγραφές κειμηλίων. Η Εφορεία πραγματοποίησε συστηματικές καταγραφές 150 φορητών εικόνων, τριπτύχων βημοθύρων και λοιπών εκκλησιαστικών κειμηλίων, τα οποία φυλάσσονται στον ενοριακό ναό Γεννήσεως του Χριστού (Πίν. 344 β), στο ναό Αγίου Νικολάου και στο ναό Αγίου Βασιλείου στον οικισμό της Κοινότητας Αγίου Ευστρατίου και χρονολογούνται στη πλειονότητά τους στους μεταβυζαντινούς χρόνους (18ος αι.). Κάποια κειμήλια είναι εξαιρετικής τέχνης. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι αρκετά καλή χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες φύλαξης και προστασίας της τοπικής ενορίας.

ΕΥΤΡΕΠΙΣΜΟΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Φρούριο Μυτιλήνης

Πραγματοποιήθηκαν συστηματικές εργασίες καθαρισμού, ψεκασμού της χλωρίδας και ευτρεπισμού των χώρων του κάστρου Μυτιλήνης-Λέσβου, του μεγαλύτερου της Μεσογείου. Το κάστρο αντιμετωπίζει έντονο και χρόνιο πρόβλημα αυξημένης χλωρίδας, γεγονός που πρέπει να αντιμετωπίζεται κάθε χρόνο έγκαιρα, αλλά τα περιορισμένα κονδύλια δεν το επιτρέπουν.

Αντικαταστάθηκε η θύρα της βυζαντινής δεξαμενής του φρουρίου Μυτιλήνης, που είναι ένα από τα δύο μοναδικά βυζαντινά τμήματα του κάστρου, και τοποθετήθηκαν σιδερένια κιγκλιδώματα στα ανοίγματα του Μενδρεσέ (Ιερατική Σχολή), που χρησιμοποιείται ως αποθήκη αρχιτεκτονικών μελών.

Φρούριο Μήθυμνας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης στο εσωτερικό του φρουρίου.

ΛΗΜΝΟΣ

Φρούριο Μύρινας

Κατασκευάστηκαν τρία μεταλλικά πλέγματα, για την κάλυψη αντίστοιχων στομίων υδατοδεξαμενών και πηγαδιών του φρουρίου Μύρινας-Λήμνου, προκειμένου να διασφαλιστεί η σωματική ακεραιότητα των επισκεπτών και των εργαζομένων στο χώρο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Μυτιλήνη

Περιοχή Μητροπόλεως, οδός Ερμού και Ισαύρων (οικόπεδο Κ. Ψαρέλλη)

Κατά τη διαδικασία έκδοσης οικοδομικής άδειας πραγματοποιήθηκε μία σύντομη ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην παλαιά αγορά της πόλης Μυτιλήνης και γειτνιάζει με το κεντρικό τζαμί της πόλης – το Γενί τζαμί. Η συνοικία αυτή φιλοξενούσε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας τον οθωμανικό πληθυσμό της πόλης, σε αντιπαράθεση με την ελληνική συνοικία που περιέβαλλε το ναό του Αγίου Θεράποντα.

Κατά την έρευνα του μικρού σε εμβαδόν οικοπέδου – που επέβαλε να τηρηθούν και οι απαραίτητες αποστάσεις ασφαλείας από τις όμορες οικοδομές – εντοπίστηκαν τα θεμέλια κτιρίου της όψιμης Τουρκοκρατίας. Οι πέντε τοίχοι που βρίσκονται στο χώρο γειτνιάζουν ανά ζεύγος δημιουργώντας δύο δωμάτια, τα οποία στη βόρεια πλευρά, την εσωτερική του οικοπέδου, γειτνίαζαν με λιθόστρωτο χώρο, που διέθετε πηγάδι. Η τοιχοποιία, που εδράζεται σε ρωμαϊκά στρώματα, είναι κατασκευασμένη από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό το χώμα και έχει πλάτος 0,53, ενώ το σωζόμενο ύψος κυμαίνεται από 0,53 έως 0,95 μ. Οι τρεις τοίχοι κατευθύνονταν νότια προς την οδό Ισαύρων και οι άλλοι δύο συνεχίζονταν δυτικά, κάτω από την όμορη νεόδμητη οικοδομή του πολυκαταστήματος Βερόπουλος. Αυτό δεν επέτρεψε την περαιτέρω ανασκαφική έρευνα.

Η κεραμική συνίστατο κυρίως σε εφυαλωμένα σκυφία και πινάκια και σε κάποια κλειστά χρηστικά αγγεία, που έφεραν γραπτή λευκή διακόσμηση γραμμικών μοτίβων και χρονολογούνται στην περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας (Πίν. 344 α). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο αριθμός και η

ποικιλία σε πίπες, που αρχικά οδήγησαν στην υπόθεση ότι επρόκειτο για κάποιο χώρο με συγκεκριμένη χρήση (τεκέ), η οποία αποκλείστηκε όμως στη συνέχεια λόγω του ότι στο χώρο δεν εντοπίστηκαν αποτμήματα ναργιλέδων.

Το συμπέρασμα της σύντομης αυτής ανασκαφής του χώρου με τα λιγοστά οικοδομικά λείψανα, που απέδωσε πληθώρα άβαφης και εφυαλωμένης κεραμικής και περιορισμένο αριθμό από πίπες, είναι ότι εντοπίστηκαν θεμέλια οικίας της όψιμης Τουρκοκρατίας, μέσα στην τουρκική συνοικία της παλαιάς πόλης και κοντά στο κέντρο άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων.

Φρούριο Μυτιλήνης

Στα πλαίσια της σύνταξης της μελέτης αναστήλωσης της Ορτά Καπού και της βυζαντινής δεξαμενής, έγιναν δύο συντομότατες ερευνητικές τομές αντίστοιχα στις δύο θέσεις.

Η σύντομη έρευνα έδειξε ότι το βόρειο τείχος χτίστηκε μεταγενέστερα και ανεξάρτητα από τη βυζαντινή δεξαμενή και ότι το κενό μεταξύ της δεξαμενής και του τείχους πληρώθηκε με ριπή.

Στην Ορτά Καπού χαράχθηκε μία τομή, διαστ. 2×1,50 μ., σε επαφή με τη ρωγμή που παρουσιάζει ο κυκλικός πύργος, που χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σε βάθος 1,60 από το σημερινό διαμορφωμένο επίπεδο άρχισε να αναβλύζει άφθονο νερό, οπότε δεν κατέστη δυνατή η συνέχιση της έρευνας χωρίς τη συνεργασία δεύτερου εργάτη και χωρίς την ύπαρξη αντλίας.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΙΚΙΝΟΣ

Συκιά

Ναός Παναγίας

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αντικατάστασης των φθαρμένων εξωτερικών κονιαμάτων και στο μεταβυζαντινό νάρθηκα της Παναγίας στη Συκιά. Τα παραδοσιακού τύπου κονιάματα έγιναν σε τρία στρώματα, από τα οποία στο τελευταίο πατητό, και ασβεστοχρίστηκαν (Πίν. 345 α). Η αποκατάσταση των εξωτερικών κονιαμάτων του βυζαντινού κυρίως ναού πραγματοποιήθηκε το έτος 1997[1].

Επισκοπή

Ναός Αγίου Γεωργίου

Άρχισαν και τελείωσαν οι εργασίες εξωτερικής αποκατάστασης του μικρού καμαροσκέπαστου ναού του Αγίου Γεωργίου (Πίν. 345 β) στην περιοχή της Επισκοπής, 50 μ. βορειότερα αυτής. Σύμφωνα με γραπτή κτητορική επιγραφή το μνημείο χρονολογείται στο έτος 1351-1352[2].

Συγκεκριμένα έγινε καθαίρεση των υπαρχόντων επιχρισμάτων, αφαίρεση όλων των σαθρών αρμολογημάτων και βαθύς καθαρισμός των αρμών σε όλες τις εξωτερικές επιφάνειες του ναού και την καμάρα. Στη συνέχεια έγινε συρραφή των δύο ρωγμών της κόγχης του Ιερού, στερέωση της τοιχοποιίας στη βορειοανατολική γωνία και στους λαμπάδες της εισόδου, συγκόλληση τριών τμημάτων μαρμάρου που είχαν αποκολληθεί και πέσει στο νότιο τοίχο και επανατοποθέτησή του στην αρχική θέση. Τα νέα κονιάματα αποτελούνταν από θηραϊκή γη, άμμο ποταμίσια, σβησμένο ασβέστη και μικρή αναλογία λευκού μη αλκαλικού τσιμέντου. Τα τελικά επιχρίσματα στην καμάρα και στην αψίδα έγιναν πατητά. Αφέθηκαν ανεπίχριστοι οι μεγάλοι μαρμάρινοι λίθοι των κάθετων τοίχων του ναού και οι μεγάλοι λαξευμένοι λίθοι που οριοθετούν το άνοιγμα της δυτικής εισόδου. Στην είσοδο αυτή κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε θύρα στο φυσικό χρώμα του ξύλου. Στο εσωτερικό του ναού καθαρίστηκε το επιχρισμένο αρχικό δάπεδο και επανατοποθετήθηκε στη θέση της η καλυπτήρια μαρμάρινη πλάκα της Αγίας Τράπεζας.

Παράλληλα έγινε πλακόστρωση στον περιβάλλοντα χώρο του ναού με κατάλληλες ρύσεις για την απομάκρυνση των ομβρίων και κατασκευάστηκε χαμηλή ξερολιθιά στο όριο του βόρειου περιβόλου του ναού.

Οι εργασίες βασίστηκαν σε μελέτη που εκπόνησε ο πολιτικός μηχανικός Μ. Χατζηγιάννης. Την επίβλεψη των εργασιών είχε η πολιτικός μηχανικός Δ. Μιχαλοπούλου.

Παρεκκλήσι Αγίας Άννας

Ανάλογες εργασίες αντικατάστασης εξωτερικών επιχρισμάτων πραγματοποιήθηκαν και στο μονόχωρο καμαροσκέπαστο τοιχογραφημένο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας[3] (Πίν. 345 γ) στο μοναστηριακό συγκρότημα της Επισκοπής. Συγκεκριμένα έγινε καθαίρεση των υπαρχόντων επιχρισμάτων, αφαίρεση των σαθρών αρμολογημάτων, καθαρισμός των αρμών στις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων και της καμάρας. Στη συνέχεια στερεώθηκαν τμήματα της διαταραγμένης λιθοδομής στη νοτιοανατολική γωνία του ναού και κατασκευάστηκαν νέα εξωτερικά αρμολογήματα και επιχρίσματα, τα οποία αποτελούνταν από θηραϊκή γη, άμμο ποταμίσια, σβησμένο ασβέστη και μικρή ποσότητα άσπρου μη αλκαλικού τσιμέντου. Στην καμάρα τοποθετήθηκε γαλβανισμένο πλέγμα βροχίδας, διαστ. 0,50×0,50×2 μ., και δόθηκαν οι κατάλληλες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων. Τα τελικά επιχρίσματα έγιναν πατητά. Οι μεγάλες μαρμάρινες παραστάδες στην είσοδο του ναού αφέθηκαν ανεπίχριστες, όπως και οι μεγάλοι λίθοι της τοιχοποιίας, που πιθανώς ήταν εδώ σε β΄ χρήση. Αντίστοιχες εργασίες δεν πραγματοποιήθηκαν στην εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του ναού, ο οποίος ήταν επιχωσμένος σε μεγάλο ύψος. Η αποχωμάτωση του ερειπωμένου κελιού, με το οποίο είναι σε επαφή, προϋπέθετε αντιστήριξη και στερέωση της αντίστοιχης τοιχοποιίας, εργασία η οποία προγραμματίστηκε για το επόμενο έτος.

Στο εσωτερικό του ναού με τον καθαρισμό του δαπέδου αποκαλύφθηκε η αρχική πλακόστρωσή του, η οποία και διατηρήθηκε και αποκαταστάθηκε η πλάκα της αρχικής

1. Για το ναό, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 718, Σχέδ. 5· 52 (1997): Χρονικά, σ. 977, Πίν. 361 β.

2. Για το ναό, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 720, Σχέδ. 8.

3. Για το παρεκκλήσι, βλ. ό.π., σ. 721, Σχέδ. 9.

Αγίας Τράπεζας. Στην είσοδο τοποθετήθηκε θύρα από ξύλο στο φυσικό χρώμα.

Οι εργασίες βασίστηκαν σε μελέτη που εκπόνησε ο πολιτικός μηχανικός Μ. Χατζηγιάννης. Τις εργασίες επέβλεψε η πολιτικός μηχανικός Δ. Μιχαλοπούλου.

Παράλληλα, καθαρίστηκαν από την αυτοφυή βλάστηση και συγκεντρώθηκαν οι πλάκες οροφής στα σωζόμενα κελιά της Επισκοπής στη βορειοανατολική γωνία του μοναστηριακού συγκροτήματος[4], με σκοπό την αποτύπωση για την εκπόνηση μελέτης αποκατάστασής τους.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΑΝΔΡΟΣ

Μεσαριά

Ναός Ταξιάρχη

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μαρμαρόγλυπτου τέμπλου (18ου αι.) του βυζαντινού ναού (12ου αι.) του Ταξιάρχη[5].

Έγινε επανατοποθέτηση, στην αρχική τους θέση, σύμφωνα με το σχέδιο και την αρίθμηση όλων των μελών του τέμπλου πλην του βυζαντινού επιστυλίου, το οποίο αντικαταστάθηκε με νέο ίδιων διαστάσεων.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Μελίδα

Ναός Ταξιάρχη

Έγιναν εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του βυζαντινού ναού Ταξιάρχη της Μελίδας στο νεκροταφείο του Πιτροφού Άνδρου[6]. Κατασκευάστηκε περίβολος με ξερολιθιά σε αντικατάσταση υφισταμένου, ακαλαίσθητου, από τσιμεντόπλινθους (μηχανικός Δ. Μιχαλοπούλου).

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Καταπολιανή

1. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η στερέωση και ο καθαρισμός της ωραίας εικόνας με την Παναγία Δεομένη στο λεγόμενο τύπο της Αγιοσορίτισσας (Πίν. 346) από την Καταπολιανή, που είχε μεταφερθεί στα εργαστήρια της Εφορείας στην Αθήνα το 1995[7]. Η εικόνα, εκτός από το πρόσωπο της Παναγίας, έφερε επιζωγράφηση στην υπόλοιπη επιφάνειά της και σε ορισμένα σημεία, που είχε μεγαλύτερες καταστροφές, στοκαρίσματα. Ο καθαρισμός έγινε προσεκτικά κάτω από μικροστερεοσκόπιο από τη συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε ένα έργο ποιότητας, καλού εργαστηρίου. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της μορφής επιτρέπουν τη χρονολόγηση της εικόνας γύρω στο 1200 ή στις αρχές του 13ου αι. Υπολείπεται η αισθητική αποκατάσταση του έργου.

2. Συντηρήθηκε και καθαρίστηκε από τις επιζωγραφήσεις που είχαν γίνει πρόσφατα η εικόνα των αγίων Κοσμά και Δαμιανού στο παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων της Καταπολιανής. Πρόκειται για έργο του ζωγράφου Πέτρου Γοργοστάρη του 17ου αι.[8] (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου

Το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, προσκολημμένο στα βορειοανατολικά του κεντρικού ναού της Παναγίας Καταπολιανής, διασώζει αποσπασματικά τοιχογραφίες διαφόρων εποχών. Στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου οι τοιχογραφίες σώζονται σε δύο στρώματα και χρονολογούνται το παλαιότερο στην παλαιοχριστιανική περίοδο, το νεότερο στον 7ο-8ο αι. Μεσοβυζαντινή(;) επιγραφή σώζεται επίσης στην κόγχη της πρόθεσης[9]. Τέλος, τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, από τα οποία το νεότερο μεταβυζαντι-

4. *ΑΔΑ* 73 (1969), σ. 379-422, πίν. 108, εικ. 56 (κάτοψη συγκροτήματος).

5. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 616-617, Σχέδ. 1· 52 (1997): Χρονικά, σ. 977. Α. Γουλάκη-Βουτυρά - Γ. Καραδέδος, *Μαρμάρινα τέμπλα της Άνδρου*, Άνδρος 2001, σ. 55-56, 58, 126-129, 253 κ.ε.

6. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ΑΒΜΕ* Η΄ (1955-1956), σ. 35 κ.ε. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 346.

7. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 715-716, Πίν. 219 α. Α. Μητσάνη, Βυζαντινή εικόνα της Παναγίας Δεομένης στην Καταπολιανή Πάρου, *ΔΧΑΕ* ΚΓ΄ (2002), σ. 177-198.

8. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ι, Αθήνα 1987, σ. 229.

9. Ph. Drossoyianni, More about the Pilgrimage of Katapoliane on Paros, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Resümmes der Plenumvorträge und Kurzreferate, Bonn, September 1991*, 2, Münster 1995, σ. 727-733, πίν. 96-98. Φ.Α. Δροσογιάννη, Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στην Εκατονταπυλιανή της Πάρου, *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πάρος, 15-19 Σεπτεμβρίου 1996*, Πάρος 1998, σ. 55-84, εικ. 1-18.

νό, διατηρούνται στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου του Ιερού και στην κόγχη του διακονικού.

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν προβλήματα αποσάθρωσης του υποστρώματος, και κυρίως των νεότερων στρωμάτων, όπου αυτές επικάλυπταν τις αρχικές, φουσκώματα και κονιορτοποίηση της επιφάνειας της ζωγραφικής. Οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου έφεραν μεγάλης έκτασης ασβεστώματα και άλατα. Η συντήρησή τους περιελάμβανε εργασίες στερέωσής τους και μερικό καθαρισμό από τα άλατα και τα ασβεστώματα (συντηρήτρια η Μ. Μιχαηλίδου).

Ναός Παναγίας Σεπτεμβριανής

Μεταφέρθηκαν στην Αθήνα με σκοπό να συντηρηθούν στο εργαστήριο της 2ης ΕΒΑ οι τρεις δεσποτικές εικόνες από το μαρμάρινο τέμπλο της Παναγίας Σεπτεμβριανής στην Παροικιά. Στο ναό πραγματοποιήθηκαν εργασίες κτιριακής αποκατάστασης το προηγούμενο έτος 1997[10], ενώ προγραμματίστηκαν για το επόμενο έτος οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης του μαρμάρινου τέμπλου (1956).

1. Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,93×0,73 μ.) (Πίν. 347 α). Παριστάνεται αριστεροκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας. Ο Χριστός ευλογεί και κρατεί κλειστό ειλητάριο. Από το γυμνό δεξιό του πόδι, περασμένο κάτω από το αριστερό και με το πέλμα προς το θεατή, κρέμεται το λυμένο σανδάλι του. Στις επάνω γωνίες της εικόνας απεικονίζονται δύο ημίσωμοι άγγελοι σεβίζοντες. Στον επιζωγραφισμένο κάμπο αριστερά από την κεφαλή της Παναγίας η επιγραφή: *Η ΚΥΡΙΑ ΕΚΑΤΟΝ/ΤΑΠΟΛΙΑΝΗ*[11]. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αι.

2. Χριστός ένθρονος (διαστ. 0,91×0,70 μ.) (Πίν. 347 β). Ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα κάθεται σε δύο εξαπτέρυγα, πατά στο ημισφαίριο του ουρανού και ευλογεί με τα δυο του χέρια, ενώ μπροστά στο στήθος του στηρίζεται ανοιχτό ευαγγέλιο. Στις γωνίες ζωγραφίζονται τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών σε νεφέλες. Στο πράσινο έδαφος εξίτηλη αφιερωτική επιγραφή. Το θέμα πλαισιώνεται από πλατιά ταινία με άνθινο διάκοσμο. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αι.

3. Γενέσιο της Θεοτόκου (διαστ. 0,72×0,42 μ.). Η εικόνα φέρει την επιγραφή: *ΤΟ ΓΕΝΕCΗΟΝ ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ*. Περιλαμβάνει αριστερά τη μορφή της Άννας ανακεκλιμένης, στο κέντρο τραπέζι και πίσω από αυτό τρεις θεραπαινίδες, δεξιά τον Ιωακείμ να κρατεί φασκιωμένο βρέφος, μπροστά τη θεραπαινίδα που γνέθει και την κούνια με το φασκιωμένο βρέφος, ενώ πάνω στον κάμπο και πίσω από τα αρχιτεκτονήματα εικονογραφείται και επεισόδιο του ευαγγελισμού της Άννας. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αι.

Τις εικόνες συντήρησαν οι Μ. Μιχαηλίδου και Π. Μαυρουδή.

ΣΙΚΙΝΟΣ

Συνεχίστηκε στο εργαστήριο συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα η συντήρηση εικόνων από τη Σίκινο. Φέτος αποφασίστηκε να συντηρηθεί μεγαλύτερος αριθμός εικόνων από το νησί, επειδή εντωμεταξύ με ενέργειες της Εφορείας η Κοινότητα Σικίνου αποφάσισε να παραχωρήσει στη 2η ΕΒΑ τη χρήση του ορόφου κτιρίου, που ανήκε στην ιδιοκτησία της, με σκοπό να στεγαστεί εκεί μικρή έκθεση βυζαντινών και μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων. Το διώροφο κτίριο βρίσκεται στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Χώρας Σικίνου και είναι από τα χαρακτηριστικότερα και καλύτερα σωζόμενα σπίτια του κάστρου. Ο όροφος αποτελείται από μία μεγάλη και ψηλοτάβανη αίθουσα, την τυπική σάλα, δύο μικρότερα δωμάτια και βοηθητικό χώρο μαγειρίου.

Οι εικόνες που συντηρούνται με τελικό σκοπό την έκθεσή τους προέρχονται από διάφορους απομακρυσμένους ναούς και είχαν συγκεντρωθεί από τη δεκαετία του 1970 σε τρεις κυρίως ναούς των οικισμών της χώρας Σικίνου για λόγους ασφαλείας και προστασίας τους.

Το 1998 μεταφέρθηκαν από τη Σίκινο στην Αθήνα οι εξής εικόνες:

1. Παναγία του Πάθους (διαστ. 0,76×0,76 μ.) (Σ 11), από τον Άγιο Ιωάννη Νοτάρη, που βρίσκεται στη Χώρα Σικίνου (Πίν. 348). Η Παναγία φέρει την επιγραφή: *Η ΑΜΟΛΗΝΤΟΣ*. Κάτω δεξιά μισοσβησμένη διακρίνεται εξίτηλη η υπογραφή του ζωγράφου Εμμανουήλ Σκορδίλη. Στην αντίστοιχη κάτω αριστερή γωνία της εικόνας παριστάνεται στρατιωτικός άγιος σε μικρή κλίμακα. Έργο του β΄ μισού του 17ου αι.

2. Δευτέρα Παρουσία (διαστ. 0,31×0,35 μ.) (Σ 160) από το ναό της Αγίας Αικατερίνης. Η εικόνα με την πολυπρόσωπη παράσταση που περιλαμβάνει σε μικρογραφία όλα τα επεισόδια και τις μορφές της σκηνής μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αι.

3. Άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του (διαστ. 0,36×0,60 μ.) (Σ 151) από το ναό της Αγίας Αικατερίνης. Ο ιεράρχης άγιος στο κέντρο παριστάνεται ένθρονος ευλογών κρατώντας ανοιχτό ευαγγέλιο, ενώ πλαισιώνεται από δύο κηροπήγια. Γύρω από τον άγιο ζωγραφίζονται οκτώ σκηνές με θαύματά του, τρία από τα οποία θαλασσινά. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αι.

10. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 976.

11. Εικόνες με την ίδια επωνυμία, βλ. Α. Μητσάνη, *Εικόνες και κειμήλια από τη συλλογή της Εκατονταπυλιανής Πάρου*, Αθήνα 1996, σ. 62.

4. Βημόθυρο (διαστ. 1,32×0,69 μ.) (Σ 73) (Πίν. 349) από το τέμπλο του καθολικού της μονής Ζωοδόχου Πηγής, με ξυλόγλυπτη κορύφωση. Στα πάνω διάχωρα εικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού, ενώ κάτω οι μορφές των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αι.

5. Παναγία η Κυρία των Αγγέλων (διαστ. 0,97×0,67 μ.) (Σ 43) (Πίν. 350). Δεσποτική εικόνα από το κατεστραμμένο τέμπλο της Επισκοπής. Η Παναγία εικονίζεται αριστεροκρατούσα ένθρονη σε ψηλό ξυλόγλυπτο θρόνο και στέφεται από δύο αγγέλους. Στο πράσινο έδαφος η υπογραφή του ζωγράφου με μαύρα γράμματα: *ΧΕΙΡ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΣΚΟΡΔΙΛΗ* επιτρέπει τη χρονολόγηση του έργου στα τέλη του 17ου αι. Ο ίδιος καλλιτέχνης ζωγράφισε το 1697 και τις εικόνες του τέμπλου της Παντάνασσας στο κάστρο της Χώρας, σύμφωνα με επιγραφή στην αντίστοιχη δεσποτική εικόνα της Παναγίας.

6. Παναγία η Θεοσκέπαστη (διαστ. 0,60×0,28 μ.) (Σ 104) (Πίν. 351) από το ναό της Θεοσκέπαστης στο Χωριό Σικίνου, φυλάσσεται στην Παντάνασσα. Αποδίδεται το εικονογραφικό θέμα Η Δύναμις του Υψίστου που εικονογραφεί τον Δ΄ οίκο του Ακαθίστου Ύμνου. Στο χρυσό κάμπο με κόκκινα γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΥΡΙΑ - Η ΘΕΟΣΚΕΠΑΣΤΙ*.

7. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς ένθρονος (διαστ. 0,83×0,57 μ.) (Σ 71) (Πίν. 352) προέρχεται επίσης από το ναό της Θεοσκέπαστης και φυλάσσεται ομοίως στην Παντάνασσα. Ο Χριστός ως Βασιλεύς και Μέγας Αρχιερεύς εικονίζεται ένθρονος σε μαρμάρινο θρόνο και πλαισιώνεται από τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών σε νεφέλες. Στο χρυσό κάμπο η συνήθης επιγραφή: *Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*.

Το ξύλινο τέμπλο της Θεοσκέπαστης που έφερε τις δύο παραπάνω δεσποτικές εικόνες, είναι ζωγραφισμένο το 1828 από το ζωγράφο Αγάπιο Πρόκο, Δευτερεύοντα Σίφνου (μέσα 18ου αι.-1829)[12], σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή σε θωράκιο του τέμπλου του ναού.

8. Βημόθυρο (διαστ. 1,33×0,71 μ.) (Σ 77) (Πίν. 353) με ξυλόγλυπτη κορύφωση, προέρχεται από το κατεστραμμένο τέμπλο του ναού της Επισκοπής. Στα πάνω τοξωτά διάχωρα παριστάνεται η σκηνή του Ευαγγελισμού και κάτω ολόσωμοι οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Σε στενή ζώνη στην απόληξη των δύο φύλλων εικονίζονται μετωπικοί τέσσερις άγιοι έως τους μηρούς. Στο αριστερό φύλλο οι ιεράρχες Σπυρίδων και Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στο δεξιό οι ιαματικοί άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου-αρχές του 18ου αι.

9. Άγιο Μανδήλιο (διαστ. 0,50×0,43 μ.) (Σ 196) από το δίκλιτο ναό του Αγίου Βασιλείου στο Χωριό. Λαϊκό έργο με έντονα χρώματα του 19ου αι. και νεότερη επιζωγράφηση.

Τη συντήρηση των εικόνων ανέλαβαν οι συντηρητές Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματίκα, Π. Μαυρουδή και Κ. Βερούτης.

Χωριό

Ναός Αγίου Στεφάνου

Συνεχίστηκαν και αυτό το έτος οι εργασίες αποκάλυψης, καθαρισμού και στερέωσης των τοιχογραφιών του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού του Αγίου Στεφάνου[13]. Οι εργασίες προχώρησαν στο χώρο του Ιερού και στην καμάρα του ναού, έτσι ώστε σήμερα να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του εικονογραφικού προγράμματος. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι περισσότερες παραστάσεις σώζονται αποσπασματικά και οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα στερέωσης.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού συνολικά διαμορφώνεται ως εξής: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται τρίμορφη Δέηση, ενώ τον ημικύλινδρο κοσμούν οι μορφές τεσσάρων συλλειτουργούντων ιεραρχών. Ο διάκονος Στέφανος κοσμεί την παραστάδα του ανατολικού τοίχου του Ιερού νότια της αψίδας. Στο νότιο τοίχο του Ιερού παριστάνονται δύο μετωπικοί ιεράρχες. Στο βόρειο τοίχο του Ιερού κάτω από την κόγχη της πρόθεσης παριστάνεται μετωπική νεαρή παιδική μορφή σε κόκκινο βάθος. Στην καμάρα πάνω από το Ιερό δεν σώζονται παρά τμήματα από την παράσταση της Ανάληψης. Στην καμάρα του κυρίως ναού παριστάνονται άλλες τέσσερις σκηνές Δωδεκαόρτου, στη νότια πλευρά η Γέννηση και η Βάπτιση, ενώ στη βόρεια η Σταύρωση και η Εις Άδου Κάθοδος σε κυκλική διάταξη. Στη δυτική απόληξη της καμάρας περιλαμβάνονται σκηνές σε μικρότερη κλίμακα με επεισόδια από το βίο μάρτυρα αγίου. Ανάμεσα στις μορφές της κάτω ζώνης και τις σκηνές της καμάρας παρεμβάλλεται και στους δύο τοίχους στενότερη ζώνη με μορφές στηθαίων μετωπικών αγίων. Στους κάθετους τοίχους του κυρίως ναού, το βόρειο τοίχο καταλαμβάνει παράσταση δρακοντοκτονίας του έφιππου Αγίου Γεωργίου, ενώ στον αντίστοιχο νότιο τοίχο παριστάνονται τέσσερεις έφιπποι στρα-

12. Για το ζωγράφο, για τον οποίο είναι γνωστό ότι σε ένα από τα ταξίδια του στη Σίκινο συνελήφθη από πειρατές και κατέβαλε λύτρα για να απελευθερωθεί, βλ. Ι. Ράμφος, Ο Δευτερεύων Σίφνου, *Κιμωλιακά* Γ΄ (1973), σ. 269-296. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 261-263. Για την επιγραφή: Ζ.Δ. Γαβαλάς, *Η νήσος Σίκινος*, Αθήνα 1931, σ. 47.

13. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 716· 51 (1996): Χρονικά, σ. 610, Πίν. 119 α· 52 (1997): Χρονικά, σ. 980, Πίν. 368 α.

τιωτικοί άγιοι. Τέλος, στη νότια πλευρά του δυτικού τοίχου του ναού σώζονται οι μορφές ζεύγους αφιερωτών.

Στον Άγιο Στέφανο εργάστηκε συνεργείο συντηρητών από τους: Γ. Μουστάκη, Θ. Κουγιούφα, Γ. Βελλιανίτη, Δ. Κρητικάκη, Α. Σιούτη, με υπεύθυνη τη Μ. Γραμματίκα.

Επισκοπή

Ναός Αγίου Γεωργίου

Των εργασιών εξωτερικής αποκατάστασης του μνημείου προηγήθηκαν οι απαραίτητες προληπτικές εργασίες συντήρησης, προστασίας και συγκράτησης των τοιχογραφιών του ναού. Συγκεκριμένα, έγιναν επάλληλοι εμποτισμοί με κατάλληλα διαλύματα στα τμήματα που παρουσίαζαν τα μεγαλύτερα προβλήματα αποσάθρωσης, στεφανώματα στα σημεία που εντοπίστηκαν απώλειες και όπου υπήρχε κίνδυνος πτώσης των τοιχογραφιών, επικολλήσεις λεπτού υφάσματος με κατάλληλες κόλλες στα σημεία που παρουσίαζαν φουσκώματα και αποκολλήσεις για την καλύτερη προστασία τους. Ακολούθησαν εργασίες εσωτερικής υποστήλωσης, για να επιτευχθεί η απορρόφηση των κραδασμών κατά τη διάρκεια των εργασιών εξωτερικής αποκατάστασης του ναού. Η υποστήλωση, που ακολούθησε το σχήμα της καμάρας περιελάμβανε: α) επένδυση της καμάρας με χοντρά φύλλα αφρολέξ, β) συγκράτηση με λεπτά φύλλα κόντρα πλακέ, γ) τοποθέτηση ξύλινων δοκών σε ακτινωτή διάταξη.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τη συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου με τη συνεργασία του Κ. Βερούτη.

Παρεκκλήσι Αγίας Άννας

Στον παραπάνω ναό έγιναν επίσης οι απαραίτητες εργασίες προληπτικής συντήρησης για τη συγκράτηση και προστασία των τοιχογραφιών, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι εργασίες εξωτερικής αποκατάστασης. Συγκεκριμένα, έγιναν εμποτισμοί με κατάλληλα διαλύματα, στεφανώματα, επικόλληση προστατευτικού υφάσματος σε όλα τα φουσκώματα και στα σημεία των αποκολλημένων επιφανειών κοντά στις ρωγμές. Η ενίσχυση της καμάρας και η προετοιμασία για την υποστήλωσή της ακολούθησε την ίδια μέθοδο με εκείνη του Αγίου Γεωργίου.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν επίσης από τη συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου με τη συνεργασία του Κ. Βερούτη.

ΚΙΜΩΛΟΣ

Από την Κίμωλο το Μάιο του 1998 μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα έξι εικόνες:

1. Παναγία του Πάθους (διαστ. 1,18×0,86 μ.) (ΚΙΜ 17) (Πίν. 354) από το ναό της Παναγίας του Κονόμου στη Χώρα. Μεγάλη δεσποτική εικόνα από το τέμπλο του ναού. Φέρει την επιγραφή: *Η ΤΙΜΙΩΤΕΡΑ ΤΩΝ ΧΕΡΟΥΒΙΜ*, ενώ κάτω αριστερά σώζεται αφιερωτική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC / ΤΗC ΔΟΥΛΗC ΤΟΥ ΘΥ ΜΑ/ΡΙΑC ΠΡΕCΒΥΤΕΡΑC*... Το έργο, που σχετίζεται με το εργαστήριο των Σκορδίληδων, μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου αι.

2. Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,51×0,36 μ.) (ΚΙΜ 429) (Πίν. 355) από το ναό της Παναγίας του Κονόμου. Προέρχεται από το τέμπλο του ναού βόρεια της θύρας της πρόθεσης. Εικονογραφικά ακολουθεί γνωστό στις κρητικές εικόνες πρότυπο και φέρει την επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗ Θ(εοτόκο)Υ*. Μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 17ου αι.

3. Παναγία του Πάθους (διαστ. 0,95×0,54 μ.) (ΚΙΜ 28) (Πίν. 356), δεσποτική εικόνα από το ναό του Αγίου Σπυρίδωνος στη Χώρα. Η Παναγία στο γνωστό εικονογραφικό τύπο του Πάθους εικονίζεται σε νεφέλες και επιπλέον στέφεται από δύο αγγέλους σε μικρότερη κλίμακα. Στον κάμπο η επιγραφή: *Η ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ*. Τεχνοτροπικά θυμίζει το έργο του παριανού ζωγράφου Ανδρέα Μοστράτου και μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 18ου αι.

4. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (διαστ. 1,01×0,74 μ.) (ΚΙΜ 596) από το ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Η εικόνα είναι τοποθετημένη ως θωράκιο στο τέμπλο του νότιου κλίτους. Ο ιεράρχης άγιος παριστάνεται ένθρονος μετωπικός σε ψηλό μπαρόκ θρόνο. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αι. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχε και παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής.

5. Παναγία Οδηγήτρια (διαστ. 0,55×0,48 μ.) (ΚΙΜ 602) (Πίν. 357 α) με πλαίσιο όπου εικονίζονται σκηνές από το Θεομητορικό κύκλο (διαστ. 0,95×0,62 μ.) (ΚΙΜ 603) (Πίν. 357 β) από το ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Η Παναγία που φέρει την επιγραφή: *ΜΗΡ ΘΥ* και *Η ΕΛΕΟΥCΑ* εικονίζεται αριστεροκρατούσα. Στις πάνω γωνίες δύο άγγελοι σεβίζουν. Καλό έργο κρητικής τέχνης μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 16ου αι. Το πρόσθετο πλαίσιο περιλαμβάνει πάνω τη σκηνή του Γενεσίου της Θεοτόκου και τη σκηνή των Εισοδίων της Θεοτόκου. Κάτω τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και την Κοίμησή της, ενώ τα στενά κάθετα τμήματα του πλαισίου κοσμεί φυτικός διάκοσμος και εξαπτέρυγα.

6. Αμφίγραπτο κεντρικό φύλλο τριπτύχου (ΚΙΜ 517) (διαστ. 0,18×0,14 μ.) από το ναό του Ταξιάρχη στη Χώρα Κιμώλου. Στην πρόσθια όψη παριστάνεται ο στρατιωτικός άγιος Γεώργιος όρθιος, δρακοντοκτόνος (Πίν. 358) και στην πίσω όψη όρθιοι και μετωπικοί οι ιεράρχες Βασίλειος και Ιωάννης Χρυσόστομος (Πίν. 359). Πρόκειται για κρητικό έργο καλής τέχνης, που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 15ου αι.

Τη συντήρηση των εικόνων της Κιμώλου ανέλαβε η συντηρήτρια Μ. Γραμματίκα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΚΥΘΝΟΣ

Δρυοπίδα

Ναός Αγίου Μηνά

Ο ναός του Αγίου Μηνά βρίσκεται στη συνοικία Γαλατά της Δρυοπίδας. Είναι μονόχωρος με δικλινή κεραμοσκεπή στέγη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο ζωγραφισμένο τέμπλο (17ου αι.) του ναού και ο ζωγραφισμένος επισκοπικός θρόνος (19ου αι.). Έγιναν περιοδικά εργασίες συντήρησης του τέμπλου και των εικόνων του ναού.

Τέμπλο. Ξυλόγλυπτο, ζωγραφισμένο (17ου αι.) με νεότερα τμήματα στα άκρα. Αποτελείται από κιονοστοιχία οκτώ κιονίσκων, οι οποίοι βαίνουν σε σύμφυτους πεσσίσκους και στέφονται με κιονόκρανα, που στηρίζουν συνεχή οριζόντιο επιστύλιο. Στο θριγκό στηρίζεται ψηλό Δωδεκάορτο, του οποίου οι εικόνες φέρουν τοξωτή απόληξη με κογχάρια (αχιβάδες). Το Δωδεκάορτο στέφεται από λεπτή κορνίζα, στο μέσον της οποίας η επίστεψη: μεγάλος σταυρός, που κοσμείται με τον Εσταυρωμένο και τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών και βαίνει σε δύο οριζόντια διευθυνόμενους εκατέρωθεν δράκοντες. Στις κεφαλές των δρακόντων, οι οποίες στρέφονται προς το σταυρό στηρίζονται τα δύο λυπηρά, που εικονίζουν την Παναγία και τον Ιωάννη. Από τα μετακιόνια διαστήματα της κιονοστοιχίας το μεσαίο, το βόρειο και το νότιο μένουν ελεύθερα με τοξωτά υπέρθυρα και χρησιμεύουν ως Ωραία Πύλη και πύλες πρόθεσης και διακονικού αντίστοιχα. Τα υπόλοιπα μετακιόνια διαστήματα φράσσονται πάνω με δεσποτικές εικόνες: η Σταύρωση, ο άγιος Μηνάς έφιππος, ο Ευαγγελισμός, ο άγιος Νικόλαος ένθρονος. Κάτω στα θωράκια: το θαύμα του αγίου Μηνά, η κλίμαξ Ιακώβ, η Φιλοξενία του Αβραάμ, η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος).

Το τέμπλο, του οποίου το βάθος είναι βαθύ κυανό, κοσμείται στους μεν κιονίσκους με επίχρυσο ζωγραφισμένο φυλλοφόρο ανελισσόμενο βλαστό αμπέλου, στο επιστύλιο και τη ζωοφόρο με πυκνό και έντονο ανάγλυφο φυτικό κόσμημα.

Έγινε αφαίρεση των επάλληλων στρωμάτων ελαιοχρώματος, απεντόμωση και στερέωση του ξύλου, στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα (συντηρήτριες: Μ. Γραμματίκα, Ρ. Μαντά, Ε. Αναστασέλη).

1. Σταύρωση (διαστ. 0,775×1,10 μ.), 17ος αι. Ανήκει στο τέμπλο του ναού. Εικόνα δίζωνη. Στο πάνω διάχωρο εικονίζεται η Σταύρωση και στο κάτω η Δίκη του Ιησού. Πολυπρόσωπη σύνθεση με περισσότερα από 50 πρόσωπα, τα οποία κρατούν ειλητάρια με χαρακτηριστικές φράσεις[14] (Πίν. 360).

Στο κέντρο της παράστασης υψώνεται σε χρυσό βάθος ο Εσταυρωμένος Χριστός. Φέρει περίζωμα, που η πτυχωτή του απόληξη ανεμίζει προς τα αριστερά. Σε λευκή ταινία πάνω από το σταυρό αναγράφεται: *ΩΡΥΞΑΝ ΧΕΙΡΑC ΜΟΥ ΚΑΙ ΠΟΔΑC ΜΟΥ ΕΞΗΡΗΘΜΗ/CAN ΠΑΝΤΑ, ΤΑ ΟCΤΑ ΜΟΥ ΑΥΤΟΙ ΔΕ ΚΑΤΕΝΟΗCAN ΚΕ Ε/ΠΟΙΔΟΝ ΜΕ ΔΙΕΜ(Ε)ΡΙCΑΝΤΟ ΤΑ ΙΜΑΤΙΑ ΜΟΥ ΕΑΥΤΗC ΚΕ ΕΠΙ Τ(ΟΝ) / ΙΜΑΤΙCΜΟΝ ΜΟΥ ΕΒΑΛΟΝ ΚΛΗΡΟΝ*. Στη βάση του σταυρού το κρανίο του Αδάμ.

Αριστερά και δεξιά του σταυρού οι δύο ληστές και πίσω κτίσματα της πόλης της Ιερουσαλήμ. Ο ληστής (Γεσδάς) αριστερά κοιτάζει τον Ιησού και σε ειλητό δίπλα αναγράφεται: *ΜΝΙ CΤΟΙΤΟΙ / ΜΟΥ ΚΕ ΟΤΑΝ / ΕΛΘΗCΕΝ / ΤΗ Β/ CΥΛΙΑ / CΟΥ*. Δεξιά του σταυρού ο άλλος ληστής (Δεσμάς) με κατεβασμένο κεφάλι και το διάβολο από πάνω, στα χέρια του κρατεί ειλητό, όπου αναγράφεται: *(ΕΙ) CΥΕΙ Ο ΧC(ΙCΤΟ)CΩCΕ (Ε)ΑΥΤΟ(Ν) / ΚΑΙ ΥΜΑC*. Το πλήθος κατανεμημένο σε δύο ομάδες συνωθείται στις δύο πλευρές του σταυρού. Αριστερά η Παναγία με τον Ιωάννη και τις μυροφόρες και μεταξύ των ρωμαίων στρατιωτών ο στρατιώτης που με το μακρύ δόρυ λόγχισε τον Χριστό. Κάτω από το ληστή, πάνω σε λοξά τοποθετημένη στο σταυρό σκάλα, κάθεται ο δήμιος. Στο κάτω μέρος της παράστασης τρεις νεαροί Εβραίοι, καθισμένοι παίζουν στα ζάρια το ιμάτιο.

Στη δεξιά ομάδα κυριαρχεί ο εκατόνταρχος με τη στρογγυλή ασπίδα που ατενίζει τον Εσταυρωμένο και υψώνει το χέρι σε χειρονομία λόγου. Επίσης ο άνθρωπος που κρατεί το δοχείο με το ξύδι και το κοντάρι και άλλες 14 μορφές (ιερείς και στρατιώτες), εκ των οποίων οι πέντε κρατούν ειλητά, στα οποία αναγράφεται: α) *ΑΛΟΥ(C)ΕCΟCΗΝ ΕΑΥΤΟΝ ΟΥ ΔΥΝΑΤΕ CΩ(CΕ)* σε ειλητό πίσω από το κεφάλι γυναικείας μορφής. β) *ΚΑΤΑΒΑ / ΤΟΝΗΝ / ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΤΟ / Κ... ΠΗCΤΕ / ΑΡΟΜΕΜ* σε ειλητό αρχιερέα. γ) *... CΟC... / ΕΜΑΥΤΟΝ / CΟΥC...* εξίτηλο. δ) *Η ΝΟC Η ΤΟΥ ΘΥ ΚΑΤΑΒΙ/ΘΗ ΑΠΟ ΤΟΥ / CΤΟΥ ΗΝ / ΗΔΟΜΕΝ / CΕΝ ΚΥ ΠΙΕ*, σε ειλητό αρχιερέα. ε) *ΑΛΗΘΟC / Ο ΑΝΟΘ / ΟΥΠΟC ΑΗ / ΚΥ ΟCΗΝ*.

Κάτω από το σταυρό σκυμμένη γυναικεία μορφή, η οποία συμβολίζει την Καινή Διαθήκη και την Εκκλησία, κρατεί

14. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 431.

αγγείο και συλλέγει το αίμα του Ιησού. Κάτω δεξιά ανοιγμένα μνήματα με νεκρούς καθιστούς και ξαπλωμένους.

Στο κάτω διάχωρο εικονίζεται η Δίκη του Ιησού. Συναθροισμένοι Γραμματείς και Φαρισαίοι κρατούν ειλητά με τα ονόματά τους και τα λόγια που είπαν στη Δίκη. Ο Χριστός, στο κάτω μέρος, καθισμένος σε σκαμνί, με τα χέρια δεμένα, με ακάνθινο στεφάνι στο κεφάλι και χλαμύδα στο γυμνό του σώμα. Στην άκρη αριστερά, σε θρόνο, σκεπτικός ο Πιλάτος φορεί κάπα με γούνα στο γιακά και το τελείωμα. Πάνω αριστερά επιγραφή: *Ο ΠΙΛΑΤΟΣ*. Στο κέντρο, σε βάθρο όρθιος, ο Καϊάφας.

Ο εικονογραφικός τύπος της Σταύρωσης ακολουθεί πρότυπα ανάλογα με τη Σταύρωση του Ανδρέα Παβία. Τεχνοτροπικά εντάσσεται στις εικόνες που μιμούνται τα κρητικά πρότυπα.

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες συντήρησης: απεντόμωση, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Μ. Γραμματίκα).

2. Το θαύμα του αγίου Μηνά (διαστ. 0,85×0,535 μ.), 18ος αι. Ανήκει σε θωράκιο του τέμπλου. Στο μέσον της σύνθεσης εικονίζεται οχυρωμένη πόλη με κεραμοσκέπαστα σπίτια και στο μέσον μεγάλος τρουλαίος ναός. Στο κάτω μέρος της εικόνας ο άγιος Μηνάς με στρατιωτική στολή και δόρυ στο χέρι έχει κατέβει από το άλογο και αδειάζει από το ζεμπίλι το τεμαχισμένο σώμα του χριστιανού, ο οποίος αφού αναστήθηκε, ευχαριστεί γονατιστός τον άγιο (Πίν. 361).

Πρόκειται για την εικονογράφηση ενός από τα θαύματα του αγίου Μηνά[15]. Σύμφωνα με το κείμενο ένας χριστιανός προσήλθε να προσευχηθεί στο ναό του Αγίου Μηνά και το βράδυ κατέλυσε σε ξενοδοχείο. Ο ξενοδόχος, ο οποίος αντελήφθη ότι ο χριστιανός είχε χρήματα τον εφόνευσε το βράδυ, τον τεμάχισε και έβαλε όλα τα μέλη του σε ζεμπίλι και τα κρέμασε περιμένοντας να ξημερώσει για να τα κρύψει. Τότε φάνηκε ο άγιος Μηνάς έφιππος ως στρατιώτης και τον ρώτησε τι απέγινε ο ξένος που κατέλυσε εκεί. Ο φονέας, άφωνος και εκστατικός, έριξε το πτώμα στα πόδια του αγίου, ο οποίος αφού συνάρμοσε όλα τα μέλη του φονευθέντος, τον ανέστησε. Ο αναστημένος στοχάστηκε όσα έπαθε, δόξασε το Θεό και ευχαρίστησε γονατιστός το στρατιώτη που τον ανέστησε. Ο άγιος, αφού νουθέτησε το φονέα και προσευχήθηκε γι' αυτόν, επέστρεψε τα χρήματα στον αναστηθέντα και, αφού ανέβηκε στο άλογο, έγινε άφαντος.

15. Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 91.

Εργασίες συντήρησης: έγινε αντικατάσταση των παλαιών τρέσων, απεντόμωση και στερέωση του ξύλου και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Μ. Γραμματίκα).

3. Η κλίμαξ Ιακώβ (διαστ. 0,61×0,84 μ.), 18ος αι. Εικονίζεται ο Ιακώβ κοιμώμενος στο κάτω αριστερό μέρος της εικόνας και από πάνω, σε όνειρο, κλίμακα από τη γη στον ουρανό και άγγελοι που ανεβοκατεβαίνουν. Στην άνω αριστερή γωνία ο Χριστός σε νεφέλη και στη δεξιά οχυρωμένη πόλη (Πίν. 362).

Έγινε καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, απεντόμωση, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Μ. Γραμματίκα).

Συλλογή εικόνων Αγίου Γεωργίου

1. Άγιος Νικόλαος ένθρονος (διαστ. 0,38×0,32 μ.), 18ος αι. Αρκετά φθαρμένη από σαράκι. Εικονίζεται, σε χρυσό βάθος, ένθρονος ο άγιος Νικόλαος με ανοιχτό ευαγγέλιο και το δεξιό χέρι σε ευλογία. Ο Χριστός και η Παναγία σε μικρογραφία, στο άνω μέρος, του προσφέρουν τα διάσημα του ιερατικού αξιώματος. Εξίτηλη επιγραφή κάτω αριστερά: *... τοῦ δούλ(ου)...* (Πίν. 363).

Έγινε απεντόμωση του ξύλου, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Μ. Γραμματίκα).

2. Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,30×0,25 μ.). Έγινε απεντόμωση, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Μ. Γραμματίκα).

ΜΥΚΟΝΟΣ

Κάστρο Χώρας

Ναός Σωτείρας

1. Η Μεταμόρφωση (διαστ. 0,67×0,50 μ.), τέλη 17ου-αρχές 18ου αι. Στην κορυφή του βράχου του όρους Θαβώρ εικονίζεται μέσα σε ελλειψοειδή δόξα ο Χριστός να ευλογεί με το δεξιό χέρι. Δεξιά και αριστερά της δόξας με κόκκινα κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ*. Φορεί λευκό ιμάτιο και υπόλευκο χιτώνα. Οι δύο προφήτες, ο Ηλίας αριστερά και ο Μωυσής δεξιά, με τις πλάκες του Νόμου στο χέρι στέκονται στην κορυφή των δύο πλάγιων βράχων, οι οποίοι διαφοροποιούνται χρωματικά. Πλαισιώνουν την κεντρική μορφή του Χριστού και προσκλίνουν ελαφρά υψώνοντας το ένα χέρι σε δέηση. Οι τρεις απόστολοι Πέτρος, Ιωάννης και Ιάκωβος έκθαμβοι πέφτουν έντρομοι στη γη. Στικτοί με ανθέμια και φυτά οι φωτοστέφανοι και ο χρυσός κάμπος (Πίν. 364).

Έγινε απεντόμωση, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Β. Σακελλάρη).

2. Χριστός Παντοκράτωρ (διαστ. 0.50×0,67 μ.), 17ος αι. Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος και μετωπικός. Ευλογεί με το δεξιό του χέρι και κρατεί με το αριστερό κλειστό βιβλίο πάνω στο αριστερό του γόνατο. Φορεί βαθυκόκκινο χιτώνα με χρυσό σημείο στο δεξιό του ώμο, κόκκινη ζώνη και πράσινο ιμάτιο. Ο θρόνος ξυλόγλυπτος με ψηλό ερεισίνωτο και συμφυές υποπόδιο. Το μαξιλάρι του θρόνου είναι κόκκινο και κοσμείται με χρυσές ταινίες στα άκρα. Στις τέσσερις γωνίες πλαισιώνεται από τα φτερωτά σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών μέσα σε νεφέλες, που κρατούν κλειστά βιβλία (Πίν. 365).

Έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από τα οξειδωμένα βερνίκια, στερέωση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Β. Σακελλάρη).

Ναός Αγίου Ιωάννη του Βάθους

1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,80×0,60 μ.), 16ος-17ος αι. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος εικονίζεται φτερωτός στα βουνά της ερήμου. Γυρισμένος προς τα δεξιά προσκλίνει στο χέρι του Χριστού που τον ευλογεί προβάλλοντας από δύο επάλληλα τόξα του ουρανού, στη γωνία πάνω. Με το δεξιό του χέρι υψώνει σταυροφόρο ράβδο και με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητό στο οποίο αναγράφεται: *Ὁρᾶς οἷα πάσχου/σιν ὧ Θ(ε)οῦ Λόγε οἱ πταισμάτων ἔλεγχοι τῶν βδελυ/κτέων, ἔλεγχον κ(αὶ) γὰρ μὴ φέ/ρων/ ὁ Ἡρώδης, τέτμη/κεν ἰδοῦ τὴν ἐ/μὴν κάραν c(ώτ)ερ.* Φορεί μηλωτή ερημίτη και λαδόχρωμο ιμάτιο προφήτη. Κάτω δεξιά το δέντρο με την αξίνα και αριστερά στη βάση του βουνού η υπογραφή του ζωγράφου: *Μιχάλης Ράφης*[16] (Πίν. 366).

Έγινε αφαίρεση των οξειδωμένων παλαιών βερνικιών, απεντόμωση, αντικατάσταση των δύο παλαιών τρέσων της εικόνας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Β. Σακελλάρη).

2. Χριστός Παντοκράτωρ (διαστ. 0,80×0,60 μ.), 17ος αι. Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος και μετωπικός στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως. Ευλογεί με το δεξιό του χέρι στο στήθος και με το αριστερό κρατεί πλάγια στηριγμένο στο πόδι ανοιχτό ευαγγέλιο, όπου αναγράφεται το ακόλουθο ευαγγελικό χωρίο: *ΔΕΥΤΕ ΠΡΟ(Σ) / ΜΕ ΠΑΝΤΕΣ / ΟΙ ΚΟΠΙΟΝ/ΤΕΣ Κ ΠΕΦΟΡΤΙΣ/ΜΕΝΟΙ / ΚΑΓΩ ΑΝΑ/ΠΑΥΣΩ Υ/ΜΑΣ ΑΡΑΤΕ / ΤΟΝ ΖΥΓΟΝ / ΜΟΥ ΕΦ(Υ)ΜΑΣ / ΚΑΙ ΜΑΘΕ/ΤΕ.* Κάθεται σε μαρμάρινο θρόνο με καμπύλο ψηλό ερεισίνωτο με κόκκινο και πράσινο μαξιλάρι και πατά σε άλλο βαθυπράσινο, που χρησιμεύει ως υποπόδιο. Φορεί βαθυπράσινο σάκκο με χρυσούς σταυρούς, ένσταυρο λευκό ωμοφόριο και στιχάρι, καφέ λιθοκόσμητα επιμανίκια και μίτρα χρυσοποίκιλτη. Στο υποπόδιο δεξιά η υπογραφή του ζωγράφου: *Μιχάλης Ράφης*[17] (Πίν. 367).

Έγινε καθαρισμός από τα παλαιά οξειδωμένα βερνίκια, στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και βερνίκωμα (συντηρήτρια: Β. Σακελλάρη).

Ναός Παραπορτιανής

1. Παναγία Παραπορτιανή (διαστ. 0,52×0,37 μ.), πιθανόν 17ος αι. Σε χρυσό κάμπο η Παναγία στον τύπο της Γλυκοφιλούσας κρατεί το παιδί με τα δύο χέρια στην αγκαλιά της. Ο Χριστός με όρθιο κορμό. Η γυμνή του κνήμη ακουμπά στο δεξιό χέρι της μητέρας του και με το αριστερό του χέρι κρατιέται από την παρυφή του μαφορίου της. Φορεί λευκό χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Η Παναγία φορεί σκούρο καφεπόρφυρο μαφόριο με χρυσό σιρίτι. Ο στικτός φωτοστέφανος κοσμείται με ελικοειδή βλαστό. Η παράσταση στο άνω μέρος φέρει τοξωτό ανάγλυφο σχοινί και πλαισιώνεται από σύγχρονη της εικόνας καρφωτή ζωγραφιστή κορνίζα (Πίν. 368 α-β).

Αργυρή επένδυση, κατεστραμμένη σε πολλά σημεία, κάλυπτε την εικόνα και την κορνίζα. Στο κάτω μέρος της επένδυσης η χρονολογία: *1768* και στο πλαίσιό της αφιερωτική επιγραφή: *Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Σουλτάνας* και υπογραφή του τεχνίτη: *χεὶρ Ἐμμανουὴλ Ἀναπλιώτου.*

Η επένδυση είχε προκαλέσει σε πολλά σημεία φουσκώματα και αποκολλήσεις της προετοιμασίας και της ζωγραφικής επιφάνειας.

Έγινε στερέωση του ξύλου, της προετοιμασίας και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός από παλαιά βερνίκια, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Η αργυρή επένδυση τοποθετήθηκε σε νέο ξύλο στις διασπάσεις της εικόνας και φυλάσσεται στο ναό (συντηρήτρια: Β. Σακελλάρη).

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

16. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Π, Αθήνα 1997, σ. 322.

17. Ό.π.

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Κνωσός-Σπήλια

Οικόπεδο Μ. Αθανασοπούλου

Κατά τη διάρκεια εγκεκριμένων εκσκαφών στο παραπάνω οικόπεδο στην περιοχή Χατζηδάκη-Νίβα του οικισμού Σπηλίων Κνωσού βρέθηκαν μινωικά όστρακα και τμήμα τοίχου. Αμέσως επενέβη διμελές συνεργείο της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, που αποκάλυψε τμήμα τοίχου, μήκ. 4,80 και πλ. 0,60-0,80 μ. Οι εργασίες επαναλήφθηκαν κατά το μήνα Μάρτιο με εξαμελές συνεργείο. Κατά το διάστημα αυτό αποκαλύφθηκε τείχος (περίβολος;), μήκ. 13,50 μ., αποτελούμενο από τρία τμήματα με κατεύθυνση Δ.-Α.

Το πρώτο από Δ. τμήμα έχει μήκος 2,20 μ. Η βόρεια επιφάνειά του αποτελείται από λίθους τετράγωνους μεγάλους (0,50×0,25 μ.) και μικρούς σφηνοειδούς σχήματος (0,20×0,33 μ.) σε κανονική διάταξη, ενώ η νότια όψη δεν σώζεται καθόλου (ή δεν κατασκευάστηκε ποτέ, διότι πιθανόν καλυπτόταν από χώμα). Στα 2,20 μ. από Δ. σχηματίζεται «δόντι» από όπου αρχίζει το δεύτερο τμήμα, μήκ. 6,10 μ., με καλή βόρεια όψη. Η νότια όψη είναι ακανόνιστη με μικρότερους λίθους. Πάντως σε μήκος 2 μ. σώζεται όλο το πλάτος του τείχους, το οποίο είναι 0,60-0,65 μ. Το τρίτο τμήμα του τείχους, μήκ. 4,30 μ., συνεχίζεται προς ΒΑ. Η βόρεια όψη εξακολουθεί να είναι καλής κατασκευής με μεγάλους λίθους, ενδεικτικών διαστ. 0,40×0,30 και 0,40×0,35 μ. Η νότια πλευρά δεν σώζεται. Ωστόσο, κάποιοι λίθοι, διαστ. 0,30×0,40, 0,50×0,50 και 0,40×0,40 μ., που συνιστούν ευθεία γραμμή αποτελούν τμήμα της νότιας όψης. Το πλάτος του τείχους στο σημείο αυτό είναι 1,20 μ. Το γέμισμα του τείχους αποτελείται από πολύ μικρούς λίθους. Σύρριζα στη βόρεια πλευρά του τείχους διαμορφώνεται αυλάκι, πλ. 0,25 μ., το οποίο σώζεται στο δυτικό τμήμα του. Λίγο μετά το πρώτο από Δ. «δόντι» το αυλάκι καταστράφηκε πιθανότατα από τον εκσκαφέα που θα άνοιγε λάκκο για τη δεξαμενή κολύμβησης που επρόκειτο να ανοιχθεί στο χώρο αυτό (η οποία τελικά δεν θα πραγματοποιηθεί). Βόρεια του αυλακιού υπάρχει λιθοσωρός, από τον οποίο σώζεται τμήμα, διαστ. 2,50×1,50 μ. Ο λιθοσωρός επανεμφανίζεται μετά το δεύτερο «δόντι» σε μικρή έκταση, δηλαδή 1,30×0,70 μ.

Από το οικόπεδο περισυνελέγη κεραμική της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ περιόδου, μία χάλκινη περόνη και ένα σφράγισμα με σπειροειδές κόσμημα και συστάδες από τρία έξεργα δισκία. Παρόμοιοι δίσκοι αναγνωρίστηκαν σε σφράγισμα από την Κάτω Ζάκρο (*CMS* II.7, αριθ. 228).

Είναι δύσκολο να ερμηνεύσουμε την κατασκευή, διότι τα στοιχεία είναι αποσπασματικά. Πρόκειται μάλλον για τείχος με οδοντώσεις ενισχυμένο κατά τόπους, όπως δείχνει το πάχος του που περιέβαλλε κάποιο κτίσμα ή για όριο που σηματοδοτούσε τα όρια κάποιας περιοχής, ξεχωρίζοντάς την από κάποια άλλη.

Πάντως ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι εντοπίστηκαν μινωικές αρχαιότητες σε μια περιοχή που δεν είχε προηγουμένως παρουσιάσει ενδείξεις κατοίκησης κατά τη μινωική περίοδο[1].

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

Κουνάβοι

Αγρός Δ. Ελευθεράκη

Ενόψει πιθανής απαλλοτρίωσης του παραπάνω αγρού πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί η συνέχεια του γεωμετρικού νεκροταφείου που είχε εν μέρει ανασκαφεί το 1993[2]. Δυστυχώς η απότομη διακοπή των χρηματοδοτήσεων δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση της ανασκαφής σύμφωνα με τον προγραμματισμό της Εφορείας.

Παρά τη σύντομη διάρκεια της έρευνας (δύο εβδομάδες) τα αποτελέσματα ήταν και πάλι εντυπωσιακά και δηλωτικά του δυναμισμού του γεωμετρικού οικισμού της Έλτυνας, καθώς και των στενών σχέσεών του με την Κνωσό, χωρίς να λείπουν όμως και τα στοιχεία της τοπικής ιδιαιτερότητας.

Ανασκάφηκαν 11 ακόμη τάφοι νότια από τους ήδη ανασκαφέντες το 1993, ανεβάζοντας έτσι το συνολικό αριθμό στους 16. Στο δυτικό τμήμα του χώρου, όπου ο βράχος είναι σκληρός, εντοπίστηκαν αραιές ταφές και εγχυτρισμοί σε

---

1. M.S.F. Hood - D. Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos Area*, *BSA*, Suppl. 14, London 1981[2], εικ. 2.3.

2. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 463-466.

κάλπες σε αβαθή λαξεύματα. Στο ανατολικό τμήμα, όπου ο βράχος είναι μαλακός, ανασκάφηκε συστάδα πέντε μικρών θαλαμωτών τάφων (οι δύο με κοινό δρόμο), που αποτελούν συνέχεια προς Ν. της ομάδας των θαλαμωτών τάφων 4-5-3, που είχαν ανασκαφεί το 1993[3]. Η αρίθμηση των τάφων συνεχίζει αυτήν του 1993.

Τάφος 6. Ακανόνιστο δίλοβο λάξευμα που περιείχε τέσσερα μεγάλα αγγεία. Κρατήρας με δακτυλιόσχημη βάση και διακόσμηση μετοπών και στις δύο πλευρές με διπλό πέλεκυ και συμμετρικά αγκιστροειδή (ΥΜ ΙΙΙΓ). Αμφορέας με συστήματα λοξών και ευθύγραμμων γραμμιδίων σε επάλληλες ζώνες στον ώμο και πλατιά ζώνη με κυματοειδές στην κοιλιά (ΠΓ). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ΠΓ Β ευρύς κυλινδρικός πίθος τύπου μεγάλης πυξίδας, με δύο υπερυψωμένες λαβές με εγχάρακτη και έντυπη διακόσμηση: συστήματα εγχάρακτων ενάλληλων γωνιών στο χαμηλό λαιμό και δύο ζώνες από έντυπα γλωσσοειδή και ενάλληλους κύκλους με πρόσθετη διακόσμηση στα τόξα, στις ενδιάμεσες ταινίες και τις λαβές από σειρές εμπίεστων τριγωνιδίων. Η σύνθεση που είναι τολμηρή και πρωτότυπη, θυμίζει έντονα ξυλογλυπτική.

Βρέθηκαν συνολικά τρεις χάλκινες πόρπες, 28 πήλινες χάντρες διαφόρων σχημάτων με παράλληλα από την Κνωσό, σιδερένιο ξυράφι, κυλινδρικό οστέινο αντικείμενο με λεπτή εγχάρακτη διακόσμηση συνεχούς φολιδωτού, ίσως λαβή σκήπτρου, και χρυσός δακτύλιος με ελλειπτική σφενδόνη από έλασμα χρυσού που φέρει σειρά εμπίεστων κουκκίδων περιμετρικά και στο μακρύ άξονα, καθώς και εμπίεστο «ομφαλό» στο κέντρο με δύο εμπίεστες κουκκίδες συμμετρικά. Χρονολογείται στην ΠΓ-ΠΓ Β.

Τάφος 7. Σημειώνεται εδώ μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση νεκρολατρείας πάνω από μικρό λακκοειδή τάφο, που περιείχε έναν ταφικό πίθο σε όρθια θέση, σφηνωμένο με πέτρες μέσα στο όρυγμα. Η κάλπη αυτή που περιείχε τα καμένα οστά ενός σημαντικού αναμφίβολα νεκρού είχε κτεριστεί με ένα χρυσό και έναν ασημένιο δακτύλιο, χάλκινη λόγχη, σιδερένιο εγχειρίδιο (μέσα στον πίθο) και ένα μικρό ψευδόστομο εξωτερικά δίπλα στο λαιμό (Πίν. 369 α). Πάνω στο χείλος του πίθου είχε προσαρμοστεί το στόμιο ιδιόρρυθμου σκεύους, τύπου λεκάνης, με ομφαλοειδή προχοή στο κέντρο και διάτρητο πυθμένα στο τμήμα που επικοινωνεί με το εσωτερικό της, μέσω των οποίων (οπών και προχοής) διοχετεύονταν υγρά από χοές μέσα στον πίθο (Πίν. 369 β).

Ο πίθος και η ανεστραμμένη «λεκάνη» βρίσκονταν κάτω από ευρύτερο ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 1,10×0,90 μ., το δάπεδο του οποίου είχε καλυφθεί από πλάκα, διαστ. 0,90×0,72 μ. Η τελευταία, μικρότερων διαστάσεων από το όρυγμα, άφηνε περιμετρικά «κενό» που λειτουργούσε ως αυλάκι μέσω του οποίου διοχετεύονταν τα υγρά στον πυθμένα του ανεστραμμένου σκεύους και στη συνέχεια μέσω της πρόχυσης, στο εσωτερικό του πίθου.

Το όρυγμα-βόθρος ήταν γεμάτο από μελανό χώμα με υπολείμματα από τις συνεχείς χοές. Ο ανεστραμμένος αμφορέας με το μικρό ψευδόστομο στη βορειοδυτική γωνία του βόθρου περιείχαν ασφαλώς υγρά, τα οποία διοχετεύθηκαν μέσω της αύλακας μέσα στον τάφο. Ασφαλώς πρόκειται για μια μοναδική όσο και πρωτότυπη στη σύληψή της ταφική κατασκευή για την τέλεση πράξεων λατρείας του νεκρού μετά την καύση. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 8. Αβαθές λάξευμα με σκελετό σε συνεσταλμένη στάση χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 9. Αβαθές λάξευμα με παιδική ταφή. Βρέθηκαν δύο μόνωτα κύπελλα και θήλαστρο. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 10. Διαταραγμένη ταφή. Βρέθηκε χάλκινη πόρπη.

Τάφος 11. Μικρός θολωτός τάφος ελλειπτικού σχήματος χωρίς είσοδο. Συλημένος αλλά με πολλά όστρακα αγγείων και πίθων στο εσωτερικό του. Βρέθηκαν ακόμη 12 χάντρες από πηλό, χάλκινα ελάσματα ίσως από χάλκινο σκεύος, χάλκινη περόνη, τεμάχια δύο σιδερένιων εγχειριδίων και ξίφους, ιδιότυπη κρεάγρα και πολλά θραύσματα σιδερένιων οβελών, ορισμένα με λαβές, ασφαλή τεκμήρια συμποσίων.

Έμπυρες και υγρές προσφορές είχαν τελεστεί γύρω από τον τάφο: πυρά στο δυτικό εξωτερικό άκρο του, πάνω στην οποία βρέθηκε κρατήρας, τρεις σκύφοι, δύο χάντρες και ένα φύλλο χρυσού και δύο αβαθή λαξεύματα με φορά προς την εξωτερική περίμετρο του τάφου για διοχέτευση των υγρών, που περιείχαν μικρά προχυτικά αγγεία. Στο δυτικό λάξευμα βρέθηκαν θήλαστρο και τριφυλλόστομη πρόχους και στο ανατολικό δύο θήλαστρα, τριφυλλόστομη πρόχους και προχοΐδιο. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 12. Θαλαμωτός τάφος με είσοδο και φράγμα από ξερολιθιά από το δρόμο του τάφου 14. Περιείχε μεγάλο δίωτο πιθαμφορέα γερμένο στο πλάι με ζώνη συστημάτων ενάλληλων εγχάρακτων γωνιών στην κοιλιά και δύο ταινιωτές κάθετες λαβές με έντυπο πλοχμό και σφράγισμα ενάλληλων κύκλων. Εξωτερικά στη βάση υδρία (Πίν. 369 γ). Περιείχε ταφή σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με τοξωτή και οκτώσχημη σπειροειδή πόρπη, κυπριακό προχοΐδιο με κάθετες ανάγλυφες νευρώσεις, αρύβαλλο και δύο μινωικά (ΥΜ Ι) κωνικά κύπελλα. Χρονολογείται στην πρώιμη (;) γεωμετρική.

3. Ό.π., Σχέδ. 11.

Τάφος 13. Θαλαμωτός τάφος με λαξευτό δρόμο και φράγμα από ξερολιθιά. Διακρίνονται δύο φάσεις στο χτίσιμο της ξερολιθιάς (μήκ. δρόμου 1,40, πλ. 1,10 μ.). Δύο ταφικές στρώσεις στο εσωτερικό του. Στην ανώτερη, ένα κρανίο, σιδερένιο καρφί, οστέινη περόνη, θήλαστρο, δύο υδρίες, προχοΐδιο. Στην κατώτερη λίγα οστά, τρεις χάλκινοι δακτύλιοι, πήλινη χάντρα, τρεις χάντρες από υαλόμαζα, χάλκινη πόρπη, οστέινη περόνη και σπέλεχος περόνης. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 14. Θαλαμωτός τάφος με δρόμο και φράγμα. Μήκ. δρόμου 2,60, πλ. 1,05 μ. Διακρίνονται δύο φάσεις στο χτίσιμο του φράγματος. Σώζονται τα τοιχώματά του σε ύψος 1,20 μ. πάνω από το δάπεδο. Περιείχε ένα σκελετό καλά διατηρημένο σε συνεσταλμένη στάση με πλούσια κτέριση (Πίν. 370 α). Έφερε σπειροειδείς συρμάτινους δακτυλίους στα μεσαία δάκτυλα και των δύο χεριών. Βρέθηκαν σιδερένια εγχειρίδια με χάλκινα καρφιά στη λαβή, υπολείμματα της οστέινης λαβής και το οστέινο μήλο, σιδερένιο μαχαίρι, δύο χάλκινες πόρπες, τμήμα σιδερένιου οβελού και πόρπης, πήλινη χάντρα και χάντρα από υαλόμαζα. Δεκαεννέα αγγεία περιέβαλλαν το νεκρό, τα περισσότερα προς το ανατολικό τοίχωμα: τέσσερις υδρίες, τρεις ψευδόστομοι και 12 θήλαστρα (ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγάλος αριθμός θηλάστρων με ολόβαφους κύκλους και κυματοειδείς ταινίες). Μία υδρία περιείχε τρία σιδερένια στελέχη και μεγάλο αριθμό μικρών τροχόσχημων χαντρών περιδεραίου από φαγεντιανή. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 15. Θαλαμωτός (1,15×0,93 μ.) με δρόμο. Περιείχε μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση και δύο ακόμη κρανία. Βρέθηκαν θήλαστρο και προχοΐδιο. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Τάφος 16. Θαλαμωτός με πυρά μπροστά από το φράγμα εισόδου. Περιείχε εγχυτρισμούς σε κάλπες και αγγεία σε δύο στρώσεις: Στρώση 1. Τρεις εγχυτρισμοί σε πίθους και αμφορέα με καύση στο εσωτερικό (Πίν. 370 β). Πίθος περιείχε διπλωμένο σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες λόγχες και μεγάλη χάντρα από υαλόμαζα. Αμφορέας με καύση. Περιείχε σιδερένιο εγχειρίδιο. Πιθαμφορέας με καύση. Στρώση 2. Αγγεία, κτερίσματα μάλλον των εγχυτρισμών: καδοειδές, λεκανίδα, κρατήρας, θυμιατήρι (;), προχοΐδιο, τρεις σκύφοι, ψευδόστομος. Χρονολογείται στην ΠΓ.

Το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις δύο ανασκαφικές περιόδους θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης και δημοσίευσης σε μονογραφία, σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Μ. Εγγλέζου, με τίτλο *Το γεωμετρικό νεκροταφείο της Έλτυνας*. Ευχαριστίες εκφράζονται στο ίδρυμα Ψύχα για τη χρηματοδότηση του έργου συντήρησης, σχεδίασης και φωτογράφησης του υλικού.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Τσούτσουρος (αρχαία Ίνατος)

Οικόπεδο Ν. Χαλαμπαλάκη

Ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο, με δαπάνη της Υπηρεσίας, η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Η ανασκαφή είχε αρχίσει το προηγούμενο έτος, οπότε είχαν ανασκαφεί δύο μικρές δοκιμαστικές τομές, στις οποίες είχαν αποκαλυφθεί τοίχοι αρχαίων κτισμάτων. Η ανασκαφή διήρκεσε οκτώ ημέρες. Ανασκάφηκε μια μεγάλη δοκιμαστική τομή, διαστ. 10×7,50 μ., που ενοποίησε τις δύο παλαιές.

Η ανασκαφή αποκάλυψε ένα κτίσμα με οκτώ δωμάτια και χώρους, από τα οποία ένα ανασκάφηκε σε όλη την έκτασή του (Πίν. 371 α). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 1 μ. και το πάχος τους ποικίλλει από 0,50 έως 0,70 μ. Όλοι είναι χτισμένοι με ημίεργους ασβεστολιθικούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και με λάσπη από χώμα ως συνδετικό υλικό. Τα δάπεδα ήταν από πατητό λεπιδόχωμα. Στον ανατολικό τοίχο του κεντρικού δωματίου που ανασκάφηκε ολόκληρο βρέθηκε πόρτα επικοινωνίας με το διπλανό δωμάτιο. Μέσα στο ίδιο δωμάτιο, στο δάπεδο, είχε κατασκευαστεί απλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος, που βρέθηκε χωρίς περιεχόμενο. Στη νοτιοδυτική γωνία ενός άλλου δωματίου δυτικά από το κεντρικό δωμάτιο, στο δάπεδο επίσης, βρέθηκε ένας μικρός τετράγωνος κτιστός λάκκος, που περιείχε λίγα οστά και φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί για μετακομιδή, ίσως του νεκρού από τον άλλο τάφο. Περιείχε ένα γυάλινο αγγείο, ένα μικρό κύπελλο οστέινο με εγχάρακτη διακόσμηση και πολλές πεταλίδες.

Η κεραμική που συνελέγη παρουσιάζει μια ενιαία εικόνα με όστρακα από χονδροειδή και λεπτότεχνα αγγεία της παλαιοχριστιανικής εποχής. Διακρίνονται σχήματα αγγείων αποθηκευτικής και οικιακής χρήσης: αμφορέων, στάμνων, λεκανίδων, πινακίων, χυτρών, κάδων, μικρών πίθων και μερικά όστρακα από αγγεία terra sigillata. Η κεραμική δεν έχει καθαριστεί και οι παραπάνω χρονολογίες στηρίζονται στην αρχική επεξεργασία τους κατά την ανασκαφή και στις παρατηρήσεις του ημερολογίου της ανασκαφής.

Οικόπεδο Α. Κεφαλλάκη-Πιταροκοίλη

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο και Αύγουστο 1998 η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, που είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο. Η ανασκαφή διήρκεσε 14 ημέρες, στις επτά από τις οποίες εργάστηκαν ωρομίσθιοι εργάτες και στις υπόλοιπες – ύστερα από αιφνίδια εντολή για διακοπή των εργασιών λόγω εμπλοκής στη χρηματοδότηση – εργάστηκαν ο αρχαιολόγος Β. Σαλτός και οι μόνιμοι τεχνίτες ανασκαφών.

Στην ανασκαφή του 1997 είχαν αποκαλυφθεί δεκάδες τάφοι ρωμαϊκών χρόνων (2ου και 3ου αι. μ.Χ.) και είχε δοθεί έγκριση για την ανέγερση διώροφης οικοδομής, η οποία και είχε ήδη κατασκευαστεί (σκελετός και τοιχοποιία). Η φετινή ανασκαφή είχε αποφασιστεί κατά το 1997 και έγινε στον ακάλυπτο χώρο-αυλή νοτιοδυτικά από την οικοδομή, όπου έχει δοθεί άδεια για κατασκευή κλειστής δεξαμενής.

Αποκαλύφθηκαν 23 συνολικά τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, που περιείχαν 22 σκελετούς (ένας ήταν κενός). Οι τάφοι είναι διατεταγμένοι σε συστάδες παράλληλες, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. με το κεφάλι προς Δ. Κατατάσσονται από άποψη υλικών κατασκευής σε τρεις βασικούς τύπους: α) λακκοειδείς καλυβίτες ή κεραμότευκτοι, κατασκευασμένοι από δύο ή – συνήθως – τέσσερις κεραμίδες τοποθετημένες δίριχτα και στερεωμένες στη βάση με μεσαίους βοτσαλωτούς λίθους (15), β) απλοί λακκοειδείς πλακοσκεπείς (τρεις) και γ) κιβωτιόσχημοι λακκοειδείς κτιστοί, από οπτοπλίνθους, μικρούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, επίσης πλακοσκεπείς και με σφραγισμένες τις καλυπτήριες πλάκες με ασβεστοκονίαμα. Τα υλικά κατασκευής και ο τύπος του τάφου δεν δείχνει κάποια οικονομική διαφοροποίηση και αυτή η διαπίστωση εξάγεται και από την εκτίμηση των ευρημάτων. Όλοι οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί σε λάκκους μέσα στην άμμο – το οικόπεδο απέχει από τη σημερινή ακτογραμμή 50 μ. περίπου – σε βάθος από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους 1 μ. περίπου. Το υπερκείμενο στρώμα αποτελούνταν από χώμα και μπάζα από πρόσφατες οικοδομικές δραστηριότητες και από δύο διαδοχικά στρώματα άμμου με μικρή ποσότητα ελαφρόπετρας, αποτέλεσμα κάποιων παλιρροιακών κυμάτων στο παρελθόν. Οι σκελετοί βρέθηκαν όλοι σε ύπτια στάση με το κεφάλι ελαφρώς ανασηκωμένο και τα χέρια τοποθετημένα παράλληλα προς τους μηρούς ή λυγισμένα πάνω στην κοιλιακή χώρα. Οι περισσότεροι είχαν καλή διατήρηση, με εξαίρεση τρεις παιδικούς που ήταν σε κακή κατάσταση.

Τα ευρήματα ήταν 12 χάλκινα νομίσματα τοποθετημένα στα δόντια ή κοντά στο στόμα, 22 πήλινα αγγεία (πρόχοι) καλής διατήρησης – μερικά μάλιστα ακέραια –, 22 γυάλινα αγγεία σε κακή κατάσταση, εννέα οστέινες περόνες, ένα ζευγάρι αργυρά ενώτια, ένα σιδερένιο δαχτυλίδι, ένα μολύβδινο έλασμα με έντυπη διακόσμηση, ένα ζευγάρι οστέινοι πεσσοί (ζάρια). Τα ευρήματα δεν καθαρίστηκαν ακόμη και οι εκθέσεις στηρίζονται στις παρατηρήσεις του ημερολογίου της ανασκαφής.

Οικόπεδο Α. Αποστολάκη

Τον Αύγουστο του 1998 έγινε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στο οποίο κατά τον προηγούμενο χρόνο είχε γίνει δοκιμαστική εκσκαφή με παρακολούθηση από το φύλακα αρχαιοτήτων και είχαν παρουσιαστεί ενδείξεις για ύπαρξη τάφων.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά τέσσερις τάφοι: ένας μεγάλος κτιστός λακκοειδής πλακοσκεπής, ένας καλυβίτης κεραμότευκτος και δύο μικροί λακκοειδείς πλακοσκεπείς που περιείχαν παιδικές ταφές σε κακή κατάσταση. Οι τάφοι περιείχαν τέσσερα γυάλινα αγγεία και τρία χάλκινα νομίσματα. Τα ευρήματα δεν καθαρίστηκαν ακόμη και οι εκθέσεις στηρίζονται στις παρατηρήσεις του ημερολογίου της ανασκαφής.

Οικόπεδο Ε. Χρηστάκη-Παντελάκη

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο έγινε τον Αύγουστο του 1998, ύστερα από απόφαση της ΚΓ ΕΠΚΑ και γνωμοδότηση του ΤΣΜΑΚ. Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά από το λατρευτικό σπήλαιο της Ειλείθυιας και είναι όμορο προς Δ. με το οικόπεδο της Χρηστάκη-Πετρουγάκη, το οποίο ανασκάφηκε το 1997 και στο οποίο δόθηκε άδεια οικοδόμησης υπό όρους.

Σε μια τομή, διαστ. 10×7,50 μ., αφαιρέθηκαν με μηχανικό εκσκαφέα τα επιφανειακά στρώματα που είχαν σχηματιστεί κατά τα τελευταία 25-30 χρόνια – σύμφωνα με πληροφορίες που συλλέξαμε και διασταυρώσαμε επιτόπου – από διαδοχικές πολυετείς εργασίες (εκσκαφές, διαμορφώσεις, θερμοκηπιακές και άλλες καλλιέργειες κ.ά.). Τα στρώματα αυτά περιείχαν: 1. Πέτρες ημίεργες με ίχνη ασβεστοκονιάματος, ένδειξη ότι προέρχονται από κατεστραμμένα κτίσματα ρωμαϊκών χρόνων. 2. Πωρολιθικές ξεστές πλακοειδείς πέτρες, που προέρχονταν από κάποια ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή, επίσης κατεστραμμένη. 3. Οπτοπλίνθους με ασβεστοκονίαμα πάνω τους, από κατεστραμμένους τοίχους ρωμαϊκών χρόνων. 4. Κομμάτια κεραμίδων από τις στέγες αρχαίων κτιρίων. 5. Κομμάτια συνδετικού ασβεστοκονιάματος. 6. Όστρακα διαφόρων μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. 7. Κομμάτια ξύλων, μεταλλικά κουτιά κονσερβών και κυρίως πολλά κομμάτια από νάιλον φύλλα κάλυψης θερμοκηπίων.

Μετά την αφαίρεση του διαταραγμένου αυτού στρώματος με τα μπάζα, αποκαλύφθηκαν στη νοτιοανατολική και βορειοανατολική γωνία της τομής τα θεμέλια τοίχων χτισμένων με ημίεργους λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Ο τοίχος της βορειοανατολικής γωνίας έχει πάχος 1 μ. και γωνιάζει προς Α., ενώ ο τοίχος στη νοτιοανατολική γωνία έχει πάχος 0,60 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου με αδρούς λίθους χωρίς ασβεστοκονίαμα (παλαιοχριστιανικής εποχής). Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι σε παχύ στρώμα καθαρής άμμου, που αφαιρέθηκε κοντά στα θεμέλια σε βάθος έως 2,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του οικοπέδου.

Μόνο στη βορειοδυτική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε, σε έκταση 2 τ.μ. περίπου, μαύρη (ανάμεικτη με μαύρη στάχτη) άμμος, που περιείχε μικρούς λίθους και λίγα όστρακα αγγείων. Σε ένα σημείο βρέθηκαν συγκεντρωμένα οκτώ αγγεία των ύστερων κλασικών χρόνων και δύο χάλκινα νομίσματα (Πίν. 371 β). Τα σχήματα των αγγείων είναι αμφορέας, σκύφος, μελαμβαφές μόνωτο κύπελλο με πόδι και ημισφαιρικό αβαθές κύπελλο. Τα αγγεία πλύθηκαν στο εργαστήριο του μουσείου για να χρονολογηθούν, αλλά δεν συντηρήθηκαν ακόμη, όπως και τα νομίσματα.

Συνελέγησαν ακόμη κυρίως από τα μπάζα χαρακτηριστικά όστρακα αγγείων: αμφορέων, λεκανών, κυπέλλων, λύχνων και terra sigillata.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Σκινιάς

Θέση Κολοκύθι (αγρός Ε. Μπριτζολάκη - Γ. Γαλανάκη)

Στον παραπάνω αγρό, στη θέση Κολοκύθι κτηματικής περιφέρειας Σκινιά Μονοφατσίου, ανασκάφηκε σημαντική μινωική αγροικία νεοανακτορικής εποχής. Η ανασκαφή επιβλήθηκε από τις εκτεταμένες λαθρανασκαφές στο χώρο, που είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή αρχαίων τοίχων και κεραμικής. Σε μια από τις λαθρανασκαφές συνελήφθησαν επ' αυτοφώρω οι δράστες, έχοντας στην κατοχή τους ένα λίθινο αγγείο και μερικά άωτα κωνικά κύπελλα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους (Ιούνιος 1997 και 27 Νοεμβρίου 1997-16 Ιανουαρίου 1998) και διήρκεσε συνολικά δύο μήνες περίπου. Ανασκάφηκε η αγροικία στο σύνολό της, για να μην κινδυνεύει ο χώρος από μελλοντικές λαθρανασκαφές.

Το μινωικό κτίριο, έκτασης 200-250 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στην κορυφή χαμηλού λόφου και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, παρά τις λαθρανασκαφές και τη μερική βαθιά άρουση που πραγματοποίησαν οι ιδιοκτήτες σε τμήμα του αγρού. Επιπλέον, μέχρι πρόσφατα, ο λόφος χρησιμοποιούνταν για την εξόρυξη αδρανούς υλικού, με αποτέλεσμα να καταστραφούν δύο μικρά δωμάτια στη νοτιοδυτική γωνία της αγροικίας. Από τη βαθιά άροση καταστράφηκε επίσης ο εξωτερικός βόρειος τοίχος, από τον οποίο σώζονται μόνον ορισμένοι ογκόλιθοι που δηλώνουν την πορεία του. Στην άροση οφείλεται και η καταστροφή του δαπέδου στο κεντρικό τμήμα του κτιρίου. Παρόλα αυτά η κάτοψη είναι σαφής. Διακρίνονται πέντε δωμάτια που χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι (δωμάτια 1, 4, 5, 6, 8) (Πίν. 372 α), ένα μνημειακό πρόπυλο στη νότια πλευρά του κτιρίου (Πίν. 372 β), ένα κλιμακοστάσιο στη νοτιοανατολική γωνία που οδηγεί στον πρώτο όροφο (Πίν. 372 γ), μία κεντρική αυλή, ένας πλακόστρωτος χώρος δυτικά του δωματίου 1 που εξυπηρετεί την πρόσβαση σε αυτό και ένας πιθανότατα ανοιχτός χώρος-φωταγωγός βόρεια του δωματίου 1. Στους αποθηκευτικούς χώρους βρέθηκαν 685 αγγεία, στη συντριπτική τους πλειονότητα άωτα κωνικά κύπελλα. Τα αγγεία ήταν αποθηκευμένα με τάξη, ανάλογα με το είδος τους, το ένα μέσα στο άλλο, μέσα σε φυσικές κοιλότητες του σταθερού ή πάνω στο δάπεδο. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, το κτίριο είχε εγκαταλειφθεί πριν καταστραφεί από πυρκαγιά, αφού δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτό κατά τη διάρκεια της καταστροφής. Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή των χώρων.

Το δωμάτιο 1, διαστ. 2,80×2,80 μ., στη νοτιοδυτική γωνία της αγροικίας, βρίσκεται 0,50 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του υπόλοιπου κτιρίου και είναι προφανώς ημιυπόγειο. Αποτελεί μεταγενέστερη οικοδομική προσθήκη, πράγμα που υποδηλώνεται τόσο από την υψομετρική διαφορά του χώρου σε σχέση με τους άλλους χώρους όσο και από την τοιχοδομία του ανατολικού τοίχου που είναι χτισμένος με μεγάλους ακατέργαστους ογκόλιθους. Ο συγκεκριμένος τρόπος δόμησης χαρακτηρίζει μόνον εξωτερικούς τοίχους κτιρίων και όχι εσωτερικούς. Διαφορετικές οικοδομικές φάσεις παρατηρούνται και στο βόρειο τοίχο του ίδιου δωματίου, όπου διακρίνονται δύο παράλληλοι και εφαπτόμενοι τοίχοι αξιοσημείωτου πλάτους, 0,80 και 0,70 μ., σε μια ενιαία κατασκευή. Το πλάτος του ανατολικού τοίχου με τους ογκόλιθους είναι 0,75 μ. και του νότιου και του δυτικού, οι οποίοι είναι χτισμένοι με μικρούς, αργούς λίθους, είναι 0,55-0,60 μ. Στο εσωτερικό του δωματίου και σε επαφή με το βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε πεσμένος τοίχος από τον πρώτο όροφο του κτιρίου, ο οποίος είχε οικοδομηθεί με μικρούς λίθους, μεγάλες πήλινες πλίνθους, διαστ. 0,50×0,33×0,15 μ., και κονίαμα. Ο πλινθόκτιστος τοίχος είχε μετατραπεί σε άμορφη μάζα κατά την πτώση, διαστ. 2,20×1,15×0,80 μ., και στη συνέχεια καταστράφηκε επιπλέον από τους λαθρανασκαφείς, που αφαίρεσαν αρκετές πλίνθους κατά τη δράση τους στο χώρο. Μετά την αφαίρεση του προαναφερόμενου τοίχου, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με αγγεία δαπέδου μέσα σε καμένο χώμα. Περισυνελέγησαν συνολικά 12 αγγεία διαφορετικού είδους: ένας μεγάλος κάδος που ήταν τοποθετημένος όρθιος στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου και περιείχε μία γεφυρόστομη πρόχου, τέσσερις ραμφόστομες πρόχους, δύο αμφορείς σπασμένους σε κομμάτια, δύο άωτα κωνικά κύπελλα και έναν ψευδόστομο αμφορέα. Η πρόσβαση στο δωμάτιο 1 εξασφαλιζόταν διαμέσου του πλακόστρωτου χώρου που βρισκόταν ακριβώς στα δυτικά του, όπου εντοπίστηκε η είσοδος. Ελάχιστες πλάκες του αρχικού δαπέδου σώζονται. Δύο μικρά δωμάτια, κατεστραμμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους από τους λαθρανασκαφείς και την εξόρυξη αδρανούς υλικού, ανα-

σκάφηκαν νότια του δωματίου 1. Τα δωμάτια αυτά επικοινωνούν μεταξύ τους, δεν επικοινωνούν όμως με το δωμάτιο 1. Από αυτά περισυνελέγησαν δύο πρόχοι και ένα άωτο κωνικό κύπελλο. Σε μια παλαιότερη περισυλλογή, ωστόσο, στους συγκεκριμένους χώρους, που πραγματοποιήθηκε το 1996 μετά την πρώτη λαθρανασκαφή και την επ' αυτοφώρω σύλληψη των δραστών, βρέθηκαν ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς και ένας μονόστομος λίθινος πέλεκυς.

Στον πιθανώς ανοιχτό χώρο βόρεια του δωματίου 1, μήκ. 3,50 μ., βρέθηκαν συνολικά εννέα αγγεία, από τα οποία τα τέσσερα ήταν σπασμένα σε πολλά κομμάτια, υποδηλώνοντας έτσι κάθετη πτώση από ψηλά. Τα αγγεία προέρχονται προφανώς από τον όροφο του κτιρίου. Τα ακέραια που περισυνελέγησαν είναι δύο ημισφαιρικά κύπελλα, μία χύτρα και δύο άωτα κωνικά κύπελλα. Δυτικός τοίχος δεν εντοπίστηκε, ενώ ο βόρειος σώζεται ελάχιστα μόνο στο σημείο επαφής του με τον ανατολικό. Το χώμα στο ανατολικό τμήμα του χώρου ήταν ιδιαίτερα καμένο. Το δάπεδο είναι το σταθερό της περιοχής (ερυθρό χώμα με βοτσαλάκι), όπως και στο δωμάτιο 1.

Στο μικρό δωμάτιο 4, διαστ. 2,30×1,15 μ., βρέθηκαν αποθηκευμένα 30 αγγεία, τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο (Πίν. 373 α). Πρόκειται για έναν αναποδογυρισμένο κάδο με χύτρα στο εσωτερικό, ένα λίθινο φωλεόσχημο αγγείο, δύο ψηλά κωνικά κύπελλα, μία μεγάλη χύτρα με υπολείμματα οσπρίων, μία μικρότερη, μία γεφυρόστομη πρόχου, τέσσερις πρόχους, 12 ημισφαιρικά κύπελλα, τρία άωτα κωνικά κύπελλα, μία δίωτη φιάλη, δύο μικρά αγγεία και ένα κυκλικό πώμα από μικρό αγγείο.

Στο δωμάτιο 5, διαστ. 2,70×3 μ., ήταν αποθηκευμένα 72 αγγεία, κυρίως πρόχοι με ευρύ στόμιο. Τα αγγεία είχαν εναποτεθεί σε μια φυσική κοιλότητα του σταθερού, διαστ. 2,20×1,70 μ., και δεν σώζονταν ακέραια εξαιτίας της λαθρανασκαφής και της βαθιάς άροσης στο χώρο αυτό. Εκτός από τις πρόχους, εντοπίστηκαν λεκάνες η μία μέσα στην άλλη, κάδοι και λίγα άωτα κωνικά κύπελλα. Περισυνελέγησαν επίσης άφθονα όστρακα, προερχόμενα από την κατεστραμμένη κεραμική του δωματίου.

Στο δωμάτιο 6, διαστ. 3,30×2,80 μ., βρέθηκαν 572 αγγεία, σχεδόν όλα άωτα κωνικά κύπελλα, μέσα σε μια κοιλότητα του φυσικού βράχου, διαστ. 2,75×2,15 μ. Ελάχιστα ημισφαιρικά κύπελλα, κάλαθοι και φιάλες εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του φυσικού κοιλώματος (Πίν. 373 β). Ο υπερβολικός αριθμός των άωτων κωνικών κυπέλλων στο δωμάτιο αυτό, τα οποία βρέθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης, ενδεχομένως σχετίζεται με τη χρήση του κτιρίου. Εκτός από τα ακέραια, περισυνελέγησαν άφθονα όστρακα άωτων κωνικών κυπέλλων.

Στο δωμάτιο 8, διαστ. 2,25×2,80 μ., του οποίου οι τοίχοι σώζονται ελάχιστα, βρέθηκαν τμήματα από δύο λίθινους λύχνους με κυλινδρικό πόδι, καθώς επίσης τμήματα λίθινων αγγείων. Στο δωμάτιο αυτό προφανώς φυλάσσονταν κυρίως λίθινα αγγεία. Το δάπεδο ήταν από πηλό, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους αποθηκευτικούς χώρους που είναι το σταθερό (ερυθρό χώμα με βοτσαλάκι), και διατηρείται σε ένα μικρό μόνον τμήμα του δωματίου.

Σημειώνεται ότι ο δυτικός τοίχος των δωματίων 4, 5, 6, 8 καταστράφηκε ολοσχερώς από τη βαθιά άροση και μόνον το άφθονο δομικό υλικό που αποκαλύφθηκε σχεδόν σε μία σειρά υπέδειξε τη θέση και την κατεύθυνση του συγκεκριμένου τοίχου.

Η μνημειακή είσοδος με το πρόπυλο, διαστ. 2,60×3,60 μ., βρίσκεται στη νότια πλευρά της αγροικίας. Το κατώφλι είναι μεγάλη, επιμήκης, λαξευμένη πλάκα, διαστ. 1,50×0,64 μ. Απέναντι από το κατώφλι εισόδου εντοπίστηκε κυκλική πήλινη βάση κίονα, διαμ. 0,30 μ., πάνω σε δύο επάλληλους, τετράγωνους λαξευμένους δόμους. Το άνοιγμα ανάμεσα στον κίονα και τον ανατολικό τοίχο του δωματίου 1 είναι 1,80 μ. Στο εσωτερικό του προπύλου βρέθηκαν 35 άωτα κωνικά κύπελλα, σε σωρό πάνω στο δάπεδο, τα οποία προφανώς έπεσαν από τον άνω όροφο.

Από το κλιμακοστάσιο στη νοτιοανατολική γωνία σώζονται μόνον τέσσερις αναβαθμοί, διαστ. 1,12-1,15×0,45×0,15 μ. Μετά τον πέμπτο αναβαθμό πιθανώς η κλίμακα στρεφόταν βόρεια, με βάση την ανεύρεση υποκείμενου μπαζώματος υποθεμελίωσης από μικρούς λίθους. Επιμήκης πλάκα, 0,69×0,30 μ., σύρριζα στην εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου αντιστήριξης του κλιμακοστασίου ίσως χρησίμευε για θρανίο. Πάνω στον ίδιο τοίχο βρέθηκαν πέντε ημισφαιρικά κύπελλα, τα οποία είχαν πέσει από τον άνω όροφο. Δομικό υλικό του ορόφου, κυρίως τμήματα πλίνθων, εντοπίστηκαν στους αναβαθμούς του κλιμακοστασίου. Ένα συμπαγές στρώμα από τμήματα πλίνθων, μικρούς λίθους, ανοιχτό καστανό χώμα χωρίς όστρακα, πάχ. 0,60 μ., ανασκάφηκε ανάμεσα στο κλιμακοστάσιο και τον ανατολικό τοίχο του προπύλου, προερχόμενο επίσης από τον όροφο. Ο χώρος ανατολικά του κλιμακοστασίου μέχρι τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του κτιρίου ίσως ήταν εργαστηριακός, αν ληφθεί υπόψη η ανεύρεση πυριτόλιθων σε αυτόν. Ανάλογη χρήση πιθανώς είχε και ο χώρος γύρω από το θρανίο σύρριζα στο βόρειο τοίχο αντιστήριξης του κλιμακοστασίου, με βάση την ανεύρεση λίθινου ακονιού πάνω στο θρανίο. Ο εργαστηριακός χώρος ανατολικά του κλιμακοστασίου είχε ανεξάρτητη είσοδο, το κατώφλι της οποίας εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου.

Νότια του κλιμακοστασίου αποκαλύφθηκαν δύο στενόμακροι παράλληλοι χώροι (Πίν. 373 γ), διαστ. 2,60×1,15 και 2,80×1,05 μ., από τους οποίους ο στενότερος είναι διάδρομος εισόδου που σώζει την υποθεμελίωση του κατωφλιού στο ανατολικό πέρας του. Άνοιγμα εισόδου, πλ. 0,85 μ., εντο-

πίστηκε και στο νότιο τοίχο του συγκεκριμένου συγκροτήματος δωματίων. Μια μικρή μετατόπιση των ογκόλιθων του ίδιου τοίχου ίσως οφείλεται σε σεισμό. Καμία ανάλογη ένδειξη καταστροφής από σεισμό δεν παρατηρήθηκε στους τοίχους της αγροικίας. Πάνω στο νότιο τοίχο του ενδιάμεσου διαδρόμου με άνοιγμα εισόδου ανατολικά, που αναφέρθηκε παραπάνω, βρέθηκαν εννέα αγγεία σπασμένα με κάθετη φορά πτώσης. Πρόκειται κυρίως για ημισφαιρικά μόνωτα κύπελλα που έπεσαν προφανώς από τον όροφο. Μαζί με τα αγγεία βρέθηκαν χάλκινη αρύταινα, τμήμα λίθινου αγγείου και πώμα λίθινου αγγείου, πιθανώς συνανήκοντα.

Η κεντρική αυλή, αξιοσημείωτων διαστ. 7×7,50 μ., είναι ανυψωμένη κατά 0,40 μ. σε σχέση με το κλιμακοστάσιο, προφανώς λόγω της κλίσης του φυσικού βράχου. Το ανώτερο αυτό επίπεδο εξομαλύνθηκε με επιχώσεις κίτρινου λεπιδοχώματος, πάνω στο οποίο τοποθετήθηκαν αργοί λίθοι πλακόστρωτου. Τρεις από αυτούς διατηρήθηκαν κατά χώραν. Η πρόσβαση στον ανοιχτό αυτό χώρο εξυπηρετούνταν εκτός από το μνημειακό πρόπυλο στη νότια πλευρά της αγροικίας και από μία είσοδο βόρεια του κλιμακοστασίου, με τη βοήθεια ενός αναβαθμού, ύψ. 0,20 μ., που σταθεροποιείται με δύο τοιχάρια και παραστάδες εκατέρωθεν. Στα δυτικά όρια της κεντρικής αυλής, σε επαφή σχεδόν με τον ανατολικό τοίχο του ημιυπόγειου δωματίου 1, βρέθηκαν 11 τουλάχιστον μικρά αγγεία, κυρίως άωτα κωνικά κύπελλα, σε σχέση με μία μεγάλη ανοιχτή λεκάνη. Τα αγγεία ήταν αρχικά τοποθετημένα στο εσωτερικό της λεκάνης και έπεσαν από τον όροφο της αγροικίας, αν ληφθεί υπόψη ότι εντοπίστηκαν σπασμένα, με κάθετη φορά πτώσης.

Οι περισσότεροι τοίχοι της αγροικίας σώζονται σε ύψος ενός δόμου, με εξαίρεση τον ανατολικό τοίχο του δωματίου 1 με τους ογκόλιθους, που σώζεται σε ύψος 0,50 μ. Το πλάτος του ανατολικού εξωτερικού τοίχου είναι 0,95 μ., των εσωτερικών τοίχων κυμαίνεται από 0,55 έως 0,60 μ. Μόνον ο βόρειος τοίχος του δωματίου 5 και οι εσωτερικοί τοίχοι των μακρόστενων χώρων νότια του κλιμακοστασίου έχουν πλάτος 0,35-0,40 μ.

Κατά την ανασκαφή διακρίθηκαν τρία κυρίως αρχαιολογικά στρώματα. Στο πρώτο στρώμα το χώμα ήταν ανοιχτό καστανό μαλακό, στο δεύτερο σκληρό ερυθρωπό. Στο δεύτερο αυτό στρώμα εντοπίστηκαν τα περισσότερα αγγεία δαπέδου. Το τρίτο στρώμα με έντονα ίχνη καύσης χαρακτηρίζει την τελική καταστροφή του κτιρίου από πυρκαγιά. Ένα τέταρτο αρχαιολογικό στρώμα με πλίνθους, αργούς λίθους και σκληρό χώμα, προερχόμενο από την τοιχοδομία του άνω ορόφου, εντοπίστηκε σε ορισμένους μόνο χώρους της αγροικίας.

Εκτός από τα 685 αγγεία που προαναφέρθηκαν, περισυνελέγησαν επίσης άφθονα όστρακα κατεστραμμένης κεραμικής, άφθονες σφαιρικές αγνύθες, ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς, ένας μονόστομος λίθινος πέλεκυς, μία χάλκινη αρύταινα, μία χάλκινη λαβή αγγείου, ένα ακέραιο λίθινο αγγείο, τμήματα από δύο λίθινους λύχνους με κυλινδρικό πόδι, πολλά τμήματα σπασμένων λίθινων αγγείων, λίθινοι τριπτήρες και ένα λίθινο ακόνι. Βρέθηκαν τέλος, ελάχιστα θραύσματα κονιαμάτων από επένδυση τοίχων.

Η κεραμική χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ. Αρχιτεκτονικά διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Προς το τέλος της ΥΜ ΙΒ προστέθηκε ένα συγκρότημα δωματίων στη νοτιοδυτική γωνία του υφιστάμενου κτιρίου (δωμάτιο 1 και βοηθητικοί χώροι), σε χαμηλότερο επίπεδο, που περιελάμβανε αποθηκευτικούς χώρους, πλακόστρωτη πρόσβαση και φωταγωγό. Η καταστροφή της αγροικίας προκλήθηκε από πυρκαγιά, έντονα ίχνη της οποίας εντοπίστηκαν στο στρώμα δαπέδου σε όλα τα δωμάτια. Στο χώρο του κλιμακοστασίου μάλιστα βρέθηκε μεγάλο τμήμα καμένου ξύλου σε άνοιγμα εσωτερικής θύρας.

Η συγκεκριμένη μινωική αγροικία, παρά τον επαρχιακό χαρακτήρα της κατασκευής της με ντόπιο οικοδομικό υλικό, είναι σημαντικός αρχαιολογικός χώρος στην ευρύτερη περιοχή του Σκινιά, πράγμα που υποδηλώνεται από τα ευρήματα και τη σχέση τους με ανακτορικά κέντρα, και μάλιστα με το ανάκτορο της Κνωσού και του Γαλατά Αρκαλοχωρίου. Ο υπερβολικός αριθμός άωτων κωνικών κυπέλλων, η τακτοποιημένη αποθήκευση των αγγείων ανάλογα με την κατηγορία τους, καθώς επίσης ο μεγάλος ανοιχτός χώρος στο κέντρο του κτιρίου υποδηλώνουν τη χρήση του χώρου από τα μέλη μιας κοινότητας και όχι μιας οικογένειας, ίσως στα πλαίσια συγκεκριμένων τελετών με επίκεντρο υγρές προσφορές.

Αρχαιολογικές ενδείξεις με τοίχους, δομικό υλικό και όστρακα στους όμορους αγρούς τεκμηριώνουν την ύπαρξη μινωικού οικισμού στους πρόποδες του χαμηλού λόφου, πιθανότατα κατεστραμμένου από την καλλιέργεια.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΗΣ

Τυμπάκι

Θέση Γωνία

Στις 25-6-1998 εντοπίστηκε από τους αρχαιοφύλακες Αγίας Τριάδας και Φαιστού λάκκος λαθρανασκαφής στην παραπάνω θέση, στη διασταύρωση των επαρχιακών δρόμων προς το χωριό Καμηλάρι και προς το ραντάρ του ΟΤΕ. Την επόμενη ημέρα διενεργήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι καλυμμένοι με μεγάλες πλάκες ακανόνιστου σχή-

ματος. Τα οστά ήταν ελάχιστα, αναμοχλευμένα και διασκορπισμένα. Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο και τμήμα χάλκινου κρίκου που προέρχεται πιθανότατα από ενώτιο.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Μ. Βελεγράκη.

Θέση Παναγία Σουμπάλουσα

Κατά τη διάρκεια βαθιάς άροσης που πραγματοποιήθηκε στις 19-6-1998 στον αγρό Ε. Μαρκάκη και Α. Τζωρτζακάκη, στην παραπάνω θέση, αποκαλύφθηκε μεγάλη λίθινη πλάκα που έφερε τη δίστιχη επιγραφή (Πίν. 374 δ):

ΣΩΤΙΩΙ
ΕΥΚΡΑΝΙΟΣ

Η επιγραφή μεταφέρθηκε στην αρχαιολογική συλλογή της Γόρτυνας. Η σωστική ανασκαφή που ακολούθησε πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα από 6 έως 23-10-1998.

Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται 4 χλμ. περίπου ανατολικά της Φαιστού και συνορεύει στα βόρεια με την οδική αρτηρία Μοιρών-Τυμπακίου και στα δυτικά με τον παραπόταμο Μάγερο.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή Α (διαστ. 3,50×2,50 μ.) στη θέση που αποκαλύφθηκε η επιτύμβια επιγραφή και σε απόσταση 82 μ. νότια της οδού Μοιρών-Τυμπακίου και 22 μ. ανατολικά του παραπόταμου Μάγερου. Σε βάθος 0,65 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,25×2,40 μ., που περιείχε δύο ανθρώπινους σκελετούς και άφθονα κτερίσματα (Σχέδ. 1). Βρέθηκαν: δύο ακέραιοι πήλινοι λύχνοι και τέσσερα πήλινα μυροδοχεία, ένα γυάλινο αλάβαστρο, θραύσματα μεγάλων αμφορέων, δύο αργυρά δαχτυλίδια (Πίν. 374 α), ζεύγος χρυσών ενωτίων με ανάγλυφη διακόσμηση λεοντοκεφαλής (Πίν. 374 β) και ένα χάλκινο νόμισμα (Πίν. 374 γ).

Ακολούθησαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές (Β, Γ, Δ, Ε) στα δυτικά, βόρεια και ανατολικά της αρχικής:

Η τομή Β (διαστ. 1,80×2,90 μ.) πραγματοποιήθηκε σε απόσταση 3 μ. δυτικά της τομής Α. Σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους διαπιστώθηκαν αργοί λίθοι και σπασμένα κεραμίδια. Η τομή Γ (διαστ. 3,20×1,20 μ.) πραγματοποιήθηκε σε απόσταση 1 μ. βόρεια της τομής Α. Σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και μέσα σε ένα στρώμα από χώμα και χαλίκι αποκαλύφθηκε ανθρώπινος σκελετός με το κρανίο προς Α. Η τομή Δ (διαστ. 3×1 μ.) πραγματοποιήθηκε σε απόσταση 3 μ. ανατολικά της τομής Α. Σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους διαπιστώθηκαν λιγοστά κομμάτια από κεραμίδια. Η τομή σταμάτησε σε βάθος 1,30 μ., χωρίς να αποφέρει άλλα στοιχεία. Τέλος, η τομή Ε (διαστ. 5×0,75 μ.) πραγματοποιήθηκε σε απόσταση 3 μ. βόρεια της τομής Β και σταμάτησε σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, χωρίς να αποφέρει αρχαιολογικές ενδείξεις.

Η δίστιχη επιγραφή που συνοδεύει το μνημείο, αναφέροντας τα ονόματα του νεκρού (*Σωτίων*) και του αναθέτη (*Εὔκρανις*), χρονολογείται με βάση τον τύπο των γραμμάτων στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. Στην ίδια χρονική περίοδο παραπέμπει και το χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε μέσα στον τάφο και προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Κνωσού.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος της τομής Α, η πρόχειρη ταφή της τομής Γ και ο πιθανότατα κατεστραμμένος τάφος της τομής Β, που βρίσκεται δίπλα ακριβώς στον παραπόταμο Μάγερο, πιστοποιούν την ύπαρξη νεκροταφείου. Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, παραδόθηκε από ιδιοκτήτη παραπλήσιου αγρού μικρό υστεροελληνιστικό αγγείο.

Μάταλα

Οικόπεδο Κοτσιφάκη-Γερμανάκη

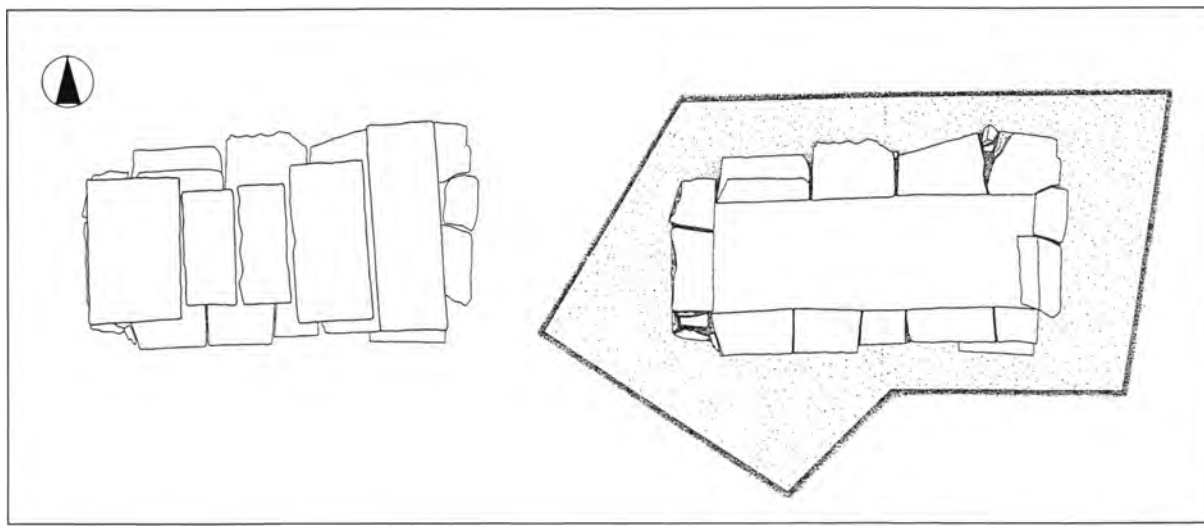
Στο χρονικό διάστημα από 8 έως 17-7-1998 συνεχίστηκε στο παραπάνω οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε το 1990 από την αρχαιολόγο Δ. Χατζή-Βαλλιάνου και συνεχίστηκε ύστερα από μακροχρόνια διακοπή το 1997 από την αρχαιολόγο Ε. Αντωνακάκη.

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται μέσα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο των Ματάλων, σε απόσταση 180 μ. από το ρωμαϊκό νεκροταφείο. Από την ανασκαφική έρευνα των ετών 1990 και 1997 ήλθε στο φως ένα σύνθετο κτιριακό συγκρότημα από 21 δωμάτια αδιευκρίνιστου χαρακτήρα[4]. Κύριος στόχος της σύντομης, λόγω έλλειψης σχετικών πιστώσεων, έρευνας του έτους 1998 ήταν να διαπιστωθεί η έκταση του κτιριακού συγκροτήματος και το βάθος της επίχωσης σε έναν τουλάχιστον χώρο.

Με την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης και την παρακολούθηση των τοίχων διαπιστώθηκε ότι το συγκεκριμένο κτιριακό συγκρότημα εκτείνεται πέρα από τα όρια του οικοπέδου και συνεχίζεται βόρεια στο χώρο του κοινοτικού camping αλλά και προς Δ. και Α.

Από την αφαίρεση της επίχωσης (βάθ. 1,87-2,36 μ.) σε δωμάτιο του συγκροτήματος (δωμάτιο αριθ. 2) προήλθαν ισχυρότατοι τοίχοι με επιμελημένη τοιχοποιία. Τα κινητά ευρήματα υπήρξαν ελάχιστα: μικρό χάλκινο διαβρωμένο

4. Πρβλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 420-422.

Σχέδ. 1. Νομός Ηρακλείου. Τυμπάκι. Θέση Παναγία Σουμπάλουσα. Κάτοψη του κιβωτιόσχημου τάφου πριν και μετά την αφαίρεση της κάλυψής του.

νόμισμα, οστέινη περόνη, τμήμα χάλκινης λεπίδας, σιδερένια καρφιά και λιγοστά άβαφα όστρακα.

Εκτιμάται ότι η ανασκαφική έρευνα θα πρέπει να συνεχιστεί, για να διαπιστωθεί ο χαρακτήρας του κτιρίου.

Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Βελεγράκη.

ΜΑΡΙΑ ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Αλαγνί

Μετά από ειδοποίηση της 13ης ΕΒΑ, πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Ψαράδες Αλαγνίου – περιοχή του κτήματος Λυραράκη. Στο σημείο αυτό το ανασκαφικό συνεργείο της 13ης ΕΒΑ είχε εντοπίσει μεγάλη μινωική αγροικία, έκτασης 130 τ.μ. περίπου. Η κάτοψη της αγροικίας – εξωτερικός και εσωτερικός τοίχος – είναι ορατή επιφανειακά. Ο εξωτερικός τοίχος είναι τραχύς με μεγαλιθική τοιχοποιία στην όψη του. Διακρίνονται το μεγάλο μονολιθικό κατώφλι και εννέα τουλάχιστον εσωτερικοί χώροι, από τους οποίους ανασκάφηκαν, εν μέρει ή ολοκληρωτικά, οι έξι.

Η διατήρηση είναι γενικά σε επίπεδο δαπέδων, πρώτου δόμου και θεμελίου που φθάνει μέχρι το φυσικό βράχο. Τα επιφανειακά όστρακα, που ανήκουν στη νεοανακτορική περίοδο, παρουσιάζουν διασπορά και στο γειτονικό προς ΝΔ. αγρό σε έκταση 500 τ.μ. περίπου, όπου είναι πιθανόν να υπάρχουν και άλλα κτίρια.

Χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ.

Αϊτάνια

Μετά από ειδοποίηση του αρχαιοφύλακα Νίρου, πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Καρά Μουσταφά Μύλο ή ποταμό Αλωνάκι, που βρίσκεται μεταξύ Επισκοπής και Αϊτανίων Πεδιάδος.

Η θέση βρίσκεται στην ανατολική όχθη του ποταμού Καρτερού απέναντι από την Κακή Ράχη Σκαλανίου. Σε απόσταση 1-1,5 χλμ. βόρεια έχουν ανασκαφεί, από τον Ν. Πλάτωνα παλαιότερα και πρόσφατα από συναδέλφους, τάφοι γεωμετρικής περιόδου, καθώς και ΜΜ ταφές σε πιθάρια.

Είχε πραγματοποιηθεί πρόσφατα επιφανειακή διαμόρφωση και διεύρυνση αγροτικού δρόμου, με αποτέλεσμα να μετακινηθούν μεγάλοι ξεστοί ογκόλιθοι άριστης λάξευσης, που προέρχονται από μεγάλο κτίριο, ίχνη του οποίου διακρίνονται επιφανειακά. Συνελέγησαν όστρακα πίθων μινωικών και μεσαιωνικών χρόνων, πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη γύρω περιοχή και εντοπίστηκαν και άλλοι λαξευτοί ογκόλιθοι στις ξερολιθιές.

Η ορατή επιφανειακή κεραμική είναι μινωική (νεοανακτορική) και μεσαιωνική.

Σοκαράς

Μετά από υπόδειξη του προέδρου της Κοινότητας Σοκαρά Σ. Κόσογλου, πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Μέλισσα-Αγία Αναστασία 1,5 χλμ. περίπου δυτικά από το χωριό. Η περιοχή έχει αρκετή επιφανειακή κεραμική διαφόρων εποχών, ενώ στην κορυφή του λόφου Μέλισσα διατηρούνται ακόμη κατόψεις αρχαίων κτιρίων. Στην ανατο-

λική πλαγιά υπήρχαν προφανώς τάφοι σε βραχοστέγαστρα, το περιεχόμενο των οποίων διασκορπίστηκε, όταν κατέρρευσε τμήμα του πρανούς. Μέσα από τα χώματα και τους βραχοσωρούς συνελέγησαν πολλά κομμάτια πίθων, σαρκοφάγων, οστών και αγγείων.

Η χρονολόγηση κυμαίνεται μεταξύ ΜΜ ΙΑ και ΜΜ ΙΙ.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Θέση Τσιμπραγά Αστερουσίων

Σε συνέχεια αναφοράς του φύλακα αρχαιοτήτων Ματάλων, διενεργήθηκε κατά την 1-10-1998 αυτοψία στην παραπάνω θέση, όπου διαπιστώθηκαν άτακτες εκσκαφές σε έκταση 100 τ.μ. Από την καταστροφή διασώθηκαν δύο τοίχοι, ύψ. 1 μ. περίπου. Αντιπροσωπευτικά όστρακα ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι κεραμικής μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου. Συστηματική περισυλλογή οστράκων πραγματοποιήθηκε την 5-10-1998 από το εργατοτεχνικό προσωπικό της Φαιστού.

ΜΑΡΙΑ ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΜΜΟΣ

Κατά τη διάρκεια του 1997, τόσο στο πεδίο των ανασκαφών στην Κρήτη όσο και σε διάφορα πανεπιστήμια πραγματοποιήθηκε σημαντική προσπάθεια, ώστε να γίνουν γνωστά στο κοινό τα αποτελέσματα των ανασκαφών των ετών 1976-1985 και 1991-1994. Το 1998 η βασική ομάδα της ανασκαφής αποτελούνταν από 12 άτομα, με διευθυντή τον J.W. Shaw και υποδιευθύντρια τη M.C. Shaw.

Ως προς την έρευνα των τριών διαδοχικών μινωικών δημοσίων κτιρίων, η A. Van de Moortel (Seattle Pacific University) μελετά την κεραμική από το εσωτερικό και την παρακείμενη περιοχή του κτιρίου ΑΑ, που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΒ εποχή. Τα εισηγμένα από την Κύπρο αντικείμενα που βρέθηκαν στις επιχώσεις του κτιρίου ΑΑ (μεγάλα και μικρά αποθηκευτικά σκεύη, καθώς και αγγεία ανοιχτού σχήματος) είναι τόσο πολλά που δημιουργούν την εντύπωση πως οι επιχώσεις προέρχονται από μια περιοχή, ή ίσως από ένα ανεξερεύνητο κτίριο, που λειτουργούσε ως κέντρο των εμπορικών συναλλαγών του οικισμού με την Κύπρο κατά τη ΜΜ Ι-ΙΙΑ περίοδο. Αυτό το γεγονός αποκαλύπτει πως οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές ξεκίνησαν εδώ πολύ νωρίς και συνεχίστηκαν έως την ΥΜ ΙΙΙ, φαινόμενο μοναδικό για την Κρήτη.

Ως προς την κεραμική της ΥΜ Ι-ΙΙΙ περιόδου από τα κτίρια Τ και Ρ, ο J. Rutter (Dartmouth College) ολοκλήρωσε τη μελέτη των διαφόρων τύπων και ομάδων αγγείων. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως με τη βοήθεια της A. Van de Moortel κατόρθωσε να εντοπίσει πέντε διακριτές φάσεις κεραμικής στην ΥΜ Ι και δύο στην ΥΜ ΙΙ, γεγονός πρωτοποριακό για τις μινωικές σπουδές. Από την πλευρά της, η M.C. Shaw έχει ερευνήσει όλα τα κονιάματα και επιχρίσματα των τοίχων και τα έχει εντάξει σε βάση δεδομένων που επιτρέπει την αναζήτηση με βάση την εποχή και το χώρο, προετοιμάζοντας τη διαχρονική μελέτη της διακόσμησης των τοίχων και των τεχνικών κατασκευής οροφών που θα αναλάβει. Παράλληλα, ο J.C. Shaw έχει ολοκληρώσει τη συγγραφή των τριών πρώτων κεφαλαίων σχετικά με την αρχιτεκτονική και τη στρωματογραφία των δημόσιων κτιρίων και προετοιμάζει μελέτες για ορισμένα μικρά ευρήματα.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις υπαγορεύονται από την επιθυμία των ανασκαφέων να παρουσιάσουν πλήρεις, συσχετισμένες μελέτες των πλούσιων μινωικών και ελληνικών καταλοίπων στον Κομμό. Παράλληλα οι ανασκαφείς προβληματίζονται σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισε ο Κομμός στην πεδιάδα της Μεσαράς και βρίσκονται σε στενή επικοινωνία με άλλους ανασκαφείς της περιοχής, ιδιαίτερα με τους Ιταλούς συναδέλφους στη Φαιστό και την Αγία Τριάδα. Οι προβληματισμοί αυτοί αντανακλώνται στις σχετικές δημοσιεύσεις, όπως για παράδειγμα στις δύο προαναφερθείσες εκτεταμένες μονογραφίες, που προβλέπεται να ολοκληρωθούν έως το έτος 2000. Στον Κομμό δεν θα αρχίσουν νέες ανασκαφές πριν ολοκληρωθεί η σειρά των προγραμματισμένων δημοσιεύσεων.

JOSEPH SHAW - MARIA SHAW

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1998 διαμορφώθηκε ο μικρός χώρος του κωδωνοστασίου του ναού του Αγίου Φραγκίσκου σε ένα κομψό εκθετήριο-πωλητήριο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων. Η μελέτη συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκο.

Πολύ ικανοποιητικά προχώρησε η υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Εφορείας τόσο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου όσο και στο Μουσείο Χανίων, με υπεύθυνη την αρχαιολόγο Ε. Γαβριλάκη και με τη βοήθεια της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Χ. Μπούρμπου: α) Συνεχίστηκαν τα σεμιναριακά μαθήματα μεθοδολογίας και σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων που απευθύνονται στους εκπαιδευτικούς. β) Υιοθετήθηκαν σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στους δύο νομούς. γ) Έγινε επεξεργασία του νέου προγράμματος της Εφορείας: «Ταξίδια και εμπόριο στη μινωική εποχή».

Στο έργο της καταγραφής των αρχαιολογικών ευρημάτων απασχολήθηκαν ως ωρομίσθιες οι αρχαιολόγοι Σ. Πρέβε, Α. Κουκουράκη, Χ. Μπούρμπου, με την υποστήριξη των διοικητικών υπαλλήλων Ι. Μάντακα και Ε. Ανδρονικάκη. Στη σχεδίαση των αντικειμένων εργάστηκε ως ωρομίσθια η σχεδιάστρια Α. Μαλαξιανάκη.

Η συντήρηση νέων αλλά και παλαιών ευρημάτων συνεχίστηκε στα εργαστήρια της Εφορείας από τους μόνιμους συντηρητές Ά. Μυλωνά, Π. Χειλουδάκη και Χ. Αλέρτα. Το έργο τους βοήθησαν ως ωρομίσθιες οι Π. Μαυρεδάκη (Κίσαμος), Ν. Πετράκη, Μ. Μανιά και Κ. Ζερβάκη (Ρέθυμνο).

Με την εποπτεία της αρχαιολόγου Σ. Μαρκουλάκη συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων Κισάμου από τους αρχιτεχνίτες Μ. Πατελάκη, Γ. Κοπανάκη και Γ. Στεφανουδάκη και την ωρομίσθια συντηρήτρια Ν. Ζαμπετουλάκη.

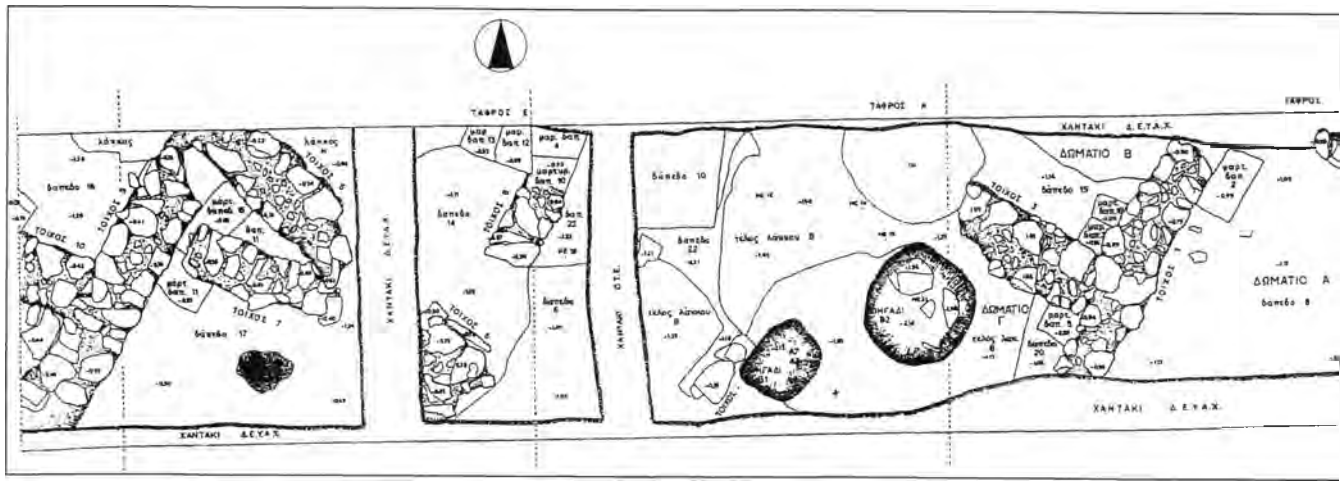
Μεγάλη βαρύτητα δόθηκε, το 1998, στο έργο του καθαρισμού και διαμόρφωσης των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας. Με οικονομική ενίσχυση και από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων: α) καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος της Ρόκκας Κισάμου, β) καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν τα μονοπάτια και οι προσβάσεις στις αρχαιότητες της Απτέρας και γ) στην Πολυρρήνια, διαμορφώθηκαν μονοπάτια προς τις αρχαιότητες, καθαρίστηκε ο χώρος της ακρόπολης και των τειχών της και έγινε λεπτομερής σήμανση του χώρου. Επίσης συνεχίστηκαν οι καθαρισμοί στο Δικτύνναιο ιερό στη Λισό και στους χώρους της αρχαίας Κισάμου. Εργασίες ευτρεπισμού και περίφραξης πραγματοποιήθηκαν και στο οικόπεδο όπου πρόκειται να ανεγερθεί το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων στη συνοικία Χαλέπα Χανίων (πρώην στρατόπεδο Χατζηδάκη).

Στην περιοχή του Ρεθύμνου προχώρησαν οι καθαρισμοί στις αρχαιότητες της περιοχής Χαμαλευρίου-Παγκαλοχωρίου και οι διαμορφώσεις στους εντυπωσιακούς χώρους των Αρμένων Ρεθύμνης και Μοναστηρακίου Αμαρίου. Με την εποπτεία της Εφορείας διεξήχθησαν οι συστηματικές πανεπιστημιακές ανασκαφές Ελεύθερνας (Π. Θέμελης, Α. Καλπαξής, Ν. Σταμπολίδης) και η ελληνοϊταλική ανασκαφή Αποδούλου Αμαρίου (Γ. Τζεδάκις, L. Godart).

Τα προβλήματα των αρχαιοτήτων της Γαύδου απασχόλησαν πολύ την Εφορεία κατά το 1998, με αφορμή το αναπτυξιακό πρόγραμμα που άρχισε να εφαρμόζεται στο νησί. Τον Ιανουάριο και μέσα σε όλες τις δυσκολίες που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη εποχή, πραγματοποιήθηκε η πρώτη ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως τμήμα αγροικίας των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με εγκατάσταση σταφυλοπιεστηρίου, σε ένα νησί όπου σήμερα δυστυχώς έχει εκλείψει η αμπελουργία. Η δεύτερη ανασκαφική έρευνα διεξήχθη τον Ιούλιο, κοντά στη θαυμαστή αμμουδιά του Σαρακήνικου και αποκάλυψε ρωμαϊκό κτίσμα, σωζόμενο στο εντυπωσιακό ύψος των 2,30 μ., γεμάτο με άμμο. Οι παραπάνω ανασκαφές, που διενεργούνται από την αρχαιολόγο Π. Δροσινού, δεν ολοκληρώθηκαν κατά το 1998.

Καθοριστικής σημασίας για το μέλλον του αρχαιολογικού χώρου της Απτέρας στον Αποκόρωνα υπήρξε η σύνταξη από την Εφορεία (Γ. Χριστοδουλάκος) ολοκληρωμένης μελέτης προστασίας και ανάδειξης, στο πλαίσιο των ΠΕΠ Κρήτης. Από το προσωπικό της Εφορείας συντάχθηκαν δύο μουσειολογικές μελέτες, για το Μουσείο Ρεθύμνου (Ε. Τέγου) και για το Μουσείο Κισάμου (Σ. Μαρκουλάκη) και μία μουσειογραφική για το Μουσείο Ρεθύμνου (Φ. Κουγλέρη).

Το 1998 το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων δέχθηκε αρκετές φορές το ευρύ κοινό. Στον ιδιαίτερα κατάλληλο και υποβλητικό χώρο του, ανάμεσα στις άλλες εκδηλώσεις, φιλοξένησε: α) ρεσιτάλ πιάνου από τον Chr. Blackshaw, στο πλαίσιο της εβδομάδας ελληνοβρετανικής φιλίας, β) τα φωνητικά σύνολα «Καντιλένα» και «Θαλήτας» με αναγεννησιακά τραγούδια και ύμνους και γ) την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των πρόσφατων εκτεταμένων ανασκαφών της πόλης με αφορμή τα δημοτικά έργα.

Σχέδ. 1. Χανιά. Οδός Κανεβάρο. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου παρουσιάστηκε η έκθεση του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων: «Άνθρωποι και μνημεία».

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Χανιά

Οδός Κανεβάρο

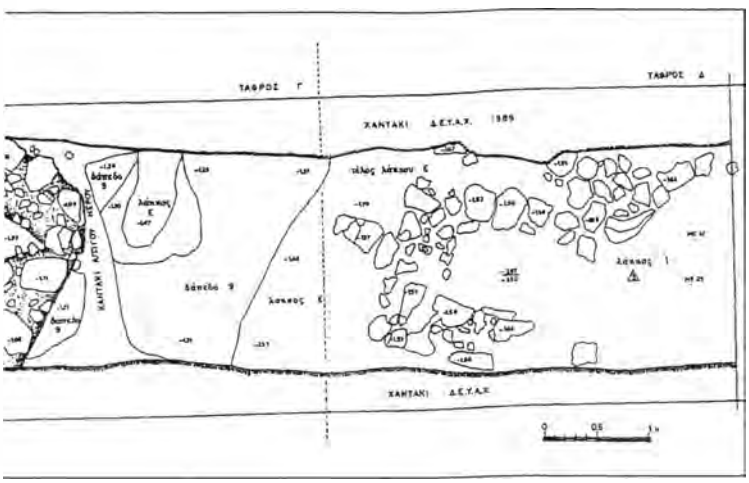
Με αφορμή την πλακόστρωση της οδού Κανεβάρο, στο πλαίσιο γενικού προγράμματος πλακόστρωσης των δρόμων της παλιάς πόλης Χανίων, ήταν αναγκαία η εκσκαφή, σε βάθος 0,20 μ. περίπου, του ανατολικού τμήματος της οδού, που ξεκινά από τη συμβολή με την οδό Βαρουχών και συνεχίζεται 20 μ. προς Δ. Επειδή οι αρχαιότητες στο λόφο του Καστελλιού βρίσκονται ακριβώς κάτω από το οδόστρωμα, η πλακόστρωση εγκρίθηκε με την προϋπόθεση ότι θα προηγηθεί ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το Μάιο και διήρκεσε έως τα μέσα Ιουνίου. Στην έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Δ. Μυτιληναίου και ο αρχιτεχνίτης Ε. Τσιτσιρίδης.

Συνολικά, ανοίχθηκαν πέντε τάφροι (Α-Ε), διαστ. 4×3 μ., και προσανατολισμού Α.-Δ. (Σχέδ. 1). Ακριβώς στα βόρεια και παράλληλα προς την ανασκαφή του 1998 προχωρεί ο δημοτικός αποχετευτικός αγωγός, όπου είχε γίνει ανασκαφή το 1989[1]. Ακριβώς στα νότια και παράλληλα προς την ανασκαφή του 1998 εκτείνεται ο αγωγός ύδρευσης της ΔΕΥΑΧ, ο οποίος κατασκευάστηκε σε παλαιότερη εποχή, όταν δεν υπήρχε αρχαιολογικός έλεγχος στο λόφο. Επίσης την ανασκαφή διασχίζουν κάθετα τρία ακόμη χαντάκια, ένα του ΟΤΕ και δύο της ΔΕΥΑΧ.

Τα παλαιότερα ανασκαφικά στρώματα ανήκουν στα πρώιμα ΜΜ χρόνια και περιλαμβάνουν τμήματα τριών χωμάτινων δαπέδων στο χώρο των τάφρων Ε, Α και Β (δάπεδα 16, 22 και 19), χωρίς να εντοπιστούν αντίστοιχα υπολείμματα τοίχων. Τα δάπεδα είναι πολύ φροντισμένης κατασκευής από στρώση τριμμένου ασβεστόλιθου και φέρουν έντονα ίχνη καύσης. Το δάπεδο 22 στην τάφρο Α (Πίν. 375 α) έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστραφεί από εκτεταμένο λάκκο της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου (λάκκος Β). Πάνω του βρέθηκαν δύο απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 31-32).

Σε μεγάλη έκταση στο χώρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της νεοανακτορικής εποχής (ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι). Συγκεκριμένα, στην τάφρο Β ήλθε στο φως το μεγαλύτερο τμήμα ενός δωματίου (Α) και μικρό τμήμα δύο άλλων συνεχόμενων (Β και Γ), τα οποία έχουν επίσης καταστραφεί από το λάκκο Β. Στο ίδιο κτίριο ανήκει τμήμα πολυθύρου, δυτικότερα, στην τάφρο Ε, το οποίο αναπτύσσεται στη συνέχεια του τοίχου 8 και κάτω από τον τοίχο 6. Το πολύθυρο οδηγεί σε μεγάλη αίθουσα που ορίζεται από τους τοίχους 8 και 9, ενώ δίπλα της, στο δυτικό άκρο της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε η αρχή δύο ακόμη δωματίων. Στην ΥΜ ΙΒ φάση το πολύθυρο κλείστηκε και η μεγάλη αίθουσα χωρίστηκε στα δύο με το νέο τοίχο 6.

1. *ΑΑΑ* XXI (1988), σ. 15-29, εικ. 1, Trench 25: 587-607.

Ανατολικά του δωματίου Α (τάφρος Γ) απλώνεται ακάλυπτος χώρος (Πίν. 375 β), στρωμένος με πατημένο χώμα που περιέχει χαλικάκι και τριμμένο ασβεστόλιθο (δάπεδο 9). Για τη διαμόρφωση του παραπάνω χώρου, το ανώμαλο έδαφος επιχωματώθηκε σε στρώσεις (λάκκος Ε), οι οποίες έδωσαν αρκετή κεραμική (ΜΜ ΙΙΙ και ΜΜ Ι), το χείλος λίθινου αγγείου (ΜΕ 17) και πολύ μικρή φολίδα οψιανού (ΜΕ 18). Η βαθύτερη στρώση χαρακτηρίζεται από αμμώδες χώμα, χωρίς λίθους, ίσως να περνούσε νερό από εκεί. Στο ανατολικό άκρο της ανασκαφής (τάφρος Δ) εντοπίστηκαν λίθοι σε πρόχειρη διάταξη, ίσως ο χώρος να συνεχίζει να είναι εξωτερικός (αναλημματικοί;). Ο λάκκος Ι, που καταλάμβανε όλο το ανατολικό τμήμα, περιείχε πολύ καμένο χώμα, ασβεστοποιημένους λίθους, πολύ κάρβουνο, ένα άωτο κωνικό κύπελλο (Α12) και ένα λίθινο εργαλείο (ΜΕ 27). Η κεραμική χρονολογεί την απόθεση στους ΜΜ ΙΙΙΒ / ΥΜ ΙΑ χρόνους.

Τόσο στις πρώτες φάσεις του νεοανακτορικού οικοδομήματος (ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ ΙΑ) όσο και στην τελευταία φάση (ΥΜ ΙΒ) τα χωμάτινα δάπεδα είναι πολύ προσεγμένης κατασκευής, από στρώση τριμμένου ασβεστόλιθου ή λατύπης από ψαμμίτη λίθο, ορισμένες φορές εν μέρει πλακοστρωμένα, με έντονα ίχνη καύσης (δάπεδα 6, 17 και 14 στο δυτικό άκρο και 8, 18 και 20 ανατολικότερα. Στην ΥΜ ΙΒ: δάπεδα 15, 21 και 13 δυτικά και 2, 3 και 5 ανατολικότερα). Πάνω τους βρέθηκαν: ένα άωτο κωνικό κύπελλο με οπή στη βάση (Α16) στο δάπεδο 20, τρία κωδωνόσχημα κύπελλα (Α13-15) στο δάπεδο 17 (Πίν. 375 γ), προχοΐσκη (Α11) και λεπίδα οψιανού (ΜΕ 28) στο δάπεδο 15 (Πίν. 376 α), άωτο κωνικό κύπελλο (Α2) στο δάπεδο 2 και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 9) στο δάπεδο 3[2].

Η σύγχρονη διαμόρφωση της οδού Κανεβάρο έχει αφανίσει τα αρχαία στρώματα στο ανατολικότερο και σήμερα έντονα κατηφορικό τμήμα της οδού, ούτως ώστε να μην σώζονται οι φάσεις της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου. Τα στοιχεία κατοίκησης αυτής της εποχής είχαν διατηρηθεί μόνο στις δυτικότερες τάφρους Α και Ε αλλά και σε αυτό το τμήμα η καταστροφή που προξένησε ο μεγάλος λάκκος Β (ΥΜ ΙΙΙΒ) αφορά τόσο τα αμέσως προηγούμενα στρώματα, δηλαδή της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου, όσο και τα ακόμη παλαιότερα, όπως ήδη προαναφέρθηκε.

Οικιστικά ίχνη της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου διασώθηκαν δυτικά του λάκκου Β και περιορίζονται στο υπόλειμμα τοίχου (τ6) – που έχει πατήσει πάνω στην ξεστή τοιχοποιία του προγενέστερου νεοανακτορικού τ6 – και στα δάπεδα 4, 12 και 10 στα βόρεια και 11 στα νότιά του. Ο 6 αντιστοιχεί με τον τοίχο 29 της ανασκαφής του 1989 και έτσι η ανασκαφή του 1998 έφερε στο φως το υπόλοιπο του μεγάλου ΥΜ ΙΙΙΑ δωματίου με τα τρία επάλληλα χωμάτινα δάπεδα (εδώ δ10, 12 και 4), με το μικρό βόθρο και τον πίθο πάνω τους[3]. Τα δάπεδα είχαν πολύ κάρβουνο και στάχτη στην επιφάνειά τους. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα ενός δεύτερου, εξίσου μεγάλου δωματίου στα νότια, όπου βρέθηκε ολόκληρος πίθος (Α6) πεσμένος στο πλάι, πάνω στο χωμάτινο δάπεδο 11, από στρώση τριμμένου ασβεστόλιθου (Πίν. 376 β). Ο πίθος είναι ακόσμητος και φέρει κάθετες λαβές σε δύο σειρές και πλατύ έξω νεύον χείλος.

Ο μεγάλος λάκκος Β, που καταλαμβάνει όλη την έκταση της τάφρου Β και απλώνεται στα ανατολικά και δυτικά της, σηματοδοτεί τη δραστηριότητα στο χώρο κατά την ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο. Περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ανάμεσα στην οποία δεν λείπουν παραδείγματα της ΥΜ ΙΙΙΑ2 φάσης. Επίσης περιείχε αρκετά οστά ζώων, λίθινους τριπτήρες (ΜΕ 2, 14, 21), μισό τριβείο (ΜΕ 22), λεπίδα και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 15, 19), χάλκινα καρφιά (ΜΕ 12, 16), τμήμα τροχήλατου ζωδίου (Ε 1), θραύσμα τοιχογραφίας κυανού χρώματος με γαλανές γραμμές (ΜΕ 7), δισκοειδή αγνύθα (ΜΕ 10), πήλινο ανοιχτό αγγείο (Α3) και πρόχου (Α5). Θυμίζει τους όμοιους μεγάλους, απορριμματοφόρους λάκκους της περιόδου αυτής, που απλώνονται έξω αλλά κοντά στα κτίρια, τόσο στο λόφο Καστέλλι όσο και στη Σπλάντζια.

2. Εκ πρώτης όψεως η ύπαρξη του νεοανακτορικού κτιρίου έρχεται σε αντίθεση με τη διαπίστωση του 1989 ότι στο χώρο αυτό υπήρχε δρόμος στα νεοανακτορικά χρόνια και ότι οι τοίχοι 34, 35, 15 και 12 ανήκουν σε ΥΜ ΙΙΙΑ κτίριο, οι οποίοι όμως ταιριάζουν με τη βόρεια συνέχεια των ΥΜ Ι δωματίων Α και Β. *ΑΑΑ*, ό.π., σ. 24, εικ. 9.

3. Ό.π.

Στο τέρμα του λάκκου Β αποκαλύφθηκαν δύο μικρά αλλά βαθιά πηγάδια, λαξευμένα στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο και γεμάτα με υλικά απόρριψης. Από αυτά, το Β1 ανασκάφηκε μέχρι το βάθος των 1,33 μ., όπου γινόταν πολύ στενό χωρίς να έχει βρεθεί ο πυθμένας του. Περιείχε οστά και πολλή κεραμική. Στα πρώτα εκατοστά εντοπίστηκε συσσώρευση κεραμικής (Πίν. 377 α) και ξεχώρισε ολόκληρο το σώμα μιας κύλικας (Α4) και ένα μόνωτο κύπελλο με πόδι (Α7). Από μεγάλο βάθος ανασύρθηκε ένα άωτο κωνικό κύπελλο (Α18) με έντονα ίχνη καύσης. Κάπως διαφορετική και αξιοπερίεργη εικόνα παρουσίασε η ανασκαφή του δεύτερου πηγαδιού Β2. Στα πρώτα εκατοστά βρέθηκαν μερικοί μεγάλοι λίθοι. Από βάθος 0,30 μ. άρχισαν να εμφανίζονται πολλά ανθρώπινα οστά («ταφή 1») ανάμεσα σε πολλούς λίθους, πλάκες, μεγάλο τμήμα πίθου, μεγάλα τμήματα άβαφης ασαμίνθου, μάζα χαλκού (ΜΕ 29) και λεπίδα οψιανού (ΜΕ 30). Σε βάθος 1,75 μ. αποκαλύφθηκε και άλλη συγκέντρωση ανθρώπινων οστών («ταφή 2») με πολλή κεραμική. Ανάμεσα στις δύο «ταφές» μεσολάβησε στρώμα, πάχ. 0,50 μ., που περιείχε λιγότερη κεραμική και ελάχιστα οστά. Σε βάθος 1,88 μ. ήλθε στο φως τμήμα χύτρας που περιείχε τα οστά μικρού ζώου, ενώ στα 1,96 μ. εντοπίστηκε η «ταφή 3» μαζί με σκόρπια όστρακα από γραπτό ψευδόστομο αμφορέα (Α17). Η ανασκαφή έφθασε μέχρι το βάθος των 2,42 μ. χωρίς να έχει βρεθεί ο πυθμένας αλλά τα όστρακα και τα οστά ήταν πλέον αισθητά λιγότερα. Τμήματα από πίθους και κυλινδρικά αγγεία περισυνελέγησαν από όλα τα επίπεδα.

Πάνω από την επιφάνεια του λάκκου Β, στο χώρο της τάφρου Α και στο δυτικό τμήμα της Β ήλθαν στο φως λίγα οικιστικά λείψανα της ΥΜ ΙΙΙΒ2 φάσης. Πρόκειται για το μικρό υπόλειμμα ενός τοίχου (τ2), του οποίου σώζεται μόνον η κατώτερη σειρά λίθων της υποθεμελίωσης. Σε αυτόν αντιστοιχούν δύο επάλληλες στρώσεις χωμάτινου δαπέδου (δ1 και 7). Το δ1 είναι πρόχειρης κατασκευής με χαλικάκι και πολύ κάρβουνο. Σε αυτό αντιστοιχεί κυκλική εστία με υπόστρωμα από μικρούς λίθους και όστρακα (Πίν. 377 β). Πάνω στο δ7 βρέθηκε λίθινο σφονδύλι (ΜΕ 20). Και τα δύο δάπεδα είχαν σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί από λάκκο (Α) της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου. Ο λάκκος περιείχε χαλαρό, μαύρο, καμένο χώμα με λίθους, πολλά όστρακα και οστά. Σε αυτόν βρέθηκαν χάλκινα μικροαντικείμενα (ΜΕ 4, 5, 8), κομμάτι ορείας κρυστάλλου (ΜΕ 3), απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 6) και λίθινο σφονδύλι (ΜΕ 11). Επίσης στο δυτικό άκρο της ανασκαφής διασώθηκε μικρό υπόλειμμα ενός ακόμη τοίχου (τ7) που μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙΒ2 ή ΥΜ ΙΙΙΓ1 φάση. Είναι στενότερος από τους προγενέστερούς του (0,40 μ.) και σώζεται μόνο στην υποθεμελίωση που και αυτή αποτελείται από μικρότερους λίθους.

Κατά το έτος 1998, συνεχίστηκαν τα έργα του Δήμου Χανίων (ΔΕΥΑΧ) για την εγκατάσταση κεντρικών αγωγών ύδρευσης, αποχέτευσης και ομβρίων υδάτων στις μεγάλες αρτηρίες της πόλης. Μετά την οδό Δασκαλογιάννη το 1997, σειρά είχε η οδός Τζανακάκη και οι πλατείες Σοφοκλή Βενιζέλου (Αγοράς) και Μάχης της Κρήτης (Κοτζάμπαση). Για να προχωρήσουν οι παραπάνω εργασίες στην καρδιά της σύγχρονης αλλά και της κλασικής πόλης, έπρεπε απαραίτητα να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα από την ΚΕ΄ ΕΠΚΑ, η οποία χρηματοδοτήθηκε κατά μεγάλο μέρος από το δήμο.

Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Α. Τσίγκου, Δ. Μυτιληναίου και Β. Βαρουχάκη και οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης, Μ. Τσιτσιρίδης, Γ. Μπιτσάκης, Μ. Μιγλάκης και Δ. Χρυσός.

Οδός Τζανακάκη

Οι ανασκαφές στην παραπάνω οδό χωρίζονται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη περιλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της οδού, από τη συμβολή της με την οδό Βαλαωρίτου έως τη νότια είσοδο του Δημοτικού Κήπου. Μέχρι εδώ εκτείνεται το ανατολικό νεκροταφείο της κλασικής Κυδωνίας. Ακριβώς στη συμβολή των οδών Τζανακάκη και Βαλαωρίτου αποκαλύφθηκε μεγάλο ταφικό συγκρότημα. Με κατάλληλες λαξεύσεις στο βράχο είχαν τοποθετηθεί, απευθείας πάνω σε αυτόν, 36 νεκροί, σε τέσσερις συστάδες, από 4 έως 15 άτομα ανά συστάδα (Σχέδ. 2). Ο συνολικός αριθμός είναι κατά πολύ μεγαλύτερος, καθόσον δεν αποκαλύφθηκε όλη η έκταση των ομαδικών ταφών που φαίνεται ότι συνεχίζονται μέσα στο άσκαφο και στα δύο άκρα του σκάμματος. Λόγω του ιδιαίτερα νευραλγικού σημείου ανεύρεσης, τα προβλήματα κυκλοφορίας ήταν πολύ πιεστικά και δεν υπήρχε δυνατότητα περαιτέρω επέκτασης της έρευνας. Για την ταφή, ο βράχος είχε διαμορφωθεί πρόχειρα σε δύο επίπεδα-άνδηρα. Στο χαμηλότερο άνδηρο, οι νεκροί σε δύο συστάδες, όλοι με τον ίδιο προσανατολισμό και σε ύπτια στάση, ήταν τόσο πυκνά τοποθετημένοι ώστε τα άκρα της ανατολικότερης βρίσκονταν δεξιά και αριστερά των κρανίων της δεύτερης. Στο ψηλότερο άνδηρο, πάλι σε δύο συστάδες, παρατηρείται ίδιος προσανατολισμός και πυκνότητα στους ενταφιασμούς και προτιμάται ξανά η ύπτια στάση αλλά με ανάκατο προσανατολισμό, προφανώς για οικονομία χώρου. Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί ανάμεσα στους νεκρούς ή πάνω τους. Πρόκειται για λίγα πήλινα αγγεία (οινοχόες, μόνωτα άβαφα σκυφίδια, μυροδοχεία) και μία σιδερένια στλεγγίδα, που χρονολογούν το εύρημα στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Η αιτία των ομαδικών ταφών δεν είναι γνωστή. Τα συμπεράσματα της αρχαιολόγου-ανθρωπολόγου Χ. Μπούρ-

Σχέδ. 2. Χανιά. Οδός Τζανακάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

μπου, που μελέτησε το εύρημα, είναι περιορισμένα. Η κακή και αποσπασματική διατήρηση του δείγματος οφείλεται τόσο στην ανέγερση μεταγενέστερου κτίσματος πάνω στις ταφές όσο και στην ίδια τη σύσταση του εδάφους. Μεγάλος αριθμός σκελετών σώζει μόνον τα κάτω άκρα. Όλοι ήταν νέοι και ενήλικες άνδρες, η ηλικία των οποίων προσδιορίζεται μεταξύ 17, και κυρίως μεταξύ 25 και 35 ετών. Δεν αναγνωρίστηκε καμία γυναίκα. Οι ομαδικές ταφές παραπέμπουν είτε σε πολεμικό γεγονός είτε σε θανατηφόρα επιδημία. Η περίπτωση πολεμικού γεγονότος είναι πιθανότερη, παρά το γεγονός ότι διαγνώστηκε μόνον ένα τραυματικό επεισόδιο. Αν τελικά η ομαδική ταφή οφείλεται σε πολεμική σύρραξη, αυτή πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο των εμφυλίων πολέμων που καταπόνησαν την Κρήτη στα ελληνιστικά χρόνια.

Στη μεταγενέστερη χρήση του νεκροταφείου ανήκουν πέντε τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, πρόχειρης κατασκευής, που μεταξύ τους χωρίζονται με τοιχάρια ή πλάκες. Περιείχαν από μία έως τέσσερις ταφές και ελάχιστα κτερίσματα. Μαζί τους βρέθηκε και εγχυτρισμός βρέφους. Στην όψιμη Ρωμαιοκρατία ή την παλαιοχριστιανική περίοδο χρονολογείται «σταυρόσχημη» κατασκευή και περίβολος που κατέστρεψαν τμήμα της ομαδικής ταφής. Πάνω τους αποκαλύφθηκε ισχυρή πυρά με αρκετά αγγεία κατά χώραν. Δυτικότερα, εντοπίστηκαν τρεις λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, κατά τη διάνοιξη του σκάμματος για την τοποθέτηση του αποχετευτικού αγωγού στο βόρειο τμήμα της οδού. Διερευνήθηκαν μόνον οι δύο, στον τρίτο οι συνθήκες ήταν πολύ επικίνδυνες λόγω κατολίσθησης των επιχώσεων και υπήρξε δυνατότητα παράκαμψής του. Οι τάφοι αυτοί αποτελούν χαρακτηριστικό τύπο αστικού οικογενειακού τάφου της εποχής της Ρωμαιοκρατίας. Όμοιοι έχουν ανασκαφεί στο παρελθόν στο πάρκο Ειρήνης και Φιλίας των Λαών[4] και στο οικόπεδο Φορτσάκη, στην οδό Αποκορώνου[5]. Συνήθως έχουν σύντομο κατηφορικό δρόμο που οδηγεί σε καμαροσκέπαστο θάλαμο ορθογώνιας έως τετράγωνης κάτοψης, διαστ. 2,60-2,80×2-2,30 μ. περίπου και ύψ. 1-1,50 μ. Η είσοδος του θαλάμου φέρει περιθύρωμα από λαξευτό ψαμμίτη και φράσσεται με ορθογώνια πλάκα από το ίδιο υλικό. Στο μέσον δημιουργείται διάδρομος σε χαμηλότερο επίπεδο, για να εξυπηρετεί τη χρήση του τάφου από τους ζωντανούς. Στα πλάγια αναπτύσσονται ως θρανία οι χώροι εναπόθεσης των νεκρών. Τα κτερίσματα τοποθετούνταν κοντά στις σορούς αλλά και σε μικρές κόγχες λαξευμένες στα πλευρικά τοιχώματα. Συνήθως οι τάφοι αυτοί περιέχουν πολλά γυάλινα και πήλινα αγγεία, λύχνους με ωραίες ανάγλυφες παραστάσεις (Πίν. 378 α), χάλκινα νομίσματα και λίγα κοσμήματα, συνήθως χάλκινα. Στα κτερίσματα της οδού Τζανακάκη συγκαταλέγονται ένα χάλκινο κάτοπτρο και ένα οστέινο χτένι. Οι δύο τάφοι περιείχαν τέσσερις και τρεις ταφές αντίστοιχα. Τρεις ακόμη απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυμμένοι με λίθινες πλάκες και εντελώς συλημένοι οι δύο, με λίγα αναμοχλευμένα ευρήματα ο τρίτος που τον χρονολογούν στα ρωμαϊκά χρόνια, αποκαλύφθηκαν στο νότιο τμήμα της οδού, στο χώρο όπου τοποθετήθηκε ο νέος αγωγός ύδρευσης.

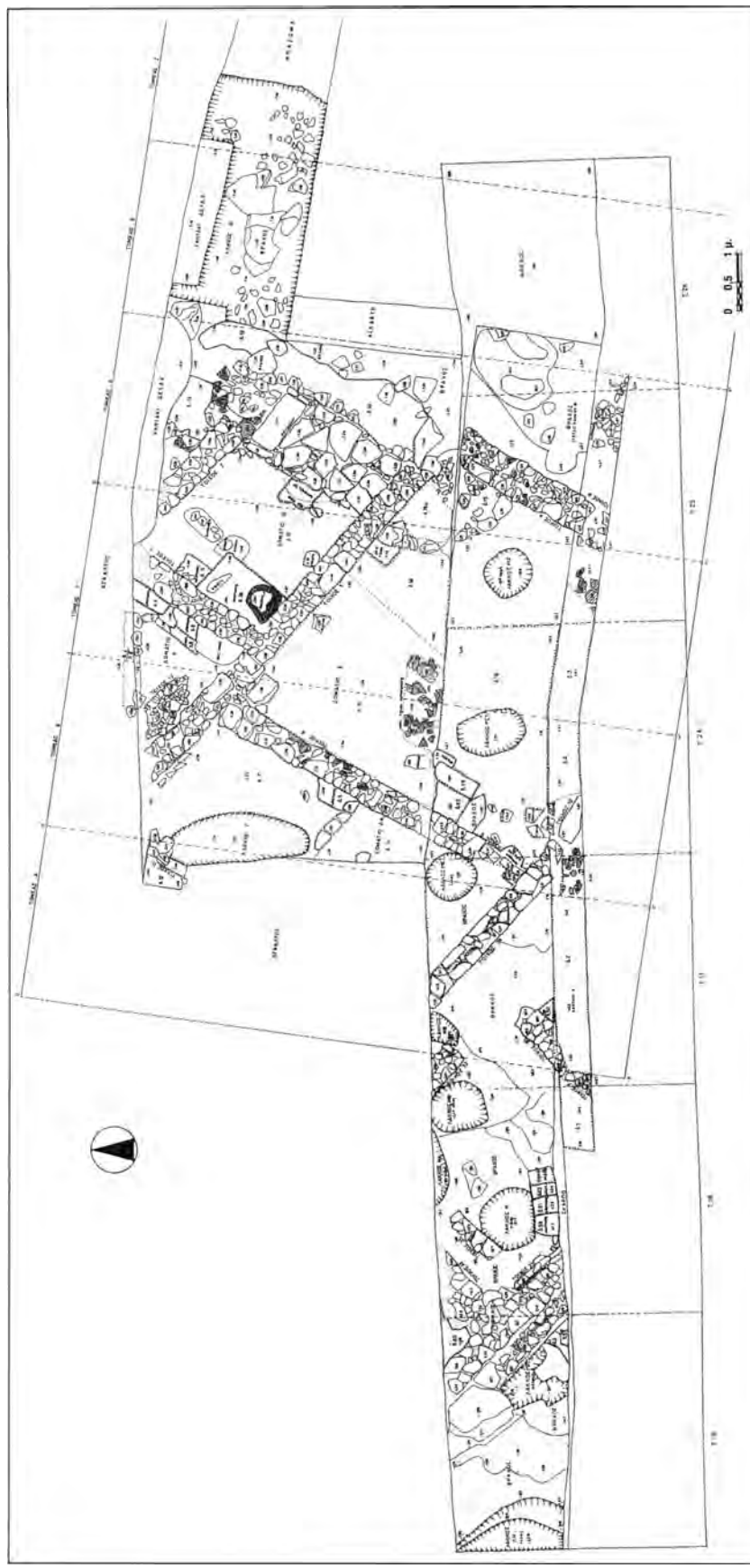
Σε απόσταση 100 μ. περίπου δυτικά της πρώτης ενότητας αρχίζει η δεύτερη, μπροστά στον κινηματογράφο «Ελληνίς». Από εδώ ξεκινούν τα οικιστικά λείψανα της κλασικής πόλης. Διατηρείται, δηλαδή, μια απόσταση ασφαλείας μεταξύ πόλης και νεκροταφείου. Η ανασκαφή έφερε στο φως οικοδόμημα της ελληνιστικής περιόδου αποτελούμενο από πέντε δωμάτια, τα οποία ορίζονται από καλής κατασκευής λιθόκτιστους τοίχους, με μονολιθικά κατώφλια στις εισόδους και με δύο ή τρία δάπεδα από χτυπητή γη το καθένα (Σχέδ. 3). Τα δωμάτια βρέθηκαν σφραγισμένα από την κατακρήμνιση της κεράμωσής τους. Από τους χώρους αυτούς συνελέγη άφθονη κεραμική, χάλκινα νομίσματα, μολύβδινα ελάσματα και χάλκινα μικροαντικείμενα, υφαντικά βάρη και τμήματα λίθινων αγγείων. Στο κτίριο αναγνωρίστηκαν δύο επισκευαστικές φάσεις μέσα στην ελληνιστική περίοδο και μια πρόχειρη δραστηριότητα στα ρωμαϊκά χρόνια. Τότε, ένα από τα δωμάτια (Ε) μετατράπηκε σε υπαίθρια αυλή με λαξευμένο πηγάδι. Η διαμόρφωση των χώρων και τα ευρήματα προσδίδουν εργαστηριακό χαρακτήρα τουλάχιστον σε ορισμένα δωμάτια. Λόγω της σπουδαιότητας του ευρήματος, οι αγωγοί μετακινήθηκαν στο νότιο τμήμα του δρόμου και το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου καλύφθηκε με γαιοϋφασμα και άμμο θαλάσσης. Δύο δάπεδα και δύο λάκκοι του 2000 π.Χ. που εντοπίστηκαν στα ανατολικά του κτιρίου πιστοποιούν για μια ακόμη φορά την κατοίκηση στην περιοχή κατά τα χρόνια αυτά. Εξάλλου, ήδη το 1994, η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε με αφορμή την εκσκαφή των θεμελίων του παρακείμενου ξενοδοχείου «Μινώα» (πρώην «Κήπος») έφερε στο φως εκτός από υπολείμματα ρωμαϊκών και ελληνιστικών κτισμάτων και διάσπαρτα ίχνη κατοίκησης των πρωτομινωικών και πρώιμων μεσομινωικών χρόνων[6].

Δυτικά του οικοδομήματος εκτείνεται βραχώδης έκταση με λαξευμένες κοιλότητες, που χρησιμοποιήθηκαν ως

4. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 3 (1989/90), σ. 245-246, εικ. 2, τάφος 2.

5. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 201-202.

6. Ό.π., σ. 195-196.

Σχέδ. 3. Χανιά. Οδός Τζανακάκη. Κάτοψη τμήματος του ελληνιστικού οικοδομήματος.

απορριμματοφόροι λάκκοι κατά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια (Πίν. 378 β). Δυτικότερα, στην ίδια ενότητα, περιλαμβάνεται εκτεταμένο ρωμαϊκό οικοδόμημα (Πίν. 378 γ). Το ανατολικό του τμήμα αποτελείται από ένα μεγάλο δωμάτιο προπαρασκευαστικού και εργαστηριακού χαρακτήρα με τρία επάλληλα χωμάτινα δάπεδα που φέρουν έντονα ίχνη καύσης. Με πλατύ άνοιγμα, που φέρει παραστάδα και ράμπα επικοινωνεί στα βόρεια με υπαίθριο χώρο όπου αποκαλύφθηκε εστία, αποθέτης και θρανίο. Στα δυτικά ήλθε στο φως άλλο δωμάτιο με δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, που επίσης επικοινωνεί με ανοιχτό χώρο στρωμένο με λίθινες και πλίνθινες πλάκες. Εδώ υπάρχει κτιστό πηγάδι, που περιείχε άφθονη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 379 β), ένα δακτυλιόλιθο και χάλκινο νόμισμα. Αξίζει να σημειωθεί ο μεγάλος απορριμματοφόρος λάκκος που εντοπίστηκε κάτω από το κτίριο και περιείχε πολύ ενδιαφέρουσα κεραμική του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 379 α).

Στην τρίτη ενότητα, ακόμη δυτικότερα, το τοπίο αλλάζει. Από το βραχώδες ύψωμα γίνεται απότομη μετάβαση σε χαμηλή πεδινή έκταση, λίγο πριν από τη συμβολή με την οδό Κ. Χιωτάκη. Σήμερα, η διαμόρφωση αυτή δεν είναι ορατή, διότι μετά την ανέγερση των νότιων ενετικών εξωτερικών τειχών και τη δημιουργία της προστατευτικής τάφρου, όλες οι επιχώσεις στρώθηκαν και μετέτρεψαν την απότομη κατάβαση από το λόφο στην πεδιάδα σε ένα ομαλό, κατηφορικό λόφο. Σε αυτό οφείλεται και η ύπαρξη πολύ χαλαρής επίχωσης έως το βάθος των 3 μ., η οποία, μάλιστα, δημιούργησε προβλήματα στο έργο του δήμου. Έτσι, σε όλο το δυτικό τμήμα δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι οποίες βρίσκονται βαθύτερα των 3 μ.

Στο ύψος της συμβολής με την οδό Κ. Χιωτάκη αποκαλύφθηκε τμήμα ενός ακόμη κτίσματος των ρωμαϊκών χρόνων με έντονη επέμβαση και χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στη φάση αυτή ανήκει δωμάτιο με χωμάτινο δάπεδο, πάνω στο οποίο ήταν πεσμένο δομικό υλικό και αρχιτεκτονικά μέλη, όπως μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας και μοναδικό μαρμάρινο θωράκιο, διακοσμημένο αμφιπρόσωπα και σε έξεργο ανάγλυφο, με εξαίρετες σκηνές από τον κόσμο των ζώων (Πίν. 379 γ). Ειδικά το θέμα της επίθεσης λιονταριού σε αίγαγρο εντυπωσιάζει για την αναβίωσή του διαμέσου των αιώνων, ένα θέμα ιδιαίτερα προσφιλές στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία. Στη νοτιοανατολική γωνία το δάπεδο έφερε στρώση με πλίνθινες πλάκες και έντονα ίχνη πυράς. Το αρχικό ρωμαϊκό δάπεδο ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα. Από λάκκο στη νότια πλευρά περισυνελέγη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη των παλαιοχριστιανικών χρόνων που αναφέρεται στο διάκονο Αναστάσιο. Ανατολικότερα, αποκαλύφθηκε ανοιχτός χώρος με αγωγό και επάλληλα δάπεδα της ρωμαϊκής περιόδου, τμήμα μικρής δεξαμενής και εστία. Πολλά υπήρξαν τα μικροαντικείμενα που περισυνελέγησαν από το σημείο αυτό, ανάμεσά τους και 27 χάλκινα νομίσματα.

Όπως ήταν αναμενόμενο, πρωτομινωική και πρώιμη μεσομινωική κεραμική εντοπίστηκε και στην τρίτη ενότητα.

Πλατεία Σοφοκλή Βενιζέλου (αγοράς) και Μάχης της Κρήτης (Κοτζάμπαση)

Όσον αφορά τα ευρήματα στη νότια πλευρά της πλατείας Σοφοκλή Βενιζέλου (αγοράς) και βόρεια της πλατείας της Μάχης της Κρήτης (Κοτζάμπαση), στα πιο βαθιά στρώματα, τα ίχνη κατοίκησης του 2000 π.Χ. είναι έντονα και σχετίζονται με τμήματα τοίχων και δαπέδων. Στην πλατεία Κοτζάμπαση αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου και πολύ επιμελημένου, που μάλλον ανήκει στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο (1350 π.Χ.). Και από τα σημεία αυτά δεν έλειψαν τα ίχνη κατοίκησης στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

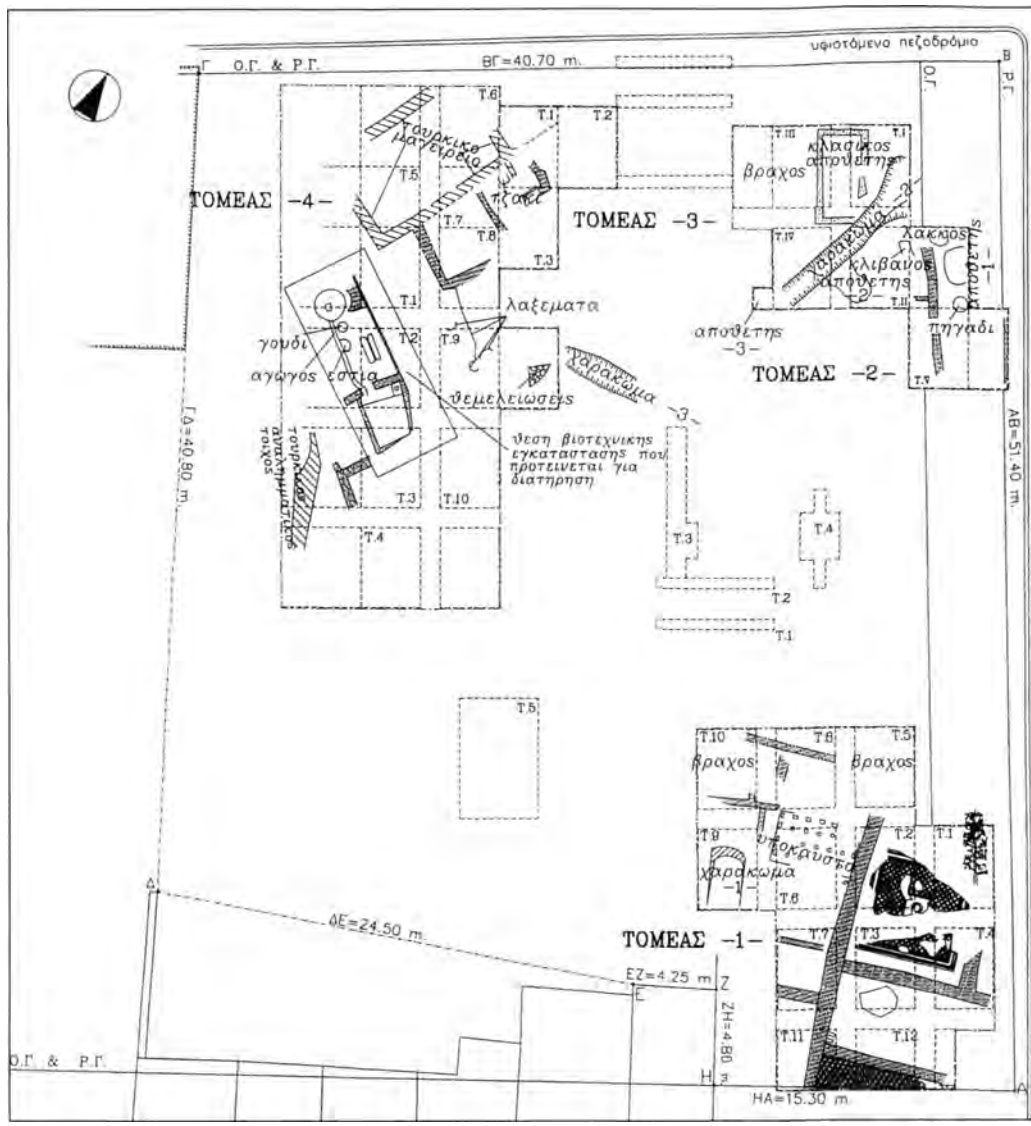
Οδός Σκαλίδη, Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου (οικόπεδο Μαυριγιαννάκη)

Στο οικόπεδο Μαυριγιαννάκη, μεταξύ των παραπάνω οδών, στην αρχή της Νέας Χώρας, έγινε σωστική ανασκαφή που διήρκεσε ολόκληρο σχεδόν το έτος λόγω της μεγάλης έκτασης (2.000 τ.μ.). Αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες πέντε περιόδων (Σχέδ. 4· Πίν. 380 α):

α) Στην κλασική περίοδο ανήκε ένας ορθογώνιος αποθέτης με επάλληλα στρώματα πυρών, που ίσως ανήκε σε κάποιο ιερό της εποχής, προς τη γωνία της συμβολής των οδών Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου.

β) Στα τέλη ίσως της ίδιας περιόδου ή στις αρχές της επομένης ανήκε μία ολόκληρη εγκατάσταση ληνού (Πίν. 380 α), σε άλλη θέση του οικοπέδου, η οποία εκτός από το πατητήρι περιελάμβανε ένα αυλάκι, μήκ. 4 μ., που οδηγούσε το κρασί σε μία μεγάλη δεξαμενή, αρκετά χαμηλότερα, λαξευτή στο φυσικό μαργαϊκό βράχο αλλά επενδεδυμένη με καλής ποιότητας υδραυλικό κονίαμα.

γ) Στην ελληνιστική περίοδο (3ος-1ος αι. π.Χ.) ανήκαν δύο βιοτεχνικές εγκαταστάσεις με κεραμικά εργαστήρια. Το ένα έγινε στον ίδιο το χώρο του ληνού με μετασκευή και στέγαση του χώρου που καταλάμβανε το λίθινο αντίβαρο και το αυλάκι του και παράλληλη επέκτασή του προς Β. και Α. Καμένα κατάλοιπα ξύλινων ραφιών για την έκθεση ή την αποθήκευση των κεραμικών βρέθηκαν σε ένα

Σχέδ. 4. Χανιά. Οδός Σκαλίδη, Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

δωμάτιο και σε άλλους χώρους μολύβδινοι σύνδεσμοι για την επισκευή μεγάλων σκευών. Το άλλο εργαστήριο ήταν στην απέναντι ανατολική πλευρά, προς την οδό Πειραιώς. Εδώ βρέθηκε ο φούρνος του κλιβάνου, ένας αποθηκευτικός χώρος και δύο αποθέτες γεμάτοι σπασμένα και αχρηστευμένα κεραμικά.

δ) Στην περίοδο της Ρωμαιοκρατίας ανήκε τμήμα μεγάλου οικοδομήματος, προς τη συμβολή των οδών Σκαλίδη και Πειραιώς. Από αυτό σώθηκαν δωμάτια από χτυπητή γη, τρία δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα και το υπόκαυστο ενός μικρού λουτρού. Από τα ψηφιδωτά τα δύο ήταν χονδροειδούς κατασκευής από ακανόνιστα χαλίκια μέσα σε ισχυρό κονίαμα (θυμίζουν τα σύγχρονα μωσαϊκά) και αποκαλύφθηκε μικρό μόνον τμήμα τους, διότι αυτά συνεχίζονταν σε όμορες ιδιοκτησίες. Το τρίτο όμως από κανονικές τετράγωνες ψηφίδες (opus tessellatum) εντοπίστηκε ολόκληρο αλλά με μεγάλες καταστροφές, διότι το επίπεδό του ήταν σχεδόν στην επιφάνεια του οικοπέδου. Διακοσμείται από έναν εντυπωσιακό γεωμετρικό τάπητα από αλληλοτεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν μαύρους τετράφυλλους ρόδακες (Πίν. 380 β). Στο κέντρο έχει ένα μικρό τετράγωνο με σχηματοποιημένη βλαστόσπειρα, χρωματιστά πουλιά και εσωτερικά στεφάνη δάφνης. Η κατασκευή του φαίνεται του 2ου αι. μ.Χ., ενώ η διάρκεια ζωής

του οικοδομήματος διαπιστώθηκε έως τον 4ο αι. μ.Χ. από νόμισμα του Λικινίου.

ε) Σε διάφορα σημεία του οικοπέδου εντοπίστηκαν χαρακώματα, άλλα ως ορύγματα και άλλα υπόσκαφα, από το στρατόπεδο των Τούρκων που πολιορκούσαν την πόλη των Χανίων το 1645. Πίσω από τα χαρακώματα βρέθηκε δωμάτιο μαγειρείου με μια σειρά μαγειρικών εστιών και κεραμικά ισλαμικής τέχνης. Μέσα και γύρω από τα χαρακώματα περισυνελέγησαν αναρίθμητες μπάλες από πιστόλες αλλά και πήλινες τουρκικές πίπες. Όπως δείχνουν και χάρτες της εποχής, όπως αυτός του Merian, ένα από τα στρατόπεδα των Τούρκων βρισκόταν εδώ, απέναντι δηλαδή από τον προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου που σώζεται ακόμη μαζί με την τάφρο του.

Από τις παραπάνω αρχαιότητες διατηρήθηκε κατά χώραν στον ακάλυπτο χώρο η εγκατάσταση του ληνού, ενώ το διακοσμημένο ψηφιδωτό αποκολλήθηκε. Στο οικόπεδο μετά από έγκριση του ΚΑΣ οικοδομήθηκε πολυώροφη πολυκατοικία με υπόγειους χώρους στάθμευσης.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οδός Φλωρίων (οικόπεδο Γ. Μανδραμπαζάκη)

Το έτος 1998, κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση τριώροφης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, στην οδό Φλωρίων της συνοικίας Κουμπέ, εντοπίστηκε τμήμα της κλασικής νεκρόπολης της Κυδωνίας από τον αρχαιοφύλακα Κ. Στουπάκη, στον οποίο κυρίως οφείλεται το πλήθος των αρχαιοτήτων που έχουν εντοπιστεί τα τελευταία χρόνια στην πόλη των Χανίων. Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε εργάστηκε η αρχαιολόγος Σ. Πρέβε και οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης, Μ. Μιγλάκης και Μ. Λεφάκης.

Στις οδούς Φλωρίων, Πολυρρηνίας και Δικτύννης της συνοικίας Κουμπέ εκτείνεται μεγάλο τμήμα της νεκρόπολης των αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Οι τάφοι που ήλθαν στο φως στο οικόπεδο Μανδραμπαζάκη τοποθετούνται χρονολογικά στην κλασική εποχή και διακρίνονται σε κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς και καλυβίτες, λακκοειδείς και απλές αποθέσεις στο έδαφος, οι περισσότεροι με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι οκτώ κιβωτιόσχημοι – μονολιθικές λάρνακες με κάλυψη από πλάκες – έχουν διαστάσεις 2,10×0,70 μ. και όλοι, πλην ενός, καταλαμβάνουν το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Είχαν κτεριστεί με μικρό αριθμό αγγείων – κυρίως ληκύθια, μυροδοχεία και πυξίδες –, χάλκινη στλεγγίδα, αστραγάλους και σιδερένια περόνη, ενώ ορισμένοι ήταν εντελώς ακτέριστοι.

Οι πέντε καλυβίτες, συγκεντρωμένοι όλοι στο ανατολικό τμήμα, είχαν φτωχικά κτερίσματα. Στον ίδιο χώρο, μικρός κεραμοσκεπής τάφος νηπίου απέδωσε επτά ωραία αγγεία – σκυφίδια, προχοΐσκη και ηθμό –, χάντρες από φαγεντιανή και μικρή χάλκινη στλεγγίδα. Από τους τρεις κεραμοσκεπείς τάφους του δυτικού τμήματος, στους δύο οι νεκροί έφεραν στο στόμα ασημένια δανάκη. Οι υπόλοιποι τάφοι έχουν πρόχειρο χαρακτήρα είτε αυτοί είναι λακκοειδείς (δύο) είτε απλές αποθέσεις (διάσπαρτες σε όλο το οικόπεδο), είναι κατά κανόνα ακτέριστοι ή συνοδεύονται από φτωχικά κτερίσματα που συνίστανται σε μυροδοχεία, ληκύθια, σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες. Η διάταξη και η πυκνότητα των ταφών δηλώνει οξύ πρόβλημα χώρου.

Είναι αξιοσημείωτη η αποκάλυψη μεσομινωικού τοίχου από αργολιθοδομή, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., και μικρού τμήματος χωμάτινου δαπέδου στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Πρόκειται για τη μοναδική έως τώρα ένδειξη κατοίκησης στην περιοχή κατά τα προϊστορικά χρόνια.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Στύλος

Αγρός Ι. Πισαδάκη

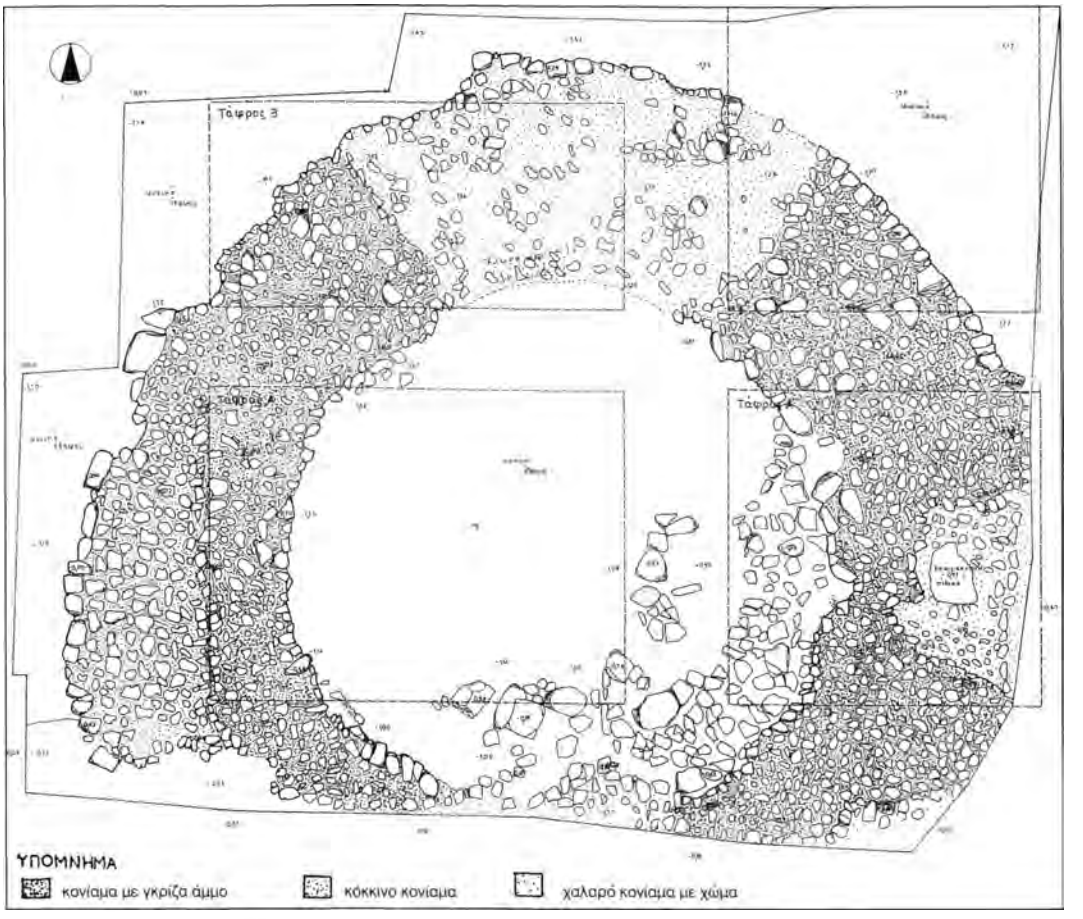
Απλώνεται στην πλαγιά χαμηλού και απότομου εξάρματος, στην κορυφή του οποίου διαμορφώνεται επίπεδο πλάτωμα. Σε ψηλότερο επίπεδο, στα βορειοδυτικά, εκτείνεται ο λόφος με τον αγρό Χ. Πισαδάκη, στον οποίο είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφή το καλοκαίρι του 1997[7]. Οι δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του αγροκτήματος έδωσαν κεραμική των μινωικών, αρχαϊκών-κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα. Περιορίζονται στο υπόλειμμα ισχυρού τοίχου στο ανατολικό όριο του αγρού και κατασκευής σχήματος Γ, βορειότερα, η οποία είχε καταστραφεί από δύο μεγάλους λάκκους.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Κίσαμος

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1998 ολοκληρώθηκε η διεξαγωγή έξι σωστικών ανασκαφών σε διάφορες θέσεις της κωμόπολης Καστελλίου Κισάμου. Σε αυτές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Πατεράκης, Μ. Σκόρδου και Λ. Λιμαντζάκη και οι αρχιτεχνίτες Μ. Χιωτάκης, Μ. Λεφάκης,

7. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1019-1020. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 7 (1999), σ. 175-177.

Σχέδ. 5. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Παπαδάκη-Κατάκη. Κάτοψη της κυκλικής κατασκευής.

Μ. Μπουτζουκάκης, Μ. Μιγλάκης και Δ. Χρυσός. Εντελώς συνοπτικά αναφέρονται τα εξής κατά ανασκαφή:

Οικόπεδο Παπαδάκη-Κατάκη

Βρίσκεται στον οικισμό Πάνω Καμάρα, νότια της Εθνικής οδού και σε απόσταση 100 μ. περίπου νοτιοανατολικά της ανασκαφής Ραϊσάκη[8]. Κατά τις εργασίες ήλθε στο φως η βάση κυκλικής κατασκευής, εσωτ. διαμ. 5 και πάχ. 2 μ., η οποία σώζεται σε ύψος 0,20-0,80 μ. (Σχέδ. 5). Ο τρόπος κατασκευής παραπέμπει σε έργο πιθανότατα της Ενετοκρατίας. Δεν είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολόγηση λόγω πλήρους απουσίας κεραμικής. Στην περιοχή παλαιότερα υπήρχαν νερόμυλοι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των περιοίκων.

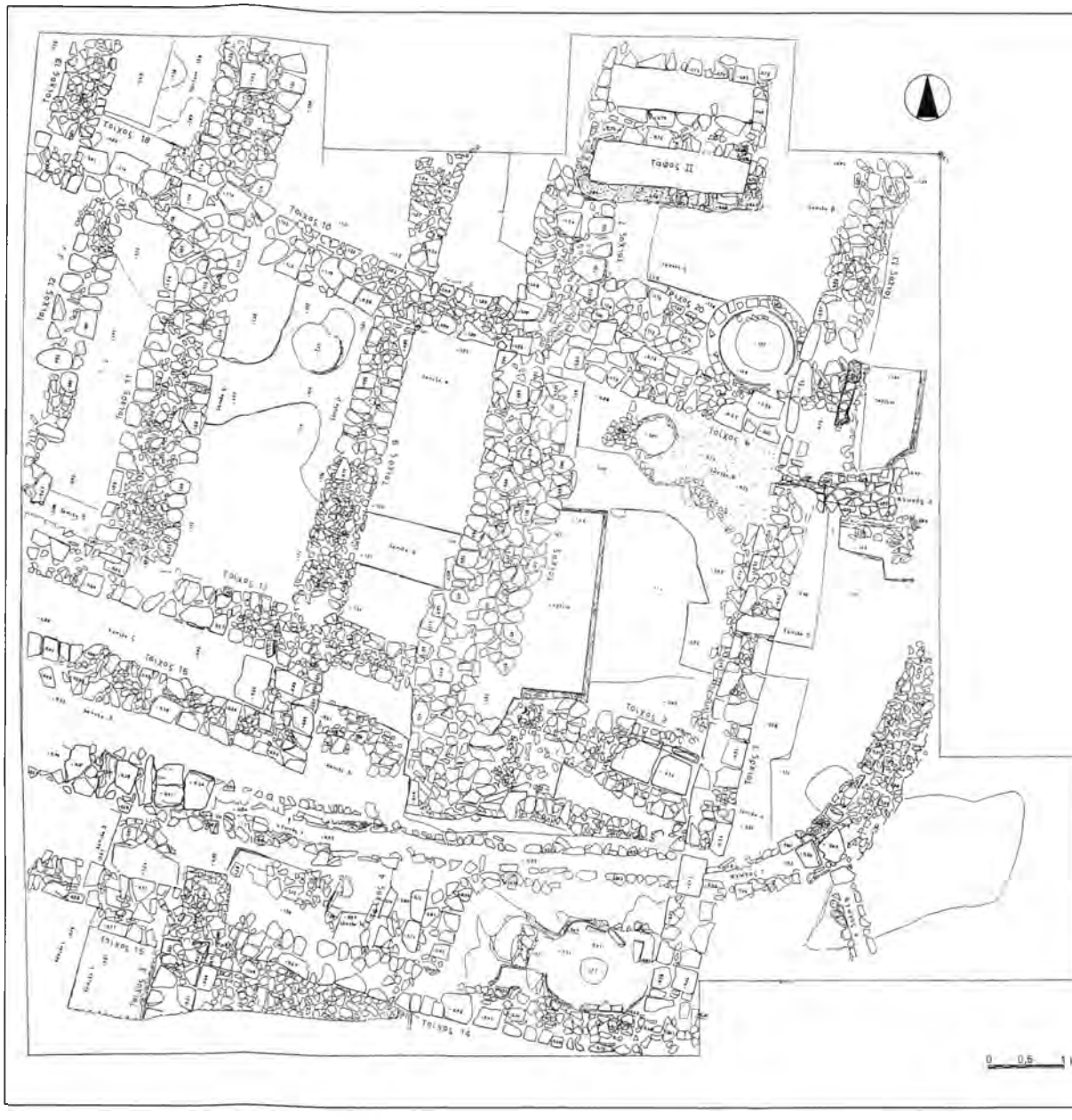
8. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 220-222.

Οικόπεδο Ν. Κουτσουνάκη

Βρίσκεται στα νότια της ανασκαφής του Κέντρου Υγείας και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτήν. Στο χώρο του οικοπέδου ήλθαν στο φως πενιχρά λείψανα τριών δωματίων από κτίσμα του 3ου αι. μ.Χ. και 20 χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Ε. Πατεράκη

Βρίσκεται στο νότιο τμήμα της κωμόπολης, μεταξύ των ρωμαϊκών θερμών και της έπαυλης του Κέντρου Υγείας. Τα οικοδομικά λείψανα που έφερε στο φως η ανασκαφή υποδηλώνουν συνεχή κατοίκηση στο χώρο από τον 1ο αι. μ.Χ. έως την παλαιοχριστιανική εποχή, σε τέσσερις φάσεις (Σχέδ. 6· Πίν. 381 α). Κατά τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. υπήρχαν εργαστηριακές εγκαταστάσεις, όπως δείχνουν οι κλίβανοι, οι αγωγοί, η δεξαμενή και η γούρνα με έντονα ίχνη σκωρίας σιδήρου. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ανήκε σε χώρο νεκροταφείου, καθόσον ήλθαν στο φως δι-

Σχέδ. 6. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Ε. Πατεράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

πλός κιβωτιόσχημος τάφος και μικρός κεραμοσκεπής με παιδική ταφή, κτερισμένη με μικρό γυάλινο θήλαστρο.

Η ανασκαφή απέδωσε 20 πήλινα υστερορωμαϊκά αγγεία, αρκετή κεραμική των πρωιμότερων περιόδων, όπου περιλαμβάνεται και λύχνος «κρητικού τύπου», καθώς και μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Επίσης, περισυνελέγησαν 87 χάλκινα νομίσματα, μερικά μετάλλινα και οστέινα μικροαντικείμενα και μαρμάρινο αγαλμάτιο γυναικείας μορφής από τραπεζοφόρο.

Οικόπεδο Γ. Φωτάκη - Θ. Χαιρετάκη

Βρίσκεται στο νότιο τμήμα της κωμόπολης, μεταξύ των ρωμαϊκών θερμών και της έπαυλης του Κέντρου Υγείας, όπως το οικόπεδο Ε. Πατεράκη. Εδώ ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα πέντε οικοδομικών φάσεων που χρονολογικά αντιστοιχούν σε όλη τη διάρκεια της Ρωμαιοκρατίας στην Κίσαμο και φθάνουν έως την παλαιοχριστιανική περίοδο (Σχέδ. 7).

Σχέδ. 7. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Οικόπεδο Γ. Φωτάκη - Θ. Χαιρετάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η καλύτερα σωζόμενη φάση τοποθετείται στο διάστημα από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Από την οικία που εκτεινόταν στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών δωματίων και ενός εξωτερικού χώρου. Στο υπόγειο δωμάτιο Α βρέθηκαν δύο ανθρώπινοι σκελετοί, καταπλακωμένοι από τα συντρίμμια του καταστροφικού σεισμού του 365 μ.Χ., που έπληξε βαρύτατα και ισοπέδωσε την αρχαία Κίσαμο. Κοντά τους ήλθε στο φως πλήθος κινητών ευρημάτων, όπως 67 πήλινα αγγεία (αμφορείς, οινοχόες, κάλαθοι, πινάκια, λύχνοι), γυάλινα αγγεία, τρία χάλκινα αγγεία (δύο χύτρες και μία οινοχόη), μαρμάρινες λεκάνες, κιονίσκοι και χειρόμυλοι. Δύο «θησαυροί» χάλκινων νομισμάτων χρονολογούν την οικία, ο πρώτος – 80 νομίσματα – στα μέσα του 3ου αι. και ο δεύτερος – 100 νομίσματα – στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Κλίμακα, από την οποία σώζονται επτά βαθμίδες, οδηγούσε στο ανώγειο από το δωμάτιο Β.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση φαίνεται ότι στο χώρο αυτό υπήρχε λουτρό, όπως υποδηλώνουν ίχνη από υπόκαυστο με πήλινους κιονίσκους που εντοπίστηκαν στα βαθύτερα στρώματα. Πήλινος λύχνος «κρητικού τύπου» χρονολογεί τη φάση έως το α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται συνολικά 82 αγγεία, κυρίως του 4ου αι. μ.Χ., 290 χάλκινα νομίσματα, 210 μικροαντικείμενα και κεφαλή λίθινου γυναικείου αγάλματος. Ανάμεσα στο πλήθος της κεραμικής όλων των φάσεων της εποχής της Ρωμαιοκρατίας αναγνωρίζονται και αρκετά μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Τσισκιανά[9]

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1997 και το 1998 στο αγροτικό ιερό των Τσισκιανών είχε συνολική διάρκεια τρεις μήνες περίπου[10]. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι τεχνίτες: Γ. Μπιτσάκης, Μ. Τσιτσιρίδης, Μ. Μιγλάκης, Μ. Λεφάκης, Δ. Πλατσιδάκης και Μ. Πολυχρονάκης, καθώς και οι εργάτες Μ. Καστανάκης και Σ. Παπαδογιάννης. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα εξής σημεία:

1. Συνεχίστηκε η ανασκαφή του χώρου νότια του ναού, όπου από την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη στρωμάτων με αναθήματα[11] (Πίν. 381 β). Κατά την έρευνα του 1997, εντοπίστηκαν τα όρια των αποθέσεων σε αυτό το τμήμα του ιερού και αφαιρέθηκε μέρος των στρωμάτων ανάθεσης, χωρίς να ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους, η συνέχεια της οποίας πραγματοποιήθηκε το 1998.

Όπως αποκαλύφθηκε, στο τμήμα αυτό του ιερού οι αναθέσεις γίνονταν απευθείας στο φυσικό έδαφος, χωρίς διαμορφώσεις ή κατασκευές (Πίν. 381 γ). Ολιγάριθμες πλάκες μόνον, όμοιες με εκείνες που έχουν χρησιμοποιηθεί στα άνδηρα και το βωμό, είναι τοποθετημένες ψηλά, στο ανατολικότερο τμήμα, κοντά στο φυσικό βράχο. Και εδώ τα ειδώλια ταύρων ήταν πολυάριθμα, με επανάληψη των ίδιων τύπων και μεγεθών που έχουν βρεθεί μέχρι τώρα. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση ειδωλίου, που φέρει ανάμεσα στα κέρατα εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή, με την οποία επιβεβαιώνεται η λατρεία του Ποσειδώνα. Η κεραμική του 4ου και 3ου αι. κυρίως περιορίστηκε και πάλι σε μικρού μεγέθους αγγεία για υγρά και αρκετά πυριατήρια[12], ολιγάριθμα σταθερά σε σύγκριση με την ποσότητα των ειδωλίων. Όλα τα αναθήματα έδιναν την εντύπωση ότι έχουν κυλήσει από το ψηλότερο επίπεδο, μαζί με αρκετές πλάκες, λίθους και μεγάλα κομμάτια βράχων. Καθώς η φυσική κλίση εδώ είναι αρκετά έντονη, τα περισσότερα, σπασμένα φυσικά, βρέθηκαν στο χαμηλότερο επίπεδο του χώρου, όπου δεν ολοκληρώθηκε η έρευνα. Δεν εντοπίστηκε καμιά κατασκευή που θα οριοθετούσε από Ν. το ιερό. Ίσως η πληθώρα των ειδωλίων στην κύρια περίοδο λειτουργίας του ιερού ανάγκασε τους προσκυνητές να επεκτείνουν το χώρο απόθεσης των αναθέσεων προς Ν., χωρίς να προηγηθεί οριοθέτησή του. Από τα έως τώρα δεδομένα, φαίνεται ότι ο ναός έχει καταστρέψει περίπου το 1/3 του ιερού.

2. Ερευνήθηκε εν μέρει το εσωτερικό του βωμού, ο οποίος είχε αναμοχλευθεί από αγνώστους, με συνέπεια τη μερική καταστροφή του δαπέδου του και του ανατολικού του τοιχίου. Παρά την αναμόχλευση διαπιστώθηκε πάλι, όπως

9. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 567-568, Πίν. 334 α-β· 47 (1992): Χρονικά, σ. 583, Πίν. 168 γ-δ· 48 (1993): Χρονικά, σ. 479. Αναλυτικότερα στοιχεία για το ιερό, με τα ανασκαφικά δεδομένα του 1986 και 1987, έχουν δοθεί στα *Πεπραγμένα του Ζ΄Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Ρέθυμνο 1995, σ. 681-689, πίν. ΞΘ΄-ΟΣΤ΄.

10. Η προηγούμενη ανασκαφική περίοδος είχε διενεργηθεί το 1993. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής του 1997 δίνονται εδώ μαζί με του 1998, διότι θεωρήθηκε ότι έτσι θα αποδοθεί εναργέστερα η εικόνα των δεδομένων, καθώς επρόκειτο για τη στρωματογραφική συνέχεια της έρευνας στον ίδιο χώρο από τη μία χρονιά στην άλλη.

11. *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 9).

12. Όλα τα πυριατήρια όμοιου τύπου – ή με λαβή κυκλικής διατομής – με το απεικονιζόμενο, βλ. *Πεπραγμένα του Ζ΄Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ό.π. (υποσημ. 9), πίν. ΟΓ΄, εικ. 11.

και στην τομή του 1992[13] στο δυτικότερο τμήμα του βωμού, ότι κάτω από το τελικό δάπεδο, στο οποίο είχε συσσωρευθεί ο μεγάλος όγκος των υπολειμμάτων των θυσιών, υπήρχε αρκετή στάχτη ανάμεικτη με οστά και μικρού μεγέθους πλάκες. Το δεδομένο αυτό ενισχύει την άποψη ότι το μεγαλύτερο τμήμα του βωμού κατασκευάστηκε προσθετικά, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του.

3. Ερευνήθηκε ο χώρος δυτικά του ναού και του ανδήρου 3, προκειμένου να εντοπιστεί σε ποιο βάθος είχε φθάσει η καταστροφή από τον εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη του δρόμου το 1981 και αν έχουν διασωθεί κάποια δεδομένα και εδώ. Διαπιστώθηκε ότι, παρά το ότι η διάνοιξη είχε το μεγαλύτερο πλάτος μπροστά στο ναό, είχαν διατηρηθεί υπολείμματα ενός υποτυπώδους ανδήρου, του τέταρτου, του οποίου πιθανώς έχει καταστραφεί το βορειότερο τμήμα.

4. Διενεργήθηκε μικρή τομή μέσα στον πρόναο του ναού και σε επαφή με το δυτικό του τοίχο, προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανότητα ύπαρξης πρωιμότερης οικοδομικής φάσης ή η πιθανότητα οικοδόμησης του τοίχου πάνω σε άνδηρο του ιερού. Σε βάθος 0,30 μ. από το σημερινό επίπεδο εντοπίστηκε το αρχαίο στρώμα των αποθέσεων. Η τομή «κλείστηκε» για να ερευνηθεί ο χώρος σε έκταση, εφόσον φαίνεται πιθανόν να έχει χρησιμοποιηθεί η συνέχεια του ανδήρου ως υποθεμελίωση του δυτικού τοίχου του ναού.

5. Αφαιρέθηκε σε όλο το βάθος της η επίχωση του λάκκου κατασκευής του βόρειου τοίχου του ναού και αποκαλύφθηκε το σωζόμενο τμήμα των αρχαίων στρωμάτων με εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Σε επαφή με τον τοίχο του ναού αποκαλύφθηκε πολύ μεγάλος λίθος (0,60×0,80 μ.), δίπλα στον οποίο ήταν πεσμένη ανάποδα η κεφαλή από πολύ μεγάλο πήλινο ταύρο, με εντυπωσιακή την απόδοση των χαρακτηριστικών και του τριχώματος (Πίν. 382 α). Πιθανώς επρόκειτο για ένα πήλινο γλυπτό, σε μέγεθος κοντά στο φυσικό, το οποίο ίσως στεκόταν επάνω στο λίθο. Κάτω από αυτήν, σε φυσική εσοχή, είχαν τοποθετηθεί άλλα ειδώλια ταύρων και δύο άβαφοι, μόνωτοι σκύφοι των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 382 β). Στον ίδιο χώρο, αλλά σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο κάτω από το μεγάλο λίθο, βρέθηκε αποθέτης πλαισιωμένος από πλάκες, ο οποίος περιείχε 34 όμοιους μόνωτους σκύφους, άβαφους (Πίν. 382 γ), σχήμα που ούτως ή άλλως κυριαρχεί αριθμητικά, μαζί με τα πυριατήρια, στο ιερό.

6. Ερευνήθηκε η πιθανότητα ύπαρξης χαμηλότερου ανδήρου στο επίπεδο του οδοστρώματος. Αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλικού τοίχου. Τα μέχρι τώρα στοιχεία δείχνουν ότι πρόκειται για ασβεστοκάμινο νεότερης περιόδου. Ο αριθμός των ειδωλίων ταύρων ήταν, όπως συνήθως, πολύ μεγάλος, ξεπερνώντας πλέον τους 1.000 στο σύνολό τους και πάντοτε με τη χαρακτηριστική για το ιερό εμμονή και μονομέρεια στο συγκεκριμένο είδος ειδωλίου.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Χαμαλεύρι

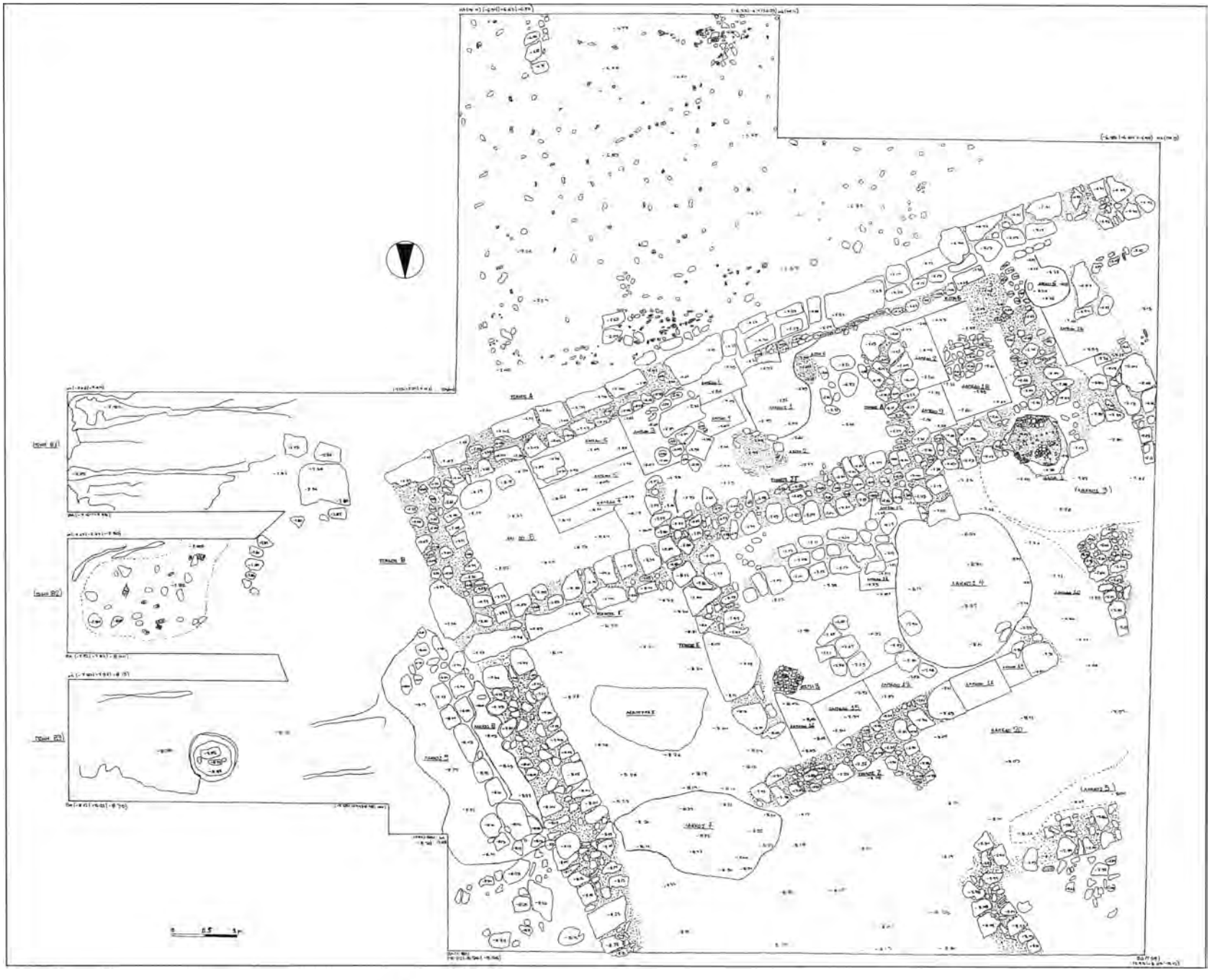
Θέση Βατέ (αγρός Σ. Σταυρουλάκη)

Βρίσκεται στη θέση Βατέ του λόφου της Κακαβέλλας, στα νοτιοανατολικά και σε επαφή με τον αγρό Σ. Στρατιδάκη[14]. Πρόκειται για μεγάλο αγροτεμάχιο, συνολικού εμβαδού 14,5 στρεμμάτων, όπου ο ιδιοκτήτης επιθυμούσε να ανεγείρει τουριστική μονάδα. Είναι διευθετημένο σε τρία επίπεδα και παρουσιάζει έντονη κλίση προς Β. και ΒΑ. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Ε. Καπράνος και οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης και Δ. Φουντεδάκης.

Κατά τις διερευνητικές εργασίες των ετών 1997 και 1998 διανοίχθηκαν 103 τομές. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση οικοδομικών λειψάνων εντοπίστηκε στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, το οποίο ερευνήθηκε διεξοδικότερα με τη δημιουργία τριών ανασκαφικών τομέων και την ενοποίηση τμήματος, διαστ. 16×11 μ. (Σχέδ. 8). Ανασκάφηκαν επτά χώροι (Α-Ζ) με χωμάτινα δάπεδα σε επάλληλες στρώσεις, εστίες κυκλικές και λάκκοι με πλήθος κεραμικής. Αναγνωρίστηκαν τέσσερις κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις που τοποθετούνται χρονολογικά στο διάστημα από τη ΜΜ ΙΙ έως την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο. Μεγάλος είναι ο αριθμός των μικρών ευρημάτων της ανασκαφής (142), ανάμεσα στα οποία διακρίνονται ένας σφραγιδόλιθος, αρκετά πήλινα σφονδύλια και υφαντικά βάρη, χάλκινα αντικείμενα, λεπίδες και φολίδες οψιανού, τμήματα από λίθινα αγγεία και από ειδώλια, καθώς και δύο νομίσματα από το επιφανειακό στρώμα. Περισυνελέγησαν 45 πήλινα αγγεία, κυρίως

13. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 583, Πίν. 168 γ-δ.

14. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 263-264. M. Andreadaki-Vlazaki - H. Papadopoulou, LM IIIA:1 Pottery from Khamalevri, Rethymnon, στο: E. and B. Hallager (επιμ.), *LM III Pottery. Chronology and Terminology, Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, August 12-14, 1994*, Athens 1997, σ. 111-155.

Σχέδ. 8. Νομός Ρεθύμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Βατέ. Αγρός Σ. Σταυρουλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

άωτα κωνικά κύπελλα αλλά και μικρογραφικές πρόχοι, λύχνος και μόνωτα κύπελλα. Η ανασκαφή δεν προχώρησε περισσότερο, διότι η ιδιοκτησία προτάθηκε για απαλλοτρίωση λόγω της σπουδαιότητας των αρχαιολογικών ευρημάτων.

Θέση Κονοστάσι (αγρός Μ. Κυριακόπουλου)

Βρίσκεται στη θέση Κονοστάσι, ακριβώς στα βόρεια του αγρού Σ. Στρατιδάκη, όπου το 1996 εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα των ΜΜ χρόνων και στη συνέχεια άρχισε η ανασκαφή τους[15]. Πρόκειται για αγροτεμάχιο έκτασης 7 στρεμμάτων περίπου, όπου ο ιδιοκτήτης ξερίζωσε τα παλιά, αιωνόβια ελαιόδενδρα και φύτεψε νέα χωρίς την απαραίτητη έγκριση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Έγινε διακοπή εργασιών και ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα με σκοπό τον εντοπισμό και τη διάσωση των αρχαιοτήτων, καθώς και τη διαπίστωση του μεγέθους της καταστροφής. Στην έρευνα, που διήρκεσε δύο μήνες, έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Δ. Μυτιληναίου και ο αρχιτεχνίτης Ε. Τσιτσιρίδης. Επίσης τις εργασίες παρακολούθησαν οι φοιτητές Θ. Τσέλιος, Α. Αβέρωφ, Μ. Αντωνοπούλου, Ι. Δαμανάκη, Χ. Κούκη, Κ. Μπούτου και η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Α. Γρηγοράκη.

Ανοίχθηκαν 10 τάφροι, διαστ. 4×3 μ., στο νότιο τμήμα του αγρού, ακριβώς βόρεια του οικοδομήματος στον αγρό Σ. Στρατιδάκη. Η έρευνα έφερε στο φως τη συνέχεια του παραπάνω συγκροτήματος: αποσπασματικά λίθινα θεμέλια 11 τοίχων σχηματίζουν τμήματα εννέα χώρων με δάπεδα από χτυπητή γη (Σχέδ. 9). Τα παραπάνω χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΒ φάση. Τα θεμέλια των τοίχων είναι χτισμένα με αργούς λίθους, ενώ όπου σώζονται βάσεις παραστάδων θυραίων ανοιγμάτων, αυτές είναι κατασκευασμένες από μεγάλους πλακοειδείς λίθους. Δοκιμαστική τομή μέσα στο δάπεδο 1, στο χώρο μεταξύ των τοίχων 1 και 11, έδειξε ότι βαθύτερα σώζονται τα θεμέλια παλαιότερου οικοδομήματος (δάπεδο 10), περισσότερο επιμελημένου κατασκευαστικά (Πίν. 383 α). Το πρώτο αυτό οικοδόμημα ανήκει στη ΜΜ ΙΑ φάση και δέχθηκε μετασκευές στην επόμενη ΜΜ ΙΒ φάση.

Από τα επιφανειακά στρώματα περισυνελέγη λίγη κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΓ1 φάσης, καθώς και των ιστορικών χρόνων. Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται λίθινα τριβεία και τριπτήρες, λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού και τμήματα λίθινων αγγείων.

Κατά μήκος του ανατολικού τμήματος του ανεσκαμμένου χώρου είναι ορατά τα ίχνη του ισοπεδωμένου βράχου και της διαμόρφωσης ιδιαίτερου λαξεύματος για την καλύτερη θεμελίωση και σταθερότερη «τοποθέτηση» του ΜΜ Ι κτιρίου. Πρόκειται για χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρχιτεκτονικής των χρόνων αυτών στην περιοχή, όπως παρατηρείται και στο σύγχρονο κτίριο του Τζαμπακά (αγρός Γ. Ζαχαράκη)[16]. Όποιο κενό παρέμενε ανάμεσα στο λαξευμένο βράχο και τους τοίχους του κτιρίου γέμιζε με χαλαρό χώμα, λίθους και κεραμική (λάκκος Β). Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ίδιος ο βράχος έχει χρησιμοποιηθεί ως θεμέλιο για τη στήριξη της ανωδομής.

Σε τρεις περιπτώσεις (δωμάτιο Α, ο εκτενής εργαστηριακός και βοηθητικός χώρος στα βόρειά του και ο χώρος μεταξύ των τοίχων 7 και 10) εντοπίστηκε και ανασκάφηκε στρώμα καταστροφής πάνω στα αντίστοιχα δάπεδα, το οποίο περιείχε πεσμένους λίθους και άφθονη κεραμική. Στο δωμάτιο Α ήλθαν στο φως, διασκορπισμένα πάνω στο χωμάτινο δάπεδο 4 και σπασμένα, δέκα πήλινα αγγεία (Α1-10). Σε αυτά περιλαμβάνονται μαγειρικά σκεύη, κυρίως χύτρες, γεφυρόστομη πρόχους (Α4), άωτο κωνικό κύπελλο (Α6) και πύραυνο (Α8). Από τον ίδιο χώρο περισυνελέγη λίθινος τριπτήρας (ΜΕ 6), δύο τμήματα λίθινων αγγείων (ΜΕ 4 και 5), καθώς και μικρές ασβεστολιθικές, εύθρυπτες πλάκες, ίσως πεσμένες από την οροφή.

Στα βόρεια του δωματίου Α αποκαλύφθηκε εκτενής χώρος με δάπεδο από χτυπητή γη (δάπεδο 5), ο οποίος ίσως ήταν εν μέρει αστέγαστος και στον οποίο βρέθηκαν: μεγάλο τριβείο (ΜΕ 35), τέσσερις λεπίδες οψιανού (ΜΕ 8, 9, 33, 36) και πιθοστάτης, αποτελούμενος από πλάκες σε κυκλική διάταξη και με σπασμένα τμήματα πίθου κατά χώραν.

Ο χώρος μεταξύ των τοίχων 7 και 10 (Πίν. 383 β) είναι επίσης στρωμένος με δάπεδο από χτυπητή γη (δάπεδο 7), πάνω στο οποίο υπήρχε παχύ στρώμα καταστροφής με πεσμένους λίθους, σκόρπιες μικρές σχιστολιθικές πλάκες και σπασμένα αγγεία, συγκεντρωμένα κυρίως κατά μήκος του ανατολικού τμήματος του χώρου (Πίν. 383 γ). Τα αγγεία, 31 στον αριθμό, είναι κατασκευασμένα από χονδροειδή και εύθρυπτο πηλό και είναι κακοψημένα (Α11-41). Τα περισσότερα είναι άωτα κωνικά κύπελλα, ενώ δεν απουσιάζουν και τα χρηστικά και μαγειρικά σκεύη. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται αρκετές λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 11,12,15-20, 23, 24, 34), λίθινο τριβείο (ΜΕ 21), κομμάτι ελαφρόπετρας (ΜΕ 25) και τρία θαλάσσια όστρεα.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

15. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1038. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 8 (2000-2001), σ. 299-300.

16. M. Andreadaki-Vlasaki, Craftsmanship at MM Khamalevri in Rethymnon, *TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 16, Liège 1997, σ. 38, πίν. Χ.

Σχέδ. 9. Νομός Ρεθύθμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Κονοστάσι. Αγρός Μ. Κυριακόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Θέση Γρολάδες (αγρός Ν. Αγαθαγγέλου)

Η έρευνα στον παραπάνω αγρό στη θέση Γρολάδες της Κοινότητας Χαμαλευρίου επικεντρώθηκε φέτος[17] στην ανασκαφή των Τάφρων 4 και 5 και των επεκτάσεών τους. Σε πρώτη φάση ολοκληρώθηκε η καθαίρεση του λιθοσωρού, η οποία αποκάλυψε στις Τάφρους 4 και 5 τη συνέχεια του Τ5 προς Δ. Ο Τ5 καταλήγει στο βόρειο όριο της ημικυκλικής κατασκευής, που είχε αποκαλυφθεί το 1996. Η ανασκαφή σε αυτό το σημείο αποκάλυψε ότι η ημικυκλική κατασκευή είναι η ανώτερη σωζόμενη βαθμίδα κλιμακοστασίου. Το κλιμακοστάσιο αυτό βρίσκεται νότια και σε επαφή με τον Τ5 και εδράζεται στο φυσικό βράχο (μαργαϊκό ασβεστόλιθο) και μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφθεί οκτώ βαθμίδες. Ο Τ7, που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι καταλήγει επίσης στο βόρειο όριο της προαναφερόμενης βαθμίδας. Με την ολοκλήρωση της αφαίρεσης του λιθοσωρού βρέθηκε εντός της Τάφρου 5 ένας ακόμη τοίχος (Τ9) αντίστοιχης τοιχοδομίας με τους υπόλοιπους και με κατεύθυνση σχεδόν Β.-Ν. Ο Τ9 γωνιάζει με τον Τ8, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί πέρυσι, και μαζί με τον Τ7 συνιστούν το χώρο 2, που έχει τριγωνική κάτοψη και βρέθηκε γεμάτος με πεσμένους λίθους. Παρόλο που οι χώροι 1 και 2 φαίνεται ότι ανήκουν στο ίδιο κτίριο, οι τοίχοι τους δεν έχουν την ίδια κατεύθυνση. Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής προέκυψε από το χώρο του κλιμακοστασίου και ανατολικά του Τ5 και ανήκει στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΕΥΑ ΤΕΓΟΥ

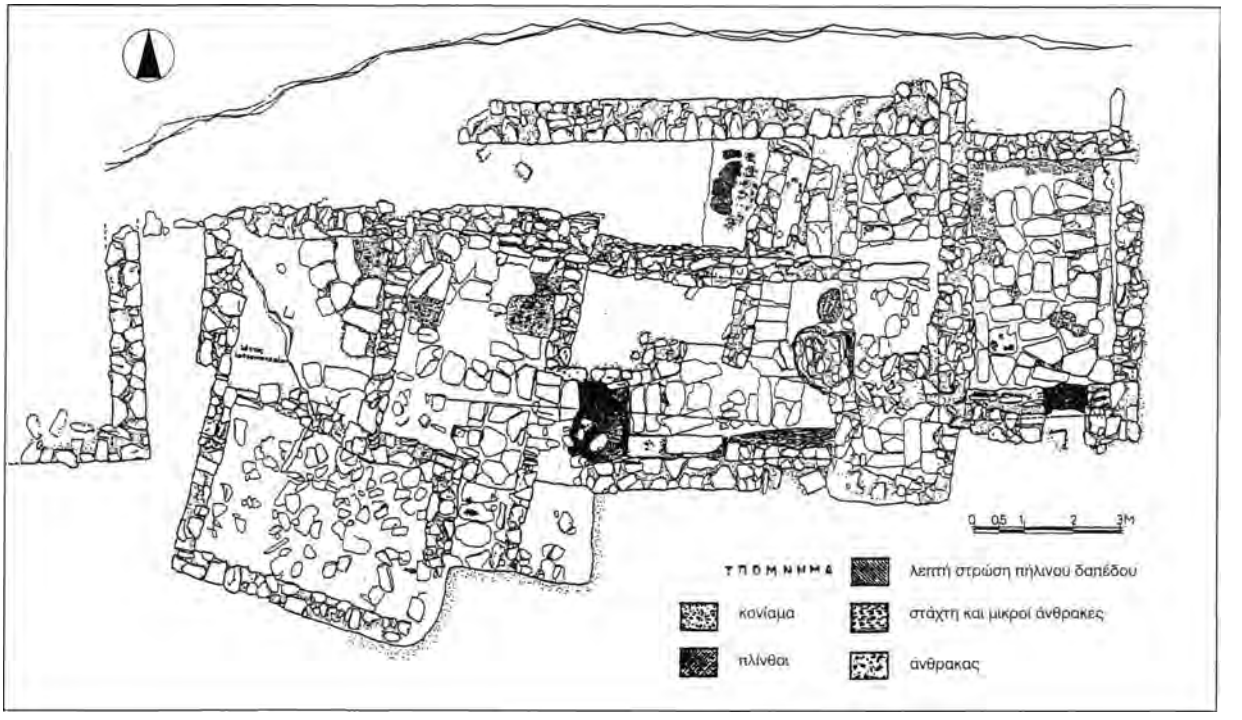
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Πέρα Γαληνοί

Η ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο των Πέρα Γαληνών Μυλοποτάμου Ρεθύμνου συνεχίστηκε ως συστηματική κατά το 1998, από 5 Ιουνίου έως 10 Ιουλίου, προκειμένου να ολοκληρωθεί η έρευνα του κτιρίου που είχε ήδη αρχίσει να ανασκάπτεται κατά τις δύο προηγούμενες περιόδους με σημαντικά ευρήματα. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Ν. Λιανέρης.

Με τη συνέχιση της ανασκαφής στις ήδη υπάρχουσες οκτώ τομές και την επέκταση ορισμένων σε σημεία απαραίτητα για τη συμπλήρωση της κάτοψης (Σχέδ. 10) οι χώροι από Δ. προς Α. έχουν ως εξής: Δίπλα σε έναν επιμήκη χώρο, που η λειτουργία του θα προσδιοριστεί με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του, σχηματίζονται δύο δωμάτια πλακόστρωτα, ένα τραπεζιόσχημο και ένα ορθογώνιο, καθώς και τρίτο κατά μήκος της νότιας πλευράς τους, το οποίο δεν ανασκάφηκε πλήρως. Στη νοτιοανατολική γωνία του ορθογώνιου δωματίου, στο κέντρο του οποίου ο σεισμός έχει προκαλέσει εγκάρσιο έντονο ρήγμα στο δάπεδο, σχηματίζεται είσοδος προς Ν. με στενό πλακόστρωτο προθάλαμο, ενώ λίγο βορειότερα στην ανατολική πλευρά ανοίγεται άλλος διάδρομος, με κατεύθυνση Δ.-Α., πλακόστρωτος, με κτιστό θρανίο κατά μήκος του νότιου τοίχου και κλίμακα με τέσσερις βαθμίδες στο βορειοανατολικό άκρο του (Πίν. 384 α). Αυτή οδηγεί στον επιμήκη, επικλινή χώρο, με προσανατολισμό Β.-Ν., ο οποίος, διαμορφωμένος σε επίπεδα με κλίμακες και πλακόστρωτα, φαίνεται πως λειτουργούσε ως χώρος πρόσβασης, επικοινωνίας και σύνδεσης διαφόρων χώρων και επιπέδων μεταξύ τους. Στο χώρο αυτό η ανασκαφή προχώρησε στα δύο άκρα, βόρειο και νότιο, όπου αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο και οι δύο βαθμίδες μιας σκάλας, με κατεύθυνση προς Α. στα νότια. Στο ενδιάμεσο, όπου είχαν ήδη αποκαλυφθεί βαθμίδες και πλακόστρωτο, η ανασκαφή για λόγους στατικούς δεν προχώρησε, λόγω της έντονης κλίσης προς Δ. που παρουσιάζει σε αυτό το σημείο ο τοίχος του παρακείμενου δωματίου. Στο δωμάτιο αυτό που επικοινωνούσε με τον κλιμακωτό χώρο με άνοιγμα κλεισμένο σε μεταγενέστερη φάση, τα ευρήματα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα: Τοίχοι που φθάνουν σε ύψος έως και 2,20 μ. και διατηρούν κατά τόπους το κονίαμα, ένα ιδιαίτερα καλοφτιαγμένο πλακόστρωτο δάπεδο (Πίν. 384 β) και μια σειρά σημαντικών κινητών ευρημάτων προερχόμενων, όπως φαίνεται, από τον όροφο όπως: τρεις λίθινες τράπεζες προσφορών (Πίν. 385 α), μία από κονίαμα, λίθινα αγγεία (Πίν. 385 β) και άφθονα χρωματιστά κονιάματα με γεωμετρικά σχέδια και απομίμηση φλεβώσεων πλακών ορθομαρμάρωσης (Πίν. 385 γ). Η κεραμική, περιορισμένη, περιλαμβάνει καδόσχημα αγγεία, θραύσματα καμαραϊκών κυπέλλων και άωτων κωνικών κυπέλλων, τα οποία εντοπίζονται σε όλες τις τομές και σε ορισμένες σε μεγάλη αφθονία. Τα ευρήματα αυτά φανερώνουν τον ιερό, πιθανότατα, χαρακτήρα του χώρου, για τον οποίο υπήρχαν ενδείξεις ήδη από τις προηγούμενες περιόδους κατά την ανασκαφή τού προς Δ. κλιμακωτού χώρου που έδωσε ανάλογα ευρήματα (χρωματιστά κονιάματα, λίθινα αγγεία, λίθινη τράπεζα προσφορών, τρίτωνα, κωνικά κύπελλα κ.ά.) και με τον οποίο εξάλλου υπήρχε επικοινωνία. Επικοινωνία υπήρχε και προς Ν. με άνοιγμα στο νότιο τοίχο, το οποίο κλείστηκε μεταγενέστερα με πλίνθους. Ένα τρίτο άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο παρέμεινε προφανώς σε λειτουργία μέχρι τέλους και δείχνει την προς Α. προέκταση και συνέχεια του δωματίου. Η έρευνα συνεπώς του χώρου αυτού με τον ιερό χαρα-

17. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1039.

Σχέδ. 10. Νομός Ρεθύμνου. Πέρα Γαληνοί. Κάτοψη της ανασκαφής.

κτήρα είναι σε εξέλιξη και πρόκειται να ολοκληρωθεί στις αμέσως προσεχείς περιόδους.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ - ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

Μελιδόνι

Λόφος Κοφινάς (αγρός Α. Γεραρχάκη)

Στο διάστημα από 18 έως 24 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε η ανασκαφή ΥΜ ΙΙΙ τάφου στον παραπάνω αγρό, στο λόφο Κοφινάς κτηματικής περιφέρειας Μελιδονίου.

Ο τάφος βρίσκεται στη δυτική πλαγιά του λόφου Κοφινάς, σε θέση άγνωστη έως τώρα. Αποκαλύφθηκε και εν μέρει καταστράφηκε από εργασίες εκρίζωσης παλαιών ελαιόδεντρων και διαπλάτυνσης του πλατώματος κάτω από την κορυφή του λόφου. Τον τάφο μάς υπέδειξε ο ιδιοκτήτης του αγρού.

Πρόκειται για τάφο θαλαμωτό λαξευμένο στο μαλακό ασβεστόλιθο. Έχει κάτοψη σχήματος περίπου παραλληλόγραμμου, με ελαφρώς ακανόνιστες πλευρές. Η είσοδος βρισκόταν στη δυτική του πλευρά, έκκεντρα διανοιγμένη, προς Ν. Σωζόταν η κατώτερη σειρά των λίθων του φράγματος και μέρος της δεύτερης (μέγ. ύψ. 0,35 μ.). Από το δρόμο του τάφου βρέθηκε μόνον η αρχή: στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν ίχνη από τα δόντια του εκσκαφέα, που κατέστρεψε ολοκληρωτικά ό,τι είχε απομείνει από το δρόμο, ύστερα από τη μακροχρόνια καλλιέργεια της πεζούλας. Φαίνεται πάντως ότι ο δρόμος βρισκόταν σε επίπεδο ψηλότερο από τον τάφο και ήταν κατηφορικός προς το θάλαμο. Ο τάφος βρέθηκε γεμάτος χώμα, πράγμα που οφείλεται στην κατάρρευση της οροφής του. Μία πήλινη σαρκοφάγος (Π 23723) βρέθηκε στη θέση της, στο βόρειο μέρος του τάφου (Πίν. 386 α). Ανήκει στον τύπο των κιβωτιόσχημων με σαμαρωτό κάλυμμα και είναι διακοσμημένη σε όλες τις πλευρές της με γραμμικά μοτίβα, διευθετημένα σε «μετόπες». Η αναμόχλευση στο εσωτερικό της λάρνακας δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών στοιχείων σχετικά με τον αριθμό των ταφών σε αυτή. Ο τάφος πάντως περιείχε μία ακόμη παλαιότερη ταφή: μετά την αφαίρεση της λάρνακας εντοπίστηκαν κάτω από αυτή οστά που πιθανώς ανήκουν σε ανακομιδή.

Στον τάφο βρέθηκαν δέκα αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία είχαν τοποθετηθεί γύρω και κάτω από τη λάρνακα (Πίν. 386 β-γ). Συγκεκριμένα βρέθηκαν: ψευδόστομος αμφορέας (Π 23713), διακοσμημένος με σύστημα ταινιών στο σώμα, αμφορίσκος (Π 23714) με εξίτηλη διακόσμηση λευκού χρώματος, μόνωτο κύπελλο (Π 23715) ολόβαφο, πύραυνο (Π 23716), που περισυνελέγη σε δύο τμή-

ματα, μόνωτο κύπελλο με πόδι (Π 23717), κύλικα με χαμηλό στέλεχος (Π 23718), άωτο κωνικό κύπελλο (Π 23719), μικρός κάλαθος (Π 23720), ραμφόστομη πρόχους (Π 23721) ολόβαφη, με στιλβωτή επιφάνεια, ψευδόστομος αμφορίσκος (Π 23722) με διακόσμηση δικτυωτού στο ανώτερο μέρος του σώματος και πυκνών στιγμών στη ζώνη των λαβών. Ο αμφορίσκος ήταν το μόνο αγγείο του τάφου που βρέθηκε στο νότιο τμήμα του, κοντά σε δύο χάλκινα αντικείμενα, ένα μικρό εγχειρίδιο (Μ 3383) και έναν ξυρό (Μ 3384).

Τόσο ο τύπος του τάφου όσο και το περιεχόμενό του οδηγούν σε χρονολόγησή του στα ΥΜ ΙΙΙ χρόνια και ειδικότερα στην ΥΜ ΙΙΙΑ2, στην οποία ανάγονται όλα τα αγγεία, εκτός ίσως από τη ραμφόστομη πρόχου που μοιάζει πρωιμότερη (ΥΜ ΙΙΙ Α1).

ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

Αξός

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού Ρεθύμνου-Ανωγείων, εντός του αγρού Καμαρίτη, στη θέση Αμμουδάρα της Κοινότητας Αξού και σε απόσταση 600 μ. περίπου από το κέντρο του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος στη νότια παρειά του δρόμου και σε ύψος 4 μ. περίπου από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ο τάφος είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και το βορειοδυτικό τμήμα του είχε καταστραφεί από τις εκσκαφές. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε ότι ο κεραμοσκεπής τάφος, κατασκευασμένος από τέσσερις κεραμίδες, ήταν προσαρμοσμένος σε επιμήκη λάκκο, σκαμμένο στο φυσικό βράχο, το μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Ο νεκρός κείτονταν στο έδαφος σε ύπτια στάση. Η κεφαλή του βρισκόταν στο νοτιοανατολικό άκρο του τάφου και ήταν στραμμένη προς Α. Από το σκελετό βρέθηκαν στη θέση τους μόνο το τμήμα από την κεφαλή έως το θώρακα και τα δύο οστά της αριστερής κνήμης. Μέσα στο στόμα του νεκρού ήταν τοποθετημένο το χαρώνειο νόμισμα, που είναι και το μοναδικό εύρημα της ανασκαφής. Το χάλκινο νόμισμα είναι άσσος της Κνωσού, ως ρωμαϊκής αποικίας στο όνομα του Κλαύδιου Α΄ (41-54 μ.Χ.) και της Μεσσαλίνας, χρονολογείται στο διάστημα 41-48 μ.Χ. και αποτελεί το terminus ante quem του τάφου. Η καλή κατάσταση διατήρησης του νομίσματος δηλώνει ότι κατά πάσαν πιθανότητα δεν υπάρχει μεγάλη χρονική διαφορά από την κοπή του νομίσματος έως το χρόνο του ενταφιασμού. Κατά συνέπεια και η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αι. μ.Χ. Τέλος, σημειώνεται ότι το περιβάλλον του τάφου αλλοιώθηκε μετά τον ενταφιασμό από κατολισθήσεις βράχων, φαινόμενο σύνηθες για την Αξό.

Κατά τις αυτές εργασίες αποκαλύφθηκε στη νότια παρειά του δρόμου, στη θέση Ελληνόσπιτα και σε απόσταση 400 μ. περίπου από το κέντρο του σύγχρονου οικισμού, πήλινο ειδώλιο αλόγου γεωμετρικών χρόνων.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΜΑΡΙΟΥ

Παντάνασσα

Θέση Ερημοκλησιές (αγρός Ν. Πολιτάκη)

Φέτος ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα στον παραπάνω αγρό στη θέση Ερημοκλησιές, στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του Βενίου, της Κοινότητας Παντάνασσας, όπου το 1995 είχε ανασκαφεί μικρός θολωτός τάφος των ύστερων υπομινωικών χρόνων. Η άροση που είχε πραγματοποιηθεί στον αγρό έφερε στην επιφάνεια αρχαιολογικά λείψανα, και κυρίως κεραμική. Για το λόγο αυτό σε δύο σημεία, όπου η πυκνότητα των αρχαιολογικών λειψάνων ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, ορίστηκαν δύο τάφροι: Τάφρος 1, διαστ. 4×4 μ., στο κέντρο περίπου του αγρού, και τάφρος 2, διαστ. 4×6 μ., στο δυτικό τμήμα του. Η ανασκαφή αποκάλυψε στην τάφρο 1, μετά την αφαίρεση του πρώτου στρώματος, που εμφάνιζε ιδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση λίθων, έναν εγχυτρισμό και μία πυρά νοτιοανατολικά του και σχεδόν σε επαφή με αυτόν. Ο πιθαμφορέας, που χρησιμοποιήθηκε για τον εγχυτρισμό, ήταν τοποθετημένος σε αβαθή λάκκο, που ανοίχθηκε για το σκοπό αυτό και είχε το στόμιό του προς Ν. Στην περιφέρειά του ήταν τοποθετημένοι λίθοι. Κοντά στο κάτω τμήμα του βορειοδυτικού τοιχώματος του πιθαμφορέα βρέθηκαν ένα θήλαστρο και δύο μικρές οινοχόες. Η ανασκαφή της πυράς δεν απέδωσε κάποια ευρήματα πλην ελαχίστων οστράκων. Είχε δε μέγιστο μήκος 0,90 και μέγιστο πλάτος 0,57 μ. με σχεδόν ελλειψοειδές περίγραμμα, που το νότιο τμήμα του όριζαν μικροί λίθοι. Από την κεραμική η ταφή αυτή χρονολογείται στην ΠΓ εποχή. Στο υπόλοιπο δυτικό μισό τμήμα της τάφρου έχουν αποκαλυφθεί λίθοι, εκ των οποίων κάποιοι βρίσκονται κατά χώραν. Απαιτείται όμως επέκταση της τάφρου προς Β. και Δ., προκειμένου να διαπιστωθεί αν ανήκουν σε κάποια κατασκευή.

Στην τάφρο 2 και σχεδόν σε όλο το βόρειο μισό τμήμα της αποκαλύφθηκαν λίθοι, που βρίσκονται κατά χώραν και των οποίων το ανατολικό όριο ορίζει καλοδουλεμένος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Ανατολικά του τοίχου αυτού και επί των λίθων αποκαλύφθηκε επιφάνεια πυράς. Σε επέκταση της τάφρου προς Β. φάνηκε η συνέχεια του τοίχου, προς το παρόν όμως παραμένει αδιευκρίνιστο το είδος της κατασκευής στην οποία ανήκει, καθώς δεν έχει αποκαλυφθεί συνολικά.

Από τον ίδιο αγρό περισυνελέγη ως επιφανειακό εύρημα το πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Η στήλη αυτή φέρει διακόσμηση σχηματοποιημένου πτηνού σε πρόστυπο ανάγλυφο στη μία στενή πλευρά, ενώ στη μία πλατιά πλευρά εγχάρακτη διακόσμηση, από την οποία σώζονται δύο ρόδακες και μία τεθλασμένη γραμμή κατά μήκος των ακμών ως τελείωμα. Πρόκειται για πολύ αξιόλογο εύρημα, καθώς οι επιτύμβιες στήλες της περιόδου είναι εξαιρετικά σπάνιες. Για το λόγο αυτό και δεδομένου ότι πρόκειται για επιφανειακό εύρημα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι διαθέτουμε πολύ λίγα στοιχεία για το νεκροταφείο αυτό της πρώιμης εποχής του Σιδήρου δεν μπορεί να προταθεί προς το παρόν ακριβής χρονολόγηση του ευρήματος.

ΕΥΑ ΤΕΓΟΥ

Αποδούλου

Θέση Μάντρες (αγρός Φ. Φουντουλάκη)

Σύντομη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1998 στον παραπάνω αγρό στη θέση Μάντρες της Κοινότητας Αποδούλου (Δήμος Κουρητών). Ο αγρός απέχει 500 μ. περίπου προς Ν. (σε ευθεία) από τον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο στο Καστρί Αποδούλου (ΦΕΚ 527/Β/24-8-67: αρχαιολογικός χώρος και ιστορικό διατηρητέο μνημείο, τα ερείπια ελληνορωμαϊκής πόλης επί του λόφου Καστρί περί τα 4 χλμ. προς ΝΔ. της Κοινότητας Αποδούλου Αμαρίου). Η θέση εντοπίστηκε μετά από εργασίες αποχωμάτωσης με μηχανικό εκσκαφέα, οι οποίες προκάλεσαν καταστροφές στους υπάρχοντες αρχαίους τάφους.

Συνολικά στην ιδιοκτησία Φουντουλάκη ανασκάφηκαν τέσσερις τάφοι: τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι και ένας πολύ κατεστραμμένος κεραμοσκεπής. Όλοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι κιβωτιόσχημοι είναι κατασκευασμένοι από αδρά εργασμένους ή ακατέργαστους σχιστόλιθους με συνεκτικό κονίαμα. Ο κιβωτιόσχημος αριθ. 1 έδωσε δύο φάσεις χρήσης, με τη μεταγενέστερη ταφή τοποθετημένη πάνω στην κάλυψη του τάφου και πρόχειρα καλυμμένη. Όλοι οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με την κεφαλή στα δυτικά, σε εκτεταμένη στάση.

Οι τάφοι βρέθηκαν παντελώς ακτέριστοι, αν και ασύλητοι, έτσι ώστε να μην έχουμε στοιχεία για την ακριβή χρονολόγησή τους. Από τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά ανάγονται στην εποχή της Ρωμαιοκρατίας. Από το ίδιο νεκροταφείο προέρχεται επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση άνδρα (ΑΚΜ Ρεθύμνου 182), επαρχιακής τέχνης, που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Ομοίως, επιτύμβια στήλη πιθανώς του 1ου αι. π.Χ.[18].

ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

18. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 141-160. *SEG* 23 (1968), σ. 578.

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου και Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας

Στα παραπάνω αρχαιολογικά μουσεία έγιναν μικρής κλίμακας εργασίες συντήρησης των κτιρίων, σε νέες δε μισθωμένες αποθήκες στον Άγιο Νικόλαο και στη Σητεία μεταφέρθηκαν και οργανώθηκαν τα προς φύλαξη αρχαία.

Στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου προστέθηκαν οι τέσσερις λάρνακες από τους υστερομινωικούς τάφους της Γρα Λυγιάς Ιεράπετρας[1] και της Κριτσάς Μιραμπέλλου, σε νέα δε προθήκη τοποθετήθηκαν τρεις επάλληλες ταφές του 1ου αι. μ.Χ., προερχόμενες από το ελληνιστικό-ρωμαϊκό νεκροταφείο της πόλης του Αγίου Νικολάου.

Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας ολοκληρώθηκε η αντικατάσταση των παλαιών προθηκών με νέες και ξεκίνησε η τοποθέτηση σε αυτές των παλαιών αλλά και νέων εκθεμάτων[2]. Από την αποθήκη του Μουσείου Αγίου Νικολάου μεταφέρθηκε στη συλλογή μέρος των ευρημάτων από την ανασκαφή του πρωτομινωικού οικισμού Φούρνου Κορυφής Μύρτου[3], που διοικητικά ανήκει στο Δήμο Ιεράπετρας, και τοποθετήθηκε σε δύο νέες προθήκες. Τα εκθέματα, κυρίως αγγεία, είναι αντιπροσωπευτικά των σημαντικότερων ρυθμών της πρωτομινωικής περιόδου, Βασιλικής και Κουμάσας / Μύρτου, καθώς και των χαρακτηριστικότερων σχημάτων. Μια τρίτη προθήκη φιλοξενεί ευρήματα από τις πρόσφατες ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στο Καβούσι Ιεράπετρας, δύο ειδώλια της μινωικής «θεάς με υψωμένα χέρια» και λατρευτικά σκεύη, πήλινο σωλήνα με οφιοειδείς λαβές, κάλαθο με κέρατα καθοσιώσεως και δύο πήλινους αναθηματικούς πίνακες, που βρέθηκαν στο ιερό της στη θέση Βροντάς.

Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης έγινε συντήρηση του κτιρίου με δαπάνη του Δήμου Νεάπολης και οργανώθηκε η αίθουσα γλυπτών. Για την αίθουσα κεραμικής έγινε προμήθεια νέων προθηκών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Άγιος Νικόλαος

Θέση Σταυρός

Στην παραπάνω θέση, στην είσοδο της πόλης του Αγίου Νικολάου (αρχαία Καμάρα), όπου παλαιότερα είχε εντοπιστεί και ανασκαφεί το αρχαίο νεκροταφείο[4], επιδιώξαμε, με την ευκαιρία των εργασιών του δήμου για τη διαμόρφωση της οδού και της εισόδου της πόλης στο σημείο αυτό, να ερευνήσουμε το χώρο, πριν αυτός παραχωρηθεί προς χρήση. Παράλληλα προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα όρια του νεκροταφείου προς Α. Έτσι ανασκάψαμε μία επιμήκη τομή κατά μήκος και ανατολικά της οδού Κ. Καραμανλή[5]. Αποδείχθηκε, χωρίς πλέον καμιά αμφιβολία, ότι το νεκροταφείο όχι μόνον εκτείνεται κάτω από όλο το κατάστρωμα του δρόμου, αλλά και πέρα από αυτό, χωρίς ωστόσο να εντοπιστούν τα όριά του.

Από την επίχωση του χώρου και μέχρι το βάθος των 0,80 μ. περισυνελέγησαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών και ενετικών χρόνων και τμήματα οψιανών. Σε βαθύτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν λιθοσωροί από κατεστραμμένους κτιστούς τάφους και δύο τάφοι με προσανατολισμό από Β. προς Ν.

Ο ένας από τους δύο τάφους ήταν απλός λακκοειδής και χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ενός νεκρού. Το μοναδικό εύρημα του τάφου ήταν ένα ασημένιο νόμισμα, ο χαρώνειος οβολός, πεσμένο κάτω από το σαγόνι και στο ύψος της αριστερής κλείδας του νεκρού.

---

1. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 602-604· 53 (1998): Μελέτες, σ. 25-88.

2. Η επανέκθεση των αρχαίων έγινε με τη συνεργασία του συντηρητή του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου Α. Νικάκη.

3. P. Warren, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete*, London 1972.

4. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 563· 44 (1989): Χρονικά, σ. 461· 45 (1990): Χρονικά, σ. 452-453· 48 (1993): Χρονικά, σ. 496-498.

5. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Μ. Χατζηπαναγιώτη και ο συντηρητής αρχαιοτήτων Α. Νικάκης.

Ο άλλος, πιθανώς νεότερος του προηγούμενου, βρέθηκε αμέσως ανατολικά του. Πάνω από αυτόν είχε διανοιχθεί παλαιότερα η τάφρος για το δίκτυο του ΟΤΕ, χωρίς ευτυχώς να τον καταστρέψει, αφού βρίσκονταν σε μεγαλύτερο βάθος. Ο τάφος ανήκε στον τύπο των συνηθισμένων για την περιοχή κεραμοσκεπών. Τρία ζεύγη μεγάλων στρωτήρων κορινθιακού τύπου σχημάτιζαν αετωματική στέγη πάνω από το νεκρό καλύπτοντας όλο το σώμα του εκτός από την άκρη των ποδιών. Ο νεκρός τοποθετημένος απευθείας στο χώμα είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. με την κεφαλή του προς Ν. Στην άκρη των ποδιών στα βόρεια βρέθηκαν κατά χώραν δύο σπασμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς, τοποθετημένοι όρθιοι, προφανώς για να μην χυθεί το περιεχόμενό τους. Το εντυπωσιακότερο εύρημα ήταν ένα χάλκινο σύνολο οργάνων για τον καθαρισμό του σώματος, αποτελούμενο από ένα ζεύγος στλεγγίδων περασμένων σε δακτύλιο, στον οποίο ήταν επίσης κρεμασμένος με μια πλεκτή αλυσίδα και κρίκο ένας αμφορίσκος με το πώμα του, όλα σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης[6].

Ιεράπετρα

Έντονη οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται στην πόλη της Ιεράπετρας μετά την ένταξη στο νέο σχέδιο πόλης σημαντικής έκτασης στα δυτικά και βορειοδυτικά του παλαιού σχεδίου. Έτσι συνεχίστηκαν και το 1998 οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες των οικοπέδων ενόψει της ανέγερσης οικοδομών. Στις ανασκαφικές έρευνες της περιοχής της Ιεράπετρας πήρε μέρος η αρχαιολόγος Κ. Ασπραδάκη.

Θέση Βιγλιά (οικόπεδο Γ. Σιγανού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Κωστούλα Αδριανού και στην περιοχή όπου έχει εντοπιστεί και ερευνάται το κέντρο της αρχαίας Ιεράπυτνας[7]. Η σωστική ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε μετά την αποκάλυψη αρχαίων κατά τη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής.

Αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. περίπου αρχαίος πλακόστρωτος δρόμος (Πίν. 387 α), που διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση από Α. προς Δ., πλ. 3-3,20 μ. Από το πλακόστρωτο σωζόταν μέρος μόνον, ενώ στο μεγαλύτερο μήκος του διατηρήθηκε μόνον το υπόστρωμα. Παράλληλα με το δρόμο σε όλο το μήκος του και στα νότιά του εντοπίστηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,60 περίπου και βάθ. 0,50 μ., ο οποίος δεν διατήρησε την κάλυψή του. Βόρεια του δρόμου και παράλληλα με αυτόν εντοπίστηκε τμήμα πήλινου υδαταγωγού που σώθηκε κατά χώραν σε μήκος 2,50 μ.

Στο κέντρο του οικοπέδου η έρευνα δεν είχε αποτελέσματα. Πιθανότατα οι κατασκευές που υπήρχαν εδώ καταστράφηκαν από νεότερες εργασίες. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε λάκκος μπαζωμένος με λίθους και όστρακα. Νότια του δρόμου και στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης τμήμα αρχαίου κτιρίου. Ουσιαστικά πρόκειται για τμήματα τριών τοίχων που σχηματίζουν τις γωνίες δύο δωματίων. Από αυτούς ο ένας με κατεύθυνση από Β. προς Ν., κάθετος προς τον αρχαίο δρόμο, χτισμένος με λαξευμένους αλλά και αργούς λίθους και κονίαμα, σώθηκε σε μήκος 4 μ. Ο δεύτερος ίδιας κατεύθυνσης καθαρίστηκε σε μήκος μόλις 1,80 μ., συνεχίζεται δε κάτω από το κατάστρωμα της οδού Κωστούλα Αδριανού. Ο μικρός και στενός τοίχος που ενώνει τους προηγούμενους ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Στη γωνία που σχημάτιζαν οι δύο τοίχοι βρέθηκε σειρά πέντε οξυπύθμενων αποθηκευτικών αγγείων που έσωζαν μόνον το κάτω μέρος τους περιβαλλόμενο από μικρού μεγέθους λίθους και κονίαμα (Πίν. 387 β). Δεν έγινε φανερό αν τα αγγεία αυτά ήταν βυθισμένα στο δάπεδο του χώρου, το οποίο όμως δεν σώθηκε, ή αν το χτίσιμο αυτό γύρω από τη βάση τους είχε γίνει απλώς για την ασφαλέστερη στήριξή τους.

Από το χώρο της ανασκαφής εκτός από το πλήθος οστράκων συγκεντρώθηκαν εννέα χάλκινα νομίσματα, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, ένας ακέραιος λύχνος και τμήματα άλλων, μία μαρμάρινη βάση κίονα και τμήμα μαρμάρινου χειριού αγάλματος. Ένα σύγχρονο νόμισμα (1966) που βρέθηκε σε βάθος 0,85 μ. αποδεικνύει τη διατάραξη του χώρου στα νεότερα χρόνια.

Θέση Βιγλιά (οικόπεδο Κ. Παγκάλου)

Το παραπάνω οικόπεδο επί της επαρχιακής οδού Ιεράπετρας-Μπραμιανών βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Μ. Λαμπράκη, στο οποίο είχε εντοπιστεί με ανασκαφική έρευνα το 1982 ρωμαϊκό κτίσμα. Στο χώρο αυτόν υπήρχε παλαιότερα θερμοκήπιο, με αποτέλεσμα τα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου και μέχρι το βάθος των 0,60 μ. να βρεθούν διαταραγμένα και μαζί με τα αρχαία όστρακα να συλλέγονται και σύγχρονα αντικείμενα. Το μόνο αξιόλογο εύρημα ήταν ένα χάλκινο δαχτυλίδι.

Σε αυτή την ανασκαφική περίοδο ερευνήθηκαν μέσα στο περίγραμμα της οικοδομής που πρόκειται να ανεγερθεί τρεις τομές, μία στο νοτιοανατολικό όριο, δεύτερη προς το βορειοδυτικό και τρίτη δυτικά της δεύτερης.

6. Πρβλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 527, Πίν. 343 ζ.

7. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 389 κ.ε.· 41 (1986): Χρονικά, σ. 234.

Τομή Α. Στην τομή αυτή εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., λιθόκτιστος με συνδετικό κονίαμα, πλ. 0,60 και ορατού μήκ. 4 μ., χωρίς να διακρίνεται προς το παρόν αν πρόκειται για εξωτερικό ή εσωτερικό τοίχο κτίσματος. Σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων δωματίων, οριζόμενα από δύο τεμνόμενους τοίχους ίδιου πάχους με τον προηγούμενο, χτισμένους με μικρούς λίθους και κονίαμα, που ανήκουν σε παλαιότερη φάση. Από την τομή αυτή συγκεντρώθηκαν πέρα των πολλών οστράκων χρηστικών αγγείων ρωμαϊκής εποχής, τμήματα γυάλινων αγγείων, αρκετά οστά, αποτμήματα μαρμάρου, χάλκινα νομίσματα, ελεφαντοστέινες περόνες, σιδερένια καρφιά, τμήματα λύχνων του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ.

Τομή Β. Σε αυτήν αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου λιθόκτιστο με συνδετικό κονίαμα με κατεύθυνση Β.-Ν., ορατού μήκ. 4 μ. περίπου, που προφανώς συνεχίζεται και έξω από τα όρια της τομής. Κάθετα σε αυτόν προς Δ. σωζόταν τμήμα τοίχου κατεστραμμένου που ανήκει σε παλαιότερη φάση. Η εμφάνιση μικρού τοίχου και τμήματος πλάκας από πωρόλιθο στο δυτικό όριο της τομής επέβαλε τη διεύρυνσή της και έτσι αποκαλύφθηκε τάφος κτιστός πλακοσκεπής (Πίν. 388 α-β). Ο τάφος, εξωτ. διαστ. 2,46×0,86 μ., ήταν χτισμένος με σχεδόν ορθογώνιους λίθους και κονίαμα, ενώ τα κενά ανάμεσα σε αυτούς γέμιζαν με μικρούς λίθους και κεραμίδες. Τα τοιχώματά του εσωτερικά είχαν επένδυση από λεπτές πλάκες γυψόλιθου. Η επικάλυψη του τάφου γινόταν από τρεις ορθογώνιες πλάκες πωρόλιθου σχεδόν ισομεγέθεις. Δίπλα από την κεντρική πλάκα αποκαλύφθηκε σπασμένος πήλινος αμφορέας και όστρακα δύο άλλων αγγείων, μικρό χάλκινο νόμισμα και τμήμα χάλκινης λαβής. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν οι σκελετοί επτά νεκρών με προσανατολισμό από Α. προς Δ. και τις κεφαλές τους στα δυτικά. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν μέσα στον τάφο, παρά ελάχιστα όστρακα, ένα τμήμα σιδερένιου αντικειμένου και χρυσοκλωστές από ύφασμα. Μετά την αφαίρεση των σκελετών από στρώμα χώματος, πάχ. 0,10 μ., συγκεντρώθηκαν ελάχιστα οστά που δεν φαίνεται αν ανήκουν σε αυτούς ή προέρχονται από παλαιότερες ταφές. Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με τέσσερις ορθογώνιες πλάκες από γυψόλιθο με εγκοπές στις μακριές πλευρές τους ίσως για την τοποθέτησή τους (Πίν. 388 β). Άλλες λεπτές κάθετες πλάκες, ύψ. 0,13 μ. περίπου, σε τρεις παράλληλες κατά μήκος σειρές στήριζαν από κάτω τις πλάκες του δαπέδου. Στους δύο χώρους που δημιουργούσαν, η έρευνα δεν απέδωσε παρά ελάχιστα μικρά οστά δαχτύλων και λίγα όστρακα, ίσως πεσμένα από τα κενά που άφηναν μεταξύ τους οι πλάκες του δαπέδου.

Τομή Γ. Σε αυτή την τομή που ανοίχθηκε νότια της τομής Β αποκαλύφθηκαν τοίχοι λιθόκτιστοι με συνδετικό κονίαμα, που ορίζουν τμήματα τεσσάρων δωματίων με τη θύρα εισόδου του ενός, και πιθανώς η νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του κτιρίου (Πίν. 388 γ). Σε κανέναν από τους χώρους δεν αποκαλύφθηκαν ακόμη τα δάπεδα. Πολλά όστρακα, οστά, τμήματα γυάλινων αγγείων, χάλκινη βελόνα και χάλκινα νομίσματα ήταν τα ευρήματα αυτής της τομής.

Η έρευνα διακόπηκε λόγω έλλειψης χρόνου και πιστώσεων για να συνεχιστεί το 1999.

Θέση Βιγλιά (οικόπεδο Γ. Σιγανού)

Βρίσκεται νότια του οικοπέδου Μ. Λαμπράκη και επί της οδού Ιεράπετρας - Μπραμιανών. Στο οικόπεδο αυτό, που είναι ελαιόφυτο, ανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές ανάμεσα στα δέντρα και αφαιρέθηκε μόνον το επιφανειακό στρώμα που περιείχε άφθονη κεραμική και αποτμήματα μαρμάρου. Η έρευνα διακόπηκε χωρίς να ολοκληρωθεί.

Θέση Βιγλιά (αγρός Κ. Δεδελετάκη - Φ. Περαντωνάκη)

Στον αγρό αυτό, που βρίσκεται στον παλαιό επαρχιακό δρόμο Ιεράπετρας - Γρα Λυγιάς, διενεργήθηκε μικρής κλίμακας δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Οι περισσότερες τομές δεν απέδωσαν ευρήματα πέρα από σημαντική ποσότητα οστράκων στο επιφανειακό στρώμα, τμήμα τοίχου αντισήριξης σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του αγρού και την υποθεμελίωση άλλου τοίχου σε μήκος 4 μ. περίπου. Το σημαντικότερο κτίσμα που εντοπίστηκε ήταν η εξωτερική γωνία ενός κτιρίου με λιθόκτιστους τοίχους που στο καλύτερα διατηρημένο σημείο τους σώζονται σε ύψος 0,50 μ. Το κτίσμα φαίνεται να συνεχίζεται στον όμορο αγρό.

Θέση Παραμυθιάς (οικόπεδο νέου Λυκείου Ιεράπετρας)

Βόρεια της πόλης της Ιεράπετρας και σε έκταση που εντάχθηκε στο Νέο Σχέδιο Πόλης εντοπίστηκε και άρχισε από το 1997 να ερευνάται το νεκροταφείο της αρχαίας Ιεράπυτνας. Τον προηγούμενο χρόνο στην περιοχή αυτή είχαν ερευνηθεί 62 τάφοι, από τους οποίους οι 43 βρέθηκαν στο οικόπεδο του νέου λυκείου της πόλης. Το 1998 συνεχίστηκε η έρευνα στο τμήμα του οικοπέδου ανατολικά των κτιρίων του σχολικού συγκροτήματος που προορίζεται για την επέκτασή τους. Η έρευνα έγινε με δαπάνη της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λασιθίου. Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων συγκεντρώθηκε από όλη την έκταση που ερευνήθηκε χωρίς κανένα άλλο ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα.

Εντοπίστηκε ένας μόνον κτιστός τάφος (Πίν. 389 α), διαστ. 0,95×2,10 μ., που είχε προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Ήταν χτισμένος με λαξευμένους αλλά και αργούς λίθους, μικρά κομμάτια κεραμίδων σφηνωμένα ανάμεσά τους και κονίαμα. Τον τάφο κάλυπταν τρεις λεπτές

γυψολιθικές πλάκες και μία μεγαλύτερη από πωρόλιθο. Τα κενά ανάμεσα στις καλυπτήριες είχαν κλειστεί με κονίαμα, ενώ πάνω από αυτές είχαν συσσωρευθεί αργοί λίθοι και μεγάλα κομμάτια κεραμίδων. Ο τάφος περιείχε τους σκελετούς δύο νεκρών, από τους οποίους ο ένας, της παλαιότερης ταφής, είχε απωθηθεί στο βορειότερο άκρο του τάφου. Δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα μέσα στον τάφο ή γύρω από αυτόν, πλην ενός χάλκινου νομίσματος που περισυνελέγη στα νοτιοδυτικά του τάφου.

Θέση Παραμυθιάς (οικόπεδο Τσολακάκη)

Το ακίνητο Τσολακάκη βρίσκεται μεταξύ του οικοπέδου του νέου Λυκείου Ιεράπετρας και του οικοπέδου Α. και Δ. Μαλλιωτάκη και στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με το τελευταίο. Σε αυτά η ανασκαφική έρευνα το 1997 είχε φέρει στο φως 62 τάφους ρωμαϊκών χρόνων (19 στο οικόπεδο Μαλλιωτάκη και 43 σε αυτό του λυκείου).

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος, μόλις 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος, μήκ. 10,15 και πλ. 0,30-0,60 μ. Έσωζε μόνο μία σειρά λίθων της θεμελίωσης. Προφανώς ο τοίχος αυτός καταστράφηκε σε μεγάλο μέρος του εξαιτίας της καλλιέργειας στην περιοχή. Στον ίδιο λόγο οφείλεται και η ύπαρξη του λιθοσωρού σε μικρή απόσταση νότια του τοίχου. Επειδή στην περιοχή αυτή έχει εντοπιστεί μόνον το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης και κανενός άλλου είδους κτίσμα, ο τοίχος αυτός θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ταφικός περίβολος. Παρόλο που δεν εντοπίστηκαν τάφοι στο οικόπεδο αυτό, τα κομμάτια κεραμίδων και ελάχιστων οστών που συγκεντρώθηκαν από το χώρο δείχνουν πως αυτό οφείλεται μάλλον στην ολοσχερή καταστροφή τους.

Θέση Αλυκές (οικόπεδο Ι. Σαρειδάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο στη θέση Αλυκές Ιεράπετρας[8], συνεχίστηκε η έρευνα η οποία ξεκίνησε το 1997. Ολοκληρώθηκε μέχρι το βάθος των 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους η ανασκαφική έρευνα εξωτερικά και εσωτερικά της τετράγωνης κτιστής κατασκευής, προφανώς πηγάδι, που είχε εντοπιστεί τον προηγούμενο χρόνο. Στη συνέχεια η έρευνα συνεχίστηκε για άλλα 0,40 μ. μέσα στο νερό που ανέβλυζε από το εσωτερικό της. Διαπιστώθηκε ότι το βάθος της κατασκευής αυτής ήταν μεγαλύτερο, αλλά το υπόγειο νερό που είχε πια πλημμυρίσει όλο το χώρο εμπόδισε την περαιτέρω διερεύνησή της. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν όστρακα μεγάλων αγγείων.

Βόρεια της κατασκευής αυτής και στο όριο του ακινήτου Σαρειδάκη εντοπίστηκε και καθαρίστηκε η νοτιοανατολική εξωτερική γωνία κτίσματος. Ο ανατολικός τοίχος του χτισμένος με μεγάλους λαξευμένους ορθογώνιους λίθους έφθανε σε μήκος τα 4,42 μ., οπότε και διακοπτόταν χωρίς κανένα ίχνος. Η βόρεια γωνία του κτίσματος ήταν προφανώς κατεστραμμένη. Ο νότιος τοίχος, ορατού μήκ. 1,06 μ., φαίνεται ότι συνεχίζεται στο γειτονικό οικόπεδο. Στο εσωτερικό του κτίσματος αυτού βρέθηκαν τμήματα υποστρώματος ψηφιδωτού δαπέδου και διάσπαρτες ψηφίδες. Σύγχρονα υλικά θερμοκηπίων που βρέθηκαν εδώ χρονολογούν την καταστροφή του κτιρίου και του δαπέδου του.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Τσαμπί Μιραμπέλλου

Θέση Παπάδος

Μετά από ειδοποίηση της γερμανίδας κατοίκου Μιλάτου Σ. Ιβανόβα περισυνελέγη στη θέση Παπάδος, 700 μ. οδικώς από το Τσαμπί προς τον Άγιο Αντώνιο και επί του δρόμου, μεσομινωικός ταφικός πίθος με σχοινοειδή διακόσμηση. Το αγγείο, από το οποίο σωζόταν το μισό περίπου, ήταν τοποθετημένο σε οριζόντια θέση, εντός κοιλότητας του βράχου, με το στόμιο προς Α. (διάμ. βάσης 0,30 και υπολογιζόμενο ύψ. περί το 1 μ. περίπου). Από το σκελετό σωζόταν ουσιαστικά μόνον το κρανίο, τοποθετημένο στον πυθμένα του πίθου. Τα μόνα μικρά ευρήματα ήταν λίγα όστρακα μικρού αγγείου και ακριβώς στη θέση του αριστερού αυτιού μικρό καμπύλο χάλκινο έλασμα περιελιγμένο σε οστάριο.

Ζένια Μιραμπέλλου

Επαρχιακή οδός προς Ποτάμους

Στα Ζένια Μιραμπέλλου, ακριβώς στην έξοδο του χωριού και στο πρανές της επαρχιακής οδού της ανερχομένης προς τους Ποτάμους και περαιτέρω προς το οροπέδιο Λασιθίου, ανασκάφηκε μικρός ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ κτιστός θολωτός τάφος, ο οποίος ασφαλώς ανήκει στο γνωστό οικισμό των ΥΜ ΙΙΙ-«σκοτεινών» αιώνων Καστροκεφάλα Ζενίων. Ο τάφος σώζεται ολόκληρος, πλην του στομίου, που παρασύρθηκε από εκσκαφέα κατά τη διαπλάτυνση της

8. Στη θέση Αλυκές Ιεράπετρας τοποθετείται η αρχαία «ναυμαχία», την ύπαρξη της οποίας γνωρίζουμε από αναφορές του Onorio Belli και του ναυάρχου Spratt. Η κατασκευή αυτή γνωστή κυρίως στη Βόρεια Αφρική προοριζόταν για παραστάσεις εικονικών ναυμαχιών. Με τη μορφή έλους διατηρούνταν μέχρι το 1950, οπότε και επιχωματώθηκε.

επαρχιακής οδού (Πίν. 389 β). Έχει χτιστεί κατά τον εκφορικό τρόπο, με επένδυση ορύγματος του σχιστολιθικού βράχου με ασβεστολιθικούς λίθους. Το ύψος του είναι 1,15 μ. (εννέα σειρές λίθων), το πάχος των τοιχωμάτων του θόλου 0,40 μ. και το δάπεδο κυκλικό, διαμ. 1,90-2 μ. Το στόμιο, που φωτογραφήθηκε πριν από την εξαφάνισή του, ήταν κανονικό τριλιθο, καθαρού ύψ. 0,60 μ. περίπου, με παραστάδες και υπέρθυρο. Υπήρχαν δύο ταφικά στρώματα, χωριζόμενα σαφώς κατά 0,15 μ., ο τάφος όμως ήταν συλημένος και οι σκελετοί και τα κτερίσματα σε πολύ κακή κατάσταση. Στο κατώτερο ταφικό στρώμα, πάχ. 0,10 μ., διακρίθηκαν έξι-επτά κρανία, ενώ ακόμη βαθύτερα, επί του βραχώδους δαπέδου παρατηρήθηκαν πλήθος τριμμάτων οστών που δεν συνιστούσαν πλέον πραγματικό ταφικό στρώμα αλλά μαρτυρούσαν μακρόχρονη και εντατική χρήση του τάφου. Το ανώτερο ταφικό στρώμα, το οποίο περιοριζόταν προ της θύρας, περιείχε δύο μόνον κρανία, προφανώς από τις τελευταίες ταφές πριν από την εγκατάλειψη του τάφου. Περί τα 0,50 μ. άνω του δαπέδου υπήρχαν οστά αιγών, τα οποία προφανώς είχαν απορριφθεί σε μεταγενέστερους χρόνους.

Από την κεραμική του τάφου, εντελώς επίσης κατακερματισμένη, διακρίνεται σκύφος με εξίτηλη διακόσμηση, δύο ελλιπείς σφαιρικές γραπτές πρόχοι, ένα «ποτήρι σαμπάνιας», ένα θήλαστρο και λίγα θραύσματα προχοϊδίων. Τα μικρά ευρήματα ήταν τέσσερα κωνικά κομβία από πράσινο στεατίτη, έξι σιτόσχημες ψήφοι, πιθανώς από φαγεντιανή, δύο όμοιες ψήφοι αλλά σφαιρικού-αμφικωνικού σχήματος, τρία χάλκινα δαχτυλίδια από απλό ταινιωτό έλασμα (τα δύο φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας), δύο χάλκινοι σφηκωτήρες (ο ένας από ταινιωτό συνεστραμμένο έλασμα, ο άλλος από συνεστραμμένο σύρμα), μία φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη με φθαρμένη παράσταση ζώου[9] και θραύσμα μελανής υαλόμαζας.

Ελούντα

Θέση Αλυκές (οικόπεδο Κ. Χρυσοβαλάντου-Λουκάκη)

Κοντά στις Αλυκές της Ελούντας και σε απόσταση 400 μ. περίπου δυτικά του καναλιού, κατά τη διάρκεια παρακολούθησης εκσκαφών ανέγερσης οικοδομής βρέθηκαν σε διαταραγμένη επίχωση στη νότια παρυφή του οικοπέδου και σε βάθος από 1 έως 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους αντικείμενα προερχόμενα από κατεστραμμένους τάφους: ερυθρόμορφο ληκύθιο του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση ανθεμίου (ΜΑΝ 13128), σταμνοειδής πυξίδα ελληνορωμαϊκών χρόνων ελλιπής κατά το ανώτερο μέρος (ΜΑΝ 13129) και επιτύμβιος κυβόλιθος, διαστ. 0,45×0,34×0,22 μ., με την επιγραφή: *Δεξικράτης Μευσιδάμου*[10] (ΜΑΝ 13112). Περισυνελέγη επίσης σε μικρή απόσταση από τον κυβόλιθο κυβική αμμουδόπετρα, διαστ. 0,54×0,49×0,43 μ., με αβαθή τόρμο στη μία έδρα, οι διαστάσεις του οποίου, 0,38×0,24 μ., καθιστούν πολύ πιθανόν ότι αποτελεί τη βάση του επιτύμβιου κύβου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ

Στον αρχαιολογικό χώρο του μινωικού ανακτόρου Μαλίων συνεχίστηκε η αντικατάσταση της παλαιάς περίφραξης με νέα και έγιναν εργασίες καθαρισμού. Στην παλαιά ανασκαφική οικία, η οποία είχε επισκευαστεί το 1997, παρουσιάστηκε με επιμέλεια και δαπάνη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής έκθεση φωτογραφικού υλικού των ανασκαφών και των ευρημάτων από το ανάκτορο, τις συνοικίες και τα νεκροταφεία. Σε μία από τις τρεις αίθουσες του κτιρίου τοποθετήθηκε η μακέτα που παρουσιάζει τη σημερινή κατάσταση του αρχαιολογικού χώρου, δωρεά του Δήμου Μαλίων. Η σημαντική παλαιοανακτορική Συνοικία Μ του ανακτόρου άνοιξε στο κοινό δυστυχώς για μικρό χρονικό διάστημα.

Στον αρχαιολογικό χώρο του σπηλαίου Ψυχρού προχώρησαν οι εργασίες ηλεκτροφωτισμού και διαμόρφωσης της κλίμακας στο εσωτερικό του σπηλαίου και αποπερατώθηκαν τα κτίρια εξυπηρέτησης επισκεπτών και η διαμόρφωση του χώρου.

Στον αρχαιολογικό χώρο Γουρνιών αντικαταστάθηκε τμήμα της παλαιάς περίφραξης και έγιναν εργασίες καθαρισμού.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Η Α. Γιατζάκη παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου τρεις υδρίσκες, δύο δίωτα σκυφίδια, ένα μικρό λύχνο, τρία υφαντικά βάρη και οκτώ όστρακα αγγείων αρχαϊκής περιόδου.

Ο Α. Κοκολάκης παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μου-

9. Δεν κατέστη δυνατόν να περιληφθεί στο *CMS*.

10. Η δίστιχη επιγραφή είναι ελληνιστικών χρόνων (2ος αι. π.Χ.;). Το πατρώνυμο Μευσίδαμος είναι αθησαύριστο στο *LGPN*. Πριν από το αρχικό μι δεν φαίνεται άλλο γράμμα, υπάρχει όμως μικρή φθορά. Σύμφωνα με παρατήρηση του Χ. Κριτζά πιθανότατα πρόκειται για το γνωστό στις δωρικές ιδίως περιοχές όνομα Αμευσίδαμος.

σείο Αγίου Νικολάου δύο οξυπύθμενους αμφορείς, ένα θήλαστρο και μία χώνη, αλιευμένα από το θαλάσσιο χώρο του κόλπου Μιραμπέλλου.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Μίλατος

Στις εκτεταμένες λοφώδεις περιοχές Νησιά-Σπηλιάδα και Κοπράνες, μεταξύ των πεδιάδων Σισίου και Μιλάτου, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία, που απέχουν πολύ μεταξύ τους, θέσεις μινωικών (κυρίως ΜΜ) και ρωμαϊκών χρόνων. Ορισμένες υποδείχθηκαν από τη γερμανίδα κάτοικο Μιλάτου Σ. Ιβανόβα.

Διακρίνονται ίχνη μινωικών τοίχων και πλήθος ΜΜ κυρίως οστράκων, που αναφάνηκαν σε βαθιές αρόσεις και εκτεταμένους εκβραχισμούς, που δυστυχώς φαίνεται πως έχουν καταστρέψει σημαντικές αρχαιότητες[11]. Τα μινωικά κτίρια στη θέση Κοπράνες ίσως αποτελούν συνέχεια της μινωικής (αλλά και ρωμαϊκής) εγκατάστασης στην όμορη θέση Αγγιναράς, που είχαμε εντοπίσει το 1996[12]. Τα περισσότερα ίχνη στη θέση Νησιά βρίσκονται αρκετά κοντά και προς Ν. του σπηλαίου Αχνίστρες.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»[13]

Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου

Συνεχίστηκε η καταγραφή και μελέτη της κεραμικής ανά στρώματα και χώρους του κτιρίου (Σχέδ. 1), ώστε να προσδιοριστούν σαφέστερα η αλληλουχία των φάσεων και ο εκάστοτε χαρακτήρας της κατοίκησης.

Κατά την τελευταία φάση συστηματικής κατοίκησης, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ, στον κεντρικό πλακόστρωτο χώρο συγκεντρώνονταν οι καθημερινές δραστηριότητες παραγωγικού χαρακτήρα, όπως δηλώνει η μεγάλη αναλογικά παρουσία χρηστικών σκευών.

Επίπεδο χρήσης της περιόδου αυτής με πέντε τουλάχιστον ακέραια αγγεία έδωσε και ο γειτονικός χώρος VI. Στον κλωβό της σκάλας που οδηγούσε από την ανατολική είσοδο στον πλακόστρωτο χώρο, εντοπίζεται ΥΜ ΙΒ κεραμική μέχρι και τα κατώτατα στρώματα (Πίν. 390 α), στοιχείο που συνεπάγεται μια ριζική ανακατασκευή του κλιμακοστασίου κατά τη φάση αυτή. Την ίδια περίοδο σφραγίστηκε το βαθύ διάχωρο στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου, το οποίο είχε αρχικά τη μορφή υπόγειου χώρου, με επιχώσεις που περιείχαν ΜΜ ΙΙ και ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ κεραμική. Γενικά, τμήματα των ίδιων αγγείων βρέθηκαν σε διαφορετικούς χώρους, διάσπαρτα στα δάπεδα της τελευταίας φάσης κατοίκησης, στοιχείο που συνεπάγεται ίσως την ύπαρξη ορόφου. Η έλλειψη σαφών ενδείξεων ξαφνικής καταστροφής, όπως και η συχνά παρατηρούμενη απουσία συγκεκριμένης διάταξης των ευρημάτων συγκροτούν μια εικόνα εγκατάλειψης και ακολούθως σταδιακής κατάρρευσης του κτιρίου κατά την ΥΜ ΙΒ.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του κτιρίου επικεντρώθηκε στο ανατολικό του τμήμα, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τις λύσεις που δόθηκαν στα προβλήματα θεμελίωσης και κυκλοφορίας. Συγκεκριμένα, μελετήθηκε αναλυτικά το κλιμακοστάσιο που συνέδεε την ανατολική είσοδο με τον πλακόστρωτο χώρο, περιοχή που κατά την ανασκαφή βρέθηκε έντονα διασαλευμένη. Το κτίριο καταλαμβάνει την κορυφή εξάρματος του βράχου όσο και την ιδιαίτερα επικλινή κατωφέρεια προς Α. Ως εκ τούτου, η ανατολική όψη θεμελιώθηκε σε χαμηλότερη στάθμη από τις υπόλοιπες. Έχει τη μορφή ισχυρού ελεύθερου τοίχου και στο βόρειο τμήμα της αντερείσματος-επένδυσης του βράχου. Το κρηπίδωμά της διευρύνεται φθάνοντας σε πλάτος 1,30 μ., προκειμένου να συγκρατηθούν τα αυξημένα φορτία.

ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ

Αμπέλες Κάτω Ζάκρου

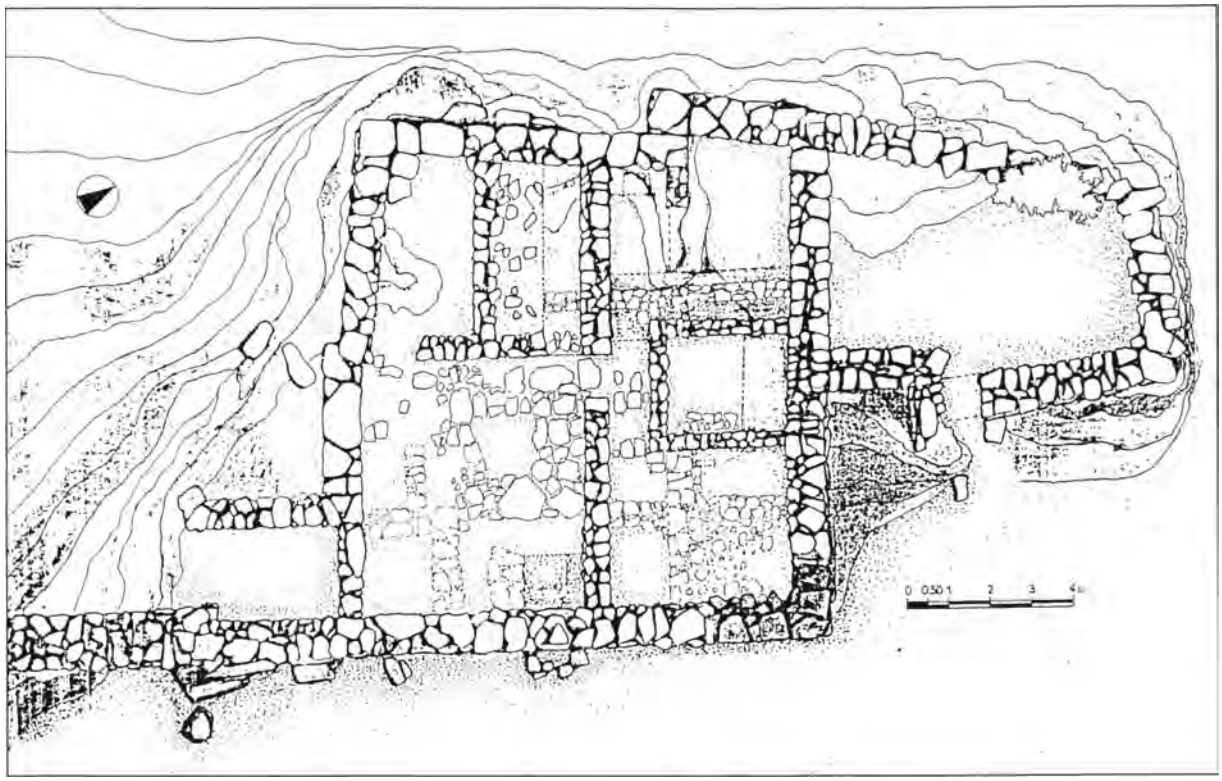
Η έρευνα επιφανείας επικεντρώθηκε στο μικρό οροπέδιο Αμπέλες. Πρόκειται για το μόνο καλλιεργήσιμο τμήμα των υψιπέδων που εκτείνονται στα νότια της Κάτω Ζάκρου. Η ευρύτερη περιοχή έχει κομβική σημασία για την σύνδεση του όρμου με την παράκτια ζώνη στα νότια και την παραγωγική ενδοχώρα στα δυτικά. Επιπλέον διαθέτει ικανή εποπτεία προς τη μινωική πόλη και την ακτή.

Η σημασία της περιοχής στους μινωικούς χρόνους διαφαίνεται από το πλήθος των καταλοίπων, που εντοπίστη-

11. Από τη θέση Νησιά φέρεται προερχόμενος ο παλαιοανακτορικός τρίπλευρος πρισματικός σφραγιδόλιθος από στεατίτη, βλ. *CMS* II, 2, αριθ. 265 του Μουσείου Ηρακλείου.

12. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 658.

13. Οι εργασίες του προγράμματος επιχορηγήθηκαν από το Ίδρυμα Ψύχα και πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση του προϊσταμένου της ΔΙΠΚΑ Γ. Τζεδάκι.

Σχέδ. 1. Νομός Λασιθίου. Χοιρόμανδρες Ζάκρου. Κάτοψη του φυλακίου.

καν κατά τη διερεύνηση (Σχέδ. 2). Πέραν του ήδη γνωστού μεγαλιθικού κτιρίου, που εντάσσεται στον τύπο των φυλακίων (Πίν. 390 β)[14], ένα ακόμη κτίσμα εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από το πρώτο. Διαπιστώθηκε επίσης ότι τα γειτονικά μετόχια θεμελιώθηκαν στις κρηπίδες συστάδας μινωικών κτιρίων.

Στην περιοχή προς Β. και μέχρι την απόληξη του υψιπέδου προς την Κάτω Ζάκρο εντοπίστηκαν συνδεόμενοι περίβολοι, συνολ. μήκ. 600 μ. περίπου. Το σύστημα των περιβόλων περιλαμβάνει κτίσμα ακανόνιστο κυκλικής κάτοψης, που εποπτεύει τον όρμο Ζάκρου. Στην περιφέρειά του εντοπίζεται παλαιοανακτορική κεραμική. Οι περίβολοι είναι ισχυρής κατασκευής, μάλιστα το τμήμα που έφραζε τη βόρεια πλευρά του οροπεδίου, σωζ. ύψ. έως και 2 μ., διακρίνεται για τη μεγαλιθική τοιχοποιία του. Η κεραμική κατά μήκος των τοίχων είναι αμιγώς μινωική.

Την εικόνα του τοπίου της περιοχής κατά τους μινωικούς χρόνους συμπληρώνουν μικρά λατομεία ασβεστόλιθου, τοίχοι ανδήρων καλλιέργειας και διανύσματα μινωικού δρόμου με κτιστό αντέρεισμα.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

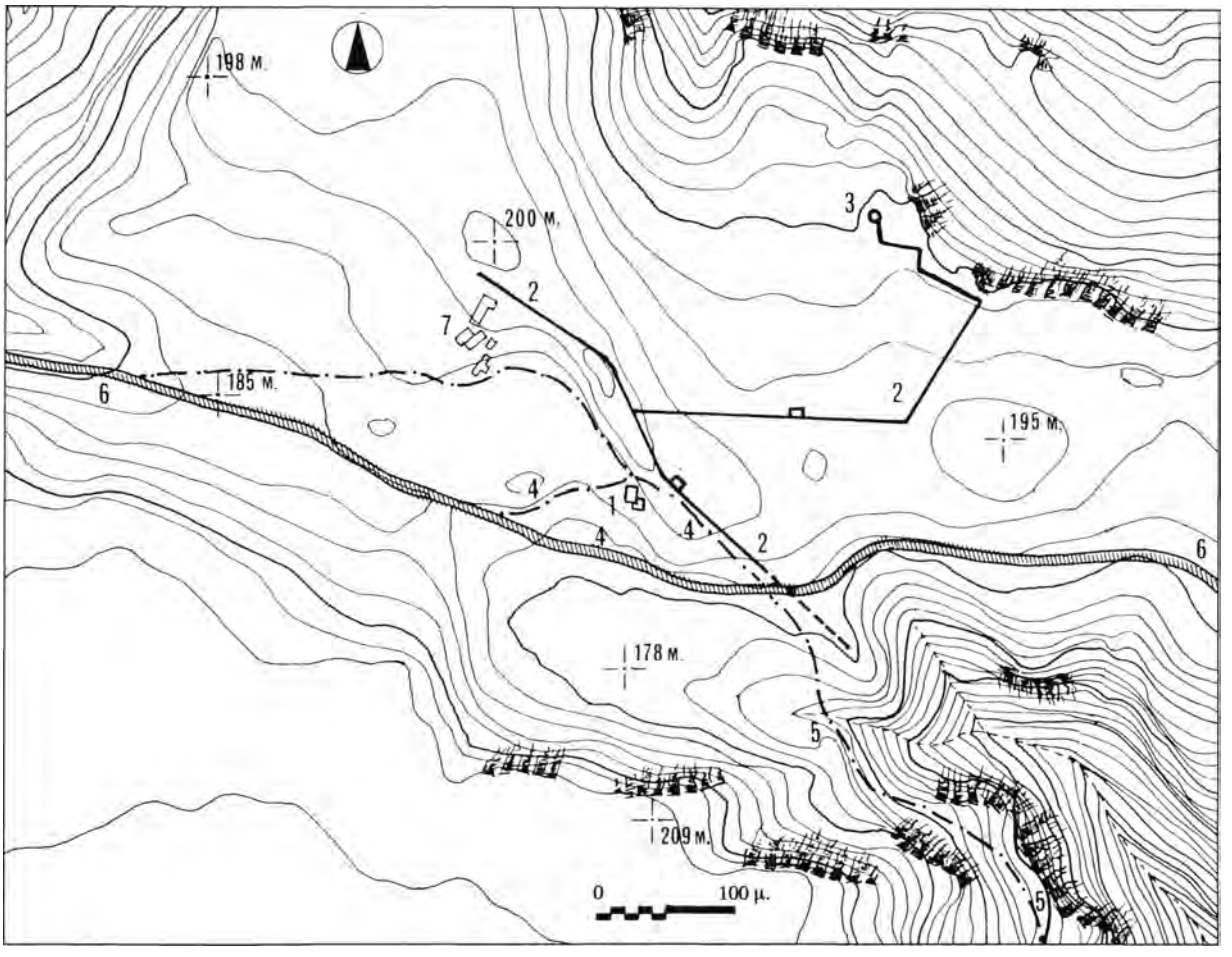
14. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 4 (1991/93), σ. 318, πίν. 6α.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Ανάκτορο

Στο πλαίσιο των εργασιών διαμόρφωσης του ανακτόρου πραγματοποιήθηκαν αποχετευτικά έργα στο δωμάτιο VIIa, στη δυτική πλευρά της κεντρικής αυλής. Παρά τις διάφορες έρευνες που είχαν γίνει από τους πρώτους ανασκαφείς, κρίθηκε απαραίτητη μια προσεκτική επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων, ώστε να διευκρινιστεί η χρονολογία και η στρωματογραφία, ακόμη και η λειτουργία του χώρου.

Σχέδ. 2. Νομός Λασιθίου. Αμπέλες Κάτω Ζάκρου. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής: 1. Μεγαλιθικό κτίριο. 2. Περίβολοι. 3. Κτίσμα κυκλικής κάτοψης. 4. Λατομείο. 5. Μινωικός δρόμος. 6. Επαρχιακός δρόμος Πάνω-Κάτω Ζάκρου. 7. Μετόχια.

Αυτές οι ελάσσονες εργασίες πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 16 και 19 Σεπτεμβρίου από τον V. Stürmer και τον υπογράφοντα, με τη συνεργασία του M. Schmid, αρχιτέκτονα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, και διαφώτισαν σημαντικά την πραγματική μορφή και τον τρόπο οικοδόμησης της διάταξης που είχαν εντοπίσει οι πρώτοι ανασκαφείς.

Πολλές ήδη γνωστές βάσεις αφαιρέθηκαν με προσοχή από την αίθουσα-διάδρομο VII3 και μελετήθηκαν. Ανήκουν σε μία στοά που πλαισίωνε την κεντρική αυλή στα δυτικά κατά την παλαιοανακτορική περίοδο. Πράγματι, φάνηκε ότι τα κατάλοιπα ενός από τα δάπεδα της αυλής ήταν σε επαφή με αυτές. Επιβεβαιώνεται λοιπόν η παλαιότερη υπόθεση ότι κατά τη νεοανακτορική περίοδο μειώθηκε το πλάτος της αυλής.

O. PELON

ΙΤΑΝΟΣ

Οι φετινές εργασίες πεδίου πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 19 Αυγούστου και 18 Σεπτεμβρίου. Προηγήθηκε η σχεδίαση και η τακτοποίηση της κεραμικής (2-19 Ιουνίου) και ακολούθησε μια σύντομη περίοδος μελέτης της κεραμικής (19-29 Σεπτεμβρίου). Οι εργασίες πεδίου, υπό την αιγίδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης.

Βασιλική Α

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν σε τέσσερις διαφορετικούς τομείς είχαν ως κύριο στόχο την ολοκλήρωση της κάτοψης του κτιρίου και των παραρτημάτων του, κα-

θώς και την απόκτηση όσο το δυνατόν ακριβέστερων ενδείξεων για τη χρονολόγηση της βασιλικής.

Τομέας Ι. Η δοκιμαστική τομή στα βορειοανατολικά της κεντρικής αψίδας της βασιλικής μάς επέτρεψε να αποκαλύψουμε τον τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. που πλαισιώνει την αψίδα προς Ν. Ο ανατολικός τοίχος της πρώτης οικοδομικής φάσης του νότιου κλίτους βρίσκεται πιθανώς ακριβώς ανατολικά του τοίχου που κλείνει σήμερα το κλίτος αυτό. Ο τελευταίος τοίχος αντικατέστησε τον πρώτο κατά τη δεύτερη φάση οικοδόμησης.

Τομέας Ιb. Η δοκιμαστική τομή έγινε στο εσωτερικό μιας κατασκευής στα νοτιοανατολικά της κεντρικής αψίδας της βασιλικής. Η κατασκευή καταλήγει ανατολικά σε μία αψίδα με άνοιγμα 3,10 μ. που εφάπτεται στο βράχο. Ο βράχος χρησίμευσε επίσης ως δάπεδο ενός υπερυψωμένου podium στο εσωτερικό της αψίδας. Ο χώρος δυτικά του podium ήταν καλυμμένος με πλακόστρωση από ιώδη σχιστόλιθο. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος της κατασκευής δεν σώθηκε· αν η λάξευση του φυσικού βράχου χρησίμευε ως θεμελίωσή του, τότε έχουμε μια ένδειξη για τη θέση του.

Στα βόρεια του αψιδωτού κτιρίου επιφανειακοί καθαρισμοί έφεραν στο φως μία κατασκευή που η κάτοψή της σε γραφική αποκατάσταση σχηματίζει ένα τετράγωνο, πλευράς 4,60 μ. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται δύο παράλληλοι τοίχοι της, με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένοι με μεγάλες λιθοπλίνθους αμμούδας δίχως συνδετικό υλικό. Βάσει της τοιχοποιίας τους θα μπορούσαν να χρονολογηθούν πριν από τα κτίρια των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αυτή η τετράγωνη κατασκευή θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης της ανατολικής ακρόπολης.

Η διατάραξη, ωστόσο, της στρωματογραφίας στα ανατολικά της βασιλικής, που είχαμε παρατηρήσει κατά τις προηγούμενες χρονιές, μας στέρησε χρονολογικές ενδείξεις γι' αυτές τις κατασκευές. Επιπλέον, δυσχεραίνει τη συσχέτισή τους με τη βασιλική.

Τομέας VIII. Στα νοτιοδυτικά της βασιλικής οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα πλακόστρωτο από γκρίζο σχιστόλιθο που κάλυπτε ολόκληρο σχεδόν τον τομέα (28 τ.μ. περίπου), αλλά που ήταν κατεστραμμένο κατά μήκος του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του τομέα. Μεταξύ αυτού και του εξωτερικού τοίχου του νότιου κλίτους αποκαλύφθηκε ένας παλαιότερος τοίχος. Επιπλέον, στο δυτικό τμήμα του τομέα, όπου η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, εντοπίστηκαν πολλές κατασκευές πρωιμότερες της βασιλικής και ένα πλακόστρωτο.

Τομέας IX. Μία μικρή δοκιμαστική τομή στο νότιο τμήμα του νότιου παραρτήματος του νάρθηκα αποκάλυψε το δάπεδο από ασβέστη αυτού του δωματίου, μέσου πάχ. 0,08 μ. Η επίχωση κάτω από αυτό περιείχε αφρικανική κεραμική καλής ποιότητας του 5ου αι., δύο νομίσματα του 4ου και ένα του τέλους του 4ου-αρχών του 5ου αι., που δίνουν το terminus post quem της διαμόρφωσης του δαπέδου.

Οικιστική νησίδα

Φέτος πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Ανοίχθηκαν δύο πολύ στενές δοκιμαστικές τομές στο βόρειο όριο του τομέα V για την εγκατάσταση αντλιών που θα απομάκρυναν τα νερά του υδροφόρου ορίζοντα. Με αυτές φάνηκε ότι πριν ακόμη από τους ρωμαϊκούς χρόνους ένας τοίχος διπλής όψης με κατεύθυνση Β.-Ν. οριοθετούσε το κεντρικό άνδηρο στα ανατολικά. Σε αυτό το αρχαιότερο επίπεδο ανήκουν η προεξοχή της θεμελίωσης του τοίχου, καθώς και ένα δάπεδο από θραύσματα αμμούδας, που καλύπτεται από τον τοίχο του ρωμαϊκού αναλήμματος. Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε ένα άλλο δάπεδο, κάτω από το οποίο βρέθηκε αρχαϊκή κεραμική (ταινιωτή διακόσμηση, θραύσμα Φικελλούρας;). Οι τομές αυτές δείχνουν τη διαρκή χρήση της περιοχής από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους.

β) Διευρύνθηκε η τομή στα δυτικά της κεντρικής οδού, που έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και ενώθηκαν έτσι οι τομείς V και VIII, για να επαληθευθεί η ενδεχόμενη παρουσία αρχαιότερων κατασκευών στη ζώνη όπου κατά τους βυζαντινούς χρόνους είχε ανεγερθεί ένα αψιδωτό κτίσμα. Με την τομή φάνηκε πως καμία κατασκευή δεν υπήρχε στη ζώνη αυτή μεταξύ 1ου και 3ου αι. μ.Χ., ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο η κατάσταση είναι διαφορετική. Πράγματι, στο ανατολικό άκρο του αψιδωτού κτίσματος και κάτω από τη ρωμαϊκή «πλατεία» αποκαλύφθηκε ένα θρανίο από αδρά κατεργασμένους λίθους και κοντά του ένα θραύσμα μαρμάρινου ειδωλίου, ένα θραύσμα μεγαρικού σκύφου με ερωτική σκηνή και ίχνη φωτιάς. Στα βόρεια αυτού του τομέα διαπιστώθηκε η καταστροφή και η αρχαία ισοπέδωση των λιθοπλίνθων του ελληνιστικού τοίχου που είχε εντοπιστεί την προηγούμενη χρονιά.

γ) Στα νοτιοδυτικά, στο δωμάτιο με την κλίμακα που είχε βρεθεί κατά το 1997, ανοίχθηκε ένας νέος τομέας (Χ). Ένα παχύ στρώμα πεσμένων υλικών κάλυπτε εδώ ένα μικρό λίθινο πεσσό που υποβάσταζε τον άνω όροφο. Η ανασκαφή προχώρησε έως το επίπεδο του δαπέδου αυτού του βυζαντινού σπιτιού και διαπιστώθηκε ότι ο ανατολικός του τοίχος – που αποτελεί επίσης το όριο του ανδήρου της νησίδας – πατεί πάνω στο ρωμαϊκό αγωγό. Μέσα στον τοίχο βρέθηκε ένα θραύσμα στήλης από το τέμενος της Λευκοθέας, που πιθανώς βρισκόταν κοντά σε τούτη την περιοχή.

δ) Στον τομέα VII ήλθε στο φως μία σειρά στρωμάτων με άφθονη κεραμική, που σχετίζονται με την κατοίκηση,

την καταστροφή και την εγκατάλειψη των βυζαντινών σπιτιών και μαρτυρούν τη συνεχή χρήση της συνοικίας στον τομέα αυτό. Διαπιστώθηκε εξίσου η συνέχεια στα βορειοανατολικά των ρωμαϊκών κατασκευών και των βοτσαλωτών δαπέδων από ρωμαϊκά και ελληνιστικά κτίρια.

Συνοπτικά, τα αποτελέσματα των φετινών εργασιών είναι τα ακόλουθα:

α) Οι δύο συστάδες σπιτιών που ήλθαν στο φως κατά το 1950 χρονολογούνται στην τελευταία φάση του χώρου, μεταξύ 6ου και 7ου αι. μ.Χ. Στη φάση αυτή ανήκουν επίσης το αψιδωτό κτίσμα με το πηγάδι και οι κατασκευές του τομέα VII. β) Μια ενδιάμεση μνημειακή φάση ορατή κυρίως στους τομείς Ι, ΙΙ και ΙΙΙ και μεταγενέστερη του 3ου αι. μ.Χ. ακολουθεί έναν προσανατολισμό διαφορετικό από αυτόν που χαρακτηρίζει την τελική φάση. γ) Άλλη φάση, μνημειακότερη και με πολύ περισσότερες κατασκευές, χρονολογείται μεταξύ 1ου και 3ου αι. μ.Χ. Στη φάση αυτή ανήκουν οι κατασκευές ορθογώνιας κάτοψης που βρέθηκαν κάτω από τα βυζαντινά σπίτια, καθώς και ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα με αργολιθοδομή και μικρές πλάκες τοποθετημένες οριζόντια, ο αγωγός και η «κρηπίδα» από λιθοπλίνθους αμμούδας (βάσεις πεσσών κάποιας στοάς;), που οριοθετούσε ένα δρόμο με κατεύθυνση Β.-Ν. Αυτός βαίνει κατά μήκος μιας πλατείας (εξερευνήθηκαν 20 τ.μ. αυτής). Η εγκατάλειψη αυτού του συνόλου κατασκευών χρονολογείται από ένα νόμισμα του Γορδιανού, που βρέθηκε στο στρώμα πάνω από τον αγωγό. δ) Κάτω από τη φάση των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων και κάτω από ένα στρώμα, πάχ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε η κάτοψη ενός μεγάλου κτίσματος που ακουμπά σε έναν αρχαιότερο αναλημματικό τοίχο. Το σύνολο αυτό καταστράφηκε ανάμεσα στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., όταν τη θέση αυτή κατέλαβε η ρωμαϊκή πλατεία. Σε αυτή την ελληνιστική φάση ανήκουν επίσης το λίθινο θρανίο κάτω από το αψιδωτό κτίσμα, τα θεμέλια των σπιτιών που βρίσκονται ανατολικότερα και η χάραξη ενός δρόμου στρωμένου με βότσαλα με κατεύθυνση Α.-Δ. ε) Κατά τον 4ο αι. π.Χ. διαμορφώθηκε ένα άνδηρο. Στην ίδια φάση χρονολογείται επίσης η χάραξη ενός δρόμου στρωμένου με βότσαλα, που αποτελεί το όριο της πρόσοψης των ελληνιστικών σπιτιών και που πιθανώς επαναχρησιμοποιήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, αφού διευρύνθηκε. στ) Η αρχαϊκή φάση εντοπίστηκε προς το παρόν από τα ευρήματα των φρεάτων που διανοίχθηκαν για την εγκατάσταση της αντλίας.

Γεωφυσική έρευνα επιφανείας

Το Πολυτεχνείο Κρήτης συνέχισε τη γεωφυσική έρευνα σε διάφορα σημεία της πόλης. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως γεωμαγνητικές, ηλεκτρομαγνητικές, σεισμικές και γεωηλεκτρικές μέθοδοι.

Πραγματοποιήθηκε επίσης η μελέτη του ανθρώπινου σκελετικού υλικού από τις ανασκαφές των ετών 1996 και 1997 στη νεκρόπολη, καθώς επίσης και η κεραμική των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, κυρίως των γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

DIDIER VIVIERS

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Η περίοδος μελέτης στο Καβούσι διήρκεσε από 1 Ιουνίου έως 15 Αυγούστου 1998. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης.

Κατά τη διάρκεια του 1998 συνεχίστηκε η πρόοδος στη μελέτη των ευρημάτων και των λοιπών ανασκαφικών δεδομένων από το Κάστρο και τον Βροντά. Ως προς το Κάστρο, ολοκληρώθηκε η ανάλυση της στρωματογραφημένης κεραμικής από τη δυτική κλιτύ, γεγονός σημαντικό για την κατανόηση της αλληλουχίας των φάσεων της τοπικής κεραμικής. Μελετήθηκαν όλα τα στρώματα, με μόνη εξαίρεση τα ψηλότερα επίπεδα των δωματίων 31, 32 και 33 στο κάτω άνδηρο, και τροποποιήθηκαν πολλές ερμηνείες που είχαν προηγηθεί της συστηματικής μελέτης του υλικού. Οι αποθέσεις αυτές αποσαφηνίζουν τη διαδοχή των γεωμετρικών φάσεων του οικισμού. Μελετήθηκε επίσης η κεραμική από τα ψηλότερα στρώματα του δωματίου 24 και όλα τα στρώματα του δωματίου 27, στο σημείο μετάβασης από το άνω άνδηρο στην κορυφή του λόφου. Οι υπόλοιπες περιοχές θα μελετηθούν κατά τη διάρκεια του 1999. Ολοκληρώθηκε επίσης η σχεδίαση της κεραμικής που μελετήθηκε και οριστικοποιήθηκε η μορφή του καταλόγου της κεραμικής. Ξεκίνησε η ψηφιοποίηση των μελανωμένων σχεδίων της κεραμικής που θα ενσωματωθούν στο διαδραστικό δίσκο (CD-ROM) που θα αποτελέσει τμήμα της τελικής δημοσίευσης. Τέλος, ολοκληρώθηκε η μελέτη, σχεδίαση και φωτογράφηση των μικρών ευρημάτων και των ειδωλίων.

Στον Βροντά ολοκληρώθηκε η μελέτη του υλικού από τα ΥΜ ΙΙΙΓ κτίρια A/B, J, K, L/M, Q και R. Ολοκληρώθηκε επίσης η μελέτη των ΜΜ ΙΙ καταλοίπων κάτω από τα κτίρια F (ενετικό κτίριο χρονολογούμενο στο 14ο-15ο αι.) και Q. Το κτίριο Ρ χρονολογήθηκε στη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Φέτος εντοπίστηκε ένας αποθέτης χρονολογούμενος στη ΜΜ

ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ, μια περίοδο κατά τα άλλα άγνωστη σε αυτό το χώρο. Ξεκίνησε η αρχική μελέτη των ειδωλίων και πραγματοποιήθηκε ο σχεδιασμός και η φωτογράφησή τους. Παρόλο που η έρευνα των τάφων είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί το 1997, εκκρεμούσε η μελέτη άλλων δύο τάφων. Ο τάφος 13, που είχε ερμηνευθεί ως πυρά, τώρα αναγνωρίστηκε ως πολύ κακοδιατηρημένος κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος 29 δεν συμπεριλαμβάνεται πια στους τάφους, αφού αποδείχθηκε πως πρόκειται για απλή εκβάθυνση γεμισμένη με υλικό που προήλθε από την εκχωμάτωση ενός τάφου που βρίσκεται ψηλότερα στο λόφο. Όλη η κεραμική που συγκολλήθηκε, σχεδιάστηκε και φωτογραφήθηκε για δημοσίευση.

Παρόλο που η μελέτη της κεραμικής από το Κτίριο G (ιερό) και την παρακείμενη περιοχή του στον Βροντά θεωρείται ολοκληρωμένη, έγινε κατανοητό πως υπάρχει η δυνατότητα για λεπτομερέστερη ανάλυση της στρωματογραφίας και ξεκίνησε η σχετική μελέτη. Στη φετινή περίοδο, την τελευταία περίοδο εκτεταμένης συντήρησης και συγκόλλησης των αγαλμάτων της θεότητας με τα υψωμένα χέρια και του τελετουργικού εξοπλισμού της, συγκολλήθηκαν, σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν τμήματα άλλων εννέα αγαλμάτων (κατά κανόνα κορμών, κεφαλιών, ενδυμάτων και χεριών), τεσσάρων φιδιών και τεσσάρων καλάθων. Ολοκληρώθηκε η επιλογή και τοποθέτηση των ευρημάτων από το ιερό σε μία προθήκη του Μουσείου Ιεράπετρας (δύο αγάλματα της θεότητας, ένα φίδι, δύο πίνακες και ένας κάλαθος), που θα εκτεθεί από τον Οκτώβριο.

Η μελέτη και συντήρηση της κεραμικής από το υστερογεωμετρικό νεκροταφείο ολοκληρώθηκε με τη μελέτη των τάφων 7, 15, 23, 30, 33 και 34 στο δυτικό τμήμα του Βροντά και των τάφων 19, 25, 26, 27 και 32 στην περιοχή του ιερού.

Η εργαστηριακή μελέτη του ανασκαφικού υλικού συνεχίζεται. Επελέγησαν και άλλα όστρακα για πετρολογική μελέτη, ενώ τα κατάλοιπα που προέκυψαν από την επίπλευση εστάλησαν στον παλαιοβοτανολόγο του Πανεπιστημίου Notre Dame για ανάλυση. Σύνολα κεραμικής από περισσότερα σημεία είναι πια προσιτά και μπορούν να διευκολύνουν τη μελέτη των οστών, των λίθινων ευρημάτων, των καρπών και των οστράκων.

GERALDINE GESELL

ΜΟΧΛΟΣ

Το καλοκαίρι του 1998 η ανασκαφική ομάδα του Μόχλου μελέτησε τα ευρήματα των ανασκαφών των ετών 1989-1994, προετοιμάζοντας το δεύτερο και τρίτο από τους πέντε προγραμματιζόμενους τόμους της δημοσίευσης των ανασκαφικών πορισμάτων. Μετά από σχετική συμφωνία αποφασίστηκε η δημοσίευση του δεύτερου τόμου, που αφορά το μυκηναϊκό Μόχλο, σε συνεργασία με τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκη. Η μελέτη θα συμπεριλάβει τους εννέα τάφους που εκείνος ανέσκαψε το 1986, καθώς και αυτούς που ανέσκαψε το 1993 και 1994. Με τη σύμφωνη γνώμη του Ν. Παπαδάκη πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας καθαρισμός και σχεδιάστηκε μια τουριστική διαδρομή στον αρχαιολογικό χώρο.

JEFFREY SOLES - ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Κατά τη διάρκεια της περιόδου μελέτης του 1998 (Ιούνιος-Αύγουστος), η B. Hayden ολοκλήρωσε την επιμέλεια του τελικού καταλόγου της θέσης, καθώς και τον κατάλογο της μυκηναϊκής και γεωμετρικής κεραμικής. Το στάδιο αυτό περιέλαβε τη φιλολογική επιμέλεια των λημμάτων του καταλόγου, τον έλεγχο των σχεδιαστικών τομών, των διαστάσεων και των μετρήσεων Munsell των αγγείων, καθώς και την ολοκλήρωση της αναζήτησης παραλλήλων για κάθε όστρακο. Στη συνέχεια τα όστρακα αυτά απομονώθηκαν από τα οικεία ανασκαφικά σύνολα και αποθηκεύθηκαν μαζί, ώστε να γίνει ανάλυση της σύνθεσης του πηλού τους από τη J. Moody. Σε κάθε μυκηναϊκό όστρακο περάστηκαν με μελάνι ο αριθμός καταλόγου, το ακρώνυμο του τόπου προέλευσης, η θέση εύρεσής τους και ο αριθμός κιβωτίου ή σάκου.

Ένας άλλος τομέας δραστηριότητας ήταν η συνέχιση της μελέτης των πρωιμότερων φάσεων της ιστορίας των οικισμών της περιοχής, με στόχο τη συγγραφή σχετικού άρθρου από τους B. Hayden και T. Strasser. Στα πλαίσια αυτής της μελέτης, τα πρωιμότερα όστρακα απομονώθηκαν από τα ανασκαφικά τους συμφραζόμενα και καταγράφηκαν επάνω τους με μελάνι το ακρώνυμο του τόπου προέλευσης, η θέση εύρεσής τους και ο αριθμός κιβωτίου ή σάκου. Ακολούθησε η περιγραφή των οστράκων και η διαλογή τους με βάση το είδος του αγγείου και το υλικό. Όλα τα χαρακτηριστικά όστρακα σχεδιάστηκαν, μετρήθηκαν και συγκρίθηκαν με την κλίμακα Munsell. Το υλικό αυτό εξετάστηκε από τους D. Haggis, T. Whitelaw, P. Betancourt, K. Nowicki και C. Floyd, των οποίων οι παρατηρήσεις σχετικά με το σχήμα, το υλικό και την πιθανή χρονολόγηση των οστράκων συμπεριλήφθηκαν στον κατάλογο της κεραμικής. Αυτή η ομάδα οστράκων θα αποτελέσει τον πυρήνα της κεραμικής που θα δημοσιευθεί στο σχεδιαζόμενο άρθρο και θα χρησιμεύσει ως μια μόνιμη συλλογή συγκριτικού υλικού για τις πρώιμες περιόδους, που θα επι-

τρέψει την ταύτιση σύγχρονης κεραμικής από την ευρύτερη περιοχή της έρευνας.

Ο τρίτος τομέας δραστηριότητας ήταν η περαιτέρω μελέτη της κεραμικής από τη θέση Ηλίας έως το Νησί, μια χερσόνησο που περιβάλλεται στο νότιο τμήμα της από οχυρωματικό τείχος, χρονολογούμενο πιθανώς στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα όστρακα αυτά μελετήθηκαν εκ νέου, σχεδιάστηκαν και μετρήθηκαν με την κλίμακα Munsell, με στόχο να χρησιμοποιηθούν σε ένα άρθρο και μια προφορική ανακοίνωση. Η ανακοίνωση θα παρουσιαστεί στο Trinity College του Δουβλίνου, στα πλαίσια συμποσίου που διοργανώνεται από το Ίδρυμα Λεβέντη. Θέμα της θα είναι: «Η Διασπορά στο Αιγαίο κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου».

BARBARA HAYDEN

ΧΡΥΣΟΚΑΜΙΝΟ

Η αρχαιολογική έρευνα του Πανεπιστημίου Temple στο Χρυσοκάμινο της Κρήτης πραγματοποιήθηκε από 3 Ιουλίου έως 14 Αυγούστου 1998 υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος, με τη βοήθεια των υποδιευθυντών J.D. Muhly και C.R. Floyd. Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε, με εξαίρεση τη στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, πραγματοποιήθηκε η τελική φωτογράφηση του χώρου και τα ευρήματα μελετήθηκαν με σκοπό τη δημοσίευση.

Το σημαντικότερο έργο που πραγματοποιήθηκε κατά το 1998 ήταν η λεπτομερής χαρτογράφηση με όργανα, την οποία επέβλεψε η L. Onyshkevych. Αυτό το τετραετές πρόγραμμα θα ακολουθηθεί από πολύμηνη επεξεργασία των δεδομένων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, ώστε να κατασκευαστούν ακριβείς χάρτες της περιοχής του Χρυσοκαμίνου για δημοσίευση. Η μέχρι στιγμής εργασία συνίστατο στην ηλεκτρονική καταγραφή ορισμένων σημείων μέτρησης στο χώρο με τη βοήθεια ενός Topcon Total Station συνδεδεμένου με υπολογιστή. Υπεύθυνος για την επίβλεψη του προγραμματισμού του υπολογιστή ήταν ο εξειδικευμένος επιστήμονας W.B. Hafford. Τα σημεία που μετρήθηκαν στο χώρο μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία μιας σειράς ηλεκτρονικών χαρτών ακριβείας τόσο σε δυσδιάστατη όσο και σε τρισδιάστατη μορφή. Οι υψομετρικές καμπύλες σε αυτούς τους χάρτες μπορούν να τοποθετηθούν κατά βούληση σε συνάρτηση με την επιθυμητή κλίμακα, ενώ τα επιμέρους στοιχεία μπορούν να παρατεθούν με ακρίβεια.

Οι εργασίες στο χώρο της κατοίκησης περιέλαβαν τον καθαρισμό του, ώστε να διευκολυνθεί η φωτογράφηση και η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Ο καθαρισμός συνέβαλε επίσης στη διερεύνηση των αναγκών για έργα στερέωσης στο χώρο. Η στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν έχει ολοκληρωθεί και θα υποβληθεί αίτηση για συνέχισή της το 1999.

Το 1998 ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη μελέτη των ευρημάτων που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια των δύο περασμένων ανασκαφικών περιόδων. Μελετήθηκε η μινωική κεραμική από πέντε τομές, που χρονολογείται από την ύστερη νεολιθική έως την ΥΜ ΙΙΙΑ. Η μινωική κεραμική που έχει καταλογογραφηθεί σχεδιάστηκε από τους I. Verstegen και S. Ferrence. Τα λιγοστά βυζαντινά κατάλοιπα του χώρου μελετήθηκαν από τη βυζαντινολόγο Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. Δείγματα χώματος από την επίχωση των τομών XB-2E, XB-2W, XB-9E και XB-9W μελετήθηκαν από την Ε. Νοδάρου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο του Sheffield.

Οι λοιπές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν περιλαμβάνουν τη μελέτη της κεραμικής και άλλων ευρημάτων από το εργαστήριο μεταλλουργίας, τη διαλογή των καταλοίπων με τη μέθοδο της επίπλευσης και την προετοιμασία λημμάτων του καταλόγου και σχεδίων για δημοσίευση. Η ανασκαφή στο χώρο του εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας έχει ολοκληρωθεί. Η μελέτη της κεραμικής φανερώνει πως χρησιμοποιήθηκε από την ύστερη νεολιθική περίοδο έως την ΠΜ ΙΙΙ, οπότε και εγκαταλείφθηκε. Το εργαστήριο ασχολήθηκε με τη χύτευση χαλκού, πιθανότατα από εισηγμένο μετάλλευμα, χρησιμοποιώντας μικρούς υπαίθριους κλιβάνους. Στα σημαντικότερα ευρήματά του συγκαταλέγονται τα πρωιμότερα γνωστά ακροφύσια. Πρόκειται για πήλινα αντικείμενα σε σχήμα τυμπάνου, με στόμια που διοχέτευαν αέρα στη φωτιά και ελαστικά δερμάτινα καλύμματα, που έστελναν με πίεση αέρα στο εσωτερικό των στομίων.

Τα ευρήματα της ανασκαφής συντηρήθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης του Κέντρου Μελετών Ανατολικής Κρήτης και οι φωτογραφήσεις των αντικειμένων έγιναν στο εργαστήριο φωτογραφίας του Κέντρου, ως προετοιμασία της δημοσίευσης.

PHILIP BETANCOURT

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η παρούσα έκθεση αφορά τη δραστηριότητα της 13ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Μνημείων Κρήτης κυρίως στους τομείς στερέωσης και αναστήλωσης των πολυπληθών βυζαντινών τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης, που αποτελούν και το περισσότερο αξιόλογο σύνολο αρχαιοτήτων της μεσαιωνικής περιόδου της Κρήτης.

Παράλληλα με την περιγραφή των εργασιών συντήρησης, επιχειρείται και πολύ σύντομος σχολιασμός της τοιχογραφικής διακόσμησης, που αποβλέπει στην αιτιολόγηση της σημασίας και θέσης της στην εξέλιξη της βυζαντινής ζωγραφικής της Κρήτης και κατά συνέπεια της σχετικής δαπάνης. Λόγω της καθυστερημένης παρουσίασης της δραστηριότητας της Εφορείας, στις πιο κάτω περιγραφόμενες εργασίες εκτίθενται περισσότερες της μιας φάσεις επεμβάσεων, ώστε τα αποτελέσματα της συντήρησης των τοιχογραφιών ή και άλλων εργασιών να παρουσιάζονται κατά ενότητες. Αυτό ισχύει κυρίως για τα μεγαλύτερα μνημεία στα οποία η έκταση των τοιχογραφημένων διακοσμητικών επιφανειών είναι ανάλογη με το μέγεθος του κτιρίου. Παρουσιάζονται επίσης πολύ συνοπτικά τα πρώτα αποτελέσματα συστηματικής ανασκαφής της μεγαλύτερης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Κρήτης και από τις μεγαλύτερες της Ελλάδας, που πραγματοποιείται στη Γόρτυνα υπό τη διεύθυνση του γράφοντα και με συνεργασία της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Τα Χρονικά των σε σημαντικό αριθμό σωστικών ανασκαφών, των εργασιών αναστήλωσης βυζαντινών και ενετικών μνημείων, καθώς και των πολυπληθών επεμβάσεων και του ελέγχου των παλαιών πόλεων Χανίων και Ρεθύμνου, θα παρουσιαστούν από τους αρχαιολόγους της Εφορείας στους οποίους είχε ανατεθεί η ευθύνη της επίβλεψης των σχετικών εργασιών.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Βορίζια

Μονή Βροντησίου

Η διαπίστωση της συνεχιζόμενης φθοράς της τοιχογραφικής διακόσμησης του βόρειου τμήματος της καμάρας του Ιερού από εισερχόμενη υγρασία κατέστησε αναγκαία την εκ νέου πραγματοποίηση εργασιών στεγανοποίησης της στέγης. Κατά τις εργασίες αυτές διαπιστώθηκε η εισροή ομβρίων υδάτων από τον αγωγό απορροής τους, ο οποίος βρίσκεται στο σημείο όπου ενώνονται οι δύο καμάρες, η αρχική νότια και η μεταγενέστερη βόρεια. Για την οριστική επίλυση του προβλήματος αυτού της υγρασίας, αποφασίστηκε η τοποθέτηση μεταλλικών φύλλων χαλκού κοίλου σχήματος για την καλύτερη εφαρμογή στον αγωγό απορροής των υδάτων. Συγχρόνως αντικαταστάθηκαν κατεστραμμένοι παλαιοί κέραμοι και στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης πραγματοποιήθηκε πλήρης εξαρχής ανακεράμωση. Τις στερεωτικές αυτές εργασίες ακολούθησαν εργασίες συντήρησης της τοιχογραφικής διακόσμησης του βόρειου τμήματος της καμάρας του Ιερού, όπου η μνημειακή παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων (Μετάδοση). Πραγματοποιήθηκε εργασία καθαρισμού από κρυσταλλικά άλατα και λειχήνες, πού δημιουργήθηκαν από την εισερχόμενη υγρασία, καθώς και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας (φιξάρισμα) για την αποτροπή απολεπισμών, που ήδη έχουν προκαλέσει φθορές στις τοιχογραφίες. Ανάλογης φύσης εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στην υπερκείμενη διακοσμητική ζώνη, όπου η παράσταση της Θείας Λειτουργίας. Οι φθορές προκλήθηκαν από το ίδιο αίτιο, την εισερχόμενη υγρασία από τον ίδιο κατεστραμμένο αγωγό απορροής των ομβρίων υδάτων. Με την εξαιτίας της υγρασίας αποκόλληση του τοιχογραφημένου κονιάματος έχει καταστραφεί το κάτω τμήμα τους προς Δ. της παράστασης δύο λειτουργούντων αγγέλων, όπως και οι δύο απόστολοι της υποκείμενης παράστασης της Κοινωνίας. Από τη στενή ζώνη στη βάση της καμάρας και για την αυτή αιτία έχουν καταστραφεί στηθάρια αγίων, ενώ μορφές ολόσωμων ιεραρχών έχουν εντελώς εξαφανιστεί από το βόρειο τοίχο του Ιερού κατά τη διάνοιξη τοξωτού ανοίγματος επικοινωνίας με το Ιερό του πρόσθετου βόρειου κλίτους. Εκτεταμένες επίσης φθορές προκλήθηκαν και στην κόγχη του Ιερού, ιδιαίτερα στον κύλινδρο, λόγω ρωγμών του τοίχου, αιτία που προκάλεσε την πλήρη καταστροφή της χαρακτηριστικής μορφολογίας (οξυκόρυφης γοτθικής) φωτιστικής θυρίδας (αγιοθύριδο) του ημικύλινδρου της κόγχης του Ιερού, καθώς και της εικονιζόμενης στην εσωτερική πλευρά παράστασης των συλλειτουργούντων ιεραρχών. Για την αντιμετώπιση των εκτεταμένων αυτών φθορών της διακόσμησης του βορειοανατολικού τμήματος του Ιερού, εκτός από πολλαπλά ενέματα κόλλας, στερεώθηκαν οι παρυφές των σωζόμενων τμημάτων του τοιχογραφημένου κονιάματος με ισχυρό μείγμα κουρασανίου και η τοιχοποιία των κατεστραμμένων τμη-

μάτων καλύφθηκε με ανάλογο μείγμα ισχυρού κονιάματος (ουδέτερος τόνος). Εκτεταμένες φθορές, κυρίως απολεπισμούς του χρώματος, παρουσίαζε και η μοναδική σε ολόκληρη την εικονογραφική παράδοση της Κρήτης παράσταση του Δείπνου εις Εμμαούς (Πίν. 391). Πραγματοποιήθηκε επιλεκτική αισθητική, με γραμμική τεχνική, αποκατάσταση των φθορών αυτών (Rigatino), με έναν τόνο ανοιχτότερου χρώματος, ιδιαίτερα του αποστόλου της βόρειας πλευράς. Χαρακτηριστικό της παράστασης είναι η απόδοση του «στιγμιαίου» της αναγνώρισης του Ιησού κατά την «κλάση» του άρτου, που εκφράζεται με τις έντονες αντικινήσεις, τις χειρονομίες και την έκφραση του προσώπου. Τον άξονα καταλαμβάνει η μορφή του Χριστού καθισμένου στην ημικυκλική τράπεζα και πλαισιώνεται από τους καθιστούς στο άκρο της τράπεζας αποστόλους Κλεόπα και Λουκά και τις δύο μορφές υπηρετών σε δεύτερο επίπεδο. Η παράσταση αυτή διαφοροποιείται από τις προγενέστερες του 12ου αι. της Monreale και του Αγίου Μάρκου Βενετίας (σχέδιο Bassano), απεικονίσεις με αφηγηματικό χαρακτήρα. Οι παραστάσεις των μνημείων αυτών αναπτύσσονται σε συνεχή διακοσμητική ζώνη με την πορεία εις Εμμαούς, ο Μυστικός Δείπνος (ευλογία όμως του άρτου αντί της «κλάσης» και με τις τρεις μορφές σε ημικυκλική τράπεζα χωρίς υπηρέτες), τους δύο αποστόλους μόνους μετά την ξαφνική εξαφάνιση του Ιησού και ακόμη την ανακοίνωση του θαυμαστού γεγονότος στους λοιπούς αποστόλους. Διαφέρει και από τη μεταγενέστερη παράσταση στη μονή Λαύρας με την «κλάση», κυρίως ως προς τη διάταξη των μορφών που προσκομίζουν τα εδέσματα στη στρογγυλή τράπεζα, από τους οποίους ένας φέρει κάλυμμα της κεφαλής όμοιο με εκείνο σε πίνακα του Bellini. Χαρακτηριστική της παλαιολόγειας ζωγραφικής της μονής Βροντησίου είναι και η ρεαλιστική απόδοση των επιτραπέζιων σκευών και εδεσμάτων, όπως και ο ενιαίος σκουρόχρωμος τοίχος με την ορθογώνια θύρα στον άξονα πίσω από τον Χριστό, που το κυκλικό σχήμα του προσαρμόζεται στο ημικύκλιο του τεταρτοσφαιρίου. Τα διαφορετικά χρώματα στην άνω επιφάνεια του πάχους του τοίχου αποδίδουν τις διαφορετικές φωτιστικές ανταυακλάσεις, καθώς το καμπύλο αυτό κτίσμα έχει σημείο φυγής προς τα πάνω. Από τη λειτουργική επιγραφή στη βάση του τεταρτοσφαιρίου διατηρείται το τελευταίο τμήμα της: *ΑΥΤΩ ΣΥΝ ΦΟΒΩ ΤΩ ΣΤΕΡΕΩΜΑΤ(ι).ΕΠΙ Σ(σοι). ΠΕΠΙΘΩΤ(τες)*. Όπως στη Monreale και τον Άγιο Μάρκο Βενετίας συνδυάζεται και στο Βροντίσι το Δείπνο εις Εμμαούς με την Κοινωνία των Αποστόλων, με τις παραστάσεις της Μετάδοσης και Μετάληψης (Πίν. 392 β) σε δύο ζώνες στη βόρεια και νότια πλευρά της καμάρας αντίστοιχα, που καθώς διευθετούνται στο ύψος του τεταρτοσφαιρίου συνδυάζονται και αποτελούν συνέχεια του Δείπνου. Από τη Μετάδοση είναι κατεστραμμένο το δυτικό τμήμα της, διατηρείται όμως ο Χριστός πίσω από Αγία Τράπεζα και κάτω από κιβώριο να μεταδίδει από δίσκο τον άρτο στον προσερχόμενο Πέτρο, τον οποίο ακολουθούν οι τέσσερις απόστολοι που έχουν διατηρηθεί. Χαρακτηριστική είναι η απόδοση του κτιρίου του βάθους πίσω από τους αποστόλους, με σημείο φυγής διαφορετικό από εκείνο της Τράπεζας-κιβωρίου. Η Μετάληψη στη νότια αντίστοιχα ζώνη διατηρείται ακέραιη, με ένα μόνο ρήγμα να διατρέχει λοξά το πάνω μέρος της παράστασης (Πίν. 392 β). Οι μαθητές δεν παρατάσσονται σε σειρά, όπως στην παλαιότερη εικονογραφία, αλλά αποτελούν μικρούς ομίλους και παριστάνονται μπροστά από αρχιτεκτονικό βάθος και με έντονο διασκελισμό κατευθύνονται προς τον Χριστό. Ο πρώτος (Ιωάννης) τονίζεται ιδιαίτερα με την ισχυρή καμπύλωση του σώματος, τη θέση των προτεινόμενων χεριών, που καλύπτονται με το ιμάτιο, και την ανασηκωμένη κεφαλή. Η έκφραση του βλέμματος ανταποκρίνεται στο βλέμμα του Χριστού, που κάτω από κιβώριο και πίσω από Αγία Τράπεζα, κρατώντας με τα δύο χέρια μεγάλο κύπελλο προκύπτει ελαφρά προς τον απόστολο και προσφέρει τη Μετάληψη. Την παράσταση χαρακτηρίζει ο ρυθμός στη σύνθεση, η ζωηρή εκφραστικότητα των φυσιογνωμιών, η λεπτότητα στο πλάσιμο και η φωτοσκίαση των προσώπων, καθώς και η έντονη διαγραφή του όγκου του σώματος που αναδεικνύει η μαλακή πτυχολογία με τις λεπτές διαβαθμίσεις του χρώματος και τα άσπρα φώτα στις ακμές. Τα χαρακτηριστικά αυτά εντάσσουν τη ζωγραφική της μονής στην ογκηρή τεχνοτροπία. Στις δύο ζώνες στην κορυφή της καμάρας εντάσσονται οι δύο παραστάσεις της Θείας Λειτουργίας. Στη βόρεια τέσσερις άγγελοι, με τον προπορευόμενο να κρατεί μανουάλια και οι άλλοι τρεις Άγια Ποτήρια και λειτουργικά σκεύη. Στη νότια ζώνη, πίσω από τον άγγελο που κρατεί μανουάλια, ακολουθούν οι τρεις που μεταφέρουν τον Επιτάφιο, από τους οποίους ο πρώτος κρατεί θυμιατό. Η διάταξη των παραστάσεων αυτών στην καμάρα του Ιερού, στη θέση όπου κατά το καθιερωμένο στους καμαροσκέπαστους ναΐσκους της Κρήτης σύστημα διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων τοποθετούνται η Ανάληψη και η Πεντηκοστή, αποτελεί παρέκκλιση που αποβλέπει στον τονισμό του καθαρά λειτουργικού χαρακτήρα της τοιχογραφικής διακόσμησης, περίπτωση μοναδική σε εκατοντάδες τοιχογραφημένους ναούς της νήσου. Στον ανατολικό τοίχο επίσης αντί της καθιερωμένης παράστασης του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, απεικονίζονται, από κάτω προς τα πάνω, οι δύο κορυφαίοι απόστολοι, οι τέσσερις μεγάλοι προφήτες και δύο άγγελοι. Ακέραιος διατηρείται ο διάκονος στο κάτω μέρος του τοίχου αυτού, όπως και δύο ολόσωμοι ιεράρχες. Στη διακοσμητική ζώνη από πάνω, εικονίζονται τρία ακόμη

στηθάρια ιεραρχών. Η διακόσμηση του νότιου τοίχου του Ιερού συμπληρώνεται με ένα ακόμη στηθάριο αγίου και τη μοναδική στην εικονογραφία της Κρήτης μορφή του Θεοδόχου Συμεών (Πίν. 392 α), που κρατεί με τα δύο χέρια το μικρό Χριστό, του οποίου το πρόσωπο είχε υποστεί εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος, που έκαμαν αναγκαία την επιλεκτική, όχι και τόσο επιτυχή, αισθητική αποκατάσταση. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Συμεών, συντόμευση της παράστασης της Υπαπαντής, προέρχεται από παρασελίδιες κυρίως μικρογραφίες ιστορημένων χειρογράφων. Τα πρόσωπα και τα γυμνά μέρη είναι πλασμένα με σκούρους πράσινους προπλασμούς και σκουρόχρωμα κόκκινα σαρκώματα, ο τονισμός όμως των σημείων που εξέχουν με μικρές λευκές παράλληλες γραμμές με πολύ λεπτή επεξεργασία δικαιολογεί τη χρονολόγηση της ζωγραφικής αυτής στα τέλη του 14ου αι. Η εξαιρετικά υψηλή ζωγραφική ποιότητα και επεξεργασία διαφοροποιούν την τοιχογραφική αυτή διακόσμηση από την τοπική, επαρχιακού χαρακτήρα, παλαιολόγεια παράδοση της Κρήτης και δικαιολογούν την απόδοση της διακόσμησης αυτής σε ζωγράφο, που αντιπροσωπεύει τις καλύτερες καλλιτεχνικές παραδόσεις της τέχνης της πρωτεύουσας. Η ιδιότυπη διακόσμηση του Ιερού με λειτουργικά μόνο θέματα στην καμάρα, αντί των καθιερωμένων παραστάσεων της Ανάληψης και της Πεντηκοστής, και του Δείπνου εις Εμμαούς στο τεταρτοσφαίριο, αντί του Χριστού ή της Παναγίας, δικαιολογεί την υπόθεση ότι η επιλογή των λειτουργικών θεμάτων οφείλεται στην καθοδήγηση σοφού ηγουμένου και απηχεί τις θεολογικές απόψεις των ηγετικών κύκλων της μονής. Με ανάλογες προϋποθέσεις επιλέχθηκαν και τα εικονογραφικά θέματα του κυρίως ναού. Στην καμάρα τη θέση του ευαγγελικού κύκλου καταλαμβάνει το Μηνολόγιο, μοναδική περίπτωση σε ολόκληρη την εικονογραφία της Κρήτης, και στο νότιο τοίχο, όπου έχει καθιερωθεί να εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι από το αγιολόγιο της εκκλησίας, η επιλογή των μορφών προέρχεται αποκλειστικά από την ασκητική παράδοση της ορθοδοξίας. Η παράσταση του Μεγάλου Βασιλείου μεταξύ των ασκητικών μορφών οφείλεται στη μεγάλη συμβολή του στη διαμόρφωση και καθιέρωση ρυθμιστικών κανόνων του μοναστικού βίου, που εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι σήμερα. Οι παραστάσεις του Μηνολογίου αρχίζουν από το δυτικό άκρο της πάνω ζώνης της βόρειας πλευράς της καμάρας, μέρος όμως του κύκλου αυτού έχει κατασπραφεί κατά τη μεταγενέστερη προσθήκη του βόρειου κλίτους (16ος αι.) και τη διάνοιξη δύο τόξων επικοινωνίας των δύο κλιτών. Η προς Δ. επίσης επέκταση του αρχικού μικρού ναού, στο μήκος του πρόσθετου κλίτους, είχε ως συνέπεια την καταστροφή του δυτικού τοίχου και της τοιχογραφικής του διακόσμησης. Οι εργασίες συντήρησης της σωζόμενης ενδιαφέρουσας τοιχογραφικής διακόσμησης του κυρίως ναού έχει προγραμματιστεί σε επόμενη φάση συντήρησης, αφού προηγουμένως πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες εργασίες κτιριακής στερέωσης.

Βόροι

Μονή Καρδιώτισσας

Στο καθολικό της μονής επαναλήφθηκαν κτιριακές εργασίες στερέωσης, συμπληρωματικές των προ ετών επεμβάσεων, και στα τμήματα εκείνα όπου αυτές κρίθηκαν αναγκαίες. Ενισχύθηκαν εκ νέου οι αντηρίδες της νότιας πλευράς, της οποίας ο πλάγιος τοίχος παρουσίασε ελαφρά απόκλιση από την κάθετο. Συμπληρώθηκαν ή ανακατασκευάστηκαν εκ νέου τα αρμολογήματα της δυτικής και βόρειας εξωτερικής επιφάνειας των τοίχων, με κονίαμα κουρασανίου. Έγινε αντικατάσταση των αποσαθρωμένων δοκών του παλαιού στεγάστρου που είχε κατά το παρελθόν κατασκευαστεί στη δυτική πλευρά και χρησίμευε πιθανώς ως νάρθηκας. Αναγκαία κρίθηκε και η εκ νέου συρραφή του κάθετου ρήγματος του ανατολικού τοίχου, που από το αέτωμα φθάνει μέχρι τη βάση της κόγχης. Η λεπτή αυτή εργασία πραγματοποιήθηκε με αργούς λίθους, όπως και οι αρχικοί της λοιπής τοιχοδομής του ναού. Το συνδετικό των λίθων ασβεστοκονίαμα ενισχύθηκε με μείγμα κουρασανίου, παλαιού ασβέστη και λευκού τσιμέντου, με τρόπο ώστε να εξασφαλιστεί η στερεότητα της νέας συρραφής. Η από πολλών δεκαετιών εγκατάλειψη της μονής προκάλεσε και τη σταδιακή ερήμωσή της, αιτία στην οποία οφείλονται αποκολλήσεις και πτώση τμημάτων του τοιχογραφημένου σοβά, λόγω της εισερχόμενης από την κατεστραμμένη στέγη υγρασίας. Στην ίδια αιτία οφείλονται και οι εκτεταμένοι απολεπισμοί του χρώματος, καθώς και τα πυκνά κρυσταλλικά άλατα που επικάθονται στη ζωγραφική επιφάνεια. Πυκνό στρώμα καπνιάς καλύπτει τις τοιχογραφίες του νοτιοδυτικού ιδιαίτερα τμήματος του ναού, που προήλθε από την πυρά των τυροκόμων ποιμένων ενοικιαστών της αγροτικής ιδιοκτησίας της μονής. Από τις πολύ εκτεταμένες και μακροχρόνιες εργασίες συντήρησης που απαιτούνται για την αποκατάσταση των τοιχογραφιών, σε πρώτη φάση πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της μεγάλης παράστασης της Κοίμησης της Θεοτόκου, τοποθετημένης επάνω από τη νότια θύρα εισόδου, καθώς και η αφαίρεση με χημικά μέσα του πυκνού στρώματος της καπνιάς στο νοτιοδυτικό τμήμα του ναού, εξαιτίας της οποίας οι εικονογραφικές παραστάσεις στη θέση αυτή ήταν εντελώς αδιάγνωστες. Εκτός από την αφαίρεση της καπνιάς, στη μεγάλη πολυπρόσωπη παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, πραγματοποιήθηκε η

στερέωση του τοιχογραφημένου σοβά στην τοιχοποιία με ενέσεις ισχυρής κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης (πρέσσες), η αφαίρεση των κρυσταλλικών αλάτων με μηχανικό μέσο και η στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Στην παρακείμενη μεγάλη διακοσμητική επιφάνεια πραγματοποιήθηκε η αφαίρεση των πυκνών στρωμάτων της καπνιάς με χημικά υγρά και αποκαλύφθηκαν οι παραστάσεις του ευαγγελικού κύκλου, που η ταύτισή τους ήταν αδύνατη. Ολόκληρη η επιφάνεια αυτή στερεώθηκε στον τοίχο με ενέσεις πολύ ισχυρής κόλλας και με μηχανική πίεση, αφαιρέθηκαν τα άλατα από τη ζωγραφική επιφάνεια με μηχανικό μέσο και στα σημεία εκείνα όπου η εργασία αυτή δεν προκαλούσε απολεπισμούς του χρώματος. Ακολούθησε η εργασία στερέωσης του χρώματος με κόλλα (φιξάρισμα). Η καταστροφή του τμήματος αυτού της ζωγραφικής είναι πολύ εκτεταμένη, ιδιαίτερα στις δύο ανώτερες διακοσμητικές ζώνες, στις οποίες η συγκέντρωση καπνιάς από την πυρά των τυροκόμων ποιμένων ήταν πολύ πυκνή και συνεχής, αφού δεν υπήρχε διέξοδος απομάκρυνσής της.

Από τις τέσσερις διακοσμητικές ζώνες, διατηρείται στην πρώτη ένας απόστολος από την παράσταση της Μεταμόρφωσης, ο Πέτρος από το Νιπτήρα στη δεύτερη, η Σταύρωση, σχεδόν ακέραιη, και τμήμα της Αποκαθήλωσης στην τρίτη και στην τέταρτη η παράσταση του Παραδείσου, με την Ένθρονη Θεοτόκο, τους Δικαίους στον κόλπο του Αβραάμ, το δίκαιο ληστή και άλλους Δικαίους που προσέρχονται στην πύλη του Παραδείσου. Η τελευταία αυτή ζώνη αποτελεί προέκταση της Δευτέρας Παρουσίας, που καταλαμβάνει ολόκληρη την επιφάνεια του δυτικού τοίχου, και αντιστοιχεί στη ζώνη της βόρειας πλευράς, που είναι και αυτή προέκταση της ίδιας παράστασης του δυτικού τοίχου. Η μεγάλη ρωγμή του τοίχου αυτού σε συνδυασμό με την καπνιά προκάλεσαν την καταστροφή της Δευτέρας Παρουσίας, από την οποία διατηρούνται μικρά σπαράγματα στη βόρεια κυρίως πλευρά του τοίχου με τους αποστόλους και λείψανα της Κόλασης. Τον κατεστραμμένο τοιχογραφημένο σοβά αντικατέστησε νέος με κονίαμα κουρασανίου και οι παρυφές των σωζόμενων τμημάτων συγκρατήθηκαν με το ίδιο κονίαμα (στεφάνωμα). Ανάλογης έκτασης είναι και οι καταστροφές που προκάλεσε το ρήγμα του ανατολικού τοίχου, όπως ανάλογες με του δυτικού τοίχου είναι και οι τεχνικές μέθοδοι αναπλήρωσης του κατεστραμμένου αρχικού τοιχογραφημένου σοβά με μείγμα κουρασανίου, καθώς και η στερέωση των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών που διατηρούνται. Από τους συλλειτουργούντες της κόγχης διατηρείται ένας ιεράρχης στον ανατολικό τοίχο στη θέση που καταλαμβάνει συνήθως διάκονος, ο οποίος και έχει μεταφερθεί στο νότιο τοίχο του Ιερού. Στην υπερκείμενη ζώνη διατηρούνται τέσσερα στηθάρια ιεραρχών, διάταξη γνωστή και από τον προγενέστερο ναΐσκο του Σκλαβεροχωρίου. Από την Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο σώζονται η προτομή του Χριστού, το απλωμένο χέρι της Παναγίας και το νότιο μετάλλιο με τη μορφή του αγγέλου. Η παράσταση της Θεοτόκου πλαισιώνεται από τις προτομές δύο ιεραρχών, που καταλαμβάνουν τη θέση της προβλεπόμενης παράστασης του Ευαγγελισμού, που αναπληρώνεται με την ανάλογη παράσταση, του Α, του εικονογραφικού κύκλου των 24 Οίκων του Ακαθίστου Ύμνου, ο οποίος αναπτύσσεται στο κέντρο της καμάρας του ναού. Πτώση του τοιχογραφημένου σοβά διαπιστώνεται και από το βόρειο τμήμα στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου, όπου κατά παρέκκλιση του κανόνα διάταξης, στη θέση του Μανδηλίου ή της Φιλοξενίας των Αγγέλων, έχει τοποθετηθεί η Πεντηκοστή (Πίν. 393 α). Στην ίδια θέση και κατά παρέκκλιση του κανόνα έχει τοποθετηθεί η Ανάληψη στο λίγο μεταγενέστερο ναό των Αδρομύλων. Στην προβλεπόμενη θέση στην κορυφή της καμάρας του Ιερού έχει τοποθετηθεί η Ανάληψη, με μεγάλες φθορές, ιδιαίτερα στη μορφή του Αναλαμβανόμενου Χριστού. Πολύ περιορισμένης έκτασης φθορές έχουν υποστεί οι παραστάσεις του κύκλου του Βίου της Θεοτόκου, που διευθετούνται σε τέσσερις συνεχείς ζώνες εικονογράφησης, στο νότιο και βόρειο αντίστοιχα σκέλος της καμάρας του Ιερού κάτω από την Ανάληψη. Οι οκτώ αυτές παραστάσεις (Αποποίηση των Δώρων, Ευαγγελισμός του Ιωσήφ, Ευαγγελισμός της Άννας παρά το Φρέαρ, Ο Ασπασμός του Ιωακείμ και της Άννας και το Γενέσιο στη βόρεια πλευρά, και στη νότια η Ευλογία των Ιερέων, τα Εισόδια και η Μνηστεία της Θεοτόκου), αποτελούν μια από τις μεγαλύτερες σειρές του Βίου της Θεοτόκου της Κρήτης, με εξαίρεση τη διακόσμηση του ναού της Παναγίας στην Κριτσά, όπου όμως πρόκειται για τη διακόσμηση της καμάρας ολόκληρου του νότιου μόνον κλίτους με το Βίο της Θεοτόκου, γεγονός που την διαφοροποιεί από την περίπτωση των Βόρων. Η τοποθέτηση σκηνών του Βίου της Θεοτόκου μέσα στο Ιερό έχει το προηγούμενο της στη διακόσμηση του Ιερού του ναού της Παναγίας στο Θρόνο, η οποία και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αρχαΐζουσας επαρχιακής τέχνης του 13ου αι. Αυτό το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει τις λιγότερες, αν και με πολλά άλατα, φθορές σε σχέση με τα προγράμματα που αναπτύσσονται στο κεντρικό και δυτικό τμήμα της καμάρας του ναού. Οι 24 Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου διευθετούνται στο κεντρικό τμήμα της καμάρας μεταξύ της πρώτης και της τρίτης ενισχυτικής ζώνης, με πρώτη την παράσταση του Ευαγγελισμού (το Α) στον ανατολικό πίνακα της επάνω ζώνης της νότιας πλευράς της καμάρας. Η αφήγηση των Οίκων αναπτύσσεται από Α. προς Δ. και από τη νότια πλευρά της καμάρας προς τη βόρεια. Ο κύκλος του Βίου συμπληρώνεται

με τη μεγάλη και με πολλές φθορές παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, που τοποθετείται κάτω από τις σκηνές του Ακαθίστου, στο νότιο τοίχο, μεταξύ της δεύτερης και τρίτης ενισχυτικής ζώνης και πάνω από τη θύρα εισόδου. Η ένταξη αυτή αποτελεί παράβαση του καθιερωμένου κανόνα, καθώς η Κοίμηση της Θεοτόκου αποτελεί την τελευταία σκηνή του εικονογραφικού κύκλου του Δωδεκαόρτου και τοποθετείται συνήθως στο δυτικό τοίχο, όπως και στην Παναγία των Καπετανιανών (1401/1402), μνημείο σύγχρονο και της ίδιας ποιοτικής και καλλιτεχνικής στάθμης. Με τη διάταξη του Ακαθίστου στο κεντρικό τμήμα της καμάρας, οι σκηνές του ευαγγελικού κύκλου απωθούνται στο δυτικό τμήμα της, με τρόπο ώστε η έμφαση να δοθεί στην εικονογραφία της Παναγίας, στην οποία είναι αφιερωμένο το καθολικό, ανάλογα και με το αρχικό καθολικό του Βαλσαμονέρου. Διαφορετική είναι η διάταξη στο σύγχρονο ναό των Καπετανιανών, όπου ο Βίος της Θεοτόκου αναπτύσσεται στην εκτεταμένη επιφάνεια της βάσης της καμάρας του εγκάρσιου κλίτους.

Η διαφορετική αυτή διάταξη ενισχύει την άποψη ότι στα μοναστηριακά κυρίως ιδρύματα, η έμφαση δίνεται στην εικονογραφία του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένο το καθολικό. Οι δύο εικονογραφικοί κύκλοι, του Ακαθίστου και του ευαγγελικού, στο καθολικό των Βόρων, παρουσιάζουν μεγάλες καταστροφές, με αποκολλήσεις και πτώσεις τμημάτων του τοιχογραφημένου κονιάματος, εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος και πυκνά κρυσταλλικά άλατα, ώστε πολλές παραστάσεις να έχουν εξαφανιστεί και άλλων τα ελάχιστα λείψανα να καθιστούν προβληματική την ταύτισή τους. Οι εργασίες συντήρησης του μεγαλύτερου αυτού τμήματος της διακόσμησης του ναού, προγραμματίζονται για την επόμενη φάση. Εκτεταμένες φθορές διαπιστώνονται και στις παραστάσεις των ολόσωμων αγίων, που σε πυκνή διάταξη παρατάσσονται στο νότιο τοίχο. Στην αντίστοιχη βόρεια πλευρά, έχουν ανοιχθεί τα δύο μεγάλα ημικυκλικά τόξα επικοινωνίας με το βόρειο αδιακόσμητο κλίτος, το εσωράχιο των οποίων κοσμείται με ενδιαφέρουσες εικονογραφικά παραστάσεις, Άνωθεν οι Προφήται, άγιος Γεώργιος Κεφαλοφόρος, άγιος Χριστόφορος με τον Χριστό στον ώμο, ευαγγελιστής Ιωάννης που υπαγορεύει στον Πρόχορο (Πίν. 393 β), εικονογραφικοί τύποι που καθιερώνονται στην κρητική ζωγραφική. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο αδιάγνωστος (Γεώργιος-Φανούριος) στρατιωτικός άγιος όρθιος, σε στάση βηματισμού και με ισχυρή αντικίνηση του σώματος, που επαναλαμβάνει όμοιους εικονογραφικούς τύπους της μονής Βαλσαμονέρου. Εικονογραφικές σχέσεις με τη μονή αυτή διαπιστώνονται και στην παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου, στην οποία επαναλαμβάνεται ο εικονογραφικός τύπος του Ιερού του Βαλσαμονέρου. Με την υψηλή ποιοτικά στάθμη της ζωγραφικής εκτέλεσης και οι τοιχογραφίες αυτές εντάσσονται στον κύκλο των μνημείων της Κρήτης των ενδεικτικών της ανανέωσης της τοπικής επαρχιακής ζωγραφικής, γύρω στο 1400, με την παράδοση της τέχνης της πρωτεύουσας, που έφεραν στο νησί οι κωνσταντινουπολίτες ζωγράφοι.

Καπετανιανά

Ναός της Παναγίας

Η υψηλή στάθμη της ζωγραφικής εντάσσει και τις επιγραφικά χρονολογημένες στο 1401-1402 τοιχογραφίες της Παναγίας, άλλοτε καθολικό της εντελώς κατεστραμμένης σήμερα μονής, στον κύκλο των τοιχογραφικών διακοσμήσεων της Κρήτης, που συνδέονται με την καλλιτεχνική δραστηριότητα των πρώτων κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων, που από τα τέλη του 14ου αι. εγκαθίστανται στο νησί, λόγω των υφιστάμενων κατά την περίοδο αυτή ιστορικών συνθηκών. Την ανανέωση της τοπικής, επαρχιακού χαρακτήρα, ζωγραφικής, με τις παραδόσεις της τέχνης της βυζαντινής πρωτεύουσας, που έφεραν οι ζωγράφοι αυτοί, επιβεβαιώνει η συγκριτική εξέταση της ποιοτικής στάθμης της τοπικής τέχνης με την εισηγμένη από τους πρόσφυγες καλλιτέχνες. Ενδεικτική είναι η αντιπαραβολή της ζωγραφικής του χρονολογημένου από την κτητορική επιγραφή στο 1401 ναού του Αγίου Γεωργίου Βιάννου και του σύγχρονου ναού των Καπετανιανών.

Για την προστασία της εξαιρετικά αξιόλογης τοιχογραφικής διακόσμησης πραγματοποιήθηκε σειρά εργασιών, που αφορούσαν τη στερέωση του κτιρίου και την αποκατάσταση της τοιχογραφικής διακόσμησης. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού, μονόχωρος καμαροσκέπαστος με εγκάρσιο ευρύτερο καμαροσκέπαστο και αυτό κλίτος στη δυτική πλευρά, είναι καθιερωμένος τύπος στην κρητική ναοδομία, με σχετικά όμως λίγα παραδείγματα (π.χ. ναός Αγίου Γεωργίου Επάνω Σύμης,1453), σε σχέση με τους μονόχωρους ναΐσκους. Με την κατασκευή εγκάρσιου κλίτους δημιουργούνται μεγαλύτερες διακοσμητικές επιφάνειες και αυξάνονται οι δυνατότητες ανάπτυξης εκτεταμένων προγραμμάτων, στα οποία συμπλέκονται οι εικονογραφικοί κύκλοι. Για την προστασία των τοιχογραφιών, αναγκαία ήταν η ανακεράμωση των στεγών με παλαιά κεραμίδια, όμοιου τύπου με τα αρχικά, που προέρχονται από κατεδαφίσεις παλαιών κτισμάτων. Σκοπός της ανακεράμωσης είναι να παύσει η εισροή ομβρίων υδάτων από τις στέγες που προκαλούσε αποκολλήσεις και πτώση τμημάτων του τοιχογραφημένου κονιάματος, απολεπισμούς της ζωγραφικής και κρυσταλλικά άλατα. Ακολούθησε η εργασία συστηματικής αρμολόγησης της τοιχοδομής, με μείγμα

κουρασανίου, με σκοπό την προστασία των τοιχογραφιών από την υγρασία, τη διείσδυση της οποίας από τους τοίχους επιβεβαιώνουν οι κατά τόπους αποκολλήσεις του τοιχογραφημένου σοβά. Περιμετρικά του κτιρίου αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις, που προκαλούσαν διάβρωση των θεμελίων και υγρασίες στο κάτω μέρος των τοιχογραφιών Σε ολόκληρο τον περίβολο του ναού κατασκευάστηκε πλακόστρωτο, με φυσικές μεγάλες πλάκες σκληρού πωρόλιθου, που περισυνελέγησαν από τη γύρω ορεινή περιοχή. Εκτός από τις αποκολλήσεις του σοβά, τους απολεπισμούς του χρώματος και τα άλατα, σημαντικό πρόβλημα της συντήρησης των τοιχογραφιών ήταν και το πολύ πυκνό στρώμα καπνιάς, που είχε επικαθίσει στη ζωγραφική και των δύο κλιτών. Προέρχεται από τα κακής ποιότητας κεριά και τις κανδήλες, που συνεχώς ανάβουν οι ευσεβείς κάτοικοι της μικρής κοινότητας. Κύριο μέλημα της συντήρησης ήταν η αφαίρεση του πυκνού αυτού στρώματος καπνιάς, με την παραδοσιακή μέθοδο καθαρισμού (αλουσά) που αναφέρει ο Διονύσιος εκ Φουρνά, ώστε να αποκαλυφθεί η ζωγραφική επιφάνεια, να διαπιστωθούν οι φθορές και να καθοριστούν οι τρόποι αντιμετώπισής τους. Με ενέσεις ισχυρής κόλλας στερεώθηκαν τα σε περιορισμένη όμως έκταση αποκολλημένα τμήματα του τοιχογραφημένου σοβά στον τοίχο, οι παρυφές των τμημάτων που σώζονται στερεώθηκαν με κονίαμα κουρασανίου (στεφάνωμα), υλικό με το οποίο έγινε και η αντικατάσταση των τοιχογραφημένων κονιαμάτων, που είχαν αποκολληθεί από τον τοίχο και είχαν εκπέσει. Τα άλατα αφαιρέθηκαν με μηχανικό μέσο και η ζωγραφική επιφάνεια στερεώθηκε (φιξάρισμα), όπου ήταν αναγκαίο. Μεγαλύτερες καταστροφές διαπιστώθηκαν στο νότιο τμήμα του τεταρτοσφαίριου της κόγχης και του πεσσού, όπου η παράσταση του διακόνου, της Παναγίας του Ευαγγελισμού, και στο μέτωπο του Παλαιού των Ημερών με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Από τη σπάνια αυτή παράσταση διατηρούνται μέρος της προτομής του Θεού Πατρός μέσα σε μετάλλιο και από τα σύμβολα ο αετός του Ιωάννη και ο βους του Λουκά. Στο τεταρτοσφαίριο διατηρείται η παράσταση της Πλατυτέρας με τον Χριστό σε προτομή, που πλαισιώνεται από δύο αγγέλους σε μετάλλια. Με την ακέραιη αυτή παράσταση αποκαθίσταται και ο εικονογραφικός τύπος της ημικατεστραμμένης Πλατυτέρας στους σύγχρονους με τα Καπετανιανά ναούς του Βαλσαμονέρου και των Βόρων. Ο άγγελος της παράστασης του Ευαγγελισμού διατηρείται στην καθιερωμένη θέση στο βόρειο τμήμα του μετώπου της κόγχης. Στην αντίστοιχη θέση της νότιας πλευράς διακρίνεται η παράσταση της, με μεγάλες φθορές, ολόσωμης όρθιας Παναγίας. Η τοποθέτηση των μορφών του Ευαγγελισμού σε δύο χωριστούς πίνακες προέρχεται από την παλαιά βυζαντινή παράδοση και οφείλεται στη διαφορετική θεολογική-δογματική έννοια διάκρισης της πνευματικής υπόστασης των παριστανόμενων μορφών. Με την καθιέρωση κατά τη Βενετοκρατία του καμαροσκέπαστου ναού, από την οποία απουσιάζουν οι προβλεπόμενες της παράστασης θέσεις, όπως στους μεγάλους τρουλαίους ναούς, ο Ευαγγελισμός μετατέθηκε στους δύο πίνακες του ανατολικού τοίχου, ώστε να διατηρηθεί και η αναγκαία διάκριση της υπόστασης του προσώπου των δύο μορφών. Κάτω από τον άγγελο, ο διάκονος Στέφανος παριστάνεται σε προτομή, λόγω της απεικόνισης στην εκεί στενή λωρίδα του ανατολικού τοίχου, της μορφής του Χριστού στον εικονογραφικό τύπο της Άκρας Ταπείνωσης, τύπος που απαντάται στην ίδια κόγχη της πρόθεσης και στους άλλους σύγχρονους ναούς. Το προ της κόγχης τμήμα της καμάρας του Ιερού, καταλαμβάνει η προβλεπόμενη στη θέση αυτή μεγάλη παράσταση της Ανάληψης, από την οποία το τμήμα στο κέντρο της έχει καταστραφεί με την πτώση του κονιάματος και από τις μορφές των αποστόλων, στο νότιο σκέλος της, έχει απολεπιστεί σε μεγάλη έκταση το χρώμα, ώστε να διατηρείται ένας μόνον απόστολος ακέραιος. Στο τμήμα αυτό πραγματοποιήθηκε στερέωση της παρυφής του διατηρημένου τμήματος με κονίαμα κουρασανίου και στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Εκτεταμένη είναι και η καταστροφή του νότιου τμήματος της κόγχης, όπου συγκρατήθηκε η παρυφή του διατηρημένου κονιάματος με κουρασάνι (στεφάνωμα). Από τους συλλειτουργούντες διατηρείται το ίχνος της Αγίας Τράπεζας με το Θυόμενο Χριστό και οι δύο ιεράρχες της βόρειας πλευράς, Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Σε μέτρια κατάσταση διατήρησης και εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος, είναι οι δύο ακόμη συλλειτουργούντες και ο διάκονος του νότιου τοίχου του Ιερού, καθώς και οι δύο μετωπικοί ιεράρχες στην αντίστοιχη θέση του βόρειου, μορφές αδιάγνωστες λόγω των πολύ εκτεταμένων απολεπισμών. Το πυκνό στρώμα καπνιάς που είχε καλύψει το μεγαλύτερο μέρος των παραστάσεων της καμάρας του ναού αφαιρέθηκε με τον παραδοσιακό και χημικό καθαρισμό. Αφαιρέθηκαν και τα άλατα με μηχανικό μέσο και στερεώθηκε το χρώμα (φιξάρισμα), ιδιαίτερα της παράστασης της Πεντηκοστής, που παρουσίαζε εκτεταμένους απολεπισμούς, ώστε να διατηρούνται τμήματα μόνον των μορφών. Η κατά παρέκκλιση του συστήματος διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων μετάθεση της Πεντηκοστής, από την καμάρα του Ιερού στον ανατολικό πίνακα της κάτω ζώνης στη βόρεια πλευρά της καμάρας του ναού, οφείλεται στην ανάπτυξη της Ανάληψης σε ολόκληρη την επιφάνεια των δύο σκελών της καμάρας του Ιερού. Χαρακτηριστική της διακόσμησης της καμάρας του ναού είναι η χρήση του αμιγή εικονογραφικού κύκλου του Δωδεκαόρτου, με παράλληλο τη διακόσμηση του ναού Σκλαβεροχωρίου, ανά-

μεσα σε μεγάλους αριθμούς ναών της Κρήτης, στις οποίες χρησιμοποιούνται σκηνές από τις αναπτύξεις των βασικών σκηνών του Δωδεκαόρτου. Τα δύο σκέλη της καμάρας υποδιαιρούνται με ταινίες σε τέσσερις ισομεγέθεις πίνακες στην κάθε πλευρά. Στο νότιο σκέλος τοποθετούνται, στην επάνω ζώνη η Γέννηση και η Υπαπαντή και στην κάτω η Βάπτιση και η Μεταμόρφωση και στις αντίστοιχες θέσεις της βόρειας πλευράς, η Έγερση του Λαζάρου (Πίν. 394), η Βαϊοφόρος και η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη (Ανάσταση). Λόγω του αρχιτεκτονικού τύπου του ναΐσκου, ο Ευαγγελισμός τοποθετείται στον ανατολικό τοίχο του Ιερού. Η καλά διατηρημένη παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου καταλαμβάνει την προβλεπόμενη θέση στο μέτωπο του δυτικού τοίχου, πάνω από το τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας με το εγκάρσιο κλίτος. Κατ' εξαίρεση η Σταύρωση, έχει μεταφερθεί από τη θέση της, στη σειρά του Δωδεκαόρτου, στο τύμπανο του νότιου τοίχου του εγκάρσιου κλίτους. Η μετάθεση αυτή προκλήθηκε από τη μεγάλη παράσταση της Ανάληψης, εξαιτίας της οποίας η Πεντηκοστή, από την προβλεπόμενη θέση στην καμάρα του Ιερού, μετατοπίστηκε στο νοτιοανατολικό πίνακα της καμάρας του ναού, πλησίον του Ιερού. Εκτεταμένες καταστροφές διαπιστώθηκαν στα κάτω μέρη των πλάγιων τοίχων, όπου σειρές ολόσωμων αγίων, από τους οποίους διατηρείται το πάνω μέρος του σώματος. Η καταστροφή προήλθε από τη διείσδυση της υγρασίας από τα θεμέλια του ναού, λόγος για τον οποίο πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες που προαναφέρθηκαν. Από τις τέσσερις μορφές του βόρειου τοίχου απολεπίστηκε η αγία Ελένη, διατηρείται ο Μέγας Κωνσταντίνος, καθώς και οι Δαμιανός, Κοσμάς, Συμεών ο Στυλίτης και Παντελεήμων. Από το νότιο τοίχο, τα σε αρίστη κατάσταση διατηρημένα πρόσωπα των ολόσωμων μετωπικών αγίων, Ευσταθίου, Ανδρέα Στυλίτη, Γεωργίου (Πίν. 395 α), Δημητρίου, Θεοδώρου Τύρωνος και Προκοπίου, προσφέρονται για τη μελέτη της τεχνικής του πλασίματος με συμπληρωματικά χρώματα, σε λεπτή διαβάθμιση και με τις άσπρες γραμμές των φώτων, που τείνουν σε σχηματική κάπως απόδοση. Στις καλά διατηρημένες αυτές μορφές είναι δυνατή η εκτίμηση της υψηλής καλλιτεχνικής στάθμης της ζωγραφικής. Χαρακτηριστική των στρατιωτικών αγίων της σειράς αυτής είναι η απεικόνισή τους με στολές αυλικών αξιωματούχων αντί στρατιωτικών. Το σφενδόνιο κοσμούν μορφές αγίων σε στηθάριο, που κρατούν ανοιχτά ειλητάρια και στο εσωράχιο του τόξου, οι κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, με τον Εμμανουήλ στο μέσον και στη βάση του ο αρχάγγελος Μιχαήλ, φρουρός της εισόδου στον εσωτερικό ναό. Στα προς τον εσωτερικό ναό μέτωπα του τόξου οι ολόσωμες επίσης μορφές του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού και του Κοσμά του Ποιητή. Στις μεγάλες επιφάνειες του μεγαλύτερου σε διαστάσεις και ύψος εγκάρσιου κλίτους, διατάσσονται 18 σκηνές του ανεπτυγμένου Δωδεκαόρτου, κυρίως των θαυμάτων αλλά και των παθών του Χριστού στο ανατολικό σκέλος της καμάρας, με τη Σταύρωση στο τύμπανο του νότιου τοίχου και στο δυτικό ισάριθμες σκηνές του Βίου της Θεοτόκου. Πρόκειται για ένα από τα πολυπληθέστερα εικονογραφικά σύνολα της Κρήτης, του ανεπτυγμένου Δωδεκαόρτου και του Βίου της Θεοτόκου. Η μεγαλύτερη σε έκταση αποκόλληση και πτώση τοιχογραφημένου σοβά διαπιστώνεται στο βόρειο τοίχο, όπου τα λείψανα της Δευτέρας Παρουσίας, τμήμα της οποίας η σκηνή του Παραδείσου, στην παρακείμενη κάτω ζώνη του δυτικού σκέλους της καμάρας. Ανάλογης έκτασης καταστροφή διαπιστώνεται και στο νότιο τοίχο κάτω από τη Σταύρωση, όπου η καταστροφή επεκτάθηκε σε δύο διακοσμητικές ζώνες, καθώς και στη σειρά των ολόσωμων μορφών των αγίων, στο κάτω μέρος του τοίχου. Η καταστροφή των ολόσωμων μορφών έχει επεκταθεί σε όλη την περίμετρο των τοίχων, στο κατώτερο μέρος, ώστε οι μορφές αυτές να διατηρούνται σε στηθάρια. Προκλήθηκε από τη διείσδυση ομβρίων υδάτων από τη θεμελίωση, λόγος που επέβαλε την κατασκευή περιμετρικού τοιχίου σε επαφή με τα θεμέλια, για την προστασία από την ανερχόμενη υγρασία. Η στερέωση και αποκατάσταση του ενδιαφέροντος αυτού εικονογραφικού συνόλου, που η κτητορική επιγραφή στον ανατολικό τοίχο στις πλευρές του τοξωτού ανοίγματος χρονολογεί στο 1401/2, με χορηγό της διακόσμησης τον «πνευματικό» Γρηγόριο Καλαμαρά, θα αποτελέσει το αντικείμενο δεύτερης φάσης εργασιών. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην πλησιόχωρη με τα Καπετανιανά θέση Λουσούδι, στις υπώρειες του Κόφινα, της ψηλότερης κορυφής των Αστερουσίων, σώζονται ακόμη λίγα λείψανα από τη μονή των Τριών Ιεραρχών, όπου εγκατεβίωσε ο μοναχός Ιωσήφ Φιλάργης, σχολιαστής του Αριστοτέλη περί το 1390. Ο λόγιος αυτός μοναχός ανήκε, μαζί με τον ιδρυτή της μονής Καρκάσας Νείλο Δαμιλά και τον ηγούμενο του Βαλσαμονέρου Ιωνά Παλαμά, στον κύκλο των αντιρρητικών θεολόγων, που υπό την ηγεσία του Ιωσήφ Βρυέννιου, απεσταλμένου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, έδρασαν κατά τα τέλη του 14ου αι. για την ανόρθωση της χειμαζόμενης Ορθοδοξίας στη λατινοκρατούμενη Κρήτη. Και είναι εύλογη η υπόθεση ότι με τη δράση των λογίων αυτών ανδρών σχετίζεται και η διάδοση της κωνσταντινουπολίτικης ζωγραφικής στα σημαντικότερα ορθόδοξα θρησκευτικά κέντρα της εποχής, όπως φαίνεται από τις σωζόμενες τοιχογραφικές διακοσμήσεις αλλά και από τις φορητές εικόνες, που ακόμη διατηρούνται από τα τέλη του 14ου αι. Οι λόγιοι αυτοί άνδρες μαζί με τους πρόσφυγες ζωγράφους και λογίους συνήργησαν με την υψηλή στάθμη της παιδείας τους στη διαμόρφωση της πρώτης κρητικής αναγέννησης.

Επισκοπή

Ναός Αγίου Αντωνίου

Τα ελάχιστα τμήματα που έχουν διασωθεί από την αρχική τοιχογραφική διακόσμηση του μικρού ναού του Αγίου Αντωνίου στην Επισκοπή Πεδιάδος προσφέρουν επαρκή στοιχεία για την εκτίμηση της υψηλής ποιοτικής στάθμης των ελάχιστων υπολειμμάτων της αρχικής τοιχογραφικής διακόσμησης και ένταξής της στον περιορισμένο κύκλο κρητικών μνημείων, που η εκλεκτή ποιότητα της ζωγραφικής εκτέλεσης, τα συνδέει άμεσα με την καλλιτεχνική δραστηριότητα των πρώτων κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων, που από τα τέλη του 14ου αι. κατέφυγαν, λόγω της αυξανόμενης τουρκικής απειλής, στο ευνοημένο από τις τότε ιστορικές συνθήκες νησί της Κρήτης. Αν και τα σπαράγματα αυτά προσφέρουν τη δυνατότητα της ποιοτικής εκτίμησης των τοιχογραφιών, είναι εντελώς ανεπαρκή για την αναπαράσταση της επιλογής και διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων στις περιορισμένες επιφάνειες των τοίχων του ναΐσκου.

Η άμεση και μόνη σχέση των τοιχογραφιών του Αγίου Αντωνίου με τη ζωγραφική του, μικρών επίσης διαστάσεων, ναού της Παναγίας στο Σκλαβεροχώρι, γίνεται φανερή κυρίως από τη σύγκριση της μορφής του λειτουργού αγγέλου στους δύο ναούς, που επιβεβαιώνει την ίδια τεχνοτροπική και ποιοτική στάθμη στις δύο διακοσμήσεις. Δεν προσφέρει όμως και την ανάλογη δυνατότητα αναπαράστασης του αρχικού εικονογραφικού προγράμματος του Αγίου Αντωνίου βάσει της εικονογραφίας του Σκλαβεροχωρίου, από την οποία και αποκλίνει, όπως επιβεβαιώνουν οι ελάχιστες, σχετικά διατηρημένες, παραστάσεις και τα σωζόμενα σπαράγματα. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, τη θέση της Πλατυτέρας, εικονογράφηση που επικρατεί στις ανάλογης τεχνοτροπικής τάσης διακοσμήσεις του τέλους του 14ου αι., καταλαμβάνει η μορφή του Χριστού Παντοκράτορα, σύμφωνα με την εικονογραφική παράδοση των κρητικών ναών της προηγούμενης περιόδου. Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου διατηρούνται σπαράγματα της Φιλοξενίας των Αγγέλων και τα σπαράγματα του πάνω μέρους ενός κτιρίου και φωτοστέφανου επιβεβαιώνουν την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην προβλεπόμενη θέση των στενών λωρίδων του ανατολικού τοίχου. Στον επάνω πίνακα του νότιου σκέλους της καμάρας του Ιερού, διατηρείται ένας μόνον καθήμενος απόστολος από την παράσταση της Πεντηκοστής. Η παράσταση της Γέννησης, που ταυτίζεται από το ανακείμενο βρέφος, τον καθήμενο Ιωσήφ, τους δύο αγγέλους που προσέρχονται από πάνω αριστερά, καθώς και τα ίχνη άλλων μορφών, διευθετείται στο νότιο σκέλος της καμάρας του Ιερού, κάτω από την παράσταση της Πεντηκοστής. Η μετάθεση της Γέννησης από την καθιερωμένη θέση της στη νότια πλευρά της καμάρας του κυρίως ναού ως της πρώτης σκηνής του ευαγγελικού κύκλου, στη νότια και πάλι πλευρά, αλλά της καμάρας όμως που καλύπτει το χώρο του Ιερού, μπορεί να αποδοθεί στην περίπτωση αυτή στην ανεπάρκεια του διακοσμητικού χώρου του μικρού ναΐσκου. Η μετάθεση αυτή, όπως και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις, συχνά οφείλεται στην επιλογή ανεπτυγμένων κύκλων του Δωδεκαόρτου, των Θαυμάτων ή των Παθών και η ανάγκη εξεύρεσης διακοσμητικού χώρου ικανοποιείται με τις μεταθέσεις των εικονογραφικών θεμάτων. Στο νότιο σκέλος της καμάρας, μεταξύ των δύο σφενδονίων, από τα οποία μόνο στο δυτικό διατηρούνται τέσσερις μορφές προφητών με ανοιχτά ειλητάρια, σώζεται η παράσταση μόνον της Κοίμησης της Θεοτόκου στην κάτω ζώνη, κατ' αναλογία με τη διάταξη της ίδιας παράστασης στους Βόρους, ενώ από την παράσταση στον πίνακα της επάνω ζώνης διακρίνονται τα πόδια μιας μορφής, πιθανώς της Υπαπαντής. Σε στενή ακόμη ζώνη στη βάση της καμάρας διατηρούνται, με ισχυρούς απολεπισμούς του χρώματος, τέσσερα στηθάρια αγίων. Η μετάθεση της Κοίμησης από την προβλεπόμενη στο σύστημα διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων στους καμαροσκέπαστους κρητικούς ναούς θέση της στο δυτικό τοίχο, όπως στο ναό των Καπετανιανών, οφείλεται κυρίως στην επικράτηση, κατά την περίοδο αυτή, της διάταξης στο δυτικό τοίχο της μεγάλης παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας, λόγω της ευρύτητας της επιφάνειας του τοίχου. Στη μονή Βόρων, ολόκληρη την επιφάνεια του δυτικού τοίχου καταλαμβάνει η Δευτέρα Παρουσία, γεγονός στο οποίο οφείλεται η μετάθεση της Κοίμησης της Θεοτόκου στο νότιο. Σημειώνεται ότι οι διευθετήσεις αυτές δεν αποκτούν αναγκαστικό χαρακτήρα. Σε άλλα μνημεία ανάλογης τεχνοτροπικής τάσης και ποιοτικής στάθμης, όπως στη μονή Βαλσαμονέρου, η Κοίμηση της Θεοτόκου τοποθετείται στο βόρειο τοίχο του αρχικού κλίτους της Παναγίας, ενώ τη θέση της στο δυτικό τοίχο καταλαμβάνει η μεγάλη πολυπρόσωπη παράσταση Άνωθεν οι Προφήται. Η Δευτέρα Παρουσία μετατίθεται στο δυτικό τοίχο του εγκάρσιου κλίτους του Αγίου Φανουρίου. Στο βόρειο τοίχο του ναού της Επισκοπής και στη ζώνη που αντιστοιχεί στην Κοίμηση, σώζονται δύο ακόμη παραστάσεις από το Δωδεκάορτο, η Βαϊοφόρος και η Σταύρωση και από την κάτω στενή ζώνη μία μορφή αγίας και σπαράγματα από άλλες τρεις. Οι διαφοροποιήσεις αυτές στις μεθόδους διάταξης φανερώνουν την ποικιλία επιλογής των εικονογραφικών προγραμμάτων του ίδιου καλλιτεχνικού ρεύματος και περιόδου, που δεν οφείλεται μόνο στις διαθέσιμες κατά περίπτωση διακοσμητικές επιφάνειες, αλλά και στις πολιτισμικές προϋποθέσεις και αισθη-

τικές προτιμήσεις των χορηγών, που επιλέγουν τους ανάλογους με το παιδευτικό τους επίπεδο εικονογραφικούς κύκλους και ζωγράφους. Εκτός της άμεσης εικονογραφικής σχέσης της παράστασης των συλλειτουργούντων στο Σκλαβεροχώρι και την Επισκοπή, τη στενή συνάφεια των δύο διακοσμήσεων φανερώνει κατά κύριο λόγο η επανάληψη της μορφής του αγγέλου (Πίν. 395 β) ως προς τον προσωπογραφικό τύπο και την τεχνική της πλαστικής απόδοσης του προσώπου. Η κάπως σχηματικότερη όμως απόδοση των λευκών γραμμών των φώτων δικαιολογεί τη μεταγενέστερη χρονολόγηση της διακόσμησης της Επισκοπής στις αρχές του 15ου αι. Οι σωζόμενες εξάλλου παραστάσεις της Επισκοπής δεν παρουσιάζουν το εύρος της σύνθεσης, την αντίληψη του προοπτικού χώρου και την αίσθηση της κίνησης των ίδιων παραστάσεων του Σκλαβεροχωρίου. Από την άποψη αυτή χαρακτηριστική είναι και η απουσία από την παράσταση της Σταύρωσης της Επισκοπής της συναισθηματικής φόρτισης της Σταύρωσης του Σκλαβεροχωρίου, που φανερώνει η ομάδα των γυναικών, με την έκφραση του προσώπου, τις χειρονομίες και ιδιαίτερα την αποστροφή της κεφαλής της Παναγίας, που απότομα γυρίζει προς τα πίσω, από το φρικτό θέαμα.

Οι αναγκαίες εργασίες συντήρησης του μικρού αλλά αξιόλογου αυτού μνημείου, πραγματοποιήθηκαν σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη στερεώθηκαν οι τοίχοι με την καθαίρεση των αποσαθρωμένων αρμολογημάτων και την κατασκευή νέων με ισχυρό μείγμα κουρασανίου. Περιμετρικά του κτιρίου κατασκευάστηκε περιμετρικό τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα σε επαφή με τα θεμέλια και στον περίβολο του ναού στρώθηκαν μεγάλες πλάκες πωρόλιθου, ώστε να εξασφαλιστούν τα θεμέλια του ναού από τα όμβρια ύδατα. Το κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού προσαρτημένο και στεγασμένο με πλάκα μπετόν δωμάτιο, που είχε προκαλέσει αισθητική αλλοίωση του μνημείου και σημαντικές φθορές στη στέγη, καθαιρέθηκε και το δάπεδο στρώθηκε με πλάκες όμοιες με εκείνες στις άλλες πλευρές, ώστε να αποκατασταθεί η ενότητα του χώρου που περιβάλλει το μνημείο. Τη στέγη δεν κάλυπταν κεραμίδια αλλά παχύ στρώμα κουρασανίου και για τη διατήρηση της αρχικής μορφής της κατασκευάστηκε πολύ παχύ στρώμα του ίδιου μείγματος, που κάλυψε την εξωτερική όψη της ημικυλινδρικής καμάρας του ναού. Για τη συντήρηση των λειψάνων της αρχικής διακόσμησης πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: Τα αποκολλημένα από τον τοίχο τμήματα του τοιχογραφημένου σοβά στερεώθηκαν με ενέσεις κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης και οι παρυφές τους στερεώθηκαν με κονίαμα κουρασανίου (στεφάνωμα). Ακολούθησε η εργασία αφαίρεσης των κρυσταλλικών αλάτων με μηχανικό μέσο και η εργασία στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας (φιξάρισμα), για να σταματήσει ο πολύ εκτεταμένος ήδη απολεπισμός του χρώματος από τα λίγα σπαράγματα των τοιχογραφιών που ακόμη σώζονται.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Κυριακοσέλλια

Ναός Αγίου Νικολάου

Συστηματικές εργασίες κτιριακής στερέωσης και συντήρησης των τοιχογραφιών έχουν αναληφθεί και πραγματοποιηθεί σε διαφορετικές φάσεις στο ναό του Αγίου Νικολάου στις υπώρειες του λόφου, όπου το ιστορικό βυζαντινό φρούριο των Κυριακοσελλίων του Αποκόρωνα. Ο μεγάλων διαστάσεων ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυρεπίστεγου με τρούλο και αντιπροσωπεύει το τελευταίο εξελικτικό στάδιο του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου στην Κρήτη, πριν από τη Βενετοκρατία, όπως φαίνεται και από το ψηλό ραδινό τύμπανο του τρούλου. Κτιριακές ενδείξεις επιβάλλουν την έρευνα της ενδεχόμενης σταδιακής διαμόρφωσης του ναού με την προς Δ. επέκταση του αρχικού με τυφλά αψιδώματα καμαροσκέπαστου κλίτους και την κατασκευή τρούλου. Κατά την πρώτη φάση οι εργασίες απέβλεπαν στη στεγανοποίηση του κτιρίου και την προστασία της τοιχογραφικής διακόσμησης από την εισερχόμενη υγρασία και κυρίως από την κατεστραμμένη κεράμωση της στέγης. Στην ανακεράμωση των ημικυλινδρικών καμαρών και της στέγης του τρούλου είχε χρησιμοποιηθεί παχύ στρώμα τσιμεντοκονίας για την επικόλληση των κεραμιδιών, υλικό που προκάλεσε τη διείσδυση υγρασίας σε διάφορα σημεία της ζωγραφικής επιφάνειας, με άμεση συνέπεια τους απολεπισμούς του χρώματος. Η Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ απέδωσε την υγρασία στη χρήση της τσιμεντοκονίας και αποφασίστηκε η άμεση αντικατάστασή της. Μετά την αποξήλωση της κεράμωσης, τον καθαρισμό της επιφάνειας των καμαρών και του τρούλου από τα υπολείμματα του τσιμέντου, πραγματοποιήθηκε η συστηματική έμφραξη των αρμών της με αργούς λίθους θολοδομίας με μείγμα κουρασανίου, υλικό συμβατό με τα δομικά υλικά του ναού. Με το ίδιο μείγμα πραγματοποιήθηκε και η επικόλληση των παλαιού τύπου κεράμων, ώστε να διασφαλιστεί το κτίριο από την υγρασία, και, όπου κρίθηκε αναγκαία, η αρμολόγηση της τοιχοποιίας, ώστε να στεγανοποιηθεί αλλά και να διατηρηθεί η αρχική μορφή της εξωτερικής όψης των τοίχων χωρίς αλλοιώσεις. Εκτεταμένη εργασία αποκατάστασης των μονόλοβων παραθύρων του τρούλου, των δίλοβων στα τύμπανα των τοίχων των εγκάρσιων κεραιών του σταυρού και των τυφλών αψιδωμάτων, καθώς ακόμη και του τρίλοβου της κόγχης, με υπερυψωμένο το μεσαίο λοβό, ήταν αναγκαία, λόγω της σε πολύ

μεταγενέστερη εποχή κακότεχνης επέμβασης για την αποκατάσταση των φθορών του χρόνου, που προκάλεσε όμως την ισχυρή αλλοίωση της αρχικής μορφής των παραθύρων. Για την αποκατάσταση των παραθύρων παραγγέλθηκαν πλίνθοι, όμοιας μορφής και σύνθεσης με βάση διατηρούμενες αρχικές πλίνθους, ώστε η αποκατάσταση των παραθύρων να είναι όμοιας μορφής με την αρχική. Ανάλογη εργασία, περιορισμένης όμως έκτασης, πραγματοποιήθηκε και στα εξωτερικά τυφλά αψιδώματα, ιδιαίτερα της βόρειας πλευράς, που παρουσίαζαν μεγαλύτερες φθορές. Συστηματική εργασία στερέωσης του κτιρίου πραγματοποιήθηκε με την κατασκευή περιμετρικού τοιχίου οπλισμένου σκυροδέματος σε επαφή με την εξωτερική και εσωτερική πλευρά των θεμελίων του ναού, το δάπεδο του οποίου επιστρώθηκε με οπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στο οποίο τοποθετήθηκαν φυσικές πλάκες, εκ περισυλλογής από τη γύρω ορεινή περιοχή. Από την πλακόστρωση αυτή εξαιρέθηκαν τα θεμέλια του δυτικού αρχικού τοίχου και το κατώφλι της δυτικής θύρας εισόδου, μετά από προσεκτική ανασκαφική έρευνα.

Προ αιώνος περίπου και από κακώς εννοούμενη αύξηση του λειτουργικού χώρου, είχε κατεδαφιστεί ο δυτικός τοίχος του ναού και είχε επεκταθεί η δυτική καμάρα. Εκτός από την καταστροφή των τοιχογραφικών παραστάσεων του δυτικού τοίχου, πιθανώς της Σταύρωσης, προκλήθηκε και σοβαρή αισθητική αλλοίωση των αρχικών αναλογιών του κτιρίου, με το δυσανάλογο μήκος της δυτικής καμάρας. Το δάπεδο της προσθήκης αυτής στρώθηκε με ορθογώνιες μεγάλες πλάκες πωρόλιθου, ώστε να διακρίνονται από τις ακανόνιστου σχήματος πλάκες του δαπέδου του αρχικού ναού και να προσαρμόζονται και στην κλασικίζουσα μορφή της προσθήκης, ιδιαίτερα της πρόσοψης.

Στις εργασίες κτιριακής αποκατάστασης συνεργάστηκε ο αρχαιολόγος του Γραφείου Χανίων της Εφορείας Μ. Ανδριανάκης.

Με το πέρας των εργασιών αυτών άρχισε και η σταδιακή αποκατάσταση της τοιχογραφικής διακόσμησης, της οποίας η έκταση και η ποικιλία των εικονογραφικών κύκλων είναι ανάλογη με τη μεγάλη έκταση των επιφανειών του ναού. Η μακροχρόνια εγκατάλειψη του μνημείου, όπως άλλωστε και του συνόλου των βυζαντινών μνημείων της Κρήτης, είχε τις συνέπειες που διαπιστώθηκαν στην κατάσταση διατήρησης του κτιρίου, όπως άλλωστε και της τοιχογραφικής διακόσμησης, από τις σημαντικότερες της κρητικής τοιχογραφικής παράδοσης.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών άρχισε από τον τρούλο όπου, λόγω της εκτεταμένης καταστροφής, διατηρούνται σπαράγματα από τους προφήτες στο ψηλό τύμπανο, οι οποίοι και περιέβαλλαν τη με πολλούς απολεπισμούς του χρώματος διατηρημένη μορφή του Χριστού Αντιφωνητή. Από τους ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα σώζονται οι τρεις, Ματθαίος, Λουκάς, Ιωάννης. Οι φθορές στις παραστάσεις των ευαγγελιστών προκλήθηκαν από την αποκόλληση και πτώση τμημάτων του τοιχογραφημένου σοβά και από απολεπισμούς του χρώματος, λόγω της εισερχόμενης υγρασίας. Στην αποκόλληση του τοιχογραφημένου σοβά, για την ίδια πάντοτε αιτία, οφείλεται η καταστροφή της μορφής του τέταρτου ευαγγελιστή. Η μορφή του Χριστού Παντοκράτορα μέσα σε μετάλλιο διατηρείται με αρκετούς απολεπισμούς του χρώματος στο θόλο, στη βάση της περιφέρειας του οποίου διαπιστώνεται πτώση του σοβά σε περιορισμένη έκταση. Η μορφή του Χριστού Αντιφωνητή, σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή, περιβάλλεται από τέσσερις ολόσωμες μορφές Αρχαγγέλων (Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαήλ (Πίν. 396 α), Ουριήλ) που σεβίζουν προς τη μορφή της ολόσωμης Παναγίας του εικονογραφικού τύπου της Βλαχερνίτισσας. Οι τύποι του Χριστού Αντιφωνητή και της Παναγίας Βλαχερνίτισσας ακολουθούν την εικονογραφική παράδοση της Κωνσταντινούπολης.

Για τη συντήρηση των διατηρημένων τοιχογραφιών του τρούλου πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: Με ενέσεις ισχυρής κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης στερεώθηκαν τα διατηρημένα τμήματα του τοιχογραφημένου σοβά στην τοιχοποιία και οι παρυφές τους στερεώθηκαν με ισχυρό μείγμα κουρασανίου (στεφάνωμα). Για την αποτροπή και άλλων απολεπισμών έγινε χημική στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Στην εσωτερική επιφάνεια του κυλινδρικού ψηλού τύμπανου του τρούλου, από την οποία έχουν εκπέσει οι μορφές των ολόσωμων προφητών, όπως και στην επιφάνεια του σφαιρικού τριγώνου, από την οποία είχε αποκολληθεί και εκπέσει η μορφή του ευαγγελιστή, η με αργούς λίθους τοιχοποιία αρμολογήθηκε με κονίαμα κουρασανίου. Ακολούθως η εργασία συντήρησης συνεχίστηκε στην κόγχη του Ιερού, στην ανατολική καμάρα και τους πλάγιους τοίχους, όπου από ένα τυφλό αψίδωμα στην κάθε πλευρά. Από την παράσταση της ένθρονης Θεοτόκου μεταξύ δύο ολόσωμων αγγέλων διατηρείται μόνον το κάτω μέρος των μορφών. Λόγω ρηγμάτων στο τεταρτοσφαίριο, η είσοδος των ομβρίων υδάτων προκάλεσε την αποκόλληση και πτώση του τοιχογραφημένου σοβά και την καταστροφή του ανώτερου τμήματος των τριών μορφών, καθώς και το μέσο τμήμα, κατά τον άξονα του ύψους, της μορφής της ένθρονης Θεοτόκου, συμπαρασύροντας και τη μορφή του καθισμένου στα γόνατα της Θεοτόκου μικρού Χριστού. Η ίδια κατά τον άξονα του ύψους ρωγμή συνεχίζεται μέχρι και τη βάση της κυλινδρικής κόγχης, αιτία που προκάλεσε την καταστροφή του κεντρικού τμήματος της Κοινωνίας των Αποστόλων και των τεσσάρων συλλειτουργούντων ιεραρχών (Άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος στη βόρεια πλευρά και Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Νικόλαος στη νότια), που κρατούν ανοι-

χτά ειλητάρια. Από την τελευταία παράσταση έχει καταστραφεί η Αγία Τράπεζα και οι μορφές των ιεραρχών έχουν εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος. Φθορές διαπιστώνονται και στις στενές λωρίδες του ανατολικού τοίχου, που κοσμούνται με γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα και με μετάλλια αγίων στο τοξωτό ανώτερο τμήμα.

Για τη στερέωση και συντήρηση των τοιχογραφιών της κόγχης πραγματοποιήθηκαν ενέματα κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης με σκοπό τη στερέωση του τοιχογραφημένου σοβά στον τοίχο, στερέωση των παρυφών των διατηρουμένων τοιχογραφιών με μείγμα κουρασανίου(στεφάνωμα), και τέλος στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Στην Κοινωνία οι απόστολοι δεν παριστάνονται κατά παράταξη αλλά χωρισμένοι σε ομάδες, εκτός από τον πρώτο και τον τελευταίο και με χαρακτηριστικό ρυθμικό βηματισμό προσέρχονται, για να λάβουν τη Μετάληψη και τη Μετάδοση από τον Χριστό, που εικονίζεται πίσω από πόρτα Ιερού με Κιβώριο, συνοδευόμενος και από έναν άγγελο, που κρατεί ριπίδιο. Ακολούθησε η εργασία συντήρησης των τοιχογραφιών της ανατολικής καμάρας και των πλάγιων τοίχων με τα τυφλά αψιδώματα.

Χαρακτηριστική της τοιχογραφικής διακόσμησης της ανατολικής καμάρας είναι η ανάπτυξη σε όλο το μήκος της και η διευθέτηση στη θέση αυτή μόνον της εξαιρετικά μεγάλης παράστασης της Ανάληψης. Το κεντρικό τμήμα με τον αναλαμβανόμενο από τους αγγέλους Χριστό έχει υποστεί αρκετές φθορές, λόγω ρωγμής κατά τον άξονα της καμάρας. Διατηρούνται σπαράγματα της μορφής του Χριστού και των αγγέλων. Οι απόστολοι, στις πλευρές της καμάρας, παριστάνονται σε σειρά μέσα σε τοπίο με δέντρα και με εξαιρετικά έντονες στάσεις, κινήσεις και χειρονομίες εκφράζουν την έκπληξή τους. Χαρακτηριστικά είναι τα λοξά βλέμματα των αποστόλων, όπως και πολλών μορφών των άλλων παραστάσεων, που αποβλέπουν στην απόδοση του στιγμιαίου της έκφρασης. Η ασυνήθης αυτή διάταξη προκάλεσε τη μετάθεση της Πεντηκοστής, που λόγω του θεολογικού συμβολικού χαρακτήρα της και της σχέσης της με την ευχή του καθαγιασμού των Τιμίων Δώρων τοποθετείται και αυτή μαζί με την Ανάληψη την καμάρα του Ιερού, σε νέα θέση, στη δυτική καμάρα του ναού, όπου και αναπτύσσεται σε ολόκληρο το μήκος της. Η διάταξη αυτή επαναλαμβάνει το λίγο παλαιότερο πρότυπο του ναού του Άι-Στράτηγου Μπουλαριών, με την οποία και παρουσιάζει ορισμένες εικονογραφικές σχέσεις. Κάτω από την Ανάληψη σε δύο διακοσμητικές ζώνες, στο βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα, στις οποίες περιλαμβάνονται και τα τριγωνικά μέτωπα των τοίχων στις πλευρές του καθενός τυφλού αψιδώματος, αναπτύσσονται σκηνές του βίου της Θεοτόκου. Η διάταξη αυτή δεν είναι συνήθης, καθώς ο ναός είναι αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο, το Συναξάριο του οποίου αρχίζει από την κατώτερη ζώνη της νότιας κεραίας, εκτυλίσσεται στη δυτική καμάρα και καταλήγει στη βόρεια κεραία, περιλαμβάνοντας 15 παραστάσεις. Από το βίο της Θεοτόκου έχουν επιλεγεί τρεις σκηνές, το Γενέσιο και ο Βηματισμός στη βόρεια ζώνη και τα Εισόδια μόνο σε όλο το πλάτος της νότιας. Καταστροφές στις παραστάσεις αυτές προκλήθηκαν από αποκολλήσεις και πτώση τμημάτων του τοιχογραφημένου σοβά, ιδιαίτερα της νότιας πλευράς, όπου από τη μορφή της προσερχομένης στο Ιερό Θεοτόκου διατηρείται μόνον η κεφαλή. Προς αποτροπή και άλλων φθορών, έγινε η στερέωση του τοιχογραφημένου σοβά στον τοίχο με ενέσεις κόλλας, συγκρατήθηκαν οι παρυφές των διατηρημένων τμημάτων των τοιχογραφιών με κονίαμα κουρασανίου και έγινε και η στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας (φιξάρισμα), για την αποφυγή και άλλων απολεπισμών.

Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στα τυφλά αψιδώματα της βόρειας και νότιας πλευράς, στα οποία οι καταστροφές των τοιχογραφιών ήταν μεγαλύτερες. Από τους τρεις ολόσωμους μετωπικούς ιεράρχες του βόρειου αψιδώματος, διατηρούνται δύο, οι άγιοι Ανδρέας και Αθανάσιος (Πίν. 396 β). Η τελευταία αυτή μορφή είναι ενδεικτική των νέων αναζητήσεων της τέχνης, που αποβλέπει σε μια ρεαλιστικότερη και γι' αυτό πλαστικότερη απόδοση της ανθρώπινης μορφής και δικαιολογεί τη χρονολόγηση της διακόσμησης στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι.

Στο τύμπανο του αψιδώματος, στις πλευρές του δίλοβου παραθύρου, μέσα σε μετάλλια τα στηθάρια των αγίων Σεργίου και Βάκχου, που με την πολύ υψηλή ποιότητα της ζωγραφικής εκτέλεσης, την αναζήτηση νέων τεχνικών μεθόδων για την πλαστική απόδοση της μορφής και την έντονη έκφραση του βλέμματος, ιδιαίτερα της μορφής του αγίου Σεργίου (Πίν. 397 α), απηχούν τις καλύτερες παραδόσεις της κλασικίζουσας τέχνης. Στο εσωράχιο οι άγιοι Ελευθέριος και Βλάσιος και χαμηλά ο διάκονος Στέφανος. Στις αντίστοιχες θέσεις του νότιου αψιδώματος οι άγιοι Φλώρος και Λαύρος σε μετάλλια και στον τοίχο και το εσωράχιο μορφές ολόσωμων ιεραρχών, που διατηρούνται ακέραιοι αλλά με πολύ πυκνά κρυσταλλικά άλατα, η αφαίρεση των οποίων είναι προβληματική, καθώς η απόξεσή τους με μηχανικό μέσο συμπαρασύρει και το χρώμα. Στον τοίχο οι ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι Τίτος Κρήτης και Κύριλλος, οι οποίοι μαζί με τον άγιο Ανδρέα του αντίστοιχου αψιδώματος, είναι οι διατελέσαντες αρχιεπίσκοποι Κρήτης που κατά κανόνα απεικονίζονται στους ναούς της Κρήτης. Η σειρά των ιεραρχών συμπληρώνεται με τον άγιο Γερμανό και τους αγίους Μύρωνα και Πολύκαρπο στο εσωράχιο, όπου και ο πάπας Ρώμης Λέων. Στους πεσσούς στις πλευρές των αψιδωμάτων παριστάνονται στη νότια πλευρά ο διάκονος Ρωμανός στον ανατολικό και ο Χρι-

στός Αντιφωνητής στο δυτικό πεσσό, με εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος και πτώση του κάμπου του πίνακα. Στις αντίστοιχες θέσεις της βόρειας πλευράς, διακοσμητικό στον ανατολικό πεσσό και στο δυτικό η Παναγία Ελεούσα (Πίν. 397 β), στον εικονογραφικό τύπο της Νικοποιού. Οι εικονογραφικοί τύποι του Χριστού και της Παναγίας επαναλαμβάνουν τους τύπους του τρούλου, γεγονός που μαρτυρεί την εμμονή του ζωγράφου στους εικονογραφικούς τύπους της παράδοσης της Κωνσταντινούπολης. Και στο τμήμα αυτό της διακόσμησης πραγματοποιήθηκαν κατά σειρά οι ακόλουθες εργασίες: Τα σωζόμενα τμήματα του τοιχογραφημένου σοβά στερεώθηκαν στους τοίχους με ενέματα ισχυρής κόλλας, και όπου τούτο κρίθηκε αναγκαίο, και ακολούθως ασκήθηκε μηχανική πίεση (πρέσες). Οι παρυφές στερεώθηκαν με κονίαμα κουρασανίου και με μηχανικό μέσο αφαιρέθηκαν τα κρυσταλλικά άλατα, όπου η αφαίρεσή τους δεν συμπαρέσυρε και το χρώμα, για τη διατήρηση του οποίου εφαρμόστηκε χημική στερέωση (φιξάρισμα).

Στην παρούσα φάση εργασιών περιλαμβάνονται και εργασίες συντήρησης της τοιχογραφικής διακόσμησης της νότιας κεραίας του σταυρού. Η διάνοιξη νέου παραθύρου, όπως και στη βόρεια κεραία, κατά την εποχή της νεότερης προσθήκης, που απέβλεπε στην αύξηση του φωτισμού και αλλοίωσε τη βυζαντινή αντίληψη του φωτισμού του ναού, προκάλεσε την πλήρη καταστροφή της διακόσμησης από το μέσον του ύψους του τοίχου μέχρι το δάπεδο. Καταστροφές διαπιστώνονται και στα τύμπανα των κεραιών του σταυρού, που προκλήθηκαν κατά τις κακότεχνες νεότερες επεμβάσεις στα δίλοβα παράθυρα.

Κατά τις κτιριακές εργασίες όλα τα παράθυρα του ναού αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή. Το τύμπανο, η καμάρα και οι τοίχοι της κεραίας υποδιαιρούνται σε διακοσμητικές ζώνες, από τις οποίες με τη διάνοιξη του μεταγενέστερου παράθυρου διατηρούνται μόνον οι τρεις με σημαντικές φορές, ιδιαίτερα στο τύμπανο, όπου και το δίλοβο παράθυρο. Στην πρώτη ζώνη παριστάνονται η Γέννηση και η Βάπτιση στην ανατολική και δυτική αντίστοιχα πλευρά της ημικυλινδρικής καμάρας και στο τύμπανο η Υπαπαντή, που έχει και τις μεγαλύτερες φθορές. Στη δεύτερη ζώνη και στον ανατολικό τοίχο, η Θεοτόκος του Ευαγγελισμού με τον άγγελο στην αντίστοιχη θέση της βόρειας κεραίας. Στο νότιο τοίχο και στις πλευρές του δίλοβου παραθύρου η Θεραπεία του Τυφλού, που συνεχίζεται και στο δυτικό τοίχο με τη Νίψη του Τυφλού. Από την τρίτη ζώνη αρχίζει το Συναξάριο του αγίου Νικολάου, με το Γενέσιο, το Σχολείο και τη χειροτονία του σε διάκονο, από τις οποίες καλύτερα διατηρημένη είναι η παράσταση του λουτρού του βρέφους αγίου Νικολάου (Πίν. 397 γ). Πιο χαμηλά στον ανατολικό τοίχο ο άγιος Νικόλαος ο Θαυματουργός, με τον άγιο Νικόλαο το Στουδίτη από την Κυδωνία στην αντίστοιχη θέση της βόρειας κεραίας. Οι μορφές των δύο αγίων Νικολάων, του Στουδίτου και του Θαυματουργού, καθώς και της Παναγίας Ελεούσας και του Χριστού Αντιφωνητή, στις πλευρές των δύο ανατολικών πεσσών στήριξης του τρούλου, επέχουν τη θέση δεσποτικών εικόνων και προσκύνησης, δεδομένου ότι στο ναό δεν είχε κατασκευαστεί τέμπλο. Και στις παραστάσεις αυτές, όπως και στου υπόλοιπου ναού, είναι εμφανής η επιδίωξη ανανέωσης της ύστερης κλασικίζουσας παράδοσης της τέχνης των Κομνηνών, με αναζητήσεις νέων τρόπων καλλιτεχνικής έκφρασης, για μια πλαστικότερη απόδοση των μορφών (θεραπαινίδα (Πίν. 397 γ) που κρατεί το βρέφος στη σκηνή του λουτρού στη Γέννηση του αγίου Νικολάου), αίσθηση της ζωηρής κίνησης (παράσταση του βρέφους Χριστού στη Βάπτιση), και της απόδοσης του στιγμιαίου της έκφρασης ορισμένων μορφών (Πρόδρομος και άγγελοι Βάπτισης).

Αυτές οι αναζητήσεις νέων τρόπων καλλιτεχνικής έκφρασης δικαιολογούν τη χρονολόγηση της διακόσμησης στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι., ενώ η ανώτερη, σε σχέση με τα άλλα κρητικά μνημεία της περιόδου, ποιοτική στάθμη δικαιολογεί την απόδοση της διακόσμησης σε ζωγράφο που προέρχεται από μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο της εποχής και αντιπροσωπεύει την ύστερη τέχνη των Κομνηνών, με τάσεις ανανέωσης. Κατά τη συντήρηση και του τμήματος αυτού της διακόσμησης και την αποτροπή παραπέρα φθορών, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: Τα αποκολλημένα τμήματα του τοιχογραφημένου σοβά στερεώθηκαν στον τοίχο με ενέματα κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης, οι παρυφές των τοιχογραφιών συγκρατήθηκαν με κονίαμα κουρασανίου (στεφάνωμα) και στερεώθηκε και το χρώμα (φιξάρισμα). Η συντήρηση των τοιχογραφιών της δυτικής καμάρας και των πλάγιων τοίχων, καθώς και της βόρειας κεραίας θα αποτελέσουν το αντικείμενο νέας φάσης εργασιών.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Βαλσαμόνερο

Μονή Βαλσαμονέρου

Η σταδιακή προσθήκη στον αρχικό καμαροσκέπαστο ναΐσκο της Παναγίας, νότιου κλίτους του Προδρόμου, εγκάρσιου του Αγίου Φανουρίου και νάρθηκα στη δυτική πλευρά, καθώς και η κατά συνέπεια σταδιακή διακόσμηση των πρόσθετων αυτών κτισμάτων με τοιχογραφίες ποικίλων επιμέρους τεχνοτροπικών τάσεων και περιόδων, μερικές από τις οποίες χρονολογούνται με κτητορικές επιγραφές, δικαιολογούν την ένταξη του μνημείου στα προγράμματα

αναστήλωσης και συντήρησης των τοιχογραφιών της Εφορείας. Βασική προϋπόθεση συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου ήταν η πραγματοποίηση σειράς εργασιών στερέωσης των κτισμάτων, που παρουσίαζαν εκτεταμένη αποσάθρωση της, με αργούς λίθους, τοιχοποιίας, καθώς και ρήγματα, κυρίως στην κόγχη του αρχικού κλίτους της Παναγίας. Με την ολοσχερή σχεδόν καταστροφή των κεράμων της στέγης και τα σποραδικά κατά τόπους ρήγματα των ημικυλινδρικών καμαρών, η εισροή ποσότητας ομβρίων υδάτων προκάλεσε αποκολλήσεις του τοιχογραφικού κονιάματος, κρυσταλλικά άλατα και απολεπισμούς της ζωγραφικής επιφάνειας. Κατά την πρώτη φάση πραγματοποιήθηκαν εργασίες κτιριακής στερέωσης που περιέλαβαν αντικατάσταση των αποσαθρωμένων αργών λίθων της τοιχοποιίας, επιμελή στερέωσή της με μείγμα κουρασανίου, έμφραξη των ρηγμάτων με συρραφή των λίθων και ενέματα κονιάματος εμπλουτισμένου με κουρασάνι. Με την ίδια τεχνική πραγματοποιήθηκε και η έμφραξη των ρηγμάτων των καμαρών, που στεγάστηκαν με κεραμίδια παλαιού τύπου. Στην υπόστεγη μεταγενέστερη στοά, που παρεμβάλλεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του αρχικού κλίτους της Παναγίας, στο πλακόστρωτο δάπεδο της οποίας είχαν ανοιχθεί δύο τάφοι μοναχών, πραγματοποιήθηκε αντικατάσταση του ξύλινου φορέα της κεραμωτής στέγης. Οι αποσαθρωμένοι δοκοί, που στηρίζονταν σε πρόσθετα πώρινα φουρούσια, που έχουν τοποθετηθεί στην κορυφή της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου του κλίτους και στον τοίχο της στοάς, αντικαταστάθηκαν με νέους της ίδιας διατομής. Αποσαθρωμένα επίσης τμήματα του σανιδώματος αντικαταστάθηκαν με νέα του ίδιου με τα αρχικά πλάτους και έγινε και η εξαρχής ανακεράμωση της στοάς, ώστε να αποκλειστεί η διείσδυση υγρασίας στις τοιχογραφίες και από το βόρειο τοίχο. Δεδομένης της στεγανοποίησης του κλίτους μετά την ολοκλήρωση των στερεωτικών εργασιών, άρχισε και η στερέωση και συντήρηση της τοιχογραφικής διακόσμησης. Τα αποκολλημένα τμήματα του τοιχογραφημένου κονιάματος από την τοιχοποιία, λόγω της υγρασίας, στερεώθηκαν με ενέματα ειδικής κόλλας και άσκηση ισχυρής μηχανικής πίεσης (πρέσσες). Ακολούθησε η επίπονη εργασία αφαίρεσης των κρυσταλλικών αλάτων και έγινε η στερέωση του χρώματος όπου διαπιστώθηκαν αποκολλήσεις (φιξάρισμα). Εκτεταμένες επεμβάσεις του είδους αυτού πραγματοποιήθηκαν στην ημικυλινδρική καμάρα του κυρίως ναού, όπου και διατάσσονται οι 24 παραστάσεις του Ακαθίστου Ύμνου (Πίν. 398). Η διάταξη παραστάσεων που σχετίζονται με τον τιμώμενο άγιο στην καμάρα, στη θέση όπου τοποθετούνται οι παραστάσεις του ευαγγελικού κύκλου, αποτελεί εξαίρεση του καθιερωμένου συστήματος διακόσμησης των καμαροσκέπαστων ναών της Κρήτης. Αν και δεν απουσιάζουν σχετικά παραδείγματα, είναι όμως αυτά ελάχιστα (αρχικό κλίτος μονής Κεράς Πεδιάδος, Άγιος Γεώργιος Χελιανών Μυλοποτάμου, Αγία Παρασκευή Επισκοπής Πεδιάδος κ.ά.) και σχετίζονται κυρίως με μοναστηριακά ιδρύματα. Οι τοιχογραφίες της καμάρας με τους 24 Οίκους και τις προτομές αγίων και προφητών στα ενισχυτικά τόξα είναι το μόνο διατηρούμενο τμήμα της αρχικής διακόσμησης, πριν από τις σε διάφορες περιόδους μεταγενέστερες επεκτάσεις και προσθήκες νέων κλιτών, για τη διαμόρφωση του νέου κτιριακού συγκροτήματος, που επέβαλαν οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες της ακμαίας μονής, ενός από τα σημαντικότερα θρησκευτικά και πολιτιστικά κέντρα της Κρήτης του τέλους του 14ου και 15ου αι. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών αυτών είναι ενδεικτική της μέσης καλλιτεχνικής στάθμης ζωγραφικής των μέσων του 14ου αι. στην Κρήτη. Με ανάλογες τεχνικές μεθόδους αντιμετωπίστηκαν αποκολλήσεις του τοιχογραφημένου κονιάματος, πυκνά κρυσταλλικά άλατα και απολεπισμοί του χρώματος, των τοιχογραφιών του βόρειου πλάγιου τοίχου του κλίτους. Το δυτικό τμήμα του τοίχου καταλαμβάνουν οι μνημειακές μορφές τεσσάρων ολόσωμων αγίων, οι τρεις σε μετωπικές στάσεις και ο τέταρτος, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, να στρέφεται προς την παρακείμενη μεγάλη πολυπρόσωπη παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Η κατά τόπους αποκόλληση και πτώση του τοιχογραφημένου σοβά από τους ολόσωμους αγίους, και ιδιαίτερα από την ανατολική κάτω γωνία της Κοίμησης και της βάσης του τοίχου, όπου διατηρείται τμήμα μόνον της διακοσμητικής ζώνης, προκλήθηκε από τα όμβρια ύδατα λόγω των ρηγμάτων του τοίχου. Η κατασκευή της στεγασμένης στοάς στη βόρεια πλευρά του κλίτους απέβλεπε στην προστασία του τοίχου αυτού από τα όμβρια ύδατα, λόγος που επέβαλε και την προσεκτική αποκατάστασή της. Τα κατεστραμμένα τμήματα του τοιχογραφημένου κονιάματος του τοίχου αυτού αντικαταστάθηκαν με κονίαμα κουρασανίου ουδετέρου τόνου, αφού προηγουμένως στερεώθηκαν οι παρυφές του διατηρημένου κονιάματος με μείγμα ανάλογης σύνθεσης. Επάνω από την παρακείμενη βόρεια θύρα εισόδου, η μοναδική στην Κρήτη παράσταση του αγίου Γερασίμου που θεραπεύει τον πόδα του λέοντα, που τον υπηρετούσε μεταφέροντάς του νερό από τον ποταμό. Πρόκειται για πιστή επανάληψη του εικονογραφικού τύπου της παράστασης του Αγίου Γερασίμου που θεραπεύει το λέοντα στο ναό του αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης. Ενδιαφέρουσα για τη μοναδικότητά της, στα πλαίσια της κρητικής εικονογραφίας, είναι και η παράσταση του Ενταφιασμού της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας από τον Αββά Ζωσιμά (Πίν. 400 α), που εικονίζεται στο μέτωπο πάνω από τον πεσσό στήριξης των δύο τοξωτών ανοιγμάτων επικοινωνίας των κλιτών.

Χαρακτηριστική της σπάνιας αυτής εικονογραφίας είναι η παράσταση του λέοντα, που με τους όνυχες ανοίγει τον τάφο της οσίας, ξαπλωμένης στο έδαφος μπροστά στα πόδια του Αββά Ζωσιμά. Το επεισόδιο ερμηνεύουν και οι συνοδευτικές της παράστασης επιγραφές. Στην προς το βόρειο κλίτος όψη του πεσσού αυτού η ολόσωμη παράσταση του οσίου Ονουφρίου. Η τελευταία ομάδα τοιχογραφιών είναι αντιπροσωπευτική μεταγενέστερου εξελικτικού σταδίου της τεχνικής μεθόδου πλασίματος των μορφών, και χρονολογείται προς τα τέλη του 14ου αι. Είναι πιθανόν η καταστροφή της ζωγραφικής του βόρειου πλάγιου τοίχου από την εισερχόμενη υγρασία και τη διάνοιξη της βόρειας θύρας να έκαναν αναγκαία την εκ νέου τοιχογράφηση του τμήματος αυτού, σε αναπλήρωση του κατεστραμμένου αρχικού. Πολύ μεγαλύτερες φθορές παρουσίαζε η ζωγραφική της κόγχης και του τεταρτοσφαίριου, λόγω μεγάλου κατακόρυφου ρήγματος στο μέσον του τοίχου και της μεταγενέστερης διάνοιξης στρογγυλού παραθύρου στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου του Ιερού. Από την παράσταση της Φιλοξενίας των Αγγέλων διατηρείται τμήμα του ενός και οι μορφές του Αβραάμ και της Σάρας, από την Πλατυτέρα του τεταρτοσφαίριου τα απλωμένα μόνο χέρια της Παναγίας και μέσα σε μετάλλια οι άγγελοι στις πλευρές, εικονογραφικός τύπος που επαναλαμβάνεται και στην Παναγία των Καπετανιανών του 1401-1402. Τη μορφή της Παναγίας πλαισιώνουν ο Ρωμανός ο Μελωδός και ο Ιωσήφ ο Υμνογράφος που κρατούν μεγάλα ανοιχτά ειλητάρια, καταλαμβάνοντας τη θέση του αγγέλου και της Παναγίας του Ευαγγελισμού, κατά παρέκκλιση του κανόνα διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων στις παραστάδες της κόγχης του Ιερού. Στην επάνω ζώνη του ημικύλινδρου της κόγχης, διατηρείται το βόρειο τμήμα με την παράσταση της Μετάδοσης από την Κοινωνία των Αποστόλων, καθώς και τμήματα της μορφής του Χριστού στις πλευρές κιβωρίου και των αποστόλων της Μετάληψης. Από τους συλλειτουργούντες ιεράρχες διατηρούνται οι δύο της βόρειας πλευράς με εκτεταμένους απολεπισμούς του χρώματος στα πρόσωπα και ο παρακείμενος διάκονος σε καλή κατάσταση. Στον τοίχο της πρόθεσης εικονίζονται ημικατεστραμμένοι λειτουργούντες άγγελοι. Ανάλογη με την έκταση των φθορών είναι και η έκταση της επέμβασης. Στο μεγάλο ρήγμα της κόγχης έγινε συρραφή με αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα κουρασανίου, ώστε να κλείσει το ρήγμα. Στα τμήματα από τα οποία είχε εκπέσει το τοιχογραφημένο κονίαμα και αποκαλυφθεί η τοιχοποιία πραγματοποιήθηκε προσεκτική αρμολόγηση για την ισχυρότερη στερέωσή της. Στην εξωτερική πλευρά της κόγχης κατασκευάστηκε περιμετρικό τοιχίο στη θεμελίωση, που αποβλέπει στην αποτροπή καθίζησης, λόγω του σαθρού εδάφους, εργασία που επεκτάθηκε και στα θεμέλια της παρακείμενης κόγχης του κλίτους του Προδρόμου. Τα σωζόμενα τμήματα του τοιχογραφημένου κονιάματος στερεώθηκαν με ενέσεις ισχυρής κόλλας και στις παρυφές τοποθετήθηκε μείγμα κουρασανίου (στεφάνωμα) για την ασφαλή συγκράτησή τους. Όπου κρίθηκε αναγκαίο στερεώθηκε και το χρώμα (φιξάρισμα). Σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης είναι οι τοιχογραφίες της καμάρας του Ιερού, με περιορισμένης έκτασης αποκόλληση του τοιχογραφημένου σοβά, αλλά και με πυκνά κρυσταλλικά άλατα, φθορές που προκάλεσε η εισερχόμενη από τη στέγη και το βόρειο τοίχο υγρασία. Με επίπονη εργασία και με μηχανικό μέσο αφαιρέθηκαν, κατά το δυνατόν, τα άλατα και ακολούθησε η στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Η αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας με χρώμα ανοιχτότερου τόνου είναι περιορισμένη και πραγματοποιήθηκε όπου κρίθηκε αναγκαία. Η διακόσμηση του Ιερού είναι η τελευταία φάση και ολοκλήρωση της τοιχογραφικής διακόσμησης του αρχικού κλίτους της Παναγίας και πραγματοποιήθηκε κατά την κατασκευή του νότιου κλίτους του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και τη διάνοιξη των τόξων επικοινωνίας, του αρχικού κλίτους της Παναγίας και του πρόσθετου του Προδρόμου. Εκτός από την τεχνοτροπία εκτέλεσης της ζωγραφικής, η κατασκευή των τοιχογραφιών του Ιερού μετά την προσθήκη του νότιου κλίτους και τη διάνοιξη των τόξων επιβεβαιώνεται από την προσαρμογή της νοτιοδυτικής γωνίας της παράστασης των Εισοδίων της Θεοτόκου (Πίν. 399) στο σχήμα του τόξου του ανοίγματος επικοινωνίας των δύο Ιερών, καθώς και από την ταινία που ορίζει τη δυτική πλευρά της παράστασης των δύο ολόσωμων μετωπικών ιεραρχών στον από κάτω πίνακα. Στη νέα διακόσμηση προβλέπεται η αναπλήρωση του ευαγγελικού κύκλου, που δεν απεικονίζεται στην καμάρα του ναού, με τέσσερις σκηνές στη μεσαία ζώνη, Βάπτιση και Μεταμόρφωση στη βόρεια και οι Μυροφόρες στο Μνήμα και το Χαίρετε στη νότια. Οι παραστάσεις της Ανάληψης και της Πεντηκοστής στην επάνω διακοσμητική ζώνη ακολουθούν το καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα διακόσμησης της καμάρας του Ιερού των καμαροσκέπαστων ναών της Κρήτης. Στην τρίτη κάτω ζώνη επιλέγονται οι δύο σκηνές από το Βίο της Θεοτόκου, το Γενέσιο στη βόρεια και τα Εισόδια στη νότια αντίστοιχα πλευρά. Ο εικονογραφικός τύπος των Εισοδίων επαναλαμβάνεται και στην Παναγία των Βόρων και ο τύπος του Γενεσίου θα αποτελέσει το εικονογραφικό πρότυπο των παραστάσεων της κρητικής ζωγραφικής. Στο βόρειο πλάγιο τοίχο, εκτός του ολόσωμου μετωπικού ιεράρχη εικονίζεται η Θυσία του Αβραάμ κατά το πρότυπο και στην ίδια θέση με την παράσταση του ναού της Παναγίας στο Σκλαβεροχώρι, για το λειτουργικό χαρακτήρα του θέματος αυτού. Οι τοιχογραφίες του Ιερού αποδίδουν σε

συνεπτυγμένη μορφή τη διακόσμηση αυτόνομου ναού με επιλεκτική εφαρμογή θεμάτων από τους καθιερωμένους εικονογραφικούς κύκλους διακόσμησης των μονόχωρων με καμάρα μικρών ναών της Κρήτης. Η παράσταση Άνωθεν οι Προφήται, που αναπτύσσεται στο μέτωπο του δυτικού τοίχου τεχνοτροπικά εντάσσεται στην ομάδα των τοιχογραφιών του Ιερού. Με τη μεταγενέστερη διάνοιξη φωτιστικού στρογγυλού παραθύρου έχει καταστραφεί το μεγαλύτερο μέρος της. Εκτός από την τεχνοτροπία εκτέλεσης, την ένταξη της ζωγραφικής στα τέλη του 14ου αι. βεβαιώνει και η κτητορική επιγραφή, που αναπτύσσεται στο τόξο και χρονολογεί τη διάνοιξη των τόξων επικοινωνίας των κλιτών κατά την κατασκευή του νότιου κλίτους του Προδρόμου το μήνα Ιούλιο του έτους 1400. Μετά την κατασκευή των τόξων πραγματοποιήθηκε η τοιχογράφηση του Ιερού του αρχικού κλίτους στις 30 Ιουνίου του 1407 σύμφωνα με την ίδια επιγραφή. Η πολύ υψηλή ποιότητα της ζωγραφικής εκτέλεσης εντάσσει τον τοιχογραφικό διάκοσμο του Ιερού στην καλλιτεχνική δραστηριότητα των πρώτων κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων, των οποίων η παρουσία στην Κρήτη κατά την τελευταία δεκαετία του 14ου αι. μαρτυρείται από τις αρχειακές πηγές. Οι εργασίες κτιριακής στερέωσης και συντήρησης των τοιχογραφιών προγραμματίζονται να συνεχιστούν, εφόσον έχουν ήδη ολοκληρωθεί οι εργασίες στο αρχικό βόρειο κλίτος που παρουσίαζε και τα μεγαλύτερα προβλήματα.

Παρεκκλήσιο Τιμίου Σταυρού μονής Βαλσαμονέρου

Στο ναΰδριο του Τιμίου Σταυρού, παρεκκλήσιο της μονής Βαλσαμονέρου, άρχισε η πραγματοποίηση των απαραίτητων σε πρώτη φάση εργασιών κτιριακής στερέωσης και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου. Η στερέωση του μικρού ναΐσκου περιέλαβε τις ακόλουθες εργασίες. Για την ενίσχυση της θεμελίωσης κατασκευάστηκε περιμετρικό, γύρω από τα θεμέλια, τοιχίο με οπλισμένο σκυρόδεμα. Η τοιχοποιία στερεώθηκε με λεπτομερές αρμολόγημα με μείγμα κουρασανίου, εργασία κατά την οποία καταβλήθηκε προσπάθεια να διατηρηθεί χωρίς αλλοιώσεις η αρχική όψη της τοιχοδομής. Μετά την απομάκρυνση των μεγάλων επιχώσεων της βόρειας πλευράς, εξαιτίας της οποίας διαπιστώθηκε η διήθηση διαμέσου του τοίχου υγρασίας, διαμορφώθηκε το γύρω από το ναό έδαφος και τοποθετήθηκαν πλάκες πωρόλιθου, για την εξασφάλιση των θεμελίων από την υγρασία. Όσα από τα κεραμίδια της στέγης είχαν καταστραφεί αντικαταστάθηκαν με νέα του ίδιου τύπου, για τη διατήρηση της ενιαίας μορφής της στέγης.

Για τη στερέωση τέλος του πρόσθετου νεωτερικού κωδωνοστασίου, μετά την αρχιτεκτονική αποτύπωσή του, καθαιρέθηκε και ανακατασκευάστηκε, αφού αντικαταστάθηκαν οι αποσαθρωμένοι πώρινοι δόμοι με νέους της ίδιας μορφής και διαστάσεων και τοποθετήθηκαν νέοι ανοξείδωτοι γόμφοι στη θέση των οξειδωμένων παλαιών, που προκάλεσαν ρήγματα στους δόμους του κωδωνοστασίου.

Ιδιαίτερα προβληματική είναι η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών. Τα κρυσταλλικά άλατα, που προκλήθηκαν από τα εισερχόμενα, λόγω των ρηγμάτων της καμάρας και των κατεστραμμένων κεράμων, όμβρια ύδατα, είναι εξαιρετικά πυκνά και η αφαίρεσή τους, σε δοκιμές που πραγματοποιήθηκαν με μηχανικό μέσο, προκαλεί φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια με απολεπισμούς του χρώματος. Προβληματικό είναι και το πολύ πυκνό στρώμα καπνιάς που επικάθεται στη ζωγραφική επιφάνεια και προκλήθηκε, όταν κάηκε στο παρελθόν το ξύλινο παλαιό τέμπλο από κεριά που άναβαν οι ποιμένες της περιοχής. Οι εργασίες συντήρησης ξεκίνησαν από το νότιο τοίχο του Ιερού. Για τη στερέωση του τοιχογραφημένου κονιάματος στην τοιχοποιία έγιναν ενέσεις ισχυρής κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης (πρέσσες). Το παχύ στρώμα της καπνιάς αφαιρέθηκε, κατά το δυνατόν, με πλύση της ζωγραφικής επιφάνειας με ειδική χημική σύνθεση και τα κρυσταλλικά άλατα με μηχανικό μέσο όπου η αφαίρεσή τους δεν προκαλούσε απολεπισμούς του χρώματος.

Το μικρό τμήμα της ζωγραφικής που έχει συντηρηθεί επαρκεί για την εκτίμηση της υψηλής ποιότητας της ζωγραφικής και του παρεκκλησίου αυτού, που εντάσσεται στον ευρύτερο κύκλο των έργων των κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων του τέλους του 14ου αι. Η ανασυγκρότηση του εικονογραφικού προγράμματος, λόγω των κρυσταλλικών αλάτων και του πυκνού στρώματος καπνιάς, είναι δύσκολη και προϋποθέτει έστω και το μερικό καθαρισμό των τοιχογραφιών. Η τεχνοτροπική όμως τάση και η ποιοτική στάθμη της ζωγραφικής είναι εμφανείς στις λίγες μορφές των ολόσωμων ιεραρχών (Πίν. 400 β) του νότιου τοίχου του Ιερού, που ακόμη σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης.

Θρόνος

Ναός της Παναγίας

Ο μονόκλιτος καμαροσκέπαστος ναός της Παναγίας στο Θρόνο Αμαρίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και επειδή είναι ιδρυμένος στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής και για τα δύο στρώματα τοιχογραφικής διακόσμησης. Το νεότερο δεύτερο, που αναπτύσσεται στις διακοσμητικές επιφάνειες του κυρίως ναού, με θέματα του ευαγγελικού κύκλου δεν επικάθεται, αλλά συμπληρώνει το παλαιότερο πρώτο στρώμα τοιχογράφησης του Ιερού. Η ανέγερση του μικρού ναού στα ερείπια και στο κεντρικό κλίτος

της με διατηρημένα μωσαϊκά βασιλικής, επιβεβαιώνει τη συνέχιση της λατρείας σε παλαιά θρησκευτικά κέντρα και στην εξεταζόμενη περίπτωση της Συβρίτου, παλαιάς Επισκοπικής έδρας με μαρτυρημένη τη συμμετοχή του επισκόπου της στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας του 451. Η ζωγραφική του Ιερού είναι αντιπροσωπευτική της αρχαΐζουσας τεχνοτροπίας του 13ου αι. και του κυρίως ναού μιας από τις φάσεις της σταδιακής διείσδυσης της ζωγραφικής των Παλαιολόγων στο βενετοκρατούμενο νησί της Κρήτης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι.

Των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών, προηγήθηκαν οι απαραίτητες επεμβάσεις στερέωσης του κτιρίου για την προστασία των τοιχογραφιών, κυρίως από την εισερχόμενη υγρασία. Τα αποσαθρωμένα τμήματα της σε καλή σχετικά κατάσταση διατηρημένης τοιχοποιίας αντικαταστάθηκαν με νέα, από αργούς λίθους, όπως ήταν και τα αρχικά, και αρμολογήθηκαν με μείγμα κουρασανίου, ώστε να διατηρήσει η τοιχοδομή από αργούς λίθους την αρχική της όψη. Ιδιαίτερη φροντίδα έχει καταβληθεί στην προσεκτική αρμολόγηση της εξωτερικής πλευράς της κόγχης της αψίδας, από όπου μικρά ρήγματα επέτρεπαν τη διείσδυση υγρασίας και τη δημιουργία κρυσταλλικών αλάτων στις τοιχογραφίες. Για την αποτροπή εισόδου της υγρασίας από τη στέγη, πραγματοποιήθηκε η ανακεράμωσή της με παλαιά κεραμίδια, όμοια με τα αρχικά, που η Υπηρεσία προμηθεύτηκε από κατεδαφίσεις παλαιών οικοδομών.

Ακολούθησε η συντήρηση των τοιχογραφιών, αρχής γενομένης από το Ιερό, όπου η ζωγραφική είναι τεχνοτροπικά ενιαία και αντιπροσωπεύει διαφορετικό από τον κυρίως ναό εξελικτικό στάδιο της τέχνης της Κρήτης. Στο χώρο αυτό πραγματοποιήθηκε χημικός καθαρισμός από το στρώμα της καπνιάς, που δημιούργησε η μακροχρόνια αλόγιστη χρήση κεριών, στερεώθηκαν τα αποκολλημένα τμήματα του τοιχογραφημένου κονιάματος με ενέσεις κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης, και οι παρυφές των διατηρημένων τμημάτων συγκρατήθηκαν με κονίαμα κουρασανίου. Στα τμήματα εκείνα των τοιχογραφιών, όπου κρίθηκε αναγκαίο, πραγματοποιήθηκε και η στερέωση του χρώματος (φιξάρισμα). Στη διακόσμηση του Ιερού εφαρμόζεται η κατά παρέκκλιση του κανόνα διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων παράθεση σκηνών του βίου της Θεοτόκου, που συμπλέκονται με τα θέματα της παραδοσιακής διακόσμησης του Ιερού (Ανάληψη, Πεντηκοστή, συλλειτουργούντες, Θεοτόκος κόγχης, Φιλοξενία των Αγγέλων, ιεράρχες), τα οποία και σχετίζονται με τους θεολογικούς και λειτουργικούς συμβολισμούς των διαφόρων μερών του χώρου του Ιερού και την ευχή καθαγιασμού των τιμίων δώρων. Κάτω από την παράσταση της Ανάληψης και σε δύο διακοσμητικές ζώνες αναπτύσσονται οι σκηνές του βίου της Θεοτόκου, η Προσφορά των Δώρων και ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ στη νότια πλευρά και στην αντίστοιχη βόρεια μόνον τα Εισόδια της Θεοτόκου, που καταλαμβάνουν ολόκληρο το ανάπτυγμα της ζώνης αυτής. Η κάτω από την Ανάληψη διευθέτηση σκηνών του βίου της Θεοτόκου επαναλαμβάνει το παλαιότερο πρότυπο του μεγάλου ναού του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλλια, παρά τη χρονική απόσταση και την εξαιρετικά μεγάλη διαφορά της ζωγραφικής ποιότητας και της διαφορετικής καλλιτεχνικής τάσης. Ο κύκλος αυτός συμπληρώνεται με τις διαφορετικής τεχνοτροπίας παραστάσεις στο δεύτερο στρώμα, του Γενεσίου, στο τύμπανο του δυτικού τοίχου, που πλαισιώνεται με τον Ασπασμό της Θεοτόκου και της Ελισάβετ και του Ιωακείμ και της Άννας. Μια δεύτερη ακόμη παράσταση των Εισοδίων διευθετείται σε χωριστό πίνακα στο βόρειο τμήμα της καμάρας, στην ίδια όμως τεχνοτροπική τάση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού. Με την πρόσθετη αυτή παράσταση των Εισοδίων, καθώς και με τις μεγάλες παραστάσεις της ολόσωμης Παναγίας, που κρατεί τον Χριστό μεταξύ αγγέλων, και ακόμη της ημικατεστραμμένης, λόγω της μεταγενέστερης διάνοιξης παραθύρου, Κοίμησης της Παναγίας στην αντίστοιχη θέση του νότιου τμήματος, η έμφαση δίνεται στη λατρεία της Παναγίας στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός. Οι καθιερωμένες μορφές των ολόσωμων αγίων σε μετωπική παράσταση κοσμούν τους πλάγιους τοίχους. Στο τεταρτοσφαίριο τοποθετείται η παράσταση της Παναγίας σε προτομή (Πίν. 401 α), στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας, τύπος που απαντάται και σε άλλους κρητικούς ναΐσκους της περιόδου, όπως στη Σκλαβοπούλα, και θα επανέλθει στις διακοσμήσεις του τέλους του 14ου αι. Η μορφή όμως του Παντοκράτορα, μόνου ή σε Δέηση, κυριαρχεί στις διακοσμήσεις των καμαροσκέπαστων ναΐσκων, κυρίως του 14ου αι. Η απουσία τρούλου από τον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο ναού επέβαλε και τη μετάθεση της κυρίαρχης μορφής του Παντοκράτορα στο τεταρτοσφαίριο. Συστηματική εργασία εξακρίβωσης ενδεχόμενης διατήρησης του πρώτου στρώματος και κάτω από το δεύτερο του κυρίως ναού δεν πραγματοποιήθηκε. Η σχετική εργασία προϋποθέτει τη συστηματική αφαίρεση του δεύτερου στρώματος, που είναι προβληματική. Η σε διαφορετική τεχνοτροπία, συγγενική με εκείνη του δεύτερου στρώματος, τοιχογράφηση της κυλινδρικής κόγχης του Ιερού με την παράσταση των συλλειτουργούντων επιβεβαιώνει την εκτεταμένη καταστροφή των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος και την κατ' ανάγκη εκ νέου συμπλήρωση της τοιχογράφησης της κόγχης. Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος εντάσσονται τεχνοτροπικά στον κύκλο των διακοσμήσεων της Κρήτης, που λόγω των ιστορικών συνθηκών του πρώτου αιώνα, του 13ου, της Βενετοκρατίας, χαρακτηρίζονται από την αναδρομή σε τεχνοτροπικές αρχές

και τεχνικές μεθόδους της προηγούμενης κομνήνειας περιόδου, που μεταγράφονται όμως σε ένα επαρχιακό και συχνά λαϊκό ύφος. Στον αρχαϊσμό της τέχνης αυτής οφείλεται η χρήση της γραμμής ως κύριου φορέα της καλλιτεχνικής έκφρασης τόσο στην απόδοση των στατικών μορφών όσο και στην οργάνωση της παρατακτικής σύνθεσης με τα συμβατικά κτίρια του βάθους. Ο ίδιος γραμμικός ρυθμός επαναλαμβάνεται και στον πλησιόχωρο ναό στο Βαθυακό και η χρήση των ίδιων εικονογραφικών τύπων, όπως των Εισοδίων της Θεοτόκου, δικαιολογούν την υπόθεση κατασκευής των δύο διακοσμήσεων από τον ίδιο ζωγράφο ή από άλλο, που η δραστηριότητά του όμως εντάσσεται στην ίδια καλλιτεχνική παράδοση και εξελικτική φάση της αρχαϊκής ζωγραφικής του 13ου αι. Ανάλογος με την έκταση της διακοσμητικής επιφάνειας είναι και ο αριθμός των παραστάσεων από τον ευαγγελικό κύκλο, που με δεξιόστροφη κίνηση, σύμφωνα με τον κανόνα, αναπτύσσεται στα δύο σκέλη της καμάρας με τη Γέννηση, την Υπαπαντή, τη Βάπτιση και τη Μεταμόρφωση (Πίν. 401 β) στο νότιο και στο βόρειο με την Έγερση του Λαζάρου, τη Βαϊοφόρο, την Ανάβαση στο Σταυρό, τη Σταύρωση, τον Επιτάφιο Θρήνο και την Ανάσταση. Την εικονογραφία των παραστάσεων χαρακτηρίζει η τάση προσαρμογής στους νέους εικονογραφικούς τύπους της περιόδου, χωρίς όμως την ευρύτητα της σύνθεσης, την αίσθηση της ρυθμικής κίνησης και την τεχνική απόδοσης των πλαστικών μορφών των πρότυπων έργων της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής. Οι μορφές των ολόσωμων αγίων των πλάγιων τοίχων, όπως και εκείνες των αγίων ανδρών και γυναικών σε στηθάρια, μέσα σε ορθογώνια πλαίσια και σε μετάλλια αντίστοιχα και σε διακοσμητικές ζώνες κάτω από το βίο της Θεοτόκου και τη Γέννηση, ολοκληρώνουν την τοιχογραφική διακόσμηση του ναού. Για τη συντήρηση του διακόσμου πραγματοποιήθηκαν: η στερέωση των λίγων αποκολλημένων τμημάτων του τοιχογραφημένου σοβά στην τοιχοποιία με ενέσεις κόλλας και άσκηση μηχανικής πίεσης, ο χημικός καθαρισμός της τοιχογραφικής επιφάνειας, η απόξεση με μηχανικό μέσο των αλάτων, καθώς και η στερέωση, όπου κρίθηκε αναγκαίο, του χρώματος (φιξάρισμα). Ιδιαίτερης φροντίδας αντικείμενο ήταν η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, στην οποία, εκτός τις πιο πάνω εργασίες, στερεώθηκαν και οι παρυφές του διατηρημένου τμήματος. Η τοιχογραφική διακόσμηση του δεύτερου στρώματος εντάσσεται στα πλαίσια της ογκηρής τεχνοτροπίας της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής, το καλλιτεχνικό της όμως επίπεδο δεν ξεπερνά τη μέση στάθμη μιας έντονα επαρχιακής τέχνης. Από τον επαρχιακό αυτό κύκλο, διαφοροποιούνται, με την ανώτερη ποιότητα της τέχνης, οι τοιχογραφίες στους επισκοπικούς ναούς στην Πατσό και στην Επισκοπή, του αρχιτεκτονικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, που ίδρυσε ως καθεδρικούς ορθόδοξων επισκοπών ο Αλέξιος Καλλέργης με τη συνθήκη του 1299.

Ανάλογης καλλιτεχνικής στάθμης είναι και ο εκτεταμένος τοιχογραφικός διάκοσμος του σταυρικού με τρούλο καθολικού της μονής της Παναγίας Γκουβερνιώτισσας, μετόχι του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Οι τοιχογραφίες των πιο πάνω μνημείων συνδέονται με τα κύρια καλλιτεχνικά ρεύματα της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής και τις εκτέλεσαν ζωγράφοι που είχαν μετακληθεί από άλλα σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα. Η δραστηριότητά τους σε ορισμένες περιοχές εντάσσεται σε συγκεκριμένες, κατά τόπους, ιστορικές συνθήκες της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Η ζωγραφική του ναού της Παναγίας του Θρόνου είναι επαρχιακή και αντιπροσωπεύει ένα από τα εξελικτικά στάδια της σταδιακής διείσδυσης της παλαιολόγειας τέχνης στο νησί της Κρήτης. Η τεχνοτροπική αυτή τάση είχε περιορισμένη και τοπικού μόνο χαρακτήρα διάδοση, όπως επιβεβαιώνεται από τις ανάλογης τεχνοτροπίας, καλλιτεχνικής στάθμης και τεχνικής πλασίματος των μορφών, τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Ανωγείων και του Αγίου Μάμα, στο ομώνυμο χωριό της ίδιας ορεινής περιοχής του Μυλοποτάμου.

Η χρονολογική ένδειξη της κτητορικής επιγραφής του τελευταίου αυτού μνημείου, 1312-1321, εντάσσει τη συγκεκριμένη τάση στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αι. Το οικόσημο των Καλλεργών στο υπέρθυρο της εισόδου του ναού της Παναγίας του Θρόνου δικαιολογεί πιθανώς την υπόθεση για το σημαντικό ρόλο της φεουδαρχικής ελληνικής οικογένειας στην αποδοχή και διάδοση των νέων καλλιτεχνικών τάσεων στις περιοχές ελέγχου τους και στα πλαίσια των νέων συνθηκών, που δημιούργησε η συνθήκη του 1299.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Μεσελέροι

Μονή Παναγίας Βρυωμένης Φανερωμένης

Η χρονολογική ένδειξη 1401/2 της ημικατεστραμμένης, λόγω της μεταγενέστερης διάνοιξης παραθύρου στο βόρειο τοίχο, κτητορικής επιγραφής, εντάσσει τις τοιχογραφίες της άλλοτε ακμαίας μονής, στον κύκλο των τοιχογραφικών διακοσμήσεων της Κρήτης, των ενδεικτικών της ανανέωσης, από τα τέλη του 14ου αι., της τοπικής παράδοσης, με τη νέα τέχνη των κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων. Η κατάσταση διατήρησης του μονόκλιτου με καμάρα ναού και κατά συνέπεια και των τοιχογραφιών επέβαλαν την πραγματοποίηση σειράς εργασιών κτιριακής στερέωσης και συντήρησης των σε καλή κάπως κατάσταση διατηρούμενων τοιχογραφιών. Εκτός των συνήθων αποκολλήσεων του τοιχογραφημένου σοβά, των αλάτων και

των απολεπισμών του χρώματος, που προκαλούν τα εισερχόμενα από τη στέγη όμβρια ύδατα, στο συγκεκριμένο ναό εκτεταμένες φθορές προκάλεσε η μεταγενέστερη, προς Δ., επέκταση για την αύξηση του χώρου εκκλησιάσματος της μοναστικής κοινότητας, καθώς και η διάνοιξη παραθύρου στη βάση του βόρειου σκέλους της καμάρας. Αποτέλεσμα των επεμβάσεων αυτών είναι η τελεία καταστροφή των τοιχογραφιών του δυτικού τοίχου, εξαιτίας της οποίας είναι αδύνατη η αναπαράσταση της διακόσμησης στο τμήμα αυτό του ναού (πιθανώς Δευτέρα Παρουσία ή Κοίμηση της Θεοτόκου), καθώς ακόμη και η μερική φθορά του ανώτερου μέρους της κτητορικής επιγραφής στη θέση αυτή. Κατά τη μεταγενέστερη διάνοιξη του παραθύρου, εάν η ποδιά του είχε τοποθετηθεί λίγο ψηλότερα, η επιγραφή θα είχε διατηρηθεί ακέραιη.

Σε πρώτη φάση αντιμετωπίστηκαν τα σχετικά με την κτιριακή στερέωση προβλήματα, που απέβλεπαν στην εξασφάλιση της αξιόλογης τοιχογραφικής διακόσμησης από την εισερχόμενη υγρασία. Πρώτο στάδιο των εργασιών ήταν η εξυγίανση της τοιχοδομής, με την απόξεση και αφαίρεση του αποσαθρωμένου κονιάματος των αρμών της από αργούς λίθους τοιχοποιίας και η εκ νέου αρμολόγησή της με ισχυρό μείγμα κουρασανίου. Μετά τη διασφάλιση με τον τρόπο αυτό των τοιχογραφιών από την υγρασία και την αποκατάσταση της αρχικής μορφής της εξωτερικής όψης των τοίχων του ναού, πραγματοποιήθηκε και η συστηματική εργασία αποκατάστασης και στεγανοποίησης της ημικυλινδρικής καμάρας στέγασης του μονόχωρου ναΐσκου, ως ακολούθως. Μετά την απόξεση των αποσαθρωμένων τμημάτων των αρμών της από αργούς λίθους θολοδομίας, κατασκευάστηκαν νέοι αρμοί με ισχυρό μείγμα κουρασανίου, με το οποίο έγινε και η απόφραξη μικρών σε έκταση λεπτών ρηγμάτων της καμάρας, που επέτρεπαν την είσοδο των ομβρίων υδάτων, με άμεση συνέπεια τη διάβρωση του τοιχογραφικού διακόσμου. Με την ολοκλήρωση των εργασιών κτιριακής στερέωσης δημιουργήθηκαν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για τον προγραμματισμό της συντήρησης και των τοιχογραφιών, στην επόμενη φάση εργασιών.

Η περιορισμένης έκτασης τοιχογραφική διακόσμηση, ανάλογη και με το μικρό μέγεθος των επιφανειών του ναού, και παρά τις εκτεταμένες φθορές της ζωγραφικής, ενδιαφέρει ως ενδεικτική των εξελικτικών φάσεων και επιμέρους τάσεων της κωνσταντινουπολίτικης τέχνης, που σταδιακά οδήγησε στην οριστική διαμόρφωση της Κρητικής Σχολής. Η διακόσμηση του Ιερού ακολουθεί το παραδοσιακό σχήμα. Στο τεταρτοσφαίριο η Παναγία, στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας, που πλαισιώνουν δύο άγγελοι σε μετάλλια, διακόσμηση τεταρτοσφαιρίου που επανευρίσκεται στους ναΐσκους της Κρήτης στα τέλη του 14ου με αρχές 15ου αι. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες καταλαμβάνουν την τιμητική θέση τους στον κύλινδρο της κόγχης, με πολυσταύρια φαιλόνια και ανοιχτά ειλητάρια στα χέρια, ανά δύο στις πλευρές Αγίας Τράπεζας, με λειτουργικά σκεύη χωρίς το Μελισμό. Στο μέτωπο της κόγχης εικονίζεται η Φιλοξενία των Αγγέλων και στους από κάτω δύο πίνακες ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, στην ασυνήθιστη παράσταση της Παναγίας να ανασηκώνεται από θρόνο. Στις παραστάδες, η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης, που καθιερώνεται στους κρητικούς ναΐσκους από τα τέλη του 14ου αι. και στην αντίστοιχη θέση διακόνου, που δεν παριστάνεται όμως, ως συνήθως, σε στάση μετωπική, αλλά να στρέφει προς τους συλλειτουργούντες. Λείψανα των ολόσωμων μετωπικών ιεραρχών διατηρούνται στους πλάγιους τοίχους του Ιερού. Η επιλογή και διάταξη των εικονογραφικών θεμάτων στις λοιπές επιφάνειες των τοίχων του ναού εμφανίζουν έντονη απόκλιση από το καθιερωμένο σύστημα. Τη θέση της Πεντηκοστής στην καμάρα του Ιερού, που τοποθετείται στη θέση αυτή, λόγω του λειτουργικού συμβολισμού του χώρου, καταλαμβάνει η μεγάλη παράσταση της Γέννησης στο νότιο σκέλος της καμάρας απέναντι από την Ανάληψη, η οποία όμως καταλαμβάνει προβλεπόμενη θέση στην καμάρα του Ιερού. Η διάταξη σκηνών του ευαγγελικού κύκλου στην καμάρα του Ιερού είναι γνωστή και από άλλα μνημεία της ίδιας περιόδου και καλλιτεχνικής παράδοσης, όπως ενδεικτικά στο Παντέλι και την Επισκοπή. Στον πρώτο ναό η Γέννηση συνδυάζεται με τρεις ακόμη ευαγγελικές σκηνές και τη Μετάληψη, που καταλαμβάνουν ολόκληρο το νότιο σκέλος της καμάρας του Ιερού, και στη δεύτερη η Γέννηση τοποθετείται κάτω από την Πεντηκοστή. Μετά το σφενδόνιο στο οποίο εικονίζονται, με φθορές, προτομές αγίων, η επιφάνεια και των δύο σκελών της καμάρας υποδιαιρείται σε δύο διακοσμητικές ζώνες και με δύο πίνακες στην κάθε ζώνη, ώστε η διακόσμηση της καμάρας του κυρίως ναού να περιλαμβάνει οκτώ μόνον παραστάσεις. Κατά τη μεταγενέστερη επέκταση του ναού προς Δ., για την ικανοποίηση των λειτουργικών αναγκών της μοναστικής κοινότητας, η καταστροφή του δυτικού τοίχου συμπαρέσυρε και την τοιχογραφική του διακόσμηση. Πιθανώς στο τύμπανό του να είχε τοποθετηθεί η Κοίμηση της Θεοτόκου, στην οποία είναι αφιερωμένο το καθολικό, όπως στα Καπετανιανά, ή η Δευτέρα Παρουσία, όπως στους Βόρους. Με την υποδιαίρεση αυτή η διακοσμητική επιφάνεια και των τεσσάρων πινάκων του κάθε σκέλους της καμάρας του ναού είναι ισομεγέθης με εκείνη της Ανάληψης και λίγο μικρότερη της Γέννησης, που με το μέγεθός της κυριαρχεί στη διακόσμηση. Η διαφοροποίηση του μεγέθους των πινάκων είναι ασυνήθης και αποβλέπει στο να δοθεί έμφαση σε ορισμένα εικονογραφικά θέματα. Οι πίνακες στην κάτω

ζώνη της νότιας πλευράς, με το Γενέσιο και τα Εισόδια της Θεοτόκου (Πίν. 402 α) είναι ισομεγέθεις με τους πίνακες στην επάνω ζώνη, όπου οι δύο σκηνές του Δωδεκαόρτου, λείψανα της Υπαπαντής και η σε καλύτερη διατήρηση Βάπτιση. Συνήθης πρακτική απεικόνισης του Συναξαρίου είναι η τοποθέτηση των επιλεγμένων σκηνών σε μικρούς πίνακες, μέσα σε δύο διακοσμητικές ζώνες στη βάση των σκελών της καμάρας, κάτω από τις ευαγγελικές σκηνές. Με το ίσο μέγεθος των πινάκων του βίου και των ευαγγελικών, αποδίδεται έμφαση στη λατρεία της Παναγίας στην οποία είναι αφιερωμένο το μικρό καθολικό της μονής Βρυωμένης. Στο βόρειο σκέλος της καμάρας, η Σταύρωση, ο Θρήνος, η Ανάσταση και οι Μυροφόρες στο Μνήμα, όπως και παράσταση της Υπαπαντής στο νότιο σκέλος, παρουσιάζουν σε μεγάλη έκταση φθορές, που προκλήθηκαν από αποκόλληση και πτώση του τοιχογραφημένου κονιάματος και από απολεπισμούς του χρώματος. Ολοκληρωτική σχεδόν είναι η καταστροφή των ολόσωμων αγίων των πλάγιων τοίχων, από τους οποίους διατηρούνται σπαράγματα μόνο. Η τεχνοτροπία εκτέλεσης και της τοιχογραφικής αυτής διακόσμησης δικαιολογεί την ένταξή της στον κύκλο των ενδεικτικών της διείσδυσης της ζωγραφικής της πρωτεύουσας και στην Κρήτη από τα τέλη του 14ου αι. Εμφανής όμως είναι η διαφοροποίηση της ποιοτικής στάθμης της ζωγραφικής της μονής Βρυωμένης από το σύγχρονο ναό της παλαιάς μονής των Καπετανιανών ή και από τις αχρονολόγητες αλλά σύγχρονες μονές του Βαλσαμονέρου και των Βόρων. Η διαφορά της ποιοτικής στάθμης ενδεχομένως αντανακλά και τη διαφορά του καλλιτεχνικού επιπέδου των ζωγράφων, της ίδιας όμως καλλιτεχνικής παράδοσης. Ενδεχομένως οι διαφοροποιήσεις αυτές να ανταποκρίνονται και στην κοινωνική και παιδευτική διαστρωμάτωση των μοναχών και των χορηγών της διακόσμησης των παραπάνω μονών. Ενδεικτικοί από την άποψη αυτή είναι οι τίτλοι των χορηγών στις κτητορικές επιγραφές, του απλού μοναχού Μύρωνος Καλοδροσίου στη Βρυωμένη, του με το εκκλησιαστικό αξίωμα του «πνευματικού» Γρηγορίου Καλαμαρά στα Καπετανιανά και του επιφανούς ηγουμένου Ιωνά Παλαμά στο Βαλσαμόνερο.

Χανδράς

Ναός Σωτήρα Χριστού στη θέση Παντέλι

Το διάκοσμο του ναού του Σωτήρα στη θέση Παντέλι της κοινοτικής περιφέρειας Χανδρά Σητείας χαρακτηρίζει η ποικιλία των εικονογραφικών παραστάσεων με σκηνές που προέρχονται από το ανεπτυγμένο Δωδεκάορτο, με έμφαση στον κύκλο των Παθών, με τις οποίες συμπλέκονται και σκηνές από το βιβλίο της Γενέσεως της Παλαιάς Διαθήκης. Η εικονογράφηση παραστάσεων της κατηγορίας αυτής είναι ασυνήθης, απαντάται όμως και αλλού, όπως στην Αγία Ειρήνη στη Χώρα Σφακίων. Ιδιορρυθμίες εμφανίζει η επιλογή και διάταξη των εικονογραφικών θεμάτων, που στην περίπτωση του ναού του Σωτήρα αποκλίνουν από το καθιερωμένο σύστημα που εφαρμόζεται στους καμαροσκέπαστους μικρούς ναούς της Κρήτης. Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται η ολόσωμη και ένθρονη Θεοτόκος μεταξύ δύο αγγέλων, σύμφωνα με τα παλαιότερα πρότυπα των τρουλαίων ναών. Δύο ακόμη Αρχάγγελοι στις στενές λωρίδες του ανατολικού τοίχου, κάτω από τις καθιερωμένες στη θέση αυτή παραστάσεις της Φιλοξενίας των Αγγέλων και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, πλαισιώνουν την παράσταση της ένθρονης Θεοτόκου. Η Κοινωνία των Αποστόλων αναπτύσσεται σε δύο διακοσμητικές ζώνες στη βάση της καμάρας του Ιερού στη βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα, αντί της καθιερωμένης θέσης της στην κόγχη, σε ζώνη πάνω από τους συλλειτουργούντες. Στην προβλεπόμενη όμως θέση στη βόρεια στενή λωρίδα του ανατολικού τοίχου τοποθετείται η καθιερωμένη στα μνημεία του 15ου αι. παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης. Οι δύο παραστάσεις της Ανάληψης και της Πεντηκοστής τοποθετούνται σε δύο πίνακες, στην ίδια όμως ζώνη στην κορυφή του βόρειου μόνο σκέλους της καμάρας του Ιερού, και δεν καταλαμβάνουν ολόκληρη την επιφάνειά της είτε σε δύο παράλληλες ζώνες από τη βόρεια στη νότια πλευρά είτε σε δύο αντίστοιχους πίνακες στο βόρειο και νότιο σκέλος της καμάρας. Η λοιπή επιφάνεια του βόρειου σκέλους συμπληρώνεται με τις δύο παραστάσεις του Λίθου και του Χαίρετε και του νότιου με τη Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτιση και Μεταμόρφωση. Οι σκηνές του Δωδεκαόρτου συνεχίζονται στο μεσαίο τμήμα της καμάρας, μεταξύ των κοσμημένων με στηθάρια αγίων ενισχυτικών ζωνών, όπου διευθετούνται οι σκηνές της Έγερσης του Λαζάρου, της Βαϊοφόρου, του Μυστικού Δείπνου και του Νιπτήρα. Ο κύκλος των Παθών, εξαιρετικά ανεπτυγμένος σε 18 πίνακες, στη νότια και βόρεια πλευρά της καμάρας, αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα της Κρήτης κατά την περίοδο αυτή. Αποτελείται από τις σκηνές της Προδοσίας, του Χριστού ενώπιον των Αρχιερέων και του Πιλάτου και την Άρνηση του Πέτρου στη νότια πλευρά. Στο βόρειο σκέλος από τον Εμπαιγμό, τη Μαστίγωση, τον Ελκόμενο, την Ετοιμασία του Σταυρού, τη Σταύρωση, το Θρήνο, τον Ενταφιασμό, την Ανάσταση, το Λίθο και το Χαίρετε. Στην ανάπτυξη του κύκλου συμπεριλαμβάνονται και οι δύο σπάνιες στην κρητική εικονογραφική παράδοση σκηνές της Επιστροφής των Αργυρίων στους Αρχιερείς και ο Απαγχονισμός του Ιούδα. Οι σκηνές από το βιβλίο της Γένεσης της Παλαιάς Διαθήκης τοποθετούνται στις κάτω ζώνες στη βάση των δύο σκελών της καμάρας με τη Δη-

μιουργία του Κόσμου και των Πρωτοπλάστων στη νότια πλευρά και στη βόρεια το Προπατορικό Αμάρτημα και την Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο. Οι ολόσωμοι άγιοι των πλάγιων και του δυτικού τοίχου, όπου η Δευτέρα Παρουσία, έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστραφεί λόγω της ανερχόμενης από τα θεμέλια υγρασίας.

Για την αποτροπή συνέχισης των φθορών από την αιτία αυτή κατασκευάστηκε περιμετρικό τοιχίο οπλισμένου σκυροδέματος σε επαφή με τη θεμελίωση για την ασφαλέστερη στήριξη και στεγανοποίηση των θεμελίων. Οι τυχόν αποσαθρωμένοι αργοί λίθοι της τοιχοποιίας αντικαταστάθηκαν και πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια αρμολόγημα όλων των επιφανειών των τοίχων, με τρόπο ώστε η εξωτερική όψη τους να αποκτήσει την αρχική της μορφή. Μετά την αφαίρεση των κατεστραμμένων κεραμιδιών και την έμφραξη των ρηγμάτων της καμάρας, πραγματοποιήθηκε η συστηματική ανακεράμωση της στέγης με παλαιά, όμοιας μορφής με τα αρχικά, κεραμίδια, ώστε να εξασφαλιστεί ο τοιχογραφικός διάκοσμος από την εισερχόμενη από τη στέγη υγρασία. Η εργασίες στερέωσης και συντήρησης των τοιχογραφιών, θα πραγματοποιηθούν σε δεύτερη φάση, μετά την οποία θα εκτιμηθεί και το καλλιτεχνικό επίπεδο της ζωγραφικής, που η τεχνοτροπία εκτέλεσης εντάσσει στον κύκλο των μνημείων του 15ου αι., στα οποία αντιπροσωπεύονται τα εξελικτικά στάδια της κρητικής τέχνης κατά την περίοδο αυτή.

Λιθίνες

Ναός Αγίων Αποστόλων Αδρομύλων

Στο ναΐσκο των Αγίων Αποστόλων στον παλαιό μικρό οικισμό των Αδρομύλων της περιοχής Λιθινών, πραγματοποιήθηκαν σε πρώτη φάση εργασίες κτιριακής στερέωσης που απέβλεπαν στην προστασία της τοιχογραφικής διακόσμησης από την εισερχόμενη υγρασία. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού κρίθηκε αναγκαία η απόξεση των αρμών ασβεστοκονίας της αρχικής τοιχοποιίας, η αντικατάσταση των σαθρών αργών λίθων της τοιχοδομής με νέους της ίδιας μορφής και διαστάσεων, με τρόπο ώστε να μην αλλοιωθεί η αρχική εξ αργών λίθων τοιχοποιία, και ανακατασκευάστηκαν τα αρμολογήματα με ισχυρό μείγμα κουρασανίου. Με τη χρονοβόρα αυτή διαδικασία στεγανοποιήθηκαν οι τοίχοι του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναού, διαδικασία που πραγματοποιήθηκε και στο, κατά τη βόρεια πλευρά, προσκολλημένο καμαροσκέπαστο μικρό και στενό κλίτος, που επικοινωνεί με τον κυρίως ναό από το τοξωτό άνοιγμα στο μέσον του βόρειου τοίχου του ναού. Με τη διάνοιξη του τόξου επικοινωνίας στο ανατολικότερο τμήμα του νότιου τοίχου του κλίτους αυτού, διαμορφώθηκε διακοσμητική επιφάνεια, όπου τοποθετήθηκαν οι ολόσωμες μορφές δύο αρχαγγέλων, που κρατούν τη σφαίρα του κόσμου. Η παρά τη θύρα άγγελοι είναι φύλακες της εισόδου και η απεικόνισή τους στη θέση αυτή δικαιολογεί ίσως την υπόθεση της λειτουργικής χρήσης του μικρού κλίτους ως νάρθηκα. Στο εσωράχιο του τοξωτού ανοίγματος διατηρείται η μορφή του δρακοντοκτόνου αγίου Γεωργίου και σπαράγματα άλλων. Στην προς το εσωτερικό του ναού πλευρά του ανοίγματος δεν παρουσιάζεται φθορά των τοιχογραφιών, αλλά προσαρμογή της διακόσμησης στο τοξωτό άνοιγμα τόσο των παρακείμενων ολόσωμων μορφών όσο και της επάνω από το τόξο κτητορικής επιγραφής, γεγονός που επιβεβαιώνει την πραγματοποίηση της τοιχογράφησης μετά την ολοκλήρωση της προσθήκης του κτίσματος στη βόρεια πλευρά του ναού. Η κατασκευή της προσθήκης στη βόρεια πλευρά του ναΐσκου των Αδρομύλων δεν είναι γνωστή από τα άλλα μνημεία της Κρήτης του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου, στα οποία η αύξηση του λειτουργικού χώρου επιτυγχάνεται με την προσθήκη εγκάρσιου κλίτους, που προσκολλάται στη δυτική πλευρά του ναού. Παρέκκλιση από τον κανόνα διαπιστώνεται και στη διάταξη της Ανάληψης στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου, στη θέση του Μανδηλίου ή της Φιλοξενίας των Αγγέλων, κατ' αναλογία προς το ναό των Βόρων, όπου όμως στη θέση αυτή, παρά τον κανόνα διάταξης, εικονίζεται η Πεντηκοστή. Η παράσταση του Παντοκράτορα στο τεταρτοσφαίριο επαναλαμβάνει την εικονογραφική διάταξη του 14ου αι. αντικαθιστώντας στη θέση αυτή τη μορφή της Παναγίας, που επικρατεί στα μνημεία της ίδιας με τους Αδρομύλους παράδοσης από τα τέλη του 14ου αι. Στην ίδια παράδοση άλλωστε οφείλεται και η απεικόνιση, κατά την ίδια περίοδο, της Άκρας Ταπείνωσης στη βόρεια στενή παραστάδα της αψίδας και μέσα σε μικρή κόγχη, αιτία που προκάλεσε τη μετάθεση της μορφής του διακόνου από τη θέση αυτή σε παρακείμενη θέση του βόρειου τοίχου του Ιερού. Ασυνήθης είναι η μετάθεση του Ευαγγελισμού στον πρώτο πίνακα της επάνω ζώνης του νότιου τοίχου, ως αρχή του ευαγγελικού κύκλου, από την προβλεπόμενη θέση της σε δύο πίνακες στις παραστάδες της κόγχης, στις οποίες απεικονίστηκαν οι μορφές των δύο αρχαγγέλων, που πλαισιώνουν τον Παντοκράτορα. Εκτεταμένες καταστροφές διαπιστώνονται στις παραστάσεις του ευαγγελικού κύκλου στην καμάρα, της Δευτέρας Παρουσίας στο δυτικό τοίχο, όπως και στις μορφές των ολόσωμων αγίων στους πλάγιους, που προκλήθηκαν από πτώση τμημάτων του τοιχογραφημένου κονιάματος, αποφλοιώσεις και απολεπισμούς του χρώματος. Από τα διατηρημένα όμως τμήματα ή και σπαράγματα είναι δυνατή η ταύτιση των παραστάσεων αυτών και γίνεται σαφής η επιλογή και διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος, που αναπτύσσεται σε δύο διακοσμητικές ζώνες στο κάθε σκέλος της καμάρας με

τέσσερις παραστάσεις στην καθεμία. Την τρίτη κάτω ζώνη της ανατολικής πλευράς της καμάρας συμπληρώνουν οι δύο παραστάσεις της Μετάληψης και της Μετάδοσης της Κοινωνίας των Αποστόλων στη νότια και βόρεια αντίστοιχα πλευρά της καμάρας, από τη συνήθη θέση της ενιαίας (Μετάληψη-Μετάδοση) και πολυπρόσωπης αυτής παράστασης σε συνεχή ζώνη πάνω από τους συλλειτουργούντες. Ανάλογη τοποθέτηση στα πλάγια σκέλη της καμάρας διαπιστώνεται και στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας του δυτικού τοίχου. Σε δύο ζώνες στην κορυφή του δυτικού τμήματος της καμάρας, αναπτύσσονται οι δύο σειρές των αποστόλων, που παριστάνονται καθισμένοι με τους αγγέλους πίσω τους σε υπέρθεση. Οι δύο σειρές, ανά έξι, των ένθρονων αποστόλων πλαισιώνουν την κεντρική παράσταση της Δέησης και τοποθετούνται είτε στο δυτικό τοίχο είτε στις πλευρές της καμάρας, ανάλογα με το πλάτος του τοίχου και τον αριθμό των παριστανόμενων μορφών των Αγγελικών Τάξεων και Δικαίων. Οι 16 ευαγγελικές παραστάσεις, με την τυπική εικονογραφική διατύπωση της εποχής, παρουσιάζουν ιδιοτυπία ως προς τη διάταξη, καθώς δεν ακολουθείται η καθιερωμένη ανάπτυξη του Δωδεκαόρτου με τους πίνακες σε σειρά στις διακοσμητικές ζώνες, αλλά οι παραστάσεις τοποθετούνται κατ' αντιστοιχία στις πλευρές της καμάρας. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς, που την έκταση της επιφάνειας καθορίζει το σφενδόνιο, το οποίο υποδιαιρεί την καμάρα σε δύο τμήματα, και στην επάνω ζώνη τοποθετούνται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και η Γέννηση, που είναι ημικατεστραμμένη. Η αφήγηση συνεχίζεται, στην αντίστοιχη ζώνη της βόρειας πλευράς, με την Υπαπαντή και τη Βάπτιση. Η ίδια συνέπεια της κατά αντιστοιχία διάταξης δεν διαπιστώνεται και στις λοιπές ευαγγελικές παραστάσεις. Έτσι στη δεύτερη ζώνη του νότιου σκέλους της καμάρας προηγείται η παράσταση των Μυροφόρων στο μνήμα, και έπονται η Μεταμόρφωση, η Έγερση του Λαζάρου και η Βαϊοφόρος, που κατά την τάξη ανάπτυξης του ευαγγελικού κύκλου προηγούνται. Στην αντίστοιχη ζώνη του βόρειου σκέλους της καμάρας, στους δύο πίνακες δυτικά του σφενδονίου, οι παραστάσεις του Νιπτήρα και του Μυστικού Δείπνου με πολύ μεγάλες φθορές και στους άλλους δύο ανατολικά διακόπτεται η σειρά και τοποθετούνται οι δύο σκηνές από τον κύκλο των Παθών, η Ανάσταση και το Χαίρε των Μυροφόρων. Οι σκηνές της Προδοσίας του Ιούδα και της Σταύρωσης (Πίν. 402 β), που προηγούνται, τοποθετούνται στην αντίστοιχη ζώνη του νότιου σκέλους, αλλά δυτικά του σφενδονίου, λόγω της απεικόνισης της Μετάληψης και ενός στηθαρίου αγίου για τη συμπλήρωση του χώρου της ζώνης και κατ' αναλογία της διάταξης στην αντίστοιχη ζώνη της βόρειας πλευράς της Μετάδοσης δηλαδή και ενός στηθαρίου αγίου. Οι παρασπάσεις της Απιστίας του Θωμά και του Επιτάφιου Θρήνου καταλαμβάνουν την τρίτη κάτω ζώνη της βόρειας πλευράς, δυτικά του σφενδονίου. Οι αποκλίσεις αυτές από το καθιερωμένο, κυρίως από το 14ο αι., σύστημα επιλογής και διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων, οι οποίες διαπιστώνονται και σε άλλους ναούς της ίδιας περιόδου και καλλιτεχνικής παράδοσης, εντάσσονται στο πλαίσιο της ανανέωσης και των αναζητήσεων της τέχνης της Κρήτης από τα τέλη του 14ου αι. Η εξέτασή τους, όπως και των διαμορφούμενων εικονογραφικών τύπων των επιμέρους θεμάτων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση των εργασιών συντήρησης. Κατά την εξέταση της παθολογίας των τοιχογραφιών η σχετική με τη συντήρηση έρευνα δεν πρέπει να περιορίζεται στις εικονογραφικές παραστάσεις του κάθε πίνακα χωριστά, αλλά και να επεκτείνεται και στους άλλους πίνακες με τις σχετικές παραστάσεις, ώστε η συντήρηση να έχει κάθε φορά ως αντικείμενο, κατά το δυνατόν, το σύνολο των παραστάσεων του κάθε συγκεκριμένου εικονογραφικού κύκλου. Η προτεινόμενη μεθοδολογία συντήρησης εξυπηρετεί τη συστηματικότερη πραγματοποίηση των εργασιών και διευκολύνει και την ταύτιση των επιμέρους εικονογραφικών παραστάσεων, που στις περισσότερες των περιπτώσεων διατηρούνται σε σπαράγματα. Η τεχνοτροπία εκτέλεσης των τοιχογραφιών κατά το 1415, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, εντάσσει και τη διακόσμηση των Αδρομύλων στον κύκλο των κρητικών μνημείων της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης, με σχετική όμως πτώση της ποιοτικής στάθμης και μεγαλύτερη τυποποίηση των τεχνικών τρόπων πλασίματος των μορφών, στις οποίες η τεχνική των άσπρων γραμμών των φώτων προσλαμβάνει σχηματικότερες μορφές.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Γόρτυνα - Μητρόπολη

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Στην από το 1991 ανασκαπτόμενη μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική, συνεχίστηκαν και κατά το 1998 οι σχετικές ανασκαφικές εργασίες, που περιγράφονται παρακάτω. Σημειώνεται για την ενοποίηση της παρουσίασης της έρευνας για το 1998 και της σύνδεσής της με τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, για τις οποίες δεν παραδόθηκε έκθεση για τα Χρονικά του *ΑΔ*, ότι η ανασκαφή πραγματοποιείται από τον προϊστάμενο της Εφορείας και σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών (καθηγητής Nino Di Vita). Η παλαιοχριστιανική βασιλική που αποκαλύπτεται βρίσκεται στον αγρό Κατσανεβάκη, που εξαγοράστηκε από το ΤΑΠ,

στη βόρεια παρυφή της Κοινότητας της Μητρόπολης, και σε πολύ μικρή απόσταση από το μεγάλο ναό του Αγίου Τίτου, σε κεντρική δηλαδή θέση της παλαιάς, μέχρι και τον 9ο αι. μ.Χ., πρωτεύουσας της Κρήτης Γόρτυνας. Κατά την περίοδο από το 1991 έως το 1996 της ανασκαφικής έρευνας, διάρκειας μηνός κατά έτος, αναφέρονται στην παρούσα έκθεση ονομαστικά μόνον τα τμήματα της βασιλικής που ήλθαν στο φως. Στο ανατολικό τμήμα του εξαγορασμένου αγρού, από όπου άρχισε η ανασκαφή, αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο χώρος του Ιερού, με την ημικυκλική κόγχη, το θεατροειδούς τύπου βαθμιδωτό σύνθρονο, το κάτω αυτού «κύκλιον» του οποίου η θολωτή στέγη έχει καταρρεύσει και δυτικότερα η θέση της Αγίας Τράπεζας, από την οποία διατηρείται μόνον η επιδαπέδια πλάκα, με εννέα ορθογώνιες εγκοπές υποδοχής ισάριθμων κιονίσκων στήριξης της καθαυτό Αγίας Τράπεζας (Πίν. 403 α). Τα κατώτερα τμήματα κιονίσκων σε ορθογώνια διάταξη γύρω από την Τράπεζα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κιβωρίου, υπολείμματα του οποίου δεν βρέθηκαν για να αποκατασταθεί η αρχιτεκτονική του μορφή. Το υπόλοιπο δάπεδο του Ιερού είναι επιστρωμένο με μαρμαροθέτημα (opus sectile), τμήματα του οποίου σώζονται (Πίν. 403 β). Τα παραβήματα, πρόθεση και διακονικό, είναι εντελώς κατεστραμμένα από μεταγενέστερες οικιστικές εγκαταστάσεις και τάφους. Ο χώρος του «φράγματος του πρεσβυτερίου», σε όλο το πλάτος του, έχει από ετών καλυφθεί από τη διερχόμενη, και κατασκευασμένη από ετών, σε ψηλότερη από το μνημείο στάθμη, ασφαλτόστρωτη εθνική οδό, που οδηγεί από τον αρχαιολογικό χώρο της Γόρτυνας στις νότιες περιοχές της επαρχίας Καινουρίου. Έτσι ο ανασκαπτόμενος χώρος έχει κατατμηθεί σε δύο τμήματα, το ανατολικό με το χώρο του Ιερού και το δυτικό με το κύριο σώμα της βασιλικής. Στον αναλημματικό, όμως, με αργολιθοδομή τοίχο της δυτικής παρυφής της οδού, διακρίνεται η δυτική όψη από τα δύο ογκώδη βάθρα στήριξης των εξαιρετικά μεγάλων κιόνων της θριαμβικής αψίδας, που εντοπίστηκαν πεσμένοι στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Για την εξακρίβωση του μεγέθους και του αρχιτεκτονικού τύπου του κτιρίου, πραγματοποιήθηκε συστηματική έρευνα αποκάλυψης του κύριου σώματος του ναού, των περιμετρικών δηλαδή τοίχων και των στυλοβατών των κιονοστοιχιών, που χώριζαν τα κλίτη, ώστε να προσδιοριστούν οι διαστάσεις του ναού και ο αριθμός των κλιτών, που βρέθηκαν ότι είναι πέντε. Η έρευνα αυτή επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεσή μας, λόγω και του μεγάλου μεγέθους του Ιερού, ότι πρόκειται για εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων ξυλόστεγη πεντάκλιτη δρομική παλαιοχριστιανική βασιλική, συνολ. μήκ. 67 και πλ. 35 μ., εκτός του νάρθηκα και του αιθρίου, που δεν έχουν ανασκαφεί.

Κατά τις εργασίες του 1998 η έρευνα περιορίστηκε σε δύο τομείς, στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους (Πίν. 404 α) και στο κυκλικό κτίριο σε απόσταση 2,50 μ. περίπου βόρεια της βασιλικής, του οποίου σώζεται ο περιμετρικός τοίχος σε ύψος μεγαλύτερο του 1 μ. από τη στάθμη του αγρού, για να προσδιοριστεί η σχέση του με το ναό (βαπτιστήριο ή μαρτύριο). Στο κεντρικό κλίτος η εργασία απέβλεπε στη σταδιακή κατά στρώματα αφαίρεση της εξαιρετικά μεγάλης επίχωσης, αφού προηγουμένως πραγματοποιήθηκε η δαπανηρή εργασία αποψίλωσης και καθαρισμού του επί σειρά αιώνων καλλιεργημένου αγρού. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε από το ανατολικό τμήμα, τη δυτική δηλαδή παρυφή του δρόμου, στον αναλημματικό τοίχο του οποίου ήταν ενσωματωμένα τα βάθρα (πλ. 0,87, ορατού ύψ. 1,10 μ.) των μεγάλων κιόνων (διαμ. βάσης 0,80 μ.) της θριαμβικής αψίδας, που βρέθηκαν σπασμένοι και πεσμένοι στο κεντρικό κλίτος μέσα στην επίχωση και με κατεύθυνση πτώσης από ΝΑ. προς ΒΔ. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης αυτής πραγματοποιήθηκε η συστηματική περισυλλογή κιόνων των δύο κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους, ακέραιων ή και σε θραύσματα, κορινθιακών, ως επί το πλείστον, κιονοκράνων των κιονοστοιχιών, ένα από τα οποία σώζει ίχνη επιχρύσωσης (Πίν. 404 β), μαρτυρία της πολυτελούς κατασκευής της βασιλικής. Μέγα πλήθος θραυσμάτων στρωτήρων και καλυπτήρων κεράμων της στέγης, μερικοί από τους οποίους ακέραιοι, βρέθηκαν στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης και στο κατώτερο η από αργούς λίθους τοιχοποιία, πεσμένη στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους, με τους λίθους σε στρώμα και με κατεύθυνση πτώσης από ΝΑ. προς ΒΔ., όπως και οι κίονες της θριαμβικής αψίδας.

Ιδιαίτερης όμως σημασίας, από τα ευρήματα της επίχωσης, είναι τα θραύσματα τοιχογραφιών σε κονίαμα, μερικά από τα οποία βρέθηκαν επικολλημένα στους μεγάλους δόμους της τοιχοποιίας. Παρά το μικρό μέγεθος των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών αυτών, με τον ενδεικτικό καθαρισμό μερικών δειγμάτων, διαπιστώθηκε ο διακοσμητικός τους χαρακτήρας, με τα φυτικά σχηματοποιημένα θέματα, που εντάσσονται σε γεωμετρικής υφής πλαίσια. Τα τοιχογραφικά αυτά σπαράγματα και τα κιονόκρανα μεταφέρθηκαν προς φύλαξη στην αποθήκη της Ιταλικής Σχολής στην παρακείμενη Κοινότητα των Αγίων Δέκα (Πίν. 404 β).

Τα μεγαλύτερα σε μέγεθος αρχιτεκτονικά μέλη, που αποκαλύφθηκαν από το τμήμα του κεντρικού κλίτους, στην έκταση που έχει ανασκαφεί, όλο δηλαδή το πλάτος και το ένα τρίτο περίπου του μήκους, τμήματα δηλαδή επιστυλίων, γείσων, ένα με γεισήποδες των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων σε β΄ χρήση και θραύσματα άλλων αρχιτεκτονικών μελών τοποθετήθηκαν προς έκθεση σε στέγαστρο στο βόρειο τμήμα του εξαγορασμένου από το ΤΑΠ αγρού.

Κατά τον καθαρισμό των στυλοβατών του κεντρικού

κλίτους, διαπιστώθηκε ότι μέρος του οικοδομικού υλικού είναι σε β΄ χρήση και προέρχεται από παλαιότερα κτίσματα στην ίδια με τη βασιλική θέση ή και από άλλες πλησιόχωρες θέσεις. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει και εγχάρακτες μεγαλογράμματες επιγραφές των Ελληνικών χρόνων. Μία από αυτές σε μεγάλο ορθογώνιο δόμο πωρόλιθου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σχετίζεται, ως προς τη μορφή και τη διάταξη των γραμμάτων, με τη σωζόμενη περίφημη αρχαϊκή επιγραφή της Γόρτυνας. Με τη συνέχιση της ανασκαφής του τμήματος του κεντρικού κλίτους, όπως προαναφέρθηκε, αποκαλύφθηκε η σολέα και η κατά το άκρο αυτής βάση του άμβωνα (Πίν. 405 α). Η σολέα, μήκ. 6,80 μ., μετρούμενη από τον αναλημματικό τοίχο του δρόμου και πλ. 0,87 μ., που καταλαμβάνει κεντρική θέση στο κλίτος, καθώς είναι τοποθετημένη στον κύριο άξονά του, αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες πωρόλιθου καλυμμένες με πλάκες λευκού μαρμάρου, ίσου πλάτους και μήκ. 0,90 μ., μία ακέραια διατηρημένη. Στις πλευρές διαπιστώθηκε, μετά και την αφαίρεση και της υπόλοιπης επίχωσης και τον καθαρισμό των παρυφών του διαδρόμου της σολέας, η μικρή κατά πλάτος διεύρυνσή της, με την προσθήκη ορθογώνιων παραλληλόγραμμων πλακιδίων λευκού μαρμάρου, διαστ. 0,51×0,33 μ., που εδράζονται σε ανάλογου μεγέθους και μορφής, αλλά μεγαλύτερου πάχους, πώρινους λίθους βάσης. Ορθογωνικές εγκοπές (0,20×0,20 μ.) θα χρησίμευαν προφανώς για την υποδοχή βάσεων κιονίσκων στήριξης θωρακίων, που δεν βρέθηκαν όμως στο στρώμα καταστροφής. Με τον καθαρισμό του δαπέδου στο ανεσκαμμένο τμήμα του κλίτους, διαπιστώθηκε ότι η κατά πλάτος επέκταση του διαδρόμου της σολέας κατά 0,33 μ. περίπου στηρίζεται πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο, του οποίου έχει καλύψει, κατά πλάτος, το ήμισυ του με «σηρικούς τροχούς» πλαισίου των «διαχώρων». Η κάλυψη αυτή επεκτείνεται σε όλο το μήκος της βόρειας και νότιας παρυφής του διαδρόμου της σολέας. Είναι προφανές πως η μορφή της σολέας, όπως την αποκάλυψε η ανασκαφή, αντιπροσωπεύει δύο κατασκευαστικές φάσεις. Στη δυτική απόληξη και στην προέκταση της σολέας έχει προστεθεί ο άμβωνας του τύπου με δύο κλίμακες και το συνολικό μήκος σολέας και άμβωνα φθάνει τα 15,75 μ.

Συμμετρικά στην ανατολική και δυτική πλευρά της κυκλικής, διαμ. 1,55 μ., και με αργούς λίθους κατασκευασμένης βάσης του άμβωνα, διατηρούνται από τρεις λίθινες βαθμίδες καλυμμένες, της δυτικής, όπου και σώζονται, πλευράς με πλάκες μαρμάρου, διαστ. 0,56×0,25 μ. Μπροστά από τη δυτική κλίμακα διατηρείται, στη στάθμη του δαπέδου το κατώφλι, που αποτελείται από μία μαρμάρινη ορθογώνια πλάκα, διαστ. 1,08×0,66 μ. Ο συνήθως μαρμάρινος κοίλος και κυκλικός εξώστης δεν έχει αποκαλυφθεί από τη μέχρι σήμερα έρευνα του στρώματος καταστροφής. Κατά τον καθαρισμό της κυκλικής βάσης του άμβωνα, διατηρημένης κατά 0,54 μ., στο μέγιστο σωζόμενο ύψος, από το δάπεδο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ημικυκλικών, από αργούς λίθους, τοιχίων, μέγ. σωζ. ύψ. 0,55 μ., και με ανοίγματα κατ' αντιστοιχία στη νότια και βόρεια πλευρά. Τα τοιχία πατούν και αυτά πάνω στο ψηφιδωτό του αρχικού δαπέδου, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μεταγενέστερη, σε δεύτερη φάση, προσθήκη τους, και θα πρέπει να σχετίζονται με το χώρο των ψαλτών.

Η μορφή του σύνθρονου, η τοποθέτηση της σολέας και του με δύο κλίμακες άμβωνα στον άξονα στο μέσον του κεντρικού κλίτους επαναλαμβάνουν, αν και σε συνεπτυγμένη μορφή, τους τύπους της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης και επιτρέπουν την προκαταρκτική χρονολόγηση του μνημείου στον 6ο αι. Ακριβέστεροι χρονολογικοί προσδιορισμοί ανέγερσης του μνημείου και των διαπιστούμενων οικοδομικών φάσεων θα είναι δυνατοί με τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας και την αποκάλυψη περισσότερων χρονολογικών στοιχείων. Τις χρονολογικές αυτές ενδείξεις επιβεβαιώνει και η τεχνοτροπία της ψηφιδωτής διακόσμησης του ανατολικότερου τμήματος του δαπέδου του κεντρικού κλίτους, που αποκαλύφθηκε με την αφαίρεση της επίχωσης του στρώματος καταστροφής.

Κατά το 1998 η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε όλο το πλάτος του κλίτους, 12 μ., και σε μήκος ίσο με το μήκος της σολέας και της δυτικής κλίμακας του άμβωνα, σε μήκος δηλαδή από τον αναλημματικό τοίχο του δρόμου 16 μ. Η αποκάλυψη του υπόλοιπου δαπέδου του κεντρικού κλίτους προγραμματίστηκε να συνεχιστεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο του 1999.

Ακολούθως πραγματοποιήθηκε η συστηματική απομάκρυνση του δομικού υλικού, που προήλθε από την κατάρρευση της ανωδομής του κτιρίου, οι αργοί δηλαδή λίθοι της τοιχοποιίας, σπαράγματα κεράμων της στέγης, θραύσματα κιόνων και κιονοκράνων, με εξαίρεση των πολύ μεγάλων κιόνων της θριαμβικής αψίδας και των κιονοστοιχιών, που δεν απομακρύνθηκαν. Λόγω του εξαιρετικά μεγάλου βάρους τους, αν και θραυσμένοι, απαιτούσαν τη χρησιμοποίηση μηχανικού μέσου. Με την εργασία αυτή αποκαλύφθηκε το δάπεδο του κλίτους και διαπιστώθηκαν δύο επίπεδα, αντιπροσωπευτικά των δύο φάσεων επίστρωσής του. Το ανώτερο αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες προκοννήσιου μάρμαρου, των οποίων βρέθηκαν μόνον τα υπολείμματά τους εγκατεσπαρμένα σε διάφορα σημεία πάνω στο ψηφιδωτό (Πίν. 405 β). Κατά τη μεταγενέστερη τοποθέτησή του επάνω στο αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο, κατασκευάστηκε υπόστρωμα, πάχ. 0,12 μ., από μείγμα μικρών θραυσμάτων κεραμιδιών, λίθων και τούβλων αναμεμειγμένων με χώμα και συμπιεσμένων, χάρη στο οποίο προστατεύτηκε το αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο και σε όση

έκταση δεν είχε υποστεί φθορές. Είναι προφανές ότι η θραύση των μαρμάρινων αυτών πλακών του δεύτερου δαπέδου προκλήθηκε κατά την τελική καταστροφή του μνημείου, από την πτώση δηλαδή των μαρμάρινων κιόνων των κιονοστοιχιών, των πολύ μεγάλων της θριαμβικής αψίδας και την κατάρρευση ολόκληρης της ανωδομής του κτιρίου. Στις αρχικές τους θέσεις παραμένουν ελάχιστα υπολείμματα μόνον, η αιτία όμως και ο χρόνος απομάκρυνσής τους από το δάπεδο δεν έχουν εξακριβωθεί. Με την τοποθέτηση σε δεύτερη φάση της μαρμάρινης πλακόστρωσης, η φθορά του ψηφιδωτού είναι σχετικά μικρότερη, οι πολλές όμως καθιζήσεις ασφαλώς θα προέρχονται από την πτώση του κτιρίου, που θα πρέπει να σχετίζεται με την τελική καταστροφή, που θα προκάλεσε ίσως ισχυρός σεισμός. Στο τμήμα που αποκαλύφθηκε, διαπιστώθηκε η κατά τόπους καταστροφή και του ψηφιδωτού, ιδιαίτερα κατά την ανατολική του πλευρά, λόγος που ασφαλώς θα αποτέλεσε και τη δικαιολογία επίστρωσης του δαπέδου με μαρμάρινες πλάκες στην τελική οικοδομική φάση του μνημείου.

Αποτελείται από τέσσερα «διάχωρα» σε δύο σειρές, βόρεια και νότια της σολέας, αποτελούμενα από καθαρά γεωμετρικά θέματα, με τα οποία συνδυάζονται φυλλοφόροι κλάδοι κισσού σε περιορισμένη έκταση και ποικίλα ζωικά θέματα, πτηνά, έλαφοι και συχνότερα με το συμβολικό στην παλαιοχριστιανική τέχνη θέμα του ιχθύος. Σε όλα τα «διάχωρα» παρατηρούνται μεγαλύτερες ή μικρότερες φθορές με εκτεταμένες αποκολλήσεις και απώλειες των ψηφίδων, φθορές που διαπιστώθηκαν ιδιαίτερα στα «διάχωρα» της βόρειας πλευράς. Η τάση προς την επιπεδομορφία, με τη γραμμική απόδοση των περιγραμμάτων, και ιδιαίτερα των χωρίς πλαστικότητα ζωικών μορφών (Πίν. 406 α) δικαιολογούν τη χρονολόγηση του μωσαϊκού δαπέδου στον 6ο αι., χρονολόγηση στην οποία συνηγορούν και οι μορφολογικοί τύποι του σύνθρονου, της σολέας και του άμβωνα. Προβλήματα στη χρονολόγηση του ψηφιδωτού προκαλεί η διαπίστωση μεταγενέστερης διορθωτικής επέμβασης, σε τμήματα μικρής έκτασης, όπως επιβεβαιώνεται από τη διαφορετική υφή και μέγεθος των ψηφίδων, το χαλαρότερο σχέδιο και το διαφορετικής σύνθεσης κονίαμα στερέωσης των ψηφίδων (Πίν. 406 β). Οι επεμβάσεις αυτές προϋποθέτουν μικρές σε έκταση καταστροφές του αρχικού ψηφιδωτού, που θα πρέπει πιθανώς να αποδοθούν σε σεισμικά αίτια. Η οριστική όμως επίλυση του προβλήματος θα υπάρξει με την αποκάλυψη του συνόλου του ψηφιδωτού δαπέδου και θα διαπιστωθεί η έκταση, και ενδεχομένως και ο λόγος, των σε δεύτερη φάση επιδιορθωτικών επεμβάσεων στο αρχικό ψηφιδωτό.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο άρχισε να πραγματοποιείται και η έρευνα του κυκλικού κτιρίου στη βόρεια πλευρά του περιβόλου και σε απόσταση 25 μ. περίπου από τη βασιλική. Το κτίσμα αυτό ήταν πάντοτε ορατό, καθώς ο κυκλικός του τοίχος σώζεται μέχρι και το ύψος των 2 μ. σε ορισμένα τμήματα, από τη σημερινή στάθμη του αγρού που το περιβάλλει. Το δάπεδό του είναι ασφαλώς σε χαμηλότερη στάθμη, αν συγκριθεί και με τη στάθμη του δαπέδου της βασιλικής, σε χαμηλότερο δηλαδή επίπεδο, τουλάχιστον 1,50 μ. από την επιφάνεια του αγρού. Ο ημισφαιρικός κτιστός θόλος έχει καταπέσει στο εσωτερικό, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μεγάλη επίχωση, που καλύπτει το κυκλικό κτίριο, διαμ. 10,50 μ., μέχρι το διατηρημένο ύψος των τοίχων.

Η έρευνα, που δεν περιορίζεται στην εξακρίβωση της συνολικής αρχιτεκτονικής του μορφής, αλλά και στη διακρίβωση της σχέσης του με την παρακείμενη βασιλική, άρχισε με την αφαίρεση της μεγάλης επίχωσης από το εσωτερικό του. Προγραμματίζεται η αφαίρεσή της μέχρι τη στάθμη του αγρού και στη συνέχεια θα πραγματοποιηθούν δοκιμαστικές τομές στην εξωτερική πλευρά και σε επαφή με τον κυκλικό τοίχο για την ανεύρεση εισόδου και προσδιορισμού του βάθους του επιπέδου που βρίσκεται το δάπεδο, για να συσχετιστεί με τη στάθμη του δαπέδου της βασιλικής. Σκοπός της μεθόδευσης αυτής είναι να εξακριβωθεί η λειτουργική σχέση του κυκλικού κτιρίου με τη βασιλική.

Πραγματοποιήθηκε κατά το 1998 η απομάκρυνση της επίχωσης σε βάθος 1 μ. μόνον, και εκτός του μεγάλου πλήθους των πλίνθων του ημισφαιρικού θόλου και των θραυσμάτων κιόνων που είχαν καταπέσει στο εσωτερικό του κτιρίου, διαπιστώθηκε και η ύπαρξη οκτώ ημικυκλικών κογχών, που ανοίγονται στο πάχος των τοίχων (χορδής 3,30 και ακτίνας 2 μ. περίπου). Η μεταξύ των κογχών διάμετρος φθάνει σε μήκος 13,70 μ. Μεταξύ των κογχών αυτών άρχισε να αποκαλύπτεται το ανώτερο τμήμα ορθογώνιων βάθρων (0,68×0,66 μ. η άνω επιφάνεια) έδρασης ισάριθμων με τις κόγχες κιόνων, που στηριζόταν σε σύμφυτες με τα βάθρα ιωνικές βάσεις (διαμ. 0,55 μ.). Διαπιστώθηκε ακόμη η ύπαρξη τεσσάρων θυρών εισόδου, προσανατολισμένων στα σημεία του ορίζοντα, από τις οποίες αποκαλύφθηκε το ανώτερο τμήμα κατά την αφαίρεση της επίχωσης. Απομακρύνθηκαν επίσης από την επίχωση και οι πλίνθοι με τις οποίες είχαν κατασκευαστεί τα τεταρτοσφαίρια στέγασης των ημικυκλικών κογχών.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ-ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Στο πλαίσιο του Εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς το ΑΙΚ οργάνωσε και παρουσίασε, με τη συνεργασία των ΚΔ΄ και ΚΕ΄ ΕΠΚΑ και το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, εκθέσεις με τίτλο «Τα λιμάνια της Κρήτης. Μαρτυρίες 5.000 χρόνων» στο Ηράκλειο, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και τη Σητεία υπό την αιγίδα των αντίστοιχων δήμων, καθώς και στα Μάταλα, τον Λέντα και τους Βώρους.

Περισσότερα από 100 posters με χάρτες, γκραβούρες, σχέδια και φωτογραφίες παρουσίασαν τον «περίπλου» των λιμανιών και άλλων παράκτιων εγκαταστάσεων της Κρήτης διαχρονικά και με τα σχετικά κείμενα παρουσίασαν ουσιαστικά την ιστορική εξέλιξη της Μεγαλονήσου ως κέντρου επικοινωνίας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Παράλληλα οργανώσαμε ημερίδα με θέμα «Ναυπηγική και ναυσιπλοΐα στην Ανατολική Μεσόγειο και τα λιμάνια της Κρήτης διαχρονικά». Τα πρακτικά της ημερίδας και το πλήρες λεύκωμα του Περίπλου της Κρήτης είναι έτοιμα προς δημοσίευση.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ακρόπολη Σμαριού

Οι εργασίες στην ακρόπολη Σμαριού κατά το 1998 επικεντρώθηκαν κυρίως στη συντήρηση των άνω τμημάτων των τοιχοποιιών στο μεγαλύτερο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου και στις ανασκαφικές έρευνες μικρής κλίμακας σε σχέση με τη μελέτη-κατασκευή δικτύων απορροής των ομβρίων, τις εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης των τοίχων της ακρόπολης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη των αρχιτεκτόνων Ξ. Γιανάκη και Γ. Νιαούρη[1].

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι ακόλουθες:

Εξωτερική νοτιοανατολική είσοδος ακρόπολης (Χώροι ΙΙ-ΙΙΙ)

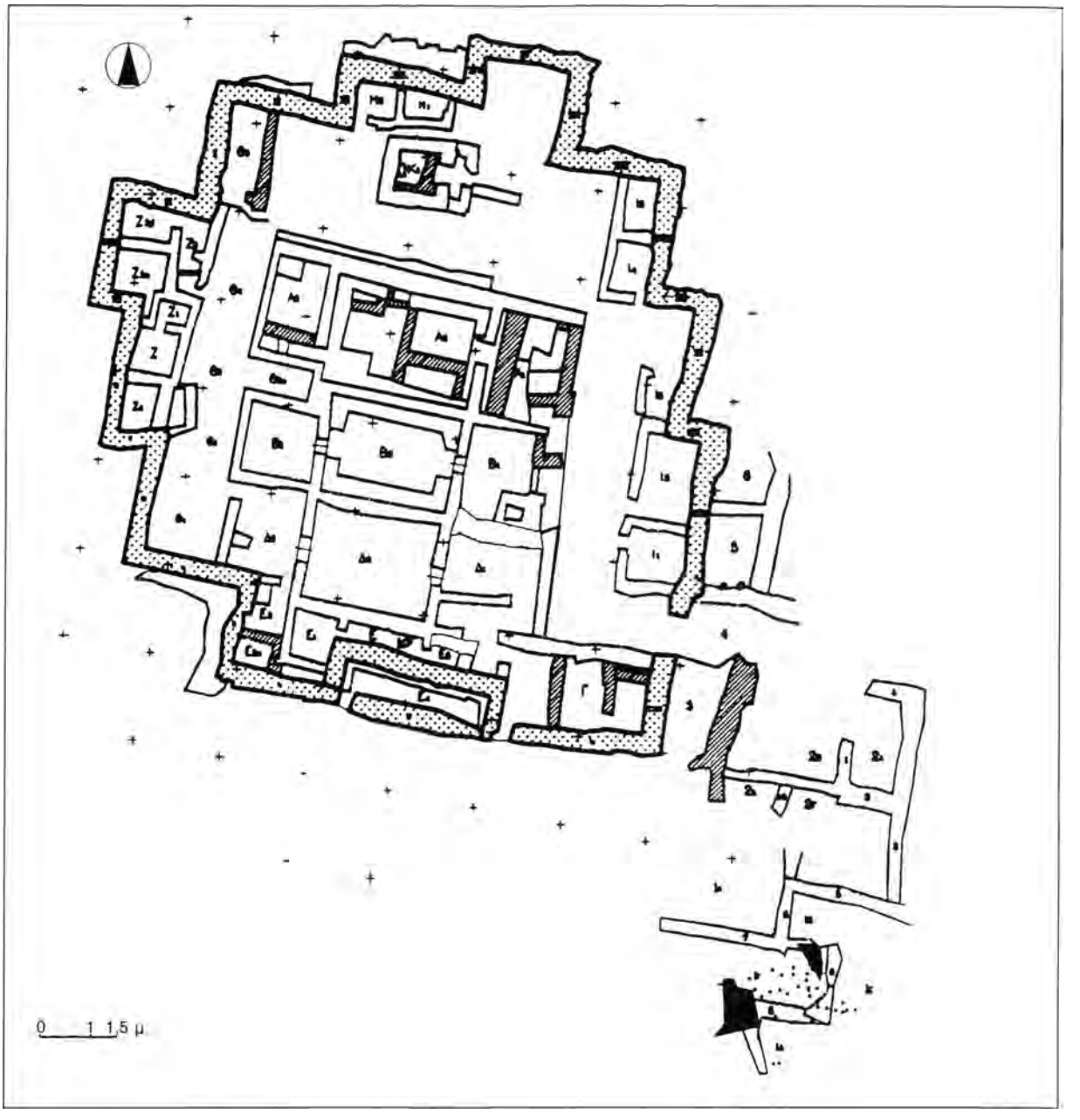
Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης και της σύγχρονης πρόσβασης σε αυτήν έγινε καθαρισμός και ανασκαφική διερεύνηση του χώρου 100-150 μ. νότια-νοτιοανατολικά της εισόδου της ακρόπολης, όπου διακρίνονταν ίχνη και της αρχαίας πρόσβασης. Κατάλοιπα αυτής ήταν ορατά σε σημεία μεταξύ των ψηλών βράχων του τοπίου και αποτελούνταν από λιθόστρωτο και έναν τοίχο (μήκ. 7,50 μ.) στο νοτιοανατολικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός, κατασκευασμένος από μεγάλους μακρόστενους λίθους, πρόχειρα τοποθετημένους από τους βοσκούς της περιοχής, εδραζόταν πάνω σε αρχαίο τοίχο, από τον οποίο σώζεται η τελευταία σειρά λίθων.

Ο καθαρισμός και η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψαν ότι ο τοίχος αυτός αποτελούσε το νότιο όριο δύο χώρων (ΙΙ-ΙΙΙ), σχεδόν ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 3,90×3,80-4,40 και 3,15×3 μ. αντίστοιχα, οι οποίοι οριζονταν ανατολικά και βόρεια από φυσικούς βράχους και στα δυτικά από έναν τοίχο, μήκ. 6 και πλ. 1,50 μ., ο οποίος παρουσιάζει διαμόρφωση δίθυρης πρόσβασης μνημειακού χαρακτήρα, λόγω της ισχυρής κατασκευής του (διαστ. ανοιγμάτων δίθυρου: 1,10×1,50 και 0,90×1,50 μ. αντίστοιχα) (Σχέδ. 1).

Οι δύο χώροι ΙΙ και ΙΙΙ χωρίζονται μεταξύ τους από μία λιθόκτιστη κατασκευή από ορθογώνιους ογκόλιθους και φυσικούς βράχους. Οι χώροι αυτοί που αποτελούσαν τους προθαλάμους διαμέσου των οποίων γινόταν η πρόσβαση στην ακρόπολη είχαν πλακόστρωτο δάπεδο, στο οποίο είχαν ενσωματωθεί και φυσικοί βράχοι. Ελάχιστα τμήματα του δαπέδου είχαν διασωθεί, διαπιστώθηκε όμως ότι είχε κατασκευαστεί μετά από επιχωμάτωση και κάλυψη των φυσικών βράχων που εντοπίστηκαν σε βάθος 1,19 μ. από το ψηλότερο σημείο του νότιου τοίχου (ΣΣ1). Η κεραμική που βρέθηκε ήταν ελάχιστη, αποτελούμενη κυρίως από αδιάγνωστα όστρακα αγγείων και λιγοστά κομμάτια άμορφου καμένου πηλού.

---

1. Οι μελέτες απορροής ομβρίων και στερέωσης των τοιχοποιιών έγιναν από τον αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη, ο οποίος είχε και την ευθύνη επίβλεψης των αντίστοιχων έργων. Στις ανασκαφικές έρευνες και τις εργασίες συντήρησης συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Σ. Μουντουφάρης, Δ. Μανιδάκης, η σχεδιάστρια Ο. Πάππου, οι συντηρητές Μ. Ντουκάκης, Ν. Γκαλανάκης, Ε. Κρασαγάκη, Γ. Κακουλάκης, Γ. Φανουράκης, Ν. Μπατζακάκης. Όλοι εργάστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο και μεθοδικότητα. Σε όλους εκφράζονται ιδιαίτερες ευχαριστίες.

Σχέδ. 1. Νομός Ηρακλείου. Κάτοψη της ακρόπολης Σμαριού και της εξωτερικής νοτιοανατολικής εισόδου.

Με στόχο τη διερεύνηση της θεμελίωσης του δίθυρου δυτικού τοίχου του χώρου ΙΙ, οδηγηθήκαμε στη διάνοιξη δύο δοκιμαστικών τομών στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του χώρου ΙΙ.

Στην τομή της βορειοδυτικής γωνίας, διαστ. 1,30×1,20 μ., και στο βαθύτερο στρώμα 5α, αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1,46 μ. από το ΣΣ1, λαξευμένος βράχος ως θεμελίωση του δυτικού θυραίου τοίχου του χώρου ΙΙ. Το χώμα ήταν υγρό, μαλακό με λατύπη, περιείχε λιγοστά όστρακα, που συνελέγησαν, μη χαρακτηριστικά.

Η τομή στη νοτιοδυτική γωνία, διαστ. 0,80×0,90×1,60×0,35 μ., και στο στρώμα 5α, αποκάλυψε φυσικό βράχο σε βάθος 1,65 μ. από το ΣΣ1. Η συνέχιση της τομής βαθύτερα (στρώμα 6α, βάθ. 1,66-1,76 έως 1,79-1,81 μ. με χώμα μαύρο) έκανε σαφέστερη τη μορφή του φυσικού βράχου, που έχει κλίση προς Ν., πάνω στον οποίο εδράζεται ο δυτικός

τοίχος του χώρου ΙΙ, καθώς και σειρά πλακών στο νοτιότερο τμήμα, στο επίπεδο θεμελίωσης του τοίχου (στρώμα 6β, βάθ. 1,79-1,85 μ. από το ΣΣ1), που εδράζονται πάνω στο βράχο.

Ανατολικά από το δίθυρο πρόσβασης, στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του χώρου ΙΙ, ανοίχθηκε νέα δοκιμαστική τομή, μετά την απομάκρυνση κάποιων εμφανώς πεσμένων λίθων, ώστε να ολοκληρωθεί η εικόνα που παρουσιάζει η θεμελίωση του τοίχου. Η τομή, διαστ. 2,20× 0,50 μ., κατά μήκος του δυτικού τοίχου (στρώμα 5α, βάθ. 1,33-1,54 έως 1,37-1,60 μ., με χώμα σκούρο μαλακό, υγρό, σε σβώλους) αποκάλυψε ότι στο σημείο αυτό ο δυτικός τοίχος είναι θεμελιωμένος πάνω σε σειρά πλακών που εδράζονται στο φυσικό βράχο, μια μορφή θεμελίωσης ανάλογη με αυτήν που διαπιστώσαμε κατά τη δοκιμαστική τομή στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τοίχου του χώρου ΙΙ (δυτικό τμήμα).

Οι εργασίες καθαρισμού και μικρής έκτασης ανασκαφικής διερεύνησης συνεχίστηκαν στο χώρο ΙΙΙ, που είχε γεμίσει με μεγάλη ποσότητα λατύπης. Κάτω από το έντονο και επικλινές αυτό στρώμα λατύπης (στρώμα 2α, βάθ. 1,20-1,54 έως 1,24-1,63 μ., με χώμα ανοιχτό καστανό, μαλακό), εντοπίστηκε πλήθος οστρέων, καθώς και όστρακα με έντονη διάβρωση από άλατα στην επιφάνειά τους. Σε βάθος 1,17 μ. από το ΣΣ1 και σε απόσταση 0,30 από το νότιο τοίχο και 0,30 μ. από τον ανατολικό τοίχο του χώρου ΙΙΙ αποκαλύφθηκε στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (Π 596) που δίνει κάποια χρονολογική ένδειξη χρήσης του χώρου στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Αρχαία οδός προσπέλασης στην ακρόπολη

Στα πλαίσια της εγκεκριμένης από το ΚΑΣ μελέτης για τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, διερευνήθηκε ανασκαφικά ο αρχαίος δρόμος προς την ακρόπολη, ίχνη του οποίου είχαν εντοπιστεί και αποτυπωθεί ήδη από το 1978[2]. Ο δρόμος αυτός με κατεύθυνση από Ν. προς ΒΔ. οδηγούσε από το χαμηλό πλάτωμα προς την κορυφή και την είσοδο του περιβόλου της ακρόπολης. Το μονοπάτι διακρίνεται να ξεκινά από το βορειότερο όριο του χώρου ΙΙΙ, όπου λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους διαμορφώθηκαν τρεις βαθμίδες από μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους, έντονα διαταραγμένες σήμερα, και συνεχίζεται βόρεια με διάσπαρτα τμήματα λιθόστρωτου, κατασκευασμένου από μικρούς και μέτριους λίθους.

Ο καθαρισμός και η ανασκαφική διερεύνηση του μονοπατιού (που σήμερα διατηρείται σε απόσταση 5 μ. από το νότιο τοίχο του χώρου ΙΙΙ) αποκάλυψαν ελάχιστα όστρακα και πλήθος διαταραγμένων – πεσμένων από τις γύρω κατασκευές – λίθων. Ο δρόμος προσπέλασης στην ακρόπολη ορίζεται στα ανατολικά και εν μέρει στα δυτικά από βράχους και τοίχους. Σε απόσταση 7,60-9,80 μ. από το νότιο τοίχο του χώρου ΙΙΙ, μετά από καθαρισμό θάμνων, αποκαλύφθηκαν στο δυτικό όριο του δρόμου κτιστοί λίθοι μεσαίου μεγέθους, θεμελιωμένοι πάνω σε μικρές πλάκες, οι οποίες εδράζονται στο φυσικό βράχο και αποτελούν συνέχεια αντίστοιχης κτιστής κατασκευής που εντοπίζεται βορειότερα (έως τα 10,51 μ. από το νότιο τοίχο του χώρου ΙΙΙ) και σε βάθος 1,88-2,65 μ. από το ΣΣ2 (φυσικός βράχος σε απόσταση 17,50 μ. από την εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου του χώρου ΙΙΙ).

Στο σημείο όπου τελειώνει η κτιστή κατασκευή, 11,50 μ. βόρεια από το νότιο τοίχο του χώρου ΙΙΙ, λαξευμένοι βράχοι διαμορφώνουν ένα στένεμα του μονοπατιού από το πλάτος των 2,60-2,84 στα 2,20-2,30 μ.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών, εφαρμόστηκε η μελέτη διαμόρφωσης του χώρου, με αποκατάσταση της πλακόστρωσης του μονοπατιού και των χώρων ΙΙ και ΙΙΙ, καθώς και η αποκατάσταση των βαθμίδων, αφού διατηρήθηκαν στην αρχική θέση τους οι προϋπάρχοντες λίθοι του αρχαίου λιθόστρωτου.

Εξωτερικό «νότιο τείχος»

Η έρευνα, ο καθαρισμός και η μικρής έκτασης ανασκαφική διερεύνηση συνεχίστηκε εξωτερικά της μνημειακής δίθυρης εισόδου, όπου υπήρχε λιθοσωρός μεγάλων διαστάσεων, στο ανώτερο σημείο του οποίου διακρίνονταν κατάλοιπα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός, που ονομάστηκε συμβατικά «νότιο τείχος», φαίνεται να συμπλήρωνε την οχυρή προστασία της ακρόπολης από τη νότια πλευρά, που ήταν η πιο βατή (Σχέδ. 1).

Απομάκρυνση λιθοσωρού από την εξωτερική παρειά της κτιστής κατασκευής, καθώς και καθαρισμός και μικρής έκτασης ανασκαφή αποκάλυψαν φυσικό βράχο, πάνω στον οποίο εδραζόταν η τελευταία σειρά λίθων του σωζόμενου τμήματος του «τείχους» (σε βάθος 0,06 μ. (Δ.) και 0,17 μ. (Α.) από το ΣΣ1). Η ανασκαφή προχώρησε έως το βάθος 0,62 μ. (Δ.) και 0,37 μ. (Α.), όπου αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος βράχος με λεία επιφάνεια και μεγάλη κλίση από Β. προς Ν. Σε βάθος 0,80 μ. και σε μικρή απόσταση (0,15 μ.) από το «νότιο τείχος» και 5,40 μ. από το δυτικό τοίχο του χώρου ΙΙ, βρέθηκε στόμιο ψευδόστομου αμφορέα (Π 598β), που δίνει κάποια χρονολογική ένδειξη της κατασκευής-χρήσης του «τείχους» στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

2. *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 20-60.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι το ψηλότερο άκρο του λόφου του Προφήτη Ηλία προστατευόταν, τουλάχιστον από τη νότια - βατή πλευρά, από ένα δεύτερο τείχος με δίπυλο, κατά τη συνήθη μυκηναϊκή πρακτική, που περιέκλειε τον υστερομινωικό οικισμό, ο οποίος απλωνόταν στη νότια πλαγιά εξωτερικά της άνω ακρόπολης, οριζόμενης από τον πολυγωνικό ισχυρό περίβολο των ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ / γεωμετρικών χρόνων.

Χώρος Ζο (δυτική πλευρά της ακρόπολης)

Στο εσωτερικό του χώρου Ζο, σε ένα από τα δωμάτια που βρίσκεται κατά μήκος του περιβόλου στη δυτική πλευρά της ακρόπολης, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα με σκοπό την αποκάλυψη του εσωτερικού μετώπου του δυτικού τοίχου, που αποτελεί και το τμήμα VI του εξωτερικού περιβόλου. Η άνω σωζόμενη επιφάνεια του δυτικού τοίχου (τμήμα VI περιβόλου) αποτελούνταν από δύο μεγάλους ογκόλιθους και μερικούς μικρότερους. Ακολουθώντας την εσωτερική στρωματογραφία του χώρου Ζο[3], έγινε μικρή ανασκαφή (σε βάθος 0,25-0,30 μ.) κάτω από τους δύο μεγάλους λίθους του δυτικού τοίχου, χωρίς ωστόσο να αποκαλυφθεί το εσωτερικό μέτωπό του. Φαίνεται πιθανόν ότι εξαιτίας των ωθήσεων οι δύο μεγάλοι λίθοι είχαν μετακινηθεί προς το εσωτερικό, ενώ μεγάλο τμήμα του τοίχου είχε καταρρεύσει προς Δ., εξαιτίας των ωθήσεων και της έντονης φυσικής κλίσης του εδάφους από Α. προς Δ.

Η ανασκαφή του χώρου Ζο είχε ξεκινήσει το 1994 και συνεχίστηκε το 1997, σταματώντας στο εσωτερικό του χώρου στο στρώμα 8γ (βάθ. στρώματος 8, 2,50-3 μ.), το οποίο αποτελούσε καθαρό μπάζωμα από λατύπη και λίθους μετρίου και μεγάλου μεγέθους σε ακανόνιστη διάταξη. Κατά τη φετινή περίοδο, μόνο στο νότιο τμήμα συνεχίστηκε η ανασκαφή στο στρώμα 8δ (βάθ. 3-3,10 μ.), ώστε να γίνει εφικτή η διάνοιξη διαμπερούς οπής (από Ν. προς Β.) στο νότιο τοίχο του δωματίου, που αποτελεί και το τμήμα V του περιμετρικού περιβόλου, σύμφωνα με τη μελέτη απορροής των ομβρίων. Για να ανοιχθεί η οπή, αφαιρέθηκε από το εξωτερικό μέτωπο του τμήματος V του περιβόλου ένας οικοδομικός λίθος (σε βάθος 3,16 μ.), ενώ το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου φαίνεται ότι είχε κατασκευαστεί σχετικά πρόχειρα, αφού μόνο στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα του διακρίνεται επιμελής τοιχοδομία, ενώ στο κατώτερο δεν υπάρχει τοιχοδομία. Από τη διάνοιξη της οπής προήλθε ένα μινωικό όστρακο από κωνικό κύπελλο και μερικά κομμάτια κάρβουνου.

Στη συνέχεια προχώρησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποστράγγισης-απορροής των ομβρίων, σύμφωνα με την τεχνική μελέτη του αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη, και ο χώρος Ζο επιχωματώθηκε μέχρι το ύψος εμφάνισης των δύο μεγάλων λίθων του δυτικού τοίχου (τμήμα VI περιβόλου).

Μέγαρο Δ (κύρια αίθουσα και οπισθόδομος)

Στον οπισθόδομο του μεγάρου Δ, στη νότια πλευρά της ακρόπολης, έγινε μερικός καθαρισμός και μία μικρή δοκιμαστική τομή στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία του δωματίου, με σκοπό να αποκαλυφθεί το εσωτερικό μέτωπο του νότιου τοίχου, που αποτελεί και το τμήμα ΙΙΙ του εξωτερικού περιβόλου, και να διευκολυνθεί η μελέτη απορροής ομβρίων.

Η ανασκαφή στη νοτιοδυτική γωνία ξεκίνησε σε βάθος 1,50 μ., κάτω από την ορατή θεμελίωση του νότιου τοίχου του οπισθοδόμου (σε βάθος 1,32-1,37 μ.) και στο ίδιο βάθος (1,50 μ.) με τη σωζόμενη άνω επιφάνεια του παλαιότερου μινωικού τοίχου, κατεύθυνσης Ν.-Β., που αποκαλύφθηκε παράλληλος και σε μικρή απόσταση από το δυτικό τοίχο του οπισθοδόμου[4]. Τα στρώματα 4 (βάθ. 1,50-1,72 μ.) και 5 (βάθ. 1,72-2,06 μ.) χαρακτηρίζονταν από την παρουσία σκληρού, καστανέρυθρου χώματος και ελάχιστων αδιευκρίνιστων οστράκων. Το στρώμα 6 που ακολούθησε (βάθ. 2,06-2,20 μ.) ανασκάφηκε σε επίπεδο κάτω από τη θεμελίωση του μινωικού τοίχου (1,50-2,02 μ.) και σε αυτό άρχισαν να αποκαλύπτονται μερικοί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν είδος μπαζώματος εσωτερικά του νότιου μετώπου του περιβόλου (τμήμα ΙΙΙ).

Μέχρι το στρώμα 6β (βάθ. 2,14-2,20 μ.), οπότε διακόπηκε η ανασκαφική έρευνα, κάτω από την ήδη υπάρχουσα ορατή εσωτερική θεμελίωση του νότιου τοίχου, που συμπίπτει με το γεωμετρικό τμήμα ΙΙΙ του περιβόλου, σε βάθος 1,32-1,37 μ., δεν υπήρχε η συνέχεια του εσωτερικού μετώπου του περιβόλου, παρόλο που η θεμελίωση της γεωμετρικής φάσης του εξωτερικού μετώπου του ίδιου μετρήθηκε σε βάθος 2,01 μ. Φαίνεται λοιπόν ότι, ενώ η εξωτερική τοιχοδομία του περιβόλου στο συγκεκριμένο σημείο ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη, στο εσωτερικό η κατασκευή του τοίχου ήταν σχετικά πρόχειρη, γιατί μόνο στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα του – από το ύψος θεμελίωσης του μεγάρου και άνω – ο τοίχος ήταν συμπαγής και προσεκτικά δομημένος, ενώ από τη θεμελίωση του μεγάρου και βαθύτερα ήταν δομημένος μόνον κατά το εξωτερικό του μέτωπο.

Ύστερα από την ολοκλήρωση της δοκιμαστικής τομής

3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1067.

4. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 665-668.

στη νοτιοδυτική γωνία, ακολούθησαν οι εργασίες αποστράγγισης και απορροής των ομβρίων και στη συνέχεια η τομή επιχωματώθηκε μέχρι το ύψος της επιφάνειας του μινωικού τοίχου (βάθ. 1,50 μ.).

Στην κύρια αίθουσα του μεγάρου Δ έγινε γενικός καθαρισμός της υπάρχουσας κατάστασης και μερική απομάκρυνση ορισμένων λίθων του στρώματος 2 (βάθ. 1,23-1,30 μ. περίπου), οι οποίοι είχαν αφεθεί κυρίως στο κέντρο αλλά και στη βορειοδυτική και νότια πλευρά του δωματίου κατά τις ανασκαφές προηγούμενων χρόνων. Στα παραπάνω σημεία διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαταραγμένου πλακόστρωτου δαπέδου της πρώιμης γεωμετρικής φάσης του μεγάρου μαζί με πεσμένους λίθους από την ανωδομή των τοίχων. Απομακρύνθηκαν οι λίθοι, οι οποίοι εξακριβώθηκε ότι ήταν πεσμένοι από την ανωδομή των τοίχων.

Μικρής έκτασης καθαρισμός μπροστά στη δυτική είσοδο της αίθουσας προς τον οπισθόδομο (στο χώρο όπου είχε αποκαλυφθεί η ταυροκεφαλή), αποκάλυψε δύο λίθινους τριπτήρες (Λ76, Λ77), ελάχιστα όστρακα, οστά και κομμάτια πηλού. Στον ίδιο χώρο διαπιστώθηκε επίσης ότι η λιθόκτιστη κατασκευή, πάνω στην οποία είχε αποκαλυφθεί η ταυροκεφαλή, αποτελεί συνέχεια ενός παλαιότερου μινωικού τοίχου (παχ. 0,65 μ.), ο οποίος ξεκινά από το εσωτερικό του οπισθοδόμου του μεγάρου Δ και με κατεύθυνση Δ.-Α. εκτείνεται σε μήκος 0,75 μ. κάτω από τη δυτική είσοδο, στο εσωτερικό της κύριας αίθουσας του μεγάρου.

Χώρος Ε4, βόρειο και δυτικό θρανίο

Στον παραπάνω χώρο, στο μέσον της νότιας πλευράς της ακρόπολης, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε συνδυασμό με τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του βόρειου και δυτικού θρανίου, του οποίου οι λίθινες πλάκες είχαν καταπέσει, αφού πρώτα τεκμηριώθηκε φωτογραφικά και σχεδιαστικά η υπάρχουσα κατάσταση και αριθμήθηκαν οι λίθοι των θρανίων (Σχέδ. 2).

Η ανασκαφή στο βόρειο θρανίο του χώρου ξεκίνησε από το στρώμα 3α (βάθ. 1,74 μ.) με την απομάκρυνση των αριθμημένων λίθινων πλακών. Η στρωματογραφία ήταν ενδιαφέρουσα. Το χώμα ήταν μαύρο μαλακό στο στρώμα 3 και ανάμεικτο καστανόμαυρο, υγρό σε σβώλους στο στρώμα 4 (βάθ. 1,94 μ.). Στο κέντρο της τομής, ήδη από το στρώμα 3β (βάθ. 1,80 μ.) άρχισε να εμφανίζεται κόκκινο χώμα σε μια ζώνη, διαστ. 0,47×0,50 μ., που αποφασίστηκε να ανασκαφεί χωριστά (στρώμα 4Χ), καθώς υπήρχε η υποψία ότι ίσως αποτελείται από υπολείμματα πλίνθων, υποψία που επιβεβαιώθηκε.

Λιγοστή μεσομινωική κεραμική (τροπιδωτό κύπελλο, καμαραϊκά όστρακα), που βρέθηκε στο μέσον περίπου του χώρου, σε βάθος 1,94 μ. (στο στρώμα 4α) δίνει τη χρονολόγηση του επιπέδου στο οποίο κατασκευάστηκε το θρανίο κατά μήκος ουσιαστικά της εξωτερικής πλευράς του νότιου περιβόλου και της βαθύτερης επίχωσης.

Στον ίδιο χώρο και στρώμα, σε βάθος 1,92 μ., περισυνελέγησαν σπόροι και κομμάτια κάρβουνου, καθώς και λεπίδα οψιανού (Λ74), σε βάθος 1,98 μ. Το πιο ενδιαφέρον όμως εύρημα ήταν μία φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη (Λ73) (στο στρώμα 4γ, σε βάθος 2 μ. και σε απόσταση 0,25 από το βόρειο τοίχο και 2 μ. από τον ανατολικό), η οποία φέρει παράσταση δύο αντωπών γυναικείων μορφών σε χορευτική κίνηση.

Σε βάθος 2 μ. εντοπίστηκε στρώμα με έντονα ίχνη καύσης, ενώ λίγο βαθύτερα αποκαλύφθηκε στρώμα λίθων με μεγάλα κενά μεταξύ τους, σαφής ένδειξη μπαζώματος του χώρου.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του βόρειου θρανίου του χώρου Ε4, έγινε σαφές ότι ο βόρειος τοίχος του χώρου αυτού, που αποτελεί παράλληλα τμήμα του νότιου εξωτερικού περιβόλου, θεμελιώνεται στο χώρο Ε4 σε βάθος 1,83 μ., ενώ βορειότερα στο χώρο Ε σε βάθος 1,72 μ.

Με αφορμή τη συντήρηση και αποκατάσταση του δυτικού θρανίου του χώρου Ε4 προχωρήσαμε και εδώ στην ανασκαφή του, ώστε να εξεταστεί η επίχωση κάτω από αυτό και η μορφή και θεμελίωση του τμήματος Ιβ του νότιου περιβόλου.

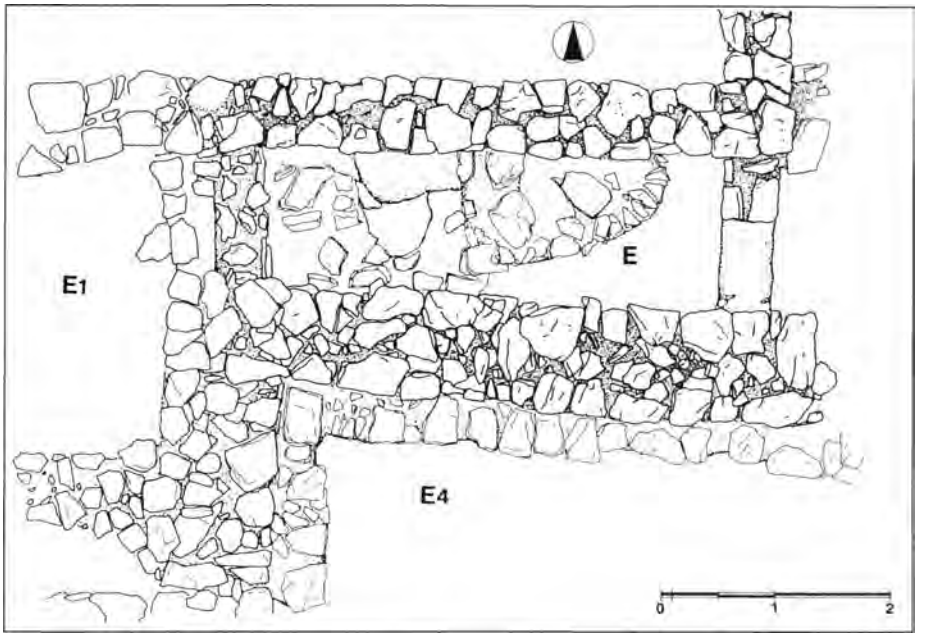
Προηγήθηκε η απαραίτητη φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση, καθώς και η αρίθμηση των λίθων που απομακρύνθηκαν (1-7).

Το τμήμα που ανασκάφηκε (διαστ. 0,50×1,25 μ.) κατά μήκος του δυτικού τοίχου-τμήματος του περιβόλου Ιβ άρχισε από το στρώμα 3α (βάθ. 1,76-1,80 μ.) με χώμα μαλακό, ανοιχτό καστανό, με λατύπη, που περιείχε λίγα όστρακα μεταξύ των οποίων και όστρακο πίθου με τη συνήθη διακόσμηση πυκνής ιχθυάκανθας (Π611).

Διαπιστώθηκε με την ανασκαφή ότι ο δυτικός τοίχος του χώρου Ε4 συνεχίζεται βαθύτερα έως το βάθος 2,61 μ., θεμελιωμένος στο μεσομινωικό στρώμα 5β. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι από το βάθος 2,45 μ. το χώμα άρχισε να γίνεται μαλακό, αμμώδες, κοκκινωπό, χωρίς καθόλου λατύπη (στρώμα 5α), ενώ βαθύτερα αποκαλύφθηκε στρώμα λίθων (μπάζωμα).

Νότια του βόρειου θρανίου του χώρου Ε4 και με στόχο τη διερεύνηση του μπαζώματος που είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται μετά την ολοκλήρωση της διερεύνησης του βόρειου θρανίου επεκτάθηκε η έρευνα σε επιφάνεια, διαστ. 1,30×1,90 μ., μεταξύ του βόρειου θρανίου του Ε4 και του νότιου τοίχου του χώρου που είχε ανασκαφεί το 1996.

Από την αρχή της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λίθοι μεσαίου και μικρού μεγέθους πεσμένοι με κατεύθυνση Α.-Δ., που φαίνεται ότι αποτελούν ένα είδος μπαζώματος μεταξύ των δύο τμημάτων του νότιου εξωτερικού περιβόλου.

Σχέδ. 2. Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού. Κάτοψη του χώρου Ε.

Διάδρομος Ε (νότια πλευρά ακρόπολης)

Στο εσωτερικό του διαδρόμου Ε, στη νότια πλευρά της ακρόπολης, μεταξύ του μεγάρου Δ και του νότιου περιβόλου, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό τμήμα, με σκοπό να ξεκαθαριστούν ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τη θεμελίωση του νότιου τοίχου και προκειμένου να ολοκληρωθούν οι εργασίες τις αποστράγγισης-απορροής των ομβρίων στο συγκεκριμένο χώρο.

Στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου και περίπου στο κέντρο του, η ανασκαφή είχε φθάσει μέχρι το στρώμα 6, το οποίο χαρακτηριζόταν από την παρουσία ερυθρού, μαλακού, αμμώδους χώματος, με έντονα σημεία καύσης κατά τόπους. Τόσο το στρώμα 6, όσο και το προηγούμενο στρώμα 5 στον παραπάνω χώρο χρονολογούνται ασφαλώς στη ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τα πρώτα συμπεράσματα της μελέτης της κεραμικής που αποκαλύφθηκε.

Αρχικά, αφαιρέθηκε το τμήμα του μάρτυρα που είχε αφεθεί ακριβώς ανατολικά του δυτικού κατωφλιού της ύστερης γεωμετρικής-ανατολίζουσας φάσης του διαδρόμου, μέχρι το ύψος εμφάνισης του παλαιότερου μινωικού τοίχου (με κατεύθυνση Ν.-Β.), που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,60 μ., ύστερα από την παρεμβολή στρώματος μπαζώματος κάτω από το κατώφλι. Στη συνέχεια αφαιρέθηκε το τμήμα του μάρτυρα που είχε αφεθεί στην εσωτερική βορειοδυτική γωνία του διαδρόμου, κάτω από το ύψος θεμελίωσης του βόρειου τοίχου (σε βάθος 1,53 μ.). Ο μάρτυρας αποτελούνταν από τα δύο, ασφαλώς χρονολογημένα, μινωικά στρώματα της ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περιόδου, τα στρώματα 5 (1,63-2,03 μ.) και 6 (2,02-2,48 μ.). Το στρώμα 5 αποτελούνταν από συμπαγή κομμάτια καμένου πηλού, αναμεμειγμένα με διαλυμένο ασβεστόλιθο, το οποίο σφράγισε τα μινωικά ίχνη εγκατοίκησης στο συγκεκριμένο χώρο.

Η ανασκαφή του στρώματος 6 επεκτάθηκε, εκτός από το μάρτυρα, και στο υπόλοιπο δυτικό τμήμα του διαδρόμου Ε. Στο νοτιοανατολικό άκρο του ανασκαφέντος χώρου και σε έκταση 1,70 (Α.-Δ.)×1,10 (Β.-Ν.) μ., το ερυθρό χώμα παρουσίασε έντονα ίχνη καύσης, που δημιούργησε την υποψία ότι πρόκειται για κάποια εστία. Σε αυτό το σημείο αποκαλύφθηκαν δύο αρκετά μεγάλοι λίθοι με κατεύθυνση Δ.-Α. κατά μήκος του νότιου τοίχου και ένας μεγάλος λίθος με κατεύθυνση Β.-Ν., με έντονα ίχνη καύσης στην άνω εξωτερική του επιφάνεια, που θα μπορούσε να ορίζει (από Δ.) κάποιο είδος εστίας. Στον εσωτερικό χώρο που οριοθετούνταν από τους τρεις λίθους (στρώμα 6γ, βάθ. 2,38-2,48 μ.) και σε έκταση 0,68×0,65 μ. αποκαλύφθηκαν πολλά όστρακα, προερχόμενα από ΜΜ κύπελλα, κωνικά (Α83, Π621), τροπιδωτά αλλά και κύπελλα με κυρτά τοιχώματα (Α85, Α86), σκύφους (Π620), τριποδικές χύτρες (Π616) και άλλα αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους (Π625, Π624, Π623), όπως και τρεις λίθινοι ελλειψοειδείς τριπτήρες. Αρκετά από τα αποκαλυφθέντα όστρακα ήταν καλυμμένα με σκληρά άλατα και έφεραν ίχνη καύσης, ενώ μερικά

ήταν ολόβαφα ή έφεραν χαρακτηριστική διακόσμηση light on dark.

Στη συνέχεια, ύστερα από την ολοκλήρωση της μελέτης αποστράγγισης, το δυτικό τμήμα του διαδρόμου Ε επιχωματώθηκε μέχρι την επιφάνεια (βάθ. 1,60 μ.) του μινωικού τοίχου (από Ν. προς Β.) στο δυτικό άκρο του διαδρόμου.

Στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου Ε, η ανασκαφή που είχε ξεκινήσει το 1994 είχε σταματήσει σε πολύ ψηλότερο επίπεδο συγκριτικά με το δυτικό τμήμα του διαδρόμου. Σε βάθος 1,54 μ. είχε αποκαλυφθεί η άνω σωζόμενη επιφάνεια μιας ημικυκλικής κατασκευής, αδιευκρίνιστης προς το παρόν χρήσης, ενώ η ανασκαφή στον υπόλοιπο χώρο δεν είχε προχωρήσει κάτω από το ύψος θεμελίωσης του βόρειου τοίχου (βάθ. 1,63 μ.).

Κατά τη διάρκεια της φετινής επέμβασης συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα σε επίπεδο βαθύτερο από τη θεμελίωση του βόρειου τοίχου (βάθ. 1,63 μ.) και κάτω από τη σωζόμενη επιφάνεια της ημικυκλικής κατασκευής (βάθ. 1,54 μ.), στην ανασκαφή του στρώματος 4 (βάθ. 1,58-1,77 μ.), το οποίο χαρακτηριζόταν από καστανέρυθρο σκληρό χώμα με διαλυμένη λατύπη και μερικά κομμάτια πηλού. Εμφανίστηκαν ορισμένοι λίθοι μικρού και μετρίου μεγέθους στο χώρο μεταξύ της ημικυκλικής κατασκευής και του νότιου τοίχου, οι οποίοι, αφού αποδείχθηκε ότι ήταν πεσμένοι, απομακρύνθηκαν. Το συμπαγές στρώμα του σκληρού καμένου πηλού με κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου (στρώμα 5), που είχε αποκαλυφθεί κάτω από τη θεμελίωση του βόρειου τοίχου (βάθ. 1,53 μ.) στο δυτικό τμήμα, δεν εκτεινόταν στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου, το οποίο παρουσίασε διαφορετική στρωματογραφία.

Ως στρώμα 5 (βάθ. 1,77-1,92 μ.) χαρακτηρίστηκε το στρώμα που ακολούθησε κάτω από τη θεμελίωση του νότιου τοίχου του διαδρόμου (βάθ. 1,77 μ.) μέχρι τη θεμελίωση της ημικυκλικής κατασκευής (βάθ. 1,92 μ.). Παρατηρήθηκε ότι ο νότιος τοίχος του διαδρόμου Ε (που φαίνεται να αποτελεί και το αρχικό τμήμα του εξωτερικού περιβόλου στο σημείο αυτό) στο δυτικό τμήμα του έφθανε μέχρι βάθος 2,48 μ., ενώ αντίθετα στο ανατολικό η θεμελίωσή του ήταν πολύ ψηλότερη (βάθ. 1,77 μ.). Σε βάθος 1,64-1,81 μ. και σε επαφή με την ημικυκλική κατασκευή αποκαλύφθηκε, ύστερα από την απομάκρυνση μεγάλου πεσμένου λίθου, ένα μεγάλο τμήμα κέρατος αιγάγρου (Παν 98/1) κοντά σε ορισμένα όστρακα πίθου (Π610, Π618).

Το στρώμα 6 (1,92-2,22 μ.) που ακολούθησε κάτω και από τη θεμελίωση της ημικυκλικής κατασκευής, έδωσε λίγα μόνον όστρακα (ορισμένα προερχόμενα από τροπιδωτά κύπελλα), ένα τμήμα αδιευκρίνιστου πήλινου χειροποίητου αντικειμένου (Π613, πλακίδιο;) και λίγα κομμάτια κάρβουνου. Όπως φαίνεται από την αποκάλυψη ορισμένων λίθων μετρίου και μεγάλου μεγέθους σε ακανόνιστη διάταξη, πρέπει να αποτελεί στρώμα μπαζώματος. Σε αυτό το σημείο η ανασκαφή του διαδρόμου Ε ολοκληρώθηκε και στη συνέχεια ακολούθησαν οι εργασίες αποστράγγισης και σε αυτό το χώρο της ακρόπολης.

Νοτιοδυτική εσωτερική γωνία ακρόπολης, χώρος Θ1

Στον παραπάνω χώρο, στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία της ακρόπολης, που ορίζεται από τα τμήματα ΙΙΙ (νότια) και IV (δυτικά) του περιμετρικού περιβόλου, έγινε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στα πλαίσια της μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του τμήματος IV του περιβόλου, το οποίο εξαιτίας των εσωτερικών ωθήσεων έχει παρουσιάσει έντονη κλίση προς Δ.

Η ανασκαφή έγινε κατά μήκος και σε απόσταση 1 μ. περίπου από το τμήμα IV του περιβόλου. Εκτός από τη φυσική κλίση από Α. προς Δ. στο χώρο Θ1, υπήρχε επίσης και αξιοσημείωτη κλίση από Β. προς Ν. (αρχικά βάθη: 1,95 Β., 2,55 μ. Ν.). Το εσωτερικό μέτωπο του τμήματος IV του περιβόλου διακρινόταν μόνο στο βόρειο τμήμα του, ενώ στο νότιο τμήμα ήταν κατεστραμμένο. Ανασκάφηκαν τέσσερις μόνο στρώσεις του στρώματος 4ε, το οποίο χαρακτηριζόταν από την παρουσία σκληρού καστανέρυθρου χώματος, με λατύπη και πολλούς λίθους μετρίου και μεγάλου μεγέθους. Σε βάθος 2,34 μ. (στρώμα 4β), στο νότιο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου και σε απόσταση 0,30-0,40 μ. από το δυτικό τοίχο (τμήμα IV του περιβόλου) άρχισε να αποκαλύπτεται σειρά μεγάλων λίθων (από Ν. προς Β.), μήκ. 2,20 και πάχ. 0,50 μ., οι οποίοι έδιναν την εντύπωση ότι πιθανώς αποτελούσαν τμήμα εσωτερικής αντηρίδας. Η ανασκαφή στο νότιο τμήμα σταμάτησε στο στρώμα 4δ (βάθ. 2,73-2,75 μ.), ενώ στο βόρειο τμήμα συνεχίστηκε μέχρι το επόμενο στρώμα 4ε (βάθ. 2,44-2,55 μ.). Η παρουσία τόσο πολλών λίθων δίνει την εντύπωση ότι το στρώμα 4 αποτελεί στρώμα μπαζώματος εσωτερικά του μετώπου του περιβόλου. Από το μπάζωμα περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα μεσομινωικά (τμήματα κωνικών κυπέλλων, πρόχων κ.ά.), και μία λεπίδα οψιανού (Λ82) στο βόρειο τμήμα (στρώμα 4δ), που δίνουν τη χρονολόγηση της κατασκευής του.

Οι εργασίες ανασκαφής και στερέωσης-αποκατάστασης του τμήματος IV του περιβόλου δεν ολοκληρώθηκαν και θα συνεχιστούν κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΜΕΛΕΤΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Ακρόπολη Σμαριού

Οι εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν επιλεκτικά σε ολόκληρο σχεδόν τον αρχαιολογικό χώρο της ακρό-

πολης με κριτήρια την κατάσταση διατήρησης των τοιχοποιιών και τη σπουδαιότητά τους ως «δομικά» στοιχεία. Καθώς είναι πρακτικά επιβεβαιωμένο ότι άμεσο μέτρο πρόληψης περαιτέρω φθορών είναι η αδιαβροχοποίηση των αρμών της άνω επιφάνειας των τοίχων, οι εργασίες συντήρησης επικεντρώθηκαν εκεί. Η διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας αρμολογήματος, ώστε να επιτρέπεται η ελεύθερη ροή των ομβρίων, η όλη τεχνική και μεθοδολογία και η σύνθεση του κονιάματος με υλικά και αναλογίες ήδη δοκιμασμένα και εγκεκριμένα από το ΥΠΠΟ από το 1985[5] με βάση το εγκεκριμένο τότε θηροκονίαμα και σχετική μεταγενέστερη γνωμοδότηση ΚΑΣ (1988), αναστρέψιμο και ανανεώσιμο υλικό, που δεν προκαλεί αλλοίωση της μορφής του μνημείου, χρησιμοποιήθηκαν ώστε να έχουμε τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα ως προς την αντοχή, την αντιστρεψιμότητα και την τελική εμφάνιση των τοίχων.

Οι εργασίες στερέωσης επικεντρώθηκαν στα πλέον επισφαλή τμήματα του εξωτερικού περιβόλου, ιδιαίτερα στη νότια και δυτική πλευρά της ακρόπολης, και συνδυάστηκαν με τη στερέωση των όμορων τοίχων των κτιρίων και τη διευθέτηση της απορροής ομβρίων, δηλαδή στη θεραπεία της αιτίας που προκαλούσε την αποσταθεροποίησή τους. Τέτοιες συνδυασμένες εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο χώρο Ζο (τμήματα V, VI του εξωτερικού περιβόλου της δυτικής πλευράς), στον οπισθόδομο του μεγάρου Δ (χώρος Δ3 - τμήμα ΙΙΙ του περιβόλου) και στους χώρους Ε-Ε4, όπου επίσης πραγματοποιήθηκε και η αποκατάσταση του θρανίου κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του παλαιότερου περιβόλου (τμήμα Ιβ-1-3).

Η στερέωση των θεμελιώσεων και η συγκράτηση των επιχώσεων επιτυγχάνεται με την κατασκευή εσωτερικών τοιχίων ξηρολιθιάς, και κυρίως με οπλισμένους μανδύες αποτελούμενους από τρεις διαδοχικές στρώσεις ειδικού κονιάματος και ενδιάμεσα μεταλλικό ανοξείδωτο πλέγμα, κράμα σιδήρου-ψευδαργύρου.

Η απορροή των ομβρίων εξασφαλίζεται με την κατάλληλη διαμόρφωση κλίσεων των δαπέδων και την τοποθέτηση διάτρητων σωλήνων PVC (χώρος Ζο) ή με συνδυασμό σωλήνων και φρεατίων (χώροι Ε, Δ3) και τη διάστρωση των χώρων με θραυσμένα υλικά σε επάλληλες στρώσεις και τελική επιχωμάτωση.

Ολόκληρη η διαδικασία σε όλες τις φάσεις εργασίας τεκμηριώθηκε φωτογραφικά και όπου αυτό ήταν απαραίτητο σχεδιαστικά.

5. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, *Συντήρηση Μνημείων - Τεχνικές Ανασκαφής*, Βώροι 1989, σ. 89-95, 249-271.

Συγκεκριμένα συντηρήθηκαν οι τοίχοι των χώρων Ζ - Ζ2α, του προδόμου, της κεντρικής αίθουσας και του οπισθοδόμου του μεγάρου Α, της κεντρικής αίθουσας και του οπισθοδόμου του μεγάρου Β, της κεντρικής αίθουσας και του οπισθοδόμου του μεγάρου Δ, του δυτικού τοίχου του χώρου Ε1 και των τμημάτων Ι και ΙΙΙ του περιβόλου.

Παράλληλα συνεχίστηκε η εργαστηριακή επεξεργασία και η τεκμηρίωση των ανασκαφικών ευρημάτων στο εργαστήριο του ΑΙΚ στους Βώρους Πυργιωτίσσης (περιοχή Φαιστού) και η προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης της ανασκαφής στο πλαίσιο προγραμματιζόμενης τρίτομης έκδοσης με την ενίσχυση του Ινστιτούτου Προϊστορικού Αιγαίου.

Πιτσίδια

Κατά το 1998 πραγματοποιήθηκαν εργασίες: Α. Καθαρισμού-συντήρησης του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου[6]. Β. Μελέτη προστασίας και ανάδειξης του μνημείου. Γ. Συντήρηση-καταγραφή-τεκμηρίωση και μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων παρελθόντων ετών[7].

Α. Συνεχίστηκαν τον Ιανουάριο 1998 οι εργασίες συντήρησης που είχαν αρχίσει το 1997 και επικεντρώθηκαν στη συντήρηση των σωζόμενων σε ικανό ύψος τμημάτων.

Επειδή είναι θεωρητικά σωστό και πρακτικά επιβεβαιωμένο ότι πρώτο άμεσο μέτρο πρόληψης περαιτέρω φθορών των τοίχων είναι η σφράγιση-αδιαβροχοποίηση των αρμών των επιφανειών των τοίχων, οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε αυτές τις περιοχές.

Η τελική επιφάνεια αρμολόγησης διαμορφώθηκε έτσι ώστε να επιτυγχάνεται κατά το δυνατόν η ελεύθερη απορροή ομβρίων. Η σύνθεση του κονιάματος ήταν η εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ για την κοντινή και παρόμοιων δομικών στοιχείων Φαιστό (ΚΑΣ/1985 και 1988): 1 Μ.Ο. θηραϊκής γης αλεσμένης, 2 Μ.Ο. θηραϊκής με κόκκους 0,005-0,03 μ., 1 Μ.Ο. άμμου θαλάσσης, 2 Μ.Ο. ασβέστη και ποσότητα τσιμέντου όχι μεγαλύτερη από 0,5% κατ' όγκο (όπου κρίθηκε αναγκαίο). Η αναλογία 2:1 αδρανών (συ-

6. Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Ν. Γκαλανάκη, Γ. Φανουράκη, Γ. Κακουλάκη με τις οδηγίες και την εποπτεία του αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη.

7. Οι καταγραφές έγιναν με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ από τους αρχαιολόγους Ο. Ευθυμίου και Δ. Μανιδάκη στο Μουσείο Ηρακλείου και το εργαστήριο συντήρησης του ΑΙΚ στους Βώρους Δυτικής Μεσαράς. Η συντήρηση των αντικειμένων από τους συντηρητές Μ. Ντουκάκη, Ε. Κρασαγάκη και Ε. Λαζανάκη στο εργαστήριο του ΑΙΚ. Οι φωτογραφήσεις των αντικειμένων έγιναν από τους φωτογράφους Γ. Παπαδάκη-Πλουμίδη και Α. Βαλλιάνο και τα σχέδια από τους σχεδιαστές Σ. Ανδρουτσάκη και Ι. Πάππου και τον αρχαιολόγο Τ. Καμαριανάκη.

μπεριλαμβανομένης της θηραϊκής γης) με ασβέστη τηρήθηκε σχολαστικά ως σχέση με τα καλύτερα αποδεκτά αποτελέσματα ως προς την αντοχή, τη δυνατότητα επεξεργασίας, την ικανότητα προσκόλλησης, την πλαστικότητα. Η προσθήκη κατά περίπτωση μικροποσότητας τσιμέντου δεν έχει να κάνει με την αντοχή ή αντιστρεψιμότητα του κονιάματος όσο με την ταχύτητα σκλήρυνσής του (ειδικά σε πάχη αρμών μεγαλύτερα των 0,02-0,03 μ.)[8]. Εάν η ταχύτητα είναι αργή, η έντονη επιφανειακή εξάτμιση (λόγω ιδιαίτερων κλιματικών συνθηκών-υψηλών θερμοκρασιών στη Μεσαρά) δημιουργεί προβλήματα μικρορηγματώσεων, ενώ το κατ' ανάγκη μεγάλο πάχος των αρμών σε συνδυασμό με την αναπόφευκτη αποβολή νερού (από την αντίδραση του Ca(OH)2 με το νερό ανάμειξης και το CO2 της ατμόσφαιρας) προκαλούν χαλάρωση και αποκόλληση του κονιάματος από τη θέση του. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργεί το μεγάλο πάχος του κονιάματος, η διάστρωση και η τελική εφαρμογή του έγινε σε δύο-τρεις φάσεις με τη μεσολάβηση ικανού χρόνου ανάμεσά τους (μία-δύο ημέρες). Η διατήρηση των αδρανών υλικών σε ξηρή κατάσταση κρίθηκε σκόπιμη (παρόλα τα προβλήματα αποθήκευσής τους) και για λόγους ελέγχου της ισορροπίας του νερού στο κονίαμα και για το λόγο ότι το CO2 που περιέχεται στους πόρους (ειδικά αυτούς της θηραϊκής γης) επιταχύνει τη διαδικασία σκλήρυνσης. Ως χρονικό όριο δυνατότητας επεξεργασίας του κονιάματος ορίστηκαν οι δύο ώρες παραβλέποντας πως και ο διπλάσιος περίπου χρόνος είναι σήμερα οριακά αποδεκτός (για καθαρά ασβεστοκονιάματα). Για την αντιμετώπιση της επιφανειακής ξήρανσης του κονιάματος (τις θερμές και ξηρές μέρες) οι συντηρημένες τοιχοποιίες καλύφθηκαν με υγρά αραιοπλεγμένα λινά υφάσματα (λινάτσες).

Η ακριβής διαδικασία καθαρισμού και σφράγισης των αρμών έγινε ως εξής:

α) Μηχανινός καθαρισμός των αρμών σε βάθος ίσο περίπου με το πλάτος τους. β) Απομάκρυνση χαλαρών λίθων. γ) Έκπλυση τοίχων. δ) Εφαρμογή του πρόσφατα παραγόμενου κονιάματος με τα κατάλληλα εργαλεία, «πεταχτό» στο βάθος των αρμών, έτσι ώστε αυτό να έρχεται «έντονα» σε επαφή με τους γύρω λίθους χωρίς τη δημιουργία κενού. ε) Επανατοποθέτηση των αφαιρεθέντων λίθων. στ) Απόξεση-απομάκρυνση του πλεονάζοντος κονιάματος από τα «χείλη» του αρμού σε κατάλληλο χρόνο (μισή έως μία ώρα). ζ) Συμπίεση-διάστρωση του κονιάματος με μικρό τριβήδι. Διαμόρφωση της τελικής μορφής του αρμού με ταυτόχρονο ψεκασμό νερού. Η τελική επιφάνεια του αρμού πρέπει να είναι κοίλη και ελάχιστα μέσα σε σχέση με αυτή των λίθων. η) Όπου παρατηρήθηκαν μικρορωγμές, έγινε επανασυμπίεση του υλικού με ταυτόχρονο ψεκασμό νερού (όχι πέραν των δύο ωρών όπως προαναφέρθηκε). θ) Επίπαση (εκτόξευση με το χέρι) κοσκινισμένου υγρού χώματος πάνω στην επιφάνεια των αρμών. ι) Κάλυψη με υγρές λινάτσες, όταν επιβάλλεται. ια) Τακτική ύγρανση της συντηρημένης επιφάνειας για τις επόμενες τρεις-τέσσερις μέρες.

Ολόκληρη η διαδικασία, σε όλες τις φάσεις εργασίας, τεκμηριώθηκε φωτογραφικά, εμπλουτίζοντας το σχετικό αρχείο του μνημείου.

Συγκεκριμένα, το 1998 συντηρήθηκαν οι άνω επιφάνειες και τα μέτωπα των τοίχων των δωματίων II, VII,VIII, X, XI, Xv, XVI, XVIa, XXII, XXIII και πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του μνημείου και αποψίλωση του απαλλοτριωμένου αρχαιολογικού χώρου δύο φορές στη διάρκεια του έτους.

Β. Πραγματοποιήθηκε μελέτη προστασίας, διαμόρφωσης και ανάδειξης του μνημείου και του αρχαιολογικού χώρου γενικότερα από τον αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη σε συνεργασία με την υπογράφουσα. Η μελέτη καταρχήν περιελάμβανε: 1. εντοπισμό προβλημάτων, 2. πρόταση προστασίας του μνημείου, 3. πρόταση διαμόρφωσης ανάδειξης του χώρου.

1. Τα σημαντικότερα προβλήματα εντοπίστηκαν:

α) Στη δύσκολη πρόσβαση στο χώρο. β) Στην έλλειψη πινακίδων σήμανσης του χώρου στις υπάρχουσες διακλαδώσεις των δρόμων (αγροτικών-κοινοτικών). γ) Στην έλλειψη χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων. δ) Στην πρόχειρη και μη ασφαλή περίφραξη του χώρου. ε) Κυρίως στα όμβρια που λόγω των κλίσεων του εδάφους λιμνάζουν εντός του μνημείου και ιδιαίτερα στο χώρο όπου έγινε η αρχική λαθρανασκαφή, στα δωμάτια XXI-XVIII της νότιας πτέρυγας.

2. Η πρόταση προστασίας του χώρου περιλαμβάνει:

α) Δημιουργία περιμετρικά του μνημείου κατάλληλων κλίσεων στο έδαφος, ώστε τα όμβρια ύδατα να απομακρύνονται και να αποχετεύονται μακριά από αυτό. β) Επιλεκτική επιχωμάτωση δωματίων με σκοπό την επιφανειακή απομάκρυνση των υδάτων ή τη διοχέτευσή τους σε σημεία-περιοχές αποστράγγισης. γ) Κατασκευή αποστραγγιστικού δικτύου αποτελούμενου από δέκα μικρά μεταλλικά φρεάτια με εσχάρα αποστράγγισης και σύνδεση μεταξύ τους μέσω εύκαμπτου σωλήνα. δ) Κατασκευή στεγάστρου για το τμήμα του χώρου όπου είχε γίνει λαθρανασκαφή το

8. Η όλη διαδικασία συντήρησης των τοιχοποιιών της αγρέπαυλης Πιτσιδίων, όπως εφαρμόστηκε και περιγράφεται εδώ, είναι επιπλέον αποτέλεσμα ειδικότερης μελέτης του αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη για τα αρχαία δομικά υλικά και τη μορφολογία των τοίχων σε συνδυασμό με το περιβάλλον και τις ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες της περιοχής. Τα άριστα αποτελέσματα συστήνουν τη συγκεκριμένη διαδικασία και τις αναλογίες στη συντήρηση μνημείων της Μεσαράς και γενικότερα της Κρήτης.

1988 με εκσκαφέα. Το στέγαστρο θα έχει διαστάσεις 4,10× 2,80 μ. και θα αποτελείται από πλαίσιο ενισχυμένων σιδεροδοκών, το οποίο θα συγκρατεί πολυκαρβουνικά φύλλα με ειδική επίστρωση αυτοπροστασίας από την υπεριώδη ακτινοβολία. Θα έχει κλίση 15% ώστε τα όμβρια ύδατα να απομακρύνονται μέσω υδρορρόης. ε) Κατασκευή περίφραξης από συρματόπλεγμα, ύψ. 1,80 μ., στερεωμένου σε γαλβανισμένους πασσάλους πακτωμένους με μικρή ποσότητα μπετόν.

3. Η πρόταση ανάδειξης (Σχέδ. 3) περιλαμβάνει:

α) Βελτίωση του δρόμου πρόσβασης. β) Σήμανση του δρόμου με την τοποθέτηση τριών πινακίδων του εγκεκριμένου από το ΥΠΠΟ τύπου στις διασταυρώσεις δρόμων και μονοπατιών. γ) Δημιουργία χώρου στάθμευσης που θα μπορεί να δεχθεί έξι επιβατηγά αυτοκίνητα ή ένα-δύο λεωφορεία. δ) Κατασκευή λιθόστρωτου μονοπατιού που θα οδηγεί από το χώρο στάθμευσης στον αρχαιολογικό χώρο. ε) Κατασκευή δίφυλλης θύρας. στ) Κατασκευή φυλακίου σε απόσταση 30 μ. από το μνημείο, με υλικά (ξύλο) και χρώματα συμβατά με τον περιβάλλοντα χώρο, το οποίο σχεδιάστηκε με μέγιστη λεπτομέρεια. ζ) Κατασκευή λιθόστρωτου δρόμου, πλ. 1,50 μ., περιμετρικά του μνημείου, με τρία σημεία στάσης-ανάπαυσης, όπου θα τοποθετηθεί πληροφοριακό υλικό (κείμενα, φωτογραφίες, σχεδιαστικές αναπαραστάσεις κτλ.) που θα ενημερώνει και θα καθιστά κατά το δυνατόν σφαιρική και ολοκληρωμένη την αντίληψη του χώρου και του μνημείου.

Η μελέτη εγκρίθηκε καταρχήν από το ΚΑΣ, το οποίο ζήτησε επιπλέον κατασκευή ολικού στεγάστρου για την προστασία όλου του μνημείου και όχι μόνον του σκάμματος της λαθρανασκαφής.

Γ. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ανασκαφικών ευρημάτων της αγρέπαυλης Πιτσιδιών στο εργαστήριο του ΑΙΚ, όπου είχαν μεταφερθεί το 1995 όλα τα ασυντήρητα αντικείμενα και ομάδες οστράκων των παλαιών ανασκαφών από το Μουσείο Ηρακλείου, για εργαστηριακή επεξεργασία και μελέτη.

Η συντήρηση των ευρημάτων – κάθε στάδιό της (καθαρισμός, στερέωση, συγκόλληση, συμπλήρωση , χρωματική αποκατάσταση) – καταγράφεται σε μηχανογραφημένα δελτία με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ με ορολογία αποδεκτή από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (καθηγητής Π. Θέμελης), το ΤΕΙ Αθηνών και τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ και συνοδεύεται με πλήρη τεκμηρίωση. Έτσι είναι δυνατή η άντληση και διασταύρωση πληροφοριών που αφορούν τις διαδικασίες και τα υλικά συντήρησης, για να μπορούν να μελετηθούν σε βάθος χρόνου η αποτελεσματικότητα των επεμβάσεων και η καταλληλότητα των υλικών.

Με τη διαδικασία αυτή διερευνήθηκαν 320 ομάδες και συντηρήθηκαν 158 αγγεία, 68 πήλινα αντικείμενα, δύο μεταλλικά, καθώς και ευρήματα πανίδας (18) και χλωρίδας.

Παράλληλα με την ολοκλήρωση της συντήρησης συνεχίστηκε, σε μικρή κλίμακα, η φωτογράφηση (20) και η σχεδίαση πήλινων και λίθινων αντικειμένων (34).

Συνεχίστηκε επίσης η καταγραφή και μελέτη των ευρημάτων στο εργαστήριο του ΑΙΚ και τις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου. Τα αντικείμενα καταχωρούνται στο σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ κατά κατηγορία αλλά και χώρο ανεύρεσης, ώστε να μελετάται παράλληλα με τα ευρήματα και η χρήση του κάθε χώρου. Καταγράφηκαν κατά το 1998 84 αγγεία, ένα λίθινο αγγείο και 59 λίθινα αντικείμενα.

Σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ

Αρχείο μνημείων Κρήτης

Συνεχίστηκε ο εντοπισμός, η χαρτογράφηση, η καταγραφή και τεκμηρίωση των μνημείων Κρήτης διαχρονικά με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ, ως αποτέλεσμα επιτόπιας έρευνας που περιλαμβάνει όλες τις πληροφορίες που αφορούν κάθε μνημείο[9].

Το έργο επικεντρώθηκε το 1998:

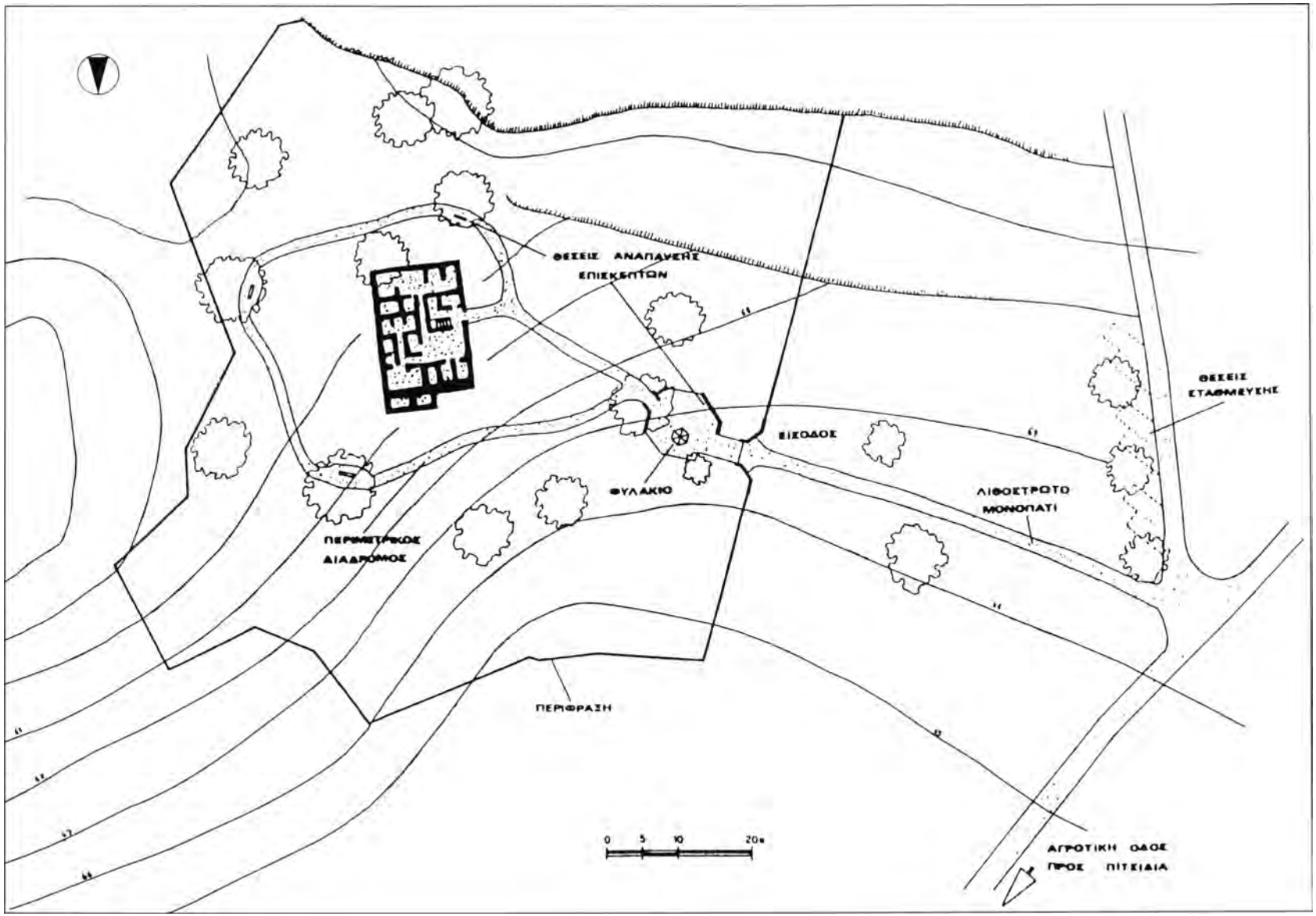
α) Σε αρχαίες αγροτικές εγκαταστάσεις στους Νομούς Ηρακλείου και Ρεθύμνου, στο πλαίσιο και του Προγράμματος ΠΕΝΕΔ της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας με τίτλο «Αρχαίοι αγροτικοί οικισμοί Κεντρικής Κρήτης», που εκπονήθηκε και πραγματοποιήθηκε με το συντονισμό της υπογράφουσας.

β) Στα λιμάνια, λιμενικούς οικισμούς και γενικότερα παράκτιες εγκαταστάσεις όλης της Κρήτης σε συνδυασμό και με τις δράσεις «Αποτύπωση Μνημείων Κρήτης», και ιδιαίτερα της συμμετοχής του ΑΙΚ στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς[10].

Αποτέλεσμα αυτών ήταν αφενός ο εμπλουτισμός του αρχείου του ΑΙΚ και της αντίστοιχης βάσης δεδομένων με πλήρη τεκμηρίωση 200 περίπου χώρων και μνημείων και αφετέρου η δημιουργία χαρτών, με τα συστήματα GPS και GIS, με όλες τις παράκτιες-λιμενικές εγκαταστάσεις της Κρήτης διαχρονικά και κατά περιόδους, ιδιαίτερα χρήσιμων τόσο στην αρχαιολογική έρευνα όσο και στην προ-

9. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1069 κ.ε.

10. Στις επίπονες και δύσκολες επιτόπιες έρευνες συμμετείχαν με ζήλο και ενδιαφέρον οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Ε. Κανάκη, Κ. Αθανασάκη, Δ. Μανιδάκης, οι τοπογράφοι Α. Κοτσυφάκη και Θ. Κωσταπούλου, ο γεωγράφος Μ. Μανιαδάκης και ο συντηρητής – εκπαιδευμένος στη χρήση των GPS – Ν. Γκαλανάκης. Το κλίμα της συνεργασίας ήταν άριστο , με ανάλογα αποτελέσματα.

Σχέδ. 3. Νομός Ηρακλείου. Πιτσίδια. Τοπογραφικό της περιοχής της μινωικής αγρέπαυλης (πρόταση ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου).

στασία των ιδιαίτερα επισφαλών σήμερα παράκτιων αρχαιοτήτων.

Αρχείο συστηματικών ανασκαφών Κρήτης

Με εντολή της κεντρικής διοίκησης του ΥΠΠΟ πραγματοποιήσαμε με τη συνεργασία των ΚΔ΄ και ΚΕ΄ ΕΠΚΑ το αρχείο των συστηματικών ανασκαφών Κρήτης που διεξάγονται από ξένους και ελληνικούς φορείς και επιστήμονες. Περιλαμβάνει τις σχετικές αποφάσεις ανάθεσης, χρόνους διεξαγωγής, ονόματα διευθυντών, δημοσιεύσεις κτλ. και την κατανομή-χαρτογράφηση των χώρων διεξαγωγής τους στη Μεγαλόνησο.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1998 εργάστηκαν στην Εφορεία οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Α. Γιαννικουρή, Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Μ. Φιλήμονος, Τ. Μαρκέτου, Ε. Κανίνια, Ε. Καράντζαλη, Φ. Ζερβάκη, Κ. Μπαϊράμη, Δ. Μποσνάκης (στην Κω), Σ. Παλαιολόγου, Ε. Φαρμακίδου. Εργάστηκαν επίσης οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Π. Τριανταφυλλίδης και Χ. Φανταουτσάκη στη Ρόδο και οι Ε. Σκέρλου και Ν. Γρηγοριάδου στην Κω, καθώς και για χρονικό διάστημα ορισμένων μηνών οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Χ. Στράτου (στη Ρόδο) και Ν. Διαμαντής (στην Κάλυμνο). Για την παρακολούθηση των έργων της ΔΕΥΑΡ είχε προσληφθεί από την εταιρεία ο αρχαιολόγος Ν. Χριστοδουλίδης. Τέλος, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους οι επί συμβάσει αρχιτέκτονες Δ. Παπαϊωάννου και Ρ. Οικονομίδου, για διάστημα λίγων μηνών ο αρχιτέκτονας Μ. Αναστασιάδης, καθώς και ο τοπογράφος-μηχανικός ΤΕΙ Ι. Παπαϊωάννου. Σε εκπαιδευτική άδεια βρισκόταν η αρχαιολόγος Β. Πατσιαδά.

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς:

1. Διοικητικό-οργανωτικό.

2. Κηρύξεις, προστασία και ανάδειξη αρχαιολογικών ζωνών: Προχώρησαν οι προτάσεις για κήρυξη των παρακάτω αρχαιολογικών χώρων: Λάρδου και Πυλώνας Ρόδου, Θεολόγου Ρόδου, Χάλκης, Μεγίστης, Αλιμνιάς, Λέρου, Αστυπάλαιας και Αμοργού.

3. Εκθέσεις- Επανεκθέσεις αρχαιοτήτων:

Ρόδος. α) Προϊστορική Συλλογή Μουσείου Ρόδου: Άρχισε η μελέτη για την έκθεση του προϊστορικού υλικού για τη νέα Συλλογή, προκειμένου να υποβληθεί η σχετική πρόταση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

β) Επιγραφική Συλλογή Μουσείου Ρόδου: Έγινε ένας πρώτος σχεδιασμός για την έκθεση που θα στεγαστεί στο ισόγειο της οικίας Villaragut και σε θόλο του Αρχαιολογικού Μουσείου.

γ) Εσωτερική αυλή Μουσείου: Φωτογραφήθηκαν οι επιγραφές και τα αρχιτεκτονικά μέλη που εκτίθενται στις στοές της αυλής και έγινε μια πρώτη διευθέτηση.

δ) Διοργανώθηκε μόνιμη φωτογραφική έκθεση σε αίθουσα που βρίσκεται στο χώρο του αρχαίου σταδίου, με θέμα τα μνημεία της ακρόπολης της αρχαίας Ρόδου και τον αθλητισμό (βλ. παρακάτω).

ε) Η Εφορεία συμμετείχε στις εκθέσεις: «Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.» και «At the Time of Hippocrates: Medicine and Society in Ancient Greece», με την αποστολή αντικειμένων και τη σύνταξη λημμάτων για τον κατάλογο των εκθέσεων.

Κως. Στην Κω οργανώθηκε η φωτογραφική έκθεση: «Τα λιμάνια στους αιώνες» στο κτίριο Σανς και εκδόθηκε συνοδευτικό λεύκωμα, σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ.

Λέρος - Αστυπάλαια. Στη Λέρο ολοκληρώθηκε το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού, το οποίο εγκαινιάστηκε στις 30 Ιουλίου, ενώ και στην Αστυπάλαια έγιναν τα επίσημα εγκαίνια του νέου Μουσείου στις 27 Σεπτεμβρίου.

4. Οργάνωση μουσείων, αποθηκών και εργαστηρίων:

Ρόδος. Ολοκληρώθηκε η μελέτη των κτιριακών επεμβάσεων στο πρόσκτισμα του Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου θα στεγαστεί η Προϊστορική Συλλογή και συνεχίστηκαν οι επεμβάσεις. Τοποθετήθηκαν νέα φωτιστικά στις αίθουσες γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου και οπτικές ίνες στις προθήκες της έκθεσης: «Αρχαία Ρόδος: 2.400 χρόνια», που στεγάζεται σε ισόγειες αίθουσες του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου.

Κως. Συντάχθηκε στατική μελέτη για το Αρχαιολογικό Μουσείο, προκειμένου να οργανωθεί η νέα έκθεση στον όροφο. Πραγματοποιήθηκε η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του Επιγραφικού Μουσείου, που βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου, η οποία και εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στις νέες αποθήκες-εργαστήρια της Εφορείας και τοποθετήθηκαν στο πατάρι τα ράφια για τα κιβωτίδια. Παράλληλα άρχισαν οι εργασίες επισκευής παλαιού κτίσματος, στα όρια της 4ης αρχαιολογικής ζώνης, όπου θα στεγαστεί το σχεδιαστήριο της Εφορείας.

Κάλυμνος. Εγκαταστάθηκε ο εργολάβος και άρχισαν οι εργασίες ανέγερσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου.

5. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Στον τομέα αυτό έγιναν περιληπτικά οι παρακάτω εργασίες:

Ρόδος. α) Στον αρχαιολογικό χώρο του Κορακόνερου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες περίφραξης του βόρειου αρχαιολογικού χώρου και προχώρησαν αυτές στο νότιο. Εκπονείται παράλληλα η μελέτη συνολικής διαμόρφωσης του χώρου. β) Ολοκληρώθηκε η σύνταξη της μελέτης συνολικής διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης της Ρόδου (master-plan) και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ. γ) Στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος Raphael

προχώρησαν οι εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης του μνημειακού συγκροτήματος των τάφων του Αγίου Ιωάννη. δ) Περατώθηκε η κατασκευή της αίθουσας-εκθεσιακού χώρου στο δυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου του ελληνιστικού τείχους στην οδό Μ. Κωνσταντίνου. ε) Στη δωρική κρήνη της Ιαλυσού άρχισε η επισκευή της λίθινης κλίμακας που οδηγεί στο μνημείο, στα πλαίσια της ανάπλασης του χώρου. στ) Στη Λίνδο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αντικατάστασης της οροφής του τάφου του Κλεοβούλου με βάση την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη.

Κως. α) Εκτελέστηκαν εργασίες περίφραξης στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας αγοράς και εγκρίθηκε η μελέτη για το φωτισμό της. β) Άρχισαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του ρωμαϊκού ωδείου, στις οποίες περιλαμβάνονταν οι καθαρισμοί των αρμών, συμπληρώσεις των πεσσών στήριξης του κοίλου, αποσυναρμολόγηση και συγκόλληση των αρχαίων εδωλίων, αφαίρεση της επίχωσης και στεγανοποίηση του χώρου του άνω κοίλου. γ) Τοποθετήθηκε νέο στέγαστρο στο ψηφιδωτό δάπεδο της Κρίσεως του Πάριδος στο δυτικό αρχαιολογικό χώρο. δ) Συντάχθηκε η μελέτη εφαρμογής για την αποκατάσταση της αναστηλωμένης ρωμαϊκής οικίας (Casa Romana), ενώ συγκεντρώθηκαν τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη με σκοπό να επαναχρησιμοποιηθούν κατά τη νέα επέμβαση στο μνημείο.

6. Αναστηλώσεις (κυρίως το έργο που διευθύνεται από την επιτροπή Λίνδου στην ακρόπολη της Λίνδου, με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Β. Ελευθερίου και τη μηχανικό Μ. Πίκουλα).

7. Ανασκαφές: Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας καλύφθηκε και φέτος από τις σωστικές ανασκαφές κυρίως στην πόλη της Ρόδου, την Ιαλυσό και την πόλη της Κω, αλλά και στα νησιά Χάλκη, Κάλυμνο, Κάρπαθο, Αστυπάλαια και Αμοργό, για τις οποίες ακολουθούν λεπτομερείς εκθέσεις.

Την ευθύνη της συγκέντρωσης και τελικής κατάταξης των εκθέσεων, των φωτογραφιών και των σχεδίων είχε η Μ. Φιλήμονος σε συνεργασία με τον υπογράφοντα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ρόδου

Προϊστορική πτέρυγα

Ξεκίνησε ο σχεδιασμός της έκθεσης των προϊστορικών ευρημάτων του νησιού που πρόκειται να εκτεθούν στη δυτική πτέρυγα του κτιρίου Villaragut. Το κτίριο ανήκει στο συγκρότημα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου και μέχρι πρόσφατα χρησίμευε για αποθήκευση προϊστορικών κυρίως ευρημάτων από παλαιότερες ανασκαφές της Εφορείας. Στην πτέρυγα αυτή έχουν γίνει ριζικές επεμβάσεις κατά την ιταλική περίοδο. Ο όροφος μάλιστα ανακατασκευάστηκε από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Οι ενότητες της έκθεσης θα καλύπτουν όλη την προϊστορία του νησιού από τη νεολιθική έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, οι οποίες θα κατανεμηθούν στον όροφο και στο ισόγειο του κτιρίου, ως εξής:

Στον όροφο θα παρουσιαστεί η προϊστορική κατοίκηση από τη νεότερη νεολιθική περίοδο στα σπήλαια Καλυθιές και Κούμελο της Ρόδου έως και τη μυκηναϊκή περίοδο στην Ιαλυσό (Τριάντα). Η έκθεση χωρίζεται σε πέντε ενότητες, όπου θα δίνεται έμφαση στην κοινωνία, την οργάνωση του χώρου εντός των οικισμών, την οικιακή οικονομία και την τεχνολογία. Με τον τρόπο αυτό ο επισκέπτης θα μυηθεί στην εξέλιξη και τις αλλαγές που παρατηρούνται στις διαδοχικές περιόδους, αλλά και τις διαχρονικές σχέσεις της Ρόδου με το υπόλοιπο Αιγαίο, την ηπειρωτική χώρα και την Ανατολική Μεσόγειο.

Τα νέα ευρήματα από τα πρωτοχαλκά μεγαρόσχημα κτίρια στον Ασώματο Κρεμαστής, που είναι ο αρχαιότερος οργανωμένος οικισμός στο νησί, δίνουν ανάγλυφη πλέον εικόνα του πολιτισμού στο νησί, πριν από την ίδρυση της ΥΜ ΙΑ πόλης στα Τριάντα. Η εικόνα της μεσοχαλκής περιόδου στην Ιαλυσό θα δοθεί με την έκθεση πρόσφατων ευρημάτων, που βρέθηκαν κατά χώραν κάτω από τα κτίρια της υστερομινωικής πόλης, καθώς και άλλα από την ευρύτερη περιοχή στην πεδιάδα της Ιαλυσού. Στην ίδια ενότητα θα παρουσιαστούν και τα μεσοχαλκά ευρήματα από την ακρόπολη της Ιαλυσού.

Πριν από την έκθεση των ενοτήτων του υστεροχαλκού οικισμού θα υπάρχει μικρή ενότητα για τα ταφικά έθιμα της ΥΜ ΙΑ φάσης του οικισμού, τα οποία διαφωτίζουν μία πτυχή της κοινωνίας της Ιαλυσού κατά την κρίσιμη φάση του προεκρηξιακού σεισμού και της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας.

Στη μεγάλη ενότητα του ΥΜ Ι οικισμού θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην αρχιτεκτονική και τη σημαντική στρωματογραφία, που έφεραν στο φως οι πρόσφατες ανασκαφές. Θραύσματα τοιχογραφιών, εφάμιλλα του Ακρωτηρίου της Θήρας αλλά και των ανακτορικών κέντρων της Κρήτης, θα παρουσιαστούν μαζί με καθημερινά αντικείμενα σε μεγάλη αίθουσα, της οποίας το άκρο θα αναπαριστά τοίχο πολυθύρου. Με τον τρόπο αυτό θα τονιστεί η μινωίζουσα αρχιτεκτονική του οικισμού. Παράλληλα θα παρουσιαστούν αντικείμενα που έχουν σχέση με τη θρησκεία, την οικονομία και τα τεχνολογικά επιτεύγματα του πολιτισμού της υστερομινωικής περίοδου, που στον οικισμό της Ιαλυσού παρου-

σιάζει διαφοροποιήσεις αλλά και αλληλεπιδράσεις με το υπόλοιπο Αιγαίο. Το τελευταίο αυτό γεγονός ανιχνεύεται και από τις εμπορικές ανταλλαγές τόσο με τη μινωική Κρήτη όσο και με γειτονικές θέσεις στα Σεράγια, την Ιασό και τη Μίλητο αλλά και με την Κύπρο και την Αίγυπτο.

Στην τελευταία αίθουσα του ορόφου θα δοθεί έμφαση στην παρουσία των πρώτων Μυκηναίων στο νησί, όπως αυτοί είναι γνωστοί από τις μυκηναϊκές φάσεις του οικισμού στα Τριάντα και τα μυκηναϊκά νεκροταφεία του, ενώ θα παρουσιαστούν ευρήματα σχετικά με την εξάπλωση του μυκηναϊκού εμπορίου. Μετά τον όροφο ο επισκέπτης, έχοντας πλέον αποκτήσει μια γενικότερη εικόνα για τη ζωή στους προϊστορικούς οικισμούς του νησιού, θα κατεβαίνει στο ισόγειο του κτιρίου, όπου θα περιηγηθεί στον κόσμο των νεκρών, όπως μας έχει αποκαλυφθεί από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία. Η παρουσίαση των μυκηναϊκών εκθεμάτων παρουσιάζεται αναλυτικότερα παρακάτω.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Στο τέλος της έκθεσης του ορόφου η εισαγωγική παρουσίαση της μυκηναϊκής εγκατάστασης στη Ρόδο και του μυκηναϊκού οικισμού της Ιαλυσού (Τριάντα) από το 15ο έως το 12ο αι. π.Χ. χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα με τίτλο: «Ο Μυκηναϊκός οικισμός της Ιαλυσού», θα εκτεθούν αγγεία και όστρακα από το μυκηναϊκό οικισμό στα Τριάντα, που θα συνοδεύονται από σχέδια και φωτογραφίες. Στη δεύτερη ενότητα με τίτλο: «Οι πρώτοι Μυκηναίοι άποικοι στη Ρόδο», θα παρουσιαστούν αντικείμενα από τους πρώιμους μυκηναϊκούς τάφους στη Μόσχου και Μακριά Βουνάρα της Ιαλυσού. Στην τρίτη ενότητα με τίτλο: «Μυκηναϊκό εμπόριο και πολιτιστικές σχέσεις», θα εκτεθούν εισηγμένα αγγεία από την Κρήτη, την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κύπρο, με τα οποία θα τονίζεται ο ρόλος της Ρόδου στην εξάπλωση του μυκηναϊκού εμπορίου προς τη νοτιοανατολική Μεσόγειο.

Στον ισόγειο χώρο της προϊστορικής πτέρυγας θα παρουσιαστούν τα ταφικά μυκηναϊκά έθιμα και οι τελετουργίες μέσα από τα άφθονα ευρήματα των μυκηναϊκών νεκροταφείων της Ρόδου. Η αίθουσα θα περιλαμβάνει δέκα ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα θα εκτεθούν χαρακτηριστικά αγγεία και των τριών περιόδων (ΥΕ ΙΙΙΑ, ΥΕ ΙΙΙΒ, ΥΕ ΙΙΙΓ, 14ος-12ος αι. π.Χ.) του μυκηναϊκού πολιτισμού, που πρέπει να περιείχαν ταφικές προσφορές στους νεκρούς. Στη δεύτερη ενότητα θα εκτεθούν χαρακτηριστικά αγγεία και των τριών περιόδων (ΥΕ ΙΙΙΑ, ΥΕ ΙΙΙΒ, ΥΕ ΙΙΙΓ, 14ος-12ος αι. π.Χ.), που πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για τα ταφικά γεύματα και τις προσφορές στη διάρκεια των ενταφιασμών. Οι τελετουργίες στους τάφους θα παρουσιαστούν με χαρακτηριστικά τελετουργικά αγγεία (ρυτά, πρόχοι κ.ά.), με «πολυτελή» αγγεία (επικασσιτερωμένες κύλικες), χάλκινα αγγεία και τελετουργικά αγγεία προσφορών κατά τη διάρκεια της ταφής (κάλαθοι με ειδώλια στο χείλος, πτηνόμορφα και δακτυλιόσχημα αγγεία κ.ά.). Ξεχωριστές ενότητες θα αποτελέσουν οι θρησκευτικές δοξασίες και τα προσωπικά αντικείμενα των νεκρών, όπου θα εκτεθούν χαρακτηριστικά αγγεία, ειδώλια, σφονδύλια, κοσμήματα από χρυσό και μυκηναϊκή κυανή υαλόμαζα, χάλκινα όπλα και εργαλεία.

Σε μικρή αίθουσα στο ισόγειο θα γίνει αναπαράσταση του τάφου 2Γ του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Πυλώνας, στη νότια Ρόδο, όπου όλα τα αντικείμενα θα παρουσιαστούν όπως βρέθηκαν, εκτός από το εικονιστικό ρυτό, το οποίο θα εκτεθεί στην ίδια αίθουσα αλλά σε ξεχωριστή προθήκη. Σε δύο προθήκες θα εκτεθούν επίσης χαρακτηριστικά αγγεία, χάλκινα όπλα και κοσμήματα από τους υπόλοιπους τάφους της Πυλώνας.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Επιγραφική Συλλογή

Συνεχίστηκαν και αυτή τη χρονιά οι εργασίες καταγραφής και φωτογράφησης των επιγραφών που φυλάσσονται στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο της Εφορείας (Περβόλα), ενώ προχώρησε ο έλεγχος του αριθμού καταγραφής τους. Έγινε συστηματικός καθαρισμός του υπαίθριου αρχαιολογικού χώρου της Εφορείας. Παράλληλα έγινε καταγραφή των νέων ευρημάτων.

Πραγματοποιήθηκε μια πρώτη τακτοποίηση των ενεπίγραφων μελών που εκτίθενται στις τέσσερις στοές του ισογείου του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, με σκοπό την καλύτερη προβολή τους.

Προχώρησαν επίσης οι εργασίες προετοιμασίας επανέκθεσης της Επιγραφικής Συλλογής με την επιλογή, αναζήτηση, ταύτιση και συντήρηση των επιγραφών που θα συμπεριληφθούν στην έκθεση βάσει του σχεδιασμού των θεματικών ενοτήτων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Φωτογραφική έκθεση «Άθλα εκ Ρόδου»

Με την ευκαιρία της διοργάνωσης των αθλητικών αγώνων «Διαγόρεια» από τη Νομαρχία Δωδεκανήσου για δεύτερη συνεχή χρονιά, οργανώθηκε και εγκαινιάστηκε φωτογραφική έκθεση με τίτλο «Άθλα εκ Ρόδου» και αντικείμενο τον αθλητισμό στην αρχαία Ελλάδα με έμφαση στις

αθλητικές διοργανώσεις στην αρχαία Ρόδο. Η έκθεση φιλοξενείται σε αίθουσα που ανήκει στους χώρους εξυπηρέτησης του κοινού στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης, οι οποίοι είχαν κατασκευαστεί από το Δήμο Ροδίων το 1992-1993 κάτω από το κατάστρωμα της οδού Διαγοριδών. Στην ανασκαφή που είχε τότε διεξαχθεί από την Υπηρεσία μας, είχε αποκαλυφθεί τμήμα εντυπωσιακής υδρευτικής εγκατάστασης, το οποίο στη συνέχεια καταχώσθηκε προκειμένου να κατασκευαστούν οι χώροι εξυπηρέτησης και να αποκατασταθεί η διέλευση της οδού[1].

Εκτίθενται σχέδια και φωτογραφίες του αρχαιολογικού χώρου της ροδιακής ακρόπολης, με εκτενέστερη αναφορά στις αθλητικές εγκαταστάσεις και στα δύο γυμνάσια που διέθετε η πόλη, καθώς και στο μηχανισμό της ύσπληγος που υπήρχε στο στάδιο (με σχέδια και αναπαράσταση). Με παραστάσεις κυρίως από την αγγειογραφία εικονογραφούνται τα κείμενα που αναφέρονται στα αθλητικά αγωνίσματα που υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα, ενώ ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα Αλίεια, τους αθλητικούς αγώνες που διοργανώνονταν στη Ρόδο, καθώς και στους αμφορείς με την παράσταση του Ηλίου που δίνονταν ως έπαθλο σε αυτά, ανάλογους με τους παναθηναϊκούς αμφορείς. Τέλος, μνημονεύονται οι ρόδιοι ολυμπιονίκες, ανάμεσα στους οποίους κυριαρχεί η μορφή του Διαγόρα.

Η έκθεση θα λειτουργεί σε μόνιμη βάση για τους επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου

Ολοκληρώθηκαν κατά το πρώτο εξάμηνο του 1998 οι εργασίες επανέκθεσης του νέου Μουσείου Λέρου με την τοποθέτηση των επεξηγηματικών κειμένων και πινακίδων και του εποπτικού υλικού που πλαισιώνει την έκθεση. Την επεξεργασία σε ηλεκτρονικό υπολογιστή χαρτών, πινάκων, σχεδίων και φωτογραφιών έκανε ο Ν. Ζαρίφης, αρχιτέκτονας της 4ης ΕΒΑ. Στις εργασίες επανέκθεσης συμμετείχαν οι έμπειροι συντηρητές της Εφορείας Μ. Βασιλαράς και Μ. Καΐκης.

Το μουσείο εγκαινιάστηκε στις 30 Ιουλίου του ίδιου χρόνου. Η έκθεση περιλαμβάνει ευρήματα από ανασκαφές και περισυλλογές στο νησί της Λέρου και πλαισιώνεται από εποπτικό υλικό, χάρτες, σχέδια, φωτογραφίες κ.ά.

Η εισαγωγή περιλαμβάνει ένα ιστορικό διάγραμμα της Λέρου, στοιχεία για τη γεωγραφική της θέση με σχετικές αναφορές αρχαίων συγγραφέων και πορτολάνων και συμπληρώνεται με τη μυθολογία του νησιού, όπου γίνεται λόγος για το μύθο των Μελεαγρίδων και τη σύνδεσή του με το ιερό της Παρθένου Ιοκαλλίδος στο Παρθένι.

Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στην προϊστορία του νησιού και εκτίθενται κεραμική της τελικής νεολιθικής / πρώιμης εποχής του Χαλκού, καθώς και λίθινα εργαλεία από την ανασκαφή στη θέση Κονταρίδα. Στην προθήκη 2 παρουσιάζονται ευρήματα από διάφορες προϊστορικές θέσεις του νησιού (Δρυμώνας, Άγιος Ισίδωρος κ.ά.) και δίνονται πληροφορίες με κατατοπιστικά σχέδια των μεθόδων εξόρυξης του οψιανού (επίκρουση και πίεση). Παράλληλα παρουσιάζεται με σχέδια ο τρόπος χρησιμοποίησης των εργαλείων από οψιανό.

Στη δεύτερη ενότητα γίνεται αναφορά στους ιστορικούς χρόνους και επισημαίνεται η πολιτική σχέση της Λέρου με τη Μίλητο. Εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα κεραμικής από τη γεωμετρική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο που προέρχονται από έρευνα στο Μπούρτζι. Σε ιδιαίτερη προθήκη με ψυχρό φωτισμό παρουσιάζονται τα πήλινα προσωπεία του Διονύσου, η γυναικεία προτομή και το ειδώλιο συμποσιαστή, που χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. και βρέθηκαν στην ίδια περιοχή.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στις οχυρώσεις με φωτογραφίες και πληροφορίες για τα οχυρά του νησιού που αποτελούν και τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους του. Έπειτα εκτίθενται ψηφίσματα του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. με πολύτιμα στοιχεία για την πολιτική ζωή της Λέρου και τη σχέση της με τη Μίλητο. Ακολουθεί η θεματική ενότητα για τις λατρείες και τα ιερά και εκτίθεται το ρωμαϊκό αγαλμάτιο Υγείας που βρέθηκε στη θέση Παληασκλούπη.

Η προθήκη 5 περιλαμβάνει ταφικά κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία χάλκινη αρχαϊκή πόρπη, ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, αλάβαστρα από υαλόμαζα και ομοίωμα μολύβδινης αξίνας (τέλη 5ου αι. π.Χ.), καθώς και μυροδοχεία τύπου bulbous. Η ενότητα κλείνει με ενεπίγραφες στήλες και επιγραφή που αναφέρεται στο ταφικό μνημείο-ηρώο μιας οικογένειας.

Στο μέσον της αίθουσας εκτίθενται οξυπύθμενοι αμφορείς Χίου, Κω, Κνίδου κ.ά., που βρέθηκαν στη θάλασσα και προέρχονται από παράδοση.

Ακολουθούν οι ενότητες που αναφέρονται στους παλαιοχριστιανικούς, βυζαντινούς και μεσαιωνικούς χρόνους[2].

Η τελευταία ενότητα αναφέρεται στα λεγόμενα «Μιλησιακά νησιά»[3]. Εκτίθενται δείγματα προϊστορικής κεραμικής και λίθινων εργαλείων από τη νησίδα Φαρμακούσσα. Παράλληλα δίνονται πληροφορίες για τις αρχαιότητες του

1. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 450-452.

2. Βλ. και παρακάτω, σ. 968.

3. B. Haussullier, Les îles milésiennes Léros - Lepsia - Patmos - Les Korsiae, *RevPhil* XXVI (1902), σ. 125-143. *ASAtene* XLI–XLII (1963-64), σ. 295 κ.ε.

νησιού και επισημαίνεται ότι σε αυτό παρέμεινε ο Ιούλιος Καίσαρ αιχμάλωτος των πειρατών, οι οποίοι τον συνέλαβαν *...περὶ τὴν Φαρμακούσσαν νῆσον...*.

Στον υπαίθριο χώρο του μουσείου εκτίθενται παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Μουσείο Αστυπάλαιας

Συμπληρώθηκε, τελειοποιήθηκε και ολοκληρώθηκε η έκθεση στο Διαχρονικό Μουσείο Αστυπάλαιας, με επεξηγηματικά κείμενα, σχέδια και φωτογραφίες, την εγκατάσταση ολιγόλεπτου ηχοράματος, καθώς και την τοποθέτηση κλιματιστικών σωμάτων. Συγκεκριμένα, διαμορφώθηκε ένα ταμπλό με αντιπροσωπευτικά όστρακα από όλες τις γνωστές προϊστορικές θέσεις του νησιού (με ευθύνη της Ε. Φαρμακίδου), στο οποίο εκτέθηκε άμεσα τμήμα κυκλαδικού βιολόσχημου ειδωλίου, που βρέθηκε το φετινό καλοκαίρι στη θέση του προϊστορικού οικισμού στο Βαθύ από τον καθηγητή και πρώην Έφορο Δωδεκάνησου Χ. Ντούμα. Στις δύο εσοχές επάνω από τις προθήκες των μυκηναϊκών ταφικών συνόλων, προσαρμόστηκαν από δύο ταμπλό με σχέδια και ανασκαφικές φωτογραφίες. Σε ένα άλλο ταμπλό παρουσιάζονται με φωτογραφίες τα δύο γνωστά έως σήμερα σπήλαια που υπάρχουν στο νησί, η Δρακοσπηλιά στη βορειοδυτική ακτή και η Σπηλιά του Νέγρου στο νότιο τμήμα του νησιού, ενώ στον ίδιο πίνακα εκτίθεται (καλυμμένο με μικρή ορθογώνια θήκη από πλεξιγκλάς) εγχάρακτη βάση αττικού ανοιχτού αγγείου με την επιγραφή: *ΝΙΚΑΣΑΡΕΤΑΣΝΥΜΦΑΙΣ*, που βρέθηκε στο δεύτερο σπήλαιο, εύρημα που πιστοποιεί λατρεία των νυμφών σε αυτό. Σε χαμηλή γυάλινη επιμήκη προθήκη εκτέθηκαν επίσης τρία από τα αγγεία με τους εγχυτρισμούς βρεφών (Πίν. 407), που προέρχονται από την ευρισκόμενη σε εξέλιξη ανασκαφή του οικοπέδου Φοίβος Ε.Π.Ε. (βλ. παρακάτω, σ. 962).

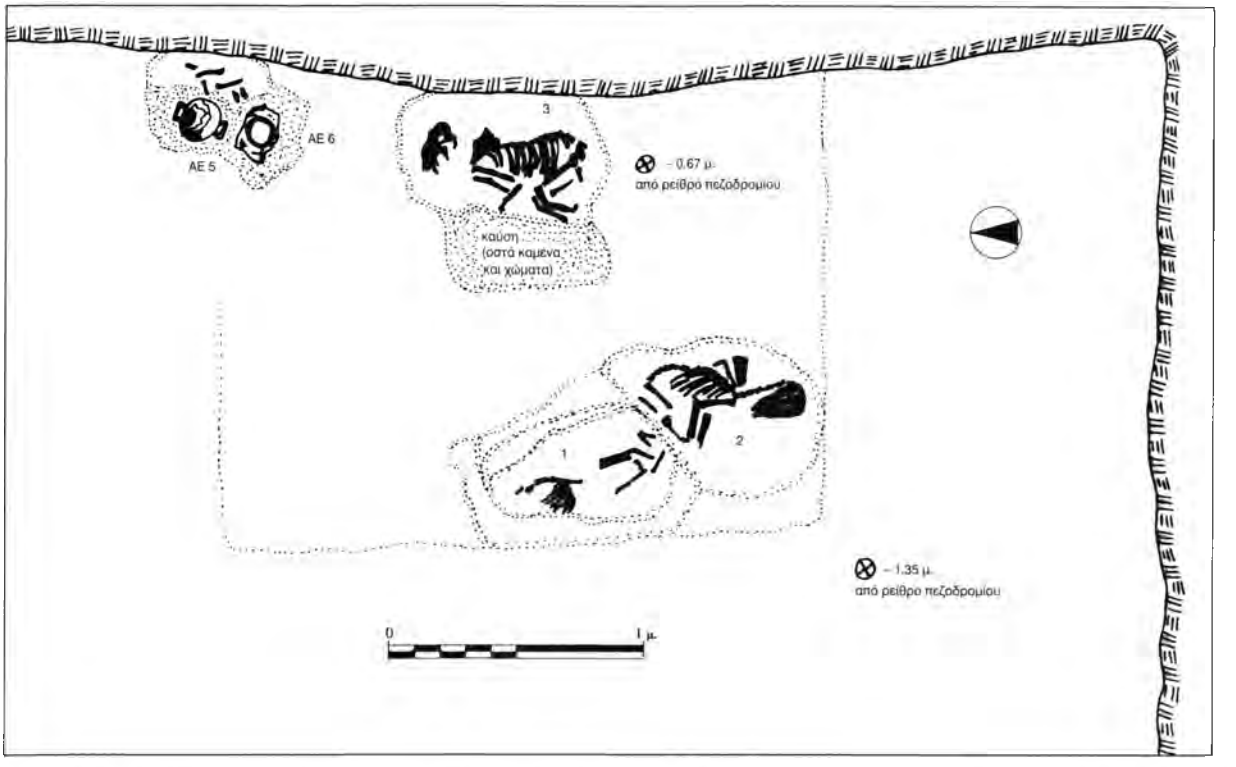
Σε συνδυασμό με την προετοιμασία της κήρυξης των αρχαιολογικών ζωνών του νησιού, καταρτίστηκε και εκτέθηκε νέος συμπληρωμένος χάρτης με όλες τις έως σήμερα γνωστές αρχαιολογικές θέσεις. Στον επιμήκη βόρειο τοίχο της αίθουσας, όπου έχουν συγκεντρωθεί σε ειδικά διαμορφωμένες βάσεις και μικρές κόγχες γλυπτά, επιγραφές, καθώς και ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη που σχετίζονται με θεότητες ή λατρείες, λήφθηκε ιδιαίτερη πρόνοια για το φωτισμό των εκθεμάτων (Πίν. 408 α). Ακολουθώντας τις αρχές της σύγχρονης μουσειολογίας, ότι το μουσείο πρέπει να διδάσκει με τρόπο ευχάριστο, κατασκευάστηκαν δύο βάσεις οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να περιστρέφουν τα γλυπτά που έχουν προσαρμοστεί πάνω σε αυτές, ώστε να βλέπει κανείς όλες τους τις λεπτομέρειες.

Το μεγάλο πρόβλημα στην οργάνωση αυτής της έκθεσης ήταν εξαρχής η ακαταλληλότητα της αίθουσας με τις υπάρχουσες εσοχές και η στενότητα του χώρου, ενός χώρου που αρχικά ξεκίνησε για να χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη και κατέληξε, ελλείψει άλλου, να διαμορφωθεί σε μουσείο, λαμβάνοντας υπόψη, όπως έχει ξαναειπωθεί, και τις ανάγκες του νησιού. Έτσι, ο υστερορωμαϊκός-παλαιοχριστιανικός λουτρώνας, ο λεγόμενος «του Ταλάρα», στον οικισμό της Ανάληψης, που διασώζει ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση ζωδιακού κύκλου, παρουσιάζεται φωτογραφικά, με τις απεικονίσεις κάποιων λεπτομερειών των ψηφιδωτών δαπέδων του κολλημένες σε φύλλα από πλεξιγκλάς τα οποία, συναρμολογημένα σε μορφή τετραδίου μπορεί να τα ξεφυλλίζει ο επισκέπτης. Από το πλούσιο υλικό της παλαιοχριστιανικής περιόδου με τις διάσπαρτες στο νησί βασιλικές εκτέθηκαν μόνον κάποια δείγματα, σε συνεργασία με το συνάδελφο Β. Καραμπάτσο (Πίν. 408 β): ένα θωράκιο με ανάγλυφη διακόσμηση παγονιών εκατέρωθεν σταυρού σε ομόκεντρο κύκλο και δύο κορινθιακά κιονόκρανα που προσαρμόστηκαν στις εσοχές της δυτικής στενής πλευράς της αίθουσας, ενώ κάποια άλλα μνημεία αναφέρονται μόνο με εποπτικό υλικό. Σε μία ακόμη από τις υπάρχουσες εσοχές της αίθουσας, τοποθετήθηκε «ένθετο» ένα αναλόγιο, στο πάνω μέρος του οποίου εκτίθενται εικόνες και κείμενα σχετικά με το μεσαιωνικό κάστρο, ενώ στο επίπεδο κάτω μέρος του, το οποίο επίσης περιστρέφεται, έχουν εκτεθεί κείμενα και φωτογραφίες σχετικά με τον κηρυγμένο οικισμό της Χώρας.

Στην προσπάθειά μας να παρουσιαστεί (έστω και κάτω από αυτές τις συνθήκες) ό,τι περισσότερο σχετικά με την ιστορία και την αρχαιολογία του νησιού, δημιουργήθηκε ένα αυτοσχέδιο ηχόραμα, με παλαιές και νέες φωτογραφικές λήψεις των μνημείων και των ευρημάτων. Η μικρή αυτή παραγωγή διάρκειας επτά λεπτών προβάλλεται μέσα στον ίδιο το χώρο του μουσείου σε οθόνη που ανοίγει αυτόματα, με τον προβολέα αναρτημένο από την οροφή. Προορίζεται κυρίως για τους μαθητές και τους κατοίκους του νησιού, ενώ μόλις δοθούν οι οικονομικές δυνατότητες, σχεδιάζεται και η δημιουργία άλλων μικρών ταινιών με διάφορα θέματα, όπως αρχαίες λατρείες, ταφικά έθιμα, τα δύο λατρευτικά σπήλαια του νησιού, η βραχονησίδα Σύρνα με επιφανειακά ευρήματα μινωικής και μυκηναϊκής εποχής, το βενετσιάνικο κάστρο των Querini κτλ., πιστεύοντας ότι τα μουσεία πρέπει συνεχώς να ανανεώνονται, ώστε να προκαλούν διαρκώς το ενδιαφέρον των επισκεπτών και να έχουν πάντα κάτι νέο να παρουσιάσουν.

Το Μουσείο εγκαινιάστηκε από τον υπουργό Πολιτισμού στις 27 Σεπτεμβρίου.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Σχέδ. 1. Ρόδος. Βόρειο τμήμα. Συμβολή ακτής Μιαούλη και οδού Κρήτης. Κάτοψη της περιοχής με τους σκελετούς κυνοειδών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Περιοχή αρχαίας πόλης

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ

Συμβολή ακτής Μιαούλη και οδού Κρήτης (οικόπεδο Μαραγκάκη - Κυριαζοπούλου)

Ο σκοπός της ανασκαφής στο παραπάνω μικρό οικόπεδο (Σχέδ. 1· Πίν. 409 α) στην ακτή Μιαούλη ήταν να διαπιστωθεί τυχόν επέκταση των ελεύθερων ενταφιασμών στην άμμο, που ήδη είχαν ερευνηθεί το φθινόπωρο του περασμένου χρόνου στο οικόπεδο Ταχλιαμπούρη, 15 μ. περίπου βορειότερα[4]. Η θεμελίωση, ωστόσο, παλαιάς προυπάρχουσας οικοδομής φαίνεται ότι είχε καταστρέψει τυχόν ταφικές αποθέσεις – αν υπήρχαν – στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου, εκτός από μικρή άθικτη περιοχή στη δυτική παρυφή του: στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν τρεις σκελετοί κυνοειδών (προφανώς σκύλων, που στο ημερολόγιο της ανασκαφής χαρακτηρίζονται ως σκελετοί κυνοειδών 1, 2 και 3), καθώς και κατάλοιπα καύσης (σπερεοποιημένη μαυριδερή άμμος και καμένα – ανθρώπινα; – οστά) σε περιορισμένη έκταση και εν μέρει κάτω από το σκελετό 3. Τα ζώα είχαν ενταφιαστεί στην άμμο και φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση, όπως τουλάχιστον δείχνουν οι περισσότερο καλοδιατηρημένοι σκελετοί 2 και 3. Ένας ανεστραμμένος σκύφος, καθώς και ο πυθμένας μιας κάλπης εντοπίστηκαν κατά χώραν γύρω στα 0,50 μ. βορειότερα από το σκελετό 3· γύρω τους υπήρχαν λιγοστά σκορπισμένα οστά, που μάλλον ανήκουν επίσης σε κυνοειδές, απομεινάρια μιας ακόμα πιθανής απόθεσης.

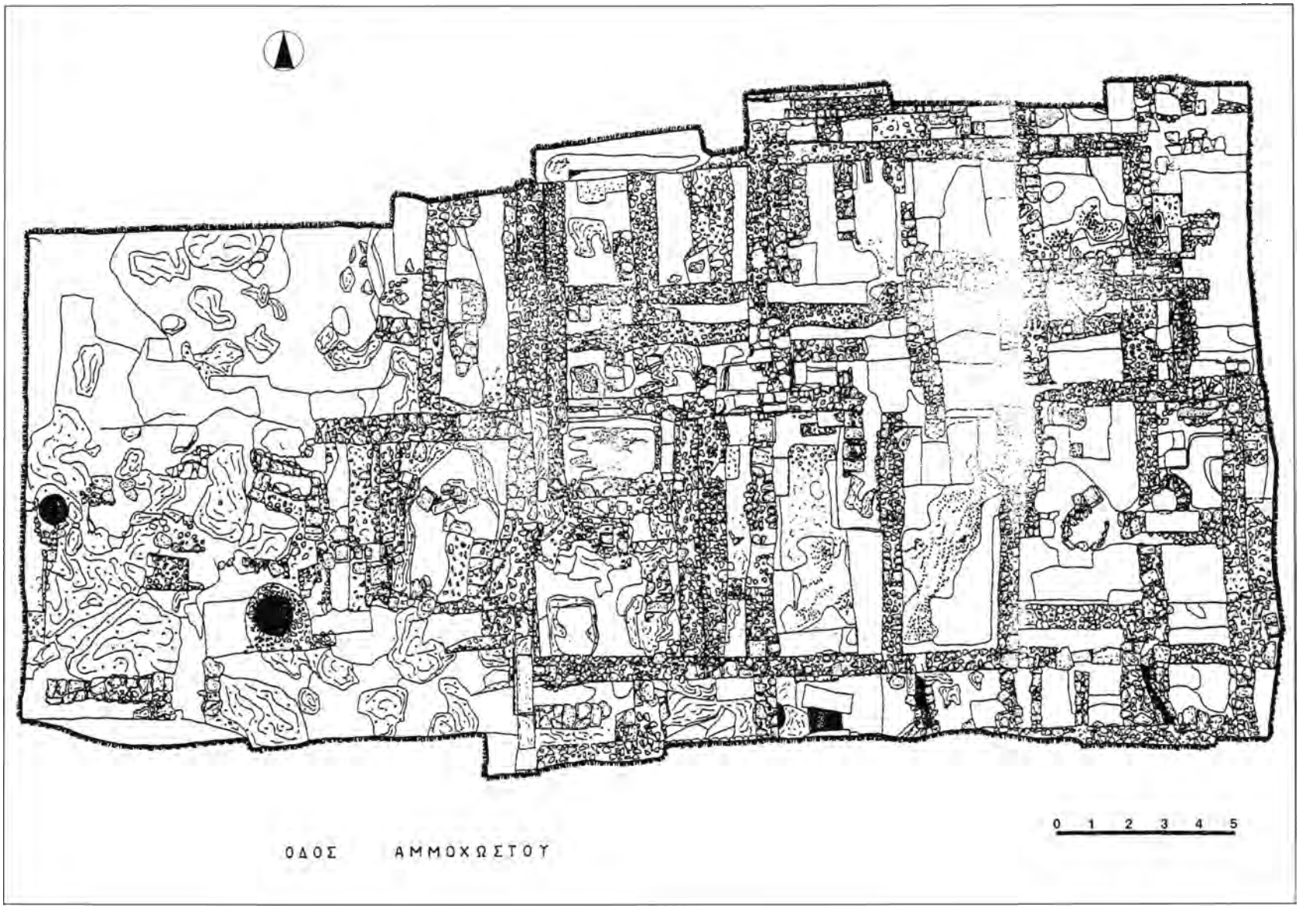
ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη (Ο.Τ. 38, οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου)

Κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 1998[5] ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Σχέδ. 2· Πίν. 409 β).

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1078 κ.ε.

5. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 674-675· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1079.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Βόρειο τμήμα. Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο χώρο του τετραγώνου Β5 αποκαλύφθηκε υπόγειος χώρος λαξευτός στο βράχο με επένδυση των τοιχωμάτων του από πωροπλίνθους και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων στους αρμούς (διαστ. 4,20×2,60 μ.). Στο ανατολικό τοίχωμα του υπογείου είχε λαξευθεί ορθογώνιο άνοιγμα, πλ. 0,50 μ., με κεραμίδες στο εσωτερικό. Η είσοδος του χώρου ήταν στα δυτικά, όπου σωζόταν μικρή σκάλα. Στρώση με κεραμίδες στο εσωτερικό του πιθανώς προερχόταν από την οροφή του. Σε βάθος 3,30 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια των τοιχωμάτων του εντοπίζεται ο φυσικός βράχος και νερό.

Δυτικά του υπογείου (τετράγωνο Β7-Γ7) τα οικοδομικά λείψανα ήταν ιδιαίτερα κατεστραμμένα από κατολισθήσεις βράχων. Στα κοιλώματα ανάμεσα στα βράχια βρέθηκαν αμφορείς, τμήματα αμφορέων και ενσφράγιστες λαβές περιόδου ΙΙΙ (3ος-2ος αι. π.Χ.). Πιθανώς οι κατολισθήσεις οφείλονταν σε σεισμό.

Στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου (τετράγωνο Α6-7) ερευνήθηκε εργαστηριακός χώρος αποτελούμενος από ημικυκλικό τοίχο και απιόσχημο λάκκο ανοιγμένο στο κοκκινόχωμα (διαστ. 1,40×2,90 μ.). Τα κτιστά του τοιχώματα είχαν ξηλωθεί. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν φυσερό, μάζες πηλού, στήριγμα μήτρας, ελαιοπυρήνες και σκωρίες χαλκού. Επίχωση μαύρων χωμάτων κάλυπτε το χώρο (υστεροελληνιστικής περιόδου).

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του οικοπέδου παραθέτουμε συνοπτική ανασκαφική έκθεση:

Το οικόπεδο Καραγεωργίου ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ28 - Ρ38 (Β.-Ν.) και Ρ2γ (Α.-Δ.). Η Ρ38 ανήκει στις πλατιές, διηνεκείς οδούς, πλ. 9,30 μ. Λόγω της έκτασής του το μήκος του οικοπέδου ταυτίζεται με το μήκος του οικοδομικού τετραγώνου (46 μ.). Η Ρ2γ ήταν ιδιωτικός δρόμος, που μάλλον δεν συνεχιζόταν δυτικότερα, γιατί δεν βρέθηκε στο χώρο της ανασκαφής. Οι αρχαίες οδοί Ρ28-38 περνούν από τον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου[6]. Στα γειτονικά οικόπεδα είχαν αποκαλυφθεί σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές οικοδομικά λείψανα από την κλασική έως τη βυζαντινή εποχή[7].

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τρεις συνεχόμενοι χώροι (Α, Α1, Γ), διαστ. 6×3 μ., με δάπεδο από σπαστό χοχλάκι και κονίαμα, πιθανώς δεξαμενές. Ο ανατολικότερος χώρος Γ καταστράφηκε από μεταγενέστερο πηγάδι, ο βόρειος τοίχος του αντικαταστάθηκε από πρόχειρο τοιχίο. Κατά μήκος των τοίχων των τριών χώρων είχαν ανοιχθεί πέντε μικρά ορθογώνια φρεάτια με κεραμίδες. Τρεις κτιστοί αγωγοί στη νότια πλευρά τους εξασφάλιζαν την απορροή των υδάτων. Πιθανώς οι χώροι είχαν εργαστηριακή χρήση.

Βόρεια αυτών ερευνήθηκε κτιστός αγωγός νερού με επένδυση κονιάματος, μήκ. 17 και πλ. 0,75 μ. Σε δεύτερη φάση κάθετα τοιχία στο εσωτερικό του σχημάτισαν μικρές λεκάνες. Μεταξύ του αγωγού και των χώρων Α, Α1, Γ αποκαλύφθηκαν τοίχοι από πωρόλιθους, που σχηματίζουν ακανόνιστους στενούς χώρους άγνωστης χρήσης. Επειδή σώζονται μόνον οι υποθεμελιώσεις των τοίχων με πολλές επισκευές και προσθήκες, δεν είναι σαφές αν οι χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Οι χώροι Α, Α1, Γ και ο αγωγός νερού χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική περίοδο.

Νοτιότερα των παραπάνω χώρων αποκαλύφθηκε υπόγειος υδρευτικός αγωγός με πήλινη επένδυση, που συνδεόταν με πηγάδι. Κυκλικό φρεάτιο επέτρεπε την κάθοδο και τον καθαρισμό του αγωγού. Σε μεταγενέστερη φάση καταργήθηκε, μπαζώθηκε με επίχωση πλούσια σε όστρακα αγγείων (3ος-2ος αι. π.Χ.) και σφραγίστηκε από δύο κάθετους τοίχους. Το πηγάδι επικοινωνεί με υδροφόρο ορίζοντα ακόμη και σήμερα. Στην επίχωσή του βρέθηκαν αποτμήματα αγαλματιδίων υστεροελληνιστικής περιόδου, ημίγυμνη Αφροδίτη, τραπεζοφόρο με κεφάλι ζώου και πίσω τμήμα σκύλου(;).

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ιδιαίτερα κατεστραμμένα. Στη νότια πλευρά ερευνήθηκε δεξαμενή με κονίαμα στους τοίχους και δάπεδο από λατύπη, σε ψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο των χώρων Α, Α1, Γ. Κάτω από το δάπεδο της δεξαμενής βρέθηκαν αποθέσεις οξυπύθμενων αμφορέων, περιόδου ΙΙΙ (3ος-2ος αι. π.Χ.). Βόρεια της δεξαμενής ερευνήθηκε υπόγειος χώρος λαξευμένος στο βράχο με επένδυση κτιστών τοιχωμάτων. Στους αρμούς των τοιχωμάτων του έχουν χρησιμοποιηθεί ενσφράγιστες λαβές και όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων. Σε βάθος 3,30 μ. από την άνω επιφάνεια του χώρου, βρέθηκε νερό. Πιθανώς ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός-ψυκτικός. Βόρεια του υπόγειου χώρου αποκαλύφθηκε εργαστήριο, αποτελούμενο από απιόσχημο λάκκο και ημικυκλική λίθινη κατασκευή-κλίβανο(;). Σώζεται μόνο το περίγραμμα του λάκκου, ανοιγμένο στο κοκκινόχωμα, προφανώς η ανωδομή συμπληρωνόταν με πλίθρες. Μαύρα χώματα με σκωρίες χαλκού και σιδήρου, μάζες πηλού και ελαιοπυρήνες κάλυψαν το χώρο μετά τη χρήση (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου οι τοίχοι είναι πολύ κατεστραμμένοι από κατολισθήσεις βράχων. Τα κοι-

6. Σε τομή που έγινε το 1999 στο δυτικό ακάλυπτο χώρο εντοπίστηκαν στρώσεις δρόμου, που επιβεβαιώνουν τη διέλευση της Ρ28.

7. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 626· 34 (1979): Χρονικά, σ. 413· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 957-959· 23 (1968): Χρονικά, σ. 438· 49 (1994): Χρονικά, σ. 760.

λώματα των βράχων καλύφθηκαν από οξυπύθμενους αμφορείς, ακέραιους ή θραύσματα. Πιθανώς η καταστροφή οφείλεται σε κάποιο σεισμό. Τα κτιριακά υπολείμματα του δυτικού τμήματος του οικοπέδου χρονολογούνται στη μετάβαση 3ου-2ου αι. π.Χ.

Στις τελευταίες φάσεις χρήσης του οικοπέδου ανήκουν δάπεδο από σπαστό χοχλάκι και ψηφίδες στη βόρεια πλευρά (1ος αι. μ.Χ.), κατεστραμμένο κατά την αρχική εκσκαφή, πηγάδι ρωμαϊκής περιόδου στη νοτιοδυτική πλευρά και παλαιοχριστιανική ταφή σε κεραμοσκεπή τάφο στη νότια πλευρά, πάνω από τη δεξαμενή του τετραγώνου Γ5.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Αλεξάνδρου Διάκου (οικόπεδο Ι. Νικολιδάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της πόλης της Ρόδου, στο Ο.Τ. 73, που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ3 (βόρεια), Ρ28 (ανατολικά), Ρ27 (δυτικά) και Ρ3β (νότια). Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας Ρόδου, δεν πρέπει να περνά όριο αρχαίας οδού από το παραπάνω ακίνητο. Στο κέντρο του οικοπέδου διενεργήθηκαν τρεις τομές (διαστ. 3×1,50 μ.), οι οποίες έδωσαν λείψανα τοίχων από πωροπλίνθους σε ένα δόμο, που εδράζονταν στο φυσικό ασπρόπηλο, και τμήμα πήλινου αγωγού. Τα λείψανα ανήκουν σύμφωνα με την κεραμική στη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων και στρώμα καταστροφής από πεσμένους λίθους και κεραμίδες (βάθ. 1,05-1,15 μ. από την επιφάνεια). Οι τοίχοι σώζονται σε δύο δόμους και είναι εν μέρει κατασκευασμένοι από αρχαίο οικοδομικό υλικό, όπως κομμάτια κιόνων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ως κατώφλια, επίκρανο μικρής παραστάδας από πορφυρίτη λίθο κ.ά. Πρόκειται πιθανότατα για υπολείμματα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών οικιών, οι οποίες κατέστρεψαν τελείως τις παλαιότερες αρχαίες οικίες, που πρέπει να υπήρχαν στην περιοχή.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Θάλειας και Πολυμνίας (οικόπεδο Φ. Σπανού)

Το οικόπεδο Φ. Σπανού βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης, στα Λαϊκά του Αγίου Ιωάννου (Σχέδ. 3· Πίν. 409 γ). Ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ27β-Ρ18[8].

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε τμήμα υστεροελληνιστικής οικίας. Ερευνήθηκε πλήρως ένα δωμάτιο, διαστ. 6,80×5,30 μ. Έφερε στέγη από κεραμίδες, δάπεδο με κονίαμα και η είσοδος ήταν στη βόρεια πλευρά, όπου σώζονταν τα λίθινα κατώφλια. Στα βόρειά του ανοιγόταν δεύτερος χώρος, με δάπεδο από πατημένο χώμα και κτιστό αγωγό. Νότια του δωματίου αποκαλύφθηκε παρόμοιος χώρος, με δάπεδο από κονίαμα, κτιστό πηγάδι με εσοχές-πατήματα στο εσωτερικό του και λιθόστρωτο δάπεδο γύρω από αυτό στη νοτιοδυτική πλευρά. Σε δεύτερη φάση το πηγάδι καταργήθηκε και κλείστηκε με πωρόλιθους. Στην ανατολική πλευρά ερευνήθηκε κτιστή δεξαμενή με κονίαμα στο εσωτερικό (διαστ. 2,50×0,50, βάθ. 0,70 μ.). Κτιστοί αγωγοί με καλυπτήριες πλάκες και κατεύθυνση προς Α. εκβάλλουν πιθανώς στον κεντρικό αγωγό της Ρ27β, η οποία θα περνούσε σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο.

Συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας (πρώην Γράμμου) και Βασ. Ηρακλείου (Ο.Τ. 112, οικόπεδο Γ. Πιπίνου)

Στο οικόπεδο Πιπίνου συνεχίστηκε η ανασκαφή το έτος 1998[9]. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικός τοίχος (τχ. 1, Β.-Ν.), από λαξευμένες πωροπλίνθους, με αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση στη θεμελίωσή του. Δυτικά του εντοπίζεται χώρος με λιθόστρωτο δάπεδο. Ανατολικά του τχ. 1 ανοίγονταν δωμάτια με ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα και πλακόστρωτο δάπεδο. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

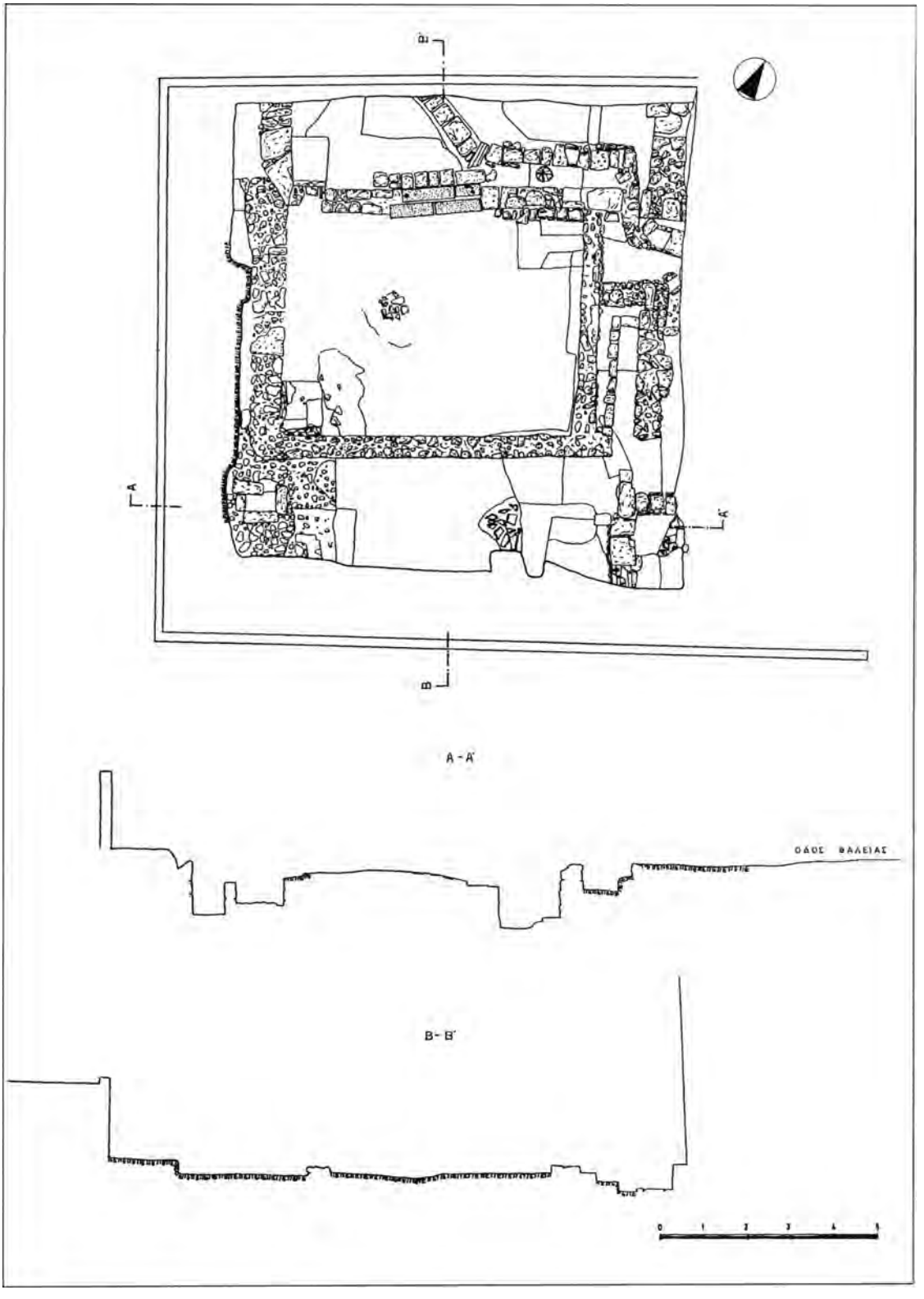
Οδός Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων (Ο.Τ. 108, οικόπεδο Γ.Ν. Μαλλιάκα και Δημοσίου, Κ.Μ. V-52[Α] και V-43)

Κατά το 1998 η έρευνα του παραπάνω οικοπέδου, χώρος όπου με βάση την εύρεση σειράς ενεπίγραφων αναθηματικών βάθρων έχει ταυτιστεί με το Ασκληπιείο της Ρόδου[10], επικεντρώθηκε στο κεντρικό του τμήμα, το οποίο διασχίζει

8. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 455 (οικόπεδο Γιαρενάκη - Φλόσσου - Μιχαήλου). *ΑΔ*, ό.π., σ. 452-453 (οικόπεδο Βαζάκα - Πινιγή - Δανά - Σωταύρου - Μόσχου - Ψιματάκη - Κουκιά).

9. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1082.

10. Ι.Χ. Παπαχρισποδούλου, Νέα στοιχεία για το Ασκληπιείο της πόλης της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 χρόνια, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 59-62, πίν. 16α-β. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1083.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Δυτικό τμήμα. Οδός Θάλειας και Πολυμνίας. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

από Α. προς Δ. μία συνεχής βαθμίδα, ύψ. 0,60 μ. περίπου, λαξευμένη στο φυσικό πωρόβραχο. Αμέσως βόρεια της βαθμίδας σχηματίζεται «δάπεδο» από το λαξευμένο με επιμέλεια οριζόντιο βράχο, ο οποίος, στο δυτικότερο ορατό τμήμα του, έχει υποστεί μεταγενέστερη λατόμευση.

Στα βορειότερα τετράγωνα, όπου η έρευνα βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, η ανασκαφή φθάνει σε μεγάλο βάθος. Η επίχωση είναι διάσπαρτη από άπεργα λαρτίου και μαρμάρου, ενώ κατά τόπους έχουν εμφανιστεί, χωρίς να έχουν αποκαλυφθεί πλήρως, πέντε τουλάχιστον αποτμήματα ορθογώνιων μελών από λάρτιο. Μάλιστα, σε απόσταση 4,50 μ. περίπου βόρεια της λαξευμένης βαθμίδας βράχου, στην ίδια περίπου στάθμη και παράλληλα με αυτήν, εντοπίστηκε νεότερος τοίχος, για την οικοδόμηση του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί μεγάλος αριθμός από spolia λαρτίου, στην πλειονότητά τους υπολείμματα κατεστραμμένων ορθογώνιων μελών. Τα παραπάνω υποδεικνύουν μεταγενέστερη χρήση του χώρου μετά την εκτεταμένη καταστροφή του ιερού.

Παράλληλα, η ανασκαφή επεκτάθηκε στο όμορο προς Α. οικόπεδο κρατικής ιδιοκτησίας (Κ.Μ. V-43) με τη μορφή δοκιμαστικών τομών. Έγιναν συνολικά εννέα τομές, από τις οποίες συνάγεται ότι το μεγάλο βάθος που παρατηρείται στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου Μαλλιάκα εκτείνεται ανατολικότερα μόνον ως το σημείο από όπου θα έπρεπε να διέρχεται το ανατολικό όριο της οδού Ρ39, χωρίς όμως να εντοπιστεί με βεβαιότητα κάποιο ίχνος του αρχαίου δρόμου. Στο υπόλοιπο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου του Δημοσίου το σταθερό έδαφος έχει εντοπιστεί αρκετά ψηλά και δεν παρατηρούνται αλλαγές επιπέδου.

Σε τομή που ανοίχθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 2,80 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν δύο πεσμένα βάθρα, τα οποία εδράζονται στο βράχο και φέρουν πολύστιχες αναθηματικές επιγραφές, η μία με αφιέρωση στον Ασκληπιό.

Σε μια δεύτερη τομή, νοτιοδυτικά της προηγούμενης, και σε βάθος 4,15 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε μέσα σε επίχωση λατύπης ένα τρίτο βάθρο με τη μονόστιχη επιγραφή: *ΠΑΥΣΙΜΑΧΟ*-------.

Τέλος, μικρής κλίμακας έρευνα ξεκίνησε κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου του Δημοσίου, όπου εντοπίστηκαν οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ39α. Στο χώρο αυτό βρέθηκε μικρή μολύβδινη προτομή Αθηνάς, εξάρτημα πιθανώς κάποιου μεταλλικού σκεύους.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Θεοτοκοπούλου (Κ.Μ. 274, οικόπεδο Ι. Ζαρίφη)

Το παραπάνω οικόπεδο ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ19, Ρ40, Ρ39 και Ρ29. Βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης, αμέσως βόρεια του ελληνιστικού τείχους και της περιφερειακής οδού Ρ40[11].

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα υστεροελληνιστικής οικίας και το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 39 (Σχέδ. 4· Πίν. 410 α). Ερευνήθηκε ένα δωμάτιο της οικίας με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες, διαστ. 5,50×4,30 μ., που συνεχίζεται νότια κάτω από το άσκαφο τμήμα του οικοπέδου. Στα δυτικά του εκτεινόταν δεύτερος χώρος με παρόμοιο δάπεδο. Δύο κτιστές τετράπλευρες κατασκευές, διαστ. 0,80×0,75×0,25 μ., στη δυτική πλευρά του χώρου ερμηνεύονται ως θεμελιώσεις πεσσών-είσοδος, προς την αυλή της οικίας. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα αλλά σκληρός ασπρόπηλος. Πιθανώς εκεί βρισκόταν ο υπαίθριος χώρος του σπιτιού. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων. Οι τοίχοι σώζονταν σε επίπεδο θεμελίωσης. Στο κεντρικό δωμάτιο κάτω από πλακόστρωτο δάπεδο αποκαλύφθηκε κτιστό πηγάδι, τοίχοι και αποθέτης οξυπύθμενων αμφορέων, πρώιμης ελληνιστικής περιόδου.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε το δυτικό όριο της Ρ 39, κτιστό από πωρόλιθους με επιμελημένη ανωδομή και επένδυση κονιάματος. Κάτω από σκληρές στρώσεις κοκκινοχώματος και οδοστρώματα αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος κτιστός αποχετευτικός αγωγός. Δεύτερος αγωγός με καλυπτήριες πλάκες στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, με κατεύθυνση προς Α., εκβάλλει στον κεντρικό αγωγό της Ρ 39.

Συμβολή των οδών Κ. Παλαιολόγου και Θ. Σοφούλη (αποδυτήρια Δήμου Ρόδου)

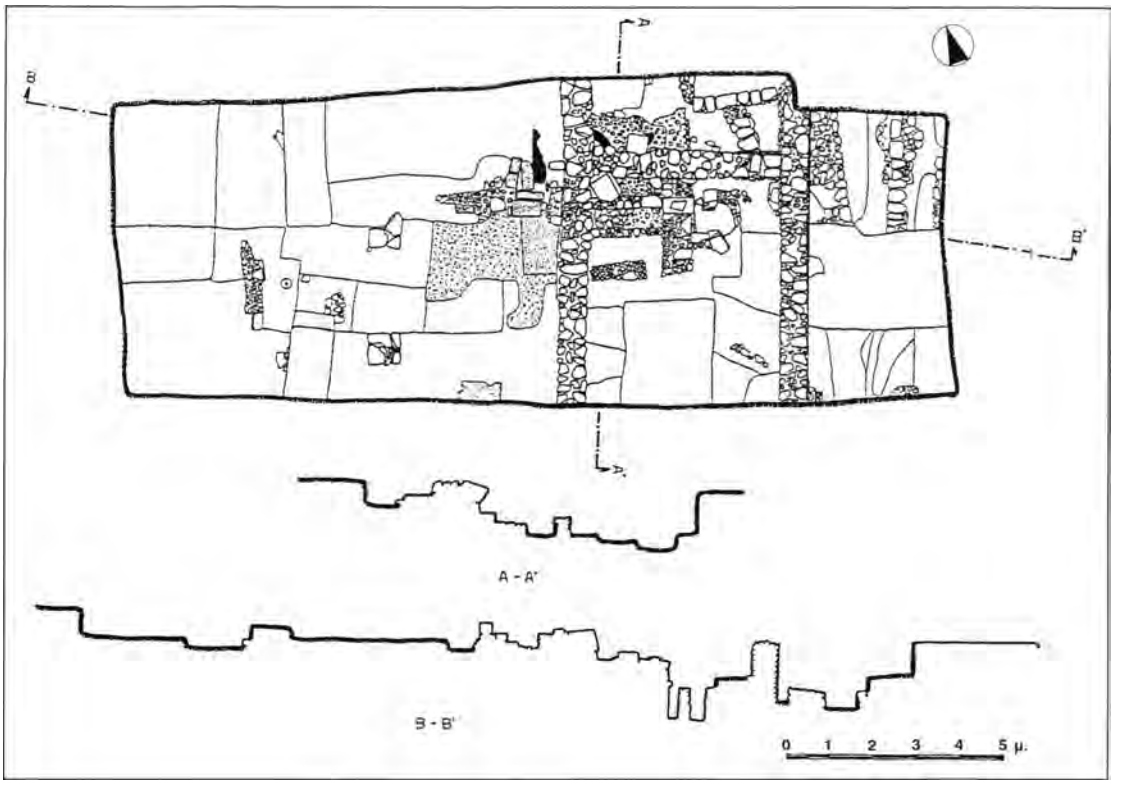
Ο χώρος των αποδυτηρίων του Δήμου Ρόδου βρίσκεται στο νότιο τμήμα της πόλης, στη συμβολή των παραπάνω οδών. Στο σημείο αυτό, σύμφωνα με το ρυμοτομικό της Ρόδου, σταματούσε η αρχαία πόλη και άρχιζε η ροδιακή νεκρόπολη[12].

Στόχος της έρευνας ήταν να διαπιστωθεί η πιθανή διέλευση του αρχαίου τείχους και της περιφερικής οδού Ρ 40, τα οποία είχαν εντοπιστεί νοτιότερα στο οικόπεδο Μυριαλλή[13]. Στη δυτική παρειά του οικοπέδου ήταν ήδη ορατές πωρόπλινθοι μεγάλου μεγέθους – στο επίπεδο του

11. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 472 (οικόπεδο Αϊβαλή)· 21 (1966): Χρονικά, σ. 447 (οικόπεδο Φιλίππου)· 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 446 (οικόπεδο Μυριαλλή).

12. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 400 (οικόπεδο Παπακαλοδούκα)· 42 (1987): Χρονικά, σ. 589 (οικόπεδο Παναγιωτά).

13. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 446.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Νότιο τμήμα. Οδός Θεοτοκοπούλου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής Α-Α΄, Β-Β΄.

δρόμου –, που θεωρήθηκαν αρχικά ότι ανήκουν στο τείχος. Η ανασκαφική έρευνα ωστόσο απέδειξε ότι το τείχος περνούσε νοτιότερα.

Στο χώρο έγιναν δύο τομές στη νότια και τη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Στη βόρεια τομή αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα υστεροελληνιστικής περιόδου. Στη νότια τομή εντοπίστηκε υπόγειος χώρος, λαξευτός στο βράχο, με θολωτή οροφή, που ερμηνεύτηκε ως υδρευτικός αγωγός. Είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., ύψος 2,20 μ. και ερευνήθηκε σε μήκος 4 μ. Η οροφή είχε καταρρεύσει. Βόρεια επικοινωνούσε με ορθογώνιο φρεάτιο μέσω κυκλικού ανοίγματος. Στα τοιχώματα του φρεατίου είχαν λαξευθεί εσοχές-πατήματα για τον καθαρισμό του. Μετά την κατάργησή του ακολούθησε λατόμευση του αγωγού, που διεύρυνε το πλάτος του και δημιούργησε ακανόνιστους χώρους. Κατόπιν γέμισε με επίχωση, μέσα στην οποία βρέθηκαν τμήματα αμφορέων και όστρακα μελαμβαφών αγγείων που χρονολογούν το τέλος της χρήσης του στη μετάβαση του 4ου-3ου αι. π.Χ. Σε μεταγενέστερη φάση σφραγίστηκε από τοίχους αμελούς κατασκευής.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Βενετοκλέων (Κ.Μ. V 1206[Β], οικόπεδο Β. Αρφαρά)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται βόρεια και ανατολικά της ανασκαφής του Καζούλειου Γυμνασίου[14], στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί σημαντικά ψηφιδωτά δάπεδα οικιών των ελληνιστικών χρόνων, νότια των έργων της ΔΕΥΑΡ που είχαν παραγματοποιηθεί[15] στην παραπάνω οδό και δυτικά του οικοπέδου Κακούλα[16], στο οποίο είχαν ανασκαφεί αποθέσεις του ροδιακού ελληνιστικού υαλουργείου (τέλη 3ου-πρώιμος 2ος αι. π.Χ.).

Μετά από τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, την επιφανειακή αποχωμάτωση (πάχ. 0,50 μ.) και την υλοποίηση επί εδάφους καννάβου έξι τετραγώνων, πλευράς 4 μ., αποκαλύφθηκε κατά μήκος του δυτικού ορίου του οικοπέδου το ανατολικό όριο της αρχαίας οδού Ρ32β (Β.-Ν.) σε μή-

14. *Έργον* 1976, σ. 166 κ.ε. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 360-361.

15. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 631.

16. *ΑΔ* 24 (1969): Μελέτες, σ. 143-151. *JGS* 25 (1983), σ. 37. G.D. Weinberg, Gold-Glass Manufacture in Hellenistic Rhodes, *Résumés du 12 Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du Verre*, Vienne 1991.

κος 24, πλάτος 0,60 μ. και σε ύψος ενός δόμου (0,80 μ.), ενώ ανατολικά αυτού εντοπίστηκαν οκτώ μικρές κτιστές κατασκευές, πιθανώς φρεάτια, που θεμελιώνονταν επάνω σε αμμώδεις επιχώσεις χαλαζιακής σύστασης ποικίλων αποχρώσεων (τεφρών, τεφροκάστανων, καστανών, καστανέρυθρων και ερυθρών), πολλές από τις οποίες έφεραν ίχνη καύσης (Πίν. 410 β).

Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι τα αρχαιολογικά στρώματα ήταν εν μέρει διαταραγμένα λόγω των νεότερων επεμβάσεων στο χώρο, όπως ενός ιταλικού καταφυγίου, από το οποίο σώζονταν ίχνη ξυλοδεσιών, και ενός νεότερου βόθρου, που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το νότιο όριο αρχαίας δεξαμενής, ενώ ένας μικρός κτιστός σιρός (ύψ. 1, μέγ. διάμ. 1 μ.) της εποχής της Τουρκοκρατίας σωζόταν στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου σε επαφή με το ανατολικό όριο της Ρ 32β.

Η προσεκτική ανασκαφική έρευνα των αμμωδών στρώσεων από βάθος 0,60 έως και 4 μ. αποκάλυψε την παρουσία δύο αρχαιολογικών στρωμάτων, ενός νεότερου ελληνιστικού (β΄ μισό 3ου-πρώιμος 1ος αι. π.Χ., βάθ. 0,60-1,20 μ.), πάνω στο οποίο θεμελιώνονται σε βάθος 0,60 μ. τα νεότερα οικοδομικά τμήματα τριών υπέργειων κτιστών μικρών δεξαμενών με παραλάκκια στις άκρες – από τις οποίες οι δύο ήταν σχεδόν κατεστραμμένες – και δύο ενδιάμεσων κτιστών φρεατίων απορροής των υδάτων. Παράλληλα αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μιας κτιστής ορθογώνιας κατασκευής (κατασκευή α΄, διαστ. 3,70×2 μ.), η οποία σώζεται στο βορειοανατολικό όριο της ανασκαφής με επάλληλες οικοδομικές μετασκευές στον 4ο, 3ο και 2ο αι. π.Χ.

Η ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων, βάθ. 1,20-4 μ., έφερε στο φως τα λείψανα τριών λαξευτών στο φυσικό βράχο ορθογώνιων δεξαμενών (δεξαμενές Ι, διαστ. 9,20×2,20×4 μ., ΙΙ, διαστ. 3,20×2,50×2 μ., ΙΙΙ, διαστ. 3,50×2,50×2 μ.) στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, οι οποίες συνεχίζονται και εκτός οικοδομικού χώρου βορειότερα με αποκολλημένες τις επενδύσεις τους από υδραυλικό κονίαμα. Στη δεξαμενή Ι σε βάθος 4 μ. και στη βορειοανατολική γωνία της, σωζόταν άνοιγμα υπόγειου λαξευτού στο βράχο αγωγού με καμπύλη φορά από Β.-ΒΔ. προς Ν.-ΝΑ. και καμαροσκέπαστη οροφή, μέγ. ορατού μήκ. 8, μέγ. πλ. 0,40 και ύψ. 1,50 μ., ο οποίος φαίνεται ότι συνεχίζεται κάτω από την παρακείμενη στα ανατολικά νεότερη οικοδομή. Η χρήση του, αν και αβέβαιη, πιθανώς συνδέεται με την απορροή υδάτων της δεξαμενής Ι, ύστερα από τον καθαρισμό είτε τον εμπλουτισμό των αποθέσεων χαλαζιακής άμμου, μία από τις οποίες, σχετικά χονδρόκοκκη αλλά λευκής χρώσης, περιείχε σίδηρο σε ποσοστό κατάλληλο για να χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη υαλοποιίας. Οι αποθέσεις άμμου, οι οποίες ίσως προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή, βρίσκονταν σε αφθονία δυτικά των δεξαμενών έως το ανατολικό όριο της Ρ32β[17], επάνω από το φυσικά διαβρωμένο από το νερό βράχο, αλλά και εντός των δεξαμενών, ανάμεικτες πολλές φορές με αποθέσεις ανθρακούχων ασβεστιτικών υλών και χρονολογήσιμης κεραμικής του τέλους του 4ου-πρώιμου 3ου αι. π.Χ. Η χρονολογική αυτή φάση πιθανώς συνδέεται με την εγκατάσταση του εργαστηριακού χώρου, που ταυτίζεται με υαλοποιείο λόγω των υαλωδών υλικών και των τηγμένων τεμαχίων υάλου[18] και σκωριών που βρέθηκαν εντός της δεξαμενής Ι, σε χώρο εκτός των τειχών της κλασικής πόλης της Ρόδου.

Η απόρριψη των γεμισμάτων εντός των δεξαμενών φαίνεται ότι συνδέεται με την εγκατάλειψη των χώρων αυτών και την αναδιάρθρωση του υαλοποιείου με την ανύψωση του επιπέδου λειτουργίας του με τις υπέργειες κατασκευές, τη φραγή των υπόγειων δεξαμενών και των αγωγών στα τέλη του 4ου-πρώιμο 3ο αι. π.Χ., λίγο μετά την πολιορκία του Δημητρίου, όταν επεκτάθηκε το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης της Ρόδου και θεμελιώθηκε η οδός Ρ 32β ανατολικά του εργαστηρίου[19].

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Πλατεία Βρούχου (υποσταθμός ΔΕΗ)

Στο σημείο όπου θα γινόταν η εγκατάσταση του νέου Υ/Σ της ΔΕΗ στην πλατεία Βρούχου, στη συμβολή των οδών Εκπαιδευτικών και Π.Π. Γερμανού, αναμενόταν η συνέχεια της αρχαίας οδού Ρ 20α[20]. Δεν εντοπίστηκαν ωστόσο οδοστρώματα ούτε στη δοκιμαστική τομή που προηγήθηκε της εκσκαφής ούτε σε τομές που ακολούθησαν γύρω από την εκσκαφή, παρόλο που βρέθηκαν θεμελιώσεις τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ. Η οδός Ρ 20α πρέπει μάλλον να διακόπτεται δυτικότερα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

---

17. Για την οδό, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 582 (οικόπεδο Ι. Ιωαννίδη)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 360-361 (Καζούλειο Γυμνάσιο Θηλέων) και ό.π. (υποσημ. 11) (έργα ΔΕΥΑΡ).

18. Αντίστοιχα υαλώματα και βώλοι γυαλιού έχουν βρεθεί σε υστερορωμαϊκά και πρώιμα ισλαμικά υαλοποιεία του Ισραήλ, βλ. Y. Gorin-Rosen, *Ancient Glass from the Holy Land,* San Francisco 1998, σ. 14-17. Ο ίδιος, *Hadera, Bet Eli'ezer, Excavations and Surveys in Israel* 13 (1993), σ. 42-43. *JGS* 41 (1999), σ. 105-116.

19. Η ανασκαφή αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης σε συνεργασία με το Εργαστήριο Χημείας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών και το ΙΓΜΕ.

20. Η οδός Ρ 20α έχει εντοπιστεί στις ανασκαφές των οικοπέδων Καΐκη - Λυριτζή - Στραγαλά (*ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 579), Πανάγου (*ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 515), Κούκουλα (*ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 428). Αμφίβολος θεωρείται ο εντοπισμός της στο οικόπεδο Διακογεωργίου - Ατσίδη, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 593.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ[21]

ΒΟΡΕΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Παπανικολάου

Στην παραπάνω οδό, μπροστά από το μουσουλμανικό νεκροταφείο, βρέθηκε μέσα στο σκάμμα η αναμενόμενη συνέχεια της βόρειας ελληνιστικής οχύρωσης. Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικότερα, μπροστά από το Εθνικό θέατρο, βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος με τα λείψανα του τείχους που είχε ανασκαφεί από τους Ιταλούς το 1932[22]. Στα ανατολικά βρίσκεται η οικοδομή Α. Νταργάκη, της οποίας η ανασκαφή αποκάλυψε σειρά μεγάλων πωροπλίνθων, οι οποίες όμως δεν πρέπει να ανήκουν στην οχύρωση[23].

Λόγω της σημασίας του ευρήματος για την τοπογραφία της περιοχής διευρύνθηκε το σκάμμα και έγινε ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 17 μ. (Σχέδ. 5). Έχει κατεύθυνση Α.-Δ., με απόκλιση 20° προς Β. και μέγιστο σωζόμενο ύψος τεσσάρων δόμων, 1,75 μ. (Πίν. 411 α). Οι τρεις κατώτεροι δόμοι ανήκουν στη θεμελίωση και εξέχουν κατά 0,30 μ. από τον ανώτερο δόμο στη νότια πλευρά του τείχους. Οι πλίνθοι στο σωζόμενο δόμο της ανωδομής, που έχει πλάτος 1,50 μ., είναι τοποθετημένες φορμηδόν, με κανονική τοιχοποιία στη νότια και πιο αμελή στη βόρεια όψη του τείχους.

Το τείχος στο μεγαλύτερο τμήμα του έχει θεμελιωθεί στην άμμο, ενώ το δυτικότερο τμήμα του εδράζεται στο βράχο, που είναι κατάλληλα λαξευμένος. Βόρεια του τείχους υπάρχουν πωρόπλινθοι που πιθανώς ανήκουν σε ημικυκλικό πύργο.

Νοτιότερα, κοντά στο Εθνικό θέατρο, αποκαλύφθηκε η κοίτη του ελληνιστικού τείχους και πήλινα ευρήματα, που πρέπει να προέρχονται από τον αποθέτη του ιερού της Δήμητρας[24].

Οδός Εθνάρχου Μακαρίου

Στην παραπάνω οδό, πίσω από το Δικαστικό Μέγαρο, αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα από το πλαίσιο ψηφιδωτού δαπέδου με διακόσμηση θαλάσσιου ίππου, που περιέβαλλε δεξαμενή, από την οποία αποκαλύφθηκε μικρό μόνον τμήμα (Πίν. 411 β-γ). Στην ίδια περιοχή, πριν από 70 περίπου χρόνια, κατά τη διάρκεια εκτέλεσης δημόσιων έργων από τους Ιταλούς, είχε βρεθεί ψηφιδωτό με όμοια παράσταση· προφανώς το νεοαποκαλυφθέν τμήμα αποτελεί μέρος του ίδιου δαπέδου[25]. Το εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό τόσο για την τοπογραφία της πόλης, όσο και για τον τύπο διακόσμησης του ψηφιδωτού. Το δάπεδο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα, όπου είχε διαμορφωθεί ο μικρός «πολεμικός» λιμένας, και πιθανώς ανήκε σε δημόσιο κτίριο[26].

Το πλαίσιο ορίζεται από λεπτή μαύρη ταινία. Στο εσωτερικό του έχουν χρησιμοποιηθεί ψηφίδες λευκού χρώματος για το βάθος, ενώ για τις μορφές των θαλάσσιων ίππων μαύρες. Αυτός ο τύπος ψηφιδωτού – «black-and-white-mosaic» – αναπτύχθηκε και διαδόθηκε στην Ιταλία (Πομπηία, Όστια κ.α.). Στον ελλαδικό χώρο[27] είναι γνωστά δύο μόνο δάπεδα, στην Ισθμία[28] και στα Χανιά[29], που ανήκουν σε λουτρικά συγκροτήματα και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. Στη Ρόδο αυτός ο τύπος συναντάται για πρώτη φορά. Με δεδομένο ότι το θέμα διακόσμησης του ψηφιδωτού συνηθίζεται σε δάπεδα λουτρών[30], είναι πιθανόν να ανήκει σε λουτρική εγκατάσταση, γεγονός που ενισχύεται άλλωστε από την ανεύρεση δεξαμενής τόσο στην έρευνα του 1998 όσο και στην ανασκαφή του 1927, αλλά και από την παρουσία υποκαύστων σε γειτονικές ανασκαφές[31]. Έπειτα από την αποκόλληση του ψηφιδωτού διαπιστώθηκε ότι κάτω από το δάπεδο, στην ευθεία της μαύρης ταινίας που διακοσμούσε το πλαίσιο, είχε τοποθετηθεί πήλινος υδρευτικός αγωγός.

Οδός Εθνάρχου Μακαρίου και Εθελοντών Δωδεκανησίων

Σε μικρή απόσταση από την παραπάνω θέση, στη διασταύρωση των οδών Εθνάρχου Μακαρίου και Εθελοντών

21. Τις ανασκαφές παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Ν. Χριστοδουλίδης, ο οποίος είχε προσληφθεί από την εργοληπτική εταιρεία που εκτελούσε τα έργα της ΔΕΥΑΡ.

22. L. Laurenzi, Memorie, *FERT* II, 1938, σ. 35-36, πίν. XXX, 1.

23. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 396-397.

24. Για το ιερό, βλ. Α. Γιαννικουρή, Το ιερό της Δήμητρος στην πόλη της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 63-72.

25. Μνεία για το ψηφιδωτό χωρίς όμως απεικόνισή του γίνεται από τον G. Jacopi το 1927, ο οποίος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια εργασιών στην ίδια θέση βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτού σε μαύρο και άσπρο με μορφές ψαριών και ένα θαλάσσιο ίππο, βλ. *BdA* VII-II (1927), σ. 514 και R.U. Inglieri, *Carta archeologica dell'isola di Rodi*, Firenze 1936, σ. 14. Φωτογραφία του δαπέδου αυτού εντοπίστηκε έπειτα από έρευνα στο ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας.

26. Λόγω παλαιότερων επεμβάσεων στην περιοχή (διέλευση δικτύων ΟΤΕ, ΔΕΗ, ΔΕΥΑΡ κ.ά.), το αποκαλυφθέν δάπεδο σωζόταν αποσπασματικά και δεν ήταν εφικτή η επέκταση της έρευνας. Τα δύο τμήματα του ψηφιδωτού αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας.

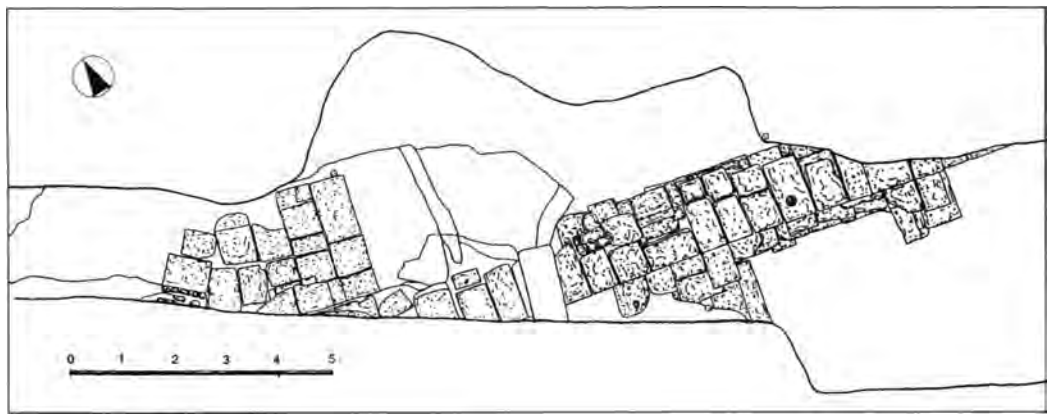
27. *BJb* 186 (1986), σ. 258-259, εικ. 6-7.

28. *Hesperia* 49 (1980), σ. 326 κ.ε., πίν. 97-100.

29. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 467-468, Πίν. 409 β.

30. Ό.π. (υποσημ. 28), σ. 330.

31. Πρόκειται για τα οικόπεδα: Τούρκαλη (οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων), βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 531, και Δ. Αγιακάτσικα (οδός Αμερικής 28-30), βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 363.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Παπανικολάου. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

Δωδεκανησίων, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη: σπόνδυλοι κιόνων και κορινθιακό κιονόκρανο από πωρόλιθο με επένδυση κονιάματος.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου

Στην παραπάνω οδό αποκαλύφθηκε τμήμα από τη θεμελίωση και ανωδομή ισχυρού τοίχου με ορθογώνιες πωροπλίνθους, που ανήκει στο νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ 1β και φαίνεται να προέρχεται από την κλασική περίοδο της πόλης. Το τμήμα που ερευνήθηκε αποτελεί την προς Α. συνέχεια του ορίου της αρχαίας οδού με κατεύθυνση Α.-Δ., που είχε βρεθεί σε μήκος 17,56 μ. το 1959 στην ανασκαφή του οικόπεδο Ε. Παπαϊωάννου[32]. Το πλάτος του τοίχου είναι 1,35 μ. Πιθανώς ανήκει σε δημόσιο κτίριο.

Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε, σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από τη στάθμη του τοίχου, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρική διακόσμηση.

Οδός Σ. Βενιζέλου

Στην περιοχή της πλατείας Ακαδημίας, στην παραπάνω οδό, αποκαλύφθηκε η διασταύρωση των αρχαίων οδών Ρ 29β και Ρ 2δ. Το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 29β αποκαλύφθηκε σε μήκος 31,20 μ. βόρεια της συμβολής της με τη Ρ 2δ και ήταν χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, σε ύψος δύο έως τριών δόμων. Νότια της διασταύρωσης των παραπάνω οδών το όριο της Ρ 29β συνεχιζόταν σε μήκος 3,60 μ.[33]. Αποκαλύφθηκαν εννέα συνολικά οδοστρώματα, στο τμήμα της διασταύρωσης των δύο οδών και σε βάθος 0,85-2,88 μ. Ανάμεσα στα χαμηλότερα οδοστρώματα, σε βάθος 2-2,70 μ., είχε τοποθετηθεί κατά μήκος του άξονα της οδού σειρά πήλινων ροδιακών αμφορέων[34]. Αποκαλύφθηκαν συνολικά πέντε αμφορείς, ελλιπείς κατά το λαιμό και τις λαβές τους, σε όρθια θέση.

Οδός 28ης Οκτωβρίου

Στην παραπάνω οδό, στην πλατεία Ακαδημίας, αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων, με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλων μεταξύ τους αλλά με διαφορετική τοιχοδομία και θεμελίωση. Η δυτική πλευρά του ενός τοίχου ήταν επιχρισμένη με κονίαμα, ενώ πλησίον του βρέθηκαν κρούστες από μάρμαρο και πορφυρίτη. Μεταξύ των τοίχων υπήρχε στρώμα πήλινων κεραμίδων και λίθινο κατώφλι. Ο δυτικότερος τοίχος πιθανώς ταυτίζεται με το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 29α.

Οδός Γρηγορίου Λαμπράκη

Στη νότια πλευρά της παραπάνω οδού και πλησίον της διασταύρωσής της με την οδό Σ. Βενιζέλου, εντοπίστηκαν σε έκταση 3,50 μ. λείψανα δαπέδου από λατύπη μαρμάρου, βότσαλα κομμένα εγκάρσια και ψηφίδες.

---

32. *ΠΑΕ* 1959, σ. 190 κ.ε.

33. Κατά τη διάρκεια έρευνας στο οικόπεδο Χιώτη το 1961-1962 είχε εντοπιστεί η διασταύρωση των οδών Ρ 2α και Ρ 29β, βλ. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301-302 και *Έργον* 1961, σ. 218-220.

34. Τοποθέτηση όρθιων αμφορέων σε σειρά κατά μήκος του άξονα αρχαίων οδών έχει εντοπισπεί στις ανασκαφές: οικόπεδο Πατούνα (*ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 950-951), οικόπεδο αφών Χαστά (*ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 429-430) και οικόπεδο της καθολικής εκκλησίας Santa Maria (*ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 366).

ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ - ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ

Οδός Π. Μελά

Στο βόρειο άκρο της παραπάνω οδού (μπροστά από την οικία Φράγκου), βρέθηκαν σε βάθος 1-1,50 μ. δύο μαρμάρινα γλυπτά: κεφαλή γυναικείου μαρμάρινου αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους με περίτεχνη κόμμωση (Γ 2448) και κεφαλή ερμαϊκής στήλης (Γ 2449) (Πίν. 412 α-β). Δέκα εκατοστά χαμηλότερα βρέθηκε η φυσική επιφάνεια του βράχου. Το εύρημα συνδέεται με το αξιόλογο σύνολο γλυπτών που είχαν βρεθεί στο απέναντι οικόπεδο Π. Κωσταρίδη το 1964, όπου είχε αποκαλυφθεί συγκρότημα υδρευτικών στοών λαξευμένων στο βράχο[35].

Στην ίδια οδό, στον αριθ. 10 (μπροστά από την οικία Δ. Παπαθανάση), αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού ψηφιδωτού δαπέδου, σε έκταση 3×1,20 μ., με γεωμετρική διακόσμηση από μεγάλες ψηφίδες λευκού, κίτρινου, σκούρου ιώδους και μαύρου χρώματος. Διακρίνονται τετράφυλλα, ρόμβοι εγγεγραμμένοι σε ορθογώνια διάχωρα με ρόδακες στο εσωτερικό τους. Επάνω στο ψηφιδωτό βρέθηκε «θησαυρός» 16 ρωμαϊκών χάλκινων νομισμάτων. Σε βαθύτερο επίπεδο βρέθηκε ελληνιστικό ψηφιδωτό με λεπτές ψηφίδες.

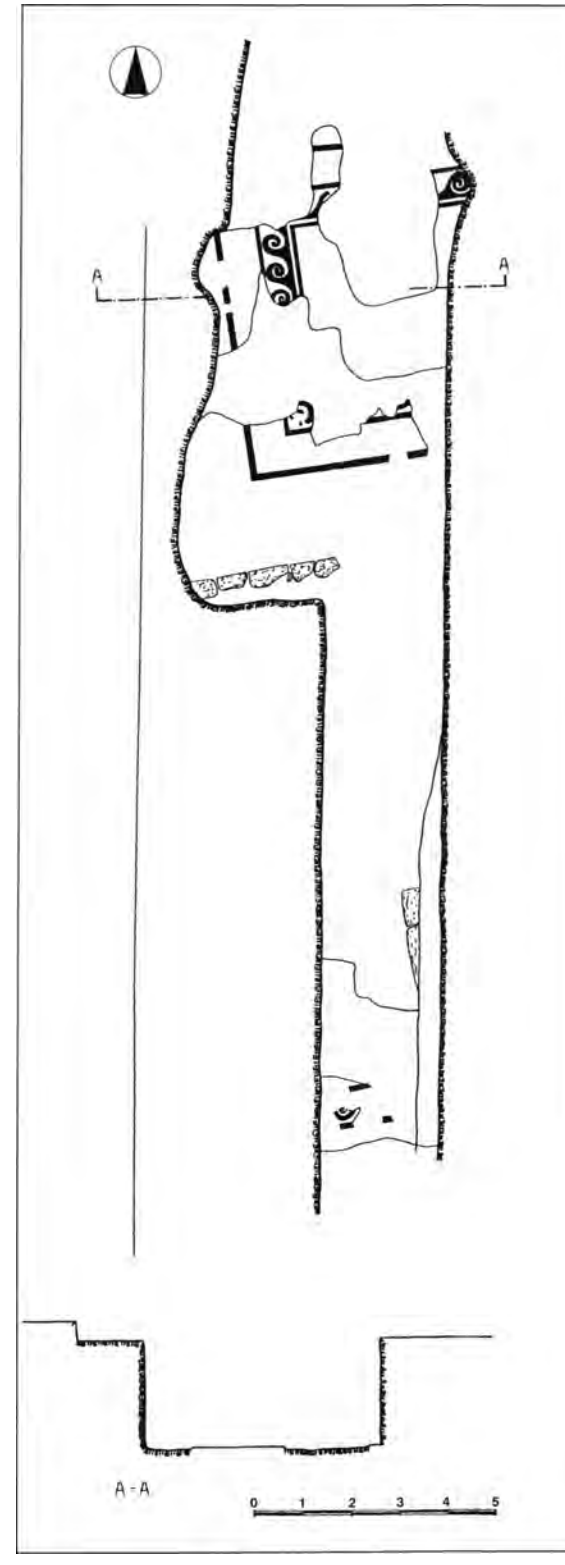
Στο νότιο άκρο της ίδιας οδού και δυτικά του αρχαίου ιερού της οδού Διαγοριδών[36], αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,75 μ. τμήμα από τη θεμελίωση τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., καθώς και μαρμάρινη πλίνθος από την ανωδομή του.

Οδός Κέννεντυ 38α

Στην παραπάνω οδό[37], κατά τις εργασίες διάνοιξης του σκάμματος, βρέθηκε άνω κορμός γυναικείου ενδεδυμένου αγάλματος από μάρμαρο, που σώζεται μέχρι τη βάση του λαιμού (Γ 2440).

Σε άλλα σημεία του σκάμματος εντοπίστηκαν τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου αρκετά κατεστραμμένου, καθώς και τμήματα ακόμη δύο ψηφιδωτών δαπέδων με όμοιο διακοσμητικό πλαίσιο, συνεχή σπειρομαίανδρο εντός λεπτών ταινιών (Σχέδ. 6).

Τέλος, τυχαίο εύρημα από το νοτιότερο άκρο της οδού, ανατολικά της οικοδομής Ε. Ιωάννου, κατά την ανασκαφή της οποίας είχε αποκαλυφθεί το 1984 χυτευτικός λάκκος[38], ήταν το ενεπίγραφο μέλος από μάρμαρο Ε 4908, που ανα-

Σχέδ. 6. Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Κέννεντυ 38α. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

35. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 466-467.

36. Χ. Κάντζια, Ένα ασύνηθιστο πολεμικό ανάθημα στο ιερό της οδού Διαγοριδών στη Ρόδο, *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 75-82.

37. Ανατολικά της ανασκαφής του οικοπέδου Βουδούρη - Γιαννακόπουλου, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 418-419.

38. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 311-314.

φέρεται στην κλήρωση φορέων ανά μήνα για κάποια δημόσια τελετή.

Οδός Πίνδου

Στην παραπάνω οδό, κατά τη διάρκεια των εργασιών, βρέθηκε κορμός αγαλματίου ενδεδυμένης γυναικείας μορφής από μάρμαρο.

Οδός Ενόπλων Δυνάμεων

Στην παραπάνω οδό και δυτικά του οικοπέδου Ι. Γερονικόλα, το οποίο ανασκάφηκε το 1981 και αποτελεί τμήμα του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου (insula) που ορίζεται από τις οδούς Ρ 26, Ρ 10 και Ρ 13[39], αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη ορύγματος τμήμα υστεροελληνιστικού ψηφιδωτού δαπέδου. Διασώζεται πλαίσιο με διακόσμηση σπείρας (Πίν. 412 γ). Το ψηφιδωτό ανήκει σε κτίριο που οικοδομήθηκε δυτικά της αρχαίας οδού Ρ 26, της οποίας ο άξονας συμπίπτει με τη σημερινή οδό Ενόπλων Δυνάμεων. Το ανατολικό όριο της οδού, καθώς και τμήμα του υδρευτικού της συστήματος από κτιστούς και πήλινους υδραγωγούς σωλήνες αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Γερονικόλα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφορά του επιπέδου θεμελίωσης μεταξύ του αποκαλυφθέντος δαπέδου δυτικά της Ρ 26, της οδού και του οικοδομικού τετραγώνου στα ανατολικά της. Το ίδιο είχε παρατηρηθεί και κατά την ανασκαφή της insula, όπου η στάθμη των οδοστρωμάτων της οδού βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο από τα δάπεδα του συγκροτήματος.

Στο ίδιο σκάμμα, λίγο νοτιότερα (6,50 μ. περίπου), εντοπίστηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, που φαίνεται ότι ανήκει στην παλαιοχριστιανική περίοδο και πιθανώς σχετίζεται με το συγκρότημα που έχει αποκαλυφθεί δυτικά της οδού Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδο Γερονικόλα)[40]. Το σκάμμα μετατοπίστηκε δυτικότερα για τη διάσωση του ψηφιδωτού και αποκαλύφθηκε κισσοστεφής κεφαλή «μιτροφόρου» Διονύσου από μάρμαρο (Γ 2447).

Συμβολή των οδών Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων

Στη συμβολή των παραπάνω οδών, νότια της ανασκαφής του οικοπέδου Δ. Διακίδη - Γ. Μηνέττου - Ι. Γερονικόλα κτλ. με τα λείψανα αρχαίας insula[41], αποκαλύφθηκε το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ 13. Τμήμα του βόρειου ορίου της ίδιας οδού που ορίζει από Ν. την insula, έχει εντοπιστεί στο νότιο άκρο του οικοπέδου Δ. Διακίδη. Δύο πήλινοι υδρευτικοί αγωγοί βρέθηκαν βόρεια του ορίου με κατεύθυνση Α.-Δ. Στην επίχωση του σκάμματος υπήρχαν λίθινα μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Συμβολή των οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων

Στο ύψος της συμβολής των παραπάνω οδών εντοπίστηκαν λείψανα του υδρευτικού συστήματος κατά μήκος της αρχαίας οδού Ρ 15 στην περιοχή της ακρόπολης, η οποία συμπίπτει με τη σημερινή οδό Διαγοριδών. Η διέλευση κτιστού αγωγού από την ίδια αρχαία οδό είναι γνωστή από την έρευνα του Ι. Κοντή το 1952[42]. Με τον εντοπισμό των αρχαιοτήτων το αρχικό σκάμμα διευρύνθηκε κατά πολύ για την επέκταση της έρευνας, η οποία και αποκάλυψε το αξιόλογο υδρευτικό σύστημα της οδού σε μεγάλο μήκος, σε δύο τομείς, από τους οποίους σημαντικότερος ήταν ο δυτικός.

Στο δυτικό τομέα αποκαλύφθηκαν τμήματα πολλών αγωγών διαφορετικής κατασκευής, θεμελίωσης και εποχής. Όλοι ακολουθούν την πορεία της οδού Ρ 15 και έχουν κατεύθυνση Α.-Δ. Ένας κτιστός αγωγός με κάλυψη, πλ. 0,40 και ύψ. 1,10 μ., είχε διαφορετική πορεία Β.-Ν. και ακολουθούσε την κατεύθυνση της αρχαίας οδού Ρ 26 (σημερινή Ενόπλων Δυνάμεων), κάθετης στην αρχαία οδό Ρ 15. Ο αγωγός αυτός ήταν κτιστός, με κομμάτια κεραμίδων στους αρμούς και πιθανώς ανήκε στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Από τους αγωγούς της Ρ 15 μνημειακή μορφή είχε ο αγωγός που αποκαλύφθηκε κοντά στο νότιο ρείθρο της σημερινής οδού, σε μήκος 11 μ. Είχε πλάτος 0,60 μ. και τα τοιχώματά του ήταν χτισμένα με ορθογώνιες πωροπλίνθους που διασώζονταν σε μέγιστο ύψος 1,75 μ. Από την κάλυψή του διατηρήθηκε μία μόνο καλυπτήρια πωρόπλακα. Ο πυθμένας του είχε κατάλληλα διαμορφωθεί στο φυσικό ασπρόπηλο για την ασφαλή τοποθέτηση μεγάλου πήλινου υδραγωγού σωλήνα, ο οποίος, στέρεα σφηνωμένος, σωζόταν σε όλο το μήκος του κτιστού αγωγού. Στην επιφάνειά του υπήρχαν οπές καθαρισμού, ενώ παρατηρήθηκαν επιδιορθώσεις των φθαρμένων τμημάτων του με τμήματα κεραμίδων. Δίπλα στο μεγάλο πήλινο αγωγό και σε επαφή με το νότιο κτιστό τοίχωμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ. δεύτερος πήλινος αγωγός μικρότερης διαμέτρου (Πίν. 412 δ).

39. Για την ανασκαφή του οικοδομικού τετραγώνου, βλ. A. Dreliossi-Herakleidou, Späthellenistische Palastartige Gebäude in der nähe der Akropolis von Rhodos, στο: W. Höpfner- G. Brands (επιμ.), *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige, Internationales Symposion*, Berlin 1992, σ. 182-192.

40. Βλ. οικόπεδο Ε. Γερονικόλα-Δουλγάρογλου, *ΠΑΕ* 1960, σ. 281-282.

41. Ό.π. (υποσημ. 39).

42. *ΠΑΕ* 1952, σ. 572, εικ. 16.

Σε απόσταση 3 μ. περίπου βόρεια του μεγάλου αυτού κτιστού αγωγού εντοπίστηκε άλλος, κτιστός επίσης αγωγός, παράλληλος με αυτόν, θεμελιωμένος αρκετά ψηλότερα. Τα τοιχώματά του καλύπτονταν με μεγάλες πωροπλίνθους. Αποκαλύφθηκε σε μήκος έως 18,20 μ.

Ελάχιστα βαθύτερα από το σημερινό οδόστρωμα της οδού, εντοπίστηκαν δύο μεταγενέστεροι πήλινοι υδραγωγοί σωλήνες, πιθανώς ρωμαϊκής περιόδου.

Στο δυτικότερο τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν ριγμένες μεγάλες πωρόπλινθοι. Πλησίον αυτών αποκαλύφθηκε ενεπίγραφο κυλινδρικό βάθρο χάλκινου αγάλματος με την υπογραφή του γλύπτη Πλουτάρχου Ηλιοδώρου από την Απάμεια (Ε 4923), ο οποίος εργάστηκε στη Ρόδο κατά τον 1ο αι. π.Χ.[43].

Οδός Δημοκρατίας

Δυτικά της παραπάνω οδού και στον αύλειο χώρο του κτιρίου του Πανεπιστημίου Αιγαίου (πρώην Σχολή Χωροφυλακής), βρέθηκαν τρεις σπόνδυλοι δωρικών κιόνων από πωρόλιθο με επένδυση κονιάματος. Η μεγάλη διάμετρος των σπονδύλων, 1 μ. περίπου, υποδηλώνει την πιθανή προέλευσή τους από δημόσιο κτίριο. Σημειώνεται ότι στην ίδια περιοχή, που βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση της αρχαίας πόλης, αμέσως βόρεια του πρόσφατα ταυτισθέντος Ασκληπιείου, βρέθηκαν το 1926 σημαντικές επιγραφές με ονόματα στρατηγών και πρυτάνεων και κατάλογος ονομάτων με εισφορές[44].

Συμβολή των οδών Δημοκρατίας και Κομνηνών

Πλησίον της συμβολής των παραπάνω οδών και ανατολικά του γηπέδου καλαθοσφαίρισης του συλλόγου «Δωριεύς», βρέθηκε στις 29-9-1998 ο άνω κορμός αγαλματιδίου Αφροδίτης του τύπου Arles, ενώ την επόμενη ημέρα ο υπόλοιπος κάτω κορμός. Τα δύο τμήματα προσαρμόζονται τέλεια (Γ 2489). Στο σκάμμα παρατηρήθηκε λαξευμένος βράχος.

Οδός Αγίου Ιωάννου

Στο ύψος της εισόδου του Πανεπιστημίου Αιγαίου και σε βάθος 1,85 μ. κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα, εντοπίστηκε αγωγός, ύψ. 1,65 και πλ. 0,50 μ., λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Ο αγωγός ακολουθεί τον άξονα Β.-Ν. και πιθανώς ανήκει στην αρχαία οδό Ρ 29α. Έχει ορθογώνια διατομή και στο εσωτερικό του έχει επιχριστεί με υδραυλικό κονίαμα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Μιχαήλ Πετρίδη (οικόπεδο Σ. Μανούσου)

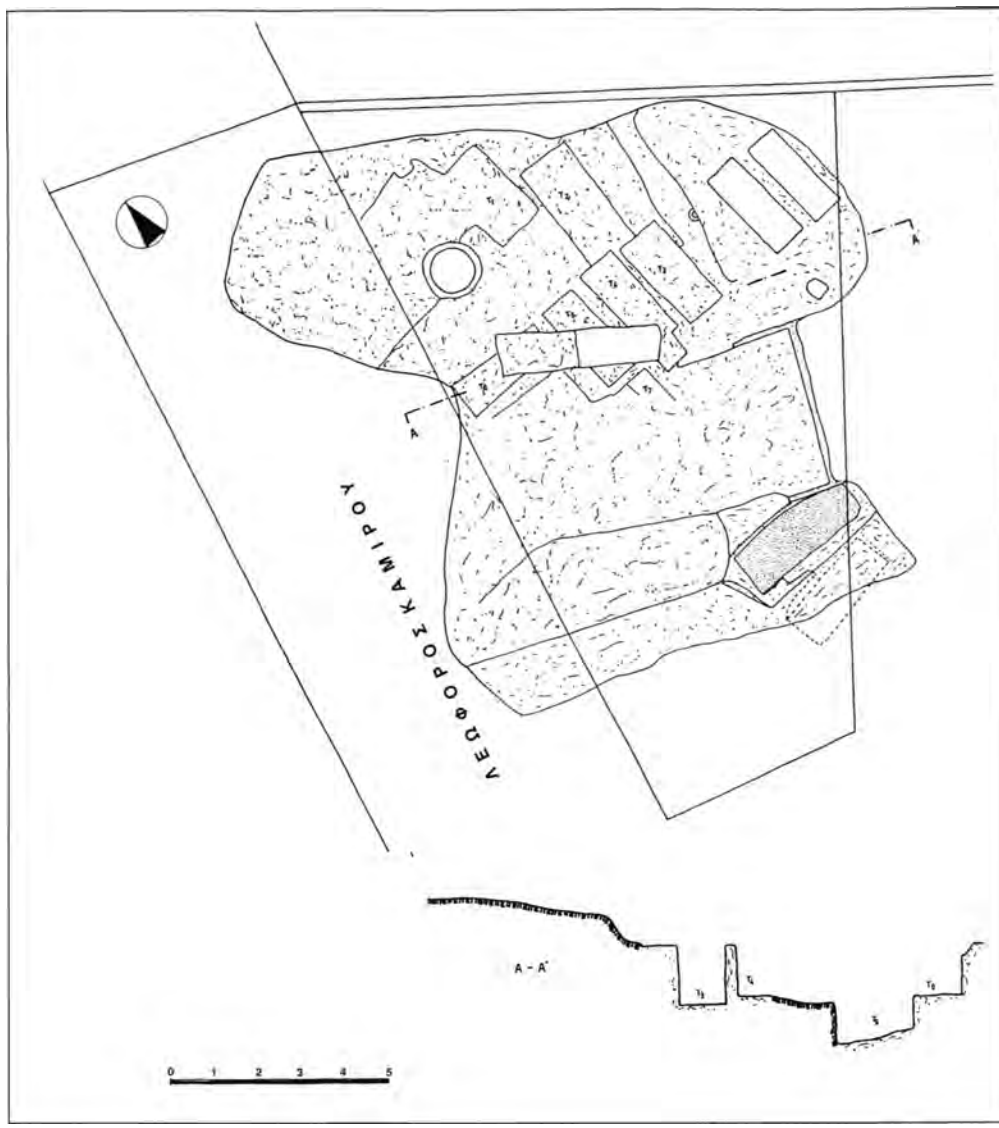
Το οικοπέδο βρίσκεται στην περιοχή της δυτικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης της Ρόδου. Παλαιότερα στο χώρο του οικοπέδου λειτουργούσε μάντρα οικοδομικών υλικών, οι εγκαταστάσεις της οποίας κατέστρεψαν πολλούς αρχαίους τάφους. Σώθηκαν μόνον εννέα τάφοι της υστεροελληνιστικής περιόδου, λαξευμένοι στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής (Σχέδ. 7). Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου είναι ορθογώνιοι λακκοειδείς, με προσανατολισμό Β.-Ν., με εξαίρεση τον τάφο 6, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το μήκος των τάφων κυμαίνεται από 2 έως 2,60 και το πλάτος τους από 0,80 έως 1,30 μ. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λαξευτός θαλαμοειδής τάφος, συλημένος, μήκ. 2,64 και πλ. 1,15 μ. Η πρόσοψή του, αν και κατεστραμμένη, πρέπει να ήταν επιμελώς λαξευμένη και επενδεδυμένη με λευκό ή χρωματιστό ασβεστοκονίαμα. Η είσοδός του, μάλλον ορθογώνια, πρέπει να φρασσόταν με μεγάλη πλάκα. Στο εσωτερικό του τάφου, εκτός από τα λιγοστά όστρακα, βρέθηκαν και δύο αποσπασματικές μικρές όλπες του 3ου αι. π.Χ.

Από τους υπόλοιπους τάφους, οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι και άδειοι. Ο τάφος 3, που βρέθηκε επίσης διαταραγμένος, περιείχε δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους και ένα ατρακτόσχημο μυροδοχείο της υστεροελληνιστικής περιόδου (τέλη 2ου-1ος αι. π.Χ.). Ο τάφος 6, κατεστραμμένος κατά το ήμισυ, περιείχε δύο αγγεία, έναν οξυπύθμενο αμφορίσκο και ένα μυροδοχείο. Ωστόσο, ο τάφος 7 δεν είχε διαταραχθεί. Αποκαλ. διαστ.: μήκ. 2,45, πλ. 0,86 και εσωτ. ύψ. 0,80 μ. έως τον πυθμένα. Πάνω στο δάπεδο του τάφου 7 αποκαλύφθηκαν τα οστά των κάτω άκρων ενός σκελετού και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του συγκεντρωμένα όλα τα κτερίσματα. Πρόκειται για τέσσερα πινάκια, εννέα κωνικές μικρές φιάλες και ένα μελαμβαφές ατρακτόσχημο μυροδοχείο. Ο τάφος 8, διαστ. 2,35×0,80 μ., δίπλα στην ανατολική πλευρά του τάφου 7, περιείχε τα αποσαρθρωμένα οστά ενός σκελετού, καθώς και δύο ακέραιους οξυπύθμενους αμφορίσκους του 2ου αι. π.Χ.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

43. Για έργα του γλύπτη στην πόλη της Ρόδου, βλ. Β. Κοντορίνη, *Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου* ΙΙ, Αθήνα 1989, σ. 34, αριθ. 2 (Ε 188). *ΑΔ* 18 (1963): Μελέτες, σ. 8, αριθ. 12 (Ε 61). Για έργα του στη Λίνδο, βλ. *Lindos* ΙΙ, σ. 55, αριθ. 85-86.

44. Ως τόπος εύρεσης των επιγραφών αναφέρεται η ένδειξη Caserma Regina. Βλ. *ClRh* ΙΙ, 1932, σ. 198-201, αριθ. 31-32.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Μιχαήλ Πετρίδη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

Οδός Καμίρου (οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου)

Κατά τη διάνοιξη του βόθρου βόρεια της νεόδμητης οικοδομής Διακογεωργίου, η οποία βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Σταυρούλη[45] και αμέσως νότια του ταφικού μνημείου της «Ασπίδας»[46], εντοπίστηκαν τάφοι στο βόρειο τμήμα του (Πίν. 413 α).

Στη βορειοδυτική γωνία (τομέας Ι) πιστοποιήθηκε η ύπαρξη δύο τάφων, διαστ. 2,30×1,20×1,86 (βάθ.) και 1,50×1,20×1,94 μ. (βάθ.) αντίστοιχα. Οι δύο τάφοι ήταν ορθογώνιοι, εν μέρει κτιστοί και εν μέρει λαξευμένοι στο βράχο.

Στη βορειοανατολική γωνία (τομέας ΙΙ) ερευνήθηκε ο τάφος 4, διαστ. 2,52×0,58 και βάθ. 1,78 μ. Ο τάφος έσωζε τις καλυπτήριες πλάκες κατά χώραν και περιείχε πολλαπλές ταφές. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν δύο επάλληλες αδιατάρακτες ταφές. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με το

45. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 789-790.

46. *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 116, εικ. 2, 3. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 217, εικ. 107a-b. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 637-638. H. Lauter, Hellenistische Sepulkralarchitektur auf Rhodos, στο: S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, σ. 156, σημ. 24, εικ. 1, 2.

κεφάλι προς Δ., όπου βρέθηκαν συσσωρευμένα τα οστά δύο ακόμη σκελετών, οι οποίοι πρέπει να ανήκουν σε προγενέστερες ταφές. Το μοναδικό κτέρισμα του τάφου, ένα ακέραιο βολβόσχημο μυροδοχείο, συνόδευε την ανώτερη ταφή και είχε τοποθετηθεί πάνω από το δεξιό ώμο του νεκρού. Το αγγείο αυτό χρονολογεί τον τάφο στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Αμέσως νότια του τάφου 1 ερευνήθηκε κτιστή ορθογώνια θήκη, διαστ. 1,18×0,44 και βάθ. 1,63 μ., η οποία περιείχε ενεπίγραφη οστεοθήκη με καύση. Πάνω στην οστεοθήκη είχε αποτεθεί γυάλινη φιάλη ροδιακού τύπου, η οποία χρονολογεί τη θήκη από το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. έως το α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.

Οι υπόλοιποι τάφοι (τφ. 6-10) βρέθηκαν σχεδόν άδειοι, διαταραγμένοι και επιχωσμένοι. Βόρεια και εκτός των ορίων του βόθρου εντοπίστηκαν άλλοι δύο τάφοι, οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΣΤΡΑΤΟΥ

Οδός Παρθενόπης (οικόπεδο Φ. Τσιμπιδάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο χώρο της δυτικής νεκρόπολης της Ρόδου και αποτελεί ένα βραχώδες έξαρμα, που έχει απομείνει μετά την έντονη οικοδόμηση της περιοχής. Στο οικόπεδο υπήρχε τούρκικη οικία, που είχε έως πρόσφατα χρήση στάβλου. Στο εσωτερικό του βραχώδους εξάρματος αποκαλύφθηκε σπηλαιώδες άνοιγμα με είσοδο από την ανατολική πλευρά του βράχου. Αποκαλύφθηκαν συνολικά εννέα συλημένοι τάφοι, ορθογώνιοι λακκοειδείς, λαξευμένοι στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο και δύο ταφικές θήκες (μία τετράγωνη και μία στρογγυλή). Επτά τάφοι σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση, ενώ οι υπόλοιποι τρεις είναι εντελώς κατεστραμμένοι. Ο προσανατολισμός τους δεν είναι σταθερός. Το μήκος τους κυμαίνεται από 2,70 έως 1,40 μ. και το πλάτος τους από 1,34 έως 0,58-0,40 μ., ανάλογα με τον τάφο. Στους τάφους 3 και 4 αποκαλύφθηκαν στη θέση τους οι καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες είχαν επανατοποθετηθεί πάνω στην πατούρα των τάφων μετά τη σύλησή τους.

Τα οστά και τα ευρήματα στο εσωτερικό των τάφων βρέθηκαν διαταραγμένα. Τα ευρήματα αποτελούνται κυρίως από ατρακτόσχημα μυροδοχεία (14) της υστεροελληνιστικής περιόδου, τμήματα οξυπύθμενων αμφορίσκων, πινάκια (δύο), φιάλες (δέκα), λυχνάρια του 3ου αι. π.Χ., ένα μελαμβαφή ασκό τύπου guttus του 3ου αι. π.Χ. και ένα αποσπασματικό κοίλο γυναικείο ειδώλιο. Στον τάφο 4, ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., βρέθηκαν πέντε αγγεία, τμήματα κρανίων και οστά κάτω άκρων. Πρόκειται για μία μεγάλη ταφική κάλπη με το πώμα της, μία ροδιακή πυξίδα με το πώμα της, ένα καλυκόμορφο κύπελλο, μία φιάλη και ένα ροδιακό αμφορέα. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν κομμάτια χάλκινης περόνης και μολύβδινα ελάσματα. Από τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής αναφέρουμε ένα τμήμα αετωματικής επίστεψης επιτύμβιας στήλης από λάρτιο λίθο και ένα τμήμα στήλης από πορφυρίτη λίθο με κεντρικό ανθέμιο.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Συμβολή των οδών Κ. Υδραίου και Μυτιλήνης (οικόπεδο Τούτση-Ζερβού)

Το μικρό οικόπεδο Τούτση-Ζερβού, στη συμβολή των παραπάνω οδών, βρίσκεται ακριβώς απέναντι και βορειότερα του μεγάλου οικοπέδου Κύρη-Βασιλείου, όπου η ανασκαφική έρευνα έχει ήδη ολοκληρωθεί από το 1996[47]. Στο παραπάνω οικόπεδο Τούτση-Ζερβού ερευνήθηκαν συστάδες τάφων διευθετημένων σε δύο ανισοϋψή επίπεδα, τα οποία ορίζουν αντίστοιχα τον ανατολικό και δυτικό τομέα του οικοπέδου (Πίν. 413 β). Στον ανατολικό τομέα, όπου η στάθμη του φυσικού πωρόβραχου βρίσκεται κάπως ψηλότερα από αυτή του δρόμου, ερευνήθηκαν 13 τάφοι, που χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 4ου μέχρι τα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ. Οι τάφοι αυτοί δεν έχουν αξιόλογη αρχιτεκτονική δομή και ανήκουν στην κατηγορία των απλών λακκοειδών τάφων των πρώιμων φάσεων της ροδιακής νεκρόπολης. Εντοπίστηκαν επίσης τουλάχιστον επτά θήκες, οι περισσότερες στρογγυλοπελεκημένες, διάσπαρτες ανάμεσα στους λακκοειδείς τάφους, όπου δεν βρέθηκαν παρά ελάχιστα λείψανα των τεφροδόχων αγγείων που περιέχονταν σε αυτές.

Στο δυτικό τομέα του οικοπέδου, σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο (1,50 μ. περίπου, βαθύτερα από τη στάθμη της οδού Κ. Υδραίου), ερευνήθηκαν έξι λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι εν μέρει στο φυσικό πωρόβραχο αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους συμπληρωμένοι με αμελές χτίσιμο από ημίεργους πωρόλιθους. Τέσσερις από αυτούς διατηρούσαν σχεδόν άθικτη την κάλυψή τους από ογκώδεις πρόχειρα λαξευμένες πωροπλίνθους. Η χρονολόγησή

47. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 771-772· 50 (1995): Χρονικά, σ. 791-792· 51 (1996): Χρονικά, σ. 676· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1091-1092.

τους είναι επίσης πρώιμη αλλά εντοπίστηκαν και δύο τάφοι (17 και 18), καθώς και πέντε θήκες (μία λαξευμένη και τέσσερις κτιστές), που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Από τους τάφους του δυτικού τομέα αξίζει να μνημονευθεί για την ποικιλία των ευρημάτων του ο τάφος 16 (διαστ. 2×0,70 μ. και με προσανατολισμό Α.-Δ.): η βόρεια μακριά πλευρά του είχε παραβιαστεί από το ανώτερο τοίχωμα πηγαδιού, χωρίς ευτυχώς να θιγεί ο (πιθανότατα γυναικείος) σκελετός που περιείχε ο τάφος με τα κτερίσματά του: από ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος στο ύψος της λεκάνης και στην περιοχή των κάτω άκρων, όπου άλλωστε βρέθηκαν και τα υπόλοιπα κτερίσματα, δηλαδή σιδερένια κυρτή λάμα εγχειριδίου (σε δύο κομμάτια), κυκλικό χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με το καρφί του, ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, καθώς και μολύβδινη πυξιδίσκη με το πώμα της άθικτο στη θέση του· διαπιστώθηκε ότι η πυξιδίσκη περιείχε ψιμμύθιο σε χρώμα γκριζωπό, στερεοποιημένο πλέον από τη χρονική διάρκεια διατήρησής του. Κάτω από το χάλκινο κάτοπτρο (πλησιέστερα προς τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου) εντοπίστηκε συσσώρευση οστέινων και γυάλινων χαντρών, καθώς και λεπτότατα χάλκινα ελασμάτια, σε μερικά από τα οποία βρίσκονταν ακόμη περασμένες γυάλινες χάντρες. Είναι πιθανόν οι οστέινες χάντρες (διάτρητα δισκάρια και αποτροπαϊκό καβουροδόντι) να συνανήκαν με τις γυάλινες (διαφόρων μεγεθών και ανάμεσά τους μία μπλε γυάλινη χάντρα με «μάτια») και να αποτελούσαν κάποιο κόσμημα, ίσως αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Βρέθηκε ακόμη ένας λεπτότατος χάλκινος δακτύλιος, καθώς και πολύ μικρό χάλκινο καρφί με ημισφαιρικό εφήλιο· τα δύο τελευταία αντικείμενα μάλλον θα αποτελούσαν εξαρτήματα του υπερκείμενου κατόπτρου, που ήδη αναφέρθηκε. Το ασημένιο νόμισμα που βρέθηκε στην περιοχή της σιαγόνας δεν έχει ακόμη συντηρηθεί, για να υποδείξει μια ασφαλή χρονολόγηση του τάφου, ωστόσο από τα υπόλοιπα ευρήματα συμπεραίνουμε ότι η χρονολόγησή του θα πρέπει να διακυμαίνεται από τα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και ένα ασυνήθιστο εύρημα από τον τάφο 15 (διαστ. 2,15×0,75 μ. και με προσανατολισμό Α.-Δ.) όπου, στη δεξιά πλευρά του διαβρωμένου ύπτιου σκελετού, κάτω από τα οστά του πήχυ, εντοπίστηκε (κατά χώραν;) δυσερμήνευτο σύνολο τριών πήλινων φυλλόσχημων αντικειμένων διευθετημένων στη σειρά κατά το μήκος τους (που φθάνει τα 0,10 μ. περίπου), με ελαφρά υπερκάλυψη των άκρων τους και ελαφρά κύρτωση προς την πλευρά του ύπτιου νεκρού· δεν είναι βέβαιο αν αυτά τα τρία αντικείμενα αποτελούσαν κάποιο σύνολο κατασκευαστικό (π.χ. παιγνίδι ή εργαλείο) ή αν χρησιμοποιούνταν το καθένα ξεχωριστά. Τα τρία αυτά φυλλόσχημα αντικείμενα μοιάζουν στο σχήμα και θα μπορούσαν ίσως να ταυτιστούν με σαΐτες αργαλειού· έχουν μελανή εξίτηλη βαφή και λεπτή εγχάραξη κατά το περίγραμμά τους και στις δύο όψεις.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Κ. Υδραίου (Ο.Τ. 327, οικόπεδο Ε. Ιωαννίδου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Κ. Υδραίου, απέναντι από το οικόπεδο Γ. Ξενάκη, όπου έχουν ανασκαφεί ασύλητοι τάφοι της κλασικής περιόδου (α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)[48]. Στα όμορα οικόπεδα Γ. Μαχραμά και Α. Περίδη[49] ερευνήθηκε τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου με απλούς λαξευτούς λακκοειδείς τάφους.

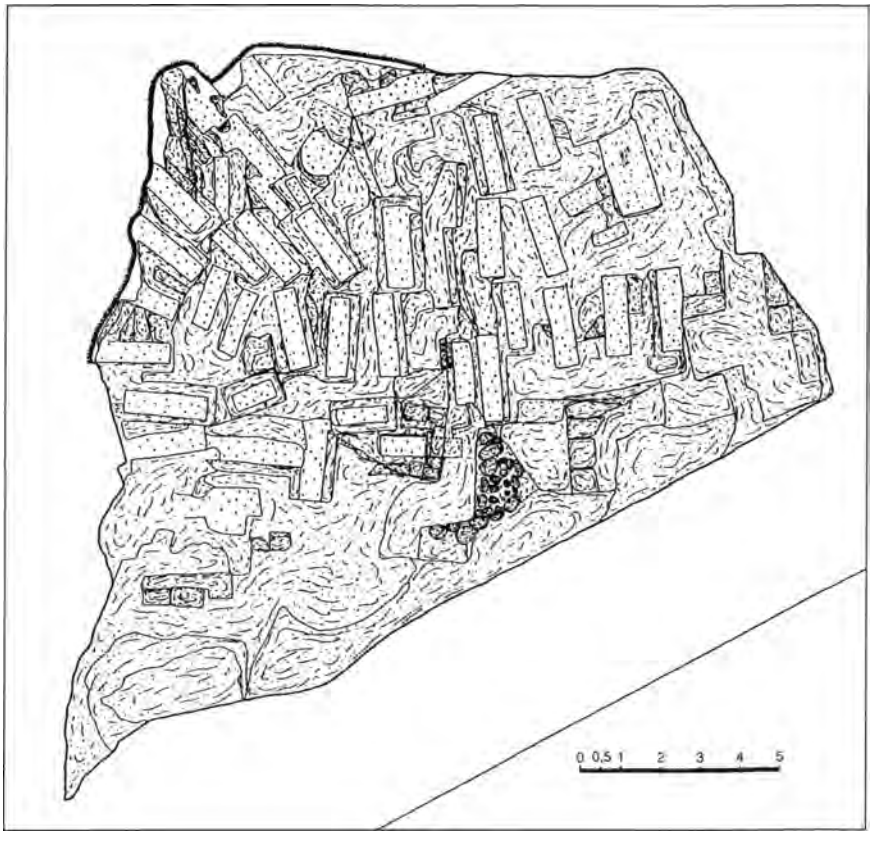
Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν 45 τάφοι, ορθογώνιοι λακκοειδείς, λαξευμένοι στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο, ο οποίος στο σημείο αυτό βρίσκεται 500 μ. ψηλότερα από το οδόστρωμα της Κ. Υδραίου (Σχέδ. 8· Πίν. 413 γ). Ο τάφος 21 είχε τις εσωτερικές πλευρές του επενδεδυμένες με τετράγωνες πωρόπλακες, ενώ ο τάφος 24 ήταν σπηλαιώδης λαξευτός. Σε τέσσερις τάφους βρέθηκαν στη θέση τους οι καλυπτήριες πωρόπλακες. Ο προσανατολισμός των τάφων δεν ήταν αυστηρά καθορισμένος. Οι τάφοι της δυτικής πλευράς και του κεντρικού τμήματος του οικοπέδου είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., ενώ οι τάφοι της βόρειας και ανατολικής πλευράς είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., με εξαίρεση τον τάφο 17. Επίσης, ορισμένοι από τους τάφους της νότιας πλευράς έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. (εννέα), ενώ οι υπόλοιποι είναι προσανατολισμένοι Α.-Δ. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονταν από 2 έως 2,30 μ. στο μήκος και από 0,55 έως 0,90 μ. στο πλάτος, ενώ οι μικρότεροι από αυτούς είχαν μήκος από 0,80 έως 1,60 και πλάτος από 0,30 έως 0,48 μ. περίπου.

Το τμήμα αυτό του νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκε σε δύο χρονικές περιόδους. Οι παλαιότεροι χρονολογικά τάφοι ανήκουν στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και οι νεότεροι στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Οι περισσότεροι από τους πρώιμους τάφους βρέθηκαν διαταραγμένοι και σε ορισμένες περιπτώσεις τα ευρήματα είχαν πεταχτεί στο εξωτερικό τμήμα τους.

Από τα πρώιμα ευρήματα του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ., αναφέρουμε τα μελαμβαφή καλυκόμορφα κύπελλα,

48. Μ. Σάλτα, Αρχαία Ρόδος. Μια κλασική νεκρόπολη, *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 143-150.

49. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 679· 42 (1987): Χρονικά, σ. 610-611.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οδός Κ. Υδραίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

μελαμβαφείς κύλικες, μελαμβαφή υδρία, ροδιακές πυξίδες και τμήματα κρατήρων. Από τα υστεροελληνιστικά ευρήματα αναφέρουμε τους άβαφους οξυπύθμενους αμφορίσκους, φιάλες, φιαλίδια, πινάκια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, όλπες, άβαφες πρόχους κτλ. Βρέθηκαν επίσης δύο αλάβαστρα εξ αλαβάστρου φλεβωτού, ειδώλιο ταύρου, τμήματα ανθρώπινων κοίλων ειδωλίων και λίγα χάλκινα κτερίσματα, όπως χάλκινοι κρίκοι, χάλκινοι καθρέπτες, χάλκινο κοχλιάριο.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

΄Εργα διαπλάτυνσης οδού Ρόδου-Λίνδου

Στο ανατολικό όριο της δημόσιας οδού και σε κοντινή απόσταση στη διασταύρωσή της με την οδό προς Μόντε Σμιθ, νοτιοδυτικά του οικοπέδου Φιλήμονος-Κωνσταντινίδη[50], διερευνήθηκε, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της οδού, κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (μήκ. 2,50, πλ. 1, ύψ. 1,55 μ.) με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος ήταν συλημένος και στο επιχρισμένο με λευκό κονίαμα δάπεδό του βρέθηκε μία άβαφη μικκύλη υδρία του 3ου αι. π.Χ.

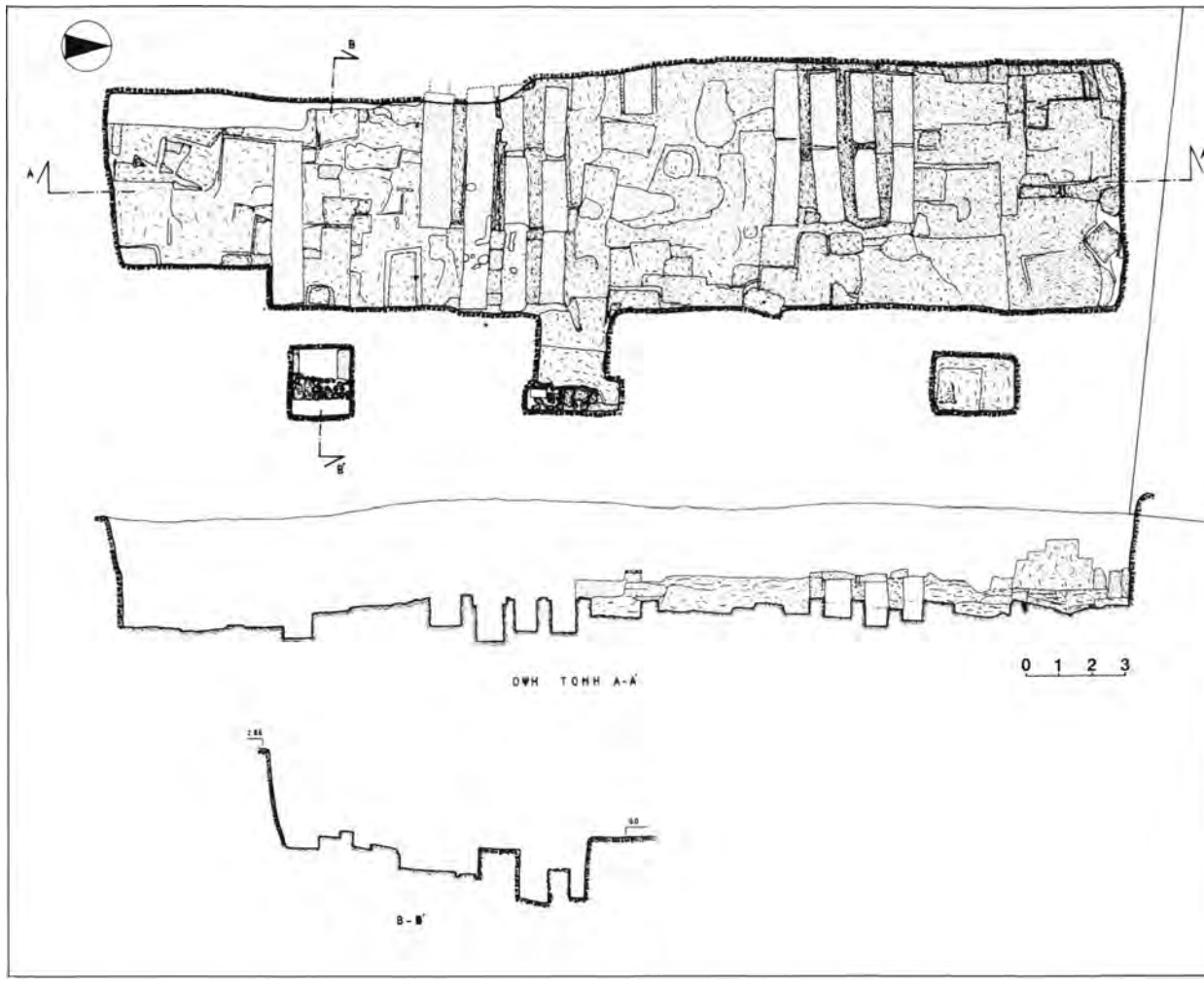
ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Φιλερήμου (οικόπεδο Ι. Νικολιδάκη)

Στην περιοχή της οδού Φιλερήμου έχουν ανασκαφεί πολλά τμήματα της ανατολικής νεκρόπολης της Ρόδου. Η παραπάνω οδός χωρίζει το οικόπεδο προς Α. από τον αρχαιολογικό χώρο της νεκρόπολης του Κορακόνερου. Δυτικά έχει ανασκαφεί το οικόπεδο Γ. Κατσαρά[51] και νότια το οικόπεδο Σ. Χατζησάββα[52]. Με το οικόπεδο Ι. Νικο-

50. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 477.
51. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 496.
52. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 680-683.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Ανατολική νεκρόπολη. Οδός Φιλερήμου. Κάτοψη της ανασκαφής, όψη-τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

λιδάκη (διαστ. 29×10 μ.) ερευνήθηκε στο σύνολό του ένα μεγάλο τμήμα της νεκρόπολης.

Στον παραπάνω χώρο παρουσιάζεται η ίδια εικόνα με την αντίστοιχη του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου Σ. Χατζησάββα, δηλαδή της κλιμακωτής διάταξης της νεκρόπολης από Δ. προς Α., με τους λαξευτούς ορθογώνιους λακκοειδείς τάφους και τους ενδιάμεσους λατομημένους κλιμακωτά χώρους. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, το μέτωπο του βράχου έχει λαξευθεί κλιμακωτά από τη βορειοδυτική γωνία προς ΝΔ. Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τρεις λατομημένοι χώροι (βόρεια, κεντρικά και νότια) και στα ενδιάμεσα δύο συστάδες λαξευμένων ορθογώνιων δίδυμων ή τρίδυμων τάφων (Σχέδ. 9· Πίν. 414 α). Στο στρώμα της λατύπης που κάλυπτε τους λατομημένους χώρους βρέθηκε κεραμική από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. (τμήμα μελαμβαφούς κανθάρου, τμήμα καλυκόμορφου κυπέλλου κ.ά.) και του 2ου αι. π.Χ. και αποσπασματικά αγγεία που πετάχτηκαν στο εξωτερικό τμήμα των συλημένων τάφων, όπως ατρακτόσχημα και μελαμβαφή μυροδοχεία, πινάκια, φιάλες, ταφικά αγγεία, καθώς και μεγάλα άβαφα αγγεία, ροδιακοί αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές κ.ά.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τέσσερις δίδυμοι λαξευτοί ορθογώνιοι τάφοι, συλημένοι, με ελάχιστα ευρήματα (μήκ. 2,10-2,36, πλ. 0,74-0,76, εσωτ. ύψ. 0,85-0,90 μ.). Οι στενές πλευρές τους χωρίζονταν με τετράγωνες πλάκες. Στον τάφο 6 βρέθηκαν δύο αποσπασματικές φιάλες και μία ταφική υδρία με το πώμα της, με καμένα οστά στο εσωτερικό της και ένα σιδερένιο κρίκο ως κτέρισμα.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων σε τέσσερις σειρές από Δ. προς Α. με δίδυμους (μία σειρά) και τρίδυμους (τρεις σειρές) λακκοειδείς τάφους, ενιαία λαξευμένους και χωρισμένους μεταξύ τους

με κάθετες τετράγωνες πλάκες, που στερεώνονταν σε αντίστοιχες εγκοπές. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 2,10 έως 2,40 μ. στο μήκος και από 0,65 έως 0,90 μ. στο πλάτος, με εσωτερικό ύψος από 0,80 έως 0,90 μ. Σε ορισμένους από αυτούς έχει λαξευθεί εσωτερική πατούρα για τη στήριξη των καλυπτήριων πλακών (Τ7, Τ8, Τ9, Τ17). Ωστόσο, σε κανέναν από τους τάφους του οικοπέδου δεν βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους. Και οι τάφοι της συστάδας αυτής ήταν συλημένοι. Στον τάφο 7 βρέθηκε μικρός οξυπύθμενος αμφορίσκος του 2ου αι. π.Χ. Στον τάφο 9 βρέθηκε αποσπασματικός αμφορίσκος και προχοΐσκη του 2ου αι. π.Χ., ενώ στο ανατολικό τμήμα του τάφου 13 βρέθηκαν δύο ακόμη αποσπασματικοί οξυπύθμενοι αμφορίσκοι. Από τον τάφο 20 προέρχεται ένα μελαμβαφές μυροδοχείο του τέλους του 3ου αι. π.Χ. και δύο μικροί οξυπύθμενοι αμφορίσκοι των αρχών του 2ου αι. π.Χ. (Πίν. 414 β).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου ανοίχθηκαν τρεις τομές στην περιοχή όπου θα γίνουν οι βόθροι των κτιρίων, αποκαλύφθηκε τοίχος νεότερος με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος πρέπει να ανήκει χρονολογικά στην περίοδο μετά το τέλος της χρήσης του νεκροταφείου. Στο χώρο της θεμελίωσής του βρέθηκαν 14 ατρακτόσχημα μυροδοχεία, όλα μαζί σε δύο στρώσεις, που ανήκουν πιθανότατα στους συλημένους τάφους.

Σημαντικά εύρηματα της ανασκαφής αποτελούν ένα τμήμα επιτύμβιας στήλης που σώζει μέρος της ανάγλυφης παράστασης με δύο μορφές, ένα γενειοφόρο στα δεξιά και ένα νεαρό άνδρα στα αριστερά, το άνω τμήμα μεγάλης επιτύμβιας στήλης (σωζ. μήκ. 0,90, πλ. 0,36 μ.) με απλή ορθογώνια γεισοειδή επίστεψη και επιγραφή σε δύο στίχους στο κάτω τμήμα της: *ΔΙΟΚΛΗΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ* και ένα μεσαίο κομμάτι άλλης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με γράμματα που φέρουν ακρέμονες και επιγραφή σε δύο στίχους: *ΜΑΤΡΟΔΩΡΟΣ ΕΦΕΣΙΟΣ*. Βρέθηκε επίσης βάση κίονα από λάρτιο λίθο, πολλά κομμάτια ενεπίγραφων επιτυμβίων στηλών, ορισμένα σώζουν την αετωματική απόληξη, πολλές βάσεις στηλών, καθώς και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο με επένδυση λευκού κονιάματος, που ανήκουν στο κρηπίδωμα ή στην επίστεψη ταφικών υπέργειων μνημείων.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου

Στα πλαίσια κατασκευής του ανατολικού τοίχου περίφραξης του νότιου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου, ερευνήθηκαν δύο σημεία (Σχέδ. 10), όπου τα ήδη ορατά ταφικά μνημεία γειτνιάζουν με τη λεωφόρο Ρόδου - Καλλιθέας.

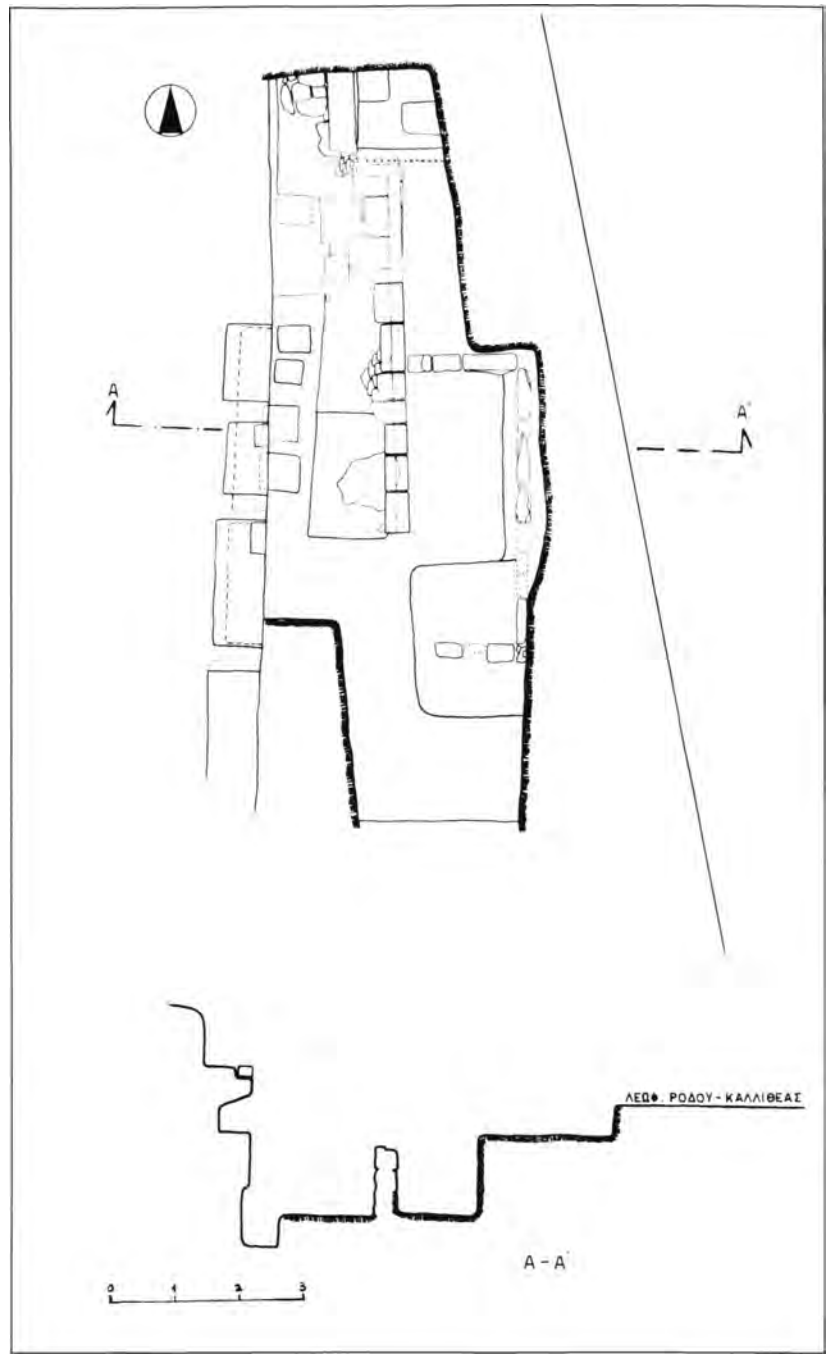
Ακριβώς απέναντι από την είσοδο προς το αθλητικό κέντρο του Κορακόνερου, ανασκάφηκε σύνολο λαξευτών ορθογώνιων θηκών, που καταλαμβάνουν τη νοτιοδυτική γωνία ευρύτερου ταφικού περιβόλου και χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική περίοδο. Ο περίβολος αυτός βρίσκεται στα βορειοδυτικά ενός ανεσκαμμένου από τους Ιταλούς υπόγειου ταφικού συγκροτήματος με υπόστυλο διάδρομο[53].

Ο ερευνηθείς χώρος ορίζεται προς Δ. και Ν. από το βράχο, λαξευμένο σε σχήμα Γ. Το κατακόρυφο μέτωπο της δυτικής πλευράς του βράχου, όπου εντοπίστηκε η πλειονότητα των θηκών, παρουσιάζει ιδιαίτερη διαμόρφωση. Στο ανώτερο υπέργειο τμήμα του σχηματίζεται πατούρα, πλ. 0,70 μ. περίπου, η οποία διαιρείται από λαξευτά τοιχάρια σε πέντε συνεχόμενα διάχωρα, με μήκος που ποικίλλει από 1 έως 1,90 μ. Από αυτά το βορειότερο είναι ημιτελές. Στις βορειοανατολικές γωνίες των τριών νοτιότερων διαχώρων έχουν εντεθεί με τσιμέντο οι ορθογώνιες βάσεις τριών στηλών αντίστοιχα, κατάλοιπα της ιταλικής διαμόρφωσης του χώρου[54]. Το κάθε διάχωρο, ωστόσο, φαίνεται ότι πράγματι εξυπηρετούσε παρόμοιες ανάγκες ένθεσης ή στήριξης των επιτύμβιων στηλών, όπως μαρτυρούν εγκοπές και τόρμοι στα «δάπεδα» και τις πίσω κάθετες πλευρές τους.

Περίπου 0,40 μ. χαμηλότερα από τα διάχωρα, εντοπίστηκαν δύο ορθογώνιες συρταρωτές θήκες. Μία τρίτη είναι βέβαιο ότι υπάρχει κάτω ακριβώς από το νοτιότερο διάχωρο, όπου δεν στάθηκε δυνατόν να επεκταθεί η έρευνα, γιατί στο σημείο αυτό φύονται δύο μικρά κυπαρίσσια. Από τις παραπάνω θήκες μόνον η βόρεια, η οποία αντιστοιχεί σε μήκος με δύο διάχωρα, βρέθηκε ασύλητη, σφραγισμένη με τέσσερις καλυπτήριες. Στο εσωτερικό της (μήκ. 2,85, ύψ. 0,48-0,55, βάθ. 0,52 μ.) εντοπίστηκαν τρεις ενεπίγραφες οστεοθήκες και μία τετράωτη κάλπη με καύσεις, καθώς και μία μικρή ελλειψοειδής λάρνακα με τον ενταφιασμό ατόμου πολύ νεαρής ηλικίας, πιθανώς νηπίου ή παιδιού (Πίν. 414 γ).

53. Fraser, ό.π. (υποσημ. 46), εικ. 8, όπου και παρατίθεται παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της ιστορίας και της τέχνης*, Αθήνα 1986, σ. 227, εικ. 253.

54. Οι ιταλικές παρεμβάσεις στο χώρο είναι εμφανείς στο νότιο τμήμα της αρχαιολογικής ζώνης του Κορακόνερου, όπου σε πολλά σημεία έχει γίνει μια αρκετά επιτυχημένη προσπάθεια αποκατάστασης της εικόνας που παρουσίαζε η νεκρόπολη κατά την αρχαιότητα, κυρίως με το στήσιμο επιτύμβιων μελών στα πλατώματα που στεγάζουν τα υπόγεια ταφικά συγκροτήματα, βλ. Fraser, ό.π., σ. 4.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Κορακόνερο. Νότιος αρχαιολογικός χώρος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

Κατά μήκος του κατακόρυφου μετώπου του βράχου και 1 μ. περίπου βαθύτερα από τις συρταρωτές θήκες, εντοπίστηκε μία σειρά πέντε ορθογώνιων πρωιμότερων θηκών. Η βορειότερη είναι επίσης συρταρωτή, μέσα σε ένα λάξευμα που εξέχει ως προς το κύριο κατακόρυφο μέτωπο του βράχου (θκ. 2). Η είσοδός της ήταν σφραγισμένη με ένα μεγάλο πωρόλιθο, ενώ περιείχε μία ανεπίγραφη οστεοθήκη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα καμένα οστά

και τα τοιχώματα της οστεοθήκης καλύπτονταν από μια ερυθρή ουσία, υπόλειμμα της βαφής του υφάσματος που θα τα τύλιγε[55]. Ανάμεσά τους βρέθηκαν θραύσματα μιας πολύ διαβρωμένης αργυρής φιάλης.

Οι υπόλοιπες τέσσερις θήκες έχουν λαξευθεί στον οριζόντιο βράχο και όλες, εκτός από τη νοτιότερη που ήταν συλημένη (θκ. 3), διατηρούσαν τις καλυπτήριες πλάκες τους. Σε αυτές είχαν τοποθετηθεί ισάριθμες ανεπίγραφες οστεοθήκες με καύσεις. Στα καμένα οστά των δύο μεσαίων θηκών (θκ. 4 και 5) βρέθηκαν επίσης ίχνη ερυθρής χρωστικής ουσίας όμοιας με αυτήν από την οστεοθήκη της θήκης 2[56]. Επιπλέον, επάνω στα οστά των δύο νεκρών είχαν αποτεθεί τα κτερίσματά τους, δύο ακέραια αλάβαστρα εξ αλαβάστρου (θκ. 4) και μία αργυρή ομφαλωτή φιάλη, που συνοδευόταν από ένα μικρό χάλκινο κάτοπτρο χωρίς λαβή (θκ. 5). Από το κοσκίνισμα των οστών της βορειότερης θήκης (θκ. 6) συνελέγησαν μόνον οκτώ ψήφοι, πέντε οστέινες κυλινδρικές και τρεις σφαιρικές πήλινες επιχρυσωμένες.

Όλες οι παραπάνω θήκες φαίνεται ότι καλύπτονταν από μία μεγάλη κτιστή ορθογώνια υπέργεια κατασκευή (τράπεζα;), από την οποία σώζεται ο τοίχος που διαμόρφωνε την ανατολική της όψη (συνολ. μήκ. 5,70 μ.) και το γέμισμα του εσωτερικού της, ένα παχύ στρώμα ντουσεμέ που υπερκάλυπτε τις θήκες 3-6 (Πίν. 414 δ). Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες της ανατολικής πλευράς της ταφικής κατασκευής, η οποία ήταν επιχρισμένη με καλής ποιότητας λευκό κονίαμα στις κάθετες πλευρές της και πιθανώς κουρασάνι στην άνω επιφάνειά της, υποδεικνύουν πως το βόρειο τμήμα της είναι αρχαιότερο και αργότερα επεκτάθηκε προς Ν., διαχωρίζοντας έτσι το χώρο της θήκης 2 από το χώρο των θηκών 3-6 νοτιότερα.

Κατά μήκος του κατακόρυφου μετώπου του βράχου που ορίζει στα νότια τον ερευνηθέντα χώρο και σε βάθος που κυμαίνεται από 0,80 έως 1,60 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, εντοπίστηκαν τέσσερις συνολικά άβαφες τεφροδόχες υδρίες. Όλες εκτός από μία, η οποία είχε τοποθετηθεί σε προχειροκτισμένη θήκη από ακατέργαστους λίθους, ακουμπούσαν απλώς στο κατακόρυφο τοίχωμα του βράχου. Μέριμνα είχε ληφθεί, ωστόσο, για την προστασία τους, αφού, εκτός από το αγγείο που σφράγιζε το στόμιό τους (φιαλίδια και επιπλέον μία ανεστραμμένη μικρή λεκάνη στη μία περίπτωση) οι δύο τουλάχιστον ήταν καλυμμένες με μεγάλα κομμάτια από την κοιλιά οξυπύθμενων αμφορέων. Στην τρίτη, που είχε εντοπιστεί ψηλότερα από τις υπόλοιπες, πρέπει να ανήκε ένα ακόμη μεγάλο σπασμένο κομμάτι από κοιλιά αμφορέα, το οποίο περισυνελέγη από τα αναμοχλευμένα ανώτερα στρώματα. Παρατηρήθηκε ότι γύρω από τις βάσεις όλων των υδριών υπήρχε καμένο χώμα, που μπορεί πιθανώς να ερμηνευθεί ως απόθεση στον ίδιο χώρο ταφής με τα οστά του νεκρού και των υπολειμμάτων της κάθε πυράς, τα οποία ενδεχομένως δεν χωρούσαν στο εσωτερικό του τεφροδόχου αγγείου.

Τέλος, σε απόσταση 1 μ. περίπου βόρεια του λαξευμένου βράχου, σε επαφή με τον οποίο είχαν τοποθετηθεί οι παραπάνω υδρίες, εντοπίστηκε ακτέριστη ελεύθερη ταφή. Ο νεκρός είχε ταφεί με την κεφαλή προς Δ. σε ύπτια στάση, με τα χέρια κατά μήκος των πλευρών.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ

Οδός Φιλικής Εταιρείας Δωδεκανήσου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εξόρυξης του ορύγματος αποχέτευσης ομβρίων υδάτων, εντοπίστηκε αρχαίος καμαροσκεπής υδρευτικός αγωγός, με κατεύθυνση Β.-Ν. και κλίση προς Β., ο οποίος και ερευνήθηκε σε συνολικό μήκος 14,50 μ. Τα τοιχώματα του αγωγού ήταν διαμορφωμένα στο φυσικό αργιλώδες έδαφος, ενώ η οροφή του ήταν χτισμένη με γωνιόλιθους μικρού σχετικά μεγέθους. Ο αγωγός έχει ύψος 1,15 και πλάτος 0,70 μ. Στον πυθμένα του σχηματίζεται αύλακα ορθογώνιας διατομής (ύψ. 0,35 και πλ. 0,30 μ.), η οποία καλύπτεται από ορθογώνιες πλάκες. Το εσωτερικό της αύλακας ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, επιβεβαιώνοντας έτσι τη χρήση του αγωγού ως υδρευτικού.

Οδός Αντώνη Αγγελίδη (πρώην Εμπωνας)

Αποκαλύφθηκε ταφική θήκη, στο εσωτερικό της οποίας υπήρχε ανεπίγραφη οστεοθήκη. Από τα λιγοστά ευρήματα μπορούμε να χρονολογήσουμε τη θήκη στον 3ο αι. π.Χ.

55. Μετά από προσεκτική εξέταση δειγμάτων των οστών στο εργαστήριο συντήρησης της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, αναγνωρίστηκαν ελάχιστα υπολείμματα ενός λεπτού υφάσματος. Η ολοκληρωτική σχεδόν απώλεια της υφής και της ύφανσής του οφείλεται στην πλήρη αποσύνθεση των οργανικών ινών του, αφήνοντας μάρτυρα της παρουσίας του μόνο τη χρωστική ύλη. Για παρόμοιες παρατηρήσεις, βλ. Σ. Δρούγου, Το ύφασμα της Βεργίνας. Πρώτες παρατηρήσεις, *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 306.

56. Στην οστεοθήκη της θκ. 4 η παρουσία της ερυθρής χρωστικής ουσίας είναι περισσότερο έντονη. Εδώ βρέθηκαν μάλιστα, διατηρημένα σε μεγαλύτερη έκταση, τμήματα αραχνοΰφαντου λευκού υφάσματος πάνω στις επίπεδες επιφάνειες δύο οστών, οι οποίες εφάπτονταν με τα τοιχώματα της οστεοθήκης. Δεδομένου ότι η διατήρηση της χρωστικής ουσίας είναι πολύ καλή, η κατανομή της (σε παχύ στρώμα στα επάνω οστά, απουσία χρώματος από τα τοιχώματα της οστεοθήκης και τα οστά που ακουμπούσαν σε αυτά), σε συνδυασμό με την παρουσία των λευκών ινών υποδεικνύουν με μεγάλη πιθανότητα την ύπαρξη ενός δίχρωμου υφάσματος, λευκού με ερυθρή μπορντούρα.

Οδός Λιβαδειάς

Αποκαλύφθηκε ορθογώνιος τάφος λαξευμένος στο μαλακό βράχο της περιοχής. Ο τάφος είχε συληθεί στο παρελθόν.

Οδός Αταβύρου

Στο βόρειο τμήμα της οδού, δίπλα στο ρέμα που διέρχεται από την περιοχή, βρέθηκαν δέκα επιτύμβια, ακέραια ή αποσπασματικά. Δύο από αυτά δεν ήταν δυνατόν να ανασυρθούν, διότι βρίσκονται κάτω από μικρή παλαιά οικία που κατοικείται. Τρία από τα μέλη ανήκουν σε στήλες και διασώζουν επιγραφή, ενώ τα υπόλοιπα, κυρίως βάσεις στηλών, είναι ανεπίγραφα. Και οι τρεις στήλες ανήκουν σε ξένους: ένας Σαλαμίνιος, ένας Σολεύς και μία Φρυγία.

Νοτιότερα και πριν από τη διασταύρωση με την οδό Ακραμίτου ερευνήθηκαν συνολικά έξι ορθογώνιες ταφικές κατασκευές, καθώς και μία κυκλική θήκη, η οποία περιείχε τεφροδόχο υδρία (Πίν. 415 α). Οι τέσσερις από τους πέντε τάφους ήταν λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Ο τάφος 2 είχε τη μορφή λίθινης σαρκοφάγου, την οποία αποτελούσαν δύο τμήματα, ενώ ο έκτος τάφος ήταν θαλαμοειδής, με είσοδο στην ανατολική μακριά πλευρά, η οποία έκλεινε με δύο όρθιες πωρόπλακες.

Ο θαλαμοειδής τάφος 6, μαζί με τον παρακείμενο λαξευτό τάφο 5 παρουσίαζαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς περιείχαν κτερίσματα, τα οποία χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Συγκεκριμένα ο τάφος 5 περιείχε σειρά μελαμβαφών αγγείων, όπως σκύφους, κάνθαρο, καθώς και τον κρατήρα Π 20391, ο οποίος περιείχε μελαμβαφή σκύφο (Π 20385) (Πίν. 415 β). Στον ίδιο τάφο βρέθηκε μελαμβαφές πινάκιο με τρία κελύφη σαλιγκαριών.

Ο τάφος 6, που είχε μορφή θαλάμου, περιείχε, εκτός από πήλινα αγγεία του τέλους του 4ου αι. π.Χ., ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, καθώς και μία στλεγγίδα από το ίδιο υλικό (Πίν. 415 γ).

Οδός Κ. Τσαλδάρη

Η σημερινή οδός ακολουθεί την πορεία αγροτικού δρόμου της Τουρκοκρατίας, ο οποίος βρίσκεται στη θέση αρχαίας οδού, η οποία διέσχιζε τη νεκρόπολη και έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά. Σε μικρό βάθος από το σύγχρονο οδόστρωμα βρέθηκε πήλινο μελανοδοχείο της ελληνιστικής εποχής. Με έκπληξη διαπιστώθηκε ότι το μελανοδοχείο περιείχε επτά συνολικά χρυσά νομίσματα του 12ου αι. μ.Χ. (Πίν. 416 α). Πρόκειται για τέσσερα μαυριτανικά δηνάρια της δυναστείας των Μουβαχιδών (Ισπανίας και Β. Αφρικής), διαμ. 2,1-2,2 εκ. (ΝΜ 20-23), δύο διπλά δηνάρια (ΝΜ 18-19), διαμ. 2,8 εκ. της ίδιας δυναστείας[57] (Πίν. 416 β), καθώς και ένα χρυσό βυζαντινό υπέρπυρο της εποχής του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[58], διαμ. 2,96 εκ., κοπής Κωνσταντινουπόλεως (τύπος ΙΙ, Hendy: επιγραφή *ΜΑ/ΝΟΥΗΛ/ ΔΕС/ΠΟ/Τ/Η – ΤΩ/ΠΟΡ/ΦΥ/ΡΟ-Γ/ΝΝΗ/ΤΩ, Χ* στη χλαμύδα, 5 κουκκίδες χιαστί στο φωτοστέφανο του Χριστού (Πίν. 416 γ)[59]. Σημειώνεται ότι τα μεγαλύτερα από τα νομίσματα είχαν «διπλωθεί» για να χωρέσουν στο στόμιο του αγγείου.

Στην ίδια οδό, βόρεια της διασταύρωσης με την οδό Ε. Ζαννή, βρέθηκε επιτύμβιο λιοντάρι από μάρμαρο, καθισμένο στα πίσω πόδια του (Γ 2592). Από την εκσκαφή προήλθαν επίσης: τρεις ενεπίγραφες οστεοθήκες, ένας επιτύμβιος ενεπίγραφος κυλινδρικός βωμός και τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης. Τα περισσότερα από τα μέλη ανήκαν σε ξένους: αναφέρονται δύο Σύροι, ένας Αντιοχεύς και μία Καρίνα.

Οδός Ε. Ζαννή

Σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο Λαδόπουλου[60], αποκαλύφθηκαν δύο κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι, παράλληλα διατεταγμένοι, με κοινό το ενδιάμεσο τοίχωμα. Οι δύο θάλαμοι, που βρέθηκαν συλημένοι, είναι όμοιοι, οι δε διαστάσεις τους φθάνουν τα 2×0,77 και το ύψος τους το 1,13 μ. Είναι χτισμένοι με ορθογώνιες λαξευτές πωροπλίνθους και έχουν επίπεδη οροφή. Τα λιγοστά ευρήματα, κυρίως θραύσματα αγγείων, επιτρέπουν μια πιθανή χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ.

Οδός Χίου

Πρόκειται για μικρή πάροδο της οδού Ζαννή, στην οποία εντοπίστηκαν, αμέσως βόρεια της διασταύρωσής της με την οδό Σ. Διάκου, άλλοι δύο τάφοι, απλούστερης μορφής, λαξευμένοι στο βράχο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Και οι δύο τάφοι βρέθηκαν συλημένοι.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

57. C. Castan - J.R. Cayon, *Las Monedas Hispano Musulmanas y Cristianas, 711-1981*, Madrid 1980, σ. 60, αριθ. 216/ 218 (doblas του Yaqub, 580-595 Ε./1184-1199 μ.Χ., dinar του Yusuf I, 558-580 Ε./ 1163-1184 μ.Χ.).

58. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington 1969, σ. 111.

59. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από την αρχαιολόγο της 4ης ΕΒΑ Ά.-Μ. Κάσδαγλη.

60. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 440-441.

ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ

Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας (οικόπεδο Ξενάκη)

Στο οικόπεδο Ξενάκη, που βρίσκεται στο 60 χλμ. της λεωφόρου Ρόδου - Καλλιθέας, στη δυτική πλευρά της οδού, εντοπίστηκε τμήμα αρχαίου λατομείου. Τα ίχνη της εκτεταμένης λατόμευσης δείχνουν ότι στην περιοχή γινόταν συστηματική εξόρυξη υλικού από το φυσικό βράχο. Όπως υποδεικνύει η φορά των λαξευμάτων κατά μήκος της ανατολικής παρυφής του οικοπέδου, η λατόμευση προχωρούσε από Α. προς Δ. Να σημειωθεί ότι στην ίδια περιοχή, μέχρι πρόσφατα και σε κοντινή απόσταση, λειτουργούσε και ένα σύγχρονο λατομείο.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Ιαλυσία - Τριάντα

Με τη φετινή ανασκαφική δραστηριότητα στα Τριάντα, στο οικόπεδο Π. Παρασκευά, ερευνήθηκαν οι βόρειοι χώροι της Ξεστής και η έκταση στα δυτικά της. Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στα βαθύτερα στρώματα κάτω από την πρώιμη ΥΜ ΙΑ φάση, αποκαλύπτοντας τα αρχαιότερα στρώματα της πρώιμης ΥΜ ΙΑ και της μέσης εποχής του Χαλκού. Παράλληλα ξεκίνησε η έρευνα στο οικόπεδο Μαργαρίτη, στο νοτιοανατολικό τομέα της ΥΜ ΙΑ πόλης, η οποία έφερε στο φως νέα στοιχεία για την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Το σημαντικότερο εύρημα της χρονιάς ήταν η αποκάλυψη εντυπωσιακών αρχιτεκτονικών καταλοίπων της μέσης εποχής του Χαλκού στο οικόπεδο Σ. Μαυροθαλασσίτη, στα νότια του υστεροχαλκού οικισμού. Τα τελευταία αυτά ευρήματα αποτελούν σταθμό στην έρευνα τόσο για την οργάνωση της μεσοχαλκής κατοίκησης στην Ιαλυσό όσο και για το γενικότερο χαρακτήρα της περιόδου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Στην Κρεμαστή ολοκληρώθηκε με αξιόλογα κινητά ευρήματα η έρευνα στο οικόπεδο Μ. Τσαμπικάκη, στην περιοχή των αρχαϊκών και κλασικών νεκροπόλεων της Ιαλυσίας. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες της κλίμακας καθόδου προς τη δωρική κρήνη, με στόχο την έναρξη της μελέτης για την αναστήλωση του ίδιου του μνημείου.

Αξίζει και πάλι να τονίσουμε την ουσιαστική συμβολή του ολιγομελούς συνεργείου, αποτελούμενου από τους εξειδικευμένους τεχνίτες Σ. Κώτη, Ε. Μπαλάκη και Ν. Χαβιαρά, χωρίς τους οποίους η έρευνα αυτή δεν θα είχε διεξαχθεί. Η αρχαιολόγος Ε. Φαρμακίδου συνέβαλε με τη συστηματική παρακολούθηση της ανασκαφής στα οικόπεδα Π. Παρασκευά και Σ. Μαυροθαλασσίτη, ενώ από την ίδια ολοκληρώθηκε η συνεχιζόμενη από το 1997 ανασκαφή στο οικόπεδο Μ. Τσαμπικάκη. Ουσιαστική ήταν επίσης η συμβολή της αρχαιολόγου Φ. Ζερβάκη, στην οποία οφείλεται κατά μεγάλο μέρος η έρευνα στο οικόπεδο Μαργαρίτη.

Τη γενική ευθύνη για τις εργασίες στην κλίμακα καθόδου προς τη δωρική κρήνη Ιαλυσού είχαν στη αρχή ο έκτακτος αρχιτέκτων Μ. Αναστασιάδης και προς το τέλος των εργασιών η αρχιτέκτων Δ. Παπαϊωάννου.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΥΣΤΕΡΟΧΑΛΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Οδός Τριαντών (οικόπεδο Π. Παρασκευά, Κ.Μ. 668[Α])

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[61], μόλις το επέτρεψαν οι συνθήκες, καθώς εκεί ανέβλυζαν υπόγεια ύδατα μέχρι την αρχή του Αυγούστου. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι τα επί μήνες λιμνάζοντα ύδατα δεν επηρέασαν καθόλου τα αρχιτεκτονικά λείψανα. Η έρευνα περιορίστηκε σε δύο τομείς: α) Στο εσωτερικό του βόρειου τμήματος της ξεστής. β) Στα δυτικά και νοτιοδυτικά της ξεστής[62].

Βόρειο τμήμα ξεστής. Αφαιρέθηκε το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας και ερευνήθηκαν τα βαθύτερα στρώματα στα βορειοδυτικά της ξεστής. Η δυτική πρόσοψη του κτιρίου υπολογίστηκε σε ορατό μήκος 16,20 μ. συνεχιζόμενη προς το άσκαφο στα βόρεια. Ο ισχυρός εξωτερικός δυτικός τοίχος, πάχ. 1 μ., σώζεται σε μήκος 9,70 μ., ενώ η κοίτη του παρακολουθείται βορειότερα σε μήκος 6,50 μ.

Μετά την αποκάλυψη της κοίτης του δυτικού τοίχου της ξεστής, η μέγιστη ορατή περίμετρός της υπολογίζεται σε 57 μ., ενώ συνεχίζεται προς Β. και Α.[63]. Στο εσωτερικό έχει κατατμηθεί σε οκτώ χώρους, που ορίζονται από δύο εσωτερικούς τοίχους κατεύθυνσης Β.-Ν. Ο μεσαίος τοίχος απέχει 4,30 μ. από τον εξωτερικό. Ο χώρος ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους έχει χωριστεί σε πέντε δωμάτια, το νοτιότερο από τα οποία έχει διαμορφωθεί ως πολύθυρο[64], με τα ανοίγματα προς Α. Παράλληλα στην παραπάνω σειρά δωματίων έχουν αποκαλυφθεί άλλα τρία δωμάτια, που

61. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 642-643· 48 (1993): Χρονικά, σ. 528· 49 (1994): Χρονικά, σ. 775-777· 50 (1995): Χρονικά· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1101-1103.

62. *ΑΔ* 52, ό.π.

63. Η περίμετρος της Ξεστής 4 στο Ακρωτήρι, η οποία ξεχωρίζει για το μέγεθός της, φθάνει τα 94 μ. Βλ. Κ. Παλυβού, *Ακρωτήρι Θήρας. Η οικοδομική τέχνη*, Αθήνα 1999, αριθ. 183, σ. 132-133.

64. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 776.

ορίζονται από Α. από τοίχο, που σώζεται αποσπασματικά, σε απόσταση 5,50 μ. από το μεσαίο.

Φαίνεται ότι το παραπάνω πολύθυρο με το πλακόστρωτο δάπεδο ανήκει στην ύστατη οικοδομική φάση της ύστερης ΥΜ ΙΑ. Στην αρχική οικοδομική φάση η δυτική ξεστή πρόσοψη του κτιρίου έφερε τρία ανοίγματα, πλ. 1 μ. το καθένα, που οδηγούσαν σε έναν ενιαίο χώρο, διαστ. 5,50×4,30 μ. Ο χώρος αυτός αντιστοιχεί στους δύο νοτιότερους χώρους του δυτικού άξονα του κτιρίου.

Βόρεια του πολυθύρου υπάρχει ένας στενός χώρος (πλ. 2 μ.), στη συνέχεια του οποίου ανοίγεται δωμάτιο (πλ. 4 μ.) με δίθυρο στο βόρειο τοίχο. Το δωμάτιο φέρει δάπεδο με τριμμένο ασβεστολιθικό υλικό και χαλικάκι (σε βάθος 3,80 μ.), την περίμετρο του οποίου περιθέει ζώνη (πλ. 0,19 μ.) από λεπτές σχιστολιθικές πλάκες. Το δίθυρο άνοιγμα οδηγεί σε αποθηκευτικό χώρο (πλ. 2 μ.), με τρεις ελλιπείς πίθους κατά μήκος του βόρειού του τοίχου (Πίν. 417 α). Οι λίθινες βάσεις των παραστάδων του διθύρου έχουν μορφή παρόμοια με αυτή των πολυθύρων.

Ο βόρειος τοίχος του διθύρου καλυπτόταν εν μέρει με αποθέσεις κεραμικής (σε βάθος 3,40-3,54 μ.), παρόμοιες με αυτές στους διαδρόμους εξωτερικά της ξεστής[65]. Οι στρώσεις έφθαναν μέχρι τη νότια περασιά του τοίχου και συνεχίζονται προς το άσκαφο στα βόρεια. Το δίθυρο, με παραστάδες παρόμοιες με αυτές των πολυθύρων, οδηγεί σε αποθηκευτικό χώρο (πλ. 2 μ.), με τρεις ελλιπείς πίθους κατά μήκος του βόρειού του τοίχου.

Με την έρευνα στα βαθύτερα πρώιμα ΥΜ ΙΑ στρώματα των βόρειων δωματίων διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι της αρχαιότερης φάσης συνεχίζονται κάτω από τα δάπεδα. Το πρώιμο κτίριο της φάσης αυτής εκτείνεται στα νότια και δυτικά της ξεστής. Βρέθηκαν κατά τόπους τμήματα από τα αρχαιότερα δάπεδα της ΥΜ ΙΑ, με χαρακτηριστική πρώιμη κεραμική[66]. Στα βαθύτερα μάλιστα στρώματα του χώρου, που ανοίγεται ανατολικά του δωματίου με το δίθυρο άνοιγμα, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με σπαράγματα ΥΜ ΙΑ πρώιμων τοιχογραφιών και κεραμική στο μέσον του δαπέδου της πρώιμης φάσης.

Χώρος δυτικά και νοτιοδυτικά της ξεστής. Στα δυτικά της ξεστής αποκαλύφθηκε και η υπόλοιπη έκταση με την ηφαιστειακή τέφρα, κάτω από τους μάρτυρες στα νότια της έκτασης με την καύση[67]. Στη συνέχεια αφαιρέθηκαν τα καμένα δοκάρια, που είχαν πέσει στο στρώμα με την έντονη καύση. Κάτω από την καύση υπήρχαν οι γνωστές αποθέσεις της ύστερης ΥΜ ΙΑ φάσης. Η καταστροφή έχει καλύψει τμήμα μονόχωρης ορθογώνιας κατασκευής της ίδιας φάσης, που φαίνεται ότι προστέθηκε εκ των υστέρων κάθετα στην πρόσοψη του δυτικού τοίχου της ξεστής, πιθανότατα συγχρόνως με το πολύθυρο και τη διαφορετική διαρρύθμιση των δύο νοτιοδυτικών χώρων της.

Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι της πρώιμης ΥΜ ΙΑ φάσης με κατεύθυνση Α.-Δ. και τμήμα τοίχου, που τους όριζε από Δ. Ο τελευταίος αυτός τοίχος σώζεται ελλιπώς.

Παράλληλα αποκαλύφθηκε το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας κάτω από τους ΥΜ ΙΒ / ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΑ τοίχους μέχρι τη δυτική παρειά του σκάμματος. Η επιφάνεια της τέφρας ακολουθώντας την κλίση του εδάφους και των επιχώσεων προς Δ. φθάνει μέχρι βάθ. 4,50 μ. Κάτω από την τέφρα διατηρήθηκε στρώμα της μεσοχαλκής περιόδου με μεγάλα βότσαλα και μεγάλα θραύσματα αγγείων, το οποίο εκτείνεται σε μέγιστες διαστάσεις 4,50×2 μ. στα βόρεια του μεσοχαλκού τοίχου, που είχε αποκαλυφθεί το 1997[68].

Τέλος, στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος βρέθηκε νεότερο κυκλοτερές πηγάδι λαξευμένο στο χώμα και η συνέχεια ενός από τους μυκηναϊκούς τοίχους της ανασκαφής. Ο τοίχος αποτελεί τμήμα ελλιπούς δωματίου από τις νοτιότερες εγκαταστάσεις της περιόδου, που σώζονται σποραδικά στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΥΣΤΕΡΟΧΑΛΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Πάροδος Γρηγορίου Λαμπράκη-πρώην 9ης Μαΐου (οικόπεδο Μαργαρίτη Κ.Μ. 667Γ)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα δυτικά του οικοπέδου Κ. Μπουρνή[69] αμέσως μετά το Ποταμούλι του Περιστεριού[70] και νότια του σκάμματος βόθρου Κατταβενού[71] και στα ανατολικά του οικισμού Ν. Ξενάκη, στο νοτιοανατολικό τομέα του οικισμού, Ν./ΝΑ. από τα συγκροτήματα με τις ξεστές οικοδομές. Το συνολικό εμβαδόν του είναι 370 τ.μ. και προς το παρόν η έρευνα περιορίστηκε στο ανα-

65. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1101.

66. *RendLinc* 9 (1998), σ. 45-47.

67. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1101-1102.

68. Ό.π.

69. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614. Βλ. και T. Marketou, New Evidence in the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos, στο: S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, σ. 30, εικ. 8.

70. Ανατολικά από το μικρό ρυάκι βορειότερα από το οικόπεδο Μαργαρίτη πραγματοποιήθηκε η ιταλική ανασκαφή, βλ. *ClRh* X, 1941, σ. 41-147.

71. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 327.

τολικό τμήμα (100 τ.μ.), όπου ο ιδιοκτήτης ύστερα από εκσκαφή, μέχρι βάθ. 2,20 μ. από το σημερινό οδόστρωμα, έφθασε στον ορίζοντα της επιφανειακής επίχωσης του προϊστορικού οικισμού.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., σε βάθος 2,12-2,22 μ. από το οδόστρωμα. Ο τοίχος, πάχ. 0,55 μ., σώζεται σε μήκος 4,62 μ. και βρέθηκε σε στρώμα με ΥΕ ΙΙΙΑ1 κεραμική. Στα δυτικά του τοίχου άρχισε να αποκαλύπτεται στρώμα καταστροφής με τέσσερις αγνύθες κατά χώραν και μικρά τμήματα από οπτό πηλό. Χαρακτηριστική για την ταύτιση της εγκατάστασης είναι και η παρουσία μικρής έκτασης (1,88×0,82 μ.) με στρώση χονδρόκοκκου ερυθρού πηλού.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής άρχισαν να αποκαλύπτονται σποραδικά τμήματα από οπτό πηλό, γύρω από μικρό ωοειδή λάκκο και κατά τόπους καύση. Τα κατάλοιπα ανήκουν πιθανότατα σε ΥΕ ΙΙΙΑ εργαστηριακή εγκατάσταση, με την οποία σχετίζεται και το υπόλοιπο μυκηναϊκό στρώμα.

Σποραδικά ίχνη μυκηναϊκών παραβιάσεων, που έχουν εντοπιστεί στα γειτονικά οικόπεδο Κ. Μπουρνή και Κατταβενού, ανήκαν σε κατά τόπους παραβιάσεις των ΥΜ ΙΑ στρωμάτων, καθώς στο νότιο τμήμα του υστεροχαλκού οικισμού επεκτείνεται μόνον η ΥΜ ΙΑ και η μεσοχαλκή περίοδος[72].

ΜΕΣΟΧΑΛΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

Οδός Τριαντών (οικόπεδο Σ. Μαυροθαλασσίτη Κ.Μ. 675)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού, νοτιοδυτικά των ανασκαφών Τσακίρη-Μαρούκλα και Χ. Μεταξωτού[73], όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα της μέσης εποχής του Χαλκού. Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή υπογείου, σε χώρο διαστ. 15×11 μ., διαπιστώθηκε σε βάθος 1,80 μ. από το σημερινό οδόστρωμα επίχωση με σποραδικά όστρακα της μεσοχαλκής περιόδου, κάτω από καθαρό στρώμα αλλούβιων αποθέσεων. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε καταρχήν σε δοκιμαστικές τομές στο βορειοανατολικό και δυτικό τμήμα της εκσκαφής.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής ήλθε στο φως τμήμα μονόχρωμου και στιλπνού ερυθρού κονιάματος, σε βάθος 2,13 μ., κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. Το κονίαμα βρέθηκε κατά χώραν, σε επαφή με γέμισμα από το αργιλώδες χώμα της περιοχής (λάσπη ή ωμές πλίνθοι από το ίδιο υλικό) και οργανικά κατάλοιπα. Το πάχος του τοιχώματος αυτού υπολογίζεται σε 0,70 μ. Στην επιφάνεια του γεμίσματος έχουν πέσει πολλά θραύσματα από το ερυθρό κονίαμα, όπως και στο εσωτερικό του χώρου.

Παράλληλα, στην ευθεία που ακολουθεί το κονίαμα και σε επαφή με την ανατολική παρειά του τοιχώματος, διέρχεται επιμήκης κατασκευή από έμπλεκτη τοιχοποιία, πλ. 1,20, σε ορατό μήκος 7,90 μ. Οι δύο όψεις σχηματίζονται από μικρούς πλακοειδείς λίθους, σε μονή σειρά, με τη μακρύτερη πλευρά τους προς τις εξωτερικές παρειές. Στο εσωτερικό φέρει γέμισμα από μικρότερους λίθους και βότσαλα. Η κατασκευή αποτελεί πιθανότατα το θεμέλιο πρώιμου οχυρωματικού έργου, καθώς σε δοκιμαστική τομή στο εξωτερικό της δεν διαπιστώθηκε συνέχεια της μεσοχαλκής εγκατάστασης. Με την ταύτιση αυτή σχετίζεται και η αρχή της οδόντωσης που διακρίνεται στο βορειότερο ορατό τμήμα της κατασκευής. Η σωζόμενη κατάσταση, ωστόσο, δίνει και την εντύπωση λιθόστρωτου δρόμου.

Στα δυτικά των παραπάνω κατασκευών ανοίγεται μεγάλο δωμάτιο, διαστ. 4,50×6,15 μ., με δάπεδο από κονίαμα, που ενώνεται με το κονίαμα των τοιχωμάτων. Το δάπεδο βρίσκεται σε βάθος 2,40 μ. από το σημερινό οδόστρωμα και σώζεται κατά τόπους επάνω σε υπόστρωμα από χαλικάκι, πατημένο χώμα και τριμμένο κονίαμα.

Το δωμάτιο ορίζεται από Α. με το ερυθρό κονίαμα, που επενδύει το χωμάτινο τοίχο, ο οποίος με τη σειρά του εφάπτεται και στηρίζεται στη δυτική παρειά του πιθανού οχυρωματικού έργου. Από Ν. ορίζεται από παρόμοιο τοίχο με επένδυση από κονίαμα, ο οποίος γωνιάζει με το δυτικό τοίχο του δωματίου. Στο νοτιότερο τμήμα αυτού του τοίχου ανοίγεται θύρα με μονολιθικό κατώφλι (σε βάθος 2,33 μ.), επενδεδυμένο με κυανότεφρο κονίαμα. Η βορειοανατολική γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκε στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, αλλά το μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου τοιχώματος βρίσκεται κάτω από το μαντρότοιχο της γειτονικής οικοδομής.

Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου εφάπτεται θρανίο, ύψ. 0,30 και πλ. 0,40 μ., επενδεδυμένο από ροδοκάστανο κονίαμα. Το δάπεδο του χώρου, που βρέθηκε σε βάθος 2,40 μ., αποτελείται από το ίδιο ερυθρό κονίαμα, που επενδύει τα χωμάτινα τοιχώματα. Πάνω στο θρανίο βρέθηκε τμήμα γεφυρόστομης πρόχου, ενώ πάνω στο δάπεδο, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου, βρίσκονταν τρία μεγάλα κλειστά αγγεία, δύο μεγάλες πρόχοι, ελλιπής πι-

72. T. Marketou, Santorini Tephra from Rhodes and Kos: Some Chronological Remarks based on the Stratigraphy, στο: D.A. Hardy - A.C. Renfrew (επιμ.), *Thera and the Aegean World III*, 3 *Chronology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, London 1990, σ. 109, 112. *RendLinc* 9 (1998), σ. 62.

73. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 487-488· 43 (1988): Χρονικά, σ. 613-614. Βλ. επίσης *RendLinc*, ό.π., σ. 41-45.

θαμφορέας και δυτικότερα κοντά στο δυτικό τοίχωμα άλλη μία πρόχους. Στη βορειοανατολική γωνία ήταν πεσμένη μία τριποδική χύτρα και στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου χάλκινη βελόνα. Τέλος, κοντά στο δυτικό τοίχο βρέθηκαν ρηχό σκεύος και ένα γωνιωτό κύπελλο.

Στα νότια και στα νοτιοδυτικά του δωματίου αποκαλύφθηκαν δευτερογενείς πυκνές αποθέσεις κεραμικής και μάζες πηλού της ίδιας περιόδου, ενώ κοντά στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος υπήρχε κατεστραμμένος τοίχος από αργούς λίθους και υπόλειμμα λιθοσωρού. Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., σε μήκος 4,30 μ., χτισμένου από πλακοειδείς λίθους σε μονή σειρά, πάχ. 0,40 μ. Ο τελευταίος αυτός τοίχος και οι αποθέσεις της μεσοχαλκής διακόπτονται προς Α. σε μικρή έκταση από ελληνιστική παραβίαση. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Κρεμαστή (Περιοχή αρχαϊκών νεκροπόλεων)

Λεωφόρος Ρόδου - Αεροδρομίου Παραδεισίου (οικόπεδο Μ. Τσαμπικάκη, πρώην κτήμα Δρακίδη)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο οικόπεδο[74] μετά την έρευνα της συστάδας με τους τρεις συνολικά τάφους ανάμεσα στο βόρειο τοίχο του κυρίως κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και τη σημερινή λεωφόρο. Οι τάφοι, με προσανατολισμό Β.-Ν., βρίσκονται στα βόρεια περιβόλου ή αναλημματικού τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος τοποθετείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και σώζεται σε μήκος 6,90 μ., χτισμένος από μικρούς ορθογώνιους λίθους, πάχ. 0,90 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ. (Πίν. 417 β).

Ο μόνος ασύλητος ήταν ο δυτικότερος από τους τάφους, που διατηρούσε την οξυκόρυφη κάλυψη σε βάθος 1,55 μ. από το κατάστρωμα της λεωφόρου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ο σκελετός με το κρανίο στη νότια πλευρά. Σε μία από τις φάλαγγες του αριστερού του καρπού φορούσε μολύβδινο δακτύλιο με επίχρυση σφενδόνη, ενώ στην άκρη του ίδιου χεριού είχε τοποθετηθεί αλάβαστρο εξ αλαβάστρου, κατά τη συνήθεια των τάφων της ευρύτερης περιοχής. Κοντά στο δεξιό βραχιόνιο βρέθηκε ασημένια σπάτουλα. Τμήματα ταινιωτού επίχρυσου ασημένιου ελάσματος αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στα μηριαία και κοντά στα οστά του αριστερού μεταταρσίου. Πάνω στο σκελετό και κυρίως στο πλάι του είχαν διασκορπιστεί 23 αστράγαλοι αιγοειδών και, τέλος, στη βόρεια στενή πλευρά είχαν τοποθετηθεί αττικό bolsal του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. και σιδερένια στλεγγίδα.

Ο μεσαίος τάφος, σε απόσταση 1,30 μ. νοτιοανατολικότερα, πρέπει να είχε συληθεί σε πρώιμη φάση, αφού η νότια στενή πλευρά του είχε παραβιαστεί από τον παραπάνω αναλημματικό τοίχο. Παρόλα αυτά διατηρούσε την οξυκόρυφη κάλυψή του, σε βάθος 2,29 μ. Διασώθηκε μία χάλκινη πρόχους, η οποία βρέθηκε τοποθετημένη στην επιφάνεια της πατούρας της δυτικής πλευράς του τάφου. Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε διαταραγμένη η ταφή, με το κρανίο στα βόρεια. Πάνω στο κρανίο είχε πέσει τμήμα λαιμού αμφορέα. Από τα κτερίσματα διασώθηκαν επίσης σιδερένια στλεγγίδα, στα ανατολικά του δεξιού ποδιού, και τμήμα μελανόμορφης οινοχόης.

Στις εσωτερικές γωνίες του πυθμένα του τάφου διακρίνονται αβαθή ορθογώνια μικρά λαξεύματα, που απηχούν την πρωιμότερη παράδοση των ΥΓ καύσεων της περιοχής[75], ενώ ο βόρειος τριγωνικός πωρόλιθος της οξυκόρυφης κάλυψης του τάφου έφερε στο μέσον της δύο ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους (ΑΡΧ 1539) (Πίν. 417 γ).

Ο τρίτος τάφος βρέθηκε στα βορειοανατολικά του μεσαίου. Διατηρούσε μέρος της οξυκόρυφης κάλυψής του σε κακή κατάσταση από τη σύληση. Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε διαταραγμένος ο σκελετός.

Στην επίχωση πάνω από τον αναλημματικό τοίχο και στην παρειά που ήταν δυνατόν να ερευνηθεί κάτω από τα παρακείμενα παλαιοχριστιανικά λείψανα ήταν συγκεντρωμένα σε δευτερογενείς αποθέσεις πολλά από τα αρχαϊκά κτερίσματα των συλημένων τάφων. Ληκύθια, πλημμοχόες, κώθωνες, κύλικες, καλύμματα πυξίδων, πήλινοι φορμίσκοι, που μαρτυρούν για μία ακόμη φορά την πλούσια κτέριση των αρχαϊκών τάφων της Ιαλυσού[76]. Πάνω από τις αρχαϊκές αποθέσεις υπήρχε ελλιπής μεταγενέστερος εγχυτρισμός σε αμφορέα.

Η συστάδα των παραπάνω τάφων δεν συνεχίζεται προς Δ., όπως διαπιστώθηκε από δοκιμαστικές τομές. Είναι όμως γνωστό ότι συνεχίζεται προς Β./ΒΑ. κάτω από το κατάστρωμα της λεωφόρου[77].

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

74. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 616-617, 684· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1104.

75. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 534. Βλ. και Ά. Γρηγοριάδου - Α. Γιαννικουρή - Τ. Μαρκέτου, Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό, στο: Α. Γιαννικουρή - Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του χαλκού και στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος 1999* (υπό έκδοση).

76. Μερικά από τα ευρήματα αυτά απεικονίζονται στο *Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 2 (1998), σ. 138, εικ. 140.

77. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 536.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Κάμιρος (αρχαιολογικός χώρος)

Αμέσως ανατολικά της κεντρικής εισόδου του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Καμίρου, στην κομμένη παρειά του λόφου, αποκαλύφθηκε μετά από βροχοπτώσεις καλυβίτης τάφος, ο οποίος και ανασκάφηκε για σωστικούς λόγους.

Ο μαλακός βράχος, που τοπικά ονομάζεται «ασπροπηλιά», είχε διαμορφωθεί επίπεδα, ώστε να δεχθεί την ταφή. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί στον άξονα Β.-Ν. με την κεφαλή προς Β. και το πρόσωπο στραμμένο προς Δ. Οι βραχίονες ήταν παράλληλοι με το σώμα, το δεξιό χέρι ελαφρώς λυγισμένο στο κάτω μέρος του θώρακα, ενώ το αριστερό λυγισμένο σχεδόν κάθετα πάνω από τη λεκάνη. Ο τάφος, σωζ. μήκ. 1,65, πλ. 0,38 και ύψ. 0,35 μ., σχηματιζόταν από δύο ζεύγη κυρτών κεραμίδων που είχαν τη μία μακριά πλευρά τοποθετημένη στο έδαφος και την άλλη να συναρμόζεται σχηματίζοντας την κορυφή. Ο κορυφαίος αρμός καλυπτόταν από δύο επιμήκεις κυρτούς καλυπτήρες. Μία ακόμη ελαφρώς κυρτή κεραμίδα τοποθετημένη κάθετα όριζε τον τάφο στα νότια, ενώ δεν σωζόταν το βόρειο όριό του. Εξωτερικά οι κεραμίδες στερεώνονταν στη βάση του τάφου με αδρούς λίθους. Εσωτερικά λεπτή επίχωση πολύ αμμουδερού χώματος κάλυπτε τα οστά, όχι όμως και ολόκληρο το κρανίο. Ο υπόλοιπος τάφος ήταν κενός και η ταφή ακτέριστη.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

Θέση Κατσούπερνος

Στη θέση Κατσούπερνος είχε ερευνηθεί στο παρελθόν από τους Ιταλούς ένα από τα νεκροταφεία της αρχαίας Καμίρου, με τάφους της αρχαϊκής και κλασικής εποχής[78]. Μετά τη διάνοιξη ζωνών αντιπυρικής προστασίας στην περιοχή, εμφανίστηκε νέα συστάδα τάφων σε απόσταση 300 μ. Α./ΒΑ. των ήδη γνωστών και 1 χλμ. περίπου νότια της ακρόπολης της αρχαίας Καμίρου. Ερευνήθηκαν δέκα τάφοι, που χρονολογούνται από τα κτερίσματα στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Οι τάφοι ήταν λαξευτοί θαλαμοειδείς και βρέθηκαν ασύλητοι, με τα στόμιά τους σφραγισμένα. Περιείχαν από μία ταφή εκτάδην και κτερίσματα, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν φτωχικά σε σχέση με αυτά που συνόδευαν τις γειτονικές πρωιμότερες ταφές. Οι περισσότεροι από τους τάφους φαίνεται ότι είχαν προθάλαμο, αν και οι συνθήκες δεν μας επέτρεψαν να ανασκάψουμε παρά μόνο δύο από τους προθαλάμους. Η έρευνα στην περιοχή θα συνεχιστεί.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Αρχάγγελος

Θέση Χάρακας

Στη θέση Χάρακας ερευνήθηκε συστάδα τάφων, που αποκαλύφθηκε – και εν μέρει καταστράφηκε – κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Ανασκάφηκαν δύο λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι με οξυκόρυφη οροφή και μία θήκη, διευθετημένα παράλληλα, που άνοιγαν σε κοινό «προαύλειο» χώρο, επίσης λαξευμένο στο βράχο (Πίν. 418 β). Οι τάφοι βρέθηκαν σφραγισμένοι με καλυπτήριες πλάκες και περιείχαν από μία ταφή, ενώ η θήκη περιείχε τεφροδόχο υδρία τύπου Kertsch με ερυθρόμορφη παράσταση αμαζονομαχίας σε «γρήγορη» απόδοση, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και μάλλον αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Έξω από το στόμιο του ενός από τους τάφους είχαν τοποθετηθεί δύο κάλπες, η μία από τις οποίες ήταν ενεπίγραφη (Πίν. 418 α). Ένας τρίτος θαλαμοειδής τάφος βρέθηκε λαξευμένος παράλληλα προς τους δύο προηγούμενους, αλλά με είσοδο ανεξάρτητη του «προαυλίου». Το στόμιό του ήταν μολωμένο με πωρόλιθους και το εσωτερικό του φιλοξενούσε μία ταφή, καθώς και ανακομιδές από 15 τουλάχιστον άτομα κάτω και γύρω από αυτή. Πάνω στην ταφή βρέθηκε αμφορέας των ύστερων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Τέλος, χτισμένη στο μόλωμα της εισόδου του τάφου, βρέθηκε μία ακόμη κάλπη.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ - ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

Γεννάδι

Θέση Άγιος Γεώργιος ο Κουτσός

Στις 19-01-1998 ο χειριστής μηχανήματος χωματουργικών εργασιών Ι. Λεβαντάκης παρέδωσε στην Εφορεία έξι ακέραια μυκηναϊκά αγγεία, τέσσερα ανάγλυφα πλακίδια από μυκηναϊκή υαλόμαζα, που ανήκουν σε δύο ξεχωριστά περιδέραια-διαδήματα και μία ψήφο από υαλόμαζα σε σχήμα σπόρου. Τα παραπάνω αγγεία είναι τρεις ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΒ1 περιόδου, μία κύλικα, ένα

78. Σχετικά με τις ιταλικές ανασκαφές στα νεκροταφεία της Καμίρου, βλ. *ClRh* IV, 1931 και VI-VII, 1932. Σχετικά με τη θέση Κατσούπερνος, βλ. Inglieri, ό.π. (υποσημ. 25), αριθ. 112, σ. 43.

θήλαστρο της ΥΕ ΙΙΙΒ1 και ένας κρατηρίσκος της ΥΕ ΙΙΙΒ2. Τα αγγεία ανήκαν σε μυκηναϊκό τάφο, που ο ίδιος κατέστρεψε στην προσπάθεια ισοπέδωσης του λόφου στη θέση Άγιος Γεώργιος ο Κουτσός, βόρεια του βυζαντινού εκκλησιδίου του Αγίου Γεωργίου, με εντολή του ιδιοκτήτη του γειτονικού κτήματος. Η παραπάνω θέση βρίσκεται 1-2 χλμ. δυτικά της κεντρικής παραλιακής αρτηρίας της νότιας Ρόδου και 2-3 χλμ. βόρεια της επαρχιακής οδού προς το Βάτι. Στην περιοχή αυτή της νότιας Ρόδου είχαν εντοπιστεί και ανασκαφεί από την ιταλική αρχαιολογική αποστολή στις αρχές του αιώνα αρκετοί μυκηναϊκοί τάφοι τόσο στην κοντινή στο Γεννάδι περιοχή όσο και στις γειτονικές περιοχές του Βατίου, Λαχανιάς κ.α. Η θέση στον Άγιο Γεώργιο τον Κουτσό δεν είχε εντοπιστεί από τους Ιταλούς αρχαιολόγους.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο έχει ανοιχθεί στις πλαγιές χαμηλού ασβεστολιθικού λόφου (Πίν. 418 γ). Ο τάφος που αναμοχλεύθηκε από το χειριστή του μηχανήματος βρίσκεται στη νότια πλευρά του λόφου. Πρόκειται για θαλαμοειδή μυκηναϊκό τάφο με δρόμο και προσανατολισμό Α.-Δ. Σώθηκε μόνον το βόρειο τμήμα του θαλάμου (μήκ. 2,30 μ.), ενώ ο θάλαμος πρέπει να είχε διαστάσεις 2,30×2,50 μ. Η οροφή και οι πλευρές του θαλάμου είναι εντελώς κατεστραμμένες. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μικρό βότσαλο. Κατά μήκος του βορειοανατολικού τμήματος υπήρχε συγκέντρωση οστών και προς το κέντρο της βόρειας πλευράς του θαλάμου επτά αγγεία κατά χώραν. Στην περιοχή της εισόδου βρέθηκε το άνω τμήμα άβαφης μόνωτης κύλικας και στη βορειοανατολική πλευρά ένας ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΒ, ένα φλασκί με κωνική βάση της ΥΕ ΙΙΙΓ-πρώιμης φάσης (Πίν. 419 α), μία αποσπασματική δίωτη κωνική λεκάνη και μία προχυτική λεκάνη με ταινίες της ΥΕ ΙΙΙΒ2/ΙΙΙΓ περιόδου (Πίν. 419 β). Προς το κεντρικό τμήμα της βόρειας πλευράς και πάντα δίπλα στα οστά βρέθηκαν ένα ακέραιο μικρογραφικό βαθύ προχυτικό κύπελλο και ένας κρατηρίσκος της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου (Πίν. 419 γ). Τα συσσωρευμένα οστά της βόρειας-βορειοανατολικής πλευράς αποτελούν πιθανότατα ανακομιδές που σαρώθηκαν στο σημείο αυτό μαζί με ορισμένα κτερίσματα προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για την τελευταία ταφή, η οποία δεν βρέθηκε.

Στη συνέχεια ερευνήθηκε το μπάζωμα που είχε δημιουργήσει η εκσκαφή του μηχανήματος και προέρχεται από τον κατεστραμμένο θάλαμο. Από το παραπάνω μπάζωμα συνελέγησαν όστρακα που ανήκουν σε έντεκα αποσπασματικά μυκηναϊκά αγγεία. Πρόκειται για δύο διακοσμημένες κύλικες ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ (Πίν. 419 δ), τέσσερις ψευδόστομους αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΒ (Πίν. 419 ε-στ), ένα κυλινδρικό κύπελο της ΥΕ ΙΙΙΒ1, ένα φλασκί με βάση της ΥΕ ΙΙΙΑ2, έναν πιθαμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΑ/ΙΙΙΒ, έναν πιθαμφορέα αποθηκευτικό της ΥΕ ΙΙΙΓ και μία αποσπασματική άβαφη κύλικα. Επίσης συνελέγησαν άλλα εννέα ανάγλυφα πλακίδια από υαλόμαζα, που μαζί με τα αντίστοιχα που παραδόθηκαν ανήκουν στα ίδια περιδέραια-διαδήματα, τέσσερις ψήφοι από υαλόμαζα σε σχήμα σπόρων, μία κυλινδρική ψήφος από κορνελιάτη λίθο και κομμάτια αποσπασματικού χάλκινου μαχαιριδίου.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω ευρήματα, ο τάφος πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί από την τελευταία φάση της ΥΕ ΙΙΙΑ2, κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ και έως και τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ. Μετά από μικρή επιφανειακή έρευνα στην περιοχή είναι πλέον βέβαιο ότι υπάρχουν και άλλοι τάφοι, ενώ βορειοδυτικά της θέσης και 1 χλμ. περίπου από αυτήν εντοπίστηκαν μυκηναϊκά όστρακα στην πλευρά αγροτικού δρόμου, που αποτελούν πιθανές ενδείξεις για την παρουσία μυκηναϊκού οικισμού.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Σεράγια, οδός Ελ. Βενιζέλου και Απελλού (οικόπεδο Α. και Μ. Φέιμο)

Στον ακάλυπτο ενός μικρού οικοπέδου στην περιοχή του λόφου των Σεραγιών πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, όπου αποκαλύφθηκε δάπεδο από μαρμαροθέτημα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Δεν στάθηκε δυνατόν να εξακριβωθεί ο χαρακτήρας του κτιρίου που περιείχε το δάπεδο. Προγενέστερο του δαπέδου είναι το κυκλικό φρέαρ με τα πήλινα τοιχώματα που βρέθηκε στο χώρο. Σε βαθύτερα στρώματα κάτω από το δάπεδο επίσης διαπιστώθηκε κεραμική των γεωμετρικών και μινωικών χρόνων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Μακρυγιάννη (Ο.Τ. 69, Κ.Μ. 3107, οικόπεδο Θ. Παντελίδη)

Το παραπάνω οικόπεδο είχε ερευνηθεί ανασκαφικά το 1992[79]. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου έγινε μικρών διαστάσεων προέκταση λόγω εσφαλμένων μετρήσεων του μηχανικού. Αποκαλύφθηκε ένας τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν. και

79. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

ένα τετράγωνο πηγάδι, κατασκευασμένο από λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας και οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Στο ανώτερο τμήμα του πηγαδιού είχαν χρησιμοποιηθεί δύο λιθοπλινθίδες επίσης από αμυγδαλόπετρα, καθώς και δύο πεσσίσκοι, που σχημάτιζαν ρομβοειδούς σχήματος στόμιο. Τα ευρήματα σχετίζονται με την υστερότερη διαπιστωμένη οικοδομική φάση που έχει χρονολογηθεί από τον ανασκαφέα στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη (Ο.Τ. 63, Κ.Μ. 2570, οικόπεδο Α. Ψύρη)

Κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο την επίβλεψη της ανασκαφής είχε αναλάβει η 4η ΕΒΑ. Ωστόσο, λόγω του ότι αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου στα βαθύτερα στρώματα, την ανασκαφική έρευνα ανέλαβε να συνεχίσει η ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Την ανασκαφή επέβλεπε η αρχαιολόγος Β. Σκαράκη. Κατά το δίμηνο διάστημα έρευνας που ακόλουθησε, το σκάμμα επεκτάθηκε προς Α. και αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες για να ενοποιηθεί ο χώρος. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οδός Αρίστωνος (Ο.Τ. 71, Κ.Μ. 4029, οικόπεδο Β. Χατζηγιακουμή - Α. Γερασταθόπουλου)

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά. Αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους της αρχαίας πόλης σε μήκος 18 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Πίν. 420 α-β). Το πλάτος του κυμαίνεται από 4,23 έως 4,36 μ. Όπως είναι ήδη γνωστό από άλλα σημεία όπου έχει αποκαλυφθεί, το τείχος είναι κατασκευασμένο με επάλληλους δόμους λιθοπλίνθων στις εξωτερικές πλευρές του και γέμισμα από λίθους, πωροπλινθίδες και χώμα εσωτερικά. Το τείχος διατηρείται σε μέγιστο ύψος 1,41 μ. στη δυτική (εσωτερική) πλευρά του, όπου αποκαλύφθηκαν τρεις επάλληλοι δόμοι πωροπλίνθων. Ο κατώτερος δόμος, που αποτελούσε την υποθεμελίωση του τείχους, προεξείχε κατά 0,12 μ. από τους δύο ανώτερους και εδραζόταν σε παρθένο έδαφος.

Εξωτερικά του τείχους (σε επαφή και παράλληλα με την ανατολική του πλευρά) αποκαλύφθηκαν σκληρές στρώσεις που κάλυπταν χώρο, μέγ. ορατού πλ. 8,80 μ. Πιθανότατα πρόκειται για ένα χώρο στον οποίο δεν είχε γίνει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση, αλλά θα είχε χρήση περιφερειακού δρόμου γύρω από το τείχος. Μετά από τομή που έγινε στο χώρο βρέθηκαν 18 σκληρές στρώσεις-οδοστρώματα, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Στην επιφάνεια του δρόμου βρέθηκαν λιθόπλινθοι από την ανωδομή του τείχους, οι οποίες θα είχαν πέσει πιθανότατα κατά τη λιθολόγησή του.

Τόσο το τείχος όσο και ο χώρος εξωτερικά του τείχους καλύπτονταν από μπαζώματα που συσσωρεύθηκαν σταδιακά, αφού, μετά την κατάργηση και τη λιθολόγησή του, είχαν μετατραπεί σε χώρους απορριμμάτων. Όταν ακόμη το τείχος δεν είχε λιθολογηθεί μέχρι τους θεμέλιους δόμους και διατηρούσε κάποιο ύψος συσσωρεύθηκαν απορρίμματα στο χώρο εξωτερικά του τείχους, τα οποία χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο. Αργότερα, στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, καλύφθηκε από απορρίμματα και ο χώρος του ίδιου του τείχους.

Δυτικά του τείχους δεν βρέθηκε εσωτερικός δρόμος, όπως συμβαίνει στο χώρο της αρχαίας αγοράς και του λιμανιού. Αποκαλύφθηκαν κάποια οικιστικά λείψανα ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς επίσης και λιθόκτιστος αγωγός, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., μικρού πλάτους και ορατού μήκ. 8,62 μ., του οποίου η χρήση καταργήθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ωστόσο, ο αγωγός αυτός και οι παράλληλοι με αυτόν τοίχοι, αν και έχουν κατά προσέγγιση την ίδια κατεύθυνση με το τείχος, δεν ακολουθούν ακριβώς παράλληλη πορεία με αυτό.

Στα ανώτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα που χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περιόδο: δύο παράλληλοι και εφαπτόμενοι τοίχοι και ένα δάπεδο από πήλινες πλάκες κατασκευάστηκαν σε επαφή με το τείχος. Σε αυτή την περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθεί και μια προσπάθεια διαμόρφωσης του χώρου του τείχους: τα απορρίμματα που κάλυπταν το τείχος ισοπεδώνονται, ενώ οι λίθοι του γεμίσματος συσσωρεύονται πάνω στις δύο εξωτερικές πλευρές του τείχους.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Οδός Αγίου Νικολάου (Ο.Τ. 105, οικόπεδο Δ. Γιαλούση)

Στο οικόπεδο έχει αποκαλυφθεί, στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού σκάμματος, τμήμα παλαιοχριστιανικής οικίας που καλύπτεται από στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από αργούς λίθους, προερχόμενους από την ανωδομή των τοίχων και κεραμίδες. Η έρευνα συνεχίζεται με την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Οδός Μπουμπουλίνας και Αμερικής (Ο.Τ. 14, Κ.Μ. 1862, οικόπεδο Δ. Γκάτη)

Βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου Χ. Κουρούνη, στο οποίο είχε αποκαλυφθεί η κοίτη του αποξηλωμένου αρχαίου

τείχους της Κω, με αποθέσεις κεραμικής στο εσωτερικό της[80]. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τοίχοι χυτής τοιχοποιίας της ρωμαϊκής περιόδου, πλ. 0,70 μ., που ορίζουν δάπεδο δωματίου, ορατών διαστ. 2,50×4 μ. Κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών του δαπέδου, από το οποίο διατηρείται μόνον το υπόστρωμα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ψηφιδωτού πλαισίου, κατασκευασμένου από λευκές ψηφίδες, που είναι ελαφρώς υπερυψωμένο από το κεντρικό τμήμα του δαπέδου. Στη βόρεια πλευρά του διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο κυκλικών βαθύνσεων, διαμ. 0,60 μ. περίπου, που πιθανώς ανοίχθηκαν σε μεταγενέστερη κατασκευαστική περίοδο (κόβουν το ψηφιδωτό) και χρησίμευσαν για την τοποθέτηση κιόνων.

Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου από αργολιθοδομή, ορατού μήκ. 0,55 και πλ. 0,70 μ. Σε ακόμη μεγαλύτερο βάθος διαπιστώθηκαν αποθέσεις κεραμικής αντίστοιχης με του οικοπέδου Κουρούνη, οι οποίες εντοπίστηκαν σε όλο το εμβαδόν του οικοπέδου.

Οδός Σπετσών και Αμερικής (Ο.Τ. 14, Κ.Μ. 1693, οικόπεδο Σ. Κώστογλου - Γ. Φουντωτού)

Βρίσκεται βορειοδυτικά του οικοπέδου Δ. Γκάτη (βλ. παραπάνω). Στο οικόπεδο έγινε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., πλ. 0,70, σε μήκος 0,50 μ., καθώς και τμήματα δύο λιθοσωρών, που φαίνεται ότι προέρχονται από διαλυμένους τοίχους. Τα κτιριακά λείψανα θεμελιώνονται στο αμμώδες χώμα της περιοχής. Η κεραμική που συνδέεται με αυτά περιείχε ανάμεικτα όστρακα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Οδός Νυμφαίας (Κ.Μ. 1610, οικόπεδο Γ. Τζαμπαζή - Σ. Τζανέρη)

Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Ι. Βασιλείου[81] και βορειοανατολικά του οικοπέδου Μ. Σίφη[82]. Αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα (Πίν. 421 α):

Στο βόρειο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων από αργολιθοδομή, σε κακή κατάσταση διατήρησης. Η τοιχοποιία των τοίχων είναι αμελής και οι λίθοι που τους απαρτίζουν είναι πολύ χαλαρά συνδεδεμένοι μεταξύ τους.

Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής κατασκευής, από την οποία διατηρείται τοίχος χυτής τοιχοποιίας και δάπεδο από πήλινες πλάκες. Το κτίσμα πιθανώς συνδέεται με κάποια εργαστηριακή κατασκευή, της οποίας είναι αδύνατον να αποσαφηνιστεί η χρήση. Πάντως στην επίχωση του οικοπέδου βρέθηκαν εκκαμινεύματα κλιβάνων και σκωρίες.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Μαρμαρωτό - Έργα Δήμου Κω, διάνοιξη δρόμου

Κατά τη διάνοιξη δρόμου στην περιοχή Μαρμαρωτό, αποκαλύφθηκαν λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Η περιοχή βρίσκεται εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, σε χώρο όπου εκτεινόταν η νεκρόπολη με μακρά διάρκεια χρήσης, όπως έχει επανειλημμένα διαπιστωθεί από γειτονικές ανασκαφές. Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τοίχοι που γωνιάζουν μεταξύ τους σχηματίζοντας ένα χώρο σε σχήμα Γ, καθώς και ένας αγωγός με τοιχώματα και πυθμένα από πήλινες πλάκες και εξωτερικά ενισχυτικά τοιχία, ορατού μήκ. 5,86 και εσωτ. πλ. 0,26 μ. Επίσης βρέθηκαν κυκλικές αποθηκευτικές κατασκευές αποτελούμενες από τμήματα πίθων που περιβάλλονται από ενισχυτικά τοιχώματα χυτής τοιχοποιίας. Στο βορειότερο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή εργαστηριακής χρήσης, τμήμα της οποίας καλύπτεται από πηλόχωμα. Έκκεντρα είχαν τοποθετηθεί κάθετα εμφυτευμένες κεραμίδες σε διπλή σειρά, ενώ κεντρικός μικρός χώρος τετράγωνου σχήματος είχε τοιχώματα κατασκευασμένα από σκληρό πηλόχωμα.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Ψαλίδι - Περιοχή Ηρακλής (οικόπεδο Κ. Μπακάλογλου)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο με τις ακόλουθες εργασίες:

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αφαιρέθηκαν οι λιθοσωροί, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη περίοδο και αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα: Στο ανατολικό τμήμα του παραπάνω χώρου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 4 (Α.-Δ.)×2,85 μ. (Β.-Ν.), διατηρούμενο σε επίπεδο θεμελίων. Η βορειοανατολική του γωνία έχει καταπατηθεί από μεταγενέστερα κτίσματα. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη χρήση του δωματίου, ενδιαφέρον

80. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 635-637.

81. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1113.

82. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 791· 50 (1995): Χρονικά, σ. 806.

πάντως είναι το γεγονός ότι δεν συνδέεται με άλλα δωμάτια, καθώς και η διαφορετική κατεύθυνση των τοίχων του από τα υπόλοιπα κτίρια του οικοπέδου, που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα. Στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν ξανά τοίχοι που καλύπτονται από λιθοσωρούς, οι οποίοι συνεχίζονται προς Ν. και Α., εκτός ορίων του σκάμματος.

Η ανασκαφή του χώρου συνεχίστηκε με τη διενέργεια μιας περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας στο όμορο προς Α. οικόπεδο ιδιοκτησίας της Ιεράς Μητροπόλεως[83]. Η τομή πραγματοποιήθηκε προκειμένου να αποκαλύψουμε την προς Α. συνέχεια του τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 18 μ., που είχε αποκαλυφθεί στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου[84]. Διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Το συνολικό μήκος του τοίχου ανέρχεται σε 24 μ. Στο ανατολικό του άκρο αποκαλύφθηκε η γωνία του με τριβαθμιδωτό τοίχο, κατασκευασμένο από επιμελημένα δουλεμένους λίθους (Πίν. 421 β). Το μήκος του τοίχου αυτού ανέρχεται στα 9 και το πλάτος του στα 1,80 μ. (μετρημένα στο επίπεδο του κατώτερου δόμου). Τμήμα του τοίχου στο μέσον του είχε αποξηλωθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις μέχρι το επίπεδο του κατώτερου δόμου. Μπροστά (ανατολικά) από τον τοίχο αποκαλύφθηκε δάπεδο κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους ντόπιας ασπρόπετρας, διαστ. 2,60 (Α.-Δ.)×5 μ. (Β.-Ν.) (Πίν. 421 γ). Το βορειότερο τμήμα του δαπέδου είχε ξηλωθεί. Η κατασκευή του θυμίζει την αντίστοιχη διαμόρφωση στη δυτική πλευρά του τοίχου. Η επίχωση που περιέβαλλε τις παραπάνω κατασκευές δεν περιείχε χαρακτηριστικά όστρακα, ενώ η κεραμική κάτω από αυτόν χρονολογείται στη μυκηναϊκή περίοδο.

Τα νέα ευρήματα στο οικόπεδο της Ιεράς Μητροπόλεως μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε το βορειότερο κτίριο με ναό, διαστ. 9×24 μ., του οποίου δυστυχώς το βορειοδυτικό τμήμα έχει καταστραφεί από την οικοδόμηση ξενοδοχειακής πτέρυγας. Από αυτό το κτίριο σώζεται πλέον η νότια, η ανατολική και τμήμα της δυτικής πλευράς. Προς το παρόν δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη λατρευόμενη θεότητα στο χώρο.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΧΑΛΚΗ

Θέση Πόνταμος

Στην παραλία Ποντάμου, σε απόσταση 50 μ. περίπου από τη θάλασσα, είχαν βρεθεί σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα των Ιταλών (1931) υπόγειοι θαλαμοειδείς τάφοι λαξευτοί στο βράχο. Αποτελούνται από προθάλαμο και δύο ή περισσότερους θαλάμους με την είσοδο στη στενή πλευρά. Οι τάφοι ήταν πλούσια κτερισμένοι με ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία, οξυπύθμενους αμφορίσκους, στλεγγίδες και ειδώλια που τους χρονολογούν στον 4ο αι. π.Χ.[85].

Ύστερα από αίτηση ιδιώτη για την τοποθέτηση καντίνας, έγινε σωστική ανασκαφή και αποκαλύφθηκε εκ νέου ένας υπόγειος τάφος με προθάλαμο και δύο θαλάμους. Η αίτηση του ιδιώτη απορρίφθηκε και ο χώρος συμπεριλήφθηκε σε ευρεία κηρυγμένη περιοχή.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Δάμος

Οικόπεδο Γιαβάση

Κατά το 1998 η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου, το οποίο καταλαμβάνει το χώρο ανάμεσα στα ήδη ανεσκαμμένα οικόπεδα Πιζάνια και Ντούρου.

Αποκαλύφθηκε η προς ΝΔ. συνέχεια του δρόμου 1, που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Πιζάνια. Το τμήμα αυτό του δρόμου δεν διατηρείται σε τόσο καλή κατάσταση όπως το βορειοανατολικό. Εδώ οι ανωμαλίες του βράχου δεν έχουν εξομαλυνθεί με πλακόστρωτο, ούτε έχουν κατασκευαστεί σκαλοπάτια για να εξομαλύνουν την υψομετρική διαφορά. Επίσης δεν υπάρχουν ίχνη καταστροφής του, εκτός από ένα σκαλοπάτι του οποίου σώζονται μόνον οι ακραίοι λίθοι, πράγμα που δείχνει ότι χρησιμοποιήθηκε το βραχώδες έδαφος ως είχε. Σε μικρές κοιλότητες του βράχου που ήταν καλυμμένες με χώμα και ερευνήθηκαν βρέθηκε πλήθος μικρών μετάλλινων αντικειμένων, όπως χάλκινα και σιδερένια καρφιά, χάλκινα νομίσματα, μολύβδινα ελάσματα και σκωρίες σιδήρου.

Κάθετα στο δρόμο 1 αποκαλύφθηκε δεύτερος δρόμος (δρόμος 2), πλ. 1,80 μ., και με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο δρόμος αυτός χωρίζει το οικοδόμημα Ι (το κτιριακό συγκρότημα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Πιζάνια) από ένα άλλο κτίριο, μέρος του οποίου αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Γιαβάση και που ονομάστηκε οικοδόμημα ΙΙΙ. Με την ανα-

83. Ευχαριστούμε το σεβασμιώτατο μητροπολίτη Κω Αιμιλιανό για την άδεια της έρευνας στο οικόπεδο.

84. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 689.

85. *ClRh* II, 1932, σ. 119-164.

σκαφή του δρόμου 2 αποκαλύφθηκε και ο νοτιοδυτικός εξωτερικός τοίχος του οικοδομήματος Ι. Παρότι από τον τοίχο αυτό σώζεται μόνον η εσωτερική παρειά, φαίνεται ότι είναι της ίδιας κατασκευής με το βόρειο τοίχο του κτίσματος, δηλαδή με εξωτερική παρειά από λαξευμένους γωνιόλιθους και εσωτερικά τοιχοποιία από ελαφρώς λαξευμένους λίθους.

Από το οικοδόμημα ΙΙΙ αποκαλύφθηκε η βόρεια και μέρος της βορειοανατολικής πλευράς του. Εντοπίστηκαν προς το παρόν τρεις χώροι, αλλά η ανασκαφή ολοκληρώθηκε μόνο στο δωμάτιο που καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά του κτίσματος. Πρόκειται για υπόγειο τετράγωνο χώρο, διαστ. 5,50×2 μ. Η είσοδός του, πλ. 1,05 μ., βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του και το κατώφλι, λαξευμένο και αυτό, όπως και οι τοίχοι, στο βράχο, εντοπίστηκε σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια των τοίχων και 2 μ. από την επιφάνεια των δρόμων 1 και 2. Το δάπεδο είναι χωμάτινο και καλύπτει ένα στρώμα από λατύπη, που με τη σειρά της καλύπτει και εξομαλύνει το βραχώδες έδαφος.

Θέση Φλασκά (οικόπεδο Τριανταφύλλου)

Τον Ιούνιο του 1998 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε υπέργειο κτιστό ταφικό συγκρότημα των ρωμαϊκών χρόνων.

Το μνημείο είναι κατασκευασμένο από χυτό υλικό (μικρές πέτρες, ασβεστοκονίαμα και λίγα όστρακα) και έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., με είσοδο στα βορειοανατολικά. Αποτελείται από έναν καμαροσκεπή κεντρικό διάδρομο, διαστ. 2×6,05 και ύψ. 1,20 μ., ενώ δεξιά και αριστερά ανοίγονται οκτώ νεκρικοί θάλαμοι (4-4), επίσης καμαροσκεπείς, διαστ. 0,90×2,05 και ύψ. 0,70 μ.

Εκτός από τον καθαρισμό του εσωτερικού του μνημείου, ανασκάφηκε η οροφή του, που παρουσιάζεται επίπεδη και ισοπεδωμένη με μικρούς αργούς λίθους, συνδεδεμένους με κονίαμα. Στο μέσον της ορίζεται ένας τετράγωνος χώρος, διαστ. 3,30×3,50 μ., με την κατασκευή τεσσάρων μικρών τοιχίων.

Στην οροφή βρέθηκαν, εκτός από τα πολλά θραύσματα αγγείων, οκτώ λύχνοι του 2ου-3ου αι. μ.Χ., καθώς και ανθρώπινα οστά συσσωρευμένα στη βορειοανατολική πλευρά. Πιθανώς τα ευρήματα από την οροφή συνδέονται με νεκρώσιμες τελετές, αφού η πρόσβαση σε αυτήν ήταν αρκετά εύκολη από τη βορειοδυτική πλευρά του μνημείου λόγω της κλίσης που παρουσιάζει το έδαφος. Δεν αποκλείεται η τέλεση νεκροδείπνων με τη χρήση ξύλινων κινητών επίπλων.

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε μπροστά από την είσοδο, εντοπίστηκε απότμημα μαρμάρινου ενεπίγραφου μέλους, ακουμπισμένο δεξιά της εισόδου και τοποθετημένο μπροστά από αυτό το άνω τμήμα αμφορέα: *ΕΠΑΦΡΟ/ΔΕΙΤΟΣ / ΧΡΗΣΤΟΝ / ΠΑΙΔΙΟΝ / ΧΑΡΜΙ/ΔΑ*.

΄Εργα ΔΕΥΑΚ

Κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΥΑΚ στη θέση Φλασκά νότια του οικοπέδου Τριανταφύλλου για την κατασκευή δεξαμενής περισυλλογής ομβρίων υδάτων σε δημόσιο δρόμο, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Από τους σκελετούς σώθηκαν ελάχιστα θραύσματα, όμως από τη θέση των κτερισμάτων συμπεραίνεται ότι το κεφάλι βρισκόταν προς ΝΑ.

Από τον τάφο 1 προέρχονται ένας μελαμβαφής ραβδωτός κάνθαρος, ένας σφαιρικός λύχνος, ένα μελαμβαφές bolsal, μία σιδερένια στλεγγίδα και 28 σιδερένιες εφηλίδες από τη διακόσμηση του νεκρικού κρεβατιού. Στον τάφο 2 εξάλλου βρέθηκαν ένας κάνθαρος και ένας λύχνος, όμοιοι με αυτούς του τάφου 1, ένα χρυσό διάδημα με έκτυπη φυτική διακόσμηση και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι με χάλκινη σφενδόνη.

Πόθια (οικόπεδο Μ. Μιχαηλίδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του δημόσιου δρόμου που συνδέει την ενορία του Αγίου Μάμμα και της Αγίας Τριάδας, στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας της Πόθιας. Άξιο προσοχής είναι ότι η περιοχή αυτή μέχρι τις αρχές του αιώνα ονομαζόταν Μυριάντρι.

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν ένας καλυβίτης και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Κτερίσματα εντοπίστηκαν σε δύο μόνον από τους τάφους.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., χτισμένος από κροκαλοπαγείς πλάκες στις μακριές πλευρές και κεραμίδες στις δύο στενές. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ο σκελετός σε θέση εκτάδην με το κεφάλι προς ΝΑ. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν: μελαμβαφές ανοιχτό αγγείο με κάθετες ταινιωτές λαβές και μελαμβαφής λύχνος, ενώ στο ύψος της λεκάνης ατρακτόσχημο μυροδοχείο.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με τον ίδιο προσανατολισμό, χτισμένος από πλάκες ψαμμίτη. Στο εσωτερικό του τάφου εντοπίστηκε ο σκελετός σε θέση εκτάδην με το κεφάλι προς ΝΑ. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν άβαφη λάγυνος, άβαφη πρόχους, σκύφος από φαγεντιανή με εφυάλωση ανοιχτού πράσινου χρώματος, τρία ατρακτόσχημα μυροδοχεία και ένας πήλινος λύχνος με έντυπη διακόσμηση και ίχνη επιγραφής.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χώρα

Θέση Κυλίνδρα (οικόπεδο Φοίβος Ε.Π.Ε.)

Στο οικόπεδο, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική Κυλίνδρα, προηγήθηκαν δοκιμαστικές τομές που αποκάλυψαν εγχυτρισμούς βρεφών[86] (Πίν. 422 α). Ορίστηκε κάνναβος και στη σύντομη ανασκαφική περίοδο της χρονιάς ανασκάφηκε το τετράγωνο ΕΧ (4×4 μ.) του δυτικού-νοτιοδυτικού τομέα. Στα όριά του αποκαλύφθηκαν 26 ακόμη εγχυτρισμοί σε υδρίες, σε αμφορείς και σε μία περίπτωση σε κάλπη με γραπτή ρομβοειδή διακόσμηση στον ώμο. Τα αγγεία είχαν τοποθετηθεί σε ρηχούς λάκκους ανοιγμένους στο βράχο ή μέσα στην επίχωση πάνω από άλλους εγχυτρισμούς σχηματίζοντας κατά τόπους δεύτερη ή και τρίτη σειρά. Δεν φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερη πρόνοια για τον προσανατολισμό, που συνήθως καθορίζεται από την κλίση του εδάφους προς ΒΔ.-ΝΑ. με τοποθέτηση του στομίου και προς τις δύο κατευθύνσεις. Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα αγγεία έχουν τοποθετηθεί στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ. Η τοποθέτηση του νεκρού βρέφους στους αμφορείς και τις υδρίες γινόταν από οπή που ανοιγόταν στην κοιλιά τους και κλεινόταν ξανά με το ίδιο όστρακο που είχε καταρχήν αποκοπεί. Ένας ή περισσότεροι λίθοι ή και όστρακα έκλειναν το κομμένο ή ακέραιο στόμιο του αγγείου. Μετά την τοποθέτησή του στο λάκκο στερεωνόταν με αδρούς λίθους μετρίου μεγέθους που τοποθετούνταν κυρίως κάτω από το στόμιο και γύρω από το σώμα. Μερικές φορές καλυπτόταν με λίθους ολόκληρο το αγγείο, χωρίς όμως προς το παρόν να μπορεί να βεβαιωθεί συσχετισμός με συγκεκριμένο ταφικό έθιμο. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα

Οικόπεδο Μ. Βεκρή

Το εν λόγω οικόπεδο είναι διαμορφωμένο βαθμιδωτά σε τρία επίπεδα, με κατωφέρεια Ν.-Β., από τα οποία το βορειότερο και κατώτερο αποτελεί το χώρο της παλαιάς ανασκαφής του 1983, που είχε ανασκαφεί από την αρχαιολόγο Τ. Μαρκέτου[87]. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου στο οποίο ήταν ακόμη ορατά τα λείψανα του παλαιού σπιτιού και του πλακόστρωτου της αυλής στα ανατολικά της οικίας.

Ανασκάφηκαν συνολικά 12 τομές, στις περισσότερες από τις οποίες μετά από αφαίρεση χαλαρών χωμάτων (επιφανειακή στρώση και μπάζα εκσκαφής του 1983) δεν αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα και τα ευρήματα ήταν ελάχιστα και όχι χαρακτηριστικά. Σε σχετικά μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε στα περισσότερα τμήματα ο φυσικός βράχος, ενώ σε άλλα η ανασκαφή έφθασε έως το επίπεδο της θάλασσας και δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί.

Στην τομή 98/1 στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,30 μ. από το επίπεδο του χωραφιού, στη βορειοδυτική γωνία της τομής και του οικοδομήσιμου χώρου, αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. σε μήκος 1,03 μ., αποτελούμενου από κυλινδρικά τμήματα (διακρίνονται συνολικά τέσσερα τμήματα, δύο πλήρως και δύο εν μέρει αποκαλυφθέντα), μήκ. 0,40 και διαμ. 0,12 μ., συνδεδεμένα μεταξύ τους με μόλυβδο. Αρκετά θραύσματα αγγείων στη στρώση αποκάλυψης του αγωγού αναγνωρίστηκαν ως υστεροελληνιστικά. Σε βάθος 1,60 μ. στα ανατολικά του αγωγού αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια λίθων σε επίπεδη θέση, πιθανώς στη συνέχεια του πλακόστρωτου που είχε εμφανιστεί στην τομή 1983/2δ.

Στην τομή 98/2 διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος 1983/δ ήταν θεμελιωμένος επάνω στο φυσικό βράχο και παρουσιάζει μόνο μια όψη προς Β.

Στην τομή 98/12 αποκαλύφθηκε κατασκευή αποτελούμενη από πήλινες τετράγωνες πλάκες, διαστ. 0,45×0,45 μ. η καθεμία περίπου, διατεταγμένες σε σειρές των τριών, σε βάθος 1,37/1,40 μ. περίπου από το επίπεδο του χωραφιού. Αποκαλύφθηκαν συνολικά εννέα πλάκες (διαστ. 0,30×0,30 μ.), από τις οποίες οι τρεις, που αποτελούν το νότιο όριο της κατασκευής, εδράζονται στο φυσικό βράχο και στην ένωσή τους με αυτόν υπάρχει κατά τόπους υδραυλικό κονίαμα. Προς Β. του πήλινου «πλακόστρωτου», στο ίδιο βάθος με αυτό, αποκαλύφθηκε προς Ν. η συνέχεια του τοίχου 1983/μ, με κατεύθυνση Β.-Ν., σε ύψος έξι-επτά δόμων (1 μ. περίπου), πλ. 0,60-0,63 μ., ο οποίος γωνιάζει ανατολικά· αποκαλύφθηκε η συνέχεια προς Ν. του τοίχου 1983/λ, παράλληλου προς τον τοίχο 1983/μ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

86. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 809.

87. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 398, Πίν. 174 γ.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Ταφικό συγκρότημα Αγίου Ιωάννη

Στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Raphael[88], ξεκίνησαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου που αποτελείται από υπαίθρια και υπόγεια ταφικά συγκροτήματα. Έγινε εργοταξιακός φωτισμός του υπόγειου μεσαιωνικού λατομείου το οποίο, ύστερα από μια σειρά επεμβάσεων, θα χρησιμοποιηθεί για την οργάνωση της έκθεσης «Ταφικές Πρακτικές και Παραδόσεις της Μεσόγειου» σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Μουσείο Κύπρου, το Αρχαιολογικό Μουσείο Baglio Anselmi της πόλης Μαρσάλα της Σικελίας και το Ιστορικό Μουσείο Μασσαλίας. Άρχισε η αποτύπωση του λατομείου με τη συνδρομή τοπογραφικού συνεργείου του γραφείου της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ και Δήμου Ρόδου, ο οποίος, μαζί με το ΥΠΠΟ και το υπουργείο Αιγαίου, είναι συγχρηματοδότης του Προγράμματος.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Σε συνεργασία με το ΤΑΠΑ και με έξοδά του, κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν οδικές πινακίδες προς τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Ρόδου και των υπόλοιπων νησιών της Δωδεκάνησου. Σε επόμενη φάση θα πρέπει να χρηματοδοτηθεί και ο καθαρισμός και η σωστή παρουσίασή τους.

Ακρόπολη Ιαλυσού

Φέτος άρχισαν οι εργασίες συντήρησης της ιταλικής κλίμακας καθόδου προς τη δωρική κρήνη. Τα σκαλοπάτια, πολλά από τα οποία ανήκουν σε αρχαιότερες φάσεις της κλίμακας, είναι κτιστά από τοπικό ασβεστόλιθο, που κατά τόπους, ανάλογα με τις φθορές, και στους αρμούς φέρουν επικάλυψη από σκληρό ιταλικό κονίαμα, σε απόλυτη αρμονία με τους αρμούς. Η συνολική ιταλική παρέμβαση είναι απόλυτα εναρμονισμένη με το κατάφυτο από ψηλά κυπαρίσσια τοπίο της κατά τα άλλα απόκρημνης πλαγιάς και ταιριάζει με τον ορατό βράχο, που υψώνεται στα βόρεια (Πίν. 422 β). Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε να συντηρηθεί η ιταλική παρέμβαση, με τις ίδιες βαθμίδες και την αναλημματική ξερολιθιά στις πλευρές της.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκε στη βόρεια πλευρά της κλίμακας και στο ύψος της 32ης βαθμίδας έως την 41η από κάτω προς τα πάνω επιφάνεια βράχου με κατά τόπους αρχαία λαξεύματα (Πίν. 423 α). Στη θέση αυτή υπήρχαν δύο αναλημματικοί μαντρότοιχοι, ο ένας επάνω από τα λαξεύματα και ο δεύτερος βορειότερα. Για να μείνουν ορατά τα λαξεύματα και η εικόνα του φυσικού βράχου γενικότερα, αφαιρέθηκε ο νοτιότερος μαντρότοιχος και επισκευάστηκε και στερεώθηκε ο βόρειος. Στην επίχωση κάτω από τους μαντρότοιχους εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα από κεράμους της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσα στις βαθμίδες βρέθηκε όστρακο βυζαντινού εφυαλωμένου πινακίου, τμήμα από σιδερένιο δρεπάνι και ελάσματα χαλκού.

Στο χαμηλότερο επίπεδο της κλίμακας υπάρχει ιταλική διαμόρφωση εισόδου προς το μνημείο. Οι χαμηλότερες οκτώ βαθμίδες, με την έντονη κλίση προς Ν., ανήκουν σε αρχαιότερη φάση, που προϋπήρχε της ιταλικής παρέμβασης (Πίν. 423 β). Αυτό διαπιστώνεται και από ιταλική φωτογραφία του 1926, πριν από την αναστήλωση του μνημείου. Σε επαφή με τα αρχαία σκαλοπάτια βρισκόταν αναλημματικός τοίχος από τον καιρό της Ιταλοκρατίας, που σχημάτιζε ορθογώνιο χώρο γύρω από κυπαρίσσι και είχε αρχίσει να υποχωρεί από τις ρίζες του δέντρου. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του παραπάνω τοίχου βρέθηκαν δύο ελλιπή τμήματα επιγραφών και χείλος μεγάλου λίθινου σκεύους.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

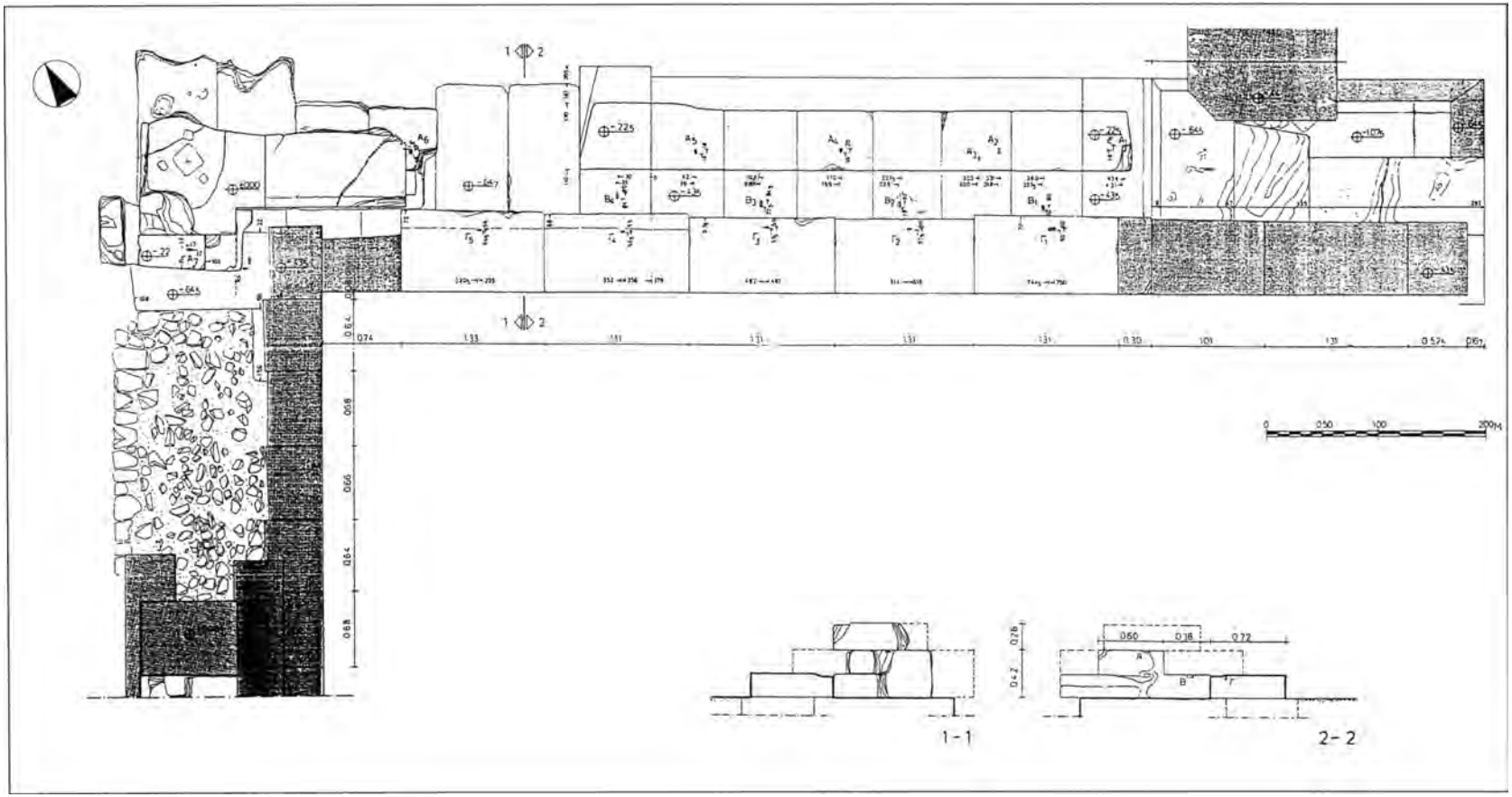
Ακρόπολη Λίνδου

Κατά τη διάρκεια του έτους 1998 συνεχίστηκαν κανονικά οι αναστηλωτικές εργασίες στην ανατολική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς στην ακρόπολη της Λίνδου, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη (Σχέδ. 11-12). Η πρόταση προέβλεπε αναστήλωση τριών κιόνων (Κ34, Κ35 και Κ36) έως το ύψος της ζωφόρου, στην ανατολική κατά εσοχή γωνία του μνημείου.

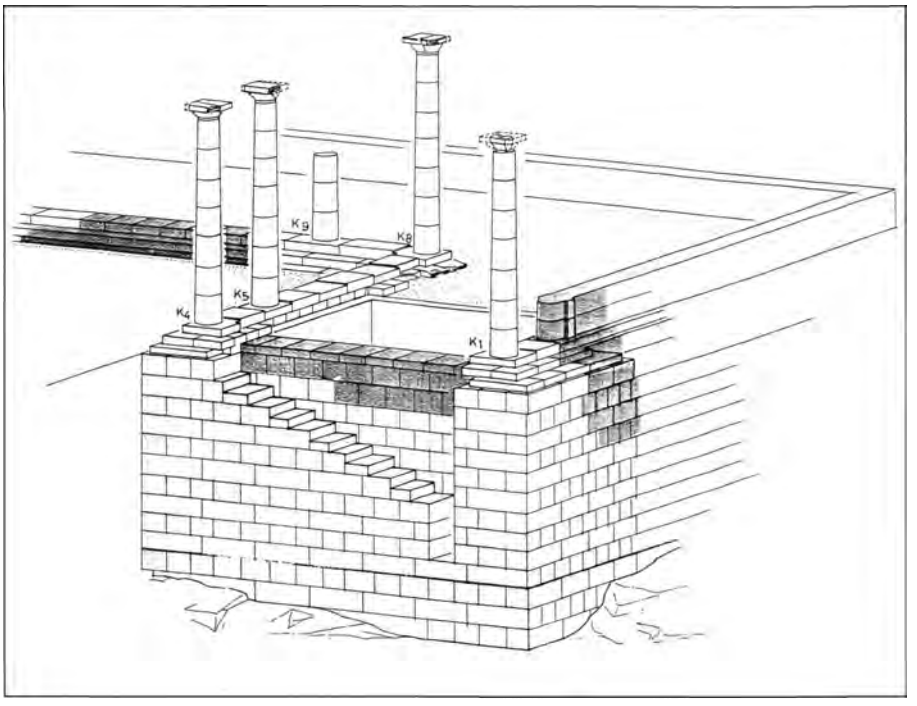
Οι κίονες είχαν αναστηλωθεί κατά το προηγούμενο έτος, είχε δε ολοκληρωθεί και η προετοιμασία των λίθων της ζωφόρου. Εντός του 1998 ολοκληρώθηκε αρχικά η επεξεργασία των νέων λίθων που προορίζονταν για τα επιστύλια των μετακιόνιων διαστημάτων Κ34-Κ35 και Κ35-Κ36 και ακολούθησε η τοποθέτηση στην οριστική τους θέση. Για τη σύνδεση των λίθων χρησιμοποιήθηκαν νέοι γόμφοι και σύνδεσμοι από τιτάνιο.

Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν οι λίθοι της ζωφόρου και

88. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1075.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Κάτοψη της πλευρικής κιονοστοιχίας και τομές 1-1, 2-2 μετά την αφαίρεση των συμπληρώσεων της ιταλικής αναστήλωσης.

Σχέδ. 12. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Αξονομετρικό σχέδιο της δυτικής πτέρυγας. Πρόταση αναστήλωσης.

έγινε η τελική κατεργασία της ταινίας και των κανόνων του επιστυλίου.

Ακολούθησε η διάλυση της γερανογέφυρας και η μεταφορά της από την ανατολική στη δυτική πτέρυγα της στοάς, όπου και εγκαταστάθηκε για τις ανάγκες του έργου στη θέση αυτή.

Μετά την απομάκρυνση της γερανογέφυρας αναστηλώθηκε ο κίονας Κ33 στην ανατολική πτέρυγα της στοάς, έως το ύψος τριών σπονδύλων, ο ενδιάμεσος από τους οποίους είναι αρχαίος. Έτσι ολοκληρώθηκε το τρίτο στάδιο των αναστηλωτικών εργασιών στην ακρόπολη (Πίν. 424 α) και άρχισε η προετοιμασία για το τέταρτο στάδιο που προβλέπει διάλυση και αναστήλωση των κιόνων της δυτικής πτέρυγας στην ελληνιστική στοά.

Οι εργασίες ξεκίνησαν με τη διάλυση των τεσσάρων κιόνων, των οποίων είχε προηγηθεί πλήρης σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση. Κατά τη διάλυση επιβεβαιώθηκε για μια ακόμη φορά πόσο καταστρεπτική υπήρξε η μέθοδος των ιταλών αναστηλωτών για τα αρχαία μέλη. Στον κίονα Κ8 υπήρχαν κατακόρυφες ρωγμές σε ολόκληρο σχεδόν το ύψος του κίονα και η κατάστασή του ήταν πολύ επισφαλής (Πίν. 424 β). Σιδερένιοι ράβδοι οπλισμού, μήκ. 2 μ. περίπου, συγκρατούσαν τους δύο κατώτερους σπονδύλους και διατρυπώντας τον αρχαίο στυλοβάτη εισχωρούσαν σε βάθος 0,40 μ. έως την ανώτερη στρώση του θεμελίου.

Η κατάσταση των τριών άλλων κιόνων ήταν καλύτερη, επειδή είχαν χρησιμοποιηθεί μόνο δύο αρχαίοι σπόνδυλοι σε καθέναν από αυτούς (Πίν. 425 α). Το ανώτερο τμήμα αυτών των κιόνων, αποτελούμενο από τρεις σπονδύλους, είχε κατασκευαστεί από οπλισμένο σκυρόδεμα, επιχρισμένο με τσιμεντοκονία. Η κατάσταση των αρχαίων μελών, πλην ενός σπονδύλου, είναι κάκιστη και δεν κρίνονται κατάλληλα για να επαναχρησιμοποιηθούν στο μνημείο (Πίν. 425 β).

Απομακρύνθηκαν, επίσης, οι συμπληρώσεις, που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια της ιταλικής αναστήλωσης, από τις βαθμίδες και το στυλοβάτη στην εγκάρσια και την πλευρική κιονοστοιχία, επειδή δεν ανταποκρίνονταν στην αρχική δομή του κτιρίου και θα αντικατασταθούν με νέο δομικό υλικό (Σχέδ. 11).

Η εγκεκριμένη μελέτη για τις επεμβάσεις στη δυτική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς προβλέπει την εκ νέου αναστήλωση των τεσσάρων κιόνων και τμήματος του αναλημματικού τοίχου στη βορειοδυτική γωνία του μνημείου, όπου παρατηρούνται έντονα προβλήματα διάβρωσης λόγω των τσιμεντοκονιαμάτων της ιταλικής περιόδου (Σχέδ. 12).

Εντός του 1998 ολοκληρώθηκε η κατεργασία 32 νέων λίθων για τις βαθμίδες και το στυλοβάτη και 14 νέων σφονδύλων και άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης με τη συμπλήρωση αντιθημάτων των βαθμίδων και τμημάτων της πρώτης και της δεύτερης βαθμίδας. Μεταξύ των λίθων τοποθετήθηκαν νέοι γόμφοι από τιτάνιο στις θέσεις των αρχαίων εντορμιών. Οι εργασίες αποκατάστασης της κρηπίδας συνεχίζονται και πρόκειται άμεσα να ξεκινήσει η αναστήλωση των δύο πρώτων κιόνων Κ4 και Κ5.

Κατά τη διάρκεια του χειμώνα έγιναν συντηρήσεις σε λίθους των κλιμακοστασίων του αρχαιολογικού χώρου, που παρουσίαζαν φθορές, για την ασφαλή διακίνηση των επισκεπτών.

Στα πλαίσια της αναβάθμισης του αρχαιολογικού χώρου τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες με τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου και δημιουργήθηκε μόνιμη έκθεση στο χώρο των ελληνιστικών θόλων, για την παρουσίαση του αναστηλωτικού έργου που εκτελείται στα μνημεία της ακρόπολης Λίνδου.

Τέλος, έγιναν δύο παρουσιάσεις του έργου σε ευρύ κοινό στα πλαίσια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου και στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λίνδου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν αρχαία από παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφές. Καταχωρήθηκαν στους καταλόγους του Μουσείου Ρόδου τα παρακάτω ευρήματα:

Αρχιτεκτονικά μέλη	1489-1598
Αμφορείς	2339-2924
Γλυπτά	2431-2450
Ειδώλια	2580-2636
Επιγραφές	4900-5144
Λύχνοι	6311-6334
Μετάλλινα	1529-1538
Μικροαντικείμενα	863-991
Πήλινα αγγεία	19491-19731
Υάλινα	828-832
Διάφορα	168-187

Καταχωρήθηκαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, σε πρόγραμμα αρχείου, όλα τα καταγεγραμμένα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη του Μουσείου της Ρόδου κατά τόπο και χρονολογία εύρεσης.

Επίσης συντηρήθηκε σημαντικός αριθμός των γυάλινων αρνητικών πλακών του ιταλικού φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας, αναπαρήχθησαν αρνητικά και τυπώθηκαν φωτογραφίες, οι οποίες στη συνέχεια αρχειοθετήθηκαν.

ΚΩΣ

Ταυτίστηκε ένα μεγάλο μέρος των επιγραφών που έχουν δημοσιευθεί από τους Ιταλούς, ενώ καταγράφηκαν μετάλλινα αντικείμενα (Μ 170-179), πήλινες αγνύθες (ΜΑ 605-753) και πήλινα ειδώλια (Ειδ. 372-450), που προέρχονται από σωστικές ανασκαφές, καθώς και οι επιγραφές από την πανεπιστημιακή ανασκαφή στην Καρδάμαινα (Ε 176-186).

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Έγινε διαλογή των αντικειμένων που φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ολύμπου και καταγράφηκαν οι επιγραφές.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Μικρό Βαΐ

Ναός Αγίου Αξεστρατίου

Μικρό Βαΐ ονομάζεται ο κολπίσκος βόρεια από το Μεγάλο Βαΐ και νότια από το Βαθύ. Σε αυτοψία που πραγματοποιήσαμε στη βόρεια πλευρά του κόλπου και σε απόσταση 15 μ. περίπου από το εκκλησάκι του Αγίου Αξεστρατίου (Ταξιάρχη Μιχαήλ), είναι ορατός αρχαίος πολυγωνικός τοίχος που σώζεται σε μήκος 20 μ. περίπου και μέγιστο ύψος 3 μ. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως αναλημματικός. Αμέσως βόρειά του είναι ορατή κυκλική κατασκευή. Σώζεται σε μέγιστο ύψος πέντε δόμων (4,50 μ.), τοποθετημένων εκφορικά, προφανώς για να σχηματίσουν θόλο. Το κονίαμα που σώζεται εσωτερικά ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για δεξαμενή ή κάποιο αποθηκευτικό χώρο.

Αρχαίο δομικό υλικό σε αρχική ή σε β΄ χρήση σώζεται σε ολόκληρη αυτή την πλαγιά και είναι ορατό κυρίως στους αναλημματικούς τοίχους που συγκρατούν το λιγοστό χώμα.

Άφθονη είναι η επιφανειακή κεραμική στη βόρεια πλαγιά αλλά και στην πεδινή παραλιακή έκταση. Κυριαρχούν τα άβαφα όστρακα, αλλά συνελέγησαν επίσης λαβή υδρίας τύπου ανατολικής Ελλάδας και λίγα μελαμβαφή (από πινάκιο με διακόσμηση εμπίεστων κύκλων, χείλος άλλου,

τριφυλλόσχημο χείλος). Ο χώρος θα πρέπει να έχει κατοικηθεί από τους αρχαϊκούς χρόνους έως και τους ελληνιστικούς, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για πρωιμότερη εγκατάσταση.

ΣΥΜΗ

Πέδι

Θέση (Α)χειβαδιά

Η θέση (Α)χειβαδιά βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του Πεδιού, ανατολικά-βορειοανατολικά της θέσης του Δράκου και νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αυλακιώτη. Κατά τη διάρκεια διάνοιξης αγροτικού δρόμου εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων που εκτείνονται δυτικά του χειμάρρου που ρέει από το βουνό Γριά και εκβάλλει νοτιοδυτικά του Αυλακιώτη. Πολλοί από τους αρχαίους τοίχους, οι οποίοι σε ορισμένα σημεία σώζονται σε ύψος 2 μ., όπως επίσης κατώφλια και ορθοστάτες θυρωμάτων έχουν ενσωματωθεί στις νεότερες ξερολιθιές των περιβολιών. Ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε τμήματα τοίχων που αποτελούσαν αρχαία διαμόρφωση της δυτικής όχθης του χειμάρρου. Η επιφανειακή κεραμική, που είναι κυρίως άβαφα όστρακα αμφορέων και αγγείων καθημερινής χρήσης, υποδεικνύει χρονολόγηση στους ελληνιστικούς και πιθανότατα και ρωμαϊκούς χρόνους.

Παρόμοια εικόνα με αρχαίο δομικό υλικό κατά χώραν ή σε β΄ χρήση ενσωματωμένο σε ξερολιθιές, όπως επίσης και υπολείμματα αρχαίων διαμορφώσεων κατά μήκος των χειμάρρων παρατηρείται σε ολόκληρο το Πέδι. Ιδιαίτερη πυκνότητα παρατηρείται στη νότια πλευρά, τη Λελλενική, την Ελεούσα και από τη θέση του Δράκου μέχρι την παραλία και το εκκλησάκι του Αγίου Θωμά.

Νύμος

Θέση Ταβίρι

Ο όρμος Ταβίρι βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του μικρού νησιού της Νύμου, κοντά στη Σύμη. Το χειμέριο κύμα είχε αποκαλύψει στο βόρειο άκρο της ακτής και μέσα σε επίχωση από κοκκινόχωμα λείψανα αρχαίων τοίχων, καθώς και εγχυτρισμό σε αμφορέα. Για λόγους προστασίας ο αμφορέας με το περιεχόμενό του μεταφέρθηκε από το φύλακα αρχαιοτήτων Μ. Βόλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμης. Στην επιφάνεια της επίχωσης είναι ορατά άβαφα όστρακα και αρκετά θραύσματα κεραμίδων, που μπορούν να χρονολογηθούν στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ – ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Κατά το 1998 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

1. Από τον Ν. Πάχο, κάτοικο Λάρδου, παραδόθηκαν τα παρακάτω αγγεία: υδρία με λευκό επίχρισμα του 3ου αι. π.Χ., μελαμβαφής ακέραιος κάνθαρος, πέντε μυροδοχεία, μελαμβαφές ελλιπές πινάκιο, αργυρή επίχρυση φιάλη θραυσμένη και ακέραιη υδρίσκη. Τα αγγεία προέρχονται από δύο τάφους και μία ταφική θήκη στη θέση Δράκος-Αμμούδα της περιοχής Λάρδου και βρέθηκαν κατά τη διάρκεια λατομευτικών εργασιών.

2. Ο Κ. Κρητικός του Ηλία, κάτοικος Ρόδου, παρέδωσε στην Εφορεία τα παρακάτω αρχαία: μαρμάρινη κεφαλή (Γ 2452), απότμημα γλυπτού (Γ 2451), τμήματα αμφορέων (Α 2938-2940), 11 ελληνιστικούς λύχνους (Λ 6335-6344) και αγγεία ελληνιστικής περιόδου (Π 19734-19745), τα οποία δήλωσε ότι βρήκε στην παραλία Κόβα και στην παραλία του ξενοδοχείου Sunwing.

3. Στο στρατόπεδο του Κάτω Καλαμώνα βρέθηκε εντοιχισμένη ενεπίγραφη στήλη ελληνιστικής περιόδου και παραδόθηκε στην Υπηρεσία μας, ενώ δύο τμήματα κυλινδρικών επιτύμβιων βωμών, ελληνιστικής επίσης περιόδου, βρέθηκαν στην περιοχή του Άνω Καλαμώνα και παραδόθηκαν στην Εφορεία από το διοικητή της εκεί στρατιωτικής μονάδας.

4. Αμφορέα ελληνιστικών χρόνων, ύψ. 0,90 μ., με θαλάσσια ιζήματα, δώρισε στο Μουσείο η Σ. Τσαβαρή, κάτοικος Νέας Υόρκης. Το αρχαίο βρέθηκε στη Σύμη και προέρχεται από κληρονομιά του παππού της Ι. Τσαβαρή.

5. Από τη θέση Παλάτια της νησίδας Σαρίας Καρπάθου προέρχονται 39 όστρακα ρωμαϊκών αγγείων και τμήμα γυάλινου αγγείου, που παραδόθηκαν από τον Γ. Πρεάρη, κάτοικο Διαφανίου Καρπάθου, στην αρχαιολόγο Α. Στεφανίδου, η οποία και τα μετέφερε στη Ρόδο.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Το Μάρτιο του 1998 παραδόθηκαν στην Εφορεία από τον Π. Κολαΐνη, κάτοικο Αρχαγγέλου, τρία ακέραια και επτά αποσπασματικά μυκηναϊκά αγγεία και ένα χάλκινο εγχειρίδιο. Σύμφωνα με τη δήλωση του Π. Κολαΐνη, τα αντικείμενα προέρχονται από τάφο στην ορεινή περιοχή βορειοανατολικά της πόλης και 4 χλμ. περίπου βόρεια της οδού Ρόδου-Λίνδου. Κατά την αυτοψία που έγινε διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για πλαγιά λόφου γνωστού ως Ρίφι περιοχής Βιγλί Αρχαγγέλου. Ο τάφος καταστράφηκε εντελώς από το μηχάνημα που ισοπέδωσε τμήμα της πλαγιάς για καλλιέργεια.

Τα αγγεία που παραδόθηκαν χρονολογούνται στην ύστερη φάση της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Πρόκειται για έναν πιθαμφορέα τοπικής παραγωγής (Πίν. 426 α), ένα σφαιρικό φλασκί χωρίς βάση (Πίν. 426 β), μία άβαφη πρόχου (Πίν. 426 γ), δύο μικρούς ψευδόστομους αμφορείς, δύο άβαφους κυάθους, μία μόνωτη άβαφη κύλικα, μία διακοσμημένη κύλικα τύπου Ζυγουριών (Πίν. 426 δ) και μία άβαφη κωνική φιάλη.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΛΕΡΟΣ

Στη Λέρο, το Φεβρουάριο του 1998, κατά τη διάρκεια επισκευής του μαντρότοιχου του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Λακκί, βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφου επιτάφιου μνημείου (αριθ. κατ. Μουσείου Λέρου 419β), το οποίο, μετά τη μεταφορά του στο μουσείο, διαπιστώθηκε ότι συνανήκει με το κομμάτι που βρισκόταν από παλιά στην τοπική αρχαιολογική συλλογή και λόγω της ενδιαφέρουσας, αν και αποσπασματικής, επιγραφής του, είχε επιλεγεί για την έκθεση. Πρόκειται για την επιγραφή του επιτύμβιου μνημείου-ηρώου της οικογένειας κάποιου Δημητρίου, που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Στην Αστυπάλαια, κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών σε εξωτερικό τοίχο της δυτικής πλευράς του Κάστρου των Querini, αποκαλύφθηκε και μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού τμήμα ρωμαϊκής επιγραφής (0,60×0,34×0,24 μ.) με κατάλογο ονομάτων. Στο μουσείο παραδόθηκε μία ακόμη επιγραφή (0,85×0,15 μ.), που αποκαλύφθηκε μετά από κατεδάφιση σπιτιού στη Χώρα.

Ο καθηγητής Χ. Ντούμας παρέδωσε το κάτω τμήμα βιολόσχημου πρωτοκυκλαδικού ειδωλίου που περισυνέλεξε από το Μέσα Βαθύ και τη θέση Πύργος ή Ελληνικό, όπου παλαιότερα ο ίδιος είχε επισημάνει την ύπαρξη προϊστορικού οικισμού[89]. Το ειδώλιο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

89. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 981, Πίν. 739.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1998 η δραστηριότητα της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κάλυψε όλους σχεδόν τους τομείς του αρχαιολογικού έργου. Στόχος ήταν η ολοκλήρωση και παράδοση νέων διαχρονικών μουσείων, καθώς και η λειτουργία νέων αρχαιολογικών και εκθεσιακών χώρων. Ιδιαίτερη μέριμνα επιδείχθηκε στον τομέα της συντήρησης[1], καταγραφής και φωτογράφησης, χωρίς να παραλειφθούν οι ανασκαφές, οι στερεώσεις και οι διαμορφώσεις μνημείων, κυρίως στα νησιά. Συνεχίστηκε επίσης ο έλεγχος για την προστασία των έξι μνημειακών οικισμών που βρίσκονται στην περιφέρεια ευθύνης της: μεσαιωνική πόλη Ρόδου, Λίνδος, Σύμη, Χώρα Πάτμου, Χώρα Αστυπάλαιας και Χώρα Αμοργού.

Τον Ιούνιο του 1998 συνταξιοδοτήθηκε ο προϊστάμενος και Έφορος Αρχαιοτήτων Η. Κόλλιας και την ευθύνη της Εφορείας ανέλαβε η υπογράφουσα αρχαιολόγος Μ. Μιχαηλίδου.

Το επιστημονικό προσωπικό που εργάστηκε στην Εφορεία ήταν αλφαβητικά το παρακάτω: αρχαιολόγοι: Θ. Αρχοντόπουλος, Ι. Βολανάκης, Ε. Ευαγγελινίδης, Β. Καραμπάτσος, Γ. Κάτσου, Α.Μ. Κάσδαγλη, Κ. Κεφαλά, Μ. Κουτελλάς, Ε. Μηλίτση, Σ. Ντιντιούμη, Λ. Πλάτων, Μ. Σιγάλα, Μ. Χαλκίτη, Α. Ψαρολογάκη, Π. Ψαρρή. Επίσης, ο ιστορικός J. Barnes και οι μηχανικοί: Α. Αναπολιτάνος, Μ.Χ. Γεωργαλλή, Σ. Βλησίδης, Ν. Ζαρίφης, Μ. Ζερλέντης, Α. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας, Α. Πέππας, Α. Στρατικοπούλου. Σημαντική ήταν η συμβολή των συντηρητών, του διοικητικού και φυλακτικού προσωπικού, καθώς και των εργατοτεχνιτών.

Την επιμέλεια των Χρονικών είχαν οι αρχαιολόγοι Π. Ψαρρή, Χ. Φανταουτσάκη και η χειρίστρια Η/Υ Ε. Καντή.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Χερσαίο τμήμα οχυρώσεων και μεσαιωνική τάφρος

Οι εργασίες που έγιναν στο χερσαίο τμήμα των οχυρώσεων περιέλαβαν (Σχέδ. 1):

Έργα υποδομής - διευθέτησης του πυθμένα της μεσαιωνικής τάφρου. Κατασκευάστηκε ο αποχετευτικός αγωγός των ομβρίων υδάτων της βορειοανατολικής πλευράς της μεσαιωνικής τάφρου προς το λιμάνι του Μανδρακίου[2], διαμέσου των δημοτικών καταστημάτων της ιταλικής περιόδου στο χώρο όπου αρχικά στάθμευαν τα αυτοκίνητα του δήμου και στη συνέχεια στεγάστηκε η κεντρική λαχαναγορά της πόλης της Ρόδου. Με την ευκαιρία αυτή αποφεύχθηκε πλέον ο κίνδυνος μετατροπής του χώρου της τάφρου σε μόνιμο χώρο στάθμευσης αυτοκινήτων και τοποθετήθηκαν μεταλλική πόρτα εισόδου και πινακίδες κατεύθυνσης των επισκεπτών.

Παράλληλα με τις απαιτούμενες εκσκαφές και στα πλαίσια της ευρύτερης διαμόρφωσης-φύτευσης του πυθμένα της τάφρου, προχώρησαν (Πίν. 427 α):

α) Διερευνητικές εργασίες στην περίμετρο αλλά και στο εσωτερικό του προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου και εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού-νυκτερινής ανάδειξης του προμαχώνα αλλά και των οχυρώσεων του τομέα της Γαλλίας γενικότερα (Σχέδ. 1, σημ. Α1).

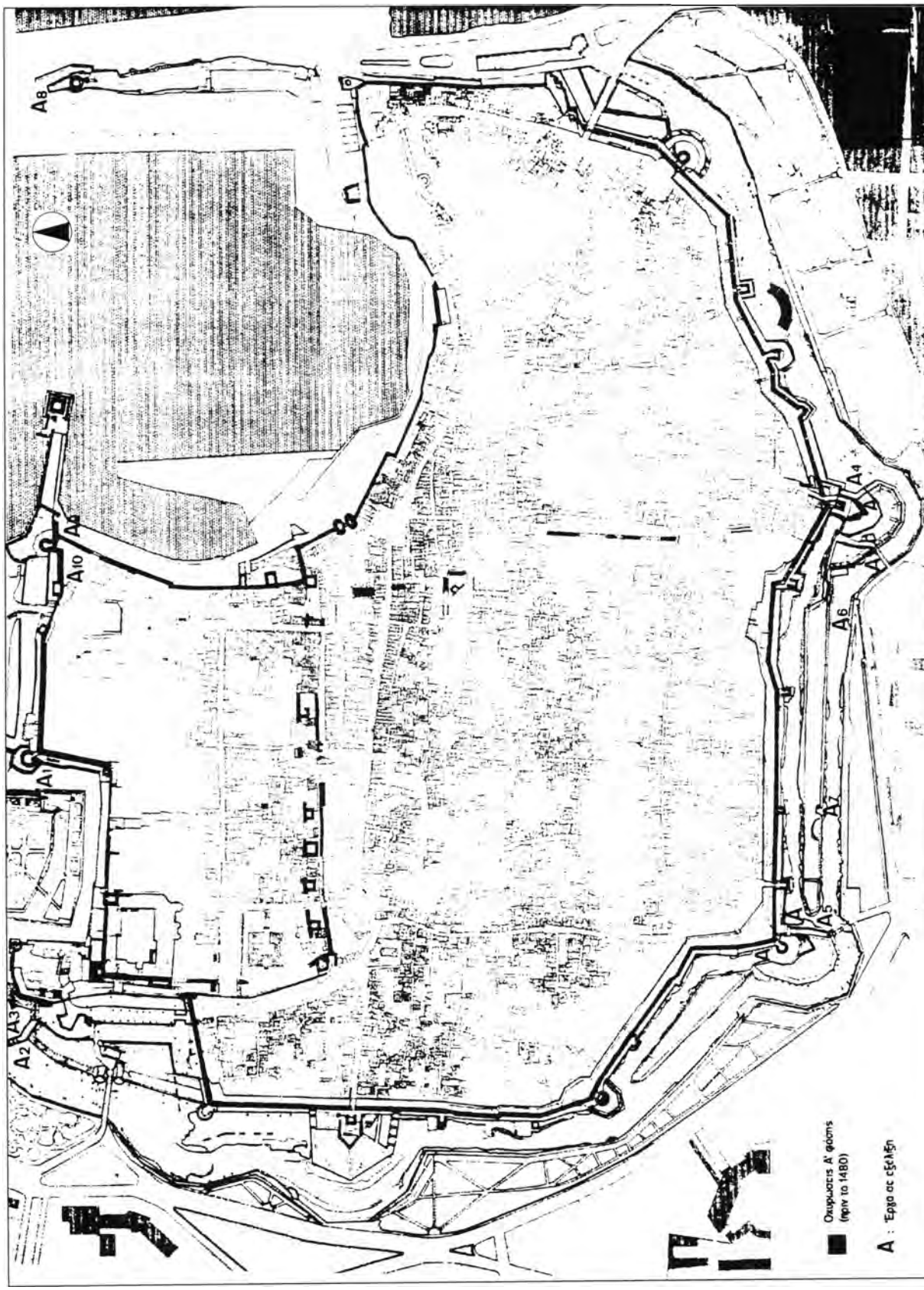
β) Αποχωμάτωση του οχυρωματικού συμπλέγματος στα βορειοδυτικά του προχώματος του μεγάλου μαγίστρου d'Amboise (Σχέδ. 1, σημ. Α2) και διευθέτηση του προβλήματος απορροής των ομβρίων υδάτων στα ανατολικά του, που προκάλεσε την προοδευτική επίχωση των κατασκευών. Για τη σύνδεση του αγωγού, του οποίου η απορροή ήταν ελεύθερη στο χώρο της παλαιάς τάφρου με το κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο, έγινε εκσκαφή και διάτρηση του οχυρωματικού πετάσματος, που συνδέει τον προμαχώνα του παλατιού με το πρόχωμα του d'Amboise και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. (Σχέδ. 1, σημ. Α3). Στην ίδια περιοχή, μετά την απομάκρυνση και των τελευταίων ελαφιών που διατηρούσε ο Δήμος Ροδίων στο χώρο της τάφρου, έγινε καθαίρεση των περιφράξεων και των λοιπών προσθηκών, που είχαν γίνει για εξυπηρέτηση των ελαφιών, και διαμόρφωση του πλατώματος με μαλακά πρανή φυσικού εδάφους και φύτευση χλοοτάπητα.

Κατά τις εκσκαφές αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος θεμελίωσης με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που συμβάλλει προς Β. με το σημερινό ανάλημμα της τάφρου (contrascarpa), εποχής

---

1. Εξοπλίστηκε το εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αντικειμένων με την καθοδήγηση της Μ. Λυκιαρδοπούλου και τη φροντίδα της συντηρήτριας Ν. Δασακλή.

2. Η μελέτη αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων της βόρειας πλευράς της μεσαιωνικής τάφρου εκπονήθηκε από την πολιτικό μηχανικό Α. Σαμπάλου και το μηχανολόγο μηχανικό Κ. Καπνουλά.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Επεμβάσεις αποκατάστασης των οχυρωματικών κατασκευών. Α' περίοδος (1995-1998).

μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson και φαίνεται ότι όριζε το αρχικό πλάτος και την πορεία της τάφρου πριν από τη σημαντική διεύρυνσή της την εποχή των μεγάλων μαγίστρων d'Amboise και del Carretto (Σχέδ. 2, σημ. Ε Ε).

γ) Επισκευή των λιθοδομών της «καπονιέρας» του del Carretto, κατά την οποία αποκαλύφθηκε στενή είσοδος από τη στάθμη της τάφρου στη νοτιοδυτική γωνία της (Σχέδ. 2, σημ. Ζ· Πίν. 427 β), καθώς και αποκατάσταση της βορειοδυτικής όψης του πυροβολείου του d'Amboise στα βορειοανατολικά του προχώματος. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκε η αρχή κανονιοστασίου παλαιότερης φάσης στο βορειοδυτικό άκρο του προχώματος του d'Amboise, που πιθανότατα καταργήθηκε από τη ριζική ανακατασκευή του del Carretto, όπως μνημονεύει και η επιγραφή του θυρεού του, μετά την κατάρρευση του προχώματος στο σεισμό του 1515[3]. Στη μοναδική κανονιέρα που διατηρήθηκε, βρέθηκε στη θέση του μεταλλικό κανόνι της ιπποτικής περιόδου (Σχέδ. 2, σημ. Η).

δ) Συστηματική καθαίρεση των ογκωδών προσθηκών εσωτερικών χωρισμάτων από ασβεστόλιθο της εποχής του πολέμου (πιθανότατα για στρατωνισμό φρουράς) στις ισόγειες αίθουσες (πυροβολεία) των πύργων της πύλης του d'Amboise (Σχέδ. 2, σημ. Θ· Πίν. 428 α).

ε) Συστηματικός επιφανειακός καθαρισμός με αποχωμάτωση του φυσικού βράχου, όπου αυτός εντοπίζεται, στον πυθμένα ή στις παρειές της τάφρου. Η διαπίστωση της έντονης παρουσίας στοιχείων της υποδομής της ελληνιστικής «ιπποδάμειας» πόλης, σε συνδυασμό με την κυρίαρχη ύπαρξη συστηματικής λατόμευσης στο χώρο (Σχέδ. 2, σημ. Λ), που κατά την ιπποτική περίοδο λειτούργησε ως λατομείο, ήταν πολύ σημαντική για τη διατύπωση των αρχών διαμόρφωσης του πυθμένα της τάφρου[4].

Αναστηλωτικές επεμβάσεις στους τομείς Προβηγκίας και Αγγλίας. Ολοκληρώθηκε η αναστηλωτική επέμβαση στο ανατολικό τμήμα του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη με την αποκατάσταση του δυτικότερου προπετάσματος στη στάθμη της τάφρου, που φέρει τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson (Σχέδ. 1, σημ. Α4· Πίν. 428 β).

Το Φεβρουάριο κατέρρευσε αιφνιδίως μετά από νεροποντή το αποδιοργανωμένο τμήμα της δυτικής απόληξης του προχώματος της Αγγλίας (Σχέδ. 1, σημ. Α5). Μετά τη λήψη επειγόντων μέτρων και την ταξινόμηση του αυθεντικού υλικού της κατάρρευσης, εκπονήθηκε γεωτεχνική μελέτη για τη νέα θεμελίωση και αντιστήριξη του ανακατασκευαζόμενου τμήματος. Οι εργασίες αποκατάστασης ξεκίνησαν εντός του έτους, περιλαμβάνοντας διερευνητικές εργασίες κατά την αποχωμάτωση, καθώς και την κατασκευή ογκώδους θεμελίου σε μεγάλο βάθος και έκταση από νέο υγιή πωρόλιθο μέχρι τη στάθμη του βραχώδους υπόβαθρου, στο οποίο εδράζονται οι οχυρωματικές κατασκευές στη γύρω περιοχή.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αστάθεια που εκδηλώθηκε πιθανότατα και με προγενέστερη κατάρρευση από τα πρώτα χρόνια κατασκευής του προχώματος στο σημείο αυτό οφείλεται στην απότομη διακοπή του βραχώδους υποστρώματος λόγω της ύπαρξης δεξαμενής του υδρευτικού συστήματος της ελληνιστικής «ιπποδάμειας» πόλης. Κατά τις διερευνητικές εργασίες διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεταγενέστερου «αποθέτη» στην επίχωση της αρχαίας κατασκευής.

Με αφορμή τη μεγάλη αυτή κατάρρευση άρχισε η μελέτη των γενικότερων προβλημάτων ευστάθειας που αντιμετωπίζει το πρόχωμα της Αγγλίας, λόγω ακριβώς της ασυνεχούς θεμελίωσής του και των αρχαίων κοιλοτήτων που διαπιστώνονται περίπου στη σημερινή στάθμη της τάφρου, αλλά και των λιμναζόντων υδάτων στην εσωτερική αυτή λεκάνη της τάφρου, τα οποία εισχωρούν κάτω από τον ψαμμίτη και διαβρώνουν τις χαλαρότερες αργιλικές στρώσεις εδάφους[5] (Πίν. 429 α).

Ανακατασκευάστηκαν δύο ακόμη παλαιότερες καταρρεύσεις στον ίδιο τομέα: στο ανάλημμα της τάφρου (contrascarpa), λίγο δυτικότερα από τη γέφυρα του Αγίου Ιωάννη (Σχέδ. 1, σημ. Α6), και στο νότιο μέτωπο του προχώματος της Αγγλίας (Σχέδ. 1, σημ. Α7· Πίν. 429 β). Κατά την ανακατασκευή χρησιμοποιήθηκε νέος υγιής πωρόλιθος από το λατομείο των Σφουγγαριών στα Στεγνά Αρχαγγέλου.

Στα πλαίσια εξάλλου των σωστικών επεμβάσεων και της επιφανειακής συντήρησης των λιθοδομών του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου και του πύργου της Παναγίας, αποσυναρμολογήθηκε και αφαιρέθηκε το θραυσμένο μαρμάρινο ανάγλυφο της Παναγίας, προκειμένου, αφού συγκολληθεί και συντηρηθεί επιφανειακά, να επανατοποθετηθεί με ασφάλεια στην ίδια θέση του μνημείου.

Μεσαιωνικός μόλος των Μύλων

Προχώρησαν οι εργασίες αποκατάστασης του τμήματος που κατέρρευσε στο βόρειο άκρο του μεσαιωνικού μόλου

3. A. Luttrell, Earthquakes in the Dodecanese: 1303-1513, *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Rethymno 1997, σ. 145-151.

4. Κ. Μανουσου-Ντέλλα, *Σχέδιο προστασίας-διαμόρφωσης-ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου*, Ρόδος 2000.

5. Υπεύθυνος για την εκπόνηση των στατικών μελετών αποκατάστασης των προβληματικών σημείων του προχώματος της Αγγλίας αλλά και του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Στερεωτικά προβλήματα οχυρώσεων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου» ήταν ο καθηγητής του τομέα Γεωτεχνικής Μηχανικής του ΑΠΘ Κ. Πιτιλάκης.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κάτοψη του βορειοδυτικού τμήματος της οχύρωσης.

των Μύλων. Έγινε ανακατασκευή της σκαρπωτής βάσης του μόλου με νέα λιθοσώματα υγιούς πωρόλιθου από το λατομείο των Σφουγγαριών στα Στεγνά Αρχαγγέλου (Σχέδ. 1, σημ. Α8).

Στα πλαίσια των διερευνητικών εργασιών που ακολούθησαν την πλήρη τεκμηρίωση - αρχιτεκτονική αποτύπωση των κατασκευών του μόλου, απομακρύνθηκε ο χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων από το νότιο, εκτός της περιτείχισης της εποχής της Τουρκοκρατίας, τμήμα του μόλου και καθαιρέθηκαν οι ευτελείς προσθήκες που χρησίμευαν για τη στέγαση του Συλλόγου των Λιμενεργατών.

Ξεκίνησαν διερευνητικές διεργασίες με μηχανικά μέσα γύρω από τις βάσεις του δεύτερου και του τρίτου διατηρούμενου ανεμόμυλου, οι οποίες οδήγησαν στην αποκάλυψη της ισχυρής θεμελίωσης του ελληνιστικού μόλου, ο οποίος καλύφθηκε κατά την ιπποτική περίοδο από μεσαιωνική λιθοδομή του 14ου αι. με χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού.

Μόλος Naillac - περίδρομος θαλάσσιας οχύρωσης

Έγινε νέα εγκατάσταση παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στη στάθμη του περιδρόμου του μόλου του Naillac και ηλεκτροφωτισμός-ανάδειξη των οχυρώσεων της περιοχής (Σχέδ. 1, σημ. Α9). Απομακρύνθηκαν οι εγκαταστάσεις απομίμησης της χριστουγεννιάτικης φάτνης του Δήμου Ροδίων από το εσωτερικό του πύργου του Αποστόλου Παύλου και έγινε συνολικός καθαρισμός - διερεύνηση των οχυρωματικών κατασκευών.

Ιπποτική οπλοθήκη de Milly

Έγιναν διερευνητικές - σωστικές εργασίες στο σύνολο του μνημείου, παράλληλα με την ολοκλήρωση της σχεδιαστικής τεκμηρίωσης και της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασής του.

Οι εργασίες αυτές περιέλαβαν:

1. Την πλήρη εσωτερική υποστύλωση του επικίνδυνα παραμορφωμένου οξυκόρυφου θόλου της οπλοθήκης με επαναλαμβανόμενα καθ' όλο το μήκος του ξύλινα δικτυώματα[6].

2. Την αποχωμάτωση του δώματος του «θόλαρου» και την αποκάλυψη του εξωραχίου του με παράλληλη διερεύνηση των φάσεων σταδιακής υπερύψωσης και επίχωσης της κατασκευής. Επίσης δημιουργήθηκαν προσωρινές απορροές των ομβρίων υδάτων, ώστε να μην υπάρχουν στάσιμα νερά στα πλευρά του «θόλαρου».

3. Τη διερεύνηση των συνθηκών θεμελίωσης του κτίσματος σε σχέση με την πορεία του βυζαντινού τείχους στη βόρεια πλευρά του και σε επαφή με το «θόλαρο», καθώς και την πλήρη διάγνωση της παθολογίας και της παραμόρφωσης του μνημείου.

Τότε ολοκληρώθηκε η μελέτη οικοδομικής εξέλιξης του μνημείου, που οδήγησε στη διάκριση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων και την πρόταση γραφικής αποκατάστασής τους[7].

Φρούριο Αγίου Νικολάου

Έγινε αποσυναρμολόγηση του νεότερου κτίσματος του φάρου, το οποίο εδραζόταν πάνω στις τοιχοποιίες του σπειροειδούς κλιμακοστασίου του κεντρικού πύργου του Zacosta[8]. Ο ιστορικός αυτός φανός, αρχικά ανοιχτής φλόγας, που είχε αντικατασταθεί το 1864 από το σημερινό της Γαλλικής Εταιρείας Οθωμανικών Φάρων, είχε προστεθεί πιθανότατα ήδη στα τέλη του 17ου αι. και είναι ένας από τους παλαιότερους φάρους της Μεσογείου[9].

Μετά την αποσυναρμολόγηση του μεταλλικού τμήματος του φάρου και την αφαίρεσή του από το μνημείο με τη βοήθεια γερανού, αποξηλώθηκε συστηματικά η πέτρινη κατασκευή του με ταξινόμηση και αποθήκευση των χαρακτηριστικών δομικών στοιχείων, που θα επανατοποθετηθούν κατά την αποκατάσταση του κτίσματος.

Στη συνέχεια άρχισε η αποκατάσταση του τμήματος του πύργου του Zacosta, στο οποίο διαπιστώθηκε επικίνδυνη διάβρωση και αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας λόγω των ακραίων περιβαλλοντικών συνθηκών αλλά και της στατικής επιβάρυνσής του από την προσθήκη του συγκεντρωμένου φορτίου του φάρου.

Έγινε τμηματική καθαίρεση των σαθρών πέτρινων μονολιθικών σκαλοπατιών του σπειροειδούς κλιμακοστασίου και ανακατασκευή τους με νέο υγιή πωρόλιθο υψηλής αντοχής από το λατομείο των Σφουγγαριών στα Στεγνά Αρχαγγέλου. Η προετοιμασία-λάξευση των σκαλοπατιών έγινε επιτόπου στο μνημείο και η ειδική οργάνωση του εργοταξίου επέτρεψε την ασφαλή μεταφορά και τοπο-

6. Τη μελέτη της εσωτερικής υποστύλωσης του «θόλαρου» και τη γενικότερη διάγνωση της κατάστασης του συνοδευόμενη από πρόταση λήψης επειγόντων σωστικών μέτρων εκπόνησε ο πολιτικός μηχανικός, επιστημονικός συνεργάτης του ΕΜΠ, Μ. Χρονόπουλος.

7. Η μελέτη αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης του «θόλαρου» έγινε σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Κ. Μάγο.

8. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Το φρούριο του Αγίου Νικολάου και η οχύρωση του μεσαιωνικού λιμανιού «Μανδράκι» της πόλης της Ρόδου κατά το 15ο αιώνα, *Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών*, *Πρακτικά Ημερίδας*, *Θεσσαλονίκη 25 Σεπτεμβρίου 1998*, Αθήνα 2002, σ. 31-48.

9. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, I, Paris 1921, σ. 79.

θέτησή τους στο μνημείο μέσω μικρού γερανού, που εγκαταστάθηκε στο δώμα του πύργου.

Παράλληλα προχώρησαν εργασίες αποκατάστασης διαβρωμένων ή αλλοιωμένων τμημάτων των οχυρωματικών κατασκευών, καθώς και διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες στο σύνολο του φρουρίου, και ιδιαίτερα στον περιμετρικό προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson.

Ιδιαίτερα πρέπει να αναφερθούν οι επιμέρους διερευνήσεις της οικοδομικής εξέλιξης του μνημείου και η αποκατάσταση δύο θυρωμάτων: α) Της εισόδου στον αδιευκρίνιστης χρήσης χώρο, που βρίσκεται στα ανατολικά της εισόδου του φρουρίου από την κάτω στάθμη του μόλου. β) Της εισόδου στον ελλειπτικού σχήματος πυργίσκο, που κάλυψε την αρχική πύλη εισόδου στο περιτείχισμα του Zacosta από την άνω στάθμη του μόλου.

Το σύνολο του φρουρίου διαμορφώθηκε σε επισκέψιμο εργοτάξιο, με προσθήκη ξύλινων προστατευτικών κιγκλιδωμάτων περιορισμού των επικίνδυνων σημείων ή των σημείων όπου εκτελούνται εργασίες.

Στους χώρους του προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson, έγιναν ειδικές επιστρώσεις με αναστρέψιμα δάπεδα χωμάτινης υφής. Ανακατασκευάστηκε επίσης, μετά από ειδική μελέτη, η ράμπα ανόδου στην άνω πλατφόρμα πυροβολικού του προμαχώνα.

Στο εσωτερικό του ισόγειου χώρου του πύργου του Zacosta τοποθετήθηκε πρόπλασμα του φρουρίου στη μορφή που είχε πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασής του και λειτούργησε ειδικό οπτικοακουστικό σύστημα, του οποίου η παραγωγή έγινε ειδικά για το μνημείο, στα πλαίσια του έργου αποκατάστασής του. Επίσης στο χώρο ανατολικά της εισόδου έγινε μικρή έκθεση των εργασιών αποκατάστασης και των σχεδίων τεκμηρίωσης και μελέτης του μνημείου.

Τέλος, έγιναν εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού-ανάδειξης τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών χώρων του φρουρίου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Οδός Ανδρονίκου, μονή Αγίου Νικολάου

Συνεχίστηκαν[10] οι εργασίες στη μονή με επισκευή των υπόλοιπων τοίχων του καθολικού, που δεν παρουσίαζαν σοβαρά προβλήματα μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασής του. Επισκευάστηκαν οι ρωγμές, οι δύο πόρτες και ο φεγγίτης του δυτικού τοίχου, καθώς και το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου με την πόρτα επικοινωνίας προς το βορειοδυτικό στεγασμένο με σταυροθόλιο χώρο της εισόδου. Οι τοίχοι των ανατολικών κογχών του Ιερού, οι οποίοι είχαν σοβαρότερα προβλήματα αποδιοργάνωσης των λιθοδομών (σαθρές πέτρες και ρηγματώσεις), αποκαταστάθηκαν και περιορίστηκαν οι διαστάσεις των παραθύρων των κογχών, που είχαν προφανώς διευρυνθεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν λειτουργούσε ο χώρος ως τζαμί. Τέλος, επισκευάστηκε ο νότιος τοίχος που παρουσίαζε μικρές κατακόρυφες ρωγμές. Αποκαταστάθηκε η φραγμένη πόρτα και επισκευάστηκαν τα άλλα ανοίγματα (ένας φεγγίτης και μια δεύτερη πόρτα).

Προχώρησε στη συνέχεια η αποκατάσταση της μόνωσης του δώματος του καθολικού και του βορειοδυτικού σταυροθολιακού νάρθηκα με την παραδοσιακή μέθοδο του κουρασανιού, αφού προηγήθηκε ο καθαρισμός, η επίστρωση κονιάματος με πέτρες «κατά λογάδην» (μικρές ακανόνιστες πέτρες) για την εξομάλυνση των κλίσεων και η διαμόρφωση των στηθαίων και των υδρορροών. Μετά την ολοκλήρωση της μόνωσης στα κελιά και σε όλα τα στηθαία, προχώρησε η επίστρωση του δαπέδου των δύο κλιτών του καθολικού, επίσης με κουρασάνι. Στη διαμόρφωση του δαπέδου έγινε προσπάθεια ανάδειξης των φάσεων του καθολικού, διατηρώντας σε πλακόστρωση από πωρόλιθους την κάτοψη όλων των τοίχων που είχαν καταργηθεί.

Στη συνέχεια έγινε η εγκατάσταση του φωτισμού του καθολικού και η αρμολόγησή του. Στις εσωτερικές όψεις επιλέχθηκε κονίαμα αρμολόγησης από ασβέστη και υπόλευκη άμμο λατομείου ανάλογης απόχρωσης με το κονίαμα δόμησης, χωρίς να έρχεται σε αντίθεση με τις αποχρώσεις του πωρόλιθου (υπόλευκο). Στις εξωτερικές όψεις, αντίθετα, όπου οι αρμοί είχαν την απόχρωση της στάχτης, επιλέχθηκε κονίαμα αρμολόγησης ανάλογου χρώματος από ασβέστη και άμμο ποταμίσια. Στη νότια και ανατολική όψη διατηρούνται σποραδικά τμήματα από κουρασάνι, με το οποίο φαίνεται ότι ήταν επιχρισμένο το μνημείο για προστασία των τοιχογραφιών του από την υγρασία. Τα παραπάνω τμήματα κουρασανιού συντηρήθηκαν, χωρίς να γίνει συνολική επίχριση των όψεων από κουρασάνι.

Διαμορφώθηκαν επίσης οι δύο αυλές της μονής. Προηγήθηκε η κατασκευή των υπόγειων δικτύων απορροής των ομβρίων υδάτων, που καταλήγουν στον κεντρικό αγωγό της οδού Ομήρου, και χωριστό δίκτυο ακαθάρτων, το οποίο θα περιμένει τη σύνδεσή του, όταν ολοκληρωθεί, με τα δίκτυα ακαθάρτων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, που κατασκευάζονται συγχρόνως. Προσωρινά κατασκευάστηκε απορροφητικός βόθρος στην ανατολική αυλή.

Κατασκευάστηκαν επίσης οι ηλεκτρολογικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις, καθώς και σύστημα αυτόματου ποτίσματος των κήπων. Διαμορφώθηκαν δύο μεγάλοι χώροι

10. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1130-1132.

πρασίνου και δύο παρτέρια, ενώ παράλληλα αποκαταστάθηκε το παλαιό ρυμοτομικό με τα δρομάκια και τους κοινόχρηστους χώρους, σύμφωνα με το κτηματολόγιο. Έγινε ειδικός σχεδιασμός και φυτεύτηκαν αρωματικά φυτά, χαμηλή βλάστηση και δέντρα που ταιριάζουν σε μοναστηριακό περιβάλλον[11].

Τα δρομάκια επιστρώθηκαν με βοτσαλωτά και παράλληλα αποκαταστάθηκε η βάση της ανοιχτής στοάς σε επαφή με τη νότια όψη του καθολικού. Τα θεμέλια της σταυροθολιακής στοάς της τελευταίας φάσης της Ιπποτοκρατίας[12] εντοπίστηκαν στην αυλή. Μεγάλος αριθμός των αρχιτεκτονικών μελών της βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο και εντοιχισμένα σε νεότερο μαντρότοιχο της αυλής[13], ενώ διατηρούνται δύο πώρινα τεταρτοσφαιρικά φουρούσια, διακοσμημένα με ανθέμια, εντοιχισμένα στη νότια όψη και τα ίχνη δύο οξυκόρυφων τόξων πάνω στην ίδια όψη, από τα μέτωπα προφανώς των δύο σταυροθολίων. Αποκαταστάθηκαν τέλος και τα δύο πηγάδια των αυλών με τα μεταλλικά στηρίγματα των καρουλιών τους για την άντληση του νερού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ - ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΛΗΣΙΔΗΣ

Οδός Απολλωνίου, μονή Αγίου Γεωργίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επισκευής και αποκατάστασης της μονής[14] με την κατασκευή της δυτικής στοάς του ισογείου της ανατολικής πτέρυγας. Αρχικά κατασκευάστηκε θεμελίωση με πεδιλοδοκούς από οπλισμένο σκυρόδεμα, που συνδέθηκαν με τα πλευρικά τοιχία ενίσχυσης των θεμελίων των τοίχων. Στο κέντρο κάθε κίονα τοποθετήθηκε οπλισμός από μεταλλικό σωλήνα γαλβανισμένο μέσα σε πλαστικό σωλήνα από PVC, διαμ. 0,125 μ., που πληρώθηκε με σκυρόδεμα, ενώ συγχρόνως χτίστηκαν οι σφόνδυλοι σε μορφή δακτυλίων. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε οριζόντιος δοκός από οπλισμένο σκυρόδεμα σε διατομή L, στηριζόμενος στους αντίστοιχους κιονίσκους από οπλισμένο σκυρόδεμα και συνδεόμενος με τα διαζώματα από σκυρόδεμα του μεσοπατώματος. Λαξεύθηκαν ειδικοί θολίτες για το οριζόντιο τόξο, διατομής Γ και ανάλογοι με τους πλάγιους, οι οποίοι, συνδυαζόμενοι με το δοκό από οπλισμένο σκυρόδεμα, αποτελούν έναν ενιαίο ορθογώνιο δοκό. Τοποθετήθηκαν στη συνέχεια πάνω από τα αφανή διαζώματα των λιθοδομών και τη δυτική στοά τα ξύλινα δοκάρια του μεσοπατώματος. Ακολούθησε η ενίσχυση των τοίχων του διώροφου κτίσματος με επιχρίσματα από ασβεστοτσιμεντοκονίαμα, ενισχυμένα με λεπτό γαλβανισμένο πλέγμα, αντί του μανδύα από οπλισμένο σκυρόδεμα που είχε αρχικά προταθεί και εγκριθεί[15].

Κατασκευάστηκε στη συνέχεια ο ξύλινος σκελετός της δυτικής όψης του ορόφου από κατακόρυφα και οριζόντια δοκάρια, καθώς και από χιαστί ξύλα για αντιανέμια εκεί όπου δεν προβλέπονται ανοίγματα. Ακολούθησε επίσης η κατασκευή του σκελετού του παράλληλου εσωτερικού ξυλόπηκτου τοίχου του χαγιατιού και τοποθετήθηκαν τα ξύλινα δοκάρια της μονόριχτης στέγης. Αυτή ολοκληρώθηκε με την κατασκευή οροφής από πέτσωμα, δοκάρια, φύλλα κόντρα-πλακέ θαλάσσης, ασφαλτόπανο, τεγίδες, θερμομονωτικά φύλλα και γαλλικά κεραμίδια. Ο ξυλόπηκτος τοίχος της όψης ολοκληρώθηκε με αμφίπλευρη επένδυση από ξύλινο πέτσωμα και θερμομόνωση (Σχέδ. 3-4).

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής σε όλο το ανατολικό τμήμα της αυλής, κατασκευάστηκαν τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα για την αντιστήριξη των πρανών ανατολικά και δυτικά και επιχρίστηκαν με ασβεστοκονίαμα. Επισκευάστηκαν οι λιθοδομές και τα θεμέλια του ναού και των γειτονικών κτισμάτων νότια και νοτιοδυτικά της ανασκαφής, ενώ στα βόρεια υποθεμελιώθηκαν με τη μέθοδο των ντουλαπιών από πέτρινη λιθοδομή οι τοίχοι των βόρειων κελιών.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ

Οδός Αλχαδέφ, Παναγία του Μπούργκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου του ναού και ολοκληρώθηκε η πλακόστρωση με πλάκες από λάρτιο λίθο. Κατασκευάστηκε προσωρινά ξύλινη εξέδρα με σκαλιά για τη διαμόρφωση της πρόσβασης στις κόγχες του Ιερού μέχρι να αποκατασταθεί οριστικά. Ολοκληρώθηκε επίσης η διαμόρφωση του πεζοδρομίου της οδού Πινδάρου και του χώρου νότια του ναού με βοτσαλωτά δάπεδα. Προηγήθηκαν η εγκατάσταση υποδαπέδιου φωτισμού για τη νυχτερινή ανάδειξη του μνημείου και η εγκατάσταση απορροής των ομβρίων υδάτων σε όλους τους χώρους.

Προχώρησαν στη συνέχεια οι εργασίες αποκατάστασης του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου με φράξιμο του ανοίγματος στο δυτικό του τοίχο, το οποίο είχε αφεθεί κατά τις

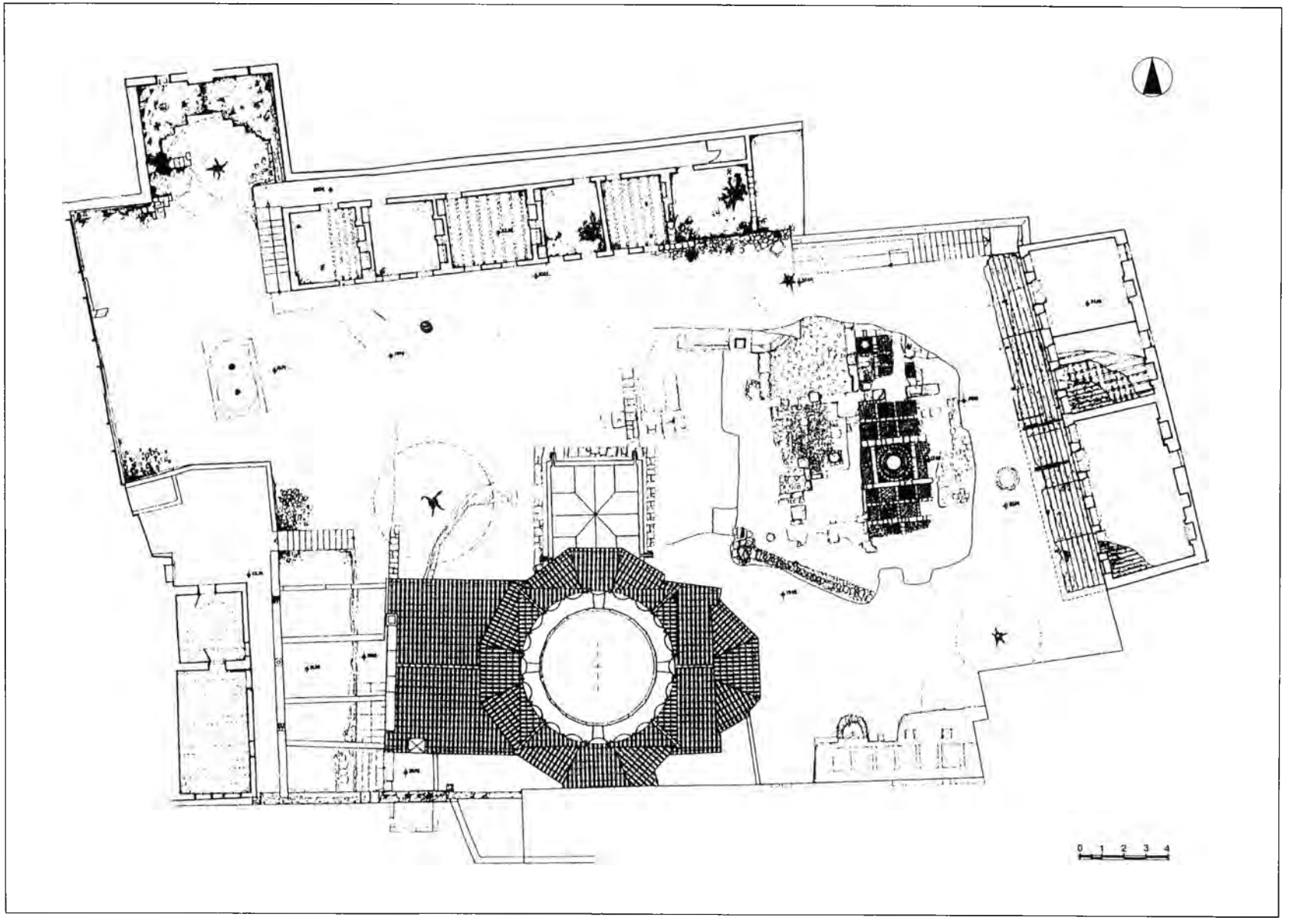
11. Στη διαμόρφωση των κήπων ουσιαστικά βοήθησε ο αρχιτέκτονας Μ. Ζερλέντης.

12. *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 43-54.

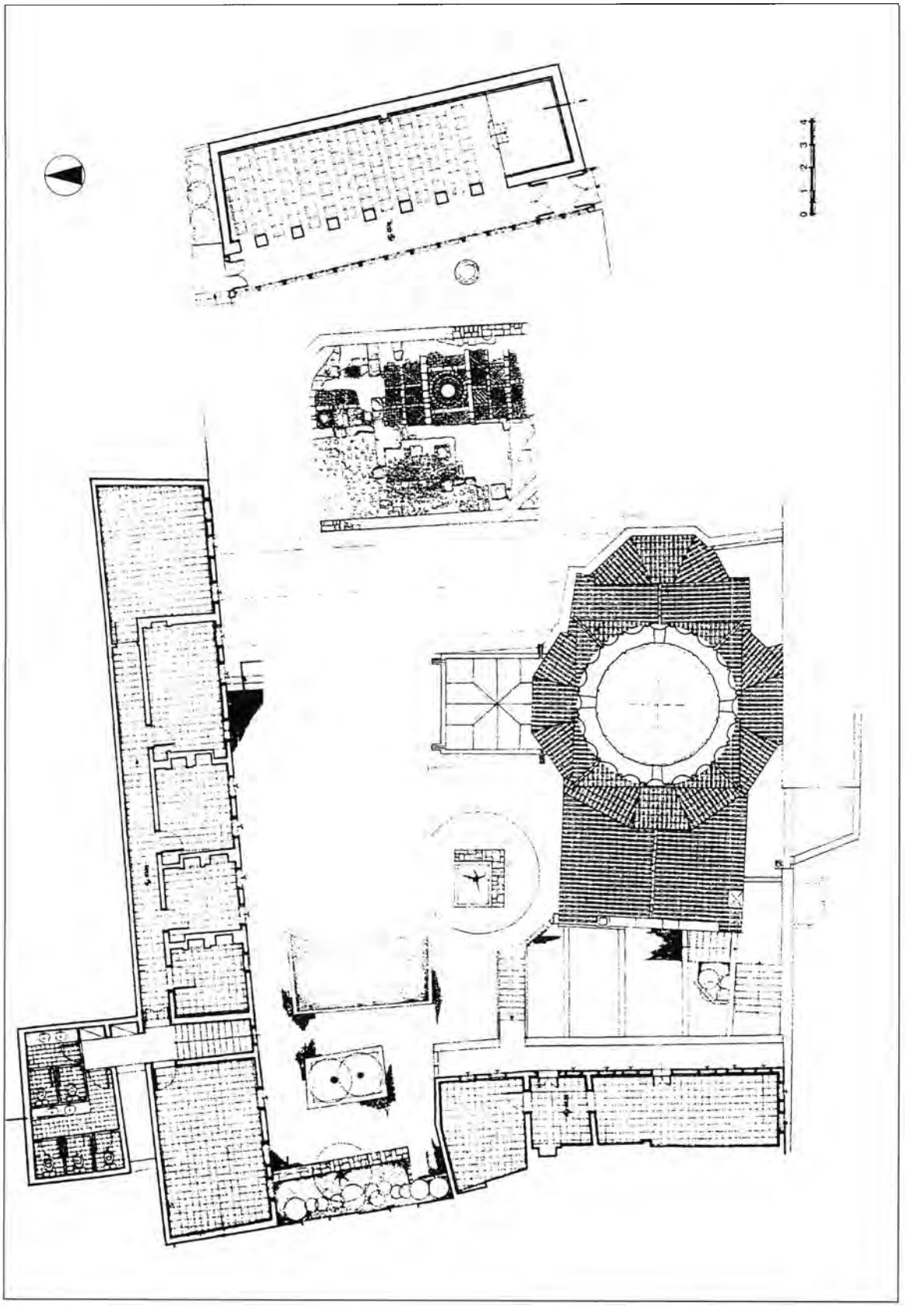
13. Ό.π., σημ. 1.

14. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1132.

15. Μετά από γνωμάτευση του συμβούλου της Υπηρεσίας, πολιτικού μηχανικού Μ. Χρονόπουλου, επιστημονικού συνεργάτη του ΕΜΠ.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Απολλωνίου. Μονή Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη του ορόφου. Αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Απολλωνίου. Μονή Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη του ορόφου. Πρόταση αποκατάστασης.

εργασίες του 1936/37. Οι εργασίες στο παρεκκλήσιο αυτό ολοκληρώθηκαν με την επίστρωση του δώματος με κουρασάνι και την επίλυση του προβλήματος υγρασίας.

Κατόπιν ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης των γκρεμισμένων τμημάτων του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου. Αρχικά αποκαταστάθηκαν οι αντηρίδες του στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά, καθώς και το τόξο αντιστήριξης μεταξύ του νοτιοδυτικού και του επόμενου προς Α. παρεκκλησίου, το οποίο είχε καταρρεύσει, όταν έπεσε πριν από δύο χρόνια ένα δέντρο δίπλα του. Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε το ανατολικό του παράθυρο και άλλη μία οπή στον ίδιο τοίχο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Οδός Σωκράτους, συγκρότημα εκκλησίας Αγίων Αποστόλων και μουσουλμανικού Συσσιτίου

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής[16], οι εργασίες τη χρονιά αυτή επικεντρώθηκαν στην αποκατάσταση του υπογείου της κρύπτης. Διαπλατύνθηκαν τα θεμέλια των δύο θόλων της ανωδομής και ειδικότερα του μεσότοιχου, όπου διανοίχθηκε τοξωτό θύρωμα επικοινωνίας μεταξύ τους ώστε να είναι αντιληπτή η κρύπτη, η οποία διαιρέθηκε στα δύο εξαιτίας της κατασκευής τους. Η διαπλάτυνση έγινε κατά τρόπο ώστε να αναδεικνύονται τα τμήματα των τοίχων της υπόγειας κρύπτης, που διατηρούνται σε μορφή ερειπίου. Στο άνω τμήμα των θεμελίων κατασκευάστηκαν αφανή διαζώματα οπλισμένου σκυροδέματος, όπου εδράστηκαν τα πατώματα του ισογείου με ξύλινα δοκάρια και διπλό πέτσωμα με ενδιάμεσα ηχομονωτικά φύλλα. Ολοκληρώθηκε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση και επιχρίστηκαν οι τοίχοι των θεμελίων, σε αντιδιαστολή με τις εμφανείς λιθοδομές των ερειπίων της υπόγειας κρύπτης.

Αποκαταστάθηκαν στη συνέχεια η πέτρινη σκάλα, που οδηγεί από την αυλή προς το υπόγειο, οι λιθοδομές της ανωδομής και η μεταξύ τους επικοινωνία με ενδιάμεση πόρτα. Το δάπεδο της υπόγειας κρύπτης επιστρώθηκε με παραδοσιακό κουρασάνι, ανάλογο με το παλαιό που έχει διατηρηθεί σε μικρό του τμήμα. Ακολούθησε η κατασκευή της εσωτερικής ξύλινης μικρής σκάλας, της πέτρινης εξωτερικής, των ξύλινων κιγκλιδωμάτων, καθώς και όλων των θυρωμάτων και παραθύρων των δύο θόλων και της υπόγειας κρύπτης. Τοποθετήθηκαν μεταλλικοί ελκυστήρες για την ανάληψη των πλάγιων ωθήσεων τόσο σε αυτούς όσο και στο δυτικό μεγάλο θόλο του μαγειρείου, του οποίου συνεχίστηκε η αποκατάσταση. Αποσυναρμολογήθηκε ο ξυλότυπος από το βόρειο τμήμα του και τοποθετήθηκε στο νότιο, όπου παρουσιάζονται έντονα προβλήματα ρωγμών και υποχώρησης. Για να μην υπάρξουν προβλήματα στην ψηλή καπνοδόχο, που αντιστοιχεί σε αυτό το τμήμα του θόλου, περιδέθηκε με ξύλα και αντιστηρίχθηκε.

Αντικαταστάθηκαν επίσης οι θολίτες του αποδιοργανωμένου τμήματος του θόλου και επισκευάστηκαν οι ρωγμές στους τοίχους εσωτερικά, ενώ εξωτερικά τοποθετήθηκαν τα ξύλινα δοκάρια και οι μεταλλικοί ελκυστήρες του μεσοπατώματος, σύμφωνα με τη μελέτη αποκατάστασης και διαμόρφωσης του χώρου σε δημοτικό αναψυκτήριο[17]. Μετά από έλεγχο της θεμελίωσής του, διαπιστώθηκε ότι ο βόρειος, ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος είχαν αβαθή θεμελίωση, εξαιτίας της οποίας ο θόλος είχε υποστεί ρωγμές από τις πλάγιες ωθήσεις. Υποθεμελιώθηκαν σε βάθος 1,20 και πάχος 0,60-0,80 μ. κάτω από το επίπεδο της αυλής με τη μέθοδο των ντουλαπιών από πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Τέλος, έγινε καθαρισμός του θόλου από τη μαύρη κρούστα της αιθάλης του μαγειρείου με απόξεση των εξωτερικών επικαθήσεων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ - ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΛΗΣΙΔΗΣ

Οδός Σωκράτους, τέμενος Σουλεϊμάν

Δέκα χρόνια μετά τη συστηματική καθαίρεση του άνω τμήματος του μιναρέ του τεμένους Σουλεϊμάν[18] και την ολοκλήρωση της μελέτης ανακατασκευής του[19], ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης της επικάλυψης των τρούλων από φύλλα μολύβδου. Η φθορά της μολύβδινης επικάλυψης από το χρόνο εντάθηκε από την πτώση τμημάτων του μιναρέ, όταν είχε ξεκινήσει η κατάρρευσή του το 1987, με αποτέλεσμα να διαπερνά η υγρασία τη στέγη και να καταστρέφει τις τοιχογραφίες των τρούλων.

Η προχωρημένη διάβρωση των μολύβδινων φύλλων, τα οποία δεν είχαν αποκατασταθεί για πολλές δεκαετίες (πιθανώς το 1808[20], όταν ανακατασκευάστηκε το τζαμί, ή το 1925[21], όταν ανακατασκευάστηκε ο μιναρές), οδήγησε

16. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1133.

17. Γ. Ντέλλας - Σ. Βλησίδης - Μ. Ζερλέντης, Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου, Ρόδος, 6-11 Μαΐου 1997*, Αθήνα 1997, σ. 529-553.

18. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 670.

19. Η μελέτη αυτή έγινε με χρηματοδότηση του ιδρύματος Αγά Χαν από τον αρχιτέκτονα Θ. Τσιτρούλη και τον πολιτικό μηχανικό Μ. Χρονόπουλο.

20. Ο A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, Paris 1923, σ. 210, αναφέρει ότι το τζαμί ανακατασκευάστηκε στις αρχές του 19ου αι.

21. Παλαιά φωτογραφία δείχνει το μιναρέ του Σουλεϊμάν να έχει έναν

στην αντικατάστασή τους. Ακολουθήθηκε η παραδοσιακή τεχνική κατασκευής φύλλων μολύβδου, τεχνική που εφαρμόστηκε στη Ρόδο από τεχνίτες του Αγίου Όρους, όταν αποκαταστάθηκε πριν από μερικά χρόνια μέρος των μολύβδινων φύλλων του τρούλου του τεμένους Ιμπραήμ πασά και η τεχνογνωσία αυτή μεταδόθηκε σε τεχνίτες της 4ης ΕΒΑ και της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ και Δήμου Ροδίων. Οι τεχνίτες αυτοί συνεργάστηκαν με νεότερους και προχώρησαν στη συστηματική αντικατάσταση των φύλλων μολύβδου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

ΧΑΛΚΗ

Ναός Παναγιάς Εννιαμερίτισσας

Το μνημείο είναι κατάγραφο και χρονολογείται με επιγραφή το 1367. Έγινε αντικατάσταση του κουρασανιού της στέγης[22] και φράξιμο των οπών στο κάτω μέρος των τοίχων. Τσιμεντοστρώθηκε λωρίδα, πλ. 1 μ., στα ανατολικά και νότια του ναού και κάτω από αυτήν τοποθετήθηκε σωλήνας για τη συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων.

Ναός Αγίου Αντρέα στην Αντράμασο

Πρόκειται για τοιχογραφημένο βυζαντινό ναΰδριο μικρών διαστάσεων (4,10×2,20 μ.), σε κατάσταση ετοιμορροπίας (Πίν. 430 α). Αφού πρώτα στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες[23] και φράχθηκαν οι πολλές ρωγμές του μνημείου, έγιναν επίσης εξωτερικά και εσωτερικά αρμολογήματα με λευκό τσιμέντο, στο οποίο προστέθηκαν και κομμάτια από κεραμίδια στα σημεία όπου υπήρχαν μεγάλα κενά. Τέλος, συμπληρώθηκε το μισογκρεμισμένο δυτικό αρκοσόλιο στα νότια του ναού, επιστρώθηκε η στέγη με νέο ασβεστοκονίαμα και στρώθηκαν πάνω στα υπολείμματα του αρχικού δαπέδου λίθοι αρμολογημένοι με λευκό τσιμέντο.

Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα

Ο ναός βρίσκεται στην περιοχή του Άι Γιάννη του Αλάργα. Έγινε σταδιακή αντικατάσταση της αντηρίδας των μεσαιωνικών πιθανότατα χρόνων, που, παρά την κακή κατάστασή της, συγκρατούσε το επικίνδυνα ετοιμόρροπο ναΰδριο[24]. Η νέα αντηρίδα έχει πάχος 0,82 μ., όπως και η αρχική, και χτίστηκε, όπως και εκείνη, με μεγάλους ημίεργους λίθους εξωτερικά και μικρότερους για γέμισμα μεταξύ του εξωτερικού τοίχου της αντηρίδας και του βόρειου τοίχου του ναού. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε το τσιμέντο, ενώ στην αρχική αντηρίδα δεν είχε χρησιμοποιηθεί καθόλου συνδετικό υλικό. Στη συνέχεια στερεώθηκαν τα υπολείμματα των τοιχογραφιών, κλείστηκαν οι ρωγμές με κονίαμα από άμμο λατομείου, ασβέστη, κουρασάνι και λευκό τσιμέντο και έγινε αρμολόγημα.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΚΩΣ

Παλαιό Πυλί

Το κάστρο και ο οικισμός του Παλαιού Πυλίου[25] βρίσκεται νοτιοανατολικά του Νέου Πυλίου, στο όρος Ωρομέδων. Έγιναν εργασίες αποκατάστασης του λιθόστρωτου βαθμιδωτού περιπάτου, μήκ. 700 μ., που ξεκινά από τις υπώρειες του λόφου, προς το ναό των Ταξιαρχών και του Αγίου Αντωνίου και διασχίζει Δ.-Α. τον οικισμό, καταλήγοντας στο ναό της Παναγίας των Καστριανών.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών έγινε η συντήρηση των σωζόμενων τμημάτων και η αποκατάσταση και συμπλήρωση των κατεστραμμένων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ναός Αγίου Αντωνίου

Το μονόχωρο ναΰδριο (εσωτ. διαστ. 4,24×2,14 μ.) του Αγίου Αντωνίου βρίσκεται στο Πυλί, στη βόρεια πλευρά της εισόδου στο χωριό. Είναι καμαροσκεπής με εξωτερικά δίριχτη στέγη, μεγάλο τμήμα της οποίας έχει καταρρεύσει. Η καμάρα είναι ελαφρώς οξυκόρυφη.

Στο εσωτερικό του, κοντά στο νότιο τοίχο φύονται δύο μεγάλα δέντρα, τα οποία αποκόπηκαν. Οι ρίζες τους όμως έχουν εισχωρήσει στο γέμισμα του νότιου τοίχου, καθώς και στον τοίχο της ημικυλινδρικής αψίδας του Ιερού. Καθαρίστηκε το εσωτερικό του από χόρτα, χώματα και λί-

εξώστη και ο κορμός του να είναι κυλινδρικός με απλή κωνική απόληξη και όχι πολυγωνικός, ενώ σε άλλη φωτογραφία ο μιναρές παρουσιάζεται με σκαλωσιά να ανακατασκευάζεται γύρω στο 1925.

22. Οι εργασίες έγιναν από τον ντόπιο τεχνίτη Ρ. Νικολάου. Γενικά για το μνημείο, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Μελέτες, σ. 329-382.

23. Οι οδηγίες δόθηκαν από τη συντηρήτρια Β. Γεωργοπούλου.

24. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη των μηχανικών Ν. Ζαρίφη και Α. Αναπολιτάνου.

25. Βλ. γενική αναφορά Μ. Θεοχάρη, Η πρώτη Μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1989), Πάτμος, 23-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σ. 161-168.

θους προερχόμενους από την καμάρα της οροφής, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στην εξωτερική βόρεια πλευρά του ναού. Το δάπεδο αποτελείται από μεγάλους ακανόνιστους λίθους αλλά σώζεται εν μέρει.

Στο νότιο τοίχο, σε απόσταση 1,42 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού, σώζεται τμήμα πλαισίου τοιχογραφίας από δύο καστανέρυθρες ταινίες και κυματοειδείς ερυθρές ταινίες εγκάρσιες στο πλαίσιο. Επίσης διακρίνεται τμήμα του σκούρου μπλε βάθους, καθώς και πολύ φθαρμένης μορφής με ερυθρό ένδυμα.

Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν και αρκετά επαναχρησιμοποιημένα μαρμάρινα μέλη, εκ των οποίων αναφέρουμε τα εξής: α) Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα που φέρει ανάγλυφο λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες τις απολήξεις των κεραιών στη μία στενή πλευρά του. β) Μαρμάρινο πόδι περιρραντηρίου που στήριζε την πλάκα της Αγίας Τράπεζας (η οποία δεν σώθηκε). γ) Μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος που διακοσμείται με τετράφυλλο ρόδακα μέσα σε κύκλο. δ) Δύο ορθογώνια μαρμάρινα μέλη με κυμάτια και τόρμους.

Επάνω από το ανώφλι της δυτικής εισόδου ανοίγεται ελλειψοειδής κόγχη, ενώ το σύνολο του δυτικού τοίχου έχει υποστεί ρηγματώσεις και κλίνει προς Δ. (στερεώθηκε με ξύλινη αντηρίδα).

Πόλη Κω

Ναός Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά

Το ναΰδριο βρίσκεται στο νότιο όριο του αρχαιολογικού χώρου του Λιμένος ή της Χώρας, ακριβώς απέναντι από το κτίριο της παλαιάς μητρόπολης Κω[26].

Σήμερα σώζεται τμήμα μόνον της ανωδομής του, ενώ η καμάρα της στέγης και ο δυτικός τοίχος έχουν καταρρεύσει. Στα ανατολικά διατηρείται η ημικυλινδρική αψίδα, ενώ στο βόρειο τοίχο ανοίγεται θύρα που οδηγεί σε ορθογώνιο χώρο. Δυτικά της θύρας αυτής, προς τον ορθογώνιο χώρο, υπάρχει τοιχογραφημένη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, από την οποία σώζεται μόνον το κάτω τμήμα.

Στο ναΰδριο πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και ταξινόμησης των μαρμάρινων μελών που σωρεύονταν γύρω του. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκε το μισοκατεστραμμένο δάπεδο του ναού από λίθινες και πήλινες πλάκες. Επίσης ερευνήθηκε ο ορθογώνιος χώρος στα βόρεια του ναού και αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες πλάκες με διάκοσμο από βοτσαλωτό στους αρμούς. Στον ανατολικό τοίχο του χώρου παρατηρήθηκε ορθογώνια κόγχη, στον τύπο του αρκοσολίου, της οποίας το κάτω τμήμα κάποια στιγμή τοιχίστηκε. Η κόγχη ήταν τοιχογραφημένη, ενώ και ο τοίχος που την έκλεισε σώζει σπαράγματα τοιχογραφιών.

Σε φωτογραφίες από την περίοδο αμέσως μετά το σεισμό του 1933 φαίνεται ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου στεγαζόταν με τρούλο. Σε συνδυασμό με τον ορθογώνιο χώρο στα βόρεια του ναού πιθανολογείται ότι ίσως ο αρχικός τύπος του να ήταν ελεύθερος σταυρός με τρούλο. Στη νότια πλευρά του σήμερα εφάπτεται μια νεότερη οικία και δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν υπήρχε νότιο σκέλος.

Μετά την ταξινόμηση των διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών και την απομάκρυνση των μπάζων και των απορριμμάτων, ακολούθησε η στερέωση των τοιχογραφιών και του δαπέδου του ναού (Πίν. 430 β).

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (ή Ναυκλήρου)

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου[27] μετονομάστηκε στα μέσα του 20ού αι. σε Άγιο Ιωάννη Ναύκληρο προς τιμήν του ναυκλήρου Κώου νεομάρτυρα Ιωάννη, ο οποίος μαρτύρησε στην πυρά το 1669. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ημικυλινδρική αψίδα προς Α. και είσοδο στη δυτική πλευρά. Η καμάρα της οροφής φέρει δύο ενισχυτικά σφενδόνια, ενώ στους μακριούς τοίχους του ναού ανοίγονται από δύο τυφλά αψιδώματα. Ο ναός αρχικά βρισκόταν στη θέση όπου ανασκάφηκε κατά την Ιταλοκρατία το ιερό της Αφροδίτης ή του Λιμένος, στον αρχαιολογικό χώρο του Λιμένος. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών αποσυναρμολογήθηκε και μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση (λίγα μέτρα ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου), όπου συμπληρώθηκαν τα μέρη του που είχαν καταρρεύσει. Πριν από τη μεταφορά αποτοιχίστηκαν οι τοιχογραφίες που κοσμούσαν την αψίδα (τρεις ζώνες με συλλειτουργούντες ιεράρχες, αποστόλους και προφητικό όραμα) και αποθηκεύτηκαν σε χώρο της αναστηλωμένης ρωμαϊκής οικίας. Οι τοιχογραφίες (συνολικά 25 τεμάχια) καθαρίστηκαν και μεταφέρθηκαν ξανά στο χώρο του ναού αλλά δεν επανατοποθετήθηκαν, λόγω προβλημάτων υγρασίας που παρατηρήθηκαν στον τοίχο της αψίδας[28].

Κάστρο Νεραντζιάς

Ξεκίνησαν οι εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης[29] του ιπποτικού κάστρου της Νεραντζιάς στην πόλη της Κω.

26. Το προσωνύμιο Σιγοκρεββατάς είναι πολύ στάνιο και ίσως οφείλεται σε προσωνύμιο του κτήτορα ή κάποιου δωρητή του ναού.

27. *ASAtene* LXIV-LXV, N.S. XLVIII-XLIX (1986-1987).

28. Οι εργασίες έγιναν με τη φροντίδα του συντηρητή Β. Χαρπαντίδη.

29. Στα πλαίσια του Β΄ ΚΠΣ.

Αρχικά αποχωματώθηκε ο χώρος του ισογείου, καθώς και του ορόφου στο εσωτερικό του προμαχώνα του del Carretto, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου (Πίν. 430 γ). Στον προμαχώνα είχαν εισχωρήσει μεγάλες ποσότητες χώματος και λίθων, που κύλησαν στο εσωτερικό από την κεκλιμένη είσοδό του. Μετά την απομάκρυνση των μπάζων, στο ισόγειο του προμαχώνα βρέθηκαν επάλληλα δάπεδα από σκληρό πατημένο χώμα και ασβεστοκονίαμα. Στον όροφο οι επιχώσεις είχαν μικρότερο πάχος, ενώ και πάλι το δάπεδο ήταν από σκληρό πατημένο χώμα. Επίσης καθαρίστηκαν οι βαθμίδες του κεκλιμένου προθαλάμου στην είσοδο του προμαχώνα, ενώ κατεδαφίστηκαν και οι πρόχειροι τοίχοι που είχε χτιστεί στο σημείο αυτό κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν ο προμαχώνας χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο.

Αναστηλώθηκαν τα τόξα που βρίσκονται αμέσως στα ανατολικά της κεντρικής εισόδου του κάστρου, στο χώρο του μουσουλμανικού τεμένους, από το οποίο σώζεται τμήμα της βάσης του μιναρέ και η κόγχη του μιχράμπ, που έχει ανοιχθεί στο νότιο τείχος του εξωτερικού περιβόλου. Τα τόξα είχαν στερεωθεί με ξυλοτύπους το 1991. Αντικαστάθηκαν οι φθαρμένοι λίθοι από νέους και έγινε αρμολόγημα της τοιχοποιίας. Επίσης αφαιρέθηκε το τσιμεντένιο περιμετρικό σενάζ από τη ράχη τους, το οποίο δημιουργούσε πιέσεις και στατικά προβλήματα στα τόξα.

Ταξινομήθηκαν τα μαρμάρινα ιπποτικά οικόσημα που βρίσκονταν στην εξωτερική πλευρά των αποθηκών 1-6 και καθαρίστηκαν οι εξωτερικές όψεις των αποθηκών αυτών.

Αποκόπηκαν χόρτα, θάμνοι, κισσοί και δέντρα που φύονταν στην ανωδομή των τειχών του εσωτερικού και του εξωτερικού περιβόλου. Κατεδαφίστηκαν ιταλικά τοιχάρια και κατασκευές στο νότιο περίδρομο, καθώς και το ιταλικό πολυβολείο που ήταν χτισμένο στην οροφή του προμαχώνα του del Carretto. Επίσης ταξινομήθηκε και καταγράφηκε το μεγαλύτερο μέρος των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου. Στεγανοποιήθηκαν οι οροφές των αποθηκών 1 και 2. Καθαρίστηκε επίσης ο εσωτερικός χώρος του τετράγωνου πύργου του d'Aubusson που βρίσκεται στη νότια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου.

Καθαρίστηκε και ηλεκτροδοτήθηκε ο ορθογώνιος χώρος που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου, λίγο νοτιότερα του βορειοανατολικού κυκλικού πύργου. Επίσης εγκαταστάθηκε μόνιμος φωτισμός στο χώρο μεταξύ του εσωτερικού περιβόλου και του νότιου προτειχίσματος, όπου κάθε καλοκαίρι πραγματοποιούνται πολιτιστικές εκδηλώσεις του Δήμου της Κω.

Τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες στα σημαντικότερα σημεία του μνημείου.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Οικία Sans

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της ιπποτικής οικίας του Κομεντόρη Francesco Sans στην πόλη της Κω. Ένας χώρος του κτιρίου χρησιμοποιείται ως αρχαιολογική βιβλιοθήκη, ενώ η μεγάλη θολωτή αίθουσα φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διαλέξεις.

ΤΗΛΟΣ

Σε συνεργασία με την Ακαδημία Αθηνών ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα αποτύπωσης των τοιχογραφημένων βυζαντινών ναών (35 συνολικά) του νησιού.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΡΟΔΟΣ

Κοσμητική Συλλογή

Έγινε απεντόμωση του εκθεσιακού χώρου και των αποθηκών της Κοσμητικής Συλλογής[30]. Πριν από την έναρξη των εργασιών μελετήθηκαν τα υλικά κατασκευής των αντικειμένων και τα είδη των εντόμων προσβολής: κατσαρίδες, ψαράκι, ξυλοφάγα, δερμεστίδες. Τα υφάσματα, λινά, βαμβακερά και μεταξωτά, τα κεντήματα, με ή χωρίς μεταλλικές κλωστές, και τα σπερβέρια τοποθετήθηκαν σε θάλαμο διοξειδίου του άνθρακα. Υφάσματα με έντονο πρόβλημα προσβολής, καθώς επίσης και χαλιά, κιλίμια, δερμάτινες μπότες και λάβαρα τοποθετήθηκαν σε θάλαμο διοξειδίου του άνθρακα και φωσφίνης. Ξύλινα αντικείμενα με χρωματιστό διάκοσμο τοποθετήθηκαν σε θάλαμο διοξειδίου του άνθρακα. Τέλος, οι χώροι και τα ξύλινα αντικείμενα χωρίς χρωματικό διάκοσμο απεντομώθηκαν με βρωμιούχο μεθύλιο. Κατά τον έλεγχο που πραγματοποιήθηκε μετά το πέρας των εργασιών, βρέθηκαν νεκρά ενήλικα ή προνύμφες όλων των εντόμων, εκτός των ξυλοφάγων που πεθαίνουν στις στοές μέσα στο ξύλο. Δεν εντοπίστηκε διάβρωση στα αντικείμενα που απεντομώθηκαν.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Ναός Αγίου Μάρκου

Με τις ανασκαφικές εργασίες στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχογραφιών στο κάτω μέρος

30. Οι εργασίες έγιναν από το εξειδικευμένο συνεργείο της συντηρήτριας Ε. Πολυχρονιάδου και των συνεργατών της.

των τοίχων και αποφασίστηκε η συντήρησή τους. Καθαρίστηκε η ζωγραφική από τους ασβέστες με μηχανικό τρόπο και στερεώθηκε το υπόστρωμα με ενέσεις και το χρώμα με ψεκασμό με hydroground 1:10. Έγιναν τέλος στεφανώματα και στοκαρίσματα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης[31] αποκαλύφθηκαν λείψανα και παλαιότερου στρώματος κάτω από το γνωστό.

Ναός Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ)

Σε συνέχεια της άδειας εργασιών συντήρησης από το ΚΑΣ, δεδομένων δε των προβλημάτων που δημιουργεί η σχετική υγρασία, άρχισαν εργασίες καθαίρεσης αλάτων από τη ζωγραφική επιφάνεια του κεντρικού και του βόρειου κλίτους. Ωστόσο, ο νότιος τοίχος του νότιου κλίτους, νεόδμητος, δημιουργεί στατικά και κλιματολογικά προβλήματα στο εσωτερικό του μνημείου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ναός Αγίας Κυριακής

Αποκολλήθηκε βοτσαλωτό δάπεδο προκειμένου να συντηρηθεί και να επανατοποθετηθεί[32].

Συλλογή Εφορείας

Συντηρήθηκαν έξι εικόνες από τη Συλλογή της Εφορείας[33].

Ναός Εισοδίων

Συντηρήθηκαν τρεις εικόνες της συλλογής του ναού. Ειδικότερα πρόκειται για τις: α) Εισόδια Θεοτόκου, β) άγιος Δημήτριος (Πίν. 431) και γ) άγιος Γεώργιος.

Καστέλλο

Συντηρήθηκαν ξυλόγλυπτοι επιχρυσωμένοι άγγελοι από το παρεκκλήσι του Καστέλλου και από την αίθουσα του «χορού»[34].

Επίσης ολοκληρώθηκε η συντήρηση μεγάλης ταπισερί, διαστ. 3×0,69 μ., με παράσταση αναγεννησιακού τοπίου με δέντρα, λιμνούλα, ανάκτορο και πτηνό[35]. Το πίσω μέρος της ντύθηκε με χοντρό ύφασμα. Η ταπισερί αναρτήθηκε στην αίθουσα των Μουσών στο Καστέλλο.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Παραδείσι

Ναός προφήτου Αββακούμ[36]

Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσιάζει σαθρό υπόστρωμα κατά τόπους, ενώ ρητινώδεις ουσίες παλαιότερων επεμβάσεων συντήρησης, επιζωγραφήσεις και σιδερένια καρφιά που φέρουν εικόνες έχουν βλάψει το μνημείο. Έγιναν εργασίες καθαρισμού με μηχανικά και χημικά μέσα σε όλο τον κυρίως ναό.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Σάλακος

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Μάσαρη

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Συντηρήθηκαν 14 εικόνες από το ναό.

Ψίνθος

Ναός Αγίας Τριάδας

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Λίνδος

Ναός Αγίου Μηνά

Στερεώθηκαν και στεφανώθηκαν οι τοιχογραφίες του μνημείου.

31. Οι εργασίες συντήρησης έγιναν από την έκτακτη υπάλληλο Χ. Μιχαλάκη.

32. Η συντήρηση όλων των ψηφιδωτών δαπέδων που αναφέρονται έγινε από το συντηρητή Χ. Κυπριώτη.

33. Το εργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιών-εικόνων απαρτίζεται από τους συντηρητές: Β. Γεωργοπούλου, Χ. Καλογήρου, Γ. Παππά και Σ. Πατατούκο.

34. Η συντήρηση έγινε από τον Χ. Καλογήρου.

35. Οι εργασίες έγιναν από τη Γ. Βογιατζή.

36. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 818.

Αρνίθα

Ναός Αγίου Νίκωνος

Καθαιρέθηκαν επιλεκτικά σοβάδες και αποκαλύφθηκε ζωγραφικό στρώμα με εκτεταμένες επιζωγραφήσεις.

Κατταβιά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Την περασμένη χρονιά έγιναν οι πρώτες επεμβάσεις στο μνημείο[37]: καθαιρέθηκαν στρώματα ασβέστη με σκοπό την αποκάλυψη ζωγραφικής επιφάνειας, στερεώθηκαν, επιλεκτικά τα χρώματα και το υπόστρωμα και έγιναν στεφανώματα όπου υπήρχε ανάγκη. Οι φθορές του υποστρώματος και της επιφάνειας οφείλονται στο υγρό, μη αεριζόμενο μικροκλίμα. Η πρόσφυση στους τοίχους είναι κακή, οι μύκητες αναπτύσσονται ραγδαία. Τοποθετήθηκε προστατευτικό ύφασμα στο βόρειο τοίχο και άρχισαν οι προετοιμασίες για αποτοίχιση. Ενδεικτικά αποτοιχίστηκαν δύο στρώματα τοιχογραφιών στο Ιερό όπου καταμετρώνται τρία.

Απολλακιά

Ναός Αγίου Γεωργίου του Βάρδα

Οι τοιχογραφίες του μνημείου[38] παρουσιάζουν προβλήματα στερέωσης. Η παρουσία τσιμεντοκονίας στο εσωτερικό του μνημείου δεν άφησε πολλά περιθώρια για άμεση επέμβαση.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΩΣ

Ζηπάρι

Παλαιοχριστιανική βασιλική Καπαμά

Αποκαλύφθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής του Καπαμά για πρώτη φορά μετά τη συντήρηση και κάλυψή του από Ιταλούς συντηρητές και αρχαιολόγους. Συντηρήθηκε και ξανακαλύφθηκε.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Πόλη Κω

Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου

Μονόχωρος ναός κοντά στα ιπποτικά τείχη της πόλης της Κω και νοτιοδυτικά της οικίας του ιππότη Sans. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού είναι δυσνόητο, πράγμα που οφείλεται κυρίως στα δύο διαφορετικά στρώματα τοιχογράφησης. Το παλαιότερο, το οποίο μπορεί να τοποθετηθεί γύρω στα μέσα του 15ου αι., εντοπίζεται στο βόρειο τοίχο, όπου δύο αφιερωματικοί πίνακες και γονατιστός αφιερωτής(;) σε στάση δέησης. Κατά τα φαινόμενα ο ναός δεν διακοσμήθηκε καθ' ολοκληρίαν σε καμία από τις δύο περιόδους του. Αποκαλύφθηκαν οι ακόσμητες αλλά καλυμμένες με κονίαμα επιφάνειες, καθαρίστηκαν και στερεώθηκαν. Η λοιπή, ζωγραφισμένη επιφάνεια, στερεώθηκε και καθαρίστηκε από τους ρύπους και τα άλατα. Αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα στρώματα τοιχογραφιών στην ανατολική απόληξη του νότιου τοίχου.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά

Στον άξονα του νότιου τείχους της μεσαιωνικής Κω διατηρούνταν η αψίδα ναϋδρίου, του λεγόμενου Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά, ανατολικά της μητροπολιτικής κατοικίας. Μετά από πρόταση αναστήλωσης του μνημείου, έγινε μια πρώτη έρευνα. Καθαιρέθηκαν νεότερα στοιχεία και επιχώσεις και αποκαλύφθηκε εγκάρσιο κλίτος στα βόρεια που προϋποθέτει, προφανώς, ναό σε κάτοψη ελεύθερου σταυρού. Διασώζονται υπολείμματα τοιχογραφιών τόσο στο Ιερό όσο και στον εγκάρσιο χώρο, τα οποία στερεώθηκαν προσωρινά με προστατευτικό ύφασμα.

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου ή Ναυκλήρου

Οι τοποθετημένες σε υπόστρωμα από σκυρόδεμα αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη[39], αφού καθαρίστηκαν, τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του μνημείου.

Ναός Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα

Έγιναν δοκιμαστικές τομές στην άνω ζώνη, στη νότια πλευρά του μνημείου, κοντά στο ύψος του θόλου και κάτω από τους σοβάδες εμφανίστηκαν υπολείμματα τοιχογρα-

37. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1138.

38. *ABME* ΣΤ' (1948), σ. 114-142, εικ. 103-119. Ι. Βολανάκης, *Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στην Αρνίθα Ρόδου*, Ρόδος 1998. P. Angiolini-Martinelli, Gli affreschi della chiesa di S. Giovanni Vardas ad Apolakia, Note preliminari, *CorsiRav* XLII, 1995, σ. 553-563. *ΑΔ* 51-52 (1996-1997): Μελέτες, σ. 283, Πίν. 99.

39. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 818.

φιών, των οποίων το χρωματολόγιο παραπέμπει περισσότερο στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Θέση Ψαλίδι, βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά και το δάπεδο από μαρμαροθέτημα της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ.

Οικόπεδο Πανορμίτη, Νυμφαίο, Casa Romana, Παλαιοχριστιανική οικία στην ακρόπολη: Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Νέο Πυλί

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος μισογκρεμισμένος ναός με υπολείμματα τοιχογραφίας. Τοποθετήθηκε προστατευτικό ύφασμα.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΧΑΛΚΗ

Ναός Παναγίας Χωριανής

Συντηρήθηκε η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου.

Ναός Παναγίας Εννιαμερίτισσας

Έγιναν στεφανώματα στα ελάχιστα σημεία των τοιχογραφιών, τα οποία είχαν αποκολληθεί[40].

Ναός Αγίου Αντρέα στην Αντράμασο

Έγιναν εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών με στεφανώματα και μερικός καθαρισμός τους από επικαθίσεις κονιαμάτων[41]. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε κάτω από μεταγενέτερο στρώμα τοιχοποιίας στην κόγχη της αψίδας ολόσωμη η μορφή του αγίου Ανδρέα μετωπικού, με μακριά άσπρη μυτερή γεννειάδα να ευλογεί και να κρατεί κλειστό ευαγγέλιο. Η τοιχογραφία σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα

Έγιναν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών με στεφανώματα, τοποθέτηση προστατευτικού υφάσματος σε τμήμα των τοιχογραφιών στο δυτικό τοίχο, πλήρωση των ρωγμών του μνημείου με ασβεστοκονίαμα[42].

ΛΕΡΟΣ

Στο δάπεδο της αυλής του νεοσύστατου Αρχαιολογικού Μουσείου Λέρου τοποθετήθηκαν τέσσερις επιγραφές, που είχαν αποκολληθεί από ισάριθμα παλαιοχριστιανικά δάπεδα και φυλάσσονταν σε τελλάρα στις αποθήκες του μουσείου. Στις επιγραφές συμπληρώθηκαν ψηφίδες που έλειπαν.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Δρυμώνας

Ναός Παναγίας Γουρλομάτας

Έγινε ερευνητική καθαίρεση ασβεστοκονιαμάτων για τον εντοπισμό ζωγραφικής επιφάνειας.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά της βασιλικής της Αγίας Σοφίας στην Αρκάσα και το ψηφιδωτό της Συλλογής Παπαγιώργη.

ΚΑΣΟΣ

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά στη βασιλική του Ταξιάρχη Μιχαήλ.

ΣΥΜΗ

Μονή του Ταξιάρχη Μιχαήλ Ρουκουνιώτη

Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσιάζει ρωγμές, φθορές από την υγρασία και επικαθήσεις αιθάλης. Έγιναν δοκιμαστικές εργασίες στερέωσης του υποστρώματος στο Ιερό

40. Οι εργασίες έγιναν από τη συντηρήτρια Β. Γεωργοπούλου.

41. Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Γ. Παππά, Β. Γεωργοπούλου και Χ. Μιχαλάκη.

42. Οι εργασίες έγιναν από τη συντηρήτρια Β. Γεωργοπούλου.

και συγκεκριμένα στη μορφή του αγίου Λαυρεντίου. Εργασίες καθαίρεσης τσιμεντοκονιαμάτων και αιθάλης, χημικός καθαρισμός, στερέωση και στεφανώματα έγιναν στη νότια κεραία του σταυρού, όπου υπολείμματα της παράστασης του Ιωάννη του Προδρόμου, της Σύναξης Αρχαγγέλων και ενός διακοσμητικού. Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στη βόρεια κεραία.

Συλλογή Μουσείου

Συντηρήθηκαν 12 εικόνες από τη Συλλογή του Μουσείου. Επιλεκτικά αναφερόμαστε σε εικόνα του αγίου Νικήτα με επιγραφή: *χεὶρ Καλοδούκα Μίγκλη. 1791*, σε τρίπτυχο με αγία Μαρίνα - αγία Σεβαστιώνη (Πίν. 432 α) και σε πίνακα με το ναό του Αγίου Αθανασίου (Πίν. 432 β).

ΤΗΛΟΣ

Θέση Μισοσκάλι

Ναός Αγίου Νικολάου[43]

Ο δυτικός τοίχος του μνημείου έχει αποσυγκροτηθεί, ενώ έχει μετατοπιστεί το υπέρθυρο της εισόδου του, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει η παράσταση της Κοίμησης στο εσωτερικό του. Τοποθετήθηκε προστατευτικό ύφασμα στην επιφάνεια της παράστασης.

Θέση Μεσσαριά

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο βόρειο τοίχο τοποθετήθηκε προστατευτικό ύφασμα σε σημεία που το υπόστρωμα της ζωγραφικής επιφάνειας ήταν σαθρό. Η παρουσία τσιμεντοκονίας στο εξωτερικό αλλά και στο εσωτερικό του μνημείου αποτελεί την αιτία των αλάτων.

Θέση Σαννιάνοι

Ναός Αγίας Βαρβάρας

Ρωγμή που είχε παλαιότερα παρουσιαστεί στο Ιερό είχε κλειστεί με κονίαμα που είναι τελικά επισφαλές. Το σαθρό υπόστρωμα της ζωγραφικής επιφάνειας απαίτησε τοποθέτηση προστατευτικού υφάσματος.

Θέση Κάστελλος

Ναός Αγίας Άννας

Έγιναν στεφανώματα, μηχανικοί καθαρισμοί από επικαθήσεις παλαιότερων κονιαμάτων και αποκαλύψεις ζωγραφικής επιφάνειας στο Ιερό. Αποκαταστάθηκε η ρωγμή που διέτρεχε το μνημείο από Β. προς Ν.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Θέση Σκάλια

Ναός Αγίου Νικολάου[44]

Στερεώθηκαν και στεφανώθηκαν οι εύθρυπτες επιφάνειες του μνημείου, ενώ τοποθετήθηκε προστατευτικό ύφασμα στα επικίνδυνα σημεία.

Βαθύ

Ναός Αγίου Κηρύκου[45]

Αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας του ναού, η οποία ήταν κρυμμένη κάτω από πολλαπλά στρώματα ασβέστη. Τσιμεντοκονιάματα κάλυπταν τις επιφάνειες όπου τα ζωγραφικά στρώματα απουσίαζαν λόγω φθοράς. Οι αποκαλυφθείσες τοιχογραφίες στερεώθηκαν και στεφανώθηκαν (Πίν. 433 α)[46]. Το δεύτερο στρώμα χρονολογείται λίγο μετά το 1200 και η ζωγραφική του μπορεί να θεωρηθεί ως εξέλιξη του καλλιτεχνικού ρεύματος που αντιπροσωπεύεται με το διάκοσμο του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή Θεολόγου στην Πάτμο και του παρεκκλησίου της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Μουσείο

Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες παρουσίαζαν σοβαρά προβλήματα στερέωσης και συγκράτησης στα τελάρα τους. Μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο της Εφορείας στη Ρόδο όπου, αφού αφαιρέθηκαν τα παλαιότερα υφάσματα από το υπόστρωμα, έγιναν στερεώσεις του υποστρώματος, το-

43. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 819· 51-52 (1996-1997): Μελέτες, σ. 289, Πίν. 116.

44. Η. Κόλλιας, Σχεδίασμα της αρχαιολογίας και της τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522), *Κάλυμνος, Ελληνοορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 38. *ΑΔ* 51-52, ό.π., σ. 285, Πίν. 105 α.

45. *ΑΔ* 51-52, ό.π., σ. 273, Πίν. 83.

46. Η φωτογράφηση και το σχέδιο έγιναν από τον αρχαιολόγο Μ. Κουτελλά.

ποθετήθηκε νέο ύφασμα, επανατοποθετήθηκαν σε τελάρα, στερεώθηκαν οι απολήξεις τους, καθαρίστηκαν από κεριά, ασβέστη και κόλλες και πραγματοποιήθηκε αισθητική αποκατάσταση.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Συλλογή Μουσείου

Συντηρήθηκε κάλυμμα από κασέλα της Συλλογής του Μουσείου, καθώς και εικόνα του αγίου Γεωργίου.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας

Στην παραπάνω μονή σώζεται μία σπάνια συλλογή 98 χειρόγραφων κωδίκων, χρονολογούμενων από το 10ο έως το 18ο αι.[47]. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλη η σειρά των παραπάνω χειρογράφων έχει μικροφωτογραφηθεί από το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης[48].

Στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος αποκατάστασης της μονής, πραγματοποιήθηκε[49] πλήρης συντήρηση 20 κωδίκων και προληπτική συντήρηση των υπόλοιπων 78. Μεταξύ των χειρογράφων που συντηρήθηκαν εξ ολοκλήρου περιλαμβάνεται και ο παλαιότερος σωζόμενος κώδικας της μονής που χρονολογείται στο 10ο αι. και περιέχει Λόγους του Μεγάλου Βασιλείου (Πίν. 433 β). Επίσης, το περίφημο ευαγγελιστάριο του β΄ μισού του 11ου αι.[50], με έξι λαμπρές ολοσέλιδες μικρογραφίες της Δέησης, των ευαγγελιστών Λουκά, Μάρκου και Ιωάννη Θεολόγου και των αγίων Νικολάου και Γρηγορίου Θεολόγου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου

Οι έξι επιτύμβιες πλάκες εποχής Ιπποτοκρατίας που το 1993 μεταφέρθηκαν στη νέα μόνιμη έκθεση για τη μεσαιωνική Ρόδο στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου αντικαταστάθηκαν από άλλες που είτε φυλάσσονταν σε αποθήκες της Υπηρεσίας από την εποχή της Ιταλοκρατίας είτε αποτελούν νέα ευρήματα. Τα νέα εκθέματα είναι τα ακόλουθα:

Αριθ. κατ. Φ63 (στη θέση του Φ40[51]): Επιτύμβια πλάκα 14ου - αρχών 15ου αι. επαναχρησιμοποιημένη τουλάχιστον δύο φορές, με αποκεκρουσμένη την κάτω δεξιά γωνία. Από την πρώτη χρήση διακρίνονται ίχνη θυρεών στις δύο άνω γωνίες. Στη β΄ χρήση ανήκει η περιμετρική επιγραφή: *+•S(ignori) B(ar)TOLOMEI: D(e) • PETRA: RV[B... / A: [ET] SV(oru)M•[QVI]•OBIT•ANO• D[omi]NI• [M... / Q[U]AT(em)O: MENSIS: NOV / E(m)BRIS: EIUS A(n)I(m)A: I(n) PACE: REQ(ui)ESCAT*, ενώ ο θυρεός (κατά αμείβοντα, στη βάση, με κορυφή χωρισμένη κατά πάλο) με το όνομα Belingier Belomo στην τρίτη. Διαστ.: 0,67×0,78, πάχ. 0,07 μ. Λευκό μάρμαρο. Άγνωστης προέλευσης (Πίν. 434 α).

Αριθ. κατ. Φ119 (στη θέση του Φ44[52]): Τεμάχιο από την αριστερή πλευρά επιτύμβιας πλάκας του 14ου αι. με θυρεό (νεφελωτός τελαμώνας) και πέντε στίχους από λατινική επιγραφή: *TINGO[• C... / SIS• RODI• QV[... / D(omi)NI• M(illesim)o• CCC(entesim)o• L[X... / NI• ANIMA• S[V... / CAT• IN PACE*·... Σωζ. διαστ.: 0,40×1, πάχ. 0,07 μ. Λάρτιος λίθος. Άγνωστης προέλευσης.

Αριθ. κατ. Φ121 (στη θέση του Φ11[53]): Επιτύμβια πλάκα του 14ου αι. με αποκεκρουσμένη τη δεξιά πλευρά. Φέρει θυρεό (χωρισμένο στα τέσσερα πλαγίως, επί του όλου αγκυρωτός σταυρός) και λατινική επιγραφή στην περιφέρεια: *+HIC •IAC[... / MCCCX[II] / VIII H•DI• [III] FEBRARIVS*. Σωζ. διαστ.: 0,49×0,90, πάχ. 0,19 μ. Λάρτιος λίθος. Άγνωστης προέλευσης.

Αριθ. κατ. Φ133 (στη θέση του Φ16[54]): Άνω τμήμα επιτύμβιας πλάκας του 14ου αι. που χρησιμοποιήθηκε δύο τουλάχιστον φορές, με αποκεκρουσμένη τη μία γωνία. Πρόσθια όψη: αντικρυστές εγχάρακτες μορφές ζεύγους καλογραιών του τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσα-

47. Αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων είχε συντάξει ο Λίνος Πολίτης το 1968-1969. Η περιληπτική μορφή αυτού του καταλόγου έχει δημοσιευθεί από τον ίδιο, Λ. Πολίτης, *Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών*, Θεσσαλονίκη 1976 (περ. Ελληνικά, παράρτημα αριθ. 25), σ. 71-79. Επίσης, βλ. Λ. Μαραγκού, *Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας. Αμοργός*, Αθήνα 1988, σ. 47-49.

48. *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* ΣΤ΄ (1988-1992), σ. 9, 45-48.

49. Η συντήρηση έγινε από το συντηρητή Α. Παπαϊωάννου.

50. Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 48, εικ. 39.

51. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία της Ρόδου* Ι. *Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1977, σ. 16, αριθ. 2, εικ. 6.

52. Ό.π., σ. 32-34, αριθ. 42, εικ. 45.

53. Ό.π., σ. 18-19, αριθ. 4, εικ. 8.

54. Ό.π., σ. 23-24, αριθ. 9, εικ. 12.

λήμ που σώζονται από το ύψος του στέρνου και πάνω, με το δεξιό βραχίονα σηκωμένο σε επίκληση. Πάνω από τα κεφάλια ο θυρεός του τάγματος πλαισιώνεται από σεβίζον οικογενειακό έμβλημα σε θυρεούς (βοοειδές σε στάση βαδίσματος). Στην περιφέρεια μέρος επιγραφής στα μεσαιωνικά γαλλικά: *+ICI GIST M[A... / [L]LOR:E DA[M... / ...AS:AMEN*: Οπίσθια όψη: επιτύμβια λατινική επιγραφή σε τρεις στίχους: *+HIC•IACET• IOHANES• / GAUALLA•CIVIS• RO / DI*: Στην πλευρά αυτή διακρίνονται ίχνη παλαιότερης επιγραφής. Σωζ. διαστ.: 0,69×0,72, πάχ. 0,105 μ. Λάρτιος λίθος. Άγνωστης προέλευσης (Πίν. 434 β).

Αριθ. κατ. Φ138 (στη θέση του Φ46[55]): Άνω δεξιά γωνία επιτύμβιας πλάκας σε δύο τεμάχια με θυρεό (κάστρο με πύργο στη μέση), μέρος της εγχάρακτης κόγχης που πλαισίωνε τη μορφή του νεκρού και μέρος εγχάρακτης λατινικής επιγραφής στην περιφέρεια: *...GIRA: G[U]ELFI: / D(e) UIG(no)LO: ET: SUO(rum) QUI: OBII[T...* Σωζ. διαστ.: 0,43×0,82, πάχ. 0,13 μ. Λάρτιος λίθος. Άγνωστης προέλευσης (Πίν. 434 γ).

Αριθ. κατ. Φ182 (στη θέση του Φ20[56]): Επιτύμβια πλάκα Ιωαννίτη ιππότη με ανάγλυφη τη μορφή του νεκρού. Λείπει το άνω τμήμα από το ύψος των ώμων και λωρίδα από την αριστερή πλευρά. Ο νεκρός απεικονίζεται με ροζάριο στα ενωμένα του χέρια και φορεί μοναστικό ένδυμα με οκτάκτινο σταυρό στον αριστερό ώμο. Έργο ποιότητας της ύστερης Ιπποτοκρατίας. Σωζ. διαστ.: 0,56×1,42, πάχ. 0,10-0,20 μ. Λευκό μάρμαρο. Βρέθηκε σε β΄ χρήση ως κατώφλι της αυλόθυρας στο τέμενος του Σουλεϊμάν στην παλιά πόλη[57].

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Κινητά ευρήματα. Συνεχίστηκε η καταγραφή κεραμικών από ανασκαφές και μετάλλινων αντικειμένων. Ειδικότερα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν[58]: 60 πίθοι, οι περισσότεροι ισπανικής προέλευσης, 30 χρηστικά αγγεία (κανάτες, πινάκια, μαγειρικά σκεύη, σταμνία), 37 λύχνοι που χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου-6ου αι. μ.Χ. και 27 κανόνια, ιπποτικής και τούρκικης περιόδου.

ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΟΥ

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου

Καταγράφηκαν 165 συνολικά έπιπλα από τη Συλλογή των Ιταλών, από τα οποία απεντομώθηκαν, συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν τα 38[59]. Οι κυριότερες ενότητες των αντικειμένων που καταγράφηκαν αποτελούνται από:

1. Τραπέζια με ξυλόγλυπτα στηρίγματα (το ένα με διακόσμηση από γυμνόστηθες γυναικείες φιγούρες).

2. Ξύλινες δυτικοευρωπαϊκές κασέλες με ανάγλυφη διακόσμηση στην πρόσοψη και ενίοτε στις στενές πλευρές, σε ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται και οικογενειακά οικόσημα. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει μία επιχρυσωμένη κασέλα με ανάγλυφα κρινάνθεμα, η οποία χρονολογείται πιθανώς στο 15ο αι.

3. Ξυλόγλυπτες αιγαιοπελαγίτικες κασέλες λαϊκής τέχνης.

4. Ξύλινες πολυθρόνες με επένδυση από πράσινο βελούδο στο κάθισμα και στο ερεισίνωτο και ανάγλυφο επιχρυσωμένο διάκοσμο από φύλλα άκανθας στα άκρα.

5. Ξύλινες πολυθρόνες με δερμάτινη επένδυση στο κάθισμα και το ερεισίνωτο και ανάγλυφο διάκοσμο στα άκρα.

6. Ξύλινες πολυθρόνες με υφασμάτινη κεντητή επένδυση, διακοσμημένες με παραστάσεις μυθολογικού περιεχομένου, προσωποποιήσεις και φυτικά μοτίβα.

7. Ξυλόγλυπτα επιχρυσωμένα κηροπήγια με μορφή αγγέλων σε περίκομψες στάσεις. Στασίδια με γλυπτό διάκοσμο στα στηρίγματα και τα ερεισίχειρα.

8. Καθρέπτες με επιχρυσωμένα ανάγλυφα πλαίσια.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας

Ξεκίνησε η καταγραφή των φορητών εικόνων που φυλάσσονται στη μονή. Από το σύνολο των 64 εικόνων που καταγράφηκαν στο καθολικό και στο παρεκκλήσι του Αγίου Γερασίμου, αξίζουν ιδιαίτερης μνείας οι δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Καρδιώτισσας, εξαίρετα έργα του β΄ μισού του 14ου ή της πρώτης δεκαετίας του 15ου αι.

Οι 11 εικόνες του Δωδεκαόρτου του τέμπλου φαίνεται ότι έχουν φιλοτεχνηθεί από τον ίδιο ζωγράφο και χρονολογούνται πιθανώς στα τέλη του 17ου αι. Εξαίρεση αποτελεί η εικόνα της Βαϊοφόρου, η οποία φέρει στο κάτω μέρος επιγραφή με τη χρονολογία *1763*, το όνομα και την ιδιότητα του ζωγράφου: *ΑΨΞΓ΄ ΧΕΙΡ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΣΙΦΝΕΟΥ*[60]. Η υπογραφή ενός ακόμη ζωγρά-

55. Ό.π., σ. 34, αριθ. 45, εικ. 48.

56. Ό.π., σ. 28-29, αριθ. 17, εικ. 20.

57. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1129, Πίν. 423 β.

58. Η φωτογράφηση έγινε από το φωτογράφο Κ. Χατζηπέτρο.

59. Η απεντόμωση πραγματοποιήθηκε από το συνεργείο της συντηρήτριας Ε. Πολυχρονιάδου, ενώ η συντήρηση και αποκατάσταση ανατέθηκε στο συντηρητή Β. Γιαννουλάτο.

60. Ο Αθανάσιος από τη Σίφνο αναφέρεται ως ιερομόναχος έως το έτος 1783. Το 1784 γίνεται μητροπολίτης Θηβών και υπογράφει πλέον με τη

φου, του Νικοδήμου Γεράρδου[61], ιερομονάχου και η χρονολογία *1688* διατηρούνται στο βημόθυρο του τέμπλου (διαστ. 1,20×0,34 μ.) στο κάτω μέρος, αριστερά και δεξιά από τα πόδια του εικονιζόμενου προφήτη Ααρών: *ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ/ΓΕΡΑΡΔΩ-ΑΧΠΗ*. Ο Ααρών κρατεί στο αριστερό χέρι τη ράβδο και στο δεξιό θυμιατό. Στο αριστερό βημόθυρο, αντίστοιχα, απεικονίζεται ο προφήτης Μωυσής, που κρατεί στα χέρια του την πλάκα με τη στάμνο και μικρογραφημένη προτομή της Θεοτόκου.

Από τις υπόλοιπες εικόνες κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν οι ακόλουθες:

1. Άγιος Γεώργιος ο Βαλσαμίτης (διαστ. 1,07×0,81 μ.). Το αρχικό στρώμα, πιθανώς του 14ου αι., σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος της εικόνας, ψηλά, ενώ στην κάτω πλευρά διακρίνεται μεταβυζαντινή επέμβαση που περιλαμβάνει το τοπίο με το δράκο και τη βασιλοπούλα.

2. Παναγία Οδηγήτρια, το λεγόμενο «Θεοτοκιό»[62] (διαστ. 0,43×0,34 μ.) του 15ου αι.

3. *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ ΚΥΡΙΑ η ΧΟΖΗΒΙΩΤΗΣΑ*[63] (διαστ. 0,41×0,34 μ.) του 16ου/17ου αι. Πρόκειται για το Παλλάδιο της μονής, που πιστεύεται ότι έφθασε με τρόπο θαυματουργό στη μονή, την περίοδο της Εικονομαχίας. Φέρει ασημένια επένδυση με ανάγλυφο και εγχάρακτο διάκοσμο.

4. Άγιοι Νικόλαος και Σπυρίδων (διαστ. 0,25×0,19 μ.) (Πίν. 435), του 17ου αι. Η εικόνα παρουσιάζει σοβαρές απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας στο πάνω και κάτω μέρος της. Οι δύο άγιοι, ντυμένοι με επισκοπικά άμφια, εικονίζονται σε χρυσό κάμπο, όρθιοι, στραμμένοι προς το κέντρο. Ο άγιος Νικόλαος κρατεί στα χέρια του κλειστό ευαγγέλιο, ενώ ο άγιος Σπυρίδων υψώνει στο δεξιό του χέρι το κεραμίδι με το οποίο απέδειξε στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο την τριαδικότητα του Θεού.

5. Παναγία Βρεφοκρατούσα μεταξύ του αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη και της αγίας Παρασκευής και σκηνή σωτηρίας από ναυάγιο (διαστ. 0,38×0,36 μ.)[64] του 1619. Στην αφιερωτική επιγραφή, χαμηλά, αναφέρεται το όνομα του δωρητή, καθηγουμένου Γενναδίου.

6. Άγιοι Πάντες (διαστ. 0,87×0,68 μ.) του 17ου αι. (Πίν. 436). Μέσα σε κυκλική δόξα εικονίζεται ο Χριστός Εμμανουήλ, περιστοιχισμένος από τα ευαγγελικά σύμβολα, τη Θεοτόκο, τον Ιωάννη τον Πρόδρομο και τους χορούς των δικαίων (ιεραρχών, προπατόρων, αποστόλων, μαρτύρων). Στο κάτω μέρος η επιγραφή: *ΥΠΟ ΕΞΟ/ΔΟΥ (ΚΑΙ ΣΥ)ΝΔΡΟ/ΜΗΣ ΓΕΝΑΔΙΟΥ ΙΕΡΟ/ΜΟΝΑΧ[ΟΥ] ΚΑΙ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕ[ΝΟΥ]/ ΓΕΓΟΝΕΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΟΝΑ*. Η επιγραφή ενδεχομένως αναφέρεται στο Γεννάδιο της αμέσως προηγούμενης εικόνας με την απεικόνιση της σκηνής του ναυαγίου.

7. Αγία Τριάδα (διαστ. 0,26×0,21 μ.) του 1740 (Πίν. 437). Ο Παλαιός των Ημερών και ο Χριστός εικονίζονται καθιστοί πάνω σε πολυόμματα και σεραφείμ, κρατώντας ανάμεσά τους ένσταυρη σφαίρα. Ψηλά, το Άγιο Πνεύμα προβάλλει μέσα σε ροδόχρωμη νεφέλη. Κάτω αριστερά, διακρίνεται η χρονολογία *1740*.

8. *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΣΠΥΛΙΑΝΗ* (διαστ. 0,67×0,46 μ.) του 18ου αι. Η εικόνα προέρχεται από το μετόχι της μονής στη Σάμο, γι' αυτό και είναι γνωστή με την επωνυμία Σαμιώτισσα. Έφερε μεταλλική επένδυση με τη χρονολογία *1802*[65].

9. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (διαστ. 0,57×0,42 μ.) του 18ου/19ου αι. Ο άγιος παριστάνεται πτερωτός, σε προτομή, με λεκανίδα που περιέχει την αποτετμημένη κεφαλή του. Από την επάνω δεξιά γωνία προβάλλει ημίσωμος ο Χριστός ευλογώντας. Στο μέσον της κάτω πλευράς, μέσα σε πλοχμοειδές έμβλημα η επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΑΝΤΩ/ΝΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ*.

10. Έγερση του Λαζάρου (διαστ. 0,31×0,25 μ.) του 18ου αι. Επρόκειτο πιθανώς για εικόνα Δωδεκαόρτου.

11. Εισόδια της Θεοτόκου (διαστ. 0,26×0,18 μ.) του 18ου αι.

12. Ασημένια επένδυση εικόνας με θέμα τον άγιο Γεώργιο έφιππο δρακοντοκτόνο (διαστ. 0,24×0,24 μ.) του 19ου αι. Στο κάτω μέρος σκαλισμένη η επιγραφή: *ΔΑΠΑΝΗ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΜΟΡΓΙΟΥ*.

13. Ξύλινος επιτάφιος (διαστ. 1,50×0,92×0,41 μ.) του 1820. Στις πλευρές της βάσης εικονίζονται οι ακόλουθες παραστάσεις: η Προσευχή στον κήπο της Γεθσημανής, η Προδοσία, η Απόνιψη του Πιλάτου, η Μαστίγωση, η Σταύρωση με τη χρονολογία *1820* και η Αποκαθήλωση, όπου και η επιγραφή: *ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ / ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΣΥΓΑΛΑ/ ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ*.

14. Επιτάφιος Θρήνος (διαστ. 0,18×0,53 μ.) του18ου αι.

15. Άγιος Γεράσιμος (διαστ. 0,74×0,34 μ.) του 18ου αι.

16. Παναγία Οδηγήτρια (διαστ. 0,46×0,36 μ.) (Πίν. 438). Έργο κρητικού πιθανώς εργαστηρίου του 17ου αι.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

νέα του ιδιότητα. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987, σ. 158.

61. Ό.π., σ. 213.

62. Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 44.

63. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 364 και ό.π., σ. 23, εικ. 15.

64. *ΑΔ* 42 (1987): Μελέτες, σ. 159. Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 34-35, εικ. 27 στη σ. 33.

65. Μαραγκού, ό.π., σ. 44.

Μηχανογράφηση ημερολογίων ανασκαφών. Καταχωρήθηκαν οι ανασκαφές της Εφορείας σε πρόγραμμα Η/Υ. Παράλληλα έγινε αποδελτίωση μέρους των ημερολογίων που προέρχονται από τις ανασκαφές στο Κολλάκιο της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και ξεκίνησε η δημιουργία αρχείου με καρτέλες των ευρημάτων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

Εκπαίδευση φοιτητών. Στα πλαίσια των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ, που επιδοτούνται από την ΕΟΚ, εκπαιδεύτηκαν δύο φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών στο διάστημα Οκτώβριος - Νοέμβριος. Οι εκπαιδευόμενες ασχολήθηκαν κυρίως με τις καταγραφές εικόνων, παρακολούθησαν, ωστόσο, και τις άλλες δραστηριότητες της Εφορείας – σωστικές ανασκαφές, αυτοψίες σε οικισμούς και αναστηλωτικά έργα.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Μεσοχώρι

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Το τέμπλο του ναού είναι ξύλινο από κωνοφόρο δέντρο, συνολ. ύψ. 4,33 και πλ. 4 μ. περίπου, με έξι διάστυλα και λυπηρά. Ο γλυπτός του διάκοσμος είναι ιδιαίτερα φροντισμένος. Η επιφάνεια είναι επιχρυσωμένη με προετοιμασία από σβησμένο γύψο, ζωική κόλλα, μπόλο σε χρώμα ώχρας, χρυσό σε φύλλα και χρωστική στις εσοχές. Στα θωράκια απεικονίζονται από Ν. ο άρχων Μιχαήλ, ο Γρηγόριος, ο Βασίλειος, ο Χρυσόστομος και ο Αθανάσιος. Στην πύλη της πρόθεσης παρίσταται ο άγιος Γεώργιος ολόσωμος, ενώ στα βημόθυρα ο Ευαγγελισμός και οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Οι δεσποτικές εικόνες περιλαμβάνουν τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, τον Χριστό Παντοκράτορα, την Παναγία Βρεφοκρατούσα και τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο με χρονολογία *αφπγ* (1583). Στην Ωραία πύλη απεικονίζεται η Ζωοδόχος Πηγή. Οι εικόνες του Δωδεκαόρτου περιλαμβάνουν από Ν. τον Ευαγγελισμό, τον Ιησού δωδεκαετή στο ναό, τα Εισόδια, τη Γέννηση του Προδρόμου, τη Γέννηση του Χριστού, τη Βαϊοφόρο, την Έγερση του Λαζάρου, την Ανάληψη, τη Βάπτιση και την Υπαπαντή. Το ξύλο έχει προσβληθεί από έντομα με αποτέλεσμα ρωγμές, σαθροποίηση, απώλεια της επιχρυσωμένης επιφάνειας και του χρώματος και οξείδωση του βερνικιού.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Φρούριο Αγίου Νικολάου

Αφαιρέθηκε η πρόσφατη πλακόστρωση από τη ράμπα που οδηγεί στην πλατφόρμα του προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson και αποκαλύφθηκαν υπολείμματα προγενέστερων επιστρώσεων με πωροπλίνθους και βοτσαλωτό (Σχέδ. 1). Η παλαιότερη, με μεγάλες πλίνθους σε παράλληλες σειρές που ακολουθούν τον άξονα του ανώτερου τμήματος της ράμπας συνεχίζονται και κάτω από την κλίμακα ανόδου στον περίδρομο του προμαχώνα προς το πέλαγος. Αφαιρέθηκε επίσης η επίστρωση από τσιμεντοκονία από την άνω επιφάνεια των τόξων που συνδέουν τον προμαχώνα του d'Aubusson με τον πρώιμο προμαχώνα του μεγάλου μαγίστρου Pere Ramon Zacosta, για να αποκαλυφθεί το πλακόστρωτο δάπεδο που βρισκόταν από κάτω. Ο επιφανειακός καθαρισμός στο νότιο τμήμα της πλατφόρμας του προμαχώνα αποκάλυψε θεμέλια ευτελών κατασκευών περιόδου Τουρκοκρατίας και Ιπποτοκρατίας. Διαπιστώθηκε ότι ο προμαχώνας του d'Aubusson προς τη μεριά του λιμανιού προστατευόταν από παχύ στηθαίο με τηλεβολοθυρίδες, το οποίο υπέστη διάφορες μετασκευές κατά την Τουρκοκρατία. Ενδεχομένως το στηθαίο αυτό προστέθηκε το 16ο αι. και έμεινε ημιτελές[66] (Πίν. 439 α-β).

Καθαιρέθηκε το κτίσμα του φάρου που βρισκόταν στο δώμα του κεντρικού πύργου και έφερε χρονολογία 1864 (και επισκευής, 1902). Αποκαλύφθηκε η αρχική μορφή του θυρώματος της θολωτής αίθουσας, παράπλευρα της εισόδου στο φρούριο. Το άνοιγμα ήταν αρχικά πλατύτερο, 2 μ., με χαμηλωμένο τόξο, του οποίου η γένεση σώζεται στο νότιο παραστάτη. Στο εσωτερικό της αίθουσας, στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα προγενέστερης κατασκευής με μεγάλες πωροπλίνθους με προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. σε βάθος 2,08 μ. από τον αρμό της γένεσης του θόλου. Ενδεχομένως πρόκειται για τη συνέχεια της θεμελίωσης του μόλου όταν, στην πρώτη κα-

66. Σε αυτό συνηγορεί η διατήρηση θυρεού του d'Aubusson στο βόρειο τμήμα της οχύρωσης, σε σημείο ψηλότερο από το επίπεδο των θωρακίων του στηθαίου για τηλεβόλα. Ενδέχεται όμως το σημείο με το θυρεό να διατηρήθηκε λόγω σεβασμού μετά την κατασκευή του ογκώδους στηθαίου, εφόσον αντικρίζει την ανοιχτή θάλασσα και δεν αντιμετώπιζε ιδιαίτερη απειλή.

τασκευαστική φάση του φρουρίου, έφθανε μέχρι την πύλη του προμαχώνα του Zacosta. Επιφανειακός καθαρισμός στο διάδρομο της εισόδου αποκάλυψε υπόλειμμα δαπέδου από πατημένο χώμα δίπλα στην είσοδο της προαναφερθείσας θολωτής αίθουσας. Η αρχή του περάσματος έχει λιθόστρωτο δάπεδο, που ενδέχεται να αποτελεί τμήμα φάσης της εξωτερικής παρειάς του προμαχώνα. Καθαρισμός στο οδόστρωμα έξω από την πύλη αποκάλυψε εξάλλου τα ίχνη της άρμοσης της κινητής γέφυρας που εξασφάλιζε το φρούριο. Το πρόσθετο οχύρωμα στην πύλη του προμαχώνα του Zacosta είχε υποστεί μετατροπές: διαπιστώθηκε προσθήκη λιθοδομών στις δύο παρειές του περάσματος, οι οποίες στήριζαν κατασκευή θόλου από οπτοπλίνθους χαμηλότερη από την αρχική, που την αποτελούσαν βαθιά διαβρωμένες πωρόπλινθοι. Μπροστά από το θύρωμα εισόδου στο οχύρωμα αποκαλύφθηκε πακτωμένο μαρμάρινο σπόλιο, όπου διατηρείται τμήμα αρχαίας επιγραφής:

]ΩΙΔΟΙΣ
]ΑΝΔΡΕΙΑ
]ΠΑΤΕΡΑ
]Φ... ΟΛ[

Αφαιρέθηκε μέρος της επίχωσης από την περιμετρική στοά (Πίν. 440 α) γύρω από τη δυτική πλευρά του προμαχώνα του Zacosta[67] έως το σημείο που απαντάται λοξά χωροθετημένο τοιχάριο, το οποίο ορίζει το βόρειο πέρας της στοάς. Στην επίχωση βρέθηκαν σιδερένια βόλια και εμπροσθογεμές σιδερένιο πυροβόλο εποχής Τουρκοκρατίας κομμένο στα δύο, συνολ. μήκ. 2,80 μ. περίπου. Στο θεμέλιο της ευτελούς λιθοδομής που ορίζει την ανατολική πλευρά του οπαίου, το οποίο χωρίζει την πρώτη από τη δεύτερη καμάρα της στοάς αποκαλύφθηκε κατασκευή βόθρου από αργολιθοδομή. Αποξηλώθηκε η πρόσθετη λιθοδομή μεταξύ των ποδαρικών της τρίτης και της τέταρτης καλυπτήριας καμάρας, αποκαλύπτοντας τη λιθοδομή του προμαχώνα του Zacosta, γένεση τόξου στο πλάι του προδαρικού της τρίτης καμάρας και κατασκευή, έστω Α, στεγασμένη με μισό ημικύλινδρο μέσα στο πάχος του ίδιου ποδαρικού. Η κατασκευή αυτή ήταν επιχωσμένη με μαλακό χώμα και χωριζόταν σε δύο ανισομερή τμήματα από εγκάρσιο τοίχο, πάχ. 0,65 μ., ο οποίος περατωνόταν στο ύψος της γένεσης του ημιθολίου. Το νότιο τμήμα είχε διαστάσεις 2,65×0,80-1,15 περίπου και το βόρειο τμήμα 1,45×0,80-1 μ. Πρόκειται μάλλον για το βόθρο αποχωρητηρίων της Ιπποτοκρατίας, ανάλογο με την κατασκευή που εξετάστηκε στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου[68], αν και περιορισμένων, συγκριτικά, διαστάσεων. Τρεις σφραγισμένες οπές στο υψηλότερο σημείο του ημιθολίου, σε επαφή με τον τοίχο του προμαχώνα, αντιστοιχούσαν με ολισθητικά λαξεύματα χαμηλότερα, στο εσωτερικό της κατασκευής.

Πύργος Αποστόλου Πέτρου

Ξεκίνησε αποχωμάτωση στο εσωτερικό του προμαχώνα, που είναι επιχωσμένος έως το επίπεδο των κλειδιών των τόξων που καλύπτουν τις κανονιοθυρίδες, στη νοτιοδυτική άκρη. Δοκιμαστική τομή παράλληλη προς το προτείχισμα στο νότιο άκρο του προμαχώνα[69] αποκάλυψε, σε βάθος 0,68 μ. από το επίπεδο του περιδρόμου στο κατώτερό του σημείο, ισχυρό βυζαντινό τοίχο με μεγάλους δόμους, πλ. 1,90 μ. περίπου, με γέμισμα στο εσωτερικό, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιο μέρους της ιπποτικής κατασκευής. Πρόκειται μάλλον για το βυζαντινό προτείχισμα, το οποίο εδώ δεν ακολουθεί την πορεία της ιπποτικής οχύρωσης. Στην εξωτερική παρειά του προμαχώνα, επάνω ακριβώς από τη θέση όπου είναι ορατό το βυζαντινό προτείχισμα, υπάρχει σφραγισμένο θύρωμα του οποίου η εσωτερική όψη έχει καλυφθεί από μεταγενέστερες μετατροπές. Στην ίδια πλευρά του προμαχώνα αποκαλύφθηκε επίσης κανονιοθυρίδα με ορθογώνιο άνοιγμα, 0,80 μ. χαμηλότερα από τις υπόλοιπες.

Μεσαιωνική τάφρος, τομέας Γλώσσας της Γαλλίας

Αποχωμάτωση γύρω από τον προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου, που έγινε στα πλαίσια της διαμόρφωσης της τάφρου, αποκάλυψε τη σκαρπωτή βάση του προμαχώνα, ο οποίος διαθέτει ισχυρή θεμελίωση στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα, 1 μ. περίπου χαμηλότερα από τη σημερινή στάθμη της τάφρου, καθώς και τμήμα του βυζαντινού προτειχίσματος (βλ. παραπάνω), το οποίο ήταν θεμελιωμένο πάνω σε στρώση που περιείχε πληθώρα παλαιοχριστιανικών οστράκων πάνω από ασπροπηλιά. Τοίχος, πάχ. 1 μ., το θεμέλιο του οποίου βρέθηκε κάπως βορειότερα από το βυζαντινό προτείχισμα, μάλλον έκλεινε την πρόσβαση στην τάφρο πριν κτιστεί επί Ιταλοκατίας, ο τώρα υφιστάμενος.

Καθαρίστηκε από τη βλάστηση ο κευθμός (moineau)

67. Για μέρος της «εσωτερικής τάφρου», βλ. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 88, σχέδ. 50.

68. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 823-824, Σχέδ. 2 Β.

69. Gabriel, ό.π., σ. 75, σχέδ. 41.

του μεγάλου μαγίστρου del Carretto (1513-1521)[70], αποχωματώθηκε το εσωτερικό που είχε επιχωσθεί από τα όμβρια ύδατα και αποκαλύφθηκε είσοδος στην ανατολική άκρη της βορειοανατολικής όψης του (Πίν. 440 β). Διαπιστώθηκε ότι ο κευθμός παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Η νοτιοδυτική παρειά του κευθμού καλυπτόταν από κανονιοθυρίδα διευθετημένη στο βόρειο άκρο του προχώματος των d'Aubusson/del Carretto, μέσα στο οποίο ανοίγεται η πύλη του d'Amboise. Η κανονιοθυρίδα αυτή, στο επίπεδο της τάφρου, είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Όταν αφαιρέθηκε η επίχωση από το εσωτερικό της, βρέθηκε κατά χώραν το εμπρόσθιο τμήμα σιδερένιου πυροβόλου, σωζ. μήκ. 1,55 μ., με 14 ενισχυτικά στεφάνια. Στη θέση τους διατηρούνταν και τρία ελάσματα, τα οποία συγκρατούσαν το όπλο σε ξύλινη κλίνη. Το άνω μέρος των ελασμάτων ήταν κινητό, ενώ οι άλλες τρεις πλευρές έφεραν καρφιά για στερέωση στο ξύλο. Πίσω από το σωζόμενο τμήμα του όπλου βρίσκονταν στη θέση τους δύο ακόμη ελάσματα, αρκετά βραχύτερα, που συγκρατούσαν τη βάση του απωλεσθέντος κινητού πυγαίου.

Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου

Η έρευνα στο τμήμα του ύστερου προμαχώνα που περιέχει την παλαιά γέφυρα αποκάλυψε δρόμο από πατημένο χώμα που ξεκινούσε από το δυτικό πέρας της γέφυρας και ανηφόριζε βορειοδυτικά μεταξύ του παλαιού αντικρήμνου[71] και του εξωτερικού τοίχου του προμαχώνα. Θεμέλια κατασκευής στις γωνίες του δυτικού άκρου της γέφυρας ίσως υποδηλώνουν την ύπαρξη κατά την Ιπποτοκρατία κάποιου θυρώματος που απομόνωνε τη γέφυρα από το glaçis.

Καθαρίστηκε το κατώφλι της πύλης του πρώιμου προμαχώνα, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου, μήκ. 1,80 μ., είναι μαρμάρινο αρχαίο σπόλιο, όπου διατηρείται μέρος αρχαίας επιγραφής 50 τουλάχιστον στίχων, με ύψος γραμμάτων 0,012 μ. περίπου. Στην όψη της πύλης η αφαίρεση της επίχωσης αποκάλυψε τις δοκοθήκες για τη στερέωση της κινητής γέφυρας.

Η έρευνα στο χώρο πίσω από τον κεντρικό πύργο του μεγάλου μαγίστρου Fluvian αποκάλυψε στρώση από σκληρό χώμα ανάμεικτο με μόλους και ασβέστη σε βάθος λίγων εκατοστών από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Θεμέλιο, πάχ. 0,43 μ., συνέδεε τη νότια παρειά του πύργου με το κυρίως τείχος.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Οδός Μενεκλέους, ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Συνεχίστηκε η έρευνα στο νότιο κλίτος της βασιλικής (Σχέδ. 5). Αφαιρέθηκε η βάση της κόγχης προσευχής (μιχράμπ) που υπήρχε στο νοτιοανατολικό άκρο. Επίσης βρέθηκε το κατώφλι της πόρτας στο νότιο τοίχο, η οποία είχε χτιστεί μεταγενέστερα με πολύ πρόχειρο τρόπο. Με την απομάκρυνση της επίχωσης αποκαλύφθηκε πλήθος ελεύθερων ταφών με φθαρμένα οστά, από τις οποίες αξιόλογοι ήταν δύο μεγάλοι σκελετοί που βρέθηκαν κατά χώραν και σε καλή κατάσταση. Ο ένας ήταν μεγαλύτερος και ο δεύτερος μικρότερος, τοποθετημένος στην κνήμη του πρώτου· ίσως πρόκειται για γονέα και παιδί.

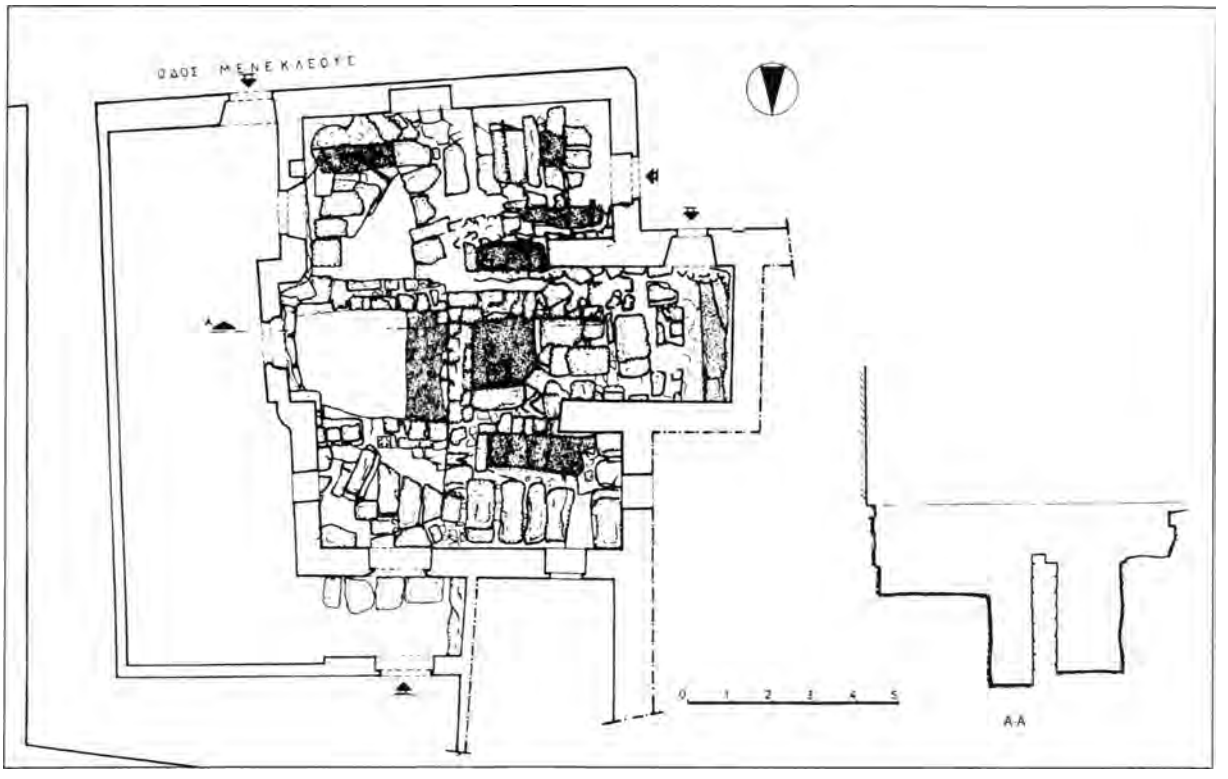
Επίσης ήλθαν στο φως ανακομιδές και πέντε ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι με αλλεπάλληλες ταφές και ανακομιδές. Η κάλυψη μερικών από αυτούς ήταν με πλακοειδείς λίθους. Ξεχωρίζει ένας τάφος Β, ο οποίος ήταν λακκοειδής με στρογγυλεμένο το δυτικό άκρο. Ο νεκρός σε όλες τις ταφές βρέθηκε στη γνωστή ύπτια στάση με το συνήθη προσανατολισμό Α.-Δ. και τα χέρια κεκαμμένα στο ύψος του στήθους ή της κοιλιάς. Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα, αυτά αντιστοιχούν στα συνηθισμένα που βρίσκονται στις ανάλογες περιπτώσεις, όπως π.χ. όστρακα, μερικά ίχνη καύσης, καρφιά, θραύσματα λυχναριών και γυάλινων καντηληθρών, κομμάτια από αλυσίδες ανάρτησης, μεταλλικά εξαρτήματα ενδυμασίας (κουμπιά, πόρπες, κρίκοι κτλ.). Από την εύρεση αρκετών χάλκινων νομισμάτων της Ιπποτοκρατίας στην επίχωση των ταφών, συμπεραίνουμε ότι χρονολογικά εντάσσονται στην περίοδο αυτή.

Επίσης, στη νοτιοδυτική γωνία του κλίτους αποκαλύφθηκε υπόγειος θολοσκέπαστος χώρος χτισμένος με μεγάλους δόμους από αρχαίο κτίσμα σε β΄ χρήση. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 3,60, πλ. 1,20 και βάθ. 1,70 μ. Πιθανότατα πρόκειται για οστεοφυλάκιο που κατασκευάστηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους και ήταν σε χρήση και την περίοδο της Ιπποτοκρατίας. Παρόμοιο είχε αποκαλυφθεί και στο βόρειο κλίτος του ναού.

Μετά την έρευνα στο νότιο κλίτος ακολούθησε η διερεύνηση του ανατολικού τμήματος του κεντρικού, προχωρώντας σε βάθος 3,50 μ. περίπου από το οδόστρωμα. Φάνηκε τμήμα ημικυκλικής αψίδας από ισομεγέθεις λαξευμένους πωρόλιθους που διατρέχει όλο το πλάτος του κλίτους. Το νοτιοανατολικό άκρο της αποκαλύφθηκε στο νότιο κλίτος σε ανώτερο βάθος και αποτελείται από μεγάλους δόμους, αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση. Η επίχωση σε αυτό το σημείο έφερε πλήθος σπασμένων κεραμιδιών, καθώς και άβαφα όστρακα, μικρά κομμάτια από ψηφιδωτό και μαρμαροθέτημα, τρεις πωρόλιθους με ίχνη πηνίων από τοιχοποιία λουτρού. Λόγω του μεγάλου βάθους η έρευνα σταμάτησε, προκειμένου να μελετηθεί ο χώρος και να δια-

70. Ό.π., σ. 34.

71. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1148-1149.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Μενεκλέους. Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

μορφωθεί αναλόγως, ούτως ώστε να καταστεί το μνημείο επισκέψιμο.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Οδός Απολλωνίου, ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεχίστηκε η έρευνα στον προαύλειο χώρο του παραπάνω ναού στο βορειοδυτικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης (Σχέδ. 6). Διευρύνθηκαν τα ανασκαφικά όρια προς Β., Α. και Δ. Κατά την αφαίρεση του μάρτυρα στο νοτιοδυτικό άκρο, αποκαλύφθηκαν ανακομιδές και ελεύθερες ταφές με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου, εντοπίστηκαν τοίχοι κτιρίων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με το μαρμαροθέτημα που εκτείνεται σε όλο σχεδόν το εύρος της ανασκαφής, στον προαύλειο χώρο.

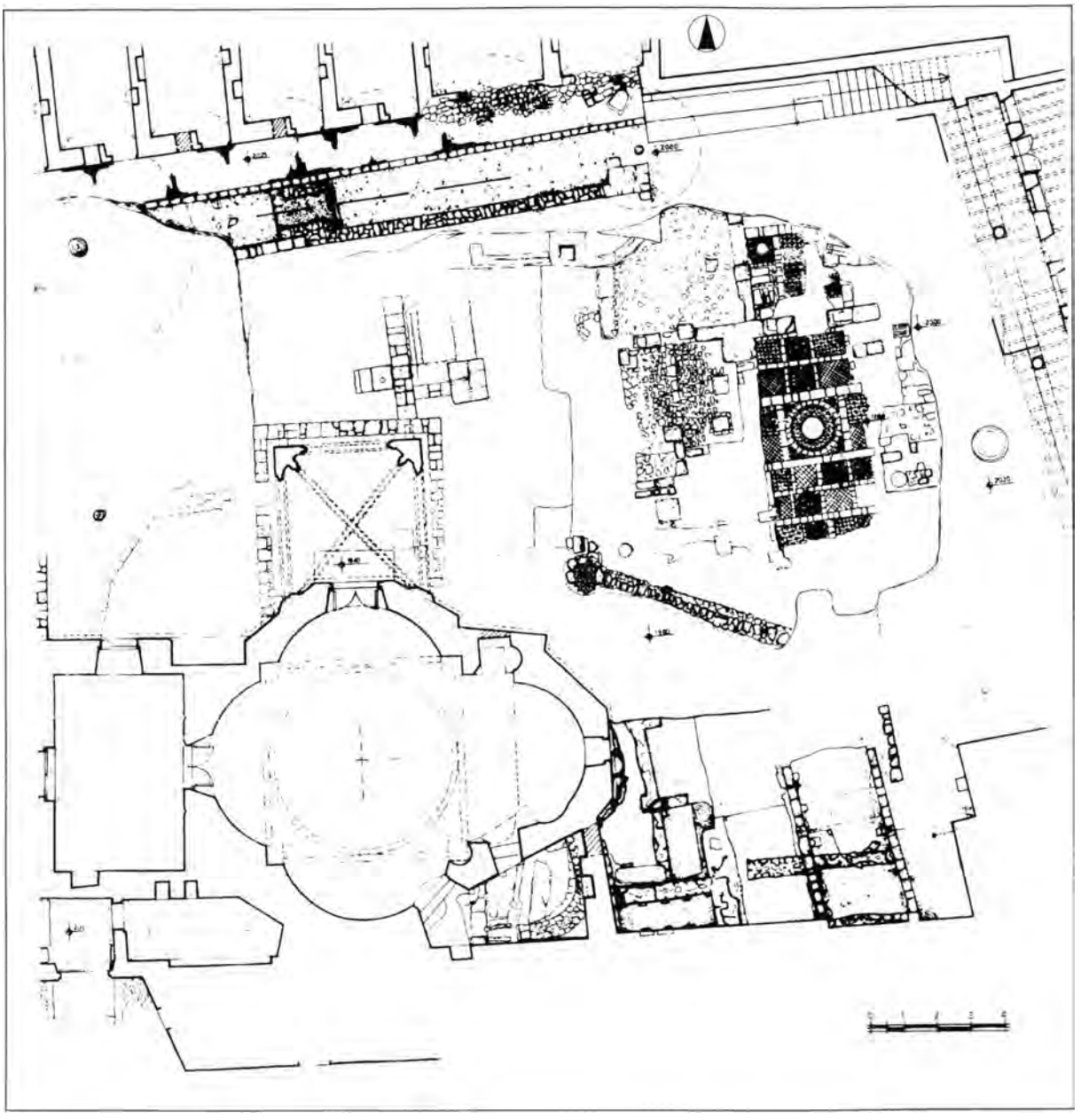
Στο δυτικό τμήμα του χώρου εντοπίστηκε το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 39α και καθαρίστηκε ο αποχετευτικός αγωγός που διασχίζει κατά μήκος την παραπάνω οδό. Μετά την καθαίρεση της νεότερης κλίμακας που οδηγούσε στον όροφο των ανατολικών κελιών και τη διεύρυνση του βόρειου ανασκαφικού ορίου, αποκαλύφθηκε το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ8, καθώς και τμήμα της συμβολής των αρχαίων οδών Ρ8 και Ρ39α.

Η ανασκαφική έρευνα προς Α. αποκάλυψε μεγαλύτερο τμήμα του μαρμαροθετήματος, το οποίο συνεχίζεται πέρα από την ανατολική παρειά του σκάμματος. Στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής, καθαιρέθηκαν οι τοίχοι που είχαν θεμελιωθεί πάνω στο δάπεδο από μαρμαροθέτημα.

Τέλος, ενισχύθηκαν οι παρειές του χώρου με τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα στα ανατολικά και δυτικά, ενώ στα βόρεια κατασκευάστηκε τοιχίο από πωρόλιθους.

Οδός Μενάνδρου, ναός Αγίου Μάρκου

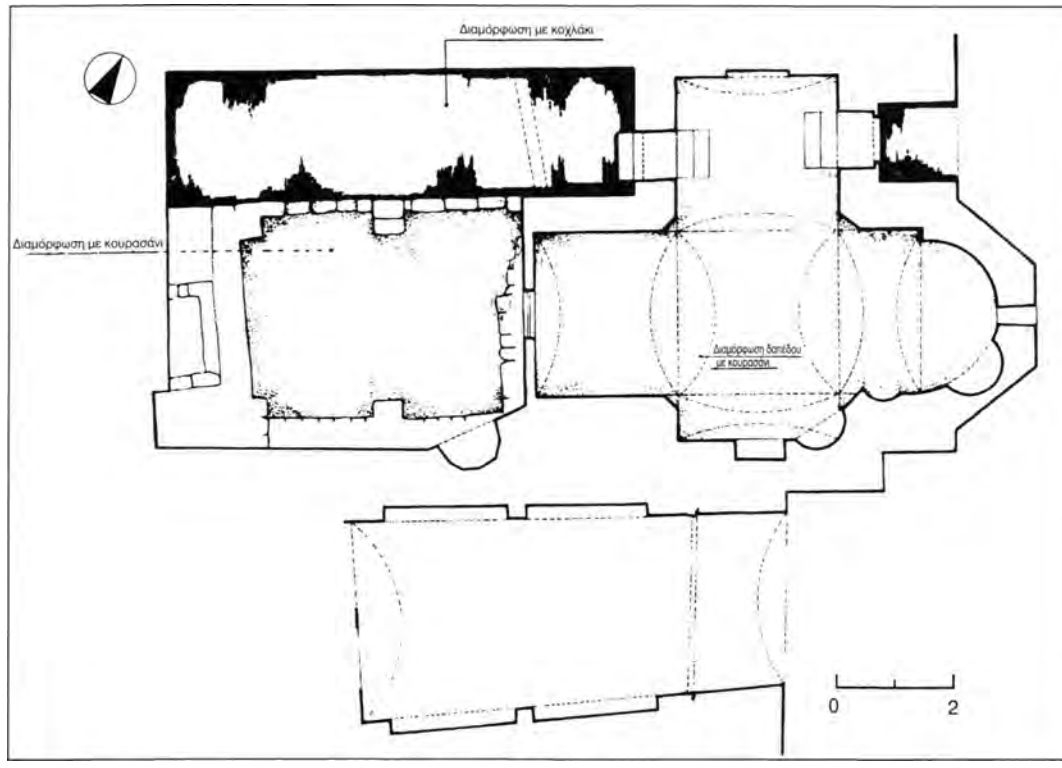
Η έρευνα περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του ναού, όπου κατέστη αναγκαία η ενίσχυση του θεμελίου του νεότερου δυτικού τοίχου (Σχέδ. 7). Έγινε τομή, πλ. 0,50 μ., η οποία έφερε στο φως σκελετικό υλικό. Από την έρευνα στο χώρο (διαστ.: 2,60×3 και μέχρι βάθ. 1,20 μ.) συνελέγησαν σκελετοί 25 ατόμων και επτά σύνολα ανακομιδών. Μεγάλος αριθμός σκελετών ανήκε σε νήπια, για τα οποία είχε δεσμευτεί συγκεκριμένος χώρος ταφής στο

Σχέδ. 6. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Απολλωνίου. Ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

νοτιοδυτικό όριο του ναού. Οι ταφές είχαν ελάχιστα κτερίσματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση άβαφων οστράκων με εγχάρακτο σταυρό, που συνοδεύει πολλούς από τους νεκρούς. Μεγαλύτερη συγκέντρωση κτερισμάτων παρατηρήθηκε στις ταφές νηπίων. Τα ευρήματα χρονολογούν τις ταφές στο εσωτερικό του ναού, στα μέσα του 15ου αι.

Κάτω από τις ταφές και σε βάθος που κυμαίνεται από 1,17 έως 1,20 μ. από το επιφανειακό στρώμα, αποκαλύφθηκε τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικά σχήματα, το οποίο οριοθετείται από τοίχο στα ανατολικά. Το ψηφιδωτό συνεχίζεται κάτω από τα όρια του ναού προς Β., Ν. και Δ. και χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Αφού συντηρήθηκε και στερεώθηκε, στη συνέχεια καταχώσθηκε κάτω από στρώματα ελαφρόπετρας, άμμου και χώματος.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Μενάνδρου. Κάτοψη του ναού του Αγίου Μάρκου.

Οδός Παναιτίου, ναός Αγίου Ιωάννη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο κλίτος του ναού (Σχέδ. 8). Αφαιρέθηκαν τα τοιχία-«οδηγοί» που διέτρεχαν όλο το υπόστρωμα του ιπποτικού δαπέδου. Κατά την απομάκρυνσή τους συγκεντρώθηκαν θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και επιτύμβιων πλακών. Σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν πρώιμοι (βυζαντινοί και προγενέστεροι) τοίχοι, καθώς και δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και κοχλάκι κομμένο στη μέση.

Στο όριο του βόρειου τοίχου εντοπίστηκε ταφική κατασκευή με καλυπτήριες πλάκες, όμοια με την ταφική κατασκευή 11 στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους[72]. Από την έρευνα στο εσωτερικό συγκεντρώθηκε ανθρωπολογικό υλικό από ανακομιδές και από τους δύο σκελετούς κατά χώραν.

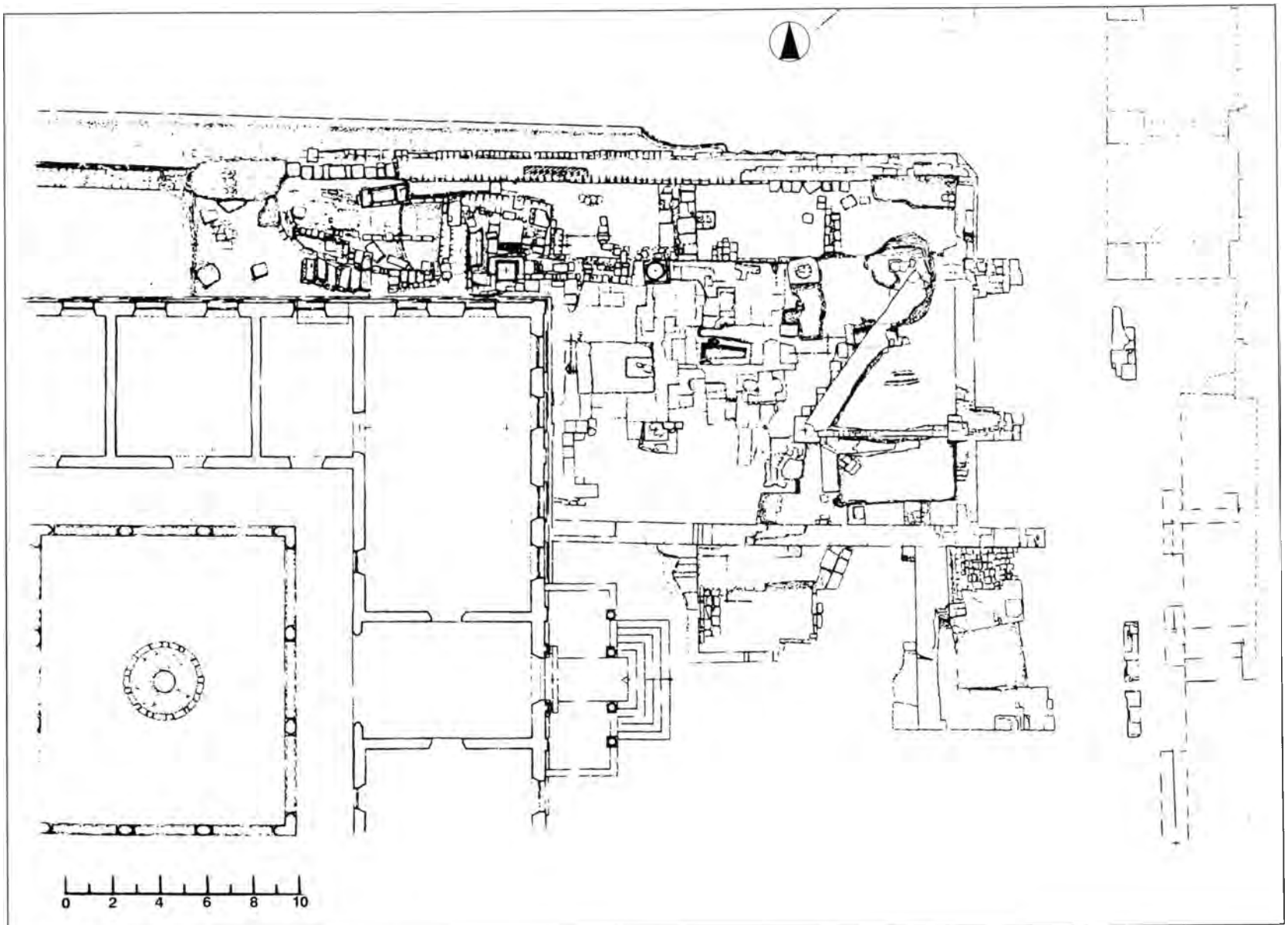
Στο βορειοανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους εντοπίστηκαν τέσσερις ταφές ενήλικων ατόμων. Οι δύο ήταν τοποθετημένοι σε φέρετρα γεμισμένα με ασβέστη. Σε διερευνητική τομή στο βορειοανατολικό όριο εντοπίστηκε ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του ναού, ο οποίος διατηρεί φροντισμένη όψη, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε διάφορα σημεία, στην εξωτερική όψη του βόρειου τοίχου του ναού, δεν προσέθεσαν κανένα σημαντικό συμπληρωματικό στοιχείο. Αποκαταστάθηκε, τέλος, τμήμα της θεμελίωσης του βόρειου εξωτερικού τοίχου του ναού. Εντοπίστηκαν αποθέτες με κεραμική των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Κατάλυμα Ισπανίας

Οι εργασίες περιορίστηκαν στο ανατολικό τμήμα (ισόγειο και όροφο) του κτιρίου. Αποκαλύφθηκαν οι θόλοι, στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του ορόφου. Στις παρειές του ανατολικού θόλου, βόρεια και νότια, όπως και στο κεντρικό τμήμα του ορόφου, υπάρχουν ανακουφιστικά κανάλια από πωρόλιθο με τριμερή θολωτή στέψη. Στο εσωτερικό τους, πολλά από αυτά έχουν γεμιστεί με λίθους και χώμα· τα διάκενά τους περιείχαν μολώματα. Σε ένα από τα ανακουφιστικά κανάλια του νότιου τμήματος, βρέθηκε χρυσό φλουρί (Φλωρεντιανό) με κρινάνθεμο στη μία όψη και τον άγιο Ιωάννη Βαπτιστή στην άλλη[73].

72. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1150.

73. Καταγράφηκε με τον αριθμό NB 4072.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Παναιτίου. Ναός Αγίου Ιωάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο ισόγειο του καταλύματος, η έρευνα ξεκίνησε με σκοπό την εύρεση τμήματος του ιπποτικού τείχους και περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του χώρου. Αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων από την αρχαιότητα έως και την ιπποτική περίοδο. Στο νοτιοδυτικό άκρο, ήλθε στο φως ελλειψοειδής κατασκευή και τμήμα αγωγού, με προσανατολισμό Β.-Ν. Στο ίδιο επίπεδο, εντοπίστηκε επίσης δάπεδο από πήλινες πλάκες, σύγχρονο με την παραπάνω κατασκευή. Στο ανατολικό όριο της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε δεξαμενή με φροντισμένα τοιχώματα εσωτερικά και οπή εκροής στο νοτιοδυτικό άκρο της βάσης της. Κάτω από την οπή, σε μικρό βάθος, εντοπίστηκε κατασκευή συλλογής νερού, η οποία κατά την ιπποτική περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης. Από την διερεύνησή του συγκεντρώθηκε πολυτελής εφυαλωμένη κεραμική της περιόδου της Ιπποτοκρατίας.

Οδός Ποσειδωνίου, οικόπεδο Φιλιππάκου

Στο παραπάνω οικόπεδο έγινε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν θεμέλια από τους τοίχους των οικιών που αντιστοιχούσαν στις κτηματολογικές μερίδες IV 210-211. Τα θεμέλια των νεότερων τοίχων εδράζονταν σε προγενέστερους ιπποτικούς τοίχους μόνο σε δύο περιπτώσεις.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

Οδός Θησέως, ανώνυμος ναός

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα[74] στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου και στο εσωτερικό του σταυροειδούς ναού (Σχέδ. 9)[75].

Χώρος Α. Πρόκειται για το χώρο εξωτερικά του βόρειου προσκτίσματος της αψίδας, προς Α. Η έρευνα έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο σε βάθος 3 μ. από τον τοίχο του ακινήτου της εβραϊκής κοινότητας στα ανατολικά. Περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα.

Χώρος Β. Πρόκειται για το βορειότερο διαμέρισμα, εξωτερικά του ναού. Η έρευνα στο χώρο έφθασε σε βάθος 3 μ. περίπου από τον τοίχο του ακινήτου της εβραϊκής κοινότητας στα ανατολικά και περιορίστηκε σε δύο τομές. Η πρώτη έγινε στο νότιο τοίχο του χώρου προκειμένου να εντοπιστεί το θεμελιό του. Κατά την έρευνα προέκυψε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 1,20×1,70 μ., που είχε χρησιμοποιηθεί πιθανότατα ως αποθέτης. Αντίστοιχη τομή έγινε και στο θεμέλιο του βόρειου τοίχου. Σε ορθογώνιο λάξευμα μέσα στο φυσικό βράχο, που έφερε ίχνη κουρασανιού στο εσωτερικό του, βρέθηκε πλήθος οστράκων της ελληνιστικής κυρίως εποχής.

Τομή στο θεμέλιο του βόρειου τοίχου του ναού. Προκειμένου να διερευνηθεί το θεμέλιο του βόρειου τοίχου του βόρειου σκέλους του σταυρού, έγινε τομή, εξωτερικά του ναού, σε όλο το μήκος του τοίχου και σε πλάτος 1,25 μ. Σε βάθος 1,50 μ. από τη βορειοανατολική γωνία της βόρειας κεραίας του σταυρού, εντοπίστηκε το θεμέλιο του βόρειου τοίχου του ναού, η τοιχοποιία του οποίου συνίστατο από μεγάλους και μικρότερους δόμους με κεραμίδια στα σημεία αρμογής. Το θεμέλιο, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ., υπολογίζεται ότι έχει συνολικό μήκος 11,50 μ. και αποτελεί τη συνέχεια του τοίχου 22, ο οποίος είχε εντοπιστεί στο χώρο Ι και είχε αποδοθεί στην παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Από την τομή συγκεντρώθηκε κυρίως κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και χάλκινα νομίσματα εξαιρετικά οξειδωμένα.

Χώρος ΙΑ. Προκειμένου να διερευνηθεί το θεμέλιο του βόρειου τοίχου του χώρου ΙΑ διενεργήθηκε τομή, διαστ. 4,40×1,10 μ. Στο βορειοδυτικό άκρο του τοίχου βρέθηκε χάλκινο σκυφωτό νόμισμα του α΄ μισού του 13ου αι. Συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της Ιπποτοκρατίας.

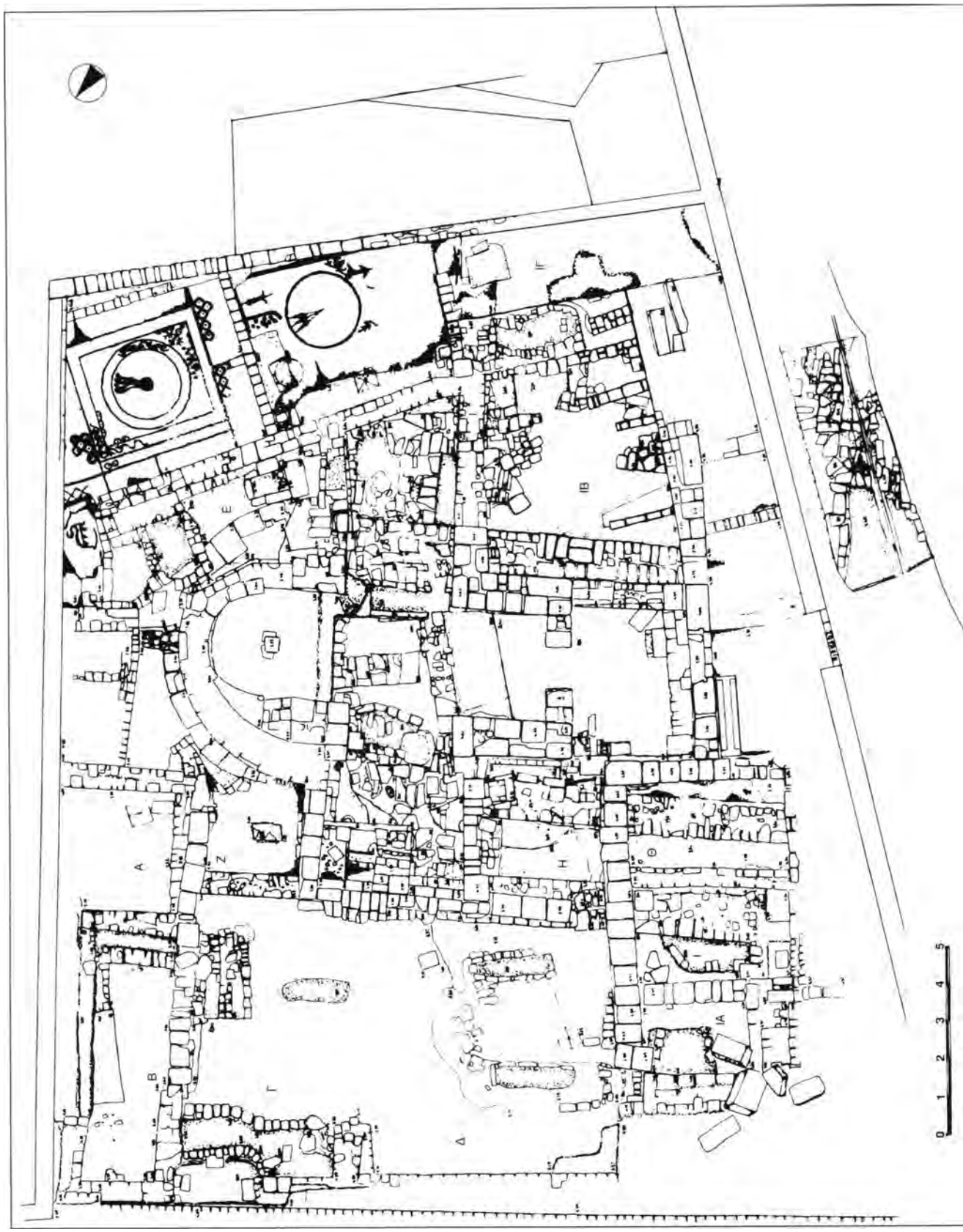
Χώρος εξωτερικά του ναού προς Β. Ανατολικά του βόρειου τοίχου του χώρου ΙΑ εντοπίστηκε πρόχειρη ταφική κατασκευή θεμελιωμένη πάνω σε επιχώσεις. Περιείχε σκελετό, πάνω από το κρανίο του οποίου βρέθηκαν οστά και τμήμα κρανίου. Συνελέγη χάλκινη πόρπη. Στον ίδιο χώρο, ανατολικότερα, εντοπίστηκαν άλλες δύο ταφικές κατασκευές. Η δυτικότερη από αυτές έφερε εννέα καλυπτήριες και στο εσωτερικό της βρέθηκε ένας σκελετός, στο ύψος του κεφαλιού του οποίου εντοπίστηκαν τα οστά ενός δεύτερου. Από το περιεχόμενο του τάφου συγκεντρώθηκαν ένα σιδερένιο σπαθί, δύο ψηφίδες, χάλκινο στέλεχος που απολήγει σε πέλεκυ, χάλκινα εξαρτήματα ζώνης με γλωσσίδι και σιδερένια μικροαντικείμενα. Η τρίτη ταφική κατασκευή, εσωτ. διαστ. 1,90×0,53 και βάθ. 0,63 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., εντοπίστηκε βόρεια του χώρου Ζ. Είχε λαξευθεί στο φυσικό βράχο. Οι καλυπτήριές της ήταν τοποθετημένες σε δύο σειρές. Ο νεκρός είχε μήκος 1,90 μ. και βρέθηκε με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα και το κεφάλι ελαφρώς γερμένο στο πλάι. Δεν υπήρχαν ευρήματα.

Από την έρευνα στο χώρο εξωτερικά του ναού[76] και μέ-

74. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1152-1155.

75. Το σχέδιο εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Σ. Βλησίδη.

76. Σημειώνουμε ότι στο νοτιοανατολικό τμήμα του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης είχαν εντοπιστεί κατά το παρελθόν ταφές, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 570.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Θησέως. Ανώνυμος ναός. Κάτοψη.

χρι το φυσικό βράχο, δεν βρέθηκαν λείψανα τοίχων ή άλλων κατασκευών. Δεδομένου ότι στο φωτογραφικό αρχείο της Υπηρεσίας εντοπίστηκαν φωτογραφίες των ετών 1953 και 1954[77], που έδειχναν κατάλοιπα τοιχοποιιών στο χώρο, η ύπαρξη των οποίων δεν επιβεβαιώθηκε κατά την πρόσφατη έρευνα, συμπεραίνουμε ότι οι τοίχοι αυτοί καθαιρέθηκαν κατά τις εργασίες των παραπάνω ετών. Από την έρευνα στο χώρο και μέχρι το φυσικό βράχο, συγκεντρώθηκε πλήθος κεραμικών και άλλων ευρημάτων κυρίως της ελληνιστικής περιόδου. Επίσης χάλκινα νομίσματα και μολυβδόβουλλο, διαμ. 0,023 μ., με την επιγραφή στον εμπροσθότυπο *ΕΠΙ/CKO/ΠΟΥ* και στον οπισθότυπο το όνομα *ΚΥΡ/ΟΥ*[78].

Χώρος Ε. Πρόκειται για το πρόσκτισμα της αψίδας, προς Ν. Διερευνήθηκε το θεμέλιο της αψίδας μέχρι το φυσικό βράχο. Σε βάθος 0,60 μ., εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή, εσωτ. διαστ. 1,70×0,85 μ., που πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης και είχε πατήσει στο θεμέλιο της αψίδας. Από τη διερεύνησή της συγκεντρώθηκαν άβαφα όστρακα από αγγεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας και μία αγνύθα. Βόρεια του αποθέτη εντοπίστηκε σκελετός με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,87 μ. Το κεφάλι του είχε πιθανότατα καλυφθεί από το βόρειο τοίχο του αποθέτη.

Χώρος Ζ. Πρόκειται για το πρόσκτισμα της αψίδας, προς Β. Στις γωνίες του χώρου βρέθηκαν ίχνη μαρμαροθετήματος, όμοια με το δάπεδο από μαρμαροθέτημα που είχε εντοπιστεί στο βορειοδυτικό σκέλος του σταυρού. Στον χώρο εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 0,47×0,80 και βάθ. 0,38 μ., που πιθανότατα εξυπηρετούσε λειτουργικές ανάγκες του Ιερού. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων θωρακίων.

Χώρος Η. Πρόκειται για το διαμέρισμα δυτικά του βόρειου σκέλους του σταυρού. Καθαιρέθηκαν οι δύο ταφικές κατασκευές[79] προκειμένου να διερευνηθεί ο χώρος. Συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων εικοσανούμμιο του Μαυρικίου (589-590)[80], τεσσαρακοντανούμμιο του Ηρακλείου (630-639)[81], εικοσανούμμιο του β΄ μισού του 6ου αι.[82], τεσσαρακοντανούμμιο του Ηρακλείου (617-618)[83]. Μετά την καθαίρεση της ταφικής κατασκευής στη νότια πλευρά του χώρου, αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διαστ. 1,20×2,73 μ., που πιθανότατα ανήκει στην παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Συγκεντρώθηκε κυρίως κεραμική της ελληνιστικής περιόδου.

Χώρος Θ. Βρίσκεται δυτικά του χώρου Η. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του εντοπίστηκε αποθέτης, από την διερεύνηση του οποίου συγκεντρώθηκαν μεταξύ άλλων όστρακα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και χάλκινο τεσσαρακοντανούμμιο του Ιουστίνου Β΄ (570-574)[84]. Μετά την καθαίρεσή του αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου που είχε εντοπιστεί στο χώρο Η. Οι διαστάσεις του τοίχου αυτού μέσα στον χώρο Θ είναι: μήκ. 4,42 και πλ. 0,90 μ. Πάνω του βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα: τρία τεσσαρακοντανούμμια του Ηρακλείου των ετών 620-630[85], 629-639[86] και 631-632[87] και ένα τεσσαρακοντανούμμιο του Κώνσταντα Β΄ 643 κ.ε.[88]. Από τη γενικότερη διερεύνηση του χώρου συγκεντρώθηκε κυρίως κεραμική των ελληνιστικών χρόνων.

Χώρος ΙΒ. Πρόκειται για πρόσκτισμα του ναού στα νοτιοδυτικά, σε επαφή με τη νότια κεραία του σταυρού. Σημαντικό τμήμα του καλυπτόταν από βοτσαλωτό δάπεδο, το οποίο και αφαιρέθηκε προκειμένου να γίνει έρευνα σε βάθος. Συγκεντρώθηκαν όστρακα άβαφα και άλλα με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση και εφυάλωση. Ανάμεσά τους όστρακα ιπποτικού πιάτου που συγκολλώνται και φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση και εφυάλωση με την απεικόνιση γυναικείου κεφαλιού με περίτεχνη κόμμωση. Επί-

77. Εντοπίστηκαν από την αρχαιολόγο Α. Κατσιώτη.

78. Από την έρευνα στους καταλόγους επισκόπων της εκκλησίας της Δωδεκανήσου, διαπιστώθηκε ότι με το όνομα αυτό είναι γνωστός μόνον ο επίσκοπος Καρπάθου και Κάσου Κύρος, η δράση του οποίου τοποθετείται στα τέλη πιθανότατα του 5ου αι. Ο επίσκοπος Κύρος μνημονεύεται στην επιγραφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στην Αρκάσα Καρπάθου. Βλ. Ε. Κωνσταντινίδης, *Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία*, Αθήναι 1970, σ. 61-69. Ο ίδιος, *Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1968, σ. 125-129. Για την παλαιοχριστιανική βασιλική της Αρκάσας, βλ. G. Jacopich, *Edifici bizantini di Scarpanto. Mosaici ed iscrizioni*, Rodi 1925, σ. 29-30 και *CIRh* VI-VII, 1932, σ. 553-563.

79. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1154-1155.

80. Η καταγραφή και ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τη συνάδελφο Α.Μ. Κάσδαγλη. Αριθ. κατ. ΝΒ 4091. Έτος 8ο. Βλ. W. Hahn, *Moneta Imperii Bizantini*, II, Vienna 1973, 90D.

81. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης, έτους ΧΧΙ, οφφικίνας Γ. Αριθ. κατ. ΝΒ 4093. Βλ. Hahn, ό.π., III, 164a.

82. Νομισματοκοπείο Νικομήδειας. Αριθ. κατ. ΝΒ 4095.

83. Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, έτους 8ου, οφφικίνας Β, επικομμένο δύο φορές. Αριθ. κατ. ΝΜ 4092.

84. Πιθανότατα κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Αντιόχειας. Αριθ. κατ. ΝΒ 4094.

85. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982. Ανήκει στον τύπο 5. Έτος ΧΧ. Προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης. Είναι επικομμένο επί άλλου του ίδιου νομισματοκοπείου, έτους βασιλείας ΙΙΙΙ. Αριθ. κατ. ΝΒ 4087.

86. Πιθανότατα προέρχεται από το νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης. Βλ. Hahn, ό.π. (υποσημ. 80), III, 164c. Αριθ. κατ. ΝΒ 4088.

87. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης, οφφικίνας Α, έτους ΧΧΙΙ. Αριθ. κατ. ΝΒ 4090.

88. Επικομμένο δύο φορές. Αριθ. κατ. ΝΒ 4089.

σης, χάλκινα νομίσματα και σκελετικό υλικό που βρέθηκε διάσπαρτο στο χώρο. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τάφου (Τ3)· τρεις ακόμη «ταφικές» κατασκευές (Τ4, 5, 6) εντοπίστηκαν παρατακτικά στη δυτική πλευρά του χώρου. Ο τάφος 3 είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και κατασκευάστηκε πάνω σε τοίχο που πιθανότατα ανήκει στην παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Από την έρευνα στο εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν μόνον οστά. Από τον τάφο 4, στη νοτιοανατολική πλευρά του χώρου, συγκεντρώθηκαν τρία κρανία, οστά, όστρακα άβαφα και άλλα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση και εφυάλωση, καθώς και πιθάρι το οποίο είχε εντοιχιστεί στη νότια πλευρά του τάφου. Εσωτερικά ο τάφος ήταν επιχρισμένος. Από τη διερεύνηση της ταφικής κατασκευής 5 και μέχρι το φυσικό βράχο, συγκεντρώθηκαν μαρμάρινη γούρνα με ρόδακες στις τέσσερις πλευρές, χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το ένα τραχύ που αποτελεί λατινική απομίμηση[89], κεραμική της Ιπποτοκρατίας και των ελληνιστικών χρόνων, δύο σκελετοί, από τους οποίους ο ένας με προσανατολισμό Β.-Ν. (μήκ. 1,62 μ.) και ο άλλος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. (μήκ.1,52, πλ. λεκάνης 0,36 μ.). Επίσης βρέθηκαν αρκετά κρανία και οστά. Τέσσερα από αυτά εντοπίστηκαν σφηνωμένα στα τοιχώματα του τάφου 5. Μετά από την καθαίρεση του βόρειου τοίχου του τάφου 6 βρέθηκε σκελετός και χάλκινα νομίσματα. Τα νομίσματα που συντηρήθηκαν[90] καλύπτουν ένα χρονικό φάσμα από τον 11ο έως το α΄ τέταρτο του 14ου αι. Ειδικότερα πρόκειται για ένα φθαρμένο βυζαντινό τεσσαρακοντανούμμιο του 11ου αι.[91], δύο τραχέα των χρόνων 1204-1250[92], ένα άσπρο τραχύ ή λατινική απομίμηση του 12ου αι.[93] και ένα κυπριακό δηνάριο του Ερρίκου Β΄ (1285-1324)[94].

Νότια του τάφου 3 διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποθέτη, η διερεύνηση του οποίου έφερε στο φως κυρίως κεραμική των ελληνιστικών χρόνων. Κατά την έρευνα εντοπίστηκε τοίχος, μήκ. 1,95 και πλ. 1,05 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τοίχος αυτός είναι παράλληλος με τον τοίχο που είχε εντοπιστεί στη νότια πλευρά του χώρου Η και θα πρέπει να αποδοθεί στην παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου. Ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 2,40 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της νότιας κεραίας του σταυρού.

Χώρος ΙΓ. Νότια του χώρου ΙΒ εντοπίστηκε λίθινη, υπόγεια θολωτή κατασκευή, πιθανότατα βόθρος, μήκ. 3,10 και μέγ. εξωτ. πλ. 1,40 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Το βάθος της δεν διερευνήθηκε για στατικούς λόγους. Στο εσωτερικό της βρέθηκε τμήμα πιάτου με πράσινη εφυάλωση, ενώ στην οροφή της, που κατέπεσε λόγω των βροχοπτώσεων, υπήρχε μαρμάρινο ημικυκλικό στόμιο.

Χώρος ΙΔ. Βρίσκεται εξωτερικά της αψίδας, προς Α. Διερευνήθηκε το θεμέλιο της αψίδας μέχρι το φυσικό βράχο. Συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της Ιπποτοκρατίας, καθώς και κουτάλι με το οικόσημο του τάγματος των ιπποτών στη λαβή. Η τοιχοποιία της αψίδας αποτελείται από μεγάλους λίθους με κεραμίδια στους αρμούς. Κατά τόπους διατηρούνται ίχνη επιχρίσματος.

Νότια κεραία σταυρού. Συνεχίστηκε η έρευνα μέχρι το φυσικό βράχο. Ο τοίχος που είχε εντοπιστεί στη βόρεια πλευρά του χώρου ΙΒ και είχε αποδοθεί στην παλαιότερη οικοδομική φάση του μνημείου, εντοπίστηκε στη νότια κεραία του σταυρού, σε μήκος 1,35 και πλάτος 1,17 μ. Όπως διαπιστώθηκε γωνιάζει με άλλον, διαστ.: μήκ. 1,30 και πλ. 1,17 μ., που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Μεταξύ αυτού του τοίχου και του δυτικού τοίχου της κεραίας του σταυρού, βρέθηκε η συνέχεια του αποθέτη που είχε εντοπιστεί στο χώρο ΙΒ. Από την διερεύνησή του συγκεντρώθηκε κεραμική της ελληνιστικής περιόδου. Από τη γενικότερη έρευνα στο χώρο συγκεντρώθηκε διάσπαρτο σκελετικό υλικό και κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της Ιπποτοκρατίας.

Διασταύρωση σκελών σταυρού. Κατά τον καθαρισμό στο χώρο εντοπίστηκε ροδιακό ιπποτικό δηνάριο του 15ου αι.

Νότια κεραία σταυρού. Κατά τον καθαρισμό συγκεντρώθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα πολύ οξειδωμένα και όστρακο από κούπα με εφυάλωση.

Βόρεια κεραία σταυρού. Συνεχίστηκε η διερεύνηση του χώρου. Εντοπίστηκαν τέσσερις σκελετοί και αρκετά οστά και κρανία. Οι σκελετοί είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. ή ΒΑ.-ΝΔ. και δίπλα τους βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα, πιθανότατα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας. Από τη γενικότερη έρευνα στο χώρο και μέχρι βάθος 2,10 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της νότιας κεραίας του σταυρού συγκεντρώθηκαν χάλκινα μικροαντικείμενα, ανάμεσα στα οποία μικρός σταυρός, γυάλινα θραύσματα από καντήλια και κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και των χρόνων της Ιπποτοκρατίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

89. Καταγράφηκε με τον αριθμό ΝΒ 4103. Έχει μικρό μέγεθος και ανήκει στον τύπο Α.

90. Τα νομίσματα καθαρίστηκαν από τη συντηρήτρια Ν. Δασακλή.

91. Αριθ. κατ. ΝΒ 4096. Πρόκειται για τον ανώνυμο τύπο Β.

92. Καταγράφηκαν με τους αριθμούς ΝΒ 4097 και 4098. Πρόκειται για λατινικές απομιμήσεις. Το μεν πρώτο έχει μικρό μέγεθος και ανήκει στον τύπο F, το δε δεύτερο στον τύπο Α.

93. Αριθ. κατ. ΝΒ 4099.

94. Καταγράφηκε με τον αριθμό ΝΒ 4100. Ταύτιση D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, London 1983, πίν. 22, αριθ. 546.

Οδός Κισθινίου, ανώνυμος ναός

Ο παραπάνω ναός, ενταγμένος στα ιπποτικά τείχη κοντά στην πύλη της Ακαντιάς, είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με ελαφρώς οξυκόρυφο το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού, το οποίο ενσωματώνεται στο τείχος[95].

Στα πλαίσια διαμόρφωσης του μνημείου συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο εξωτερικά του ναού προς Ν., στο σημείο όπου βρισκόταν η ιπποτική ράμπα, σε επαφή με το τείχος. Αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του τοίχου της ράμπας, ενώ παράλληλα αποχωματώθηκε το τοξωτό άνοιγμα (κανονιοθυρίδα) στο κατώτερο τμήμα του τοίχου της οχύρωσης. Είναι πολύ πιθανόν το άνοιγμα-κανονιοθυρίδα να είχε καταργηθεί κάποια χρονική στιγμή πριν από την πρώτη πολιορκία (1480). Κατά την έρευνα συγκεντρώθηκαν χρηστικά αγγεία (τσουκάλια, χύτρες) με ίχνη καύσης στην εξωτερική επιφάνεια.

Πάροδος Ομήρου, ναός Αγίας Κυριακής

Ξεκίνησαν ανασκαφικές εργασίες, στα πλαίσια του προγράμματος αναστήλωσης μνημείων της μεσαιωνικής πόλης. Έγιναν καθαρισμοί στο εσωτερικό του ναού, στον εξωτερικό αύλειο χώρο, νότια και δυτικά, καθώς και σε δύο θολωτά κτίσματα, δυτικά του ναού. Παράλληλα αφαιρέθηκε τμήμα της ανώτερης επίχωσης στα νότια του μνημείου, κοντά στο τείχος. Η ύπαρξη τοξωτού ανοίγματος στο νότιο τοίχο του ναού, το οποίο πιθανότατα κλείστηκε την περίοδο της Τουρκοκρατίας, δημιουργεί προβλήματα ερμηνείας, που σχετίζονται με την πιθανή ύπαρξη ενός νότιου κλίτους. Σε δοκιμαστική τομή που έγινε στον εξωτερικό περίβολο και σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο του ναού, δεν βρέθηκε κανένα ίχνος αρχιτεκτονικών λειψάνων ή άλλων ευρημάτων, το οποίο θα ενίσχυε την υπόθεση ύπαρξης νότιου κλίτους ή κάποιου άλλου προσκτίσματος.

Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού και συγκεκριμένα στο χώρο της αψίδας έφερε στο φως την κυκλική μαρμάρινη βάση της Αγίας Τράπεζας. Δυτικότερα της αψίδας αποκαλύφθηκαν δύο ελεύθερες ταφές, μία ενήλικα και μία παιδιού, με προσανατολισμό Α.-Δ. Συγκεντρώθηκαν χάλκινα νομίσματα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας. Στη βορειοδυτική γωνία του ναού εντοπίστηκε ορθογώνιος κτιστός τάφος, διαστ. 2,50×0,50 και βάθ. 0,98 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., που ήταν καλυμμένος με δύο πέτρινες πλάκες, από τις οποίες μόνον η μία διατηρούνταν κατά χώραν. Ο τάφος περιείχε διάσπαρτα οστά, γεγονός που κάνει πιθανή την ταύτισή του με οστεοφυλάκιο.

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο εσωτερικό του ναού αποκάλυψαν το κατώφλι της βόρειας εισόδου και την επιφάνεια έδρασης του δυτικού τοίχου.

Πάροδος Ομήρου, ναός Αγίων Θεοδώρων

Το παρεκκλήσι των Αγίων Θεοδώρων[96] χτίστηκε κατά τη μεσαιωνική περίοδο και μετατράπηκε σε τζαμί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας με την ονομασία Μετζίντ τζαμί. Από τη φάση αυτή διατηρείται το μιχράμπ στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Τα τελευταία χρόνια ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία. Στα πλαίσια του προγράμματος αναστήλωσης και αποκατάστασης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα με δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του ναού και στον εξωτερικό αύλειο χώρο, στα βόρεια (Σχέδ. 10).

Κατά την αφαίρεση επιφανειακής στρώσης στον κυρίως ναό αποκαλύφθηκε η άνω όψη της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου της πρώτης οικοδομικής φάσης. Από δοκιμαστικές τομές που έγιναν εκατέρωθεν του παραπάνω τοίχου, συγκεντρώθηκε κεραμική ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Η έρευνα στο δυτικό τμήμα του ναού έφερε στο φως δύο ταφές, καθώς και ανακομιδές. Αποκαλύφθηκε μία ταφή ενήλικα σε ειδικά διαμορφωμένη κόγχη, στη νοτιοδυτική γωνία του ναού και μία ελεύθερη ταφή νηπίου, βορειότερα. Πιθανώς η επέκταση του ναού προς Δ., κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, έγινε για να χρησιμοποιηθεί ως ταφικό παρεκκλήσι, καθώς ίχνη ταφών δεν εντοπίστηκαν ανατολικότερα.

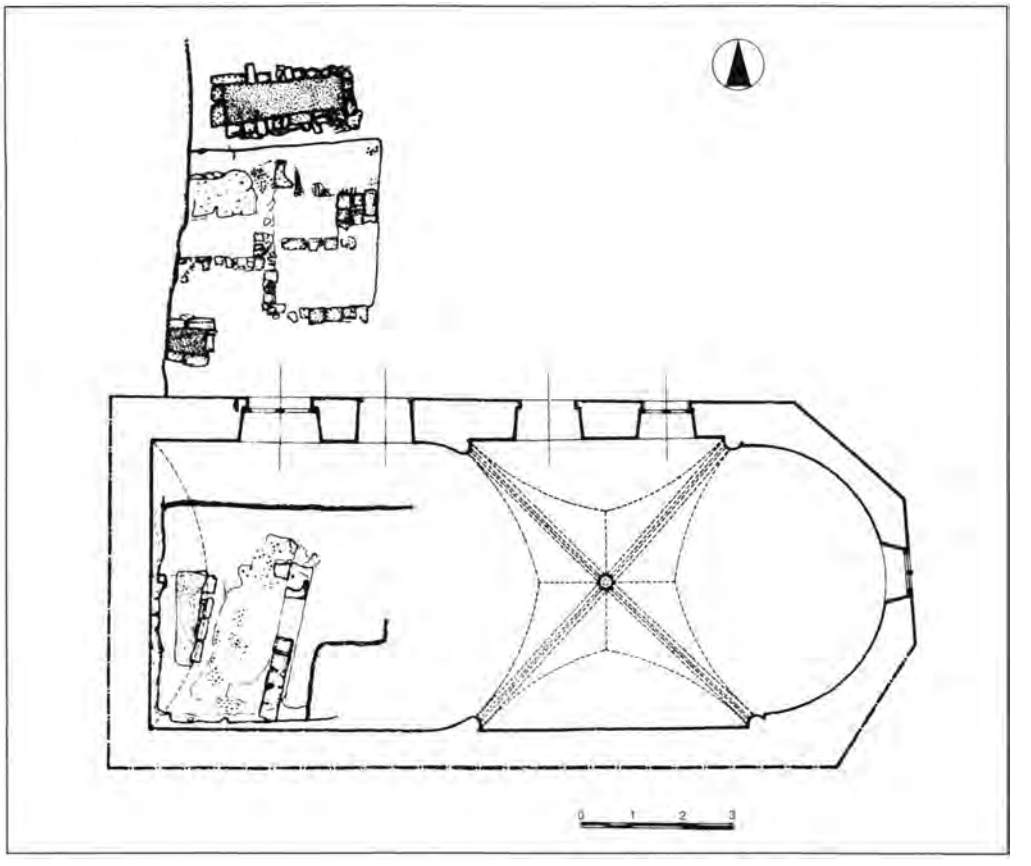
Στον εξωτερικό αύλειο χώρο, στα βόρεια του παρεκκλησίου, ερευνήθηκε τάφος που καλυπτόταν από τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση. Ο τάφος περιείχε σκελετό ενήλικα. Συνελέγησαν ιπποτικά δηνάρια του 14ου και 15ου αι. Νότια του τάφου αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου ελληνιστικής περιόδου. Από την επίχωση συνελέγη ένα κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου αγαλματιδίου των ελληνιστικών χρόνων.

Οδός Αντισθένους, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού αποκάλυψε δάπεδο από κουρασάνι της περιόδου της Τουρκοκρατίας, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στην αψίδα του Ιερού εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών της περιόδου της Ιπποτοκρατίας.

95. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1155.

96. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 201.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πάροδος Ομήρου. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη.

Πλατεία Πεισιδώρου, ναός Παναγίας της Νίκης

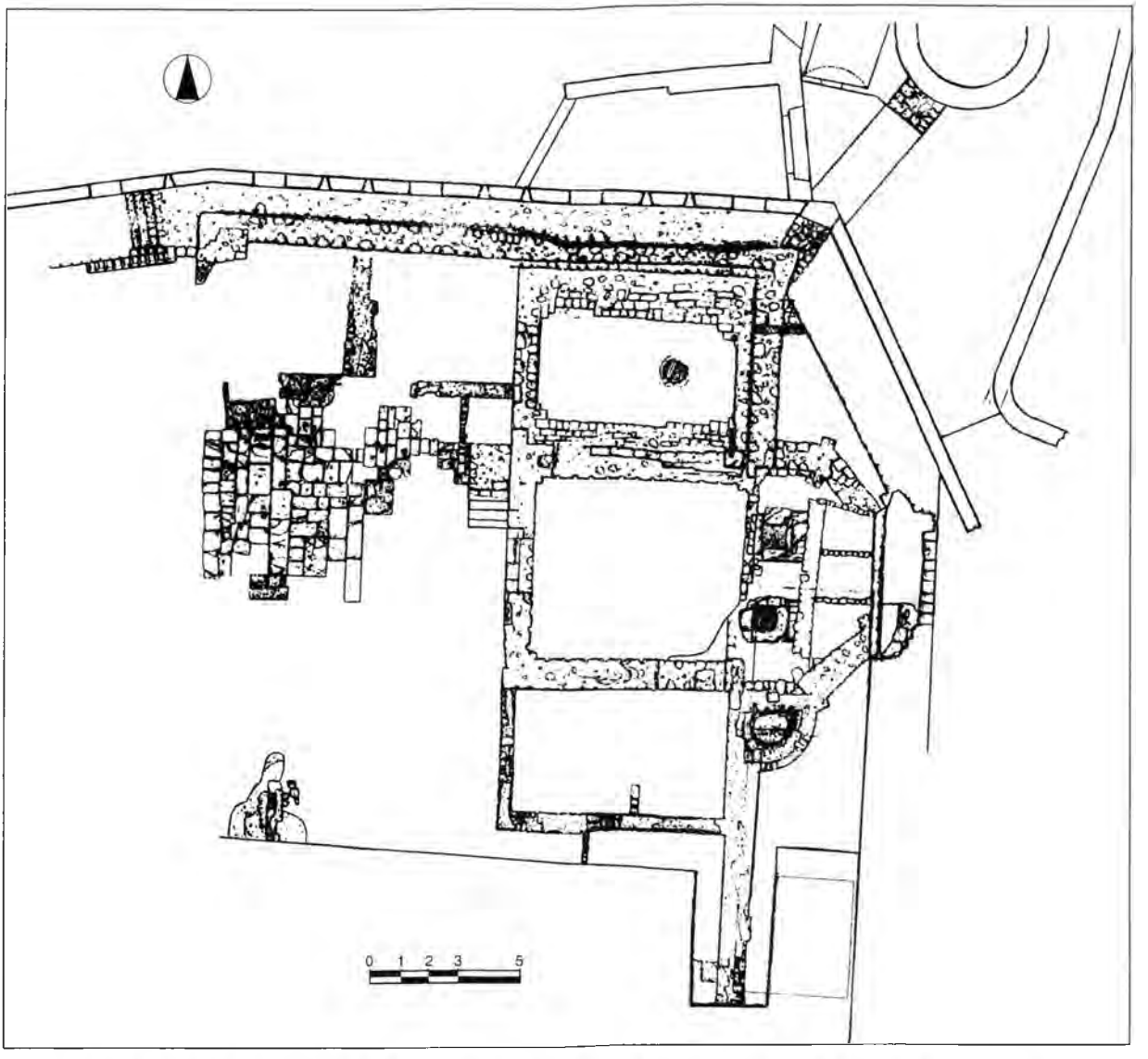
Συνεχίστηκε η ανασκαφική διερεύνηση του μεσαιωνικού ναού της Παναγίας της Νίκης[97] (Σχέδ. 11). Ερευνήθηκε ο χώρος εξωτερικά του ναού, στα νότια και τα δυτικά του[98]. Αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 5×8,10 μ., σε επαφή με τη νότια πλευρά του κυρίως ναού, το οποίο στα ανατολικά οριοθετείται από τον τοίχο 1β, πλ. 1,17 μ. (Πίν. 441 α). Ο ορθογώνιος χώρος είναι χτισμένος σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα, με λαξευμένους πωρόλιθους μετρίου μεγέθους. Όπως φαίνεται από τον τρόπο σύνδεσής του με το κεντρικό οικοδόμημα, ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική φάση. Η χρήση του πιθανώς σχετίζεται με την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών του ναού. Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από την εύρεση ανοίγματος που συνδέει το ορθογώνιο κτίσμα με τον κυρίως ναό. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου εντοπίστηκε στρώμα που περιείχε κάρβουνο και οξειδώσεις μετάλλων, πιθανώς κατάλοιπα εστίας. Στη νότια εξωτερική πλευρά της αψίδας και σε επαφή με τον τοίχο 1β εντοπίστηκε κυκλοτερής προσθήκη, πιθανότατα φρεάτιο.

Κατά την αφαίρεση επίχωσης στο δυτικό τμήμα, εξωτερικά της εισόδου του κυρίως ναού, ήλθαν στο φως δύο βάσεις του προστώου, καθώς και δάπεδο από λάρτιο λίθο, με κατεύθυνση Α.-Δ. Όπως διαπιστώνεται από τις οπές που φέρουν οι δόμοι στην επιφάνειά τους, πρόκειται για υλικό σε β΄ χρήση. Το δάπεδο, που έχει διαμορφωθεί σε διαφορετικά επίπεδα, συνεχίζεται δυτικότερα, έως την πύλη εισόδου του αρχαιολογικού χώρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στρώση με ίχνη καύσης και οξειδώσεις μετάλλων (χαλκού-σιδήρου) που καλύπτει όλη σχεδόν την επιφάνεια του δαπέδου. Από την έρευνα στο νοτιοδυτικό τμήμα του ναού, περισυνελέγη κεραμική των χρόνων της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, καθώς και μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΟΥ

97. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 670.

98. Κατά την παλαιότερη έρευνα του μνημείου εντοπίστηκε άνοιγμα στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, βάσει του οποίου υποθέτουμε την ύπαρξη κλίτους προς Ν.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πλατεία Πεισιδώρου. Ναός Παναγίας της Νίκης. Κάτοψη της ανασκαφής.

Νέα πόλη

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου, ναός Ταξιάρχου

Στα ανατολικά του παραπάνω ναού, επί της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου, σε βάθος 0,80 μ. από το οδόστρωμα, στις παρειές σκάμματος, πλ. 1,70 μ., που ανοίχθηκε με μηχανικό εκσκαφέα, εντοπίστηκαν ταφές. Οι ταφές εκτείνονταν από την κύρια είσοδο του περιβόλου μέχρι και το βόρειο άκρο του. Σώθηκαν μόνον ένα κρανίο και μηριαία οστά στη δυτική παρειά του σκάμματος και δύο κρανία τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, καθώς και πολλά άλλα οστά και τμήματα κρανίων, στην ανατολική παρειά του.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

Κρητηνία, Κάμιρος Σκάλα

Οικόπεδο Σ. Μανωλικάκη

Ερευνήθηκε τμήμα του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου, με ένα σύνολο 15 τάφων, λαξευμένων στο φυσικό βράχο. Δύο από αυτούς είχαν κτιστή υπέργεια κατασκευή

με θολωτή κάλυψη. Έντεκα από τους τάφους ήταν προσανατολισμένοι Α.-Δ. και μόνον τέσσερις Β.-Ν. Σε 13 από αυτούς βρέθηκαν ίχνη οστών και σε οκτώ περισσότερες από μία ταφές. Κτερίσματα ή άλλα ευρήματα δεν βρέθηκαν, εκτός από σποραδικά όστρακα και μία ενεπίγραφη στήλη του τάφου 8.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ

Οικόπεδο Φωτάκη

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της σχετικά εύφορης κοιλάδας της Καμίρου Σκάλας, σε δασώδη περιοχή. Στο χώρο είχε μερικώς ανασκαφεί το βόρειο αψιδωτό κτίσμα, που θα μπορούσε να είναι παρεκκλήσι της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στους Στύλους[99]. Το δάπεδό του ήταν κοσμημένο με ψηφιδωτά. Κατά μήκος των δύο πλευρών, στο εσωτερικό του παρεκκλησίου, αρχαιοκάπηλοι κατέστρεψαν το ψηφιδωτό, απομάκρυναν τις λίθινες πλάκες που κάλυπταν τους τάφους και στη συνέχεια έκοψαν τα καλύμματα των σαρκοφάγων και σύλησαν τους νεκρούς. Η έρευνα που διενεργήθηκε στο χώρο περιορίστηκε στις κερματισμένες μολύβδινες σαρκοφάγους[100]. Οι τάφοι είχαν λαξευθεί στο έδαφος και τα τοιχώματά τους ήταν καλοχτισμένα με λαξευμένους λίθους, εναλλασσόμενους με οπτοπλίνθους.

Ο τάφος 1 έχει διαστάσεις 1,80×0,70 και βάθος 0,50 μ. Η λάρνακα, διαστ. 1,60×0,40 μ., βρίσκεται 0,25 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου. Το κάλυμμά της είναι ενιαίο και είχε σφυρηλατηθεί κατά την τοποθέτησή του στον τάφο για καλύτερη εφαρμογή. Στην άνω επιφάνεια, από το σημείο της κεφαλής μέχρι το μέσον υπάρχει διακόσμηση από κομβία σε χαμηλό ανάγλυφο όπου διαμορφώνεται διακοσμητικός σταυρός, ενώ στο πρόσωπο δημιουργείται τριγωνική μήτρα που προσδιορίζει ίσως και την ταυτότητα του νεκρού. Ο τάφος 2 βρίσκεται στο εσωτερικό του παρεκκλησίου, κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Διαστ.: 2×0,65×0,70 μ. (βάθ.). Διαστ. λάρνακας: 1,90×0,50×0,40 μ. (ύψ.). Έφερε επίσης λίθινες καλυπτήριες πλάκες. Παρά το γεγονός ότι το κάλυμμα έχει κοπεί με αιχμηρό εργαλείο, η διακόσμησή του που είναι πανομοιότυπη με εκείνη της προηγούμενης, έχει επιπλέον στην άνω τριγωνική απόληξη της μήτρας κυκλικό μοτίβο με κομβία σε χαμηλό ανάγλυφο, σαν στέμμα (Πίν. 441 β). Ο προσανατολισμός του είναι Α.-Δ. Λιγοστά οστά περισυνελέγησαν από ό,τι είχε απομείνει στο κέντρο του δαπέδου του παρεκκλησίου. Κρίνοντας από την επιμελημένη κατασκευή των τάφων και του υψηλού κόστους που θα είχε η εξ ολοκλήρου κατασκευή από μόλυβδο των λαρνάκων εκτιμάται ότι πρόκειται για πρόσωπα του ανώτερου κλήρου της εκκλησίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Σάλακος

Παλαιοχριστιανική βασιλική Παλαιοκκλησιάς

Έγινε καθαρισμός του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου του από την άγρια βλάστηση (Πίν. 442).

Νότιο κλίτος. Συνεχίστηκε η έρευνα στο νότιο κλίτος, όπου αφαιρέθηκε επίχωση, πάχ. 0,10 μ., πάνω από το δάπεδο. Διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό τμήμα του δαπέδου καλυπτόταν από πολύχρωμα ψηφιδωτά, ενώ το δυτικό τμήμα με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,58×0,41 και πάχ. 0,02 μ. Στο μέσον του ανατολικού τμήματος του νότιου κλίτους και σε απόσταση 1,24 μ. από την ανατολική εσωτερική πλευρά του, εντοπίστηκε βάση από πωρόλιθο, διαστ. 0,50×0,28 και ύψ. 0,17 μ. Στο κέντρο του φέρει τετράγωνη εμβάθυνση, διαστ. 0,12×0,12 και βάθ. 0,02 μ. Πάνω του θα εδραζόταν πιθανότατα η πλάκα Τράπεζας.

Βόρειο κλίτος. Αφαιρέθηκε το σύνολο της επίχωσης που κάλυπτε το δάπεδο. Διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό τμήμα του καλυπτόταν με πολύχρωμα ψηφιδωτά, ενώ το δυτικό με κεραμίδια τοποθετημένα με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζονται ρόμβοι. Η ανατολική πλευρά του κλίτους αρχικά απέληγε σε ευθεία (πάχ. τοίχου 0,72 μ.), ενώ σε μια δεύτερη οικοδομική φάση δημιουργήθηκε ημικυκλική εσωτερικά αψίδα (χορδή 2,34 και βέλος 1,35 μ.). Πιθανότατα μετά την καταστροφή της βασιλικής, το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους διαμορφώθηκε σε παρεκκλήσι. Στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του βόρειου κλίτους βρέθηκαν μεταξύ άλλων τμήματα από γυάλινα καντήλια, μεταλλικά αντικείμενα, όπως καρφιά και εξαρτήματα ανάρτησης καντηλιών και τμήμα πίθου.

Πρόπυλο Α (νότια του εσωνάρθηκα). Υπήρχε προσκολλημένο πρόπυλο ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 3,12×2,15 μ. Αφαιρέθηκε επίχωση, πάχ. 0,10 μ. περίπου, προκειμένου να αποκαλυφθεί το δάπεδό του. Διαπιστώθηκε ότι αυτό αποτελείται από συμπιλητό χώμα. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του βρέθηκε πίθος (εξωτ. διαμ. 0,54, πάχ. χείλους 0,06 μ.). Από την επίχωση συγκεντρώθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα, κομμάτια κεραμίδων οροφής και γυάλινα θραύσματα καντηλιών.

99. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 680-682, Σχέδ. 8.

100. Οι σαρκοφάγοι μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας για συντήρηση.

Πρόπυλο Β. Νότια του εξωνάρθηκα υπήρχε πρόπυλο, ορθογώνιο σε κάτοψη, εσωτ. διαστ. 4,12×3,26 μ. Αφαιρέθηκε η επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο, το οποίο αποτελούνταν από συμπιλητό χώμα. Από το στρώμα της επίχωσης συγκεντρώθηκαν τμήματα κεραμίδων οροφής, θραύσματα γυάλινων καντηλιών και σπάραγμα επιχρίσματος με γραπτό ανεικονικό διάκοσμο.

Νότια προσκτίσματα. Νότια του κυρίως σώματος της βασιλικής υπήρχαν προσκολλημένα διάφορα προσκτίσματα. Ειδικότερα, ο ανατολικός τοίχος του νότιου κλίτους (πάχ. 0,70 μ.) προεκτεινόταν προς Ν. σε μήκος 0,54 μ. Δυτικά του τοίχου αυτού και σε απόσταση 3,15 μ. από την εσωτερική του γωνία, υπήρχε είσοδος, πλ. 1,20 μ., η οποία επέτρεπε την επικοινωνία μεταξύ του νότιου κλίτους της βασιλικής και των προσκτισμάτων της στα νότια. Απέναντι από την είσοδο αυτή και σε απόσταση 1,20 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος από αργολιθοδομή με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 2,28 και ύψ. 1,20 μ. περίπου. Στα δυτικά του και σε απόσταση 1,22 μ., αποκαλύφθηκε άλλος, παράλληλος με αυτόν. Δυτικά και σε απόσταση 2,75 μ. από τον τοίχο αυτό, εντοπίστηκε βάση κτιστού πεσσού, διαστ. 1,15×1,10 μ., ο οποίος στήριζε πιθανότατα τόξο. Τα νότια προσκτίσματα έφεραν δάπεδα με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,58×0,42 και πάχ. 0,03 μ., που διατηρούνταν κατά χώραν.

Στη νότια εσωτερική πλευρά των νότιων προσκτισμάτων της βασιλικής υπήρχε κτιστό θρανίο, πλ. 0,45 και ύψ. 0,20 μ. Στους χώρους των νότιων προσκτισμάτων βρέθηκαν μεταξύ άλλων τμήματα οξυπύθμενων αμφορέων και σπαράγματα γραπτών κονιαμάτων με ανεικονικό διάκοσμο.

Αυλή ή αίθριο (;). Δυτικά του νάρθηκα και στην προέκταση των τοίχων της προς Δ., διακρίνονται λείψανα τοίχων που πιθανότατα προέρχονται από αυλή ή αίθριο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Κέφαλος

Οικόπεδο Μ. Οικονόμου

Βρίσκεται στον Κάμπο Κεφάλου. Κατά τη διάνοιξη αποχετευτικού φρεατίου αποκαλύφθηκαν τοίχοι της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Συνελέγη καμένος πηλός και κεραμική της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Καρδάμαινα

Οικόπεδο Κ. Κουλιά

Βρίσκεται ανατολικά της ανασκαφής που διενεργείται από ομάδα του Πανεπιστημίου των Αθηνών στο ναό του Απόλλωνα[101]. Στις δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκαν λείψανα της ελληνιστικής περιόδου στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, ενώ στο νότιο (προς τη θάλασσα) λείψανα παλαιοχριστιανικών εγκαταστάσεων. Ξεκίνησε η ανασκαφή[102] στο βόρειο τμήμα, όπου αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής από αργούς λίθους και κεραμίδες, το οποίο ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Χαντάκι ύδρευσης

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης ορύγματος ύδρευσης από την Κοινότητα Καρδάμαινας στην αρχαιολογική ζώνη της Αγίας Βαρβάρας κατά μήκος του παραλιακού δρόμου αποκαλύφθηκαν λείψανα της παλαιοχριστανικής περιόδου. Ερευνήθηκαν[103] τμήματα τοίχων με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένων από αδρά λεξευμένους λίθους με ασβεστοκονίαμα και βήσαλα ως συνδετικό υλικό. Βρέθηκε, επίσης, τμήμα χώρου με δάπεδο από λίθινες πλάκες και μαρμάρινο κατώφλι εισόδου. Συνελέγη ποσότητα κεραμικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Μαστιχάρι

Οικόπεδο Σ. Δήμου

Βρίσκεται στην περιοχή Θόλοι, ανατολικά του Αγίου Γεωργίου του Λυίζου[104]. Αποκαλύφθηκε κτιριακή εγκατάσταση της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Οι τοίχοι, πλ. 0,40 μ., είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και βήσαλα. Τα δάπεδα είναι από πηλόχωμα, σε κακή κατάσταση διατήρησης. Αποκαλύφθηκαν επίσης αποθηκευτικά πιθάρια. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Πόλη Κω

Ψαλίδι, βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Συνεχίστηκε[105] η αποχωμάτωση της βασιλικής. Αφαιρέθηκε το σύνολο των επιχώσεων (το πάχος τους κυμαινόταν

101. *ΠΑΕ* 1987 κ.ε.

102. Στην επίβλεψη της ανασκαφής πήρε μέρος η αρχαιολόγος Σ. Δημάκη.

103. Η επίβλεψη της ανασκαφής έγινε από την αρχαιολόγο Γ. Κορδατζάκη.

104. A. Neppi-Modona, L'isola di Coo nell'antichità classica, *FERT* I, Bergamo 1933, σ. 24. Βλ. επίσης *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1161.

105. Βλ. και παραπάνω, σ. 984.

από 0,50 έως και 0,80 μ.) από τη βασιλική και τα προσκτίσματά της και αποκαλύφθηκε το σύνολο των δαπέδων της, τα οποία στη συνέχεια συντηρήθηκαν.

Επιπλέον ανασκάφηκαν νέοι χώροι νότια των νότιων προσκτισμάτων της βασιλικής και νότια της κρήνης, από όπου συνελέγη παλαιοχριστιανική κυρίως κεραμική[106]. Κατά μήκος της παρειάς του δυτικού του τοίχου βρέθηκε στρώμα καταστροφής από θραύσματα κεραμίδων και πεσμένους λίθους. Σε απόσταση 5 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα δημιουργείται είσοδος, μήκ. 4,20 μ. Ο χώρος της εισόδου είναι γεμάτος από πεσμένους λίθους που δεν αφαιρέθηκαν.

Διανοίχθηκαν δύο αποστραγγιστικά κανάλια κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς της βασιλικής. Επίσης τοποθετήθηκε μόνιμο αντλιοστάσιο ανατολικά της αψίδας προκειμένου να απορροφούνται τα νερά της βροχής.

Οδός Ταγματάρχου Κουρούκλη και Αντιναυάρχου Ιωαννίδη (Ο.Τ. 63, Κ.Μ. 2570, οικόπεδο Α. Ψύρη)

Συνεχίστηκε[107] η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο. Αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Στη βόρεια πλευρά της ανασκαφής βρέθηκαν τμήματα δύο κάθετων μεταξύ τους πήλινων αγωγών ύδρευσης, που διατηρούνται σε μήκος 4,50 και 3,10 μ. Παρόμοιος αγωγός βρέθηκε και στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής, διατηρούμενος σε μήκος 1,60 μ. Στη νότια και στη βορειοδυτική γωνία της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν δάπεδα από μικρούς αποστρογγυλεμένους λίθους. Τα παραπάνω έχουν κατασκευαστεί πάνω σε τοίχους και άλλες κατασκευές προηγούμενων φάσεων και η επίχωσή τους περιείχε κεραμική των υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Κοντά στη βορειοδυτική γωνία και σε χώρο που εισχωρεί κάτω από τη νότια παρειά της ανασκαφής (ορατών διαστ. 1,60×3 μ.) βρέθηκε στρώση από αποσαθρωμένα θαλάσσια όστρεα. Ο χώρος με τα κοχύλια πρέπει να σχετίζεται με δεξαμενή που βρίσκεται στην ανατολική του πλευρά, φέρει επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα και διατηρείται σε έκταση 4,30×0,55 μ. Τα τοιχώματά της είναι κατεστραμμένα.

Εντοπίστηκαν επίσης τμήματα χώρων που ορίζονται από τοίχους χτισμένους από αδρά λαξευμένους λίθους, βάση αποθηκευτικού αγγείου εμφυτευμένη στο δάπεδο, τμήμα τοιχώματος πιθαριού που εισχωρεί στην ανατολική παρειά της ανασκαφής και λίθινος αγωγός, διαμορφωμένος στη ράχη τοίχου, ίσως για την απομάκρυνση των ομβρίων. Η επίχωση των παραπάνω περιείχε κεραμική της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου[108].

Κάστρο

Ξεκίνησε η ανασκαφή[109] στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου προκειμένου να αναδειχθεί ο χώρος του μονόχωρου ιπποτικού ναού, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά την Ιταλοκρατία (Πίν. 443).

Οι επιχώσεις στο χώρο του ναού (εσωτ. διαστ. 8,75×3 μ.), που διατηρείται σε επίπεδο θεμελίωσης, ήταν διαταραγμένες και περιείχαν κεραμική διαφόρων περιόδων (προφανώς ο χώρος είχε καταχωσθεί από τους Ιταλούς). Η αψίδα του ναού εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου και το νότιο άκρο της είναι κατεστραμμένο. Στη δυτική πλευρά αποκαλύφθηκε τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου (σωζ. διαστ. 1,87×3 μ.) και στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε παλαιότερο δάπεδο από πήλινες πλάκες, καθώς και σπάραγμα τοιχογραφίας στη βάση του τοίχου (με διάκοσμο από ερυθρές κυματοειδείς κατακόρυφες ταινίες). Στο άνοιγμα του δυτικού τοίχου αποκαλύφθηκε το μαρμάρινο κατώφλι της θύρας. Ο νότιος τοίχος διακόπτεται σε δύο σημεία και δημιουργούνται δύο ανοίγματα προς Ν. Όλος ο χώρος νότια του ναού περιείχε διαταραγμένες επιχώσεις και υστερότερα μισοκατεστραμμένα δάπεδα από ασβεστοκονίαμα. Σε διάφορα σημεία του ήταν ήδη σκαμμένος, ενώ στο χώρο είχε τοποθετηθεί και εγκατάσταση γείωσης του ηλεκτροφωτισμού του κάστρου.

Σε απόσταση 14 μ. νότια του νότιου τοίχου του ναού ερευνήθηκε σχεδόν τετράγωνος (διαστ. 6,50×6,30 μ.) πλακοστρωμένος χώρος, στο κέντρο του οποίου βρέθηκε πηγάδι, διαμ. 0,50 μ. Οι πλάκες του δαπέδου είναι κυρίως μαρμάρινες, ενώ πολλές από αυτές προέρχονται από αρχαιότερα κτίσματα (κατώφλια κτλ.). Σε επαφή με το νότιο τοίχο βρέθηκε κλίμακα από την οποία σώζονται τρεις βαθμίδες. Σε όλη την επιφάνεια του χώρου βρέθηκε διαταραγμένη κεραμική.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του ναού και του χώρου νότια αυτής αποκαλύφθηκε δρόμος, κατεύθυνσης Β.-Ν., με πλάτος που κυμαίνεται από 1,60 έως 1,80 μ. Ο δρόμος είναι στρωμένος με βοτσαλωτό και κατά μήκος της ανατολικής όχθης του ανασκάφηκαν τμήματα ορθογώνιων χώρων και τμήμα κάθετου δρόμου (με κατεύθυνση Α.-Δ.), πλ. 1 μ. Η επίχωση ήταν και εδώ διαταραγμένη (Πίν. 444 α).

Σε όλη την έκταση δυτικά του ναού και του πλακοστρω-

106. *ΑΕ* 1980, σ. 12-15.

107. Για την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1164.

108. Βλ. παραπάνω, σ. 958.

109. Την ανασκαφή επέβλεπε η αρχαιολόγος Γ. Κορδατζάκη.

μένου χώρου με το πηγάδι αποκαλύφθηκαν οι ράχες τοίχων που ορίζουν πλήθος ορθογώνιων χώρων, καθώς και δρόμος κατεύθυνσης Β.-Ν. Οι χώροι αυτοί ερευνήθηκαν επιφανειακά και στο εσωτερικό τους αποκαλύφθηκε και καθαρίστηκε η άνω επιφάνεια στρωμάτων καταστροφής από πέτρες και κεραμίδες.

Επίσης ερευνήθηκε ο χώρος αμέσως ανατολικά της ημικυκλικής προεξοχής της βόρειας πλευράς του εσωτερικού περιβόλου προκειμένου να διαπιστωθεί ο λόγος για τον οποίο το τείχος διακόπτεται στο σημείο αυτό. Δυστυχώς η επίχωση και εδώ ήταν διαταραγμένη αλλά αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίου ημικυκλικού τείχους, το οποίο όμως είναι χτισμένο λίγο νοτιότερα από την ημικυκλική προεξοχή. Το θεμέλιο βρέθηκε λιθολογημένο. Πιθανώς ανήκει σε προηγούμενη φάση του τείχους (Πίν. 444 β).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Έμπολας, παλαιοχριστιανική βασιλική Ταξιάρχη

Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του νάρθηκα και του Ιερού της βασιλικής. Στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα αποκαλύφθηκε ακόμη ένας, ο τέταρτος συνολικά, βυζαντινός τάφος. Στο εσωτερικό του υπήρχε ακέραιος σκελετός σε στάση εκτάδην, με το κεφάλι στραμμένο προς Ν. Στο θώρακά του βρέθηκαν τοποθετημένα δύο κρανία από ανακομιδές. Κοντά στο σκελετό υπήρχε χάλκινο ψέλιο, μικρό μόνωτο αγγείο με ίχνη εφυάλωσης και θραύσμα γυάλινου αγγείου. Το δάπεδο του νάρθηκα αποτελούνταν από στρώμα ασβεστοκονιάματος, πάνω στο οποίο διατηρούνταν τα αποτυπώματα ορθογώνιων πλακών, ποικίλων διαστάσεων από 0,75×0,45 έως 1,05×0,48 μ. Οι πλάκες αυτές, οι οποίες ήταν μαρμάρινες, όπως προκύπτει από τα λιγοστά απομεινάρια τους, αφαιρέθηκαν σε μεταγενέστερους της βασιλικής χρόνους και οπωσδήποτε πριν από την κατασκευή των τάφων, καθώς το δάπεδό τους αποτελεί και το υπόστρωμα της πλακόστρωσης. Μέσα στη διαταραγμένη επίχωση του νάρθηκα βρέθηκε χάλκινο δεκανούμμιο του Μαυρικίου που κόπηκε στην Κατάνη το έτος 591.

Στο χώρο του Ιερού αποκαλύφθηκαν τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν χρησιμοποιηθεί μετά την ερείπωση της βασιλικής, για την κατασκευή πρόχειρου τοίχου προ της αψίδας. Το νότιο ήμισυ του τοίχου αυτού αποτελείται από μαρμάρινα μέλη, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει μία μαρμάρινη, μονολιθική απότμηση ξύλινης, χαλκεπένδυτης θύρας, προερχόμενης από κάποιο ελληνιστικό ταφικό μνημείο. Αυτή, όπως δείχνουν οι τέσσερις τετράγωνες υποδοχές στις γωνίες χρησίμευε ως Αγία Τράπεζα της βασιλικής, φερόμενη επί τεσσάρων πεσσίσκων. Το σύνθρονο διέθετε δύο σειρές εδωλίων, πλ. 0,60 η ανώτερη και 0,40 μ. η κατώτερη. Στο χώρο ανάμεσα στη βάση του φράγματος του πρεσβυτερίου και του μεταγενέστερου εσωτερικού τοίχου του Ιερού, αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού, το οποίο περιλαμβάνει πτηνά μέσα σε πλοχμοειδή κυκλικά πλαίσια, παρόμοια με εκείνα της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι της Κω[110].

Τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που συγκεντρώθηκαν και καταγράφηκαν είναι ελάχιστα· πρόκειται για αποτμήματα θωρακίων[111], ακέραιο κορινθιάζον κιονόκρανο[112], απότμημα κυλινδρικού άμβωνα με τη βάση ανάγλυφου σταυρού επί σφαίρας[113] και σπασμένο επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου[114].

Παλαιοχριστιανική βασιλική Παλαιοπαναγιάς

Έγιναν καθαρισμοί του ήδη ανεσκαμμένου εσωτερικού χώρου της βασιλικής, στο ανατολικό τμήμα αυτής και στο βόρειο πρόσκτισμα, που αποτελούσε το βαπτιστήριό της. Συγκεντρώθηκαν επίσης τα διάφορα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά μέλη εκτός της βασιλικής, πλησίον της βόρειας πλευράς της. Επισκευάστηκε στη συνέχεια σταυρόσχημη κολυμβήθρα του βαπτιστηρίου, στην οποία είχαν προξενηθεί βανδαλισμοί από λαθρανασκαφή του δαπέδου της. Απομακρύνθηκαν επίσης οι λίθοι του ερειπωμένου μαντρότοιχου, που κάλυπτε το δυτικό άκρο της βασιλικής. Διαπιστώθηκε έτσι ότι ο ναός της Παλαιοπαναγιάς διέθετε και νάρθηκα στα δυτικά, καθώς οι τοιχοδομίες των μακριών πλευρών της προεκτείνονταν προς Δ.

Ο καθαρισμός και η ολοκλήρωση της ανασκαφής στο μέσον του βόρειου κλίτους, προ της εισόδου προς το τρίκογχο διαμέρισμα του βαπτιστηρίου, που βρίσκεται στα βόρεια, αποκάλυψε την ύπαρξη πολύ καλής ποιότητας ψηφιδωτού δαπέδου στο κεντρικό κλίτος. Το αποκαλυφθέν τμήμα περιλαμβάνει μαιάνδρους, πλοχμοειδές κόσμημα και δίσκο, ο οποίος φέρει τριγωνικές ακτίνες στην περίμετρο. Το ψηφιδωτό, όπως και τα υπόλοιπα της βασιλικής συντηρήθηκαν από συντηρητή της Εφορείας[115].

110. Το ψηφιδωτό συντηρήθηκε από το συντηρητή Χ. Κυπριώτη.

111. Καταγράφηκαν σε καταλόγους του Μουσείου Καλύμνου με τους αριθμούς 748-750.

112. Αριθ. κατ. 753.

113. Αριθ. κατ. 751.

114. Αριθ. κατ. 752.

115. Τη συντήρηση των ψηφιδωτών επιμελήθηκε ο Χ. Κυπριώτης.

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Χοχλακάς, βασιλική Αγίας Τριάδας

Στα νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού της νήσου Τελένδου, πάνω από την παραλία Χοχλακάς, βρίσκεται το κτιριακό συγκρότημα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Σχέδ. 12). Η τοπική προφορική παράδοση την αναφέρει με την ονομασία Αγία Τριάδα[116]. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, που απολήγει στα ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές εξωτερικά και εσωτερικά αψίδες, νάρθηκα στα δυτικά και προσκτίσματα στα νότια και βόρεια. Οι τοίχοι της αποτελούνται από αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το πάχος τους κυμαίνεται από 0,62 έως 0,65 μ. Εσωτερικά και εξωτερικά διατηρούν ίχνη επιχρίσματος. Εξωτ. διαστ. βασιλικής: μήκ. 24, χωρίς τις αψίδες, πλ. 12,70 μ. Από τα τρία κλίτη, το κεντρικό έχει πλάτος 5, ενώ τα πλάγια 2,50 μ. Εσωτ. διαστ. νάρθηκα: 11,40×3,55 μ. Το ανατολικό τμήμα της βασιλικής διαμορφώνεται σε τριμερές Ιερό. Από τις αψίδες μεγαλύτερη είναι η κεντρική, με χορδή 4,35 και βέλος 2,20 μ., ενώ οι πλάγιες έχουν χορδή 2,10 και βέλος 1,10 μ.

Από το φράγμα του πρεσβυτερίου σώθηκε μόνον η βάση του, πλ. 0,50 μ. Στην άνω επιφάνειά της υπάρχουν οι υποδοχές δύο μαρμάρινων πεσσίσκων εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης και των δύο μεγάλων μαρμάρινων θωρακίων του, μήκ. 1,50 μ. το καθένα. Από τα τελευταία βρέθηκαν λίγα μόνον αποτμήματα. Κατά μήκος της άνω πλευράς τους τα θωράκια έφεραν μονόστιχη επιγραφή. Από τα σωζόμενα μέρη της συμπεραίνεται ότι η βασιλική ήταν αφιερωμένη σε κάποιους μάρτυρες και όχι στην Αγία Τριάδα, όπως αναφέρει η προφορική παράδοση της Τελένδου.

Από την Αγία Τράπεζα, που βρισκόταν στο κέντρο του Ιερού, διατηρήθηκε μόνον η μεγαλύτερη (διαστ. 1,55× 0,65 μ.) από τις δύο μαρμάρινες πλάκες, που συναποτελούσαν τη βάση της, η οποία είχε κανονικές διαστάσεις 1,55× 1 μ. Πάνω σε αυτήν προσαρμόζονταν πέντε μαρμάρινοι πεσσίσκοι, οι οποίοι έφεραν τη μαρμάρινη Αγία Τράπεζα.

Στο χώρο του κυρίως ναού τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με πεσσοστοιχίες, οι οποίες πατούν πάνω σε ελαφρώς υπερυψωμένους στυλοβάτες. Η κάθε πεσσοστοιχία περιλαμβάνει τέσσερις κτιστούς πεσσούς. Οι τέσσερις ακραίοι των δύο πεσσοστοιχιών έχουν ορθογώνια κάτοψη, ενώ οι τέσσερις μεσαίοι κάτοψη σχήματος Τ, για την υποστήριξη εγκάρσιων του κεντρικού κλίτους τόξων, επάνω στα οποία φερόταν υπερυψωμένη της στέγης κατασκευή (τρούλος ή πυραμιδόσχημος πύργος)[117]. Ανάμεσα στους δύο πρώτους από Α. πεσσούς των πεσσοστοιχιών και των δύο ανατολικών σχήματος Τ υπάρχουν μεταγενέστερες τοιχοδομίες. Μεταξύ δε, των δύο τελευταίων πεσσών ανοίγεται είσοδος, πλ. 0,95 μ. Οι παραπάνω τοιχοδομίες ανήκουν σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση της βασιλικής, κατά την οποία το ανατολικό μισό του κεντρικού κλίτους μετατρέπεται σε ναΰδριο, εσωτ. διαστ.: μήκ. 10,30, χωρίς την αψίδα και πλ. 5 μ. Η μετατροπή αυτή πρέπει να έγινε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως υποδεικνύει η εύρεση λίγων εφυαλωμένων οστράκων κατά την ανασκαφή.

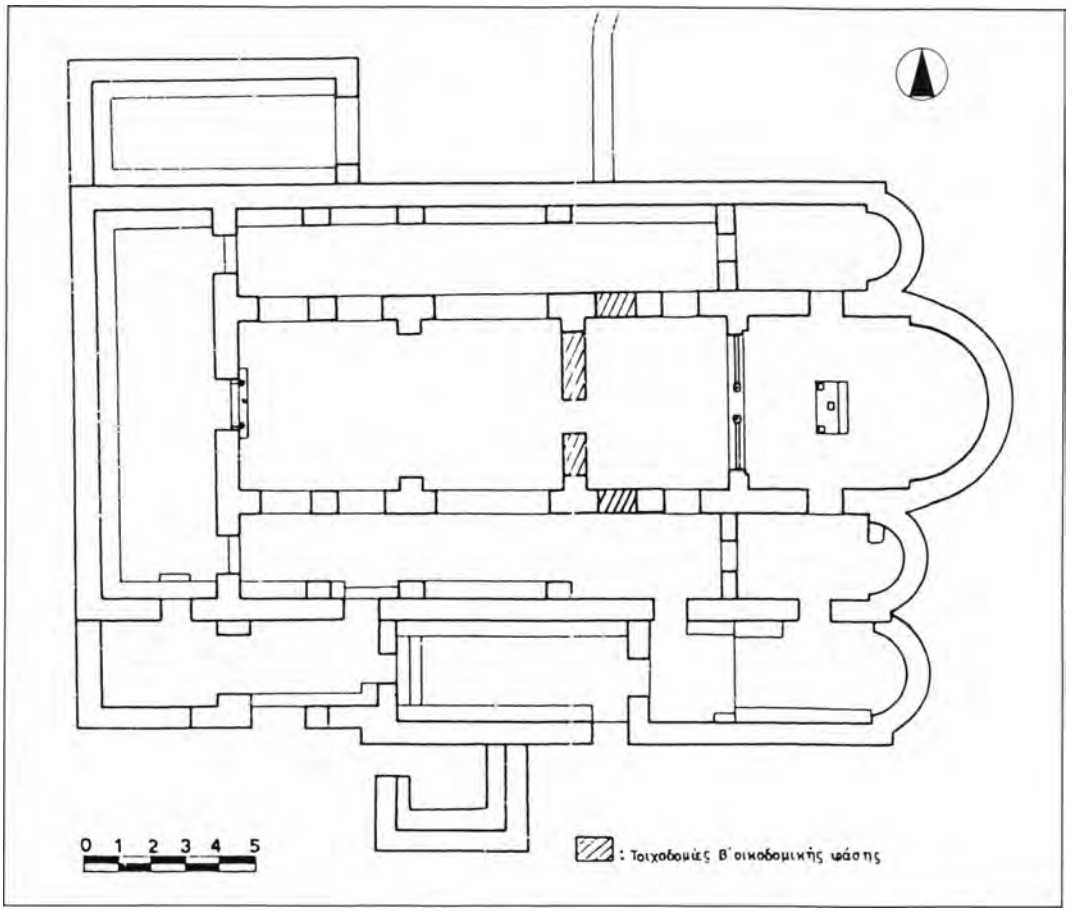
Σε επαφή με τις εσωτερικές παρειές του βόρειου και νότιου τοίχου του κυρίως ναού υπάρχουν από τρεις, συμμετρικά τοποθετημένοι, κτιστοί χαμηλοί πεσσοί. Αυτοί φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν εκ των υστέρων, για την εκ των έσω αντιστήριξη των μακριών πλευρών της βασιλικής. Κατά μήκος των εσωτερικών παρειών του βόρειου και νότιου τοίχου του κυρίως ναού, καθώς και στους βόρειο, δυτικό και νότιο του νάρθηκα υπάρχουν κτιστά θρανία.

Το δάπεδο του Ιερού κάλυπτε μαρμαροθέτημα – σώθηκε τμήμα – η διακόσμηση του οποίου αποτελείται από εξάγωνα, που ανά τέσσερα φέρουν ρόμβο στο κέντρο. Τα δάπεδα των υπόλοιπων μερών του ναού ήταν στρωμένα με μεγάλες φαιοπράσινες σχιστολιθικές πλάκες, ορθογώνιου σχήματος και διαφόρων μεγεθών.

Η βασιλική διαθέτει τέσσερις εξωτερικές εισόδους κατά μήκος της νότιας πλευράς της, μία που οδηγεί στο νάρθηκα, δύο στο νότιο κλίτος και μία στο νότιο παράβημα. Με αυτές τις εισόδους επικοινωνεί ο ναός με το στενόμακρο αψιδωτό πρόσκτισμα κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Το νότιο πρόσκτισμα απαρτίζεται από τρία διαμερί-

116. Γενικά για τη βασιλική πριν από την ανασκαφή της, βλ. V. Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos, *Κάλυμνος*, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 310-311. Επίσης, Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος, Ιστορία - Αρχαιολογικοί Χώροι - Μνημεία*, Αθήνα 1998, σ. 105- 106. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Δήμο Καλυμνίων.

117. Πιθανότατα ξύλινος. Αυτό συμπεραίνει κανείς από την απουσία συστήματος εξουδετέρωσης των αντωθήσεων, απαραίτητο αρχιτεκτονικό στοιχείο, εάν ο τρούλος ήταν κτιστός. Οι ξυλόστεγοι πύργοι ή τρούλοι δεν είναι άγνωστοι στην παλαιοχριστιανική ναοδομία. Παραδείγματα υπάρχουν ήδη από τον 4ο και κυρίως από τον 5ο αι. μ.Χ. κ.ε., σε διάφορες βασιλικές, όπως ο Άγιος Λεωνίδας στο Λέχαιο Κορίνθου (Δ. Πάλλας, Η Παναγία της Σκριπούς, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία Β΄*, Αθήνα 1988, σ. 591, σημ. 84. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, σ. 18, σημ. 66), ο Άγιος Πολύευκτος στην Κωνσταντινούπολη (G. Forsyth, *DOP* XI (1957), σ. 223 κ.ε.) και το βαπτιστήριο της βασιλικής του Κρανείου στην Κόρινθο, των αρχών του 6ου αι. (*ΠΑΕ* 1977, σ. 180-183.). Αυτή η κατασκευή απαντά συνήθως σε σταυρικές βασιλικές ή βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος, βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1994², σ. 193, 386, σημ. 2 (όπου και οι σχετικές αναφορές στους βυζαντινούς συγγραφείς), εικ. 157. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (μετάφραση στην ελληνική), Αθήνα 1991, σ. 301-303.

Σχέδ. 12. Τέλενδος. Χοχλακάς. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίας Τριάδας. Κάτοψη.

σματα. Το πρώτο από Δ. έχει εσωτερικές διαστάσεις: μήκ. 8,60 και πλ. 2,60 μ. Στο δυτικό τοίχο του ανοίγεται μεγάλη εξωτερική είσοδος, πλ. 1,35 μ. Το διαμέρισμα αυτό πρέπει να χρησίμευε ως προθάλαμος τόσο του νάρθηκα όσο και του κυρίως ναού, καθώς οι είσοδοι και των δύο βρίσκονται μέσα στο χώρο αυτού του διαμερίσματος. Το δεύτερο και το τρίτο διαμέρισμα, όπως δείχνει η αρχιτεκτονική μορφή τους, πρέπει να αποτελούσαν το βαπτιστήριο της βασιλικής. Το δυτικό διαμέρισμά του (εσωτ. διαστ. 6,70×3 μ.) θα αποτελούσε τον εξώτερο οίκο, ενώ το ανατολικό αψιδωτό στα ανατολικά διαμέρισμα (εσωτ. διαστ.: μήκ. 6,20, χωρίς την αψίδα, πλ. 3 μ.) θα ήταν το φωτιστήριο. Η κολυμβήθρα δεν βρέθηκε. Αυτή πρέπει να ήταν φορητή μιας και δεν εντοπίστηκαν ίχνη κτιστής κατασκευής.

Στα νότια του δεύτερου διαμερίσματος και σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό, υπάρχει προσκολλημένο ορθογώνιο δωμάτιο, εξωτ. διαστ. 4,60×3,15 μ. Αυτό διαθέτει μία μόνον είσοδο στη δυτική πλευρά του. Εσωτερικά στη δυτική, νότια και ανατολική πλευρά του υπάρχουν κτιστά θρανία. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα στάχτης. Το πιθανότερο είναι ότι αυτός ο χώρος χρησίμευε για το ζέσταμα του απαραίτητου για το βάπτισμα ύδατος. Το βόρειο πρόσκτισμα της βασιλικής, εξωτ. διαστ.: μήκ. 8,40 και πλ. 3,65 μ., βρίσκεται στο δυτικό πέρας της βόρειας πλευράς της. Το δάπεδό του αποτελεί το λαξευμένο σχιστολιθικό πέτρωμα της περιοχής. Εσωτερικά, κατά μήκος της βόρειας, δυτικής και νότιας πλευράς του υπάρχει κτιστό περιμετρικά θρανίο. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς ανοίγεται ευρεία είσοδος, πλ. 2 μ. Η ύπαρξη του περιμετρικού θρανίου στο εσωτερικό του βόρειου προσκτίσματος υποδηλώνει ότι αυτό πρέπει να προοριζόταν για συναθροίσεις των πιστών. Σε απόσταση 5,30 μ. ανατολικά του παραπάνω προσκτίσματος έχει κτιστεί αναλημματικό τοιχάριο, εγκάρσιο στη βόρεια εξωτερική πλευρά της βασιλικής, μήκ. 5, πάχ. 0,60 και ύψ. 0,25 μ.

Στη γωνία, που σχηματίζεται ανάμεσα στο παραπάνω τοιχάριο και το βόρειο τοίχο της βασιλικής, στο αρχικό επίπεδο του εξωτερικού χώρου του ναού, βρέθηκε χάλ-

κινος φόλλις του Ιουστινιανού Α΄, ο οποίος κόπηκε στη Νικομήδεια το έτος 538[118]. Το νόμισμα αυτό δίνει ένα ενδεικτικό χρονικό όριο για πιθανή χρονολόγηση της βασιλικής μέσα στο β΄ τέταρτο του 6ου αι.[119]. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και η μορφή του μαρμαροθετήματος του κεντρικού κλίτους[120].

Η βασιλική, όπως δείχνει η έως τα θεμέλια καταστροφή των τοιχοδομιών της, ερειπώθηκε από την επενέργεια σεισμού. Σε αυτό συνηγορεί και η μορφολογία της περιοχής αμέσως δυτικά και νοτιοδυτικά της βασιλικής, η οποία παρουσιάζει μεγάλες και απότομες κατακρημνίσεις. Εάν η τελική διαμόρφωση του χώρου είχε γίνει πριν από την ανέγερση της βασιλικής της Αγίας Τριάδας, τότε δε θα έπρεπε να είχαν ανοιχθεί οι κύριες είσοδοί της στα νοτιοδυτικά της. Η βασιλική πρέπει να καταστράφηκε από το σεισμό του 554 μ.Χ., ο οποίος έπληξε θανάσιμα την Κω και την Κάλυμνο[121].

Στη δυτική γωνία, ανάμεσα στο αναλημματικό τοιχάριο και τη βασιλική, αποκαλύφθηκε πρόχειρη ταφή του 7ου αι. μ.Χ.[122]. Σκόρπια οστά από μεταγενέστερες διαταραγμένες ταφές εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του ναού, στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης. Μεταγενέστερες ανθρώπινες επεμβάσεις στο χώρο της βασιλικής, όπως μετασκευή του Ιερού σε ναΰδριο, χρήση του χώρου για ταφές, λαθρανασκαφές και χρησιμοποίηση του μνημείου ως πηγή έτοιμου οικοδομικού υλικού σε κτίσματα και μαντρότοιχους της περιοχής μάς στέρησαν από περισσότερα στοιχεία για τη βασιλική αυτή.

Μετά το πέρας της ανασκαφής ακολούθησε στερέωση των σαθρών τοιχοδομών και περίφραξη του συγκροτήματος.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΨΕΡΙΜΟΣ

Σε συνεργασία με το Δήμο Καλύμνου πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, μικρής έκτασης στο νησί της Ψερίμου, που βρίσκεται μεταξύ Καλύμνου και Κω, στη θέση Λετρί[123]. Η περιοχή αυτή, στην οποία ήταν γνωστή η ύπαρξη οικισμού[124] παλαιοχριστιανικής περιόδου και σύγχρονης βασιλικής[125], κρίθηκε κατάλληλη για την κατασκευή εργοστασίου αφαλάτωσης.

Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκε, σε απόσταση 20 μ. από τη θάλασσα, το μεγαλύτερο μέρος από τη βάση καμινιού για την παραγωγή ασβέστη, κυκλικού σχήματος, διαμ. 5 μ. περίπου. Το ασβεστοκάμινο αυτό, από το οποίο σώζεται η θεμελίωση, χτισμένο με αδρά κατεργασμένους ντόπιους ασβεστόλιθους, με συμπαγές κοκκινόχωμα στην άνω επιφάνεια λόγω της δυνατής φωτιάς, δεν διαφέρει στην κατασκευή από παρόμοια, που χτίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες. Η κεραμική που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του, ελάχιστη και ανομοιογενής, δεν είναι ικανή να τεκμηριώσει τη χρονολόγησή του. Ένα χάλκινο νόμισμα, με ευδιάκριτους τρεις λατινικούς χαρακτήρες: *I S P*, διαμ. 1,8 εκ. (δεκαεξανούμμιο Ιουστινιανού Α΄, 527-565 μ.Χ., νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης)[126], που βρέθηκε στον πυθμένα του, αποτελεί ένδειξη κατασκευής του στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, την ίδια περίοδο που χτίζεται η βασιλική και ο οικισμός στην περιοχή.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

---

118. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. ενδεικτικά D. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, London 1994, σ. 60, αριθ. 163.

119. Στην Ελλάδα το πρωιμότερο έως σήμερα παράδειγμα αποτελεί η εξαφανισμένη σήμερα βασιλική Γ΄ της Νικόπολης, του τέλους του 6ου αι. (*ΠΑΕ* 1937, σ. 82-83, εικ. 9. G. Soteriou, Die Altchristlischen Basiliken Griechenlands, *Atti IV Congr. Intern. Archeol. Cristiana, Città del Vaticano 1938*, Roma 1940, σ. 361, εικ. 6. Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη - Ναοδομία (π. 200 - 600)*, Αθήνα 1994, σ. 131, σημ. 22).

120. Ο ίδιος τύπος μαρμαροθετήματος στη βασιλική του Μουσείου Φιλίππων έχει χρονολογηθεί στο β΄ τέταρτο του 6ου αι., βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 409, εικ. 2, 4.

121. Αγαθίας, *Ιστοριών* Β΄, 16 (έκδοση R. Keydell, *CFHB* II, Berlin 1967), σ. 61-62. Επίσης, *AE* 1966, σ. 88, σημ. 1, όπου ολόκληρη η περιγραφή των αποτελεσμάτων του σεισμού στην Κω, την οποία επισκέφθηκε αμέσως μετά από αυτόν ο Αγαθίας. Γ. Κουκούλης, *Κάλυμνα της Ιστορίας*, Αθήνα 1982, σ. 48-50. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω, Αρχαία - μεσαιωνική - νεότερη*, Αθήνα 1990, σ. 26-27, σημ. 36. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551, βλ. A. Cameron, *Agathias* 1, Oxford 1970, σ. 138-139. Η κλιμάκωση των υποθαλάσσιων βαθών ανάμεσα στην Κάλυμνο και την Τέλενδο υποδηλώνει ότι αυτή κάποτε βρισκόταν στην επιφάνεια. Την κυριότερη όμως απόδειξη αποτελούν τα ίδια τα ερειπωμένα οικοδομήματα στο βυθό του θαλάσσιου διαύλου.

122. Όπως προκύπτει από τον τύπο των δύο πήλινων τριφυλλόστομων οινοχοών που βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου. Για τυπολογικά παράλληλα, βλ. *Agora* V, 1959, αριθ. N6-N11.

123. Η θέση αυτή βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του νησιού. Βραχώδης λόφος με κατωφέρεια προς τη θάλασσα.

124. Από τον οικισμό αυτό σώζονται λίγα κτίσματα σε επίπεδο θεμελίωσης.

125. Θαμμένη κάτω από το νεότερο εκκλησάκι του Ταξιάρχη Μιχαήλ. Για τη βασιλική αυτή, βλ. *ΔωδΧρ* ΙΒ΄ (1987), σ. 143. Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ψερίμου, *Κάλυμνος*, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 187-211.

126. Grierson, ό.π. (υποσημ. 85), σ. 62, πίν. 7, αριθ. 107.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι (θέση Κήποι)

Στο κέντρο του Μανδρακίου, στη θέση Κήποι, βορειοανατολικά της πλατείας Ηλικιωμένη, βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Μετά την ερείπωση της βασιλικής ανεγέρθηκαν στα ερείπιά της δύο ναΰδρια: ένα των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και ένα του Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη (Σχέδ. 13).

Ναΰδριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Χτίστηκε στη θέση του Ιερού της βασιλικής. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα.

Ναΰδριο Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη

Βρίσκεται στα δυτικά του ναΰδρίου των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, ορθογώνιο σε κάτοψη, εσωτ. διαστ. 4,51×3,14 μ., που καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 1,52 και βέλους 0,61 μ., στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα δίλοβο παράθυρο, πλ. 0,35 μ. Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο των νεότερων χρόνων. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,05 μ.

Για την οικοδόμηση του ναού χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη και λιθόπλινθοι που προέρχονταν από την παλαιοχριστιανική βασιλική που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του ναού, αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι κάτω από το δάπεδό του. Πρόκειται για κτιστούς, κιβωτιόσχημους τάφους που καλύπτονταν με λίθινες πλάκες και είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α. Τα κεφάλια των νεκρών βρίσκονταν στα δυτικά.

Τάφος Α. Ανατολικά της εισόδου του κυρίως ναού, στο μέσον του δυτικού τμήματος και σε βάθος 0,05 μ. κάτω από το δάπεδο βρέθηκε τάφος, εσωτ. διαστ. 1,17×0,47 και βάθ. 0,26 μ. Στο εσωτερικό του υπήρχε σκελετός, ύψ. 1,17 μ., ο οποίος ανήκε σε άτομο νεαρής ηλικίας. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση και μετά τον ενταφιασμό του η επιφάνεια του τάφου καλύφθηκε με ασβέστη, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στα αίτια θανάτου από μεταδοτική ασθένεια (πανώλη;). Ο τάφος δεν περιείχε ευρήματα. Πιθανότατα χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Τάφος Β. Στη βορειοανατολική γωνία του κυρίως ναού και σε βάθος 0,20 μ. από το δάπεδο βρέθηκε τάφος, εσωτ. διαστ. 1,70×0,60 και βάθ. 0,28 μ., που καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του υπήρχε σκελετός ενήλικου ατόμου σε ύπτια στάση. Δεν υπήρχαν ευρήματα.

Τάφος Γ. Βόρεια της εισόδου του κυρίως ναού βρέθηκε τάφος, εσωτ. διαστ. 1,14×0,58 και βάθ. 0,40 μ., που καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του υπήρχε σκελετός ενήλικου ατόμου.

Τάφος Δ. Βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του κυρίως ναού σε βάθος 0,50 μ. από το δάπεδο. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,47×0,83 και βάθος 0,40 μ., και καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός ενηλίκου και οστά από ανακομιδές.

Τάφος Ε. Βρέθηκε ανατολικά του τάφου Α και δυτικά της Ωραίας Πύλης, σε βάθος 0,63 μ. από το δάπεδο. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,83×0,81 και βάθος 0,50 μ. και καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του υπήρχε σκελετός ενηλίκου σε ύπτια στάση, οστά και κρανία από ανακομιδές. Είναι πιθανόν το δάπεδο του τάφου να αποτελούσε και το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Τάφος ΣΤ. Βρέθηκε βόρεια του τάφου Ε. Δεν ερευνήθηκε.

Οστεοφυλάκιο. Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του κυρίως ναού υπήρχε ορθογώνιος σε κάτοψη χώρος, εσωτ. διαστ. 1,14×0,40 και βάθ. 0,40 μ., ο οποίος περιείχε οστά από ανακομιδές.

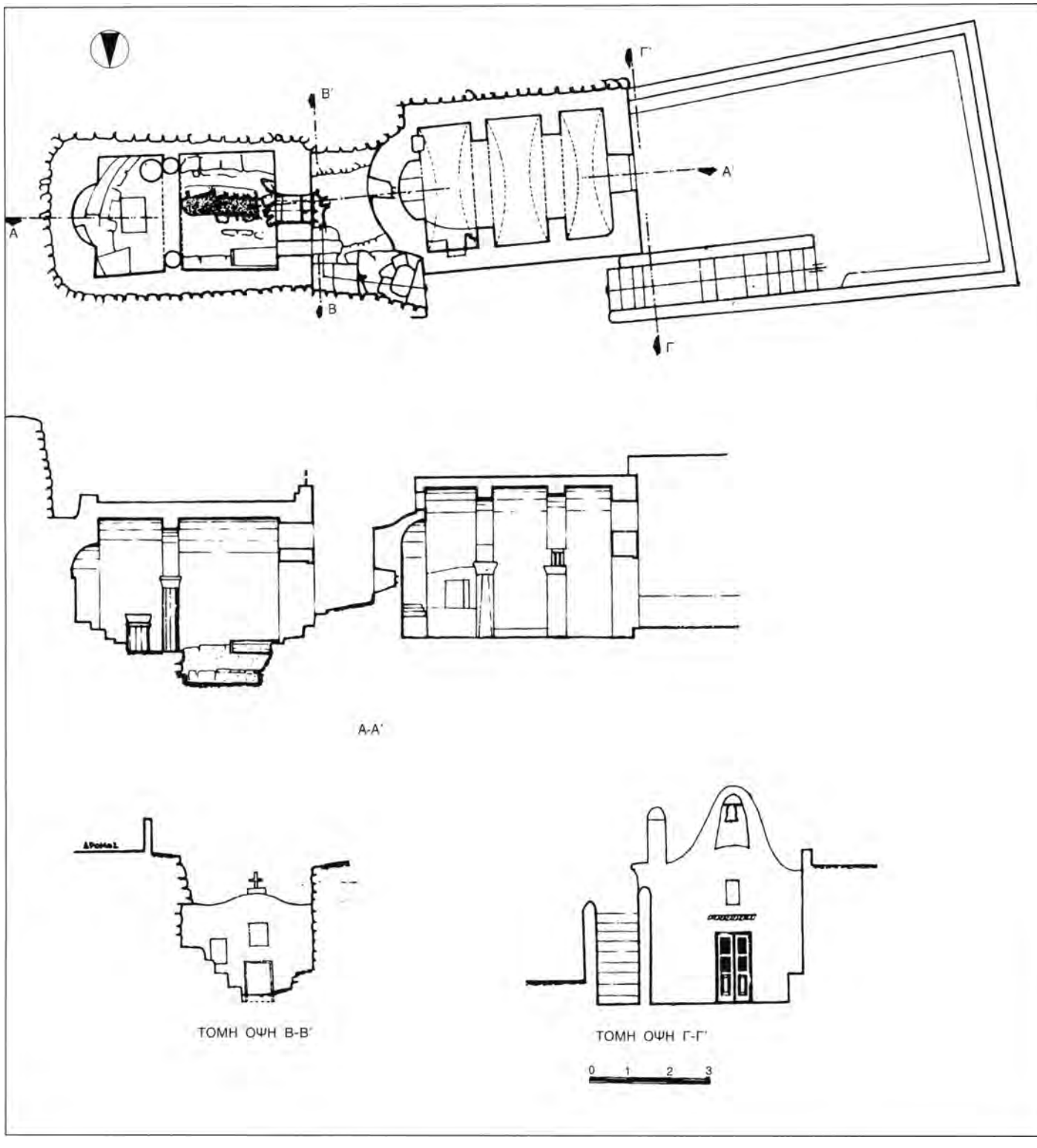
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Αρκάσα

Οικόπεδο Β. Παπακοσμά-Καμαράτου

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε χώρο που ελέγχεται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και τέμνεται κατά το ήμισυ από το όριο του οικισμού της Αρκάσας. Κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν δύο ελεύθερες ταφές και ένας κτιστός σιρός. Ο τάφος 1, διαστ. 1,60×0,55 και βάθ. 1,10 μ., καλυπτόταν από τέσσερις λιθόπλακες τοποθετημένες εγκάρσια προς το σκελετό. Οι πλάκες εδράζονταν στο τεχνητά τοποθετημένο χώμα γύρω από αυτόν. Το σκελετικό υλικό που βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου ανήκε σε γυναίκα. Η νεκρή ήταν τοποθετημένη εκτάδην και είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ο τάφος 2, διαστ. 1,60×0,55 και βάθ. 1,10 μ., βρέθηκε 6 μ. βορειοανατολικά του τάφου 1. Η κάλυψή του γινόταν με έξι ημικατεργασμένες λιθόπλακες διαφόρων μεγεθών και ο προσανατολισμός του ήταν όμοιος με εκείνον του τάφου 1. Στο εσωτερικό του βρέθηκε δεκανούμμιο, πιθανότατα του 7ου αι. Σε απόσταση 3 μ. περίπου δυτικά του τάφου 1 εντοπίστηκε αποθηκευτικός σιρός, διαστ. 1,43×1,10 και βάθ. 0,80 μ., τα τοι-

Σχέδ. 13. Νίσυρος. Μανδράκι. Θέση Κήποι. Ναΰδρια Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη. Κάτοψη, τομή Α-Α΄και τομές-όψεις Β-Β΄, Γ-Γ΄.

χώματα του οποίου είχαν κατασκευαστεί από άμμο και ασβέστη. Ο σιρός έφερε καλυπτήρια λιθόπλακα (διαστ. 0,95×0,42 και πάχ. 0,10 μ.). Στον πυθμένα του βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων. Σε απόσταση 1 μ. βορειοδυτικά του σιρού και σε βάθος 1,70 μ. βρέθηκε ακέραιη λάγυνος, σφαιρικού σχήματος, με μία λαβή.

Πηγάδια

Περιοχή Βρόντης

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στην παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Κεφάλι στην περιοχή Βρόντης[127] (Σχέδ. 14). Η βασιλική ήταν τρίκλιτη με ημικυκλική αψίδα στο ανατολικό πέρας του κεντρικού κλίτους. Ο διαχωρισμός του κεντρικού κλίτους από τα πλάγια γινόταν με δύο κιονοστοιχίες αποτελούμενες από οκτώ κίονες η καθεμία. Η στέγαση του κεντρικού κλίτους γινόταν με ξύλινη δίριχτη στέγη, ενώ των πλαϊνών με μονόριχτη. Τα κιονόκρανα ήταν κορινθιακού τύπου διακοσμημένα με ανισοσκελείς σταυρούς. Αποκαλύφθηκε το κεντρικό κλίτος, διαστ. 23,60×9,60 μ. Το δάπεδο της πρώτης οικοδομικής φάσης της βασιλικής καλυπτόταν με ψηφιδωτά. Από το φράγμα του πρεσβυτερίου εντοπίστηκαν έξι μαρμάρινα θωράκια διάτρητης τεχνικής και η λίθινη βάση αποτελούμενη από έξι λίθινα τμήματα, εκ των οποίων το κεντρικό ήταν μαρμάρινο. Στην ανατολική πλευρά της νότιας κιονοστοιχίας εντοπίστηκαν κατά χώραν οι βάσεις δύο κιόνων, διαμ. 0,42 μ.

Μετά την καταστροφή της βασιλικής από φυσικά αίτια τον 6ο αι. μ.Χ., έγινε προσπάθεια ανακατασκευής της, με περιορισμό του μήκους της κατά 7 μ. από Δ., με εγκάρσια τοιχοποιία και νέα είσοδο, πλ. 1,75 μ. Για στατικούς λόγους και άγνωστο μέχρι ποιου ύψους χτίστηκαν τα μετακιόνια διαστήματα με αργολιθοδομή. Η βασιλική καταστράφηκε τον 7ο αι. μ.Χ. από πυρκαγιά. Στο χώρο που βρέθηκαν πεσμένα τα θωράκια και στο ίδιο στρώμα καταστροφής, βρέθηκαν επίσης ένα πεντανούμμιο και ένα δωδεκανούμμιο του 7ου αι. πιθανότατα. Κατά τη διάρκεια του 7ου-9ου αι., στο χώρο του Ιερού, μεταξύ του συνθρόνου και της βάσης των θωρακίων, χτίστηκε ναΐσκος, διαστ. 5,22×2,50 μ., με είσοδο, πλ. 1,25 μ., και θρανίο κατά μήκος της νότιας πλευράς, μήκ. 2,50 μ. Για την οικοδόμησή του έγινε αποκλειστικά χρήση του δομικού υλικού που υπήρχε στο χώρο, καθώς και των λίθινων και μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών της βασιλικής. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε δύο κορινθιακού τύπου κιονόκρανα, που τοποθετήθηκαν ανάστροφα ως βάσεις της Αγίας Τράπεζας και της πρόθεσης.

Όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα των κτιστών τάφων που κατέστρεψαν οι τυμβωρύχοι στα ανατολικά της βασιλικής, αλλά και η ανεύρεση τεσσαρακοντανούμμιου του Αναστασίου Α΄ των ετών 507-512 μ.Χ., η παλαιοχριστιανική βασιλική στον Βρόντη χτίστηκε ή τουλάχιστον βρισκόταν σε χρήση στις αρχές του 6ου αι.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΧΑΛΚΗ

Ναός Αγίου Ανδρέα

Στα πλαίσια των αναστηλωτικών εργασιών έγιναν μικρές δοκιμαστικές τομές μέσα και γύρω από το ναό. Αποκαλύφθηκε το δάπεδο του Ιερού, κατασκευασμένο από στρώση ασβέστη, πάνω στην οποία πατούν ακατέργαστοι και ημικατεργασμένοι λίθοι σε βάθος 1,95 μ., από τη γένεση της καμάρας.

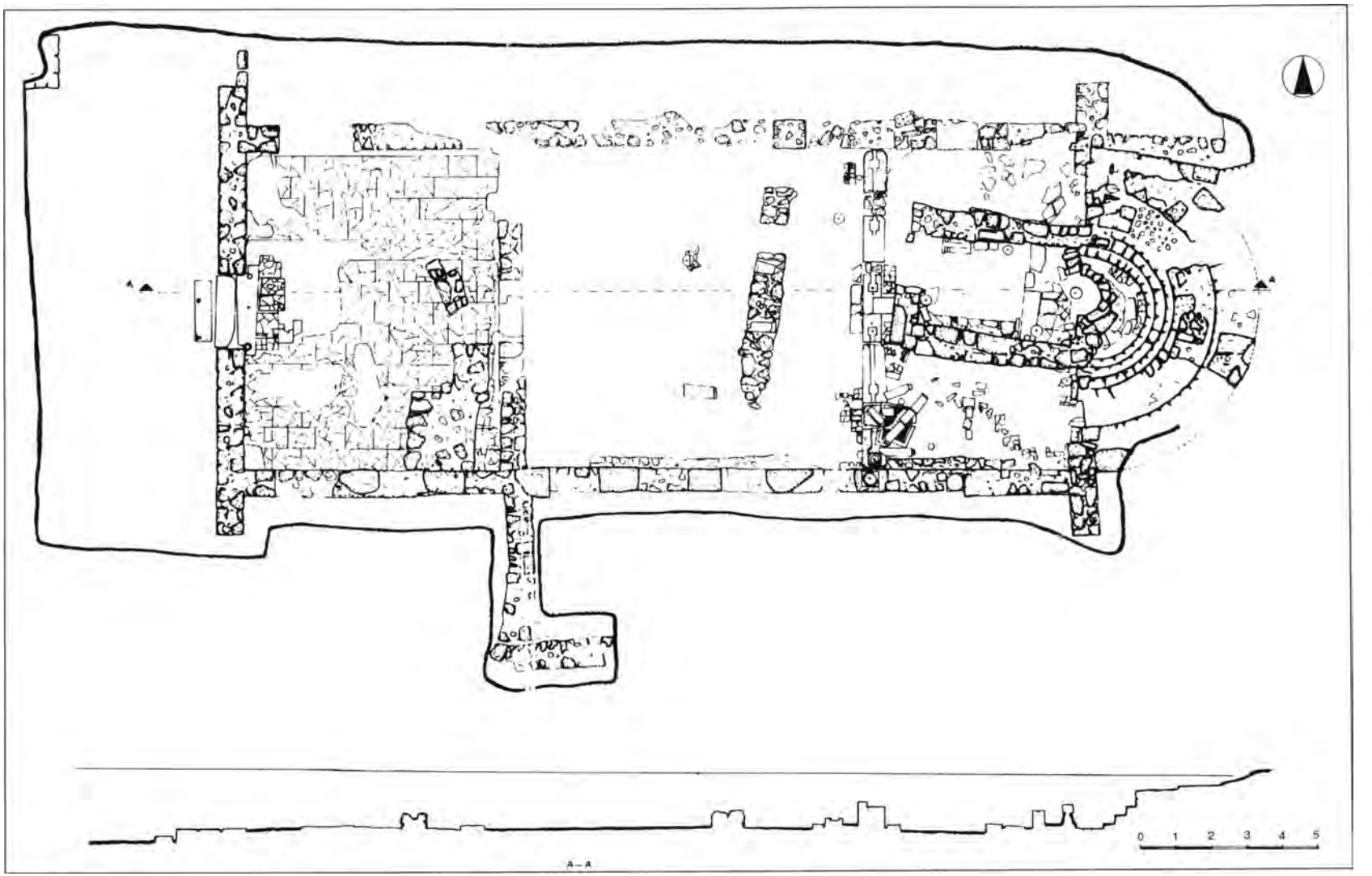
Στα δυτικά του ναού αποκαλύφθηκε πεζούλι κατασκευασμένο από μεγάλες πέτρες σε βάθος 1,30 από το ανώφλι της εισόδου στα βόρεια και 1,40 μ. από το ίδιο σταθερό στα νότια. Σε βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του πεζουλιού, νότια της εισόδου, αποκαλύφθηκε στρώση, πάχ. 0,18 μ., από μικρούς λίθους ανακατεμένους με όστρακα. Πρόκειται πιθανώς για υπόστρωμα του δαπέδου της αυλής.

Βόρεια του ναού, σχεδόν επιφανειακά, βρέθηκε σκελετός, μήκ. 1,40 μ. περίπου, με το κεφάλι προς Δ. και ακουμπισμένο πάνω σε ακατέργαστο λίθο και με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Το κεφάλι βρέθηκε σε απόσταση 2,30 μ. από το ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου του ναού. Ως ανατολικό όριο του τάφου χρησιμεύει ακατέργαστος λίθος, ως νότιο όριό του ο βόρειος τοίχος του ναού και ως βόρειο όριό του δύο μόνον ακατέργαστοι λίθοι. Κοντά στα χέρια του νεκρού βρέθηκε μικρό χάλκινο νόμισμα πιθανώς της Τουρκοκρατίας.

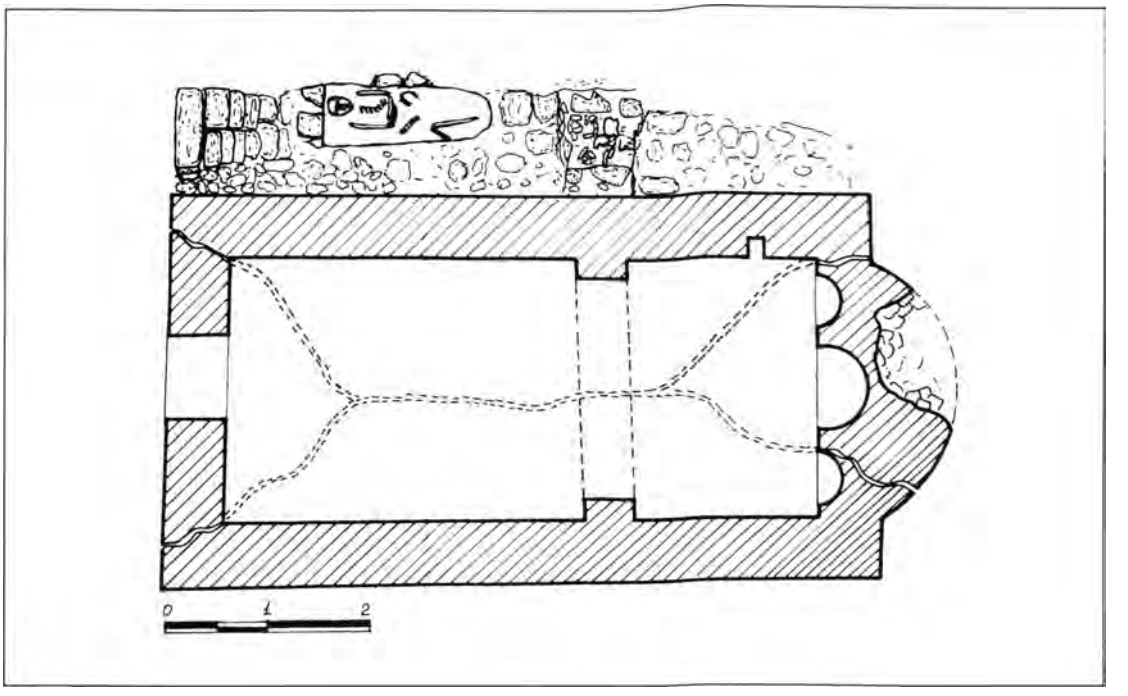
Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα

Κατά τις εργασίες απομάκρυνσης της αντηρίδας, που έγιναν κατά το πλείστον χωρίς παρουσία αρχαιολόγου, αποκαλύφθηκε και πιθανότατα εν μέρει καταστράφηκε, τάφος με οστά από ανακομιδή (Σχέδ. 15). Ο τάφος οριζόταν στις δύο πλευρές από ακατέργαστους λίθους και καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Βρέθηκε αμέσως κάτω από τα θεμέλια του ναού και περιείχε αναμοχλευμένα οστά και

127. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1168.

Σχέδ. 14. Κάρπαθος. Πηγάδια. Θέση Βρόντης. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κάτοψη και τομή Α-Α.

Σχέδ. 15. Χάλκη. Ναός Πανορμίτη ή Αγίου Σάββα. Κάτοψη της ανασκαφής.

τέσσερα κρανία, τα τρία κολλημένα το ένα δίπλα στο άλλο, με προσανατολισμό διαγώνια προς ΝΔ., και το τέταρτο αμέσως προς Α. Μαζί με τα κρανία βρέθηκαν και ελάχιστα όστρακα και λεπίδα μαχαιριού. Κάτω από ένα κρανίο βρέθηκε ανέπαφο το πάνω μέρος σκελετού, που ανήκε πιθανότατα σε κανονική ταφή.

Κάτω από το δυτικό τμήμα της αντηρίδας βρέθηκε ακέραιος τάφος σχεδόν ορθογώνιος (διαστ. 1,70×0,44-0,53 μ.). Το περίγραμμα του τάφου σχηματίζουν ακατέργαστοι λίθοι και το δάπεδό του μικροί λίθοι και χώμα. Ο σκελετός διατηρείται σε μέτρια κατάσταση με το κρανίο προς Δ. να ακουμπά στην αριστερή του παρειά.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Συνεχίστηκαν σε εφαρμογή της 2755/31.3.1997 εγκυκλίου του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΠΟ και φέτος οι εργασίες διαμόρφωσης και μελέτης στο σπήλαιο Θεόπετρας (8-22/7/98) ενόψει και του διεθνούς συνεδρίου *Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα 2000.*

Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του σπηλαίου έγιναν καθαρισμοί όλων των τομών και των δαπέδων των σκαμμάτων και διευθέτηση του χώρου που αποκαλύφθηκε μετά την απομάκρυνση του μεγάλου πεσμένου βράχου κατά τον περασμένο χειμώνα[1] στις περιοχές των τετραγώνων Ε12 και Ζ10, καθώς και ταπείνωση μέρους της ανώτερης επίχωσης στο τετράγωνο Μ9, που είναι σε άμεση επαφή με το ανατολικό ασβεστολιθικό τοίχωμα του σπηλαίου και η οποία καταπίπτει κάθε χρόνο παρασύροντας ευρήματα των αρχαιολογικών της στρωμάτων, με αποτέλεσμα αυτά να συλλέγονται κατόπιν χωρίς στρωματογραφικές ενδείξεις. Το τετράγωνο αυτό (στην πραγματικότητα είναι τμήμα τετραγώνου) προγραμματίζουμε να ανασκαφεί κανονικά το καλοκαίρι του 1999, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον για τη διαδοχή των φάσεων της λιθοτεχνίας, δεδομένου ότι η περιοχή στην οποία βρίσκεται δεν έχει θιγεί από τους γεωφυσικούς παράγοντες (εισροή μεγάλων ποσοτήτων νερού μέσω καρστικών αγωγών, προερχόμενων από την εξωτερική επιφάνεια του βράχου), που έχουν προκαλέσει σοβαρές αναμοχλεύσεις στην επίχωση της κεντρικότερης περιοχής του σπηλαίου καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του από τον άνθρωπο.

Στις 6 και 7 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στα Τρίκαλα το προαναφερθέν διεθνές συνέδριο, αφιερωμένο στις δωδεκαετείς έρευνες στο σπήλαιο Θεόπετρας και στα πρώτα αποτελέσματά τους. Τη δαπάνη της διοργάνωσης ανέλαβαν η Νομαρχία Τρικάλων, η Κοινότητα Θεόπετρας και ο Φιλολογικός-Ιστορικός-Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων. Παρουσιάστηκαν 17 ανακοινώσεις από την επιστημονική ομάδα μελέτης του υλικού της Θεόπετρας, και δύο εισηγήσεις.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ - ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Γύθειο

Θέση Λακωνίς

Το 1998, λόγω ελλείψεως πιστώσεων, δεν έγινε ανασκαφή στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς. Κατά το χρονικό διάστημα 23-29 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήσαμε σύντομη επίσκεψη στη θέση για δειγματοληψία ασβεστιτικών σχηματισμών για ραδιομετρική χρονολόγηση με την τεχνική ESR. Έγινε δειγματοληψία σπηλαιοθεμάτων και οδόντων κατά χώραν από τις κύριες στρωματογραφικές ενότητες των σπηλαίων 1, 2Α και 4Α. Έγιναν επίσης μετρήσεις υπαίθρου από τον Γ. Μπασιάκο του Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Το ίδιο διάστημα, στα πλαίσια της συνεργασίας μας με το Τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη των καθηγητών Χ. Μαρουκιάν και Π. Γάκη-Παπαναστασίου με σκοπό την πρώτη γεωαρχαιολογική εκτίμηση της περιοχής. Η συνεργασία μας αυτή στοχεύει στην αποκατάσταση του παλαιοπεριβάλλοντος κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και, κατ' επέκταση, στην πληρέστερη κατανόηση του ρόλου της θέσης Λακωνίς στο οικιστικό δίκτυο της Παλαιολιθικής.

Κατά το ίδιο διάστημα παρουσιάσαμε poster στο Συνέδριο «Παλαιοανθρωπολογία της Μάνης», που οργανώθηκε από το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Λιμένι Οιτύλου.

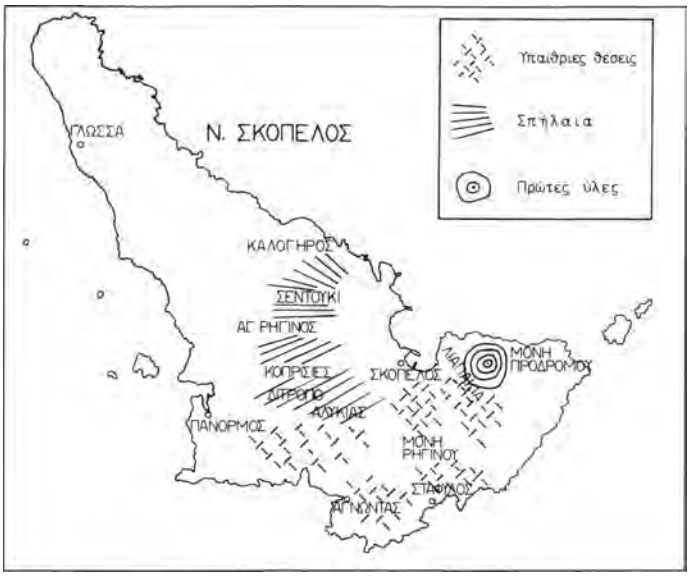
ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΕΛΕΝΗ ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΣΚΟΠΕΛΟΣ

Η γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο, που διενήργησε η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιο-

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1169.

Σχέδ. 1. Χάρτης της Σκοπέλου όπου σημειώνονται οι τομείς διερεύνησης.

λογίας[2], τεκμηρίωσε τη συστηματική χρήση του αιγαιακού χώρου κατά τη μέση παλαιολιθική και τη μεσολιθική, δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν από τη γνωστή κατοίκηση των νήσων του Αιγαίου κατά τη νεολιθική περίοδο. Η διασπορά παλαιολιθικών δραστηριοτήτων στις Βόρειες Σποράδες[3], αν και πιστοποιεί σημαντική χρήση τους την εποχή αυτή, παραμένει εντούτοις γεωγραφικά απομονωμένη και ως εκ τούτου δυσχερής ως προς την ερμηνεία της. Δεδομένης της κινητικότητας των πληθυσμών κατά την παλαιολιθική, η ένταξη των τοπικών δεδομένων σε ευρύτερα περιφερειακά συστήματα οργάνωσης είναι απαραίτητη για την ερμηνεία της αρχαιολογικής μαρτυρίας αυτής της εποχής. Η οριοθέτηση της περιφέρειας δεν είναι ασφαλώς απλή διαδικασία, αλλά απαιτεί το συγκερασμό πολλών δεδομένων[4]. Στην περίπτωση αυτή ως ελάχιστη γεωγραφική μονάδα ορίζεται η χερσόνησος της Μαγνησίας, οργανικό τμήμα της οποίας αποτελούσαν κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο οι Βόρειες Σποράδες[5]. Εκτός από την Αλόννησο και τις γύρω νησίδες, η περιοχή αυτή δεν έχει ακόμη δώσει ενδείξεις παλαιολιθικής δραστηριότητας. Με το ανωτέρω σκεπτικό αποφασίσαμε λοιπόν τη συστηματική χαρτογράφηση παλαιολιθικών καταλοίπων με σημείο εκκίνησης τη νήσο Σκόπελο. Κατά το χρονικό διάστημα 1-10/7 1998 πραγματοποιήσαμε σύντομη γεωαρχαιολογική επισκόπηση με στόχο τον εντοπισμό υπαίθριων θέσεων και σπηλαίων της παλαιολιθικής εποχής (Σχέδ. 1)[6].

Ως στρατηγική εντοπισμού υπαίθριων παλαιολιθικών θέσεων ακολουθήθηκε η μεθοδολογία που σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε στην Αλόννησο[7]. Συγκεκριμένα, η οριοθέτηση των τομέων διερεύνησης έγινε βάσει γεωλογικών και τοπογραφικών στοιχείων. Σημεία εκκίνησης αποτέλεσαν οι εξής κατηγορίες σχηματισμών: α) κοιλάδες, όπου οι γεωλογικοί χάρτες επισημαίνουν την ύπαρξη πλειστοκαινικών αποθέσεων και όπου είναι πιθανή η διάσωση παλαιολιθικών θέσεων σε πρωτογενή απόθεση, β) περιοχές ομαλού αναγλύφου κατά μήκος της παράκτιας ζώνης, όπου αναμένεται μικρότερος βαθμός διάβρωσης και κατά συνέπεια μεγαλύτερη πιθανότητα διάσωσης παλαιολιθικών καταλοίπων χωρίς σοβαρή μετακίνηση και γ) επιφάνειες αναβαθμίδων, οι οποίες μετά τη δημιουργία τους παραμένουν σταθερές. Οι περιοχές αυτές υπόκεινται σε τοπικής μόνον κλίμακας φυσικές και ανθρωπογενείς αναμοχλεύσεις· διασώζουν, δηλαδή, πιθανώς κατά χώραν *(sensu lato)* αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Για την τοποθέτηση των τομέων διερεύνησης σε τοπογραφικό χάρτη χρησιμοποιήθηκε το GPS (Global Positioning System), με το οποίο γίνεται εντοπισμός των συντεταγμένων μέσω δορυφορικού στίγματος. Τμήματα της νήσου με πυκνή θαμνώδη ή δασώδη βλάστηση αποκλείστηκαν λόγω περιορισμένης ορατότητας. Ως πλέον προσοδοφόρες περιοχές θεωρήθηκαν οι ελαιώνες που προστατεύονται από τεχνητά άνδηρα, τα οποία περιορίζουν κατά το δυνατόν τη διάβρωση του εδάφους. Η σάρωση του εδάφους ήταν πυκνή: ακολουθήσαμε παράλληλες ισαπέχουσες ανά 5 μ. διαδρομές.

Με σημείο εκκίνησης το κύριο και δευτερεύον οδικό δίκτυο της νήσου ελέγξαμε αλλουβιακές αποθέσεις που αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο στο νότιο και δυτικό τμήμα της νήσου. Οι περιοχές αυτές κρίθηκαν καταλληλότερες για διενέργεια επιφανειακής έρευνας, γιατί η βόρεια ακτή της Σκοπέλου είναι απόκρημνη, ενώ η ανατολική διαθέτει ελλιπές οδικό δίκτυο και μικρό αριθμό μεγάλων κοιλάδων. Συγκεκριμένα εξετάστηκαν οι ακόλουθες περιοχές:

2. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 839-841· 50 (1995): Χρονικά, σ. 840-842· 51 (1996): Χρονικά, σ. 715-719· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1178-1181.

3. *BSA* 93 (1998), σ. 1-22.

4. C. Gamble, *The Palaeolithic Societies of Europe*, Cambridge 1999.

5. *Antiquity* 70 (1996), σ. 588-611.

6. Το Σχέδιο 1 εκπονήθηκε από το σχεδιαστή της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Τ. Βάιλα. Τον ευχαριστούμε θερμά.

7. Αναλυτική παρουσίαση της εν λόγω μεθοδολογίας γίνεται στο: Ε. Παναγοπούλου - Ε. Κοτζαμποπούλου και Π. Καρκάνας, Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο: νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον αιγαιακό χώρο, *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες* (υπό έκδοση).

1. Αλλουβιακές αποθέσεις της περιοχής Λιαπάκια, απέναντι από το λιμάνι της νήσου. Εξετάστηκαν επάλληλοι ελαιώνες σε αναβαθμίδα υψομέτρου 20-70 μ. από το επίπεδο της θάλασσας.

2. Ελαιώνες της μονής Ρηγίνου και της περιοχής του όρμου Αγνώντα.

3. Αλλουβιακές αποθέσεις της περιοχής Λούτσα-Δίτροπο, πάνω από τον όρμο Πανόρμου. Εκεί εντοπίστηκαν πόλγες (καρστικά βυθίσματα). Τέτοιοι σχηματισμοί στη βορειοδυτική και κεντρική Ελλάδα[8] διέσωσαν σημαντικότατες παλαιολιθικές θέσεις, επειδή κατά το Πλειστόκαινο αποτελούσαν οικοσυστήματα με σημαντική βιοποικιλότητα.

4. Επάλληλοι ελαιώνες στο βορειοανατολικό όριο της κοιλάδας Σταφύλου.

Για τον εντοπισμό καρστικών εγκοίλων με πιθανά κατάλοιπα της παλαιολιθικής εποχής εξερευνήθηκε ο ορεινός όγκος Δέλφι στο κέντρο της νήσου. Στην περιοχή Σεντούκια-Καλόγηρος σχηματίζονται βαθιές χαράδρες και ρέματα. Κοντά στον Καλόγηρο εντοπίστηκε καρστικός αγωγός, ο οποίος εξερευνήθηκε στο αρχικό του τμήμα· παρατηρήθηκαν αμελητέου πάχους αποθέσεις. Εξερευνήθηκε επίσης ο ορεινός όγκος στη νοτιοδυτική πλευρά της Σκοπέλου (Κοπρισιές, Αλυκιά και Δίτροπο) χωρίς να εντοπιστούν σπηλαιώδεις σχηματισμοί.

Ελέγχθηκαν, τέλος, στρωματογραφικές τομές στον ορεινό όγκο Παλούκι, (στην περιοχή των μονών Τιμίου Προδρόμου και Αγίας Βαρβάρας) για πιθανές εμφανίσεις πυριτόλιθου ή άλλης πρώτης ύλης που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή εργαλειακού εξοπλισμού.

Η πρώτη, εξαιρετικά σύντομη, ερευνητική περίοδος στη Σκόπελο ολοκληρώθηκε χωρίς ενθαρρυντικά αποτελέσματα. Η βλάστηση στη νήσο είναι εξαιρετικά πυκνή δυσχεραίνοντας σημαντικά τον εντοπισμό υπαίθριων θέσεων-συγκεντρώσεων. Ακόμη όμως και στους ελαιώνες, όπου η ορατότητα ήταν αρκετά καλή, δεν εντοπίστηκαν παλαιολιθικά κατάλοιπα. Τα μοναδικά ευρήματα ήταν σποραδικά όστρακα πρόσφατης ή αδιάγνωστης κεραμικής. Χαρακτηριστική είναι επίσης η παντελής απουσία πυριτόλιθου. Οι πρώτες ύλες που εντοπίστηκαν είναι ο βωξίτης που εμφανίζεται στους ασβεστόλιθους της περιοχής Λούτσα-Δίτροπο και κάποια μεταηφαιστειακά πετρώματα. Ο βωξίτης, αν και υλικό χονδρόκοκκο και χωρίς κογχοειδή θραύση έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή παλαιολιθικών εργαλειακών συνόλων στη Δυτική Ευρώπη. Ως εκ τούτου περισυλλέξαμε θραύσματα για περαιτέρω έλεγχο, τα οποία αποδείχθηκαν φυσικά.

Η αναζήτηση παλαιολιθικών καταλοίπων στη Σκόπελο θα πρέπει πιθανότατα να επικεντρωθεί στον εντοπισμό σπηλαίων με αποθέσεις αυτής της εποχής. Όπως όμως κατέδειξαν η έρευνα πεδίου και οι πληροφορίες κατοίκων της νήσου, δεν υπάρχουν στη Σκόπελο αξιόλογοι σπηλαιώδεις σχηματισμοί. Όσον αφορά τις υπαίθριες θέσεις, απαιτείται πληρέστερος έλεγχος της βόρειας ακτής, όπου διασώζονται πλειστοκαινικές αποθέσεις. Η περιοχή αυτή είναι προσβάσιμη μόνον από θαλάσσης. Η οργάνωση ενός τέτοιου προγράμματος απαιτεί ασφαλώς πολυπληθέστερη ερευνητική ομάδα, πλωτό μέσο και κυρίως μεγαλύτερη οικονομική υποστήριξη.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Όρος Κόζιακας

Ο κύριος στόχος της παλαιολιθικής έρευνας είναι ο προσδιορισμός και η αρχαιολογική τεκμηρίωση των ανθρώπινων επιλογών στο συχνά μεταβαλλόμενο φυσικό περιβάλλον του Πλειστοκαίνου. Ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην προσαρμογή και επιβίωση του ανθρώπινου είδους είναι η δυνατότητα εξασφάλισης πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλειακού εξοπλισμού. Είναι σήμερα γενικά αποδεκτή η άποψη ότι η διαθεσιμότητα και η ποιότητα των πρώτων υλών επηρέασαν σημαντικά τόσο τη χωροθέτηση των οικιστικών δικτύων όσο και την εξέλιξη της τεχνολογικής βάσης κατά την παλαιολιθική εποχή. Η παρουσία λίθινων τεχνέργων σε αλλογενή πρώτη ύλη ερμηνεύεται συνήθως ως ένδειξη μετακινήσεων ή συμμετοχής των ανθρώπινων ομάδων σε ευρύτερα δίκτυα ανταλλαγών και επικοινωνιών. Η συστηματική μελέτη των διαδικασιών πρόσκτησης, κατανομής και χρήσης των πρώτων υλών αποτελεί σχετικά πρόσφατο πεδίο[9]. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται η μεγάλη ποικιλία πρώτων υλών που ανήκει στη γενικότερη κατηγορία των πυριτόλιθων. Στην Ελλάδα δεν έχει μέχρι στιγμής επιχειρηθεί κάτι παρόμοιο. Έτσι το 1997 αποφασί-

8. C. Runnels - T.H. Van Andel - K. Zachos - P. Paschos, Human Settlement and Landscape in the Preveza Region (Epirus) in the Pleistocene and Early Holocene, στο: G.N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, London 1999, σ.120-129.

9. Πρβλ. ενδεικτικά, A. Montet-White - S. Holen (επιμ.), Raw Material Economics among Prehistoric Hunter-Gatherers, University of Kansas, *Publication in Anthropology* 19, 1991. J.J. Féblot-Augustins, *La circulation des matières premières au Paléolithique*, Liège 1997.

σαμε την οργάνωση του προγράμματος «Διερεύνηση της προέλευσης και διακίνησης πρώτων υλών στον Ελλαδικό χώρο κατά την Παλαιολιθική», το οποίο εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ και χρηματοδοτήθηκε ως Δράση πε6/4Ν Α/Α 1253 της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας για τα έτη 1997 και 1998[10]. Στόχο του αποτελεί η χαρτογράφηση των πηγών των πρώτων υλών και ο προσδιορισμός της σχέσης τους με τη χωρική κατανομή των παλαιολιθικών θέσεων. Στο εγχείρημα αυτό συμβάλλουν τρία γνωστικά πεδία: η αρχαιολογία, η γεωλογία και η αρχαιομετρία, ενώ απώτερο στόχο του προγράμματος αποτελεί η κατάρτιση «λιθοθήκης», τράπεζας δηλαδή δεδομένων που θα περιέχει το εύρος των γεωλογικών διαθέσιμων πρώτων υλών και αυτών που επελέχθηκαν από τους παλαιολιθικούς πληθυσμούς.

Η πιλοτική φάση του προγράμματος επικεντρώθηκε στη διερεύνηση της προέλευσης και διακίνησης πρώτων υλών κατά τη μέση παλαιολιθική στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας.

Μεθοδολογία

Η διαδικασία εντοπισμού της πηγής των πυριτόλιθων που βρίσκονται υπό μορφή τεχνέργων στις αρχαιολογικές θέσεις έγκειται στον εντοπισμό όλων των πιθανών γεωλογικών πηγών του πυριτόλιθου και στην ταυτοποίηση των λίθινων τεχνέργων με αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται μακροσκοπικές παρατηρήσεις, όπως χρώμα, λάμψη, θραυσμός, πατίνα και εγκλείσματα τόσο για τη συσχέτιση διαφορετικών πυριτολιθικών λιθίνων που έχουν κατασκευαστεί από φαινομενικά ίδιο υλικό όσο και για τη συσχέτισή τους με συγκεκριμένες γεωλογικές πηγές. Όμως συχνά πυριτόλιθοι από διαφορετικές πηγές είναι μακροσκοπικά αδιαφοροποίητοι και ως εκ τούτου μια τέτοια προσέγγιση δεν οδηγεί πάντα σε ασφαλή συμπεράσματα. Η γεωλογική μελέτη των πυριτολιθικών πηγών έχει δείξει ότι δείγματα από διαφορετικές περιοχές και γεωλογικούς σχηματισμούς είναι συχνά παρόμοια σε εμφάνιση, ενώ μια συγκεκριμένη εμφάνιση μπορεί να παρουσιάζει μεγάλη διακύμανση στο ίδιο φυσικό χαρακτηριστικό (χρώμα, λάμψη κτλ.)

Επειδή ο πυριτόλιθος έχει περιορισμένη διακύμανση στη χημική του σύσταση (έως και 99% SiO_2) και δομή (μικροκρυσταλλικός έως κρυπτοκρυσταλλικός χαλαζίας), η εφαρμογή των κλασικών πετρογραφικών μεθόδων δεν έχει πάντα αποτέλεσμα. Σε πολλές μελέτες για τον εντοπισμό των πηγών του πυριτόλιθου έχει χρησιμοποιηθεί η περιεκτικότητα σε ιχνοστοιχεία και έχει πραγματοποιηθεί στατιστική επεξεργασία των δεδομένων[11]. Όμως και σε αυτή την περίπτωση τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα ερμηνεύσιμα, επειδή παρατηρείται έντονη διακύμανση στην περιεκτικότητα των ιχνοστοιχείων μεταξύ πυριτόλιθων από την ίδια πηγή[12]. Προβλήματα επίσης υπάρχουν με την εκλογή του κατάλληλου γεωχημικού δείκτη και τη στατιστική επεξεργασία[13]. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα ανάλογο με τον πυριτόλιθο υλικό, ο οψιανός, παρουσιάζει ερμηνεύσιμη διακύμανση στην περιεκτικότητά του σε ιχνοστοιχεία και ως εκ τούτου η μελέτη προέλευσής του έχει δώσει επιτυχή αποτελέσματα[14].

Μια σχετικά διαφορετική προσέγγιση έγινε δυνατή μετά την ανακάλυψη ότι συγκεκριμένοι γεωχημικοί δείκτες χαρακτηρίζουν το αρχικό αποθετικό περιβάλλον του πυριτόλιθου[15]. Ως εκ τούτου είναι δυνατόν οι γεωλογικές πηγές των πυριτόλιθων να διακριθούν και να διαφοροποιηθούν ανάλογα με το περιβάλλον απόθεσής τους: πελαγικό, ηπειρωτικών περιθωρίων ή μεσοωκεάνιων ράχεων. Περαιτέρω διαφοροποιήσεις μέσα σε κάθε περιβάλλον απόθεσης είναι επίσης δυνατές. Κατ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένους γεωχημικούς δείκτες, να διαφοροποιηθούν οι γεωλογικές πηγές μεταξύ τους και στη συνέχεια να συγκριθούν τα αρχαιολογικά ευρήματα με αυτές τις πηγές.

Με βασικό εργαλείο αυτούς τους γεωχημικούς δείκτες οι N. Malyk-Selivanova κ.ά.[16] κατάφεραν να εντοπίσουν τις διαφορετικές πηγές πυριτόλιθου που χρησιμοποιήθηκαν στις προϊστορικές θέσεις της Αλάσκας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μελετήθηκε μια μεγάλη περιοχή με διαφορετικούς γεωλογικούς σχηματισμούς πυριτόλιθων που θα μπορούσαν να έχουν αποτεθεί σε πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα· ως εκ τούτου έντονη διακύμανση στους γεωχημικούς δείκτες ήταν αναμενόμενη. Η παρούσα ερευνητική

10. Το πρόγραμμα, στο οποίο συμμετέχει και η αρχαιολόγος Ε. Αδάμ της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ, είναι πανελλαδικής εμβέλειας και μακράς διαρκειας.

11. Πρβλ. ενδεικτικά B.E. Luedtke, Chert Sources and Trace Elements Analysis, *American Antiquity* 43 (1978), σ. 413-423.

12. P.R. Cackler - M.D. Glascock - H. Neff - H. Iceland - K.A. Pyburn, D. Hudler - T.R. Hester - B.M. Chiarulli, Chipped Stone Artefacts, Source Areas, and Provenance Studies of the Northern Belize Chert-bearing Zone, *JAS* 26 (1999), σ. 389-397.

13. B.E. Luedtke, The Identification of Sources of Chert Artifacts, *American Antiquity* 44 (1979), σ. 744-757.

14. V. Kilikoglou - Y. Bassiakos - A.P. Grimanis - K. Souvatzis - A. Pilali-Papasteriou - A. Papanthimou-Papaefthimiou, Carpathian Obsidian in Macedonia, Greece, *JAS* 23 (1996), σ. 343-349.

15. R.W. Marray, Chemical Criteria to Identify the Depositional Environment of Chert: General Principles and Applications, *Sedimentary Geology* 90 (1994), σ. 213-232.

16. N. Malyk-Salinova - G.M. Ashley - R. Gal - M.D. Glascock - H. Neff, Geological-geochemical Approach to "sourcing" of Prehistoric Chert Artifacts, Northwestern Alaska, *Geoarchaeology* 13 (1999), σ. 673-708.

προσπάθεια έχει ως στόχο την περαιτέρω διεύρυνση της δυνατότητας εντοπισμού των πηγών του πυριτόλιθου. Για το σκοπό αυτό επελέγη ένα είδος πυριτόλιθου που παρουσιάζει έντονη ομοιομορφία σε πολύ διαφορετικούς γεωλογικούς σχηματισμούς και σε εκτεταμένες περιοχές. Το είδος του πυριτόλιθου αυτού είναι ο ραδιολαρίτης (κερατόλιθος). Ο ραδιολαρίτης έχει συνήθως χρώμα σκούρο κόκκινο και απαντάται σε πολλές περιοχές της Ελλάδας αλλά και των Βαλκανίων. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μελέτης επιλέχθηκε μία σαφώς ορισμένη περιοχή με γεωλογικές εμφανίσεις ραδιολαρίτη, η οποία γειτνιάζει με το προϊστορικό σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία. Στα μεσοπαλαιολιθικά εργαλειακά σύνολα του σπηλαίου της Θεόπετρας ο ραδιολαρίτης είναι το μοναδικό είδος πυριτόλιθου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τεχνέργων[17]. Οι μέχρι σήμερα μελέτες για τη διακίνηση πρώτων υλών κατά τη μεσοπαλαιολιθική έχουν καταδείξει ότι σε γενικές γραμμές στα εργαλειακά σύνολα αυτής της εποχής έχουν χρησιμοποιηθεί υλικά των οποίων οι πηγές απέχουν κατά μέσο όρο 5-20 χλμ. από τις θέσεις, είναι δηλαδή εγχώρια[18]. Οι εμφανίσεις ραδιολαρίτη του όρους Κόζιακα είναι οι μοναδικές πρωτογενείς πηγές γύρω από τη θέση της Θεόπετρας σε μια ακτίνα τουλάχιστον 50 χλμ. Συνεπώς θα πρέπει να είναι και οι μοναδικές πηγές ραδιολαρίτη των μεσοπαλαιολιθικών τεχνέργων της Θεόπετρας.

Δειγματοληψία

Γεωλογικά δείγματα. Η δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του όρους Κόζιακα με κατεύθυνση Β.-Ν. (Σχέδ. 2). Εντοπίστηκε σχεδόν το σύνολο των διαφορετικών οριζόντων ραδιολαρίτη, όπως αυτές περιγράφονται αναλυτικά από τον E. Ardaens[19]. Δεν έγινε δειγματοληψία μόνο στις περιοχές που περιείχαν εμφανίσεις κατάλληλες για την κατασκευή τεχνέργων αλλά σε όλες τις ραδιολαριτικές εμφανίσεις. Δύο είναι οι λόγοι που μας οδήγησαν στην παρακάτω στρατηγική: α) Διαθέσιμες κατά το παρελθόν πηγές πρώτης ύλης μπορεί σήμερα να μην είναι ορατές, διότι έχουν καλυφθεί από βλάστηση ή έχουν διαβρωθεί και καταστραφεί. Εντούτοις, μπορεί να παραμένουν υπολείμματα των αρχικών εμφανίσεων, χωρίς όμως να περιέχουν κατάλληλους προς επεξεργασία πυριτόλιθους. β) Οι γεωχημικοί δείκτες δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με την καταλληλότητα επεξεργασίας του πυριτόλιθου και παραμένουν ίδιοι με αυτούς των παρακείμενων πυριτόλιθων ακόμη και στην περίπτωση των πυριτικών-αργιλούχων πετρωμάτων (shales) ακατάλληλων γενικά για τη δημιουργία τεχνέργων. Ως εκ τούτου, είναι θεωρητικά δυνατόν να εντοπιστεί μια περιοχή η οποία, ενώ σήμερα δεν έχει εμφανή κοιτάσματα πυριτόλιθου κατάλληλα για επεξεργασία, να είχε κατά τη μέση παλαιολιθική εποχή.

Συνολικά συνελέγησαν 114 δείγματα από εννέα διαφορετικές περιοχές σε μήκος 50 χλμ. (Σχέδ. 2). Επιπλέον συνελέγησαν άλλα 23 δείγματα από τρεις περιοχές κατά μήκος των αποθέσεων του Πηνειού ποταμού, ο οποίος είναι η μοναδική διαφορετική πηγή ραδιολαρίτη στην περιοχή. Ο Πηνειός ρέει παραπλεύρως του όρους Κόζιακα και κατά συνέπεια ένα σημαντικό ποσοστό των δευτερογενών αποθέσεων ραδιολαρίτη που εντοπίζεται στις αποθέσεις του προέρχεται από τις παρακείμενες πρωτογενείς πηγές ραδιολαρίτη του Κόζιακα. Κάποιο όμως ποσοστό είναι δυνατόν να προέρχεται και από βορειότερες περιοχές, δηλαδή από τις πηγές του Πηνειού ποταμού στο εσωτερικό της Πίνδου. Η δειγματοληψία κατά μήκος του Πηνειού από το σημείο που εισέρχεται στη θεσσαλική πεδιάδα και ρέει παραπλεύρως του Κόζιακα και εντεύθεν έγινε με σκοπό να ελεγχθεί μια τέτοια πιθανότητα.

Αρχαιολογικά δείγματα. Επιλέχθηκε ένα σύνολο 31 τεχνέργων από ραδιολαρίτη έτσι ώστε να εμφανίζουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαφοροποίηση στις φυσικές τους ιδιότητες (χρώμα, κρυσταλλικότητα, εγκλείσματα, λάμψη κτλ.). Όλα τα δείγματα προέρχονται από τα μεσοπαλαιολιθικά στρώματα του σπηλαίου της Θεόπετρας[20]. Αφού κατάγραφηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν, αποσπάστηκε ένα μικρό κομμάτι βάρους 0,2 γραμμαρίων περίπου, ενώ το τέχνεργο επιστράφηκε στην ανασκαφική συλλογή.

Ανάλυση

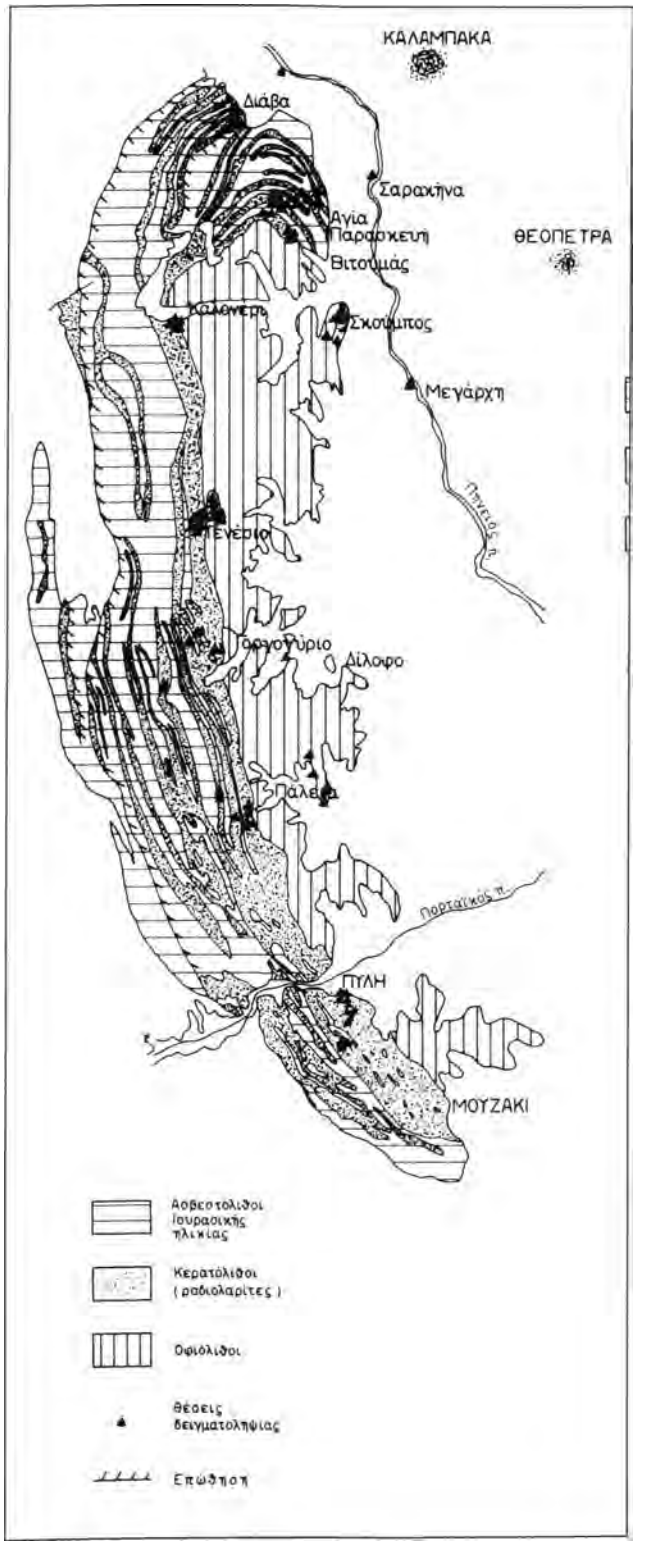
Η διαδικασία συνίσταται στην κονιοποίηση ενός τμήματος των δειγμάτων βάρους τουλάχιστον 0,2 γραμμαρίων

17. E. Panagopoulou, The Theopetra Middle Palaeolithic Assemblages: their Relevance to the Middle Palaeolithic of Greece and Adjacent Areas, στο: Bailey κ.ά., ό.π. (υποσημ. 8), σ. 252-265.

18. J.M. Geneste, *Analyse Lithique d'industries Moustériennes du Périgord: une approche technologique du comportement des groupes humains au Paléolithique moyen*, University of Bordeaux I., 1985 (διδ. διατριβή). Féblot-Augustins, ό.π. (υποσημ. 9). F.W. Roebroeks - J. Kolen - E. Rensink, Planning Depth, Anticipation and the Organization of Middle Palaeolithic Technology: The "Archaic Natives" Meet Eve's Descendants, *Helinium* 28 (1988), σ. 17-34.

19. E. Ardaens, *Géologie de la chaîne du Vardussia, comparaison avec le massif du Koziakas (Grèce Continentale)*, Thèse 3ème cycle, Lille 1978.

20. Ευχαριστούμε την ανασκαφέα του σπηλαίου Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα για την παραχώρηση άδειας εργαστηριακής ανάλυσης λίθινων τεχνέργων.

Σχέδ. 2. Νομός Τρικάλων. Γεωλογικός χάρτης του όρους Κόζιακα όπου σημειώνονται οι θέσεις δειγματοληψίας.

σε αχάτινο γουδί. Κατά τη διάρκεια θραύσης των μεγάλων δειγμάτων δεν χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικά εργαλεία σε άμεση επαφή με το ραδιολαρίτη, ώστε να αποφευχθεί τυχόν μόλυνση του δείγματος από ρινίσματα μετάλλου.

Τα δείγματα αναλύονται στο Εργαστήριο Πυρηνικής Τεχνολογίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» από τον Γ. Ανούση με τη μέθοδο της Ενόργανης Νετρονικής Ενεργοποίησης (INAA) για τον εντοπισμό της περιεκτικότητας στα ιχνοστοιχεία Mn, Sm, La, Sb, U, Yb, Lu, Ce, Th, Cr, Co, Tb, Eu, Sc, Zn και Hf, καθώς και στα κύρια στοιχεία Al και Fe. Οι κανονικοποιημένοι γεωχημικοί δείκτες του La/Ce καιAl/Fe είναι οι κατεξοχήν δείκτες που θα χρησιμοποιηθούν για το χαρακτηρισμό του αρχικού περιβάλλοντος απόθεσης των πυριτόλιθων. Τα υπόλοιπα ιχνοστοιχεία θα χρησιμοποιηθούν κατά περίπτωση για την περαιτέρω ομαδοποίησή τους, λαμβάνοντας υπόψη τις διαγενετικές ή μεταμορφικές χημικές αλλαγές που υπέστησαν οι ραδιολαριτικοί σχηματισμοί μετά την απόθεσή τους.

Εφόσον γίνει δυνατή η διαφοροποίηση των γεωλογικών εμφανίσεων του ραδιολαρίτη με βάση τους παραπάνω γεωχημικούς δείκτες, θα γίνει συσχέτιση με τα αποτελέσματα των αναλυθέντων τεχνέργων. Θα γίνει δηλαδή σύγκριση των γεωχημικών δεικτών των τεχνέργων με αυτούς των γεωλογικών εμφανίσεων. Αν υπάρξει ταυτοποίηση με κάποιες από τις πρωτογενείς πηγές που εντόπισε η έρευνα πεδίου, θα είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η πρώτη ύλη των τεχνέργων προέρχεται από τις συγκεκριμένες περιοχές. Επιπλέον θα χρησιμοποιηθούν κατά περίπτωση και ειδικές τεχνικές στατιστικής επεξεργασίας για την περαιτέρω διαφοροποίηση και ομαδοποίηση των δειγμάτων με βάση την περιεκτικότητά τους στα υπόλοιπα ιχνοστοιχεία.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Είναι γνωστό ότι ο όγκος των αυτοψιών στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων αυξάνεται κατ' έτος με γεωμετρική πρόοδο, γιατί τα αιτήματα των ιδιωτών αλλά και των άλλων φορέων, δημόσιων και ιδιωτικών, είναι πολλά και ποικίλα λόγω της ανάπτυξης της χώρας.

Τον όγκο αυτών των αυτοψιών αντιμετώπισε και φέτος η Εφορεία, συνεχίζοντας το σημαντικότατο έργο της διενέργειας των υποβρύχιων αυτοψιών από το καταδυόμενο προσωπικό δεδομένου ότι ασκούνται και πάρα πολλές πιέσεις από τους ιδιώτες για την ταχύτερη διεκπεραίωσή τους.

Πρέπει για άλλη μια φορά να τονιστεί ιδιαίτερα ότι μέσω των υποβρύχιων αυτοψιών έχουν έλθει στο φως άγνωστα σε μας στοιχεία των βυθισμένων αρχαίων, όπως ναυάγια, λιμενικές εγκαταστάσεις, βυθισμένοι οικισμοί, αλλά και μεμονωμένα αρχαία αντικείμενα, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας στην υποβρύχια αρχαιολογία.

Από 1-1-98 έως 29-5-98 διενεργήθηκαν πολλές υποβρύχιες αυτοψίες ανά την επικράτεια: στην Αττική (Άγιος Κοσμάς, Σπέτσες), Κορινθία (Λουτράκι κ.α.), Παλαιά Επίδαυρο, Μέθανα, Ωρεούς Ευβοίας, Πάνορμο Φωκίδας, Στυλίδα Φθιώτιδας, Βόλο, Κυκλάδες (Τήνο, Πάρο, Νάξο, Ίο, Μύκονο, Σέριφο, Θήρα, Αμοργό), Πρέβεζα, Αλεξανδρούπολη, Ρόδο, Λέρο, Κάρπαθο, Μεθώνη, Ηγουμενίτσα, Φούρνους Ικαρίας κ.α.

Συνεχίστηκαν επίσης οι εργασίες συντήρησης αρχαίων αντικειμένων και ιδιαίτερα των μοναδικών χάλκινων γλυπτών, που προέρχονται από παραδόσεις ιδιωτών και που θα μπορούσε κανείς να πει ότι αποτελούν πλέον μια μικρή συλλογή στα εργαστήρια της ΕΕΑ, επισημαίνοντας ότι η δημοσίευσή τους από τον υπογράφοντα μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης μας επιφυλάσσει αρκετές εκπλήξεις, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις πρώτες μελέτες.

Παράλληλα αυτό το χρόνο προωθήθηκε ο προγραμματισμός νέων υποβρύχιων αρχαιολογικών ερευνών, που κατά την άποψή μας παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και που καλύπτουν ένα ευρύτατο χρονολογικό φάσμα. Οι έρευνες αυτές αποτυπώνονται στο πρόγραμμα δράσης του 1998, που απέστειλε η Εφορεία στο ΥΠΠΟ για έγκριση.

Σε αυτό το πρόγραμμα δράσης περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων: α) Η έναρξη υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας από τον υπογράφοντα σε τμήμα βυθισμένου πρωτοελλαδικού οικισμού (περίπου 2700 π.Χ.) στο Σαλάντι Κρανιδίου Αργολίδας, που εντοπίστηκε πέρυσι από κλιμάκιο της Εφορείας σε βάθος έως και 4 μ. ύστερα από υπόδειξη ιδιώτη. β) Προκαταρκτική υποβρύχια έρευνα σε ναυάγιο με φορτίο αρχαίου οικοδομικού υλικού, στρωτήρων και καλυπτήριων κεραμίδων λακωνικού τύπου, του 5ου-4ου αι. π.Χ. από τον αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη. γ) Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα σε ναυάγιο με φορτίο άφθονης κεραμικής (χρηστικά αγγεία) μεταβυζαντινών χρόνων από την αρχαιολόγο Τ.-Π. Μελά. δ) Αρχαιολογική έρευνα στους Μέθωνες Λήμνου σε ναυάγιο κανονιών ιστορικών χρόνων (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.) από την αρχαιολόγο Α. Σίμωσι και άλλες που δεν είναι του παρόντος να αναφερθούν[1].

Εκτός όμως από τις συνεχιζόμενες τρέχουσες εργασίες την ΕΕΑ απασχόλησαν και άλλες, που απαίτησαν πολύ χρόνο και πολύ κόπο, όπως π.χ. η σύνταξη και αποστολή στο ΥΠΠΟ, τον Απρίλιο, «Σχεδίου κανονισμού Λειτουργίας και Οργάνωσης των υποβρύχιων δραστηριοτήτων της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων» σύμφωνα με το νόμο 2557/97. Για την εκπόνηση του σχεδίου κανονισμού εργάστηκαν πυρετωδώς, πέρα από τις άλλες εργασίες τους, οι καταδυόμενοι αρχαιολόγοι Τ.-Π. Μελά και Δ. Χανιώτης, οι οποίοι βασίστηκαν τόσο στην αποκτηθείσα πλέον πείρα όσο και σε παλαιότερα σχέδια κανονισμών που κατά καιρούς έχουμε διαβιβάσει στο ΥΠΠΟ, αφού ως γνωστόν είναι ένα από τα πάγια αιτήματα του καταδυόμενου προσωπικού της Εφορείας. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ιδιαιτέρως η τεράστια συμβολή στη σύνταξη αυτού του σχεδίου κανονισμού του διευθυντή της Λιμενικής Αστυνομίας, πλοιάρχου Ά. Αργυρακόπουλου[2], γιατί χωρίς αυτόν και τις νομικές του γνώσεις δεν θα ήταν εύκολη η εκπόνηση ενός παρόμοιου νομικού κειμένου, που σημειωτέον η προώθησή του κρίνεται ως εντελώς απαραίτητη για την ασφαλέστερη διεκπεραίωση των υποβρύχιων δραστηριοτήτων της Εφορείας.

Τον Απρίλιο, επίσης του 1998, ο υπογράφων παρουσίασε στο αμφιθέατρο του ΥΠΠΟ όλες τις δραστηριότητες του έτους 1997 της ΕΕΑ στα πλαίσια μιας καινοτόμου

---

1. Στο Πρόγραμμα δράσης της ΕΕΑ το 1998 δεν περιλαμβάνονται οι έρευνες εκείνες που σύμφωνα με εγκύκλιο του ΥΠΠΟ έχουν ανασταλεί για δύο χρόνια.

2. Το διευθυντή της Λιμενικής Αστυνομίας Ά. Αργυρακόπουλο ευχαριστούμε θερμά για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε, για να βοηθήσει στην εκπόνηση αυτού του σχεδίου, αλλά και γενικότερα για την άψογη συνεργασία με την Εφορεία σε επιμέρους θέματα.

ιδέας της πολιτικής ηγεσίας, που αφορά την παρουσίαση του έργου όλων των υπηρεσιακών μονάδων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟ. Το ΤΑΠ ταυτοχρόνως με την παρουσίαση του έργου του ΥΠΠΟ του περασμένου χρόνου εξέδωσε ένα τομίδιο που περιελάμβανε εν περιλήψει το έργο των παραπάνω υπηρεσιακών μονάδων, πράγμα που κατά την άποψή μου βοήθησε σημαντικά να γίνει γνωστό το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και κατά συνέπεια και της ΕΕΑ.

Σε αυτό το διάστημα προχώρησε επίσης η ιδέα της υλοποίησης του Υποβρύχιου Αρχαιολογικού Πάρκου στη Μεθώνη[3], που περιλαμβάνει τα γνωστά ναυάγια των κιόνων και των σαρκοφάγων. Έτσι εκτός από τις αυτοψίες στο συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο από τους εργαζόμενους στην εκπόνηση προκαταρκτικής μελέτης για την ίδρυση, για πρώτη φορά στη χώρα μας, παρόμοιου αρχαιολογικού πάρκου, τους αρχαιολόγους Τ.-Π. Μελά, Δ. Χανιώτη και την αρχιτέκτονα Α. Ταγωνίδου, ο υπογράφων μετέβη αρκετές φορές στη Μεθώνη, προκειμένου, εκτός των άλλων λεπτομερειών, να λύσει το πρόβλημα χώρου για τις απαραίτητες μελλοντικές εγκαταστάσεις του Πάρκου. Πρέπει να τονιστεί ότι ο πρόεδρος της κοινότητας και τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου Μεθώνης αγκάλιασαν με πραγματικό ενθουσιασμό την ιδέα της Εφορείας και προέβησαν ήδη στην παραχώρηση σε εμάς οικοπέδου επί της παραλίας της Μεθώνης, του οποίου ερευνάται η καταλληλότητα, για τους σκοπούς του Πάρκου[4].

Ένα άλλο πολύ σημαντικό έργο που προωθήθηκε μέσα στο Μάιο του 1998 είναι και η εκπόνηση από τον υπογράφοντα προκαταρκτικής μελέτης για τη θεσμική πλέον λειτουργία του Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών στο φρούριο της Πύλου[5], που ετοιμάστηκε να παρουσιαστεί ενώπιον του προέδρου και των μελών του ΚΑΣ, οι οποίοι θα συνεδρίαζαν για θέματα της περιοχής εντός των εγκαταστάσεων του φρουρίου και συγκεκριμένα στο χώρο που στεγάζεται η βιβλιοθήκη. Πράγματι στις 12 Μαΐου 1998 τα μέλη του ΚΑΣ με τον πρόεδρό του, Γενικό Γραμματέα του ΥΠΠΟ επισκέφθηκαν το φρούριο της Πύλου, όπου και συνεδρίασαν σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη, πλην όμως το εκπονηθέν σχέδιο δεν κατέστη δυνατόν να παρουσιαστεί, όπως είχαμε συζητήσει λόγω κόπωσης των αρμοδίων.

Στην εκ 35 σελίδων προκαταρκτική μελέτη περιγράφονται οι σκοποί της ίδρυσης, οι προοπτικές, οι προτάσεις για την απόκτηση νέων χώρων κτλ., καθώς και ο οικονομικός προϋπολογισμός, γι' αυτό και απεστάλη στο ΥΠΠΟ για έγκριση, αφού πρώτα εξεταστεί από τα αρμόδια όργανα.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην αναφέρω ότι η ιδέα της ίδρυσης του Κέντρου αυτού οφείλεται στον τότε προϊστάμενο της Εφορείας Γ. Παπαθανασόπουλο και ότι για την εκπόνηση αυτής της προκαταρκτικής μελέτης χρησιμοποιήθηκαν πολλές από τις ιδέες του, που βεβαίως εμπλουτίστηκαν με νέα στοιχεία βασισμένα στην πολύχρονη πλέον εμπειρία μας και στις σύγχρονες απαιτήσεις.

Πιστεύω ακράδαντα ότι η προώθηση και υλοποίηση από το ΥΠΠΟ του παραπάνω μοναδικού επιστημονικού Κέντρου για εξειδικευμένες γνώσεις στον εν πολλοίς άγνωστο τομέα της υποβρύχιας αρχαιολογίας, σε συνδυασμό με την προώθηση της ιδέας για την εγκατάσταση του Υποβρύχιου Αρχαιολογικού Πάρκου της Μεθώνης θα προσφέρουν πολλά στους Έλληνες και ξένους ερευνητές αλλά και στους απλούς επισκέπτες, ενώ η αναβάθμιση της περιοχής θεωρείται ήδη δεδομένη, αν κρίνει κανείς από το μεγάλο ενδιαφέρον που έχει εκδηλωθεί.

Δεκαπέντε ημέρες περίπου μετά την επίσκεψη του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΠΟ και των μελών του ΚΑΣ στο φρούριο της Πύλου, ο υπογράφων αναγκάστηκε να μετακινηθεί από τη θέση του προϊσταμένου της ΕΕΑ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1197-1199.

4. Ευχαριστώ τον πρόεδρο και τα μέλη της Κοινότητας Μεθώνης για τη συνεργασία και τη γενναιοδωρία που επέδειξαν στην προώθηση της ιδέας της ίδρυσης του Υποβρύχιου Αρχαιολογικού Πάρκου.

5. Ευχαριστώ θερμά, εκτός από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Καζαντζίδου, το φωτογράφο της ΕΕΑ Π. Βεζυρτζή για την πολυήμερη και εκτός ωραρίου εργασία του στην προσπάθεια παρουσίασης με πρωτότυπο τρόπο του σχεδίου λειτουργίας του Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών, τον υπάλληλο του φρουρίου Πύλου Δ. Σαρδέλη για τις πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφερε για τον ίδιο λόγο, καθώς και τη σχεδιάστρια Α. Πολλάτου για την πολυεπίπεδη βοήθειά της, όπως και το υπόλοιπο προσωπικό του φρουρίου.

ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΨΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Όρμος Μαλτεζάνας (περιοχή Μυλωνούς)

Στην παραλία υπάρχουν θεμέλια τοίχων από αργούς λίθους και κουρασάνι ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία συνεχίζονται και μέσα στη θάλασσα.

Στην επιφάνεια του πυθμένα είναι εμφανή τέσσερα διαμερίσματα, ενώ άλλα έχουν καλυφθεί από την άμμο και την πυκνή φυκιάδα.

Ο βυθός είναι κατάμεστος από κεράμους και πλίνθους

χαρακτηριστικές των ρωμαϊκών χρόνων, όπως και πλήθος οστράκων της ίδιας περιόδου.

Τρίτο Μαρμάρι

Το Τρίτο Μαρμάρι είναι μία κατεξοχήν δύσβατη περιοχή εξαιτίας των κροκαλών, που κατακλύζουν την παραλία. Εδώ εντοπίστηκε πλήθος οστράκων κυρίως αμφορέων που χρονολογούνται μεταξύ του 4ου και 1ου αι. π.Χ.

Χαρακτηριστικά είναι τα κομμάτια από ροδιακούς και κωακούς αμφορείς αλλά και από αγγεία ανοιχτά καθημερινής χρήσης και κεραμικής terra sigillata.

Μέσα στη θάλασσα η κατάσταση είναι ασαφής εξαιτίας της ύπαρξης γεωλογικού σχηματισμού «beach rock», που έχει καλύψει τα αρχαία θεμέλια. Εμφανής είναι μόνο μία ορθογώνιου σχήματος δεξαμενή και η θεμελίωση ενός τοίχου από λίθους τοποθετημένους με το μπατικό σύστημα.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Θέση Τοίχος - Ακρωτήριο Χαλή

Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία έως την ισοβαθή των 41 μ., όπου έγινε κατάδυση, με αφορμή το αίτημα για την εγκατάσταση της μονάδας ιχθυοκαλλιέργειας Μονοκάνδηλου.

ΛΕΡΟΣ

Όρμος Παρθενίου - βραχονησίδα Αρχάγγελος

Έγινε κατάδυση με αφορμή αίτημα για την επέκταση της ήδη υπάρχουσας μονάδας ιχθυοκαλλιέργειας «Μάνη» - Ιχθυοπαραγωγική - Εμπορική - Τουριστική Α.Ε. στην ανατολική πλευρά της βραχονησίδας Αρχάγγελος απέναντι από τον όρμο Παρθενίου έως και την ισοβαθή των 20 μ., χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν πυθμένα από βούρκο.

Όρμος Ξηροκάμπου

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία με αφορμή τη δημιουργία ευρύτερου αλιευτικού καταφυγίου κατ' επέκταση του ήδη υπάρχοντος στη δυτική πλευρά του όρμου. Εδώ δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν αμμώδη πυθμένα, εκτός από δύο όστρακα αμφορέων φερτά, όπως αυτά που συναντώνται σε όλους τους ελληνικούς βυθούς.

Όμως στο μυχό του όρμου δυτικά της υπάρχουσας μικρής αποβάθρας υπάρχει διάσπαρτο πλήθος αδιάγνωστων οστράκων, επειδή έχουν αλλοιωθεί από τη θάλασσα. Το ίδιο συμβαίνει και πάνω στην παραλία, όπου διακρίνεται πλήθος οστράκων, μεταξύ των οποίων και λαβές αμφορέων που ανήκουν στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Η περιοχή του Ξηρόκαμπου[6] φαίνεται ότι κατοικήθηκε αδιάλειπτα από τους αρχαίους έως τους μεσαιωνικούς χρόνους με επιστέγασμα το κάστρο των Λεπίδων[7] στην κορυφή του λοφίσκου πάνω από τον ομώνυμο όρμο, που είναι γνωστό ως Παλαιόκαστρο.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πηγάδια

Με αφορμή αίτημα για την κατασκευή καταφυγίου σκαφών αναψυχής διενεργήθηκε αυτοψία στη θαλάσσια περιοχή της θέσης Βρουλίδια, μπροστά από το επαρχείο Καρπάθου. Ερευνήθηκε υποβρυχίως ο θαλάσσιος χώρος της βραχονησίδας Γαρόνησος και της Άφωτης προς Δ., όπου και εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα αμφορέων, μεταξύ των οποίων και ένας λαιμός υστερορωμαϊκού αμφορέα, φερτά στην περιοχή χωρίς να αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο.

Βρόντη Απερίου

Εδώ πάνω σε λοφίσκο υπάρχει παλαιοχριστιανική βασιλική, που ανασκάπτεται από τον αρχαιολόγο Β. Καραμπάτσο, ενώ στη βόρεια πλευρά του σώζονται σε ικανό ύψος τα προσκτίσματά της. Κάτω από τη νότια πλευρά του λοφίσκου, όπου το ναΰδριο της Αναλήψεως μέσα στα εκκλησιαστικά κτήματα της Κοίμησης της Θεοτόκου Απερίου, σώζονται επιφανειακά θεμέλια τοίχων και υπάρχει πλήθος οστράκων. Τα κτίσματα εκτείνονται έως την αμμώδη παραλία, ενώ διακρίνονται θεμέλια κτιρίων κατά μήκος του κάθετου μετώπου της (Πίν. 445 β).

Στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το λοφίσκο διενεργήθηκε κατάδυση και εντοπίστηκαν μερικές ορθογώνιες λιθόπλινθοι πιθανώς προερχόμενες από την ανωδομή της βασιλικής.

Εν κατακλείδι, στην περιοχή της Βρόντης αναπτύχθηκε ένας σημαντικός παράλιος παλαιοχριστιανικός οικισμός, που σηματοδοτείται από τις βασιλικές της Άφωτης και της Βρόντης.

---

6. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 479.

7. Η. Κόλλιας, Ιστορικές πληροφορίες από το Αρχείο της Μονής Πάτμου για τη Μεσαιωνική Λέρο, *Ιωνίας Άκρον, Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομόπουλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, σ. 85.

ΡΟΔΟΣ

Ακαντιά

Διενεργήθηκε αυτοψία στο λιμάνι της Ακαντιάς. Γίνεται προσπάθεια να διαφυλαχθεί αλώβητος ο μυχός του αρχαίου λιμανιού, όπου έχει διενεργηθεί παλαιότερα ανασκαφική έρευνα από την Εφορεία με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις και πολλά κινητά ευρήματα.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΙΚΑΡΙΑ

Μαγγανίτης - Όρμος Αγριομέλισσα

Στην κατεξοχήν βραχώδη περιοχή του Μαγγανίτη υπάρχει ήδη αλιευτικό καταφύγιο, του οποίου ζητείται η επέκταση. Κατά την υποβρύχια αυτοψία δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στο βυθό, υπάρχουν όμως επιφυλάξεις για το μυχό του ορμίσκου, όπου εξαιτίας των κατολισθήσεων μεγάλων λίθων ο πυθμένας έχει καλυφθεί ολοκληρωτικά. Ο αρχαιολογικός έλεγχος θα πρέπει να επαναληφθεί μετά την απομάκρυνση των λίθων για την τυχόν διαπίστωση αρχαίων.

Αρμενιστής

Εδώ προβλέπεται η τοποθέτηση φυσικών ογκόλιθων πάνω σε έξαλο βραχώδη σχηματισμό (ξέρα) και κατά μήκος του υπάρχοντος κρηπιδώματος για την προστασία από τους σφοδρούς κυματισμούς, που πλήττουν την περιοχή. Κατά την υποβρύχια αυτοψία δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στο βραχώδη πυθμένα αλλά και στην άμμο πέρα από την ξέρα. Υπάρχουν όμως «εμπεπηγμένες» στην ξέρα τρεις δέστρες, εκ των οποίων οι δύο μαρμάρινες και μία από τσιμέντο. Οι μαρμάρινες δέστρες είναι κυλινδρικές υπό μορφή αρράβδωτων κιονίσκων και είναι πιθανόν να προέρχονται από τον παρακείμενο αρχαιολογικό χώρο του Να.

Γιαλισκάρι

Στα δυτικά του όρμου Γιαλισκαρίου βρίσκεται η βραχονησίδα Διαπόρι ή Γιαλισκάρι, η οποία σήμερα έχει ενωθεί με την απέναντι ξηρά με λιθορριπή, ώστε να δημιουργηθεί η λιμενολεκάνη αλιευτικού καταφυγίου.

Πάνω στη βραχονησίδα υπάρχει το σύγχρονο ναΰδριο της Αναλήψεως του Σωτήρος και δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίων.

Όμως κατά την διάρκεια αυτοψίας που διενεργήθηκε ενόψει του αιτήματος για την επέκταση των σύγχρονων λιμενικών έργων διαπιστώθηκε ότι η βραχονησίδα εξακολουθεί να υφίσταται και κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Στη βόρεια πλευρά της υπάρχει στο βράχο ενσωματωμένο πλήθος από συστάδες οστράκων, κυρίως αμφορέων, και έχει δημιουργηθεί ένα συμπαγές ισχυρό στρώμα του φυσικού τσιμέντου της θάλασσας (beach rock) με αποτέλεσμα τυχόν υπάρχοντα θεμέλια αρχαίων κτιρίων να μην μπορούν να προσδιοριστούν ακριβώς, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις βύθισης αρχαίων οικισμών.

Στην περιοχή του Γιαλισκαρίου απαιτείται εκτεταμένη έρευνα, ώστε να εξακριβωθούν τα όρια της βραχονησίδας υποβρυχίως, να αποτυπωθούν οι συστάδες των οστράκων και να γίνουν γεωλογικές παρατηρήσεις στην περιοχή.

Εύδηλος

Στον αμμώδη βυθό του λιμανιού του Ευδήλου δεν έχουν εντοπιστεί ορατές αρχαιότητες, ύστερα από τη διενέργεια επαναληπτικών υποβρύχιων αυτοψιών της Εφορείας.

Καραβόσταμο

Ενόψει του αιτήματος για την επέκταση των ήδη υπαρχόντων λιμενικών έργων στην περιοχή διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν βραχώδη πυθμένα και έως την ισοβαθή των 10 μ.

Άγιος Κήρυκος

Με αφορμή την κατασκευή λιμενικών έργων στο θαλάσσιο χώρο του λιμανιού και συγκεκριμένα μπροστά από τη μικρή προβλήτα, που βρίσκεται κάτω από το κτίριο της νομαρχίας, δεν κατέστη δυνατή η κατάδυση λόγω της εκβολής των αποχετευτικών αγωγών της πόλης.

ΦΟΥΡΝΟΙ

Χρυσομηλιά -Όρμος Καμπί

Ενόψει του αιτήματος για την κατασκευή αλιευτικού καταφυγίου διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο της νότιας πλευράς του όρμου και του μυχού του έως την ισοβαθή των 20 μ., χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν αμμώδη πυθμένα, παρόλο που η περιοχή εντάσσεται στα όρια κήρυξης αρχαιολογικού χώρου.

Ψιλή Άμμος - ΔΕΗ

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατά τη διάρκεια αυτοψίας για την κατασκευή λιμενικών έργων στο θαλάσσιο χώρο της Ψιλής Άμμου έως την άκρα Παλαιόμυλος και έως την ισοβαθή των 8 μ.

Λιμάνι Φούρνων - περιοχή Αγίου Νικολάου

Στη νότια πλευρά του λιμανιού και ενόψει αιτήματος για την τοποθέτηση αντιανακλαστικών λιθορριπών σε μήκος 200 μ. με σκοπό την προστασία του λιμανιού από τους σφοδρούς κυματισμούς διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία.

Στο θαλάσσιο χώρο κάτω από τον κάβο που ορίζει το νοτιοδυτικό άκρο του όρμου των Φούρνων, όπου ο ναός του Αγίου Νικολάου, σε απόσταση 10 μ. από την ακτή και σε βάθος 4 μ. εντοπίστηκε συστάδα από θραύσματα αμφορέων που αποτελεί σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη ναυαγίου στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή.

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Ενόψει της επέκτασης κατά 150 μ. Α. του προσήνεμου μόλου του λιμανιού Πυθαγορείου διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία, κατά την οποία ανελκύστηκε μόνον ο λαιμός ενός λεσβιακού αμφορέα του 5ου αι. π.Χ. Όμως κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του σύγχρονου προσήνεμου μόλου έχει εντοπιστεί και αποτυπωθεί το γνωστό έως ένα από τα τρία μεγαλεπήβολα έργα του τυράννου Πολυκράτη, το περιώνυμο «χῶμα»[8].

Μεταφορά αρχαίων αντικειμένων από τις αποθήκες του Μουσείου Πυθαγορείου στα εργαστήρια της ΕΕΑ στην Αθήνα. Κατά τη διενέργεια παράνομων εκσκαφικών εργασιών στο λιμάνι Πυθαγορείου Σάμου, και συγκεκριμένα στο θαλάσσιο χώρο του βορειοδυτικού άκρου του μυχού και του βόρειου άκρου του υπήνεμου μόλου ανελκύστηκαν σωροί μπάζων, που αποτελούν την επίχωσή του καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης του από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Από την επιφανειακή περισυλλογή των μπάζων ανελκύστηκαν σημαντικά κινητά ευρήματα, όπως πλήθος θραυσμάτων αμφορέων που χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, πολλά θραύσματα αγγείων terra sigillata, καταπληκτικά κομμάτια μεγαρικών σκύφων, θραύσματα αγγείων καθημερινής χρήσης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, λύχνοι ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 445 α).

Όλα τα αντικείμενα έχουν μεταφερθεί στα εργαστήρια της ΕΕΑ και έχουν συντηρηθεί και καταγραφεί από την υπογράφουσα.

Κοκκάρι - περιοχή Ποτόμι

Ύστερα από υπόδειξη του κοινοτάρχη για την ύπαρξη ενός κίονα στην εν λόγω περιοχή έγινε κατάδυση.

Πράγματι εντοπίστηκε τμήμα αρράβδωτου κίονα από ντόπιο κοκκινωπό ασβεστόλιθο, μήκ. 0,50-0,60 μ. Στην περιοχή απαιτείται η διενέργεια υποβρύχιας έρευνας για τον εντοπισμό πιθανώς και άλλων αρχαίων.

Λιμένας Βαθέος

Δεν είναι δυνατή η κατάδυση μέσα στο λιμάνι του Βαθέος και συγκεκριμένα στο χώρο πρόσδεσης των επιβατηγών σκαφών, εξαιτίας της εκβολής των αποβλήτων στα πλαίσια αιτήματος για τη διαπλάτυνση των υπαρχόντων κρηπιδωμάτων.

Άγιος Ισίδωρος

Ο Άγιος Ισίδωρος Δρακαίων είναι παράλιο χωριό με παραδοσιακούς ταρσανάδες. Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία κατά τη διενέργεια αυτοψίας με σκοπό την επέκταση των υπαρχόντων λιμενικών έργων.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΥΡΟΣ

Φοίνικας

Το χωριό Φοίνικας βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της νήσου Σύρου. Είναι μία κατεξοχήν παράλια θέση, που φαίνεται να παρουσιάζει μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα από την πρώιμη αρχαιότητα χωρίς όμως να έχει μέχρι σήμερα ερευνηθεί συστηματικά.

Στην ομηρική περιγραφή για τη νήσο Σύρο αναφέρεται μεταξύ των άλλων ότι υπάρχει ένα νησί με το όνομα Συρία, το οποίο έχει δύο πόλεις.

Στο νησί αυτό ήλθαν άνδρες Φοίνικες, έμπειροι ναυτικοί και τότε διαδραματίζεται η ιστορία της αρπαγής του βασιλόπαιδα Εύμαιου από τον «κλυτό λιμένα», ένα από τα δύο λιμάνια του νησιού[9].

Η εικασία ότι ο Φοίνικας πήρε το όνομά του από την εκεί παρουσία των Φοινίκων ή ότι ο «κλυτός» λιμένας του

---

8. A. Simossi, Underwater Excavation Research in the Ancient Harbour of Samos, September-October 1988, *IJNA* 20-24 (1991), σ. 281-298. *ΑΑΑ* XXI (1988), σ. 111-125. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 592-595· 49 (1994): Χρονικά, σ. 855.

9. *Οδυσ.* ο 403-484.

Ομήρου, που ήταν το ορμητήριό τους, ταυτίζεται με αυτή την περιοχή ανήκουν στη σφαίρα της μυθολογίας.

Όμως η κατοίκηση στην περιοχή είναι φανερή από την περίοδο της πρώιμης χαλκοκρατίας στη χερσόνησο Διακόφτι, που κλείνει τον κόλπο από Ν. και στο νησάκι Ψαχνό, μπροστά από την παραλία του Φοίνικα[10].

Η ύπαρξη δύο πόλεων στο νησί κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας είναι γεγονός αναμφισβήτητο και προκύπτει από τον εντοπισμό αρχαίων[11] λειψάνων στην Ερμούπολη και στην περιοχή των παράλιων θέσεων της Ποσειδωνίας και του Φοίνικα.

Το 1865 ο αρχαιολόγος Γ. Παπαδόπουλος επισκέπτεται τον Φοίνικα[12], αναφέρεται στα αρχαία λείψανα, που ο ίδιος είδε, όπως στη θεμελίωση αρχαίας προκυμαίας, ένα δωρικό κιονόκρανο, δύο βάθρα, ένα βωμίσκο, αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, τάφους με αξιοσημείωτα κτερίσματα, επιτύμβια στήλη και τμήμα ενεπίγραφης αφιερωτικής στήλης του 2ου αι. μ.Χ. και συμπληρώνει ότι το σύνολο των λειψάνων αυτών μαρτυρεί την ύπαρξη αρχαίου δήμου.

Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη αρχαίων και στο βυθό του λιμενίσκου του Φοίνικα[13].

Στα τέλη του περασμένου αιώνα αποκαλύφθηκαν μέσα στο βυθό και κοντά στην προκυμαία του μικρού λιμανιού, από Καλύμνιους δύτες, δύο αρχαίοι πίθοι, καθώς και πλήθος αρχαίων λαγύνων. Οι ίδιοι είπαν ότι εντόπισαν και λείψανα τοίχων στο βυθό. Ωστόσο σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα μαρτυρείται ότι έχουν βρεθεί πολλά αρχαία αντικείμενα αλλά και θεμέλια κτιρίων, καθώς και ένα ψηφιδωτό δάπεδο χαμένο σήμερα, ρωμαϊκών χρόνων, που πιθανώς ανήκε σε βαλανείο.

Το 1995 κατά τη διάρκεια υποβρύχιας αυτοψίας από καταδυτικό κλιμάκιο της ΕΕΑ για τη δημιουργία μαρίνας στο θαλάσσιο χώρο του ήδη υπάρχοντος αλιευτικού καταφυγίου διαπιστώθηκε η ύπαρξη συστάδων οστράκων αμφορέων στην εξωτερική πλευρά της προβλήτας σε βάθος 5,50 μ., όπου ο πυθμένας είναι αμμώδης, στο βορειοανατολικό θαλάσσιο χώρο του μικρού φυσικού ορμίσκου, όπου ο πυθμένας είναι βραχώδης και πλησίον της τσιμεντένιας ράμπας ανέλκυσης-καθέλκυσης των σκαφών (Σχέδ. 1)[14].

Αυτή η δεύτερη συστάδα έχει σήμερα καταχωσθεί, εξαιτίας της ρίψης μπάζων σε όλη τη βραχώδη ακτή.

Το καλοκαίρι του 1998 καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας διενήργησε υποβρύχια προκαταρκτική έρευνα στο θαλάσσιο χώρο του λιμανιού του Φοίνικα, με αποτέλεσμα να εντοπιστούν τέσσερις ακόμη συστάδες αγγείων, καθώς και αρχαίο λιμενικό έργο (λιθορριπή) στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από την εκεί ευρισκόμενη ιδιοκτησία Χριστοβασίλη.

Η λιθορριπή, που αποτελείται από σωρό ριχτών αργών λίθων με ισχυρό βαθμό συγκόλλησης μεταξύ τους εξαιτίας της μακρόχρονης ύπαρξής της στο βυθό, έχει μήκος 65 μ. περίπου και πλάτος περί τα 2,50 μ. Εντοπίστηκε σε βάθος από 4,03 έως 5,32 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και δημιουργήθηκε στη συνέχεια βραχώδους πλατώματος του βυθού. Στην εξωτερική πλευρά της λιθορριπής εντοπίστηκαν στην επιφάνεια του πυθμένα συστάδες οστράκων αγγείων.

Όλες οι συστάδες των αγγείων αποτελούνται κυρίως από αμφορείς (Πίν. 446 α), που χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους, καθώς και μερικών ανοιχτών αγγείων υστεροβυζαντινών χρόνων.

Συμπερασματικά ο θαλάσσιος χώρος του σημερινού λιμανιού του Φοίνικα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και στην αρχαιότητα για τον ίδιο σκοπό. Άλλωστε δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που σύγχρονα λιμάνια βρίσκονται στην ίδια ακριβώς θέση των αρχαίων.

Χρονολογικά και μόνον από τα επιφανειακά ευρήματα δεν μπορεί να προσδιοριστεί η περίοδος έναρξης χρήσης του λιμανιού του Φοίνικα και μόνον η ανασκαφική έρευνα μπορεί να προσφέρει τα στοιχεία αυτά.

Κίνι - θέση Λωτός

Ο όρμος του Κινίου βρίσκεται περίπου στο μέσον της δυτικής πλευράς της Σύρου και στο νότιο τμήμα του σχηματίζεται ο ορμίσκος Λωτός. Εδώ διενεργήθηκε αυτοψία έως την ισοβαθή των 6 μ. με σκοπό την υποβρύχια τηλεπικοινωνιακή ζεύξη, με καλώδια οπτικών ινών και δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν αμμώδη πυθμένα.

Αζόλιμνος

Η Αζόλιμνος βρίσκεται αμέσως νοτιότερα της Ερμούπολης. Εδώ στο κέντρο περίπου του μυχού του όρμου

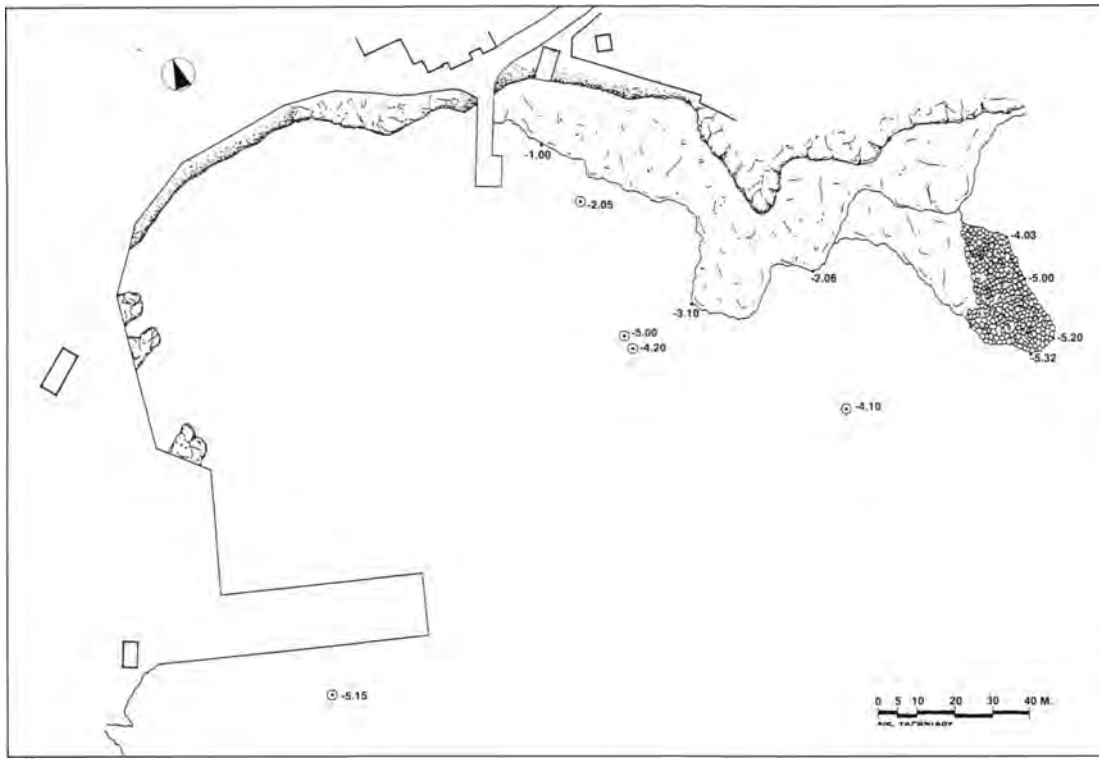
10. F. Aron, *Πτυχές της αρχαίας Σύρου*, Αθήνα 1979. Τ. Αναστασίου, Σύρα, *Ιστορική Μνήμη, Περιήγηση*, Ερμούπολη 1993, σ. 3, 12.

11. Τ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη, Σύρος 1874, 1998², σ. 87 κ.ε.

12. Γ.Γ. Παπαδόπουλος, Αρχαιολογία Σύρας, *Πανδώρα* ΙΣΤ' (1865), αριθ. φυλλαδίου 365, άρθρο μεταφρασμένο από *RA* nouvelle série 3ème année, X, Octobre 1862.

13. Αμπελάς, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 91, 303. Α. Φραγκίδης, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Αθήνα 1975, σ. 305.

14. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 855.

Σχέδ. 1. Σύρος. Φοίνικας. Τοπογραφικό του λιμανιού. Λιθορριπή και συστάδες αγγείων στο βυθό.

υπάρχει μικρή προβλήτα, της οποίας ζητείται η επέκταση. Κατά τη διάρκεια υποβρύχιας αυτοψίας δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία εκτός από λιγοστά φερτά όστρακα αγγείων, πολλά εκ των οποίων ανήκουν στους νεότερους χρόνους.

Κοινότητα Μάννα, θέση Καρυώτη

Στη θαλάσσια περιοχή Καρυώτη, όπου το αεροδρόμιο του νησιού, διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία με αφορμή την κατασκευή προσωρινής προβλήτας πάνω σε ήδη υπάρχοντα φερτά υλικά προερχόμενα από τις εκσκαφικές εργασίες για τη δημιουργία αεροδρομίου. Ο θαλάσσιος χώρος που πρόκειται να καταλάβει η προβλήτα δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί λόγω της ύπαρξης των υλικών αυτών, ερευνήθηκε όμως η ευρύτερη θαλάσσια περιοχή, χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στον αμμώδη βυθό.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κόλπος Καταπόλων

Περιοχή Ραχίδι (θέση Συνοδινού)

Κατά τη διάρκεια υποβρύχιας αυτοψίας με αφορμή αίτημα για την κατασκευή προβλήτας στη θέση Συνοδινού αναγνωρίστηκαν τα αρχαία κτιριακά λείψανα, που ήταν γνωστά μέσα στη θάλασσα, ενώ ένα μικρό τμήμα τους διακρίνεται και στην παραλία. Τα κτίσματα αυτά φαίνεται να χρονολογούνται εκ πρώτης όψεως στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους, επειδή άλλα αποτελούνται από πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους κατά το μπατικό σύστημα, άλλα είναι κατασκευασμένα με το γνωστό τρόπο των αργών λίθων με κουρασάνι. Η έκταση του οικισμού δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί κάτω από την άμμο, το ορατό όμως τμήμα του είναι εντυπωσιακό, αφού σε πολλές περιπτώσεις σώζονται και μεγάλα, ως φαίνεται, δημόσια κτίρια.

Ο χώρος χρειάζεται αποτύπωση και συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Περιοχή Ξυλοκερατίδι

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία έως την ισοβαθή των 12 μ. με αφορμή το αίτημα για την κατασκευή τουριστικού καταφυγίου.

Στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή εκτός του προτεινόμενου για τα έργα χώρου εντοπίστηκαν και ανελκύστηκαν τα ακόλουθα αντικείμενα, τα οποία είναι φερτά, αφού

ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους και δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο: α) Ένα σχεδόν ακέραιο αγγείο, μαγειρικό σκεύος, που χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους. β) Δύο κομμάτια από πίθους ελληνιστικών χρόνων. γ) Η λαβή αμφορέα με νευρώσεις υστερορωμαϊκών χρόνων.

Θέση Τουρκολίμανο

Η θαλάσσια περιοχή Τουρκολίμανο βρίσκεται δυτικά της χερσονήσου του Αγίου Παντελεήμονα μετά το Μαρτέζι και την Καπαριά και πριν από την παραλία των Πλακών.

Εδώ στα πλαίσια αιτήματος για την αποδέσμευση θαλάσσιου χώρου για καταδύσεις διενεργήθηκε αυτοψία κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ορμίσκου, από όπου ανελκύστηκαν μερικά αντικείμενα, όπως: α) Ο λαιμός ενός άωτου αγγείου από «κουλέ», νεότερων χρόνων, β) ένας μολύβδινος δακτύλιος από την εξαρτία πλοίου και γ) δύο όστρακα από το σώμα αγγείων.

Συμπερασματικά ο όρμος των Καταπόλων είναι κατάμεστος με αρχαία, όπως: α) Ο παλαιοχριστιανικός οικισμός στο Κάτω Ακρωτήρι. β) Τα κατάλοιπα κτιρίων ρωμαϊκών χρόνων μπροστά από την Παναγία Καταπολιανή σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα. γ) Τα βυθισμένα κτίσματα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων στη θέση Συνοδινού. δ) Οι ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίων στο Ξυλοκερατίδι και στο Τουρκολίμανο.

Κόλπος Αιγιάλης

Λιμάνι Εμπορειοί

Με αφορμή το αίτημα για την κατασκευή μικρού μόλου σε επαφή με τον υπάρχοντα διενεργήθηκε αυτοψία και στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή έως και την απέναντι παραλία με την ονομασία Εμπορειοί.

Εδώ τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα περισυνελέγησαν από την καθηγήτρια κλασικής αρχαιολογίας Λ. Μαραγκού όστρακα αμφορέων, η λαβή ενός λύχνου ρωμαϊκών χρόνων και μία ενσφράγιστη κέραμος, ενώ εντοπίστηκαν και δύο «θολάρια» ρωμαϊκών χρόνων. Στη θάλασσα εντοπίστηκαν μερικά όστρακα ενσωματωμένα στη βραχώδη ακτή.

Περιοχή Λακκίου

Πάνω στην παραλία είναι ορατά κτίρια ρωμαϊκών χρόνων πολλά εκ των οποίων σώζονται σε ικανό ύψος. Τα κτίρια αυτά συνεχίζονται και μέσα στη θάλασσα και αναλόγως των καιρικών συνθηκών είναι ορατά ή καλύπτονται με άμμο (Πίν. 446 β).

Όρμος Καλοταρίτισσας

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία με αφορμή το αίτημα για την επέκταση του ήδη υπάρχοντος λιμενικού έργου. Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον κατεξοχήν βραχώδη πυθμένα, όπου υπάρχουν υπολείμματα κίσηρης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αστέρια Γλυφάδας

Στα Αστέρια Γλυφάδας, κατά μήκος της παραλίας και μέσα στη θάλασσα, ερευνήθηκε ο χώρος χωρίς να εντοπιστούν αρχαία, εκτός από τμήμα μικρού σε διάμετρο κίονα, που βρέθηκε στην παραλία και κατά πάσαν πιθανότητα, έχει μεταφερθεί εκεί. Αρχαιολογικοί έλεγχοι πραγματοποιήθηκαν και στη νήσο Σαλαμίνα, και συγκεκριμένα στον όρμο Πυργιακόνι, στον Άγιο Νικόλαο, στο λιμανάκι της περιοχής Αία Club, χωρίς όμως να εντοπιστούν αρχαία.

Δέλτα Φαλήρου

Στις αρχές του 1998, ύστερα από σχετική αλληλογραφία με τη ΔΙΠΚΑ[15], ολοκληρώθηκαν οι εργασίες σχετικά με το έργο μελέτης ανέγερσης του κτιριακού συγκροτήματος «Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος και Άλσος Ναυτικής Παράδοσης», στην περιοχή Φλοίσβου του Φαληρικού Δέλτα, στη θέση όπου τοποθετείται το αρχαίο Φαληρικό λιμάνι των Αθηνών. Σημειώνουμε εδώ ότι οι προσπάθειες εντοπισμού του Φαληρικού λιμανιού είχαν αρχίσει από το καλοκαίρι του 1997, όταν στην περιοχή μετέβη καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας, υπό την υπογράφουσα και τον αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη. Δυστυχώς, όμως, σπάθηκε αδύνατον να πραγματοποιηθεί τότε η κατάδυση, λόγω υπερβολικής ρύπανσης και ο συγκεκριμένος θαλάσσιος χώρος ελέγχθηκε μόνον από την επιφάνεια της θάλασσας, στο βαθμό βέβαια που μας το επέτρεπε η ορατότητα του βυθού. Επειδή δεν υπήρχαν ενδείξεις που να μαρτυρούν την ύπαρξη εναλίων αρχαιοτήτων, δεν δόθηκε συνέχεια στην υπόθεση. Στις αρχές, όμως, του 1998, το θέμα επανήλθε και πάλι προς συζήτηση. Από πλευράς ΕΕΑ οι έρευνες αυτή τη φορά επικεντρώθηκαν στην αναζήτηση στοιχείων από τα αρχεία, κυρίως με τη διασταύρωση δεδομένων από χάρτες και αερο-

15. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο της ΔΙΠΚΑ Α. Κυριαζοπούλου για την αποστολή του άρθρου του Κ. Μπίρη, *Ο Απόστολος Παύλος, εν Αθήναις*.

φωτογραφίες, που φυλάσσονται στη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσο η οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή επέφερε αλλοιώσεις στη φυσική ακτογραμμή. Διαπιστώθηκε έτσι ότι ο συγκεκριμένος χερσαίος χώρος, που προτείνεται για την ανέγερση του κτιριακού συγκροτήματος, έχει διαμορφωθεί από διαδοχικές επιχωματώσεις της θάλασσας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μετά το 1930 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με αποτέλεσμα σήμερα να έχουν εξαφανιστεί τα φυσικά όρια του αιγιαλού και της ακτογραμμής του Φαληρικού Δέλτα, όπου ως γνωστόν τοποθετείται το τέταρτο αρχαίο λιμάνι της πόλης των Αθηνών.

Ορόσημο του παλαιού αιγιαλού και κατ' επέκταση της φυσικής ακτογραμμής του Φαληρικού Δέλτα αποτελεί το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, που σημειώνεται στους χάρτες της Υδρογραφικής Υπηρεσίας μέχρι και το 1930, στα όρια του παλαιού φυσικού αιγιαλού, ενώ σήμερα η θέση του βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση, περίπου 300 μ., από την υπάρχουσα, τεχνητή ακτογραμμή.

Τα υπολείμματα του αρχαίου λιμανιού (η αποβάθρα και ο μόλος), δίπλα στο τότε παράκτιο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, ήταν ορατά ακόμη στα τέλη του 19ου αι.[16].

Από τα στοιχεία που δίνει ο Κ. Μπίρης στη μελέτη του *Ο Απόστολος Παύλος, εν Αθήναις*, από τη σύγκριση των χαρτών και των αεροφωτογραφιών, που ευγενικά μας παραχώρησε η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού για μελέτη, καθώς και από τα αποτελέσματα της επιτόπου αυτοψίας που διενεργήσαμε το 1997, μπορούμε ενδεικτικά να συμπεράνουμε ότι η θέση του αρχαίου λιμενοβραχίονα (μόλος) θα πρέπει να αναζητηθεί στο χώρο του υπό ανέγερση κτιριακού συγκροτήματος.

Ανασκαφική έρευνα του ευρύτερου, χερσαίου πλέον χώρου, που θα διεξαχθεί από τη Β΄ ΕΠΚΑ, πιστεύουμε θα απαντήσει στο ερώτημα, εάν τα λείψανα του αρχαίου λιμανιού, που ήταν ορατά ακόμη στα τέλη του 19ου αι., σώζονται και απλώς έχουν επιχωματωθεί ή έχουν ολοσχερώς καταστραφεί[17].

Λαύριο

Όρμος Πουνταζέζας

Εκτός των προαναφερόμενων εργασιών, πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1998 προκαταρκτική, υποβρύχια έρευνα στον όρμο της Πουνταζέζας Λαυρίου, ύστερα από αίτημα της Β΄ ΕΠΚΑ για ενάλια έρευνα στην περιοχή.

Η ολιγοήμερη αυτή έρευνα διεξήχθη από την υπογράφουσα σε συνεργασία με την αρχαιολόγο της Β΄ ΕΠΚΑ Μ. Σαλιώρα-Οικονομάκου, την οποία ευχαριστούμε θερμά για την παραχώρηση των ιστορικών και αρχαιολογικών υπό δημοσίευση στοιχείων, που εν συντομία παραθέτουμε στη συνέχεια.

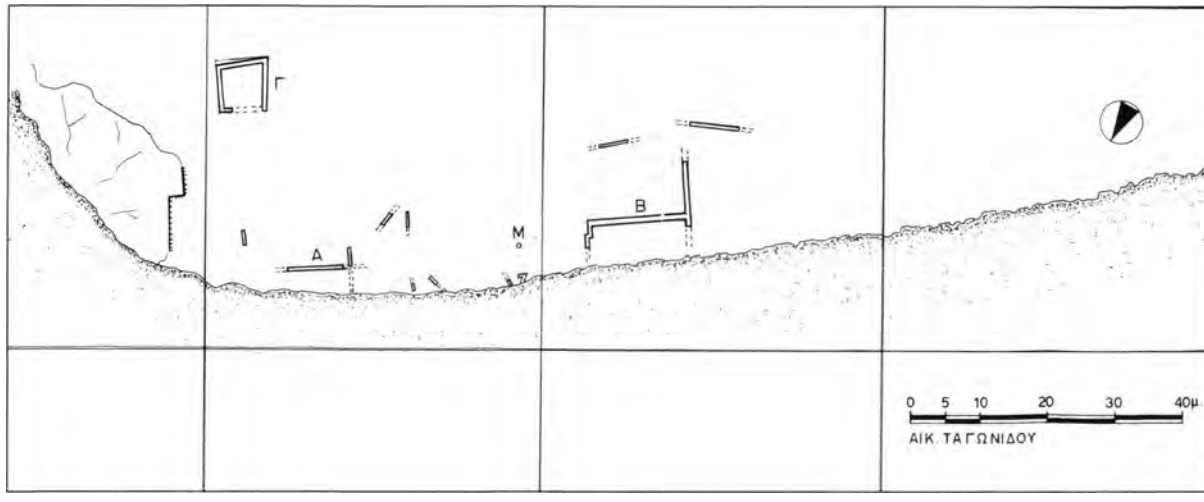
Πρόκειται για παραθαλάσσιο οικισμό του αρχαίου Δήμου Σουνίου, ενός από τους εντοπισμένους αρχαίους δήμους της Λαυρεωτικής και ταυτίζεται από τους σύγχρονους μελετητές με τον Πορθμό των Σαλαμινίων, που αναφέρεται στις γνωστές επιγραφές του 363 και 250 π.Χ. από την αρχαία Αγορά των Αθηνών. Τα εκτεταμένα ερείπια των αρχαίων εγκαταστάσεων στη χερσαία και θαλάσσια ζώνη της περιοχής του όρμου Πουνταζέζας Λαυρίου οδήγησαν πρώτα τον P. Γιουνγκ – ο οποίος πραγματοποίησε πριν από το 1941 έρευνες στην περιοχή – να ταυτίσει τη σημερινή περιοχή του όρμου με τον Πορθμό των Σαλαμινίων. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται σήμερα και από την αρχαιολόγο της Β΄ ΕΠΚΑ Μ. Σαλιώρα-Οικονομάκου, που επί σειρά ετών ερευνά την περιοχή.

Ο οικισμός φαίνεται να εκτεινόταν στην ευρύτερη περιοχή των λόφων της Πουνταζέζας και κατέληγε ομαλά προς τη θάλασσα. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες δείχνουν ότι η περιοχή της Πουνταζέζας Λαυρίου υπήρξε στην αρχαιότητα πυρήνας έντονης γεωργοκτηνοτροφικής αλλά και μεταλλευτικής δραστηριότητας, συνδεόταν δε άμεσα με το αρχαίο λιμάνι της περιοχής (σημερινό λιμάνι Πασά).

Κατά την ολιγοήμερη υποβρύχια προκαταρκτική αναγνωριστική έρευνα στον όρμο της Πουνταζέζας προσδιορίστηκε η έκταση του θαλάσσιου χώρου με τα ορατά ερείπια κτισμάτων. Έγινε η φωτογράφηση των λειψάνων, καθώς και η σχεδιαστική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης από την καταδυόμενη αρχιτέκτονα της Εφορείας Α. Ταγωνίδου (Σχέδ. 2· Πίν. 447 α-γ). Τα βυθισμένα λείψανα του αρχαίου οικισμού είναι ορατά στη βορειοανατολική πλευρά του όρμου σε έκταση, διαστ. 110×35 μ. περίπου. Παρατηρούνται στη θάλασσα τοίχοι από πωρόλιθο, εγκάρσιοι, με κατεύθυνση προς τη στεριά και παράλληλοι, κατά μήκος της ακτής, των οποίων το σωζόμενο ύψος σε μερικά σημεία φθάνει τα 0,40 μ. (Σχέδ. 2). Σε απόσταση 25 μ. περίπου από την ακτή και σε βάθος 1,85-2 μ. εντοπίζονται λείψανα τετράγωνου, πιθανώς δημόσιου οικοδομήματος, διαστ. 9,60×9,60 μ. (Πίν. 447 α-β). Πέραν της προαναφερόμενης έκτασης, διαστ. 110×35 μ., δεν παρατηρούνται αρχαιολογικά κατάλοιπα, στοιχεία δηλαδή που να μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίων. Διάσπαρτα λιγοστά όστρακα είναι απλωμένα σε αρκετή έκταση του πυθμένα του όρμου, ο οποίος σε αρκετό βάθος από την ακτή είναι αμμώδης, με πολύ πιο αραιή βλάστηση, συγκριτικά με τη θέση

16. Μπίρης, ό.π. Επίσης, Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Αθήνα 1974, σ. 96, υποσημ. 2 και σ. 129-130, εικ. 55.

17. Η ανασκαφή του χώρου ανήκει στην αρμοδιότητα της Β΄ ΕΠΚΑ.

Σχέδ. 2. Λαύριο. Όρμος Πουνταζέζας. Κάτοψη των ορατών λειψάνων του καταποντισμένου αρχαίου οικισμού.

των αρχαιοτήτων, όπου η βλάστηση είναι ιδιαίτερα πυκνή. Ο χώρος χρήζει περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να αποκαλυφθούν τα λείψανα κτισμάτων σε όλη την έκτασή του και να καθοριστούν έτσι επακριβώς τα όρια της αρχαίας ακτογραμμής, καθώς και τα όρια του καταποντισμένου τμήματος του οικισμού, η ακμή του οποίου, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα επιστημονικά δεδομένα, ανάγεται στην περίοδο των κλασικών χρόνων[18].

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ

Μέθανα - Νησάκι

Με αφορμή τις παράνομες εργασίες για την κατασκευή ράμπας ανέλκυσης και καθέλκυσης σκαφών στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Νησάκι Μεθάνων, όπου υπάρχει επιθαλάσσιο φρούριο κλασικών χρόνων, διενεργήθηκε αυτοψία στην περιοχή.

Ευρύτερη περιοχή Μεθάνων

Επίσης στα πλαίσια της εξεύρεσης κατάλληλων θαλάσσιων χώρων στην ευρύτερη περιοχή των Μεθάνων για την αλίευση φυσικών ογκόλιθων αποκλείστηκε ο θαλάσσιος χώρος μπροστά από τον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Κωνσταντίνου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

Στις υποβρύχιες δραστηριότητες της ΕΕΑ του 1998, η υπογράφουσα συμμετείχε διενεργώντας σειρά υποβρύχιων αυτοψιών, ως επικεφαλής καταδυτικών κλιμακίων, με σκοπό τον αρχαιολογικό έλεγχο στις θαλάσσιες περιοχές των Νομών Αιτωλοακαρνανίας, Πρέβεζας, Κέρκυρας, Θεσπρωτίας και Αττικής.

Αποτέλεσμα των αυτοψιών ήταν να εντοπίσουμε και να καταγράψουμε δύο νέες καταποντισμένες αρχαιολογικές θέσεις, υπολείμματα αρχαίων οικισμών: μία στο Νομό Κέρκυρας και μία στο Νομό Θεσπρωτίας, καθώς και μία θέση στη βόρεια Κέρκυρα, με υπολείμματα αρχαίου ναυαγίου από πακτωμένα στους βράχους όστρακα αγγείων κυρίως.

Παράλληλα αποδεσμεύσαμε περιοχές, όπου δεν βρέθηκαν αρχαιότητες, και ικανοποιήθηκαν έτσι διάφορα αιτήματα δημόσιων φορέων και ιδιωτών, που αφορούσαν την κατασκευή λιμενικών έργων, την ίδρυση μονάδων ιχθυοκαλλιέργειας, την αξιοποίηση και ανάπλαση ακτών, τις αποδεσμεύσεις θαλάσσιων περιοχών για εκπαιδευτικούς σκοπούς, την ψυχαγωγία κ.ά.

Στη συνέχεια αναφέρουμε αναλυτικά τις θαλάσσιες περιοχές, στις οποίες έγινε ο αρχαιολογικός έλεγχος, επειδή κατά την άποψή μας οι υποβρύχιες αυτοψίες αποτελούν εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες του βυθού, χρήσιμες για τη χαρτογράφησή του και δεν πρέπει να αγνοούνται.

18. Το καταδυτικό προσωπικό της ΕΕΑ, που έλαβε μέρος στις υποβρύχιες αυτοψίες μαζί μου, την αρχιτέκτονα Α. Ταγωνίδου, τους καταδυόμενους-αρχιτεχνίτες Η. Κυριακόπουλο, Γ. Οικονομόπουλο, Π. Αντωνίου, Ε. Γκίκιζα, Κ. Μπαλάφα, Δ. Κονδύλη κ.ά., καθώς και τους οδηγούς της Εφορείας Χ. Μαργαρώνη και Γ. Καλαποθάκη, ευχαριστώ θερμά για την άριστη συνεργασία.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Πραγματοποιήθηκαν δύο υποβρύχιες αυτοψίες. Η πρώτη στο αλιευτικό καταφύγιο της Μακύνειας, ύστερα από αίτημα για καθαρισμό και εκβάθυνσή του. Ο χώρος, αν και γειτνιάζει με τον αρχαιολογικό χώρο της Μακύνειας, δεν έδωσε στοιχεία για ύπαρξη εναλίων αρχαιοτήτων. Μια δεύτερη αυτοψία στην περιοχή πραγματοποιήθηκε στον όρμο του Αγίου Παντελεήμονα Αστακού.

Η συγκεκριμένη θέση βρίσκεται στην είσοδο του όρμου του Αγίου Παντελεήμονα και απέχει 1 χλμ. περίπου από τις αρχαιότητες του Αστακού. Παρόλο που δεν βρέθηκαν αρχαία στον αμμώδη και κατά τόπους πετρώδη πυθμένα στην υποθαλάσσια θέση που ελέγχθηκε, επιφυλαχθήκαμε να εγκρίνουμε την άδεια στην ιχθυοτροφική μονάδα για επέκταση της εξέδρας και κατασκευή εγκαταστάσεων υποδομής στο χερσαίο χώρο, διότι η πρόσβαση στη μονάδα γίνεται μέσω χωματόδρομου, που οδηγεί στο μυχό του μεγάλου αυτού όρμου, όπου βρίσκονται χερσαίες και εναλίες αρχαιότητες.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Ελέγχθηκε ο υποθαλάσσιος και περιβάλλων χερσαίος χώρος στην ιχθυόσκαλα της Πρέβεζας, για την κατασκευή λιμενικών έργων υποδομής, αλλά και εξωραϊσμού του χώρου, χωρίς και εδώ να εντοπιστούν ίχνη εναλίων και παράκτιων αρχαίων.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Οι υποβρύχιες αυτοψίες πραγματοποιήθηκαν στη θέση των αλιευτικών καταφυγίων στα Σύβοτα και στην Πλαταριά, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις αρχαίων στον αβαθή και αμμώδη πυθμένα των θαλάσσιων αυτών περιοχών.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ελέγχθηκε ο θαλάσσιος χώρος κατά μήκος της δυτικής ακτής της νήσου Κέρκυρας, και συγκεκριμένα οι θέσεις Παργινή Νησακίου, Δασιά Κορακιάνας, Ύψος και Άγιος Πέτρος της νότιας Κέρκυρας για την κατασκευή ξύλινων εξεδρών, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Επίσης, ελέγχθηκε ο περιβάλλων και υποθαλάσσιος χώρος στη θέση Βογιανάκη, Κοινότητας Πεντάτι, όπου ζητήθηκε άδεια για τα έργα προστασίας και διαμόρφωσης του αλιευτικού καταφυγίου της περιοχής. Αρχαία και εδώ δεν εντοπίστηκαν. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ο υποθαλάσσιος χώρος της περιοχής είναι σπάνιας ομορφιάς.

Στην Κοινότητα Πετριτή, περιοχή γνωστή για τις προϊστορικές της θέσεις, ελέγχθηκε ο περιβάλλων χερσαίος και υποθαλάσσιος χώρος του διαμορφωμένου ήδη αλιευτικού καταφυγίου (το καταφύγιο και τα έργα έχουν εκτελεστεί παράνομα στη δεκαετία του 1970). Στον εναπομένοντα φυσικό χώρο της ακτής και στη θάλασσα, εντοπίστηκαν μόνο διάσπαρτα μικρά θραύσματα οστράκων, είναι πιθανόν όμως να είναι φερτά.

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΛΕΡΟΣ

Όρμος Παρθενίου, θέση Κονταρίδα[19]

Διακρίνονται θεμέλια τοίχων στο κάθετο μέτωπο της παραλίας, καθώς και στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από πλήθος θραυσμάτων αγγείων. Η χρονολόγηση των λειψάνων αυτών δεν είναι εφικτή εκ πρώτης όψεως, εφόσον δεν έχει διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα. Η συντριπτική όμως πλειονότητα των οστράκων καταδεικνύει ότι πρόκειται για κατοίκηση του χώρου στη ρωμαϊκή περίοδο.

Όρμος Γουρνάς, ναός Αγίου Ισιδώρου

Στη βόρεια πλευρά του παραπάνω όρμου, πάνω σε μικρή βραχονησίδα που σήμερα είναι ξεκομμένη από την απέναντι ακτή, βρίσκεται το ναΰδριο του Αγίου Ισιδώρου, χτισμένο πάνω σε αρχαία θεμέλια. Όμως αρχαία κτίσματα είναι εμφανή και αλλού πάνω στη βραχονησίδα και στην απέναντι ακτή. Στο θαλάσσιο πόρο μεταξύ της βραχονησίδας και της απέναντι ακτής υπάρχουν βυθισμένα θεμέλια ορθογώνιων κτιρίων. Η χρονολόγηση του οικισμού στον Άγιο Ισίδωρο δεν είναι εφικτή χωρίς τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας. Εκ πρώτης όψεως όμως ο τρόπος δόμησης από ορθογώνιες λιθοπλίνθους τοποθετημένες με το μπατικό σύστημα μας παραπέμπει στους ελληνιστικούς χρόνους.

Στη νότια πλευρά του ίδιου όρμου στο λοφίσκο πάνω από το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου με τοιχογραφίες του 14ου αι. μ.Χ. διακρίνονται στη βραχώδη ακτή λείψανα θεμελίων κτιρίων από αργούς λίθους που πιθανώς χρονολογούνται στους προϊστορικούς χρόνους.

---

19. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 557, 559. Μ. Μιχαηλίδου, Παλαιοχριστιανική Βασιλική στο Παρθένι της Λέρου, *Ιωνίας Άκρον*, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 9-39.

Συμπερασματικά στη θαλάσσια περιοχή του όρμου του Γουρνά απαιτείται υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα του βυθού για τη διαπίστωση ύπαρξης αρχαίων.

Όρμος Μπλεφούτης

Στο μυχό του όρμου υπάρχει εκτεταμένος αρχαίος οικισμός, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι σήμερα βυθισμένο στη θάλασσα (Πίν. 448 α).

Στην παραλία διακρίνονται θεμέλια τοίχων αποτελούμενα από δύο σειρές αργών λίθων, η χρονολόγηση των οποίων προς το παρόν μάς διαφεύγει, αφού δεν έχει διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Κοινότητα Νεοχωρίου, θέση Μικρό Νησί

Κατά την υποβρύχια αυτοψία που διενεργήθηκε στα προτεινόμενα όρια χωροθέτησης και κατασκευής αλιευτικού καταφυγίου, βρέθηκαν λείψανα θεμελίωσης, αρχαίου τοίχου, με εγκάρσια κατεύθυνση προς την ακτή και σε βάθος από 0,50 έως και 1,50 μ. περίπου, διάσπαρτα θραύσματα οστράκων και πλήθος πακτωμένων οστράκων στη ζώνη beachrock, που μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίου παράκτιου οικισμού στο συγκεκριμένο χώρο (Πίν. 448 β). Από τις πρώτες ενδείξεις τα αρχαία πιθανώς χρονολογούνται στα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά χρόνια. Γενικότερα, η ευρύτερη αυτή περιοχή του ακρωτηρίου Αρκουδίλα παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση του χώρου κτλ. μπορεί να δώσει η περαιτέρω αρχαιολογική έρευνα.

Στη βόρεια Κέρκυρα, και συγκεκριμένα στη θαλάσσια περιοχή Αχαράβης, στη θέση Αγία Αικατερίνη Αλμυρού, ύστερα από υπόδειξη του ιστορικού-μουσειολόγου, καθηγητή Μ. Σαββουλίδη, εντοπίστηκε πακτωμένο στα βράχια πλήθος οστράκων, καθώς και μεταλλικά θραύσματα σιδήρου και χαλκού, που προέρχονται από ναυάγιο πλοίου[20].

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Κοινότητα Σαγιάδας, θέση Αλυμάνι

Τα ενάλια αρχαία υπέδειξε αρχικά στον αρχαιολόγο της Η' ΕΠΚΑ Γ. Ρήγινο ο εκπρόσωπος του τοπικού πολιτιστικού συλλόγου Μ. Πασιάκος και σε συνέχεια γνωστοποιήθηκαν σε εμάς. Εντοπίζονται βόρεια του σημερινού οικισμού, στον όρμο Σαγιάδας, και, όπως φαίνεται, αποτελούν τη συνέχεια αρχαίου παράκτιου οικισμού, ο οποίος όμως δεν έχει ερευνηθεί ακόμη. Η παράκτια ζώνη είναι διάσπαρτη από όστρακα. Εκτεταμένα ερείπια, που φωτογραφήθηκαν από την Εφορεία, εντοπίζονται στο βυθό καλυμμένα με φύκια και άμμο, αποτελούνται δε από τοίχους με κατεύθυνση παράλληλη και κάθετη προς την ακτή, σε βάθος από 0 έως και 3 μ. περίπου από την ακτή. Κατά πάσαν πιθανότητα πρόκειται για οικισμό, που από τις πρώτες ενδείξεις χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά ή βυζαντινά χρόνια.

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ

20. Ο ιστορικός-μουσειολόγος Μ. Σαββουλίδης κατέθεσε στην Υπηρεσία μας σύντομη περιεκτική έκθεση για το αρχαίο αυτό ναυάγιο. Κατόπιν τούτου μεταβήκαμε στο χώρο.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας αποτελούμενο από την Προϊσταμένη Α. Λεμπέση, τις βυζαντινολόγους Ρ. Ετζέογλου και Μ. Καζανάκη-Λάππα, τις αρχαιολόγους Β. Κολόμβα και Π. Μαρνέρη (αποσπασμένη από την Δ΄ ΕΠΚΑ) και τους εποχικούς αρχαιολόγους Α. Λαμπροπούλου, Χ. Κούτσικου, Γ. Παπασάββα και Α. Γκίκα, εργάστηκε κατά το τρέχον έτος για την καταγραφή και φωτογράφηση, τεκμηρίωση και αξιολόγηση: α) των αρχαίων, των εικόνων και των εκκλησιαστικών αντικειμένων νέων κατόχων, β) των νέων αποκτημάτων των συλλεκτών, γ) τον έλεγχο των αρχαιοπωλείων και δ) των εισαγόμενων από το εξωτερικό πολιτιστικών αγαθών που προστατεύονται από τις διατάξεις της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Η καταγραφή νομισμάτων διεκπεραιώθηκε, όπως πάντοτε, με τη συνδρομή του Νομισματικού Μουσείου.

Από το σύνολο των αρχαίων και βυζαντινών-μεταβυζαντινών έργων που καταγράφηκαν αναφέρονται τα πιο αξιόλογα.

Η Συλλογή του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης εμπλουτίστηκε με νέα προσκτήματα μεταξύ των οποίων επισημαίνονται: α) Ακέραιη μελανόμορφη όλπη (ύψ. 0,192 μ.) «ποντικού» εργαστηρίου του τελευταίου τετάρτου του 6ου αι. π.Χ., που αγοράστηκε στο εξωτερικό[1]. Είναι διακοσμημένη με δύο λιοντάρια που περιβάλλουν σειρήνες και πάνθηρα και οι λεπτομέρειες τονίζονται με επίθετο λευκό και ιώδες χρώμα και με χάραξη (Πίν. 449 α). β) Από τη Συλλογή του Χρίστου Μπάστη στη Νέα Υόρκη δωρήθηκε στο μουσείο ένα ιδιαίτερα αξιόλογο μαρμάρινο ειδώλιο (ύψ. 0,102 μ.), που εικονίζει γυμνή γυναικεία μορφή με τα χέρια λυγισμένα κάτω από το στήθος, μακρύ λαιμό και κωνικό πίλο με ανάγλυφες οριζόντιες ραβδώσεις (Πίν. 449 β)[2]. Το ειδώλιο χρονολογείται κατά προσέγγιση γύρω στο 2800 π.Χ. και εντάσσεται στην ομάδα των έργων που χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από τη φάση Πηλού στη φάση Πλαστηρά της πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου[3]. γ) Από την ίδια συλλογή δωρήθηκε επίσης στο μουσείο μία τριφυλλόστομη οινοχόη χαλκιδικού εργαστηρίου που χρονολογείται γύρω στο 520 π.Χ. και προέρχεται πιθανώς από τις ανασκαφές της Torlonia στο Vulci. Η διακόσμηση χωρίζεται σε τρεις ζώνες που ακολουθούν τη διάρθρωση του αγγείου. Στη μεσαία ζώνη εικονίζεται ελάφι, πάνθηρας και σειρήνα, στη ζώνη του ώμου ταινία κισσού και στη βάση ακτινωτό κόσμημα[4].

Η Συλλογή του Ηλία-Θεοχάρη Τζάλα εμπλουτίστηκε με ένα πήλινο ομοίωμα πλοίου που χρονολογείται στην 3η χιλιετία και προέρχεται από την Ur (αριθ. 989, μήκ. 0,14, ύψ. 0,08 μ.). Στην πλώρη φέρει μία οριζόντια, διαμπερή οπή ανάρτησης ή υποδοχής ένθετου στελέχους (Πίν. 449 γ).

Η Συλλογή της Τράπεζας Πίστεως εμπλουτίστηκε με 160 νομίσματα χρυσά, αργυρά και χάλκινα που καλύπτουν την αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή εποχή. Τρία από αυτά είναι ιδιαιτέρως σημαντικά. Πρόκειται για δύο αργυρά τετράδραχμα των δυναστών της Θράκης Ορσοαλτίου (αριθ. 9401, 300 π.Χ. περίπου) (Πίν. 450 α) και Σκοστόκου (αριθ. 9388, β΄ τρίτο 3ου αι. π.Χ.) (Πίν. 450 β), για τους οποίους οι μόνες μαρτυρίες που έχουν διασωθεί οφείλονται στα αργυρά τετράδραχμα που εξέδωσαν. Επίσης, ένα αργυρό τετράδραχμο του δυνάστη της Βακτρίας Πανταλέοντος (αριθ. 9349, 190-185 π.Χ.) (Πίν. 450 γ), που είναι το δεύτερο γνωστό μέχρι σήμερα[5].

Η Ε. Λύρα-Λογοθέτη είναι κάτοχος 50 αρχαίων που προέρχονται από αρχαιοπωλεία και από τον πρώην κάτοχο Ι. Θεοδωρακόπουλο. Ανάμεσα στα αντικείμενα αυτά ξεχωρίζει ένα αττικό πλαστικό ρυτό (Πίν. 450 δ), καλής ποιότητας και διατήρησης που προέρχεται από το αρχαιοπωλείο Μαρτίνου και έχει εισαχθεί από το εξωτερικό (αριθ. 27, ύψ. 0,24 μ.)[6]. Το σώμα του αγγείου διαμορφώνεται σε σχήμα γυναικείας κεφαλής με πλούσια κόμη. Ο καλυκόσχημος λαιμός του αγγείου φέρει ερυθρόμορφη παράσταση στεφανηφόρου νέου που στηρίζεται σε ένα δέντρο και αντικρίζει γυναίκα καθισμένη σε κλισμό, η οποία με το δεξιό της χέρι κρατεί κάτοπτρο μπροστά από το πρόσωπό της. Το ενδιαφέρον της παράστασης εστιάζεται στην πρόσμειξη στοιχείων από το ύπαιθρο και τον εσωτερικό

1. Βλ. τον κατάλογο της δημοπρασίας του οίκου Sotheby's, *Antiquities and Islamic Art*, New York 1997, αριθ. 84.

2. *Antiquities from the Collection of Christos G. Bastis,* New York 1987, σ. 113-117, αριθ. κατ. 46.

3. Χ. Ντούμας, *Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός. Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα 2000, σ. 68-69, αριθ. 16.

4. Ό.π. (υποσημ. 2), σ. 247, αριθ. κατ. 149.

5. Δ.Ι. Τσαγκάρη, Μερικά από τα σημαντικά προσκτήματα της Συλλογής Alpha Τραπέζης Πίστεως κατά το 1998, *Νομισματικά Χρονικά* 17 (1998), σ. 25-26, 29, αριθ. 12, 13, 28.

6. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 534, Πίν. 449 δ.

χώρο, ενώ το ενδιαφέρον του ίδιου του αγγείου έγκειται στο γεγονός ότι η μήτρα που χρησιμοποιήθηκε για το πρόσωπο και την κόμη χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., αλλά η παράσταση του λαιμού δεν είναι παλαιότερη του 420 π.Χ.

Ο Φ. Λογοθέτης δήλωσε την κατοχή 204 αρχαίων αντικειμένων, που προέρχονται από αγορές στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται μία ομάδα μυκηναϊκών αγγείων και ειδωλίων που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΒ έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ, μία ομάδα αγγείων γεωμετρικών χρόνων, μία ομάδα κυπριακών αγγείων και ειδωλίων που χρονολογούνται από τη μέση κυπριακή εποχή του Χαλκού έως την κυπρο-αρχαϊκή περίοδο (1900-400 π.Χ.) και αριθμός αγγείων του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. Από τα αντικείμενα αυτά, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε κοινούς τύπους, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν τα εξής: α) Αττική γεωμετρική οινοχόη (αριθ. 19, ύψ. 0,45 μ.) της υστερογεωμετρικής ΙΙΑ, των λεγόμενων «Pitcher Workshops»[7] (Πίν. 451 α). β) Όλπη της πρωτοκορινθιακής περιόδου, του α΄ μισού του 7ου αι. π.Χ. (αριθ. 145, ύψ. 0,26 μ.)[8]. Το σώμα κοσμούν τρεις ζωφόροι, στις οποίες εικονίζονται ελάφια που βόσκουν και απειλούνται από πάνθηρες και λιοντάρια (Πίν. 451 β). γ) Μελανόμορφη αττική όλπη του γ΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. (αριθ. 86, ύψ. 0,219 μ.). Στην κύρια όψη του αγγείου, μετόπη όπου εικονίζονται τέσσερις γυμνές ανδρικές μορφές σε σκηνή ερωτικής συνομιλίας (Πίν. 451 γ). δ) Ερυθρόμορφη κύλικα του γ΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. (αριθ. 93, ύψ. 0,107 μ.). Στον πυθμένα παράσταση Ηρακλέους και Νίκης, ενώ εξωτερικά η πλούσια ανθεμωτή διακόσμηση πλαισιώνει σε κάθε όψη ένα ζεύγος νέων (Πίν. 451 δ). ε) Πλαστική τριφυλλόστομη οινοχόη του 5ου αι. π.Χ. (αριθ. 94, ύψ. 0,20 μ.), της οποίας το σώμα έχει σχήμα γυναικείας κεφαλής (Πίν. 451 ε). στ) Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ένα αποσπασματικά σωζόμενο κυκλαδικό ειδώλιο τύπου Σπεδού της πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου (αριθ. 111, ύψ. 0,157 μ.). Λείπει το κεφάλι και τα πόδια από τα γόνατα και κάτω. Τα χέρια είναι λυγισμένα κάτω από τους μαστούς σε ορθή γωνία με σχεδόν αντικριστά τα ακροδάκτυλα, ενώ το κενό ανάμεσα στους μηρούς δηλώνεται με πλατιά και βαθιά χάραξη (Πίν. 451 στ).

Οι κληρονόμοι της πρώην Συλλογής Μακρίδη δήλωσαν την κατοχή 1.476 αρχαίων αντικειμένων και 1.449 νομισμάτων. Πρόκειται για μια μεγάλη και σημαντική συλλογή που καλύπτει χρονολογικά την περίοδο από τα μυκηναϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Από το σύνολο των αντικειμένων επιλέγονται ως ιδιαίτερα αξιόλογα τα εξής:

1. Ψευδόστομος αμφορέας (αριθ. 567, ύψ. 0,25 μ.) της ΥΕ ΙΙΙ Γ1 με παράσταση σχηματοποιημένου οκτάποδος στο σώμα και ιχθύων που αποδίδονται με περίγραμμα στον ώμο (Πίν. 452 α).

2. Μία ομάδα υστερογεωμετρικών αγγείων: α) Οινοχόη με πώμα (αριθ. 410, ύψ. 0,59 μ.) των λεγόμενων «Pitcher Workshops», η οποία χρονολογείται στην υστερογεωμετρική ΙΙΑ περίοδο[9] (Πίν. 452 β). β) Ευρύστομη πρόχους της υστερογεωμετρικής ΙΒ περιόδου (αριθ. 723, ύψ. 0,207 μ.). Στο λαιμό μετόπη με παράσταση ίππου και υδρόβιου πτηνού[10] (Πίν. 452 γ). γ) Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία άλλη πρόχους (αριθ. 397, ύψ. 0,30 μ.), η οποία στη μετόπη που κοσμεί τον ώμο ανάμεσα σε δύο μαστοειδείς αποφύσεις, φέρει παράσταση τριών μουσικών, καθιστών σε θώκους. Η κεντρική μορφή κρατεί τρίχορδη λύρα και οι δύο άλλες σείστρα στα υψωμένα χέρια τους (Πίν. 452 δ).

3. Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. 20, ύψ. 0,20 μ.) του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. Στην κύρια όψη του σώματος παριστάνονται αντικριστά όρθια ανδρική μορφή και λέων με ανοιχτό ρύγχος και ανυψωμένη ουρά[11].

4. Μία ομάδα μαρμάρινων, νεκρικών ληκύθων που φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.: α) Η υπ' αριθ. 1237 (σωζ. ύψ. 0,50 μ.) φέρει στην κύρια όψη τρεις μορφές, σε χαμηλό ανάγλυφο, επί κανόνα ταινιωτής διατομής. Στο μέσον, καθιστή σε κλισμό γυναικεία μορφή στραμμένη προς τα αριστερά δεξιώνεται όρθια γενειοφόρο ανδρική μορφή με ιμάτιο. Πίσω από την καθιστή και μερικώς επικαλυπτόμενη από αυτή, όρθια παιδίσκη που στέκει κατ' ενώπιον με στραμμένο το κεφάλι προς τα αριστερά. Πάνω από τα κεφάλια των μορφών εγχάρακτη δίστιχη επιγραφή[12] (Πίν. 452 ε):

ΝΑΥΣΙΣΤΡΑΤΗ ΝΑΥΚΥΔΟΥΣ
ΑΧΑΡΝΕΩΣ

β) Το τμήμα ληκύθου υπ' αριθ. 1238 (σωζ. ύψ. 0,60 μ.) φέρει παράσταση τριών όρθιων μορφών σε χαμηλό ανάγλυφο επί λεπτού κανόνα. Η μεσαία γυναικεία μορφή δεξιώνεται ανδρική, ενώ πίσω της εικονίζεται σε κατατομή

7. Πρβλ. J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 12.

8. Πρβλ. *Corinth* VII, II, 1975, σ. 126, αριθ. An143.

9. Πρβλ. ό.π. (υποσημ. 7), πίν. 12.

10. Πρβλ. ό.π., πίν. 8f.

11. Πρβλ. E. Kunze-Götte κ.ά., *Kerameikos* VII, 2. *Die Beigaben*, München 1999, πίν. 82, αριθ. 478: 1.

12. Το αγγείο και η επιγραφή είναι δημοσιευμένα, βλ. *IG* 2, II-III, 3.2, αριθ. 5823, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

προς τα δεξιά ανδρική γενειοφόρος μορφή που στηρίζεται σε ράβδο με το δεξιό χέρι και φέρει το αριστερό στο πρόσωπο σε στάση περισυλλογής. γ) Η υπ' αριθ. 1242 λήκυθος (σωζ. ύψ. 0,31 μ.) φέρει στην κύρια όψη τρίμορφη παράσταση, πολύ φθαρμένη: διακρίνεται γυναίκα καθιστή σε κλισμό που δεξιώνεται γενειοφόρο άνδρα και ανάμεσά τους μία τρίτη μορφή. δ) Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αττική επιτύμβια λουτροφόρος υπ' αριθ. 1239 του β' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. (σωζ. ύψ. 0,53 μ.), που φέρει στην κύρια όψη παράσταση δύο μορφών, σε χαμηλό ανάγλυφο. Εικονίζεται ανδρική μορφή σε κατατομή περιτυλιγμένη σε ιμάτιο που κάθεται σε κλισμό και προτείνει το δεξιό χέρι προς αντωπή όρθια παιδική μορφή. Ο παῖς/ υπηρέτης κρατεί με το αριστερό χέρι δύο δέλτους. Το θέμα είναι σπανιότατο στα επιτύμβια μνημεία και η παράσταση, αν και λαξευμένη από μέτριο λιθοξόο, αποδίδει την αμεσότητα μιας καθημερινής σχέσης ανάμεσα στον παίδα και το σεβαστό ποιητή (Πίν. 453 α).

5. Μία αττική επιτύμβια στήλη (αριθ. 1240, σωζ. ύψ. 0,68 μ.) που χρονολογείται στον ύστερο 1ο αι. π.Χ. Φέρει εντός πλαισίου σε έξεργο ανάγλυφο ανδρική μορφή κυνηγού κατ' ενώπιον. Ο νεκρός φορεί κοντό χιτώνα με αναριχτή στον ώμο χλαμύδα και κρατεί στο αριστερό του χέρι το λαγοβόλο, ενώ με το δεξιό κρατεί από τα πόδια το σκοτωμένο θήραμα (λαγό). Το πάνω πλαίσιο της παράστασης χωρίζεται με οριζόντια εγχάραξη σε δύο άνισου πλάτους τμήματα (Πίν. 453 β). Το πλατύτερο κοσμείται με σειρά ασπιδίων(;) και στο στενότερο σώζεται από την επιγραφή το τοπωνυμικό: *ΜΙΛΗΣΙΟΣ*.

6. Τέλος, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ρωμαϊκά αντίγραφα κλασικών χρόνων: α) Ακέφαλο αγαλμάτιο Αρτέμιδος τύπου Diana (αριθ. 1243, ύψ. 0,60 μ.), που σώζει τον κορμό και τα πόδια έως τους μηρούς και αποτελεί μεταφορά πρωτότυπου έργου του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 453 γ). β) Ακέφαλο αγαλμάτιο ανδρικής μορφής, της οποίας σώζονται ο κορμός με τους βραχίονες και ο δεξιός μηρός (αριθ. 1245, ύψ. 0,53 μ.). Φορεί χλαμύδα, η οποία πορπούμενη στο δεξιό ώμο και φερόμενη προς τα πίσω αναδιπλώνεται γύρω από το αριστερό προβαλλόμενο χέρι. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο πολυκλείτειου αγαλματικού τύπου, ο οποίος έχει χρησιμοποιηθεί για την απεικόνιση εφήβων (Πίν. 453 δ).

Ο Δημήτριος και η Κυβέλη Ραϊτσανόβσκη είναι κάτοχοι 17 αρχαίων, 191 νομισμάτων και 148 αντικειμένων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Από τα αρχαία κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ένα πήλινο ειδώλιο ιππέα (αριθ. 13, ύψ. 0,077 μ.), έργο νησιωτικού-ιωνικού εργαστηρίου του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 454 α). Από το σύνολο των αντικειμένων βυζαντινής-μεταβυζαντινής τέχνης διακρίνονται μερικά που παρουσιάζουν επιστημονικό ενδιαφέρον, μεταξύ των οποίων και δύο ιδιαίτερα σημαντικές βυζαντινές εικόνες, αν και πολύ φθαρμένες:

α) Εικόνα της Παναγίας ένθρονης Βρεφοκρατούσας που φέρει αργυρό πλαίσιο με ανάγλυφες παραστάσεις σκηνών του Δωδεκαόρτου (αριθ. 34, διαστ. 0,191×0,155 μ.) (Πίν. 454 β). Η παράσταση της Παναγίας είναι πολύ φθαρμένη, ενώ από τις οκτώ συνολικά σκηνές του πλαισίου διασώζονται στο σύνολο ή εν μέρει ο Ευαγγελισμός, η Υπαπαντή, η Μεταμόρφωση, η Εις Άδου Κάθοδος, η Έγερση του Λαζάρου και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Η τεχνική του αναγλύφου στις παραστάσεις και στα μεταξύ τους διακοσμητικά θέματα οδηγεί στην ένταξη της εικόνας σε μια σειρά παρόμοιων έργων των παλαιολόγειων χρόνων και στη χρονολόγησή της προς τα τέλη του 14ου αι.[13].

β) Μεγάλη εικόνα της Σταύρωσης του Χριστού στο λιτό τριπρόσωπο τύπο, αποσπασματικά σωζόμενη μόνον κατά το άνω δεξιό τμήμα (αριθ. 75, σωζ. διαστ. 0,47×0,33 μ.) (Πίν. 455 α). Στο χρυσό βάθος σώζεται το μεγαλύτερο μέρος από τη μορφή του Χριστού, το πάνω μέρος της μορφής του Ιωάννη και ο δεξιός ιπτάμενος άγγελος. Η απεικόνιση του Χριστού με το σώμα να σχηματίζει ελαφριά καμπύλη, το κεφάλι με βαθιά κλίση στο δεξιό ώμο και παράλληλη στροφή προς τα αριστερά, αλλά κυρίως τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όπως η έντονα πλαστική απόδοση στη διαμόρφωση των όγκων και η χρήση διαφορετικών τεχνικών για το φωτισμό των επιφανειών οδηγούν στον παραλληλισμό με γνωστά παρόμοια έργα των παλαιολόγειων χρόνων, όπως η εικόνα της Σταύρωσης της Μονεμβασίας[14] και η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης στο δίπτυχο των Μετεώρων[15]. Πρόκειται για εξαιρετικό έργο κωνσταντινοπολίτικου εργαστηρίου του β' μισού του 14ου αι.

γ) Άλλη αποσπασματικά σωζόμενη εικόνα της Σταύρωσης του Χριστού που χρονολογείται στο β' μισό του 16ου αι. και επαναλαμβάνει παλαιολόγειο εικονογραφικό τύπο, όπως υιοθετήθηκε από τους κρητικούς ζωγράφους. Σώζεται η πάνω και δεξιά πλευρά με τον Ιωάννη και τον εκατόνταρχο, το επάνω μέρος της μορφής του Χριστού στο σταυρό και τμήμα από τα τείχη της Ιερουσαλήμ στο βάθος (αριθ. 52, διαστ. 0,39×0,22 μ.).

δ) Εικόνα του α' μισού του 16ου αι., έργο κρητικού εργαστηρίου με παράσταση των αγίων Νικολάου, Γεωργίου και Παρασκευής όρθιων και μετωπικών (αριθ. 7, διαστ. 0,53×0,395 μ.).

---

13. A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen-Âge*, Venice 1975, αριθ. 17, 21, 22, 26, 28.

14. Π. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, εικ. 130.

15. Ό.π., εικ. 124.

ε) Εικόνα με παράσταση των Σαράντα Μαρτύρων της Σεβάστειας (αριθ. 8, διαστ. 0,36×0,295 μ.) (Πίν. 455 β) του β΄ μισού του 17ου αι. που ακολουθεί εικονογραφικούς τύπους κρητικών ζωγράφων του 16ου αι.[16].

στ) Εικόνα της Θείας Λειτουργίας (αριθ. 1, διαστ. 0,615×0,475 μ.) (Πίν. 456) στον εικονογραφικό τύπο που καθιερώθηκε από τον Μιχαήλ Δαμασκηνό, με την αγία Τριάδα στο μέσον και τα ουράνια τάγματα που τελούν τη Θεία Λειτουργία σε κλειστή κυκλική διάταξη. Η εικόνα που μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 1700 είναι ενδεικτική της προσήλωσης των ζωγράφων στο έργο του Δαμασκηνού για την απεικόνιση ενός αποκαλυπτικού θέματος, γεγονός που μας είναι ήδη γνωστό από σειρά παρόμοιων έργων επώνυμων ζωγράφων του 17ου αι. (Φιλόθεος Σκούφος, Εμμανουήλ Σκορδίλης, Ιωάννης Μόσκος)[17].

ζ) Τρίπτυχο των αρχών του 18ου αι. που προέρχεται από την αγιορείτικη μονή της Μεγίστης Λαύρας, όπως γίνεται φανερό από τα απεικονιζόμενα εικονογραφικά θέματα (αριθ. 30, διαστ. 0,308×0,198 μ.). Στο μεσαίο φύλλο η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα με προσκλίνοντες τους αγίους που συνδέονται με τη μονή άγιο Αθανάσιο Αθωνίτη και άγιο Μιχαήλ Συνάδων (Πίν. 457). Στο δίζωνο αριστερό φύλλο εικονίζονται οι τρεις Ιεράρχες και οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος έφιπποι. Στο δεξιό αντίστοιχα οι άγιοι Αθανάσιος, Νικόλαος, Σπυρίδων και οι άγιοι Θεόδωροι Τήρων και Στρατηλάτης έφιπποι. Στην εξωτερική όψη των πλάγιων φύλλων επάνω παριστάνεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και κάτω αριστερά ο άγιος Αθανάσιος Αθωνίτης μπροστά στη μικρογραφική απεικόνιση της μονής Μεγίστης Λαύρας και δεξιά η Παναγία ολόσωμη που δείχνει τη φιάλη της Λαύρας (απεικόνιση θαύματος;) (Πίν. 458 α).

η) Κεντημένο ύφασμα με παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου και τη χρονολογία 1715 (αριθ. 43, διαστ. 0,85×0,72 μ.).

θ) Τέλος, έντυπο βιβλίο του 1542 με δερμάτινη στάχωση (αριθ. 91, διαστ. 0,308×0,20×0,06 μ.), που περιέχει την ερμηνεία στα τέσσερα Ευαγγέλια του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου: *ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΤΕΣΣΕΡΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, ROMAE MDXLII*. Το αντίτυπο ανήκει στην πρώτη έκδοση του έργου[18].

Από τις 14 εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή της Μ. Καφούρου αναφέρουμε ως αξιόλογες δύο: α) Εικόνα με παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ολόσωμης, πλαισιωμένης από δύο δεόμενους αγίους, τον άγιο Γεώργιο και τον άγιο Ρόκκο, προστάτη άγιο των πανωλόβλητων της λατινικής εκκλησίας (αριθ. 1, διαστ. 0,59×0,60 μ.) (Πίν. 458 β). Ο δυτικός άγιος που είχε αδέξια μεταμορφωθεί σε άγιο Πέτρο πιθανότατα στις αρχές του 18ου αι. αποκαλύφθηκε κατά τη συντήρηση και τον καθαρισμό της εικόνας που πραγματοποιήθηκε από το συντηρητή Ν. Κάιλα το φθινόπωρο του 1997. Η παράθεση των δύο αγίων σε τύπους που ακολουθούν τη βυζαντινή και τη δυτική εικονογραφία απηχεί το πνευματικό και καλλιτεχνικό κλίμα της Κρητικής Αναγέννησης, ενώ η παρουσία του αγίου Ρόκκου καθιστά πιθανή τη σύνδεση του έργου με τη μεγάλη επιδημία πανώλης των ετών 1592-1595 που αποδεκάτισε τους κατοίκους του Χάνδακα. Η εικόνα είναι έργο καλού κρητικού ζωγράφου του τέλους του 16ου αι. και αγοράστηκε, με πρόταση της Εφορείας μας, από το Βυζαντινό Μουσείο[19]. β) Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος σε προτομή (αριθ. 2, διαστ. 0,62×0,56 μ.) (Πίν. 459 α-β) του β΄ μισού του 16ου αι. Στο κάτω μέρος αριστερά εικονίζεται σε μικρογραφική κλίμακα ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος μπροστά στο σπήλαιο της Πάτμου. Η παρέμβλητη αυτή παράσταση υποδηλώνει πιθανώς σχέση της εικόνας με τη μονή της Πάτμου ή αποτελεί αναφορά στο όνομα του αφιερωτή.

Στην κατοχή της Σ. Βαλαδώρου καταγράφηκαν 74 εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας, από τα οποία αξίζει να αναφερθούν τα εξής:

α) Ιταλοκρητική εικόνα με παράσταση ένθρονης Παναγίας με τον Χριστό (αριθ. 7, διαστ. 0,635×0,50 μ.), που μπορεί να αποδοθεί σε κρητικό εργαστήριο του τέλους του 15ου ή των αρχών του 16ου αι. (Πίν. 460 α). Η επισήμανση της εικόνας θεωρείται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα δεδομένου ότι είχε εντοπιστεί από τον Π. Βοκοτόπουλο στη δεκαετία του 1960 σε οικία της Κέρκυρας και έκτοτε είχαν χαθεί τα ίχνη της[20].

β) Εικόνα, με χρονολογία 1678, που απεικονίζει την Εις Άδου Κάθοδο (αριθ. 3, διαστ. 0,595×0,58 μ.) και φέρει την υπογραφή του γνωστού ρεθύμνιου ζωγράφου που δούλεψε στα Επτάνησα Ηλία Μόσκου: *ΧΕΙΡ/ΗΛΙΟΥ ΜΟΣΚΟΥ/ αχοη'*[21]. Η παράσταση συνδυάζει στοιχεία από πα-

16. Πρβλ. εικόνα της Πάτμου των μέσων του 16ου αι., Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 96, αριθ. 48, πίν. 36.

17. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης*, Ηράκλειον 1993, αριθ. 99, σ. 455-457.

18. J. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur des livres*, V, Paris 1864, στήλη 1800.

19. *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 157-172.

20. *ΔΧΑΕ* ΙΘ΄ (1996-1997), σ. 84-88, εικ. 4.

21. Μ. Χατζηδάκης-Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, σ. 198-203.

λαιολόγεια πρότυπα, από τα οποία δανείζεται τις ομάδες των δικαίων στα πλάγια της παράστασης και την ελλειψοειδή δόξα, ενώ στοιχείο της δυτικής εικονογραφίας αποτελεί η μορφή του Χριστού που κρατεί το λάβαρο της Ανάστασης (Πίν. 460 β).

γ) Εικόνα του νάξιου ζωγράφου του 18ου αι. Σκευοφύλακος του Ισπανού[22] με παράσταση της Ανάληψης και την επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΣΤΑΜΑΤΙ ΠΡΟΦΗΤΗ. ΧΕΙΡ ΣΚΕΒΟΦΥΛΑΚΟΣ ΤΟΥ ΙΣΠΑΝΟΥ ΑΨΜΑ΄* (αριθ. 1, διαστ. 0,39×0,26 μ.) (Πίν. 461 β)[23].

δ) Από τα αντικείμενα μικροτεχνίας ενδιαφέρον παρουσιάζουν ξύλινη σφραγίδα άρτου με χρονολογία 1771 (αριθ. 71, διαστ. 0,064×0,068 μ.) και ξύλινος σταυρός αγιασμού που χρονολογείται επίσης στο 18ο αι. και φέρει στο στέλεχος την επιγραφή: *+ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ / ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ* (αριθ. 72, διαστ. 0,205×0,09 μ.).

Ο Μ. Κοζώνης είναι κάτοχος μιας εικόνας που φέρει την επιγραφή: *Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ*, την υπογραφή του Ηλία Μόσκου και τη χρονολογία 1665 (αριθ. 9, διαστ. 0,54×0,425 μ.). Στην παράσταση συνδυάζονται το κεντρικό θέμα της Ανάληψης με τον αναλαμβανόμενο Χριστό και η Δέηση με την Παναγία και τον Πρόδρομο, συνενώνοντας τα δύο θέματα σε ένα νέο εικονογραφικό τύπο φορτισμένο με θεολογικά νοήματα (Πίν. 462 α).

Σε συμπληρωματική καταγραφή ο Β. Κορκολόπουλος δήλωσε 32 αντικείμενα που εισήγαγε από το εξωτερικό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας ξυλόγλυπτος σταυρός ευλογίας του 17ου αι. που φέρει παρασπάσεις του Δωδεκαόρτου και στη λαβή ταινία με την επιγραφή: *ΘΕΟΥ ΤΟ ΔΩΡΟΝ ΚΑΙ ΠΟΝΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ / ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΦΟΡΟΥ*[24] (αριθ. 16, διαστ. 0,262×0,083 μ.) (Πίν. 461 α).

Ανάμεσα στα αντικείμενα που καταγράφηκαν στην κατοχή της Ε. Μιχαλίτση περιλαμβάνεται δίζωνη εικόνα με σιναϊτικά θέματα (αριθ. 11, διαστ. 0,262×0,172 μ.) και την υπογραφή του ζωγράφου Ιωάννη Κορνάρου με τη χρονολογία 1778 (Πίν. 462 β). Στην άνω ευρύτερη ζώνη παριστάνεται στο μέσον η Παναγία η Βάτος πάνω από την απεικόνιση της μονής του Σινά στα τείχη της οποίας η επιγραφή: *ΧΕΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ / ΚΡΗΣ 1778*[25]. Εκατέρωθεν της Παναγίας εικονίζονται όρθιοι ο Μωυσής και η αγία Αικατερίνη, ενώ πίσω της στην Αγία Κορυφή ο Μωυσής παραλαμβάνει τις πλάκες με το Δεκάλογο. Στην υποκείμενη ζώνη εικονίζονται όρθιοι και μετωπικοί οι άγιοι Παντελεήμων, Αρτέμιος και Παρασκευή.

Ένα μικρό τρίπτυχο (αριθ. 119, διαστ. 0,185×0,105 κλειστό×0,21 μ. ανοιχτό) με σκηνές και πολλές μεμονωμένες μορφές στην εσωτερική και εξωτερική όψη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της σύνδεσής του με τη μονή του Θεολόγου στην Πάτμο, καθώς στο μεσαίο φύλλο εικονίζεται σε στάση δέησης προς την ένθρονη Θεοτόκο ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και στο δεξιό φύλλο ο όσιος Χριστόδουλος, που κρατεί ομοίωμα του καθολικού της μονής και ειλητάριο με σχετική επιγραφή, αντιγράφοντας όμοια παράσταση του οσίου στο βημόθυρο του παρεκκλησίου του στη μονή της Πάτμου. Το τρίπτυχο, που αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο του β΄ μισού του 16ου αι., δηλώθηκε από το αρχαιοπωλείο «Στοά» της Ε. Σταυροπούλου και αγοράστηκε από το Βυζαντινό Μουσείο[26].

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

22. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987, σ. 321-322.

23. Η εικόνα που έχει διαστάσεις παρόμοιες με τρεις εικόνες Δωδεκαόρτου του τέμπλου της μονής Σαγκρίου στη Νάξο, *ΔΧΑΕ* ΙΒ΄ (1984), σ. 479-484, παραχωρήθηκε από την κάτοχο στη 2η ΕΒΑ έπειτα από πρόταση της Εφορείας.

24. Y. Petsopoulos (επιμ.), *East Christian Art, AXIA, Byzantine and Islamic Art Consultants*, London 1987, σ. 41, αριθ. 38.

25. Ο ζωγράφος Ιωάννης Κορνάρος γεννήθηκε στην Κρήτη, αλλά έζησε και εργάστηκε για περισσότερο από μία δεκαετία στη μονή Σινά. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 110-113.

26. *ΔΧΑΕ* ΚΔ΄ (2003), σ. 193-300, εικ. 1-5.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Λόφος των Τσακαλιών. Θέση 98.07. Κιβωτιόσχημος τάφος, β) Χορτολίβαδο. Θέση 96.19. Τάφοι και εναγισμοί του 5ου αι. π.Χ.

α) Νομός Ξάνθης. Βαφέικα. Κοίτη ποταμού Κόσσυνθου. Ο ταφικός πίθος με το λίθινο περίβολο από ΒΑ.,
β) Νομός Ροδόπης. Αρχαία Στρύμη. Τομέας 2.5.2. Το τετράγωνο Ρ5δ με τμήματα τοίχων
και το στρώμα καταστροφής.

Νομός Έβρου. Διδυμότειχο. Πλωτινόπολη: α) Το κτιριακό συγκρότημα από Β.. β) Μαρμάρινο γυναικείο ακέφαλο αγαλμάτιο.

Νομός Έβρου. Λάδη. Ταφικός τύμβος: α) Περιοχή προσφορών στο νότιο τμήμα,
β) Πήλινα και γυάλινα αγγεία έξω από τον ορθογώνιο λάκκο,
γ) Η επίχωση του τύμβου.

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Βόρειος περίβολος. Το στέγαστρο του νεωσοίκου από Β., β) Χοιρόδασος. Κίτρινος Βράχος. Θέση 95.15. Τοίχος αρχαίου κτιρίου.

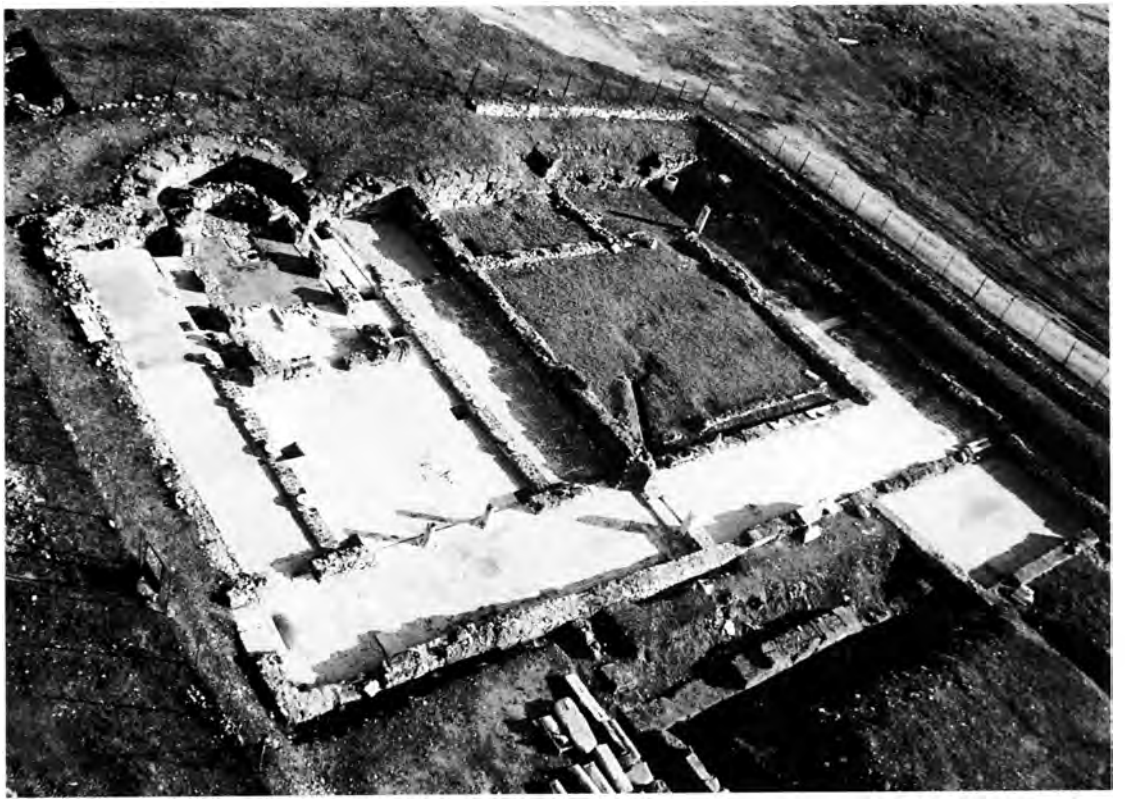

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Αντικείμενα από παράδοση: α) Παλιόχωρα. Τμήμα πήλινης αρχιτεκτονικής επένδυσης, β) Βάλτα Ζαμπάκη. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, γ) Στάνη. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με παράσταση νεκροδείπνου.

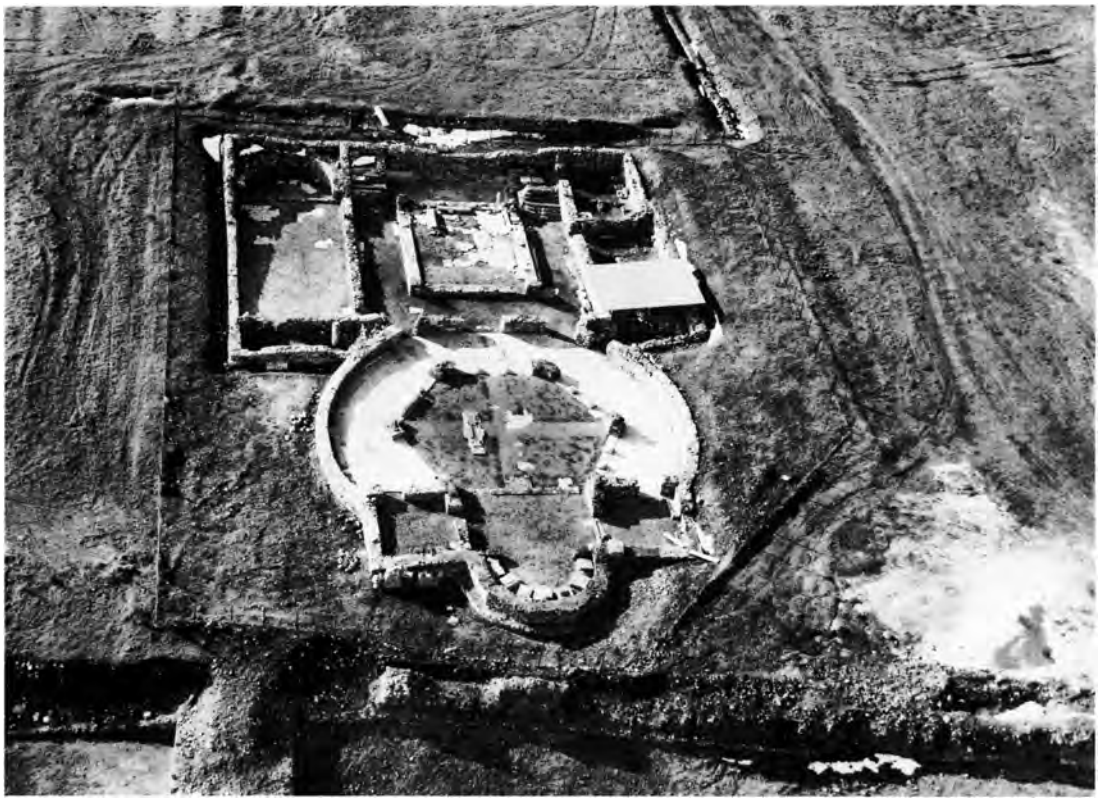

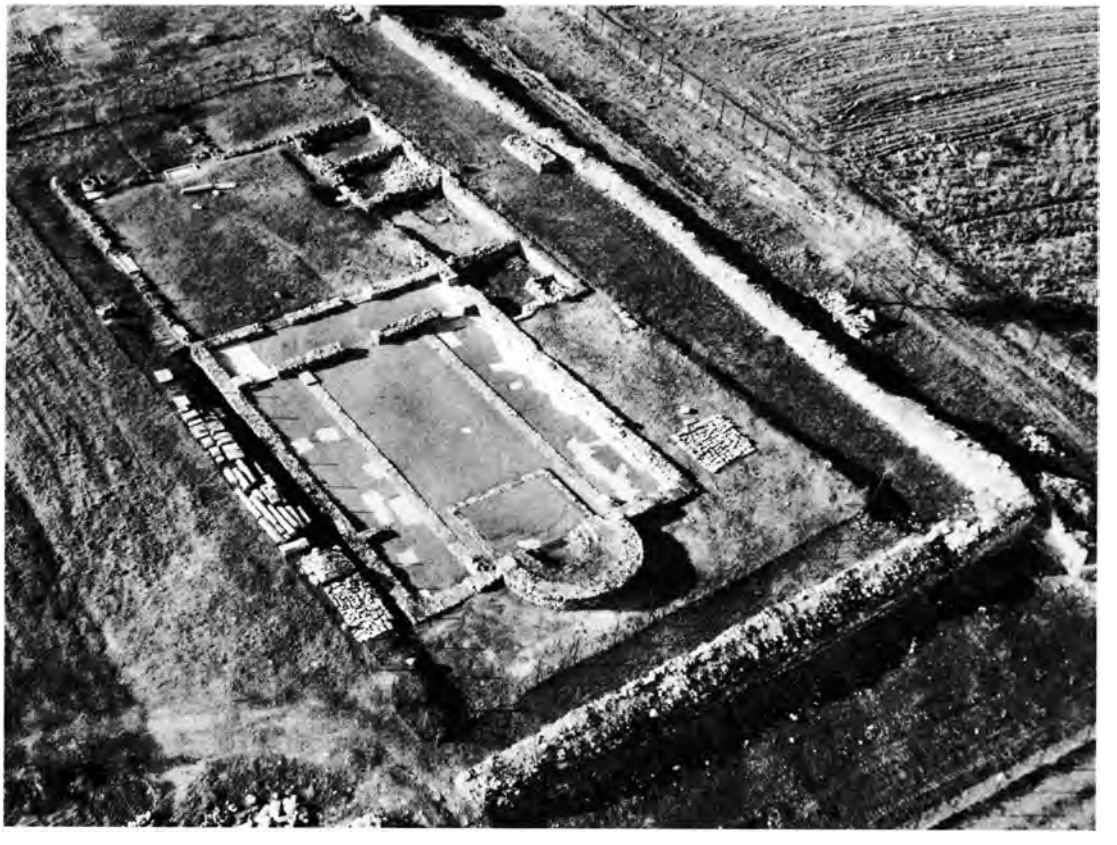

α) Σέρρες. Παλαιά Μητρόπολη. Άποψη της έκθεσης γλυπτών στον αύλειο χώρο, β) Δράμα. Αρχαιολογικό Μουσείο. Χριστιανική Συλλογή. Άποψη του αιθρίου με την έκθεση αρχιτεκτονικών γλυπτών.

Αμφίπολη. Η βασιλική Γ μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης (αεροφωτογραφία).

Αμφίπολη: α-β) Ο περίκεντρος ναός και η βασιλική Β΄ μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης (αεροφωτογραφίες).

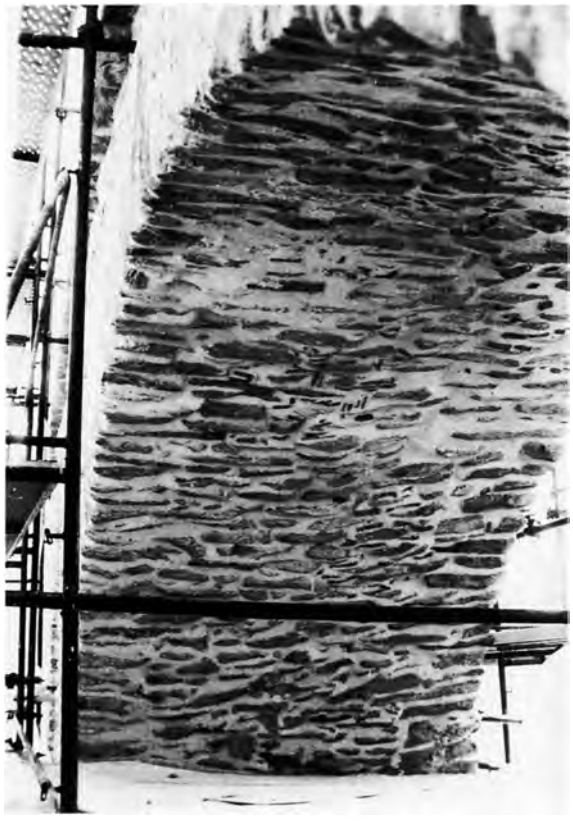
Ν. ΖΗΚΟΣ

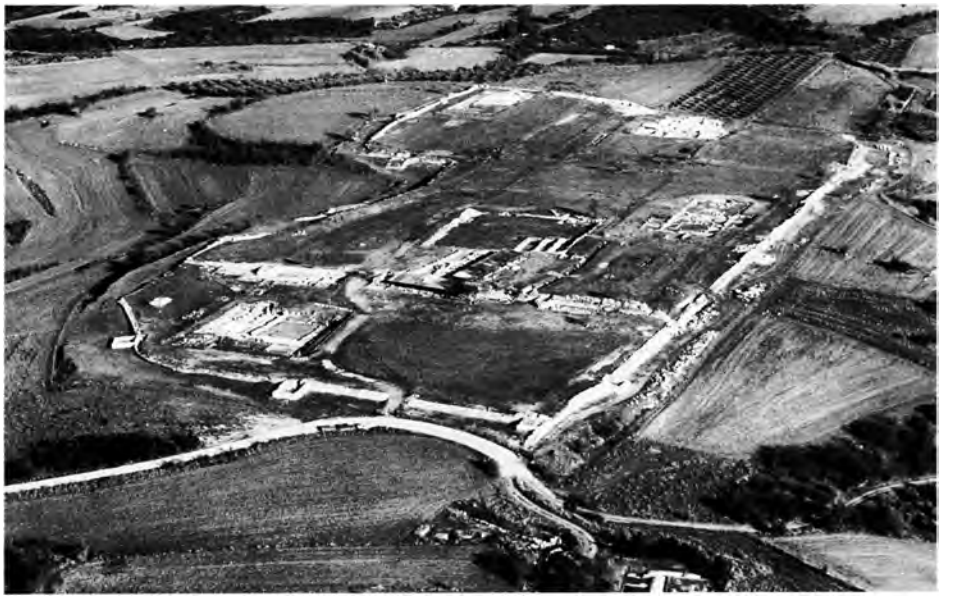
Σέρρες: α) Ζιντζιρλί τζαμί. Άποψη του κυρίως τεμένους μετά την επιστέγαση με μολυβδόφυλλα,
β) Τέμενος Μεχμέτ Μπέη. Το προστώο μετά την ανακατασκευή των τόξων.

Καβάλα. Μεσαιωνικό υδραγωγείο «Καμάρες»: α-β) Οι καμάρες ΙΑ-ΙΑ΄ και το εσωράχιο της καμάρας ΙΑ΄ μετά τις εργασίες στερέωσης.

α) Νομός Έβρου. Διδυμότειχο. Τέμενος Βαγιαζήτ. Το πέτσωμα της στέγης μετά την απομάκρυνση των μολυβδόφυλλων, β) Νομός Σερρών. Αμφίπολη. Η παλαιοχριστιανική πόλη (αεροφωτογραφία).

Σέρρες: α) Οδός Αλέξανδρου Παναγούλη. Τμήμα του διπλού τείχους, β) Μονή Τιμίου Προδρόμου. Καμαροσκέπαστος τάφος στο παρεκκλήσι του Αγίου Σπυρίδωνος.

α-β) Νομός Δράμας. Δράμα. Πλατεία ναού Αγίας Σοφίας. Οι τοίχοι Γ και Β, γ) Νομός Ροδόπης. Μικρό Πιστό. Τροχήλατοι τριποδίσκοι.

Χίος. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Πάροδος οδού Δελαγραμμάτικα: α) Ο τοίχος 1 και το δωμάτιο 1 από Δ., β) Άποψη της ταφικής συστάδας από Ν.

Χίος: α-β) Βουνάκι. Συμβολή των οδών Ι. Καλούδη και Γυμνασιάρχου Αναστασιάδη. Άποψη του οικιστικού συγκροτήματος από Δ. και ο χώρος με τα πιθοειδή αγγεία από Ν.,
γ) Ευαγγελίστρια. Οδός Κουντουριώτου. Η ανατολική δεξαμενή από Β.

Χίος: α) Αγία Άννα Καπέλα. Οδός Ι. Χαβιάρα. Οι τοίχοι 3, 4, 5, 7 από ΒΑ.,
β) Άγιος Λουκάς Λειβαδίων. Οδός Γ. Βούρου. Ο τοίχος 1 από ΝΔ.

Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι: α) Άποψη των τάφων από ΝΔ.,
β) Το εσωτερικό του τάφου 45.

Λέσβος. Μυτιλήνη: α) Περιοχή Μητροπόλεως. Οδός Ερμού 196-198. Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Προκυμαία. Οδός Κουντουριώτου. Οι τοίχοι 8 και 9 από Β., γ) Οδός Λεσβώνακτος. Η κυκλική κατασκευή από Δ.

Λέσβος. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Θέση Κουρτζή. Οδός Κυδωνιών: α) Άποψη του νεκροταφείου από ΝΔ., β) Ο τάφος XXI από Ν., γ) Το βάθρο από ΝΑ., δ) Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

Λέσβος. Μυτιλήνη: α-β) Μαύρα Σίδερα. Οδός Π. Βοστάνη. Το ταφικό μνημείο από Α. και ιωνικό κιονόκρανο, γ) Ταρλάς ή Γήπεδο. Οδός Πεσμαζόγλου. Ο τοίχος 5 από Α.

Λέσβος. Μυτιλήνη. Χρυσομαλλούσα: α) Οδός Νεομάρτυρος Θεοδώρου. Κορμός κολοσσικού αγάλματος, β) Οδός Ανδρέα Καρκαβίτσα. Ο ορθογώνιος χώρος από Β.

Λέσβος. Περιοχή Μαυροβουνίου. 73η εθνική οδός Μυτιλήνης-Θερμής: α) Έναντι των εγκαταστάσεων της ΕΝΑ ΑΕ. Άποψη του νεκροταφείου από Α., β) Έναντι στρατοπέδου ΕΥΠ. Επιτύμβια στήλη, γ) Έναντι στρατοπέδου ΕΥΠ. Ο τάφος XXI από ΒΑ.

Λέσβος. Θερμή: α) Θέση Τσιλίκι. Ο τοίχος Τχ3 από Ν., β) Περιοχή Πύργοι Θερμής. Οικόπεδο Β. Νιάνου. Τμήματα τοίχων από Β.

Λέσβος. Αποθήκα. Θέση Μνημόρια: α) Ο τοίχος 9 από Β., β) Η κυκλική κατασκευή 1 από Β.

Νομός Λέσβου: α-β) Λέσβος. Μήθυμνα. Επαρχιακή οδός Μολύβου-Εφταλούς. Οικοδομικά λείψανα από ΝΔ. και Ν., γ) Λήμνος. Μύρινα. Τούρκικος γιαλός. Οδός Δ. Παρισίδη και Διονύσου. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Άνδρος. Ακρωτήριο Στρόφιλας: α) Η κορυφή του ακρωτηρίου με το οροπέδιο, β-γ) Τομή Α. Το νεολιθικό οικοδόμημα και λίθινα εργαλεία κατά χώραν.

Άνδρος. Ακρωτήριο Στρόφιλας: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Πάρος. Παροικιά: α) Οικόπεδο Δ. Χαρδαβέλλα. Οι τάφοι 1 και 2, β) Οικόπεδο Σ. Αλιφιέρη. Ανάγλυφο με παράσταση πεπλοφόρου γυναικείας μορφής.

Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σ. Αλιφιέρη: α-β) Το κυκλικό μνημείο.

Πάρος: α-β) Τα ιερά του Ασκληπιού και του Πυθίου Απόλλωνος, γ) Θέση Κριός. Το αψιδωτό οικοδόμημα.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Σάμος. Πυθαγόρειο. Άνω πόλη. Οικοδόμημα «ανακτορικού τύπου»: α) Ανδρώνας. Το ψηφιδωτό δάπεδο και ο διάδρομος των κλινών, β) Ανατολικό δωμάτιο υποδοχής. Ψηφιδωτό δάπεδο. Λεπτομέρεια της βορειοανατολικής γωνίας, γ) Δυτικό δωμάτιο. Τοιχογραφία.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Άνω πόλη. Οικοδόμημα «ανακτορικού τύπου»: α) Η αρχαϊκή κρήνη με τη μεταγενέστερη τοξοειδή οροφή, β) Οι πήλινοι πειόσχημοι αγωγοί, γ) Το ορθογώνιο φρεάτιο.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Άνω πόλη: α-β) Οικοδόμημα «ανακτορικού τύπου». Ο αναλημματικός τοίχος πίσω από τον ανδρώνα και ο βόρειος τοίχος του ανδρώνα με το διάδρομο των κλινών, γ) Οικόπεδο Ι. και Α. Ανδρεαδάκη. Η πλακόστρωτη οδός και ο στυλοβάτης του δημόσιου κτιρίου.

Δήλος: α) Ο αρχαιολογικός χώρος μετά τις εργασίες καθαρισμού, β) Αγορά των Ιταλών. Το ψηφιδωτό του Ποπλίου Σατρικανίου μετά τη συντήρηση.

α) Σέριφος. Ο Ασπρόπυργος, β-γ) Σίφνος. Κάστρο. Τμήματα του τείχους στα οικόπεδα Γεροντή και Γεωργούλη.

Σίφνος: α) Ο πύργος του Καδέ μετά τον καθαρισμό, β-γ) Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Ο χώρος ανατολικά του συγκροτήματος Α και το εξωτερικό μυκηναϊκό τείχος μετά τις εργασίες καθαρισμού.

Θήρα: α-β) Κτίριο Σελλάδας. Γενική άποψη από Α. και το νότιο τμήμα της αυλής από Β., γ) Ιερό Αφροδίτης. Γενική άποψη από Ν.

Ανάφη: α-β) Αρχαιολογική Συλλογή. Άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα και ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος, γ-δ) Καστέλι. Ακέφαλες ανδρικές προτομές.

α) Μουσείο Πάρου. Επιτύμβια στήλη από παράδοση, β) Σέριφος. Αρχαία πόλη. Οικία κληρονόμων Μ.Ε. Μαγουλά. Ψηφιδωτό δάπεδο.

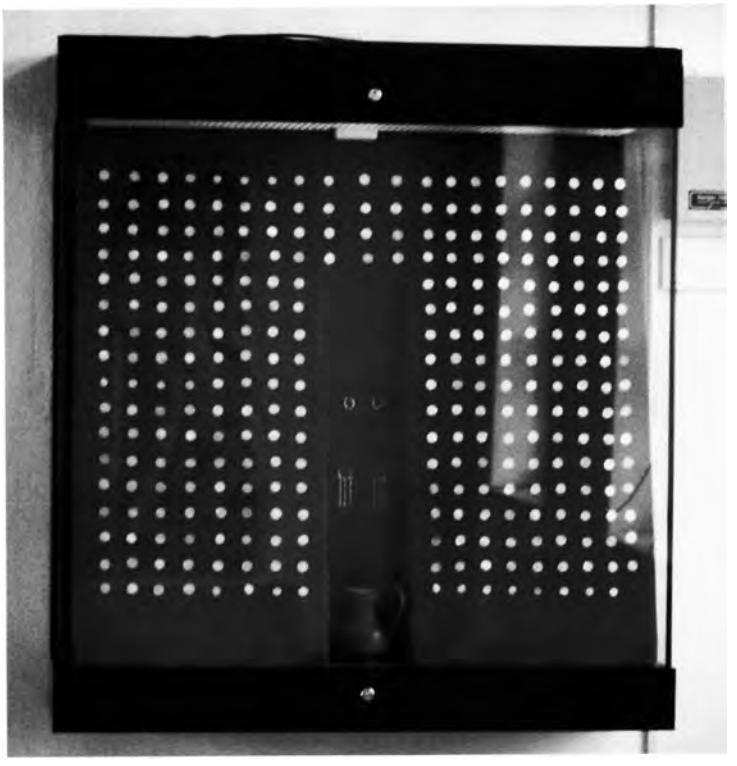

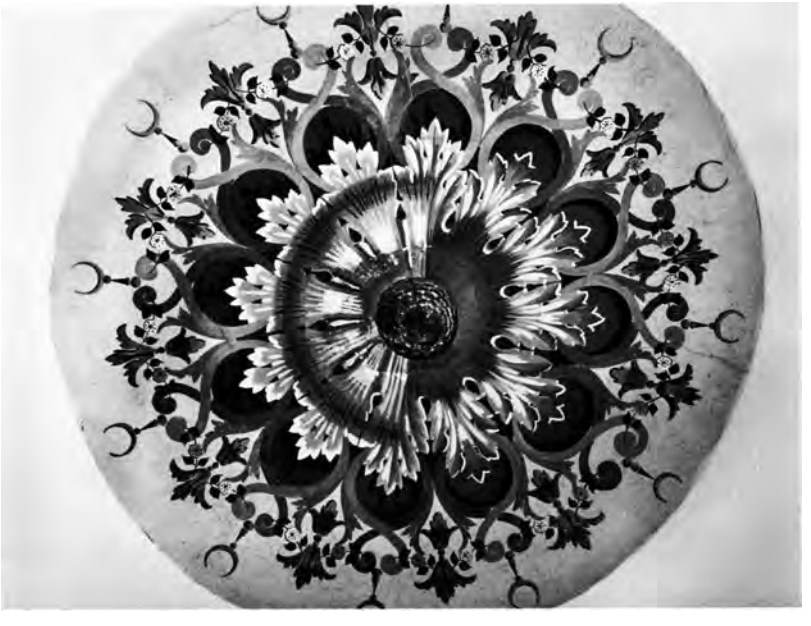
Δήλος. Θέατρο: α-β) Η βόρεια υπόγεια δίοδος από Α. και το εσωτερικό της μετά τις ανασκαφικές εργασίες.

Δήλος. Θέατρο: α) Η νότια υπόγεια δίοδος από Α., β) Γενική άποψη του χώρου.

α) Σάμος. Βαθύ. Αρχαιολογικό Μουσείο. Η προθήκη με το «θησαυρό» βυζαντινών νομισμάτων και τα δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων, β) Χίος. Βυζαντινό Μουσείο (Μετζητιέ τζαμί). Ο γραπτός ρόδακας του τρούλου.

Κ. ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

Χίος. Έξω Διδύμα. Ναός Παναγίας Σικελιάς: α) Τριλοβο παράθυρο του Ιερού, β) Σπάραγμα τοιχογραφίας στην κόγχη του διακονικού.

Χίος. Παλαιός Καταρράκτης. Ναός Αγίου Ιωάννη Αργέντη. Εικόνα
με τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

Χίος: α) Φρούριο. Οικόπεδο Ν. Χόνδρου - Γ. Γανιάρη. «Θησαυρός» χάλκινων νομισμάτων, β) Οικόπεδο Ν. και Κ. Βαγιάνου. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Φρούριο. Νοτιοανατολικός προμαχώνας. Όψη τμήματος του τείχους.

Λέσβος: α) Μυτιλήνη. Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου. Η ανατολική πλευρά μετά τις στερεωτικές εργασίες, β) Λουτρά. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα μετά τις εργασίες συντήρησης.

Α.-Χ. ΛΟΥΠΟΥ

α) Μυτιλήνη. Παλαιά πόλη. Οδός Ερμού και Ισαύρων. Κλειστό χρηστικό αγγείο,
β) Άγιος Ευστράτιος. Ναός Γεννήσεως του Χριστού.
Εικόνα με το Σύμβολο της Πίστεως.

Σίκινος: α) Συκιά. Ο ναός της Παναγίας, β) Επισκοπή. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, γ) Επισκοπή. Το παρεκκλήσι της Αγίας Άννας.

Πάρος. Καταπολιανή. Εικόνα με την Παναγία Δεομένη μετά τη συντήρηση.

Πάρος. Παροικιά. Ναός Παναγίας Σεπτεμβριανής: α-β) Δεσποτικές εικόνες μετά τη συντήρηση.

Σίκινος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Νοτάρη. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία του Πάθους.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Σίκινος. Τέμπλο καθολικού μονής Ζωοδόχου Πηγής. Το βημόθυρο.

Σίκινος. Επισκοπή. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία, Κυρία των Αγγέλων.

Σίκινος. Χωριό. Ναός Θεοσκέπαστης. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία Θεοσκέπαστη.

Σίκινος. Χωριό. Ναός Θεοσκέπαστης. Δεσποτική εικόνα με τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα.

Σίκινος. Τέμπλο ναού Επισκοπής. Το βημόθυρο.

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Παναγίας του Κονόμου. Δεσποτική εικόνα με την Παναγία του Πάθους.

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Παναγίας του Κονόμου. Δεσποτική εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου.

Α. ΜΗΤΣΑΝΗ

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνος. Δεσποτική εικόνα
με την Παναγία του Πάθους.

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου: α-β) Εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια «Ελεούσα» πριν και μετά τη συντήρηση με το πρόσθετο ζωγραφιστό πλαίσιο.

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Ταξιάρχη. Αμφίγραπτο κεντρικό φύλλο τριπτύχου.
Ο άγιος Γεώργιος (α΄ όψη).

Κίμωλος. Χώρα. Ναός Ταξιάρχη. Αμφίγραπτο κεντρικό φύλλο τριπτύχου.
Οι ιεράρχες Βασίλειος και Ιωάννης Χρυσόστομος (β΄ όψη).

Κύθνος. Δρυοπίδα. Ναός Αγίου Μηνά. Δίζωνη εικόνα με τη Σταύρωση και τη Δίκη του Χριστού.

Κύθνος. Δρυοπίδα. Ναός Αγίου Μηνά. Θωράκιο τέμπλου με το θαύμα του αγίου Μηνά.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

Κύθνος. Δρυοπίδα. Ναός Αγίου Μηνά. Θωράκιο τέμπλου με την κλίμακα του Ιακώβ.

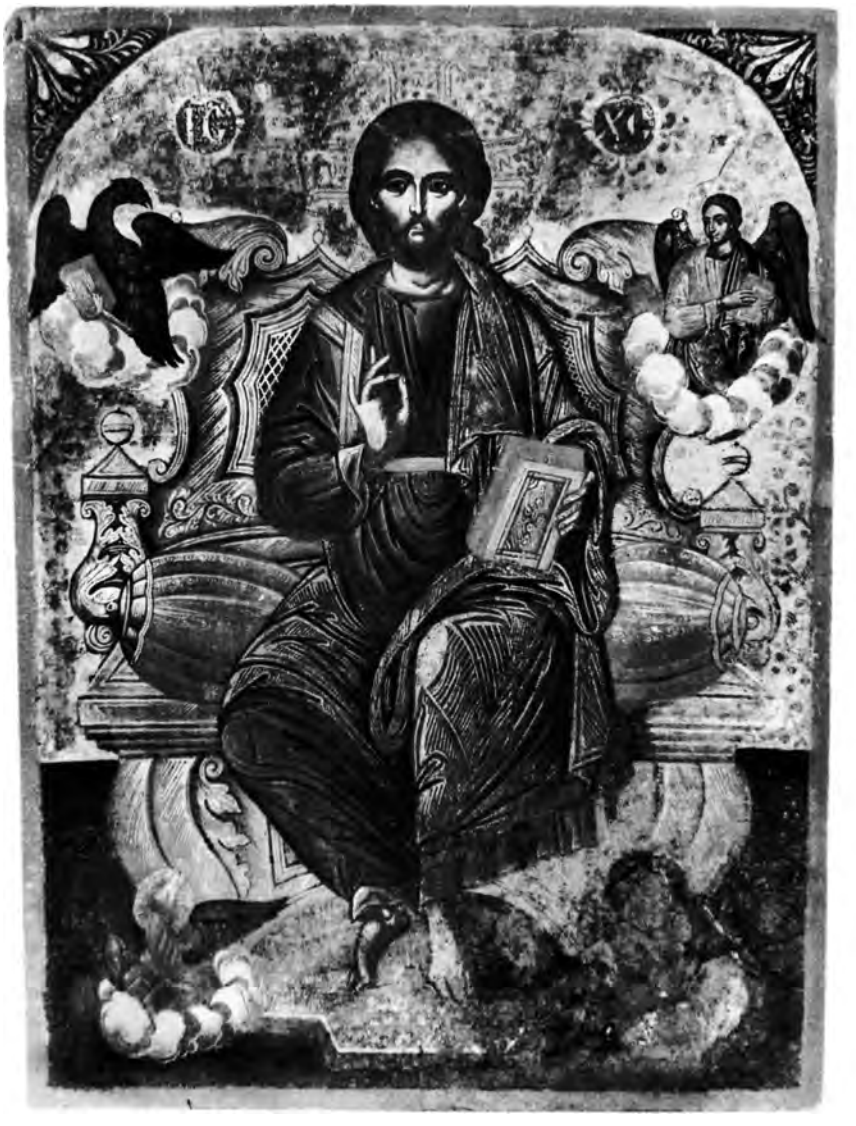

Κύθνος. Δρυοπίδα. Συλλογή εικόνων Αγίου Γεωργίου. Εικόνα με τον άγιο Νικόλαο.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

Μύκονος. Κάστρο Χώρας. Ναός Σωτείρας. Εικόνα με τη Μεταμόρφωση.

Μύκονος. Κάστρο Χώρας. Ναός Σωτείρας. Εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

Μύκονος. Κάστρο Χώρας. Ναός Αγίου Ιωάννη του Βάθους. Εικόνα
με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Μύκονος. Κάστρο Χώρας. Ναός Αγίου Ιωάννη του Βάθους. Εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα.

Μύκονος. Χώρα. Ναός Παραπορτιανής: α-β) Εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα και η αργυρή επένδυσή της.

Νομός Ηρακλείου. Κουνάβοι. Αγρός Δ. Ελευθεράκη: α-β) Τάφος 7. Ο ταφικός πίθος με τα κτερίσματα και το διάτρητο σκεύος στο χείλος του, γ) Τάφος 12. Ο πιθαμφορέας και η υδρία.

Νομός Ηρακλείου. Κουνάβοι. Αγρός Δ. Ελευθεράκη: α) Ο τάφος 14,
β) Ο τάφος 16 με τους πίθους και τον αμφορέα.

Νομός Ηρακλείου. Τσούτσουρος: α) Οικόπεδο Ν. Χαλαμπαλάκη. Τμήμα του κτιρίου, β) Οικόπεδο Ευ. Χρηστάκη-Παντελάκη. Αγγεία κατά χώραν.

Νομός Ηρακλείου. Σκινιάς. Θέση Κολοκύθι. Μινωική αγροικία: α) Οι αποθηκευτικοί χώροι από ΝΔ., β) Το μνημειακό πρόπυλο και ο κεντρικός ανοιχτός χώρος από Ν., γ) Το κλιμακοστάσιο και η πρόσβαση στον ανοιχτό χώρο από ΝΑ.

Νομός Ηρακλείου. Σκινιάς. Θέση Κολοκύθι. Μινωική αγροικία: α) Το δωμάτιο 4 από ΝΔ., β) Το δωμάτιο 6 από Δ., γ) Το νοτιοανατολικό τμήμα της αγροικίας.

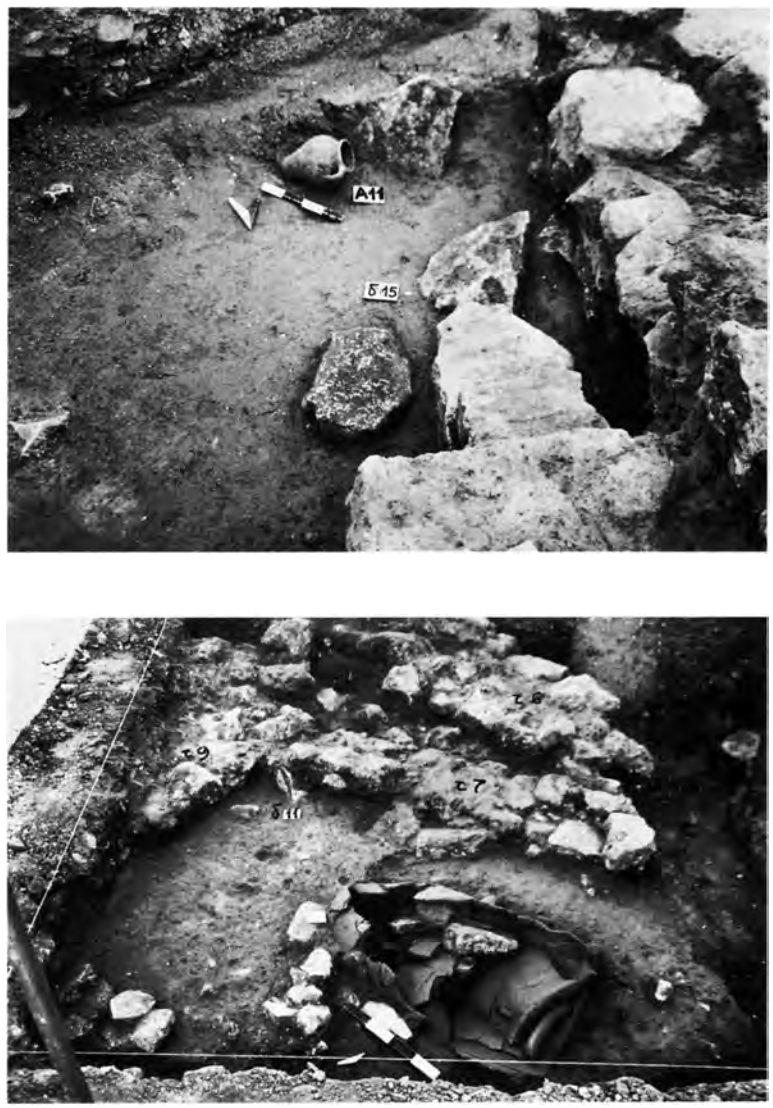
Νομός Ηρακλείου. Τυμπάκι. Θέση Παναγία Σουμπάλουσα: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή, δ) Η λίθινη επιγραφή.

Χανιά. Οδός Κανεβάρο: α) Οι τάφροι Α και Ε από Ν., β) Η τάφρος Γ από ΝΔ., γ) Το δάπεδο 17 με τα αγγεία 13-15 κατά χώραν.

Χανιά. Οδός Κανεβάρο: α) Το δάπεδο 15 με την προχοΐσκη, β) Το δάπεδο 11 με τον πίθο κατά χώραν.

Χανιά. Οδός Κανεβάρο: α) Το πηγάδι Β1 με κεραμική, β) Εστία πάνω στο δάπεδο 1.

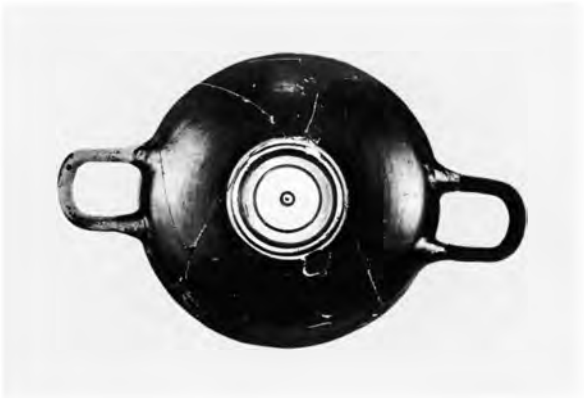

Χανιά. Οδός Τζανακάκη: α) Πήλινος λύχνος από τάφο, β) Απορριμματοφόροι λάκκοι, γ) Το ρωμαϊκό οικοδόμημα.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

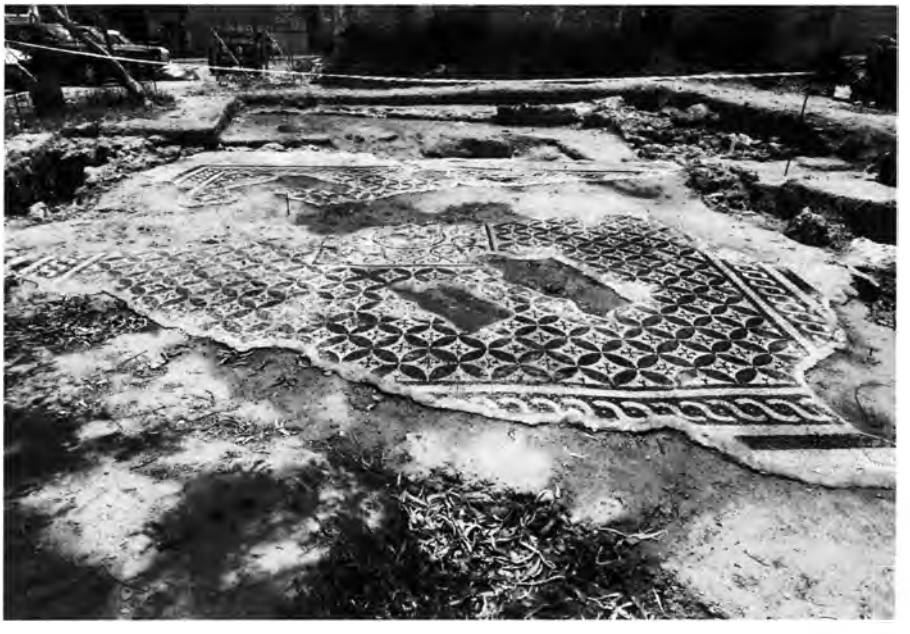

Χανιά. Οδός Τζανακάκη: α) Μελαμβαφής σκύφος, β) Κτιστό πηγάδι με λύχνο στον πυθμένα του, γ) Μαρμάρινο θωράκιο με αμφιπρόσωπη ανάγλυφη διακόσμηση.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Χανιά. Οδός Σκαλίδη, Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου: α) Ο αρχαίος ληνός και το τουρκικό χαράκωμα, β) Το ψηφιδωτό δάπεδο.

Νομός Χανίων: α) Κίσαμος. Οικόπεδο Ε. Πατεράκη. Γενική άποψη της ανασκαφής,
β-γ) Τσισκιανά. Αγροτικό ιερό. Ο χώρος νότια της εκκλησίας
και στρώμα με ειδώλια ταύρων.

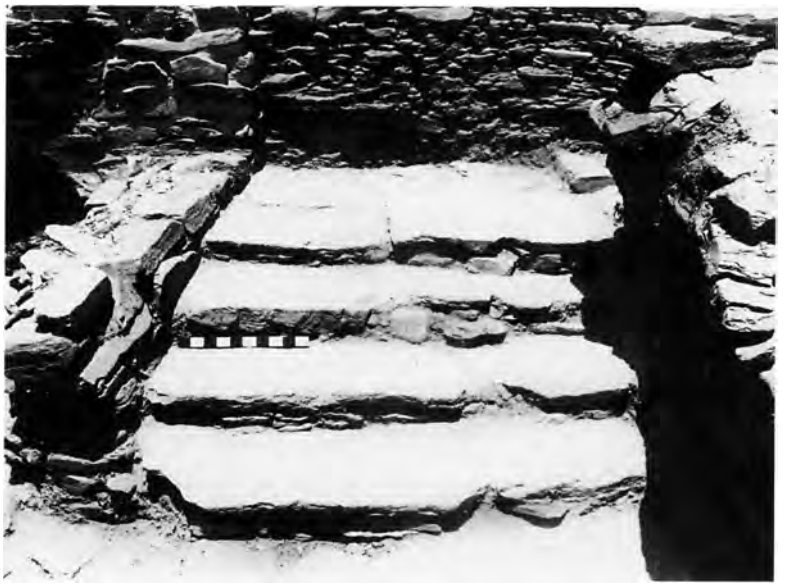
Νομός Χανίων. Τσισκιανά. Αγροτικό ιερό: α) Πήλινη κεφαλή ταύρου κατά χώραν, β) Μόνωτα σκυφίδια και ειδώλιο ταύρου κάτω από την πέτρα, γ) Αποθέτης με μόνωτα σκυφίδια από Δ.

Νομός Ρεθύμνου. Χαμαλεύρι. Θέση Κονοστάσι. Αγρός Μ. Κυριακόπουλου:
α) Το δάπεδο 10, β-γ) ΜΜ Ι κτίριο. Ο χώρος μεταξύ των τοίχων 7 και 10
και λεπτομέρεια του δαπέδου του με σπασμένα αγγεία.

Νομός Ρεθύμνου. Πέρα Γαληνοί: α) Η κλίμακα στο βορειοανατολικό άκρο του διαδρόμου, β) Το δωμάτιο με το πλακόστρωτο δάπεδο.

Νομός Ρεθύμνου. Πέρα Γαληνοί: α) Λίθινη τράπεζα προσφορών, β) Λίθινο καδόσχημο αγγείο, γ) Τμήμα τοιχογραφίας.

Νομός Ρεθύμνου. Μελιδόνι. Λόφος Κοφινάς. Αγρός Α. Γεραρχάκη. Θαλαμωτός τάφος:
α) Το βόρειο τμήμα του θαλάμου με τη σαρκοφάγο, β-γ) Το δάπεδο του θαλάμου
με αγγεία κατά χώραν.

Ιεράπετρα. Θέση Βιγλιά. Οικόπεδο Γ. Σιγανού: α) Ο πλακόστρωτος δρόμος από Α.,
β) Ο χώρος με τα αποθηκευτικά αγγεία από Δ.

Β. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Ιεράπετρα. Θέση Βιγλιά. Οικόπεδο Κ. Παγκάλου: α-β) Ο κτιστός πλακοσκεπής τάφος και το δάπεδό του, γ) Η τομή Γ από ΝΑ.

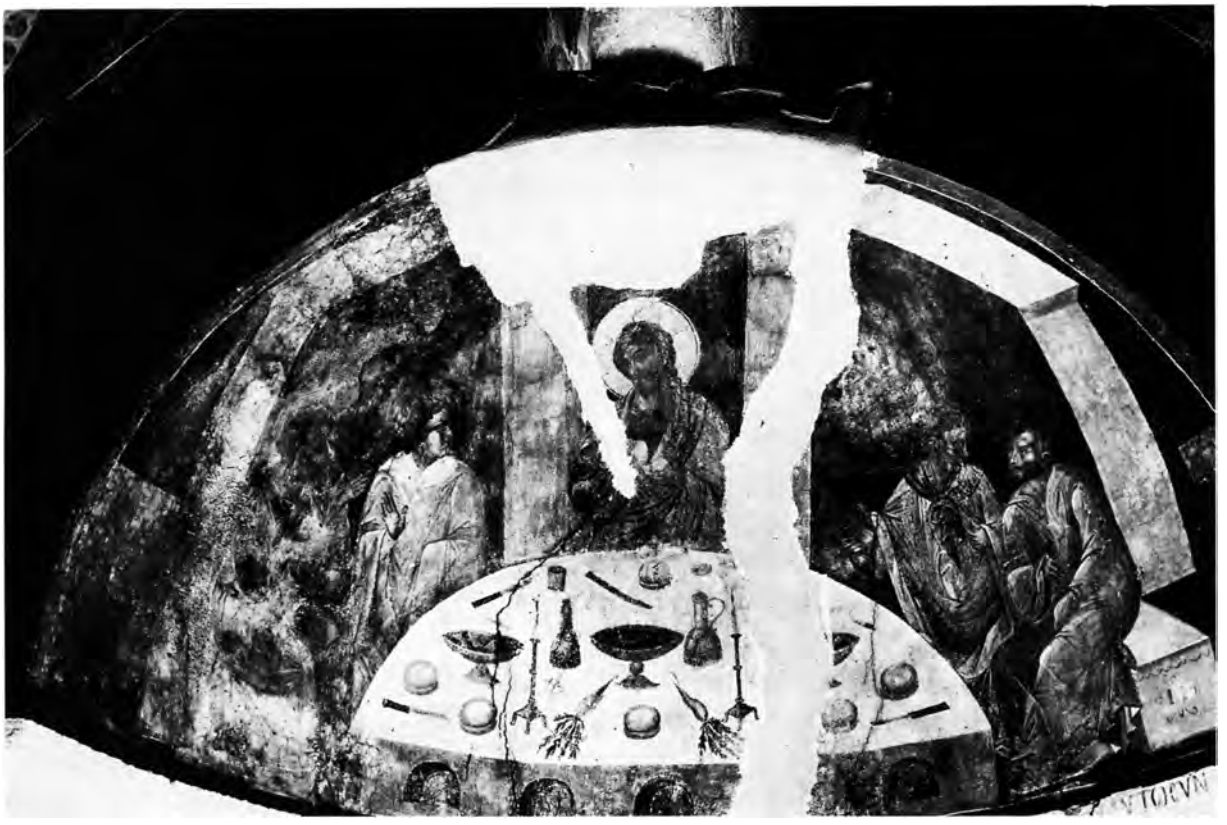

α) Ιεράπετρα. Θέση Παραμυθιάς. Ο κτιστός τάφος, β) Ζένια Μιραμπέλλου. Ο κτιστός θολωτός τάφος.

Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι»: α) Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου. Κεραμική της ΥΜ ΙΑ (αριστερά) και ΥΜ ΙΒ (δεξιά) περιόδου, β) Αμπέλες Κάτω Ζάκρου. Μεγαλιθικό κτίριο. Η δυτική όψη από Β.

Νομός Ηρακλείου. Βορίζια. Μονή Βροντησίου. Τοιχογραφία με παράσταση του Δείπνου εις Εμμαούς.

Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

Νομός Ηρακλείου. Βορίζια. Μονή Βροντησίου. Τοιχογραφίες του Ιερού: α) Ο Θεοδόχος Συμεών με τον Χριστό, β) Η Μετάληψη.

Νομός Ηρακλείου. Βόροι. Μονή Καρδιώτισσας: α) Τοιχογραφία με την Πεντηκοστή (λεπτομέρεια), β) Τοιχογραφία με τον ευαγγελιστή Ιωάννη που υπαγορεύει στον Πρόχορο.

Νομός Ηρακλείου. Καπετανιανά. Ναός Παναγίας. Τοιχογραφία με την Έγερση του Λαζάρου.

Νομός Ηρακλείου: α) Καπετανιανά. Ναός Παναγίας. Τοιχογραφία με τον άγιο Γεώργιο,
β) Επισκοπή. Ναός Αγίου Αντωνίου. Τοιχογραφία με παράσταση αρχαγγέλου
από την κόγχη.

Νομός Χανίων. Κυριακοσέλλια. Ναός Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφίες:
α) Ο αρχάγγελος Ραφαήλ, β) Ο άγιος Αθανάσιος.

Νομός Χανίων. Κυριακοσέλλια. Ναός Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφίες: α) Ο άγιος Σέργιος, β) Η Παναγία Ελεούσα, γ) Η βάπτιση του αγίου Νικολάου (λεπτομέρεια).

Νομός Ρεθύμνου. Μονή Βαλσαμονέρου. Κλίτος Παναγίας. Τοιχογραφίες με παραστάσεις του Ακαθίστου Ύμνου.

Νομός Ρεθύμνου. Μονή Βαλσαμονέρου. Τοιχογραφία στο κλίτος της Παναγίας με τα Εισόδια της Θεοτόκου.

Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

Νομός Ρεθύμνου. Μονή Βαλσαμονέρου: α) Κλίτος της Παναγίας. Τοιχογραφία με τον ενταφιασμό της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, β) Παρεκκλήσιο Τιμίου Σταυρού. Τοιχογραφία του νότιου τοίχου του Ιερού με ιεράρχη.

Νομός Ρεθύμνου. Θρόνος. Ναός Παναγίας. Τοιχογραφίες: α) Η Παναγία Βλαχερνίτισσα, β) Η Μεταμόρφωση.

Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

Νομός Λασιθίου: α) Μεσελέροι. Μονή Παναγίας Βρυωμένης Φανερωμένης. Τοιχογραφία με τα Εισόδια της Θεοτόκου (λεπτομέρεια), β) Λιθίνες. Ναός Αγίων Αποστόλων Αδρομύλων. Τοιχογραφία με τη Σταύρωση (λεπτομέρεια).

Νομός Ηρακλείου. Γόρτυνα. Μητρόπολη. Παλαιοχριστιανική βασιλική: α) Το σύνθρονο και τμήμα της επιδαπέδιας πλάκας της Τράπεζας, β) Μαρμαροθέτημα του Ιερού.

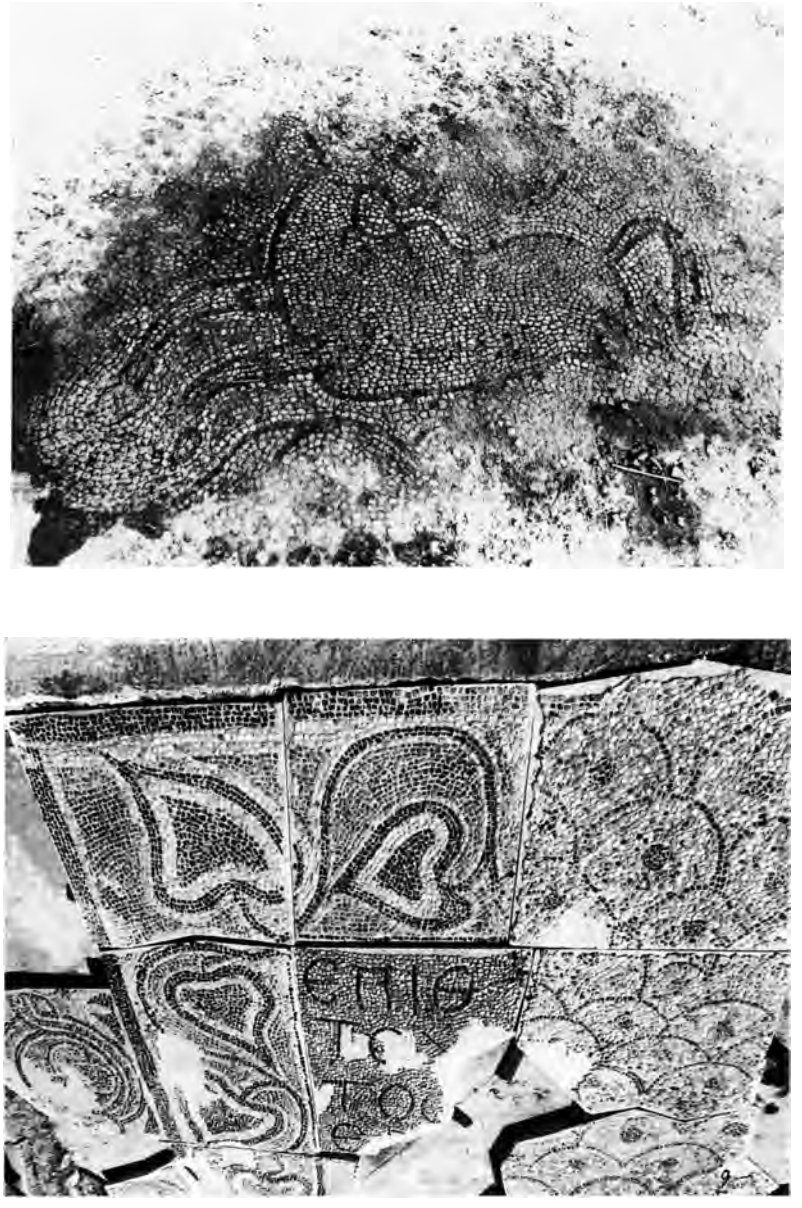

Νομός Ηρακλείου. Γόρτυνα - Μητρόπολη. Παλαιοχριστιανική βασιλική: α) Το κεντρικό κλίτος από Α., β) Κιονόκρανα.

Νομός Ηρακλείου. Γόρτυνα - Μητρόπολη. Παλαιοχριστιανική βασιλική: α) Η σολέα και η βάση του άμβωνα, β) Τμήμα του αρχικού ψηφιδωτού δαπέδου με υπολείμματα του μεταγενέστερου δαπέδου από πλάκες προκοννήσιου μαρμάρου.

Νομός Ηρακλείου. Γόρτυνα - Μητρόπολη. Παλαιοχριστιανική βασιλική:
α-β) Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού δαπέδου.

Μουσείο Αστυπάλαιας. Η αίθουσα με τα προϊστορικά και τα αρχαϊκά εκθέματα.

Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Μουσείο Αστυπάλαιας: α) Η αίθουσα με τα εκθέματα σχετικά με τη λατρεία,
β) Η αίθουσα με τα παλαιοχριστιανικά εκθέματα.

Ρόδος: α) Συμβολή ακτής Μιαούλη και οδού Κρήτης. Οι σκελετοί κυνοειδών και τα αγγεία από Ν.,
β) Οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φανουράκη. Γενική άποψη της ανασκαφής,
γ) Οδός Θάλειας και Πολυμνίας. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Ρόδος: α) Οδός Θεοτοκοπούλου. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Βενετοκλέων. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ: α) Οδός Παπανικολάου. Τμήμα του ελληνιστικού τείχους, β-γ) Οδός Εθνάρχου Μακαρίου. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση θαλάσσιου ίππου.

Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ: α-β) Οδός Π. Μελά. Μαρμάρινες κεφαλές ερμαϊκής στήλης και υπερφυσικού γυναικείου αγάλματος, γ) Οδός Ενόπλων Δυνάμεων. Τμήμα του ψηφιδωτού, δ) Συμβολή των οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων. Τμήμα του υδρευτικού συστήματος από Δ.

Ρόδος: α) Οδός Καμίρου. Οι τάφοι, β) Συμβολή των οδών Κ. Υδραίου και Μυτιλήνης. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., γ) Οδός Κ. Υδραίου. Τμήμα του νεκροταφείου.

Ρόδος: α-β) Οδός Φιλερήμου. Η βόρεια συστάδα των δίδυμων λαξευτών τάφων και τα κτερίσματα του τάφου 20, γ-δ) Αρχαιολογικός χώρος Κορακόνερου. Η ασύλητη θήκη από Α. και η υπέργεια κατασκευή (τράπεζα;) από ΝΑ.

Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Αταβύρου: α) Η θήκη με την τεφροδόχο υδρία κατά χώραν, β-γ) Τα κτερίσματα των τάφων 5 και 6.

Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Π. Τσαλδάρη: α-γ) Το μελανοδοχείο με το «θησαυρό» και χρυσά νομίσματα από αυτόν.

Ρόδος: α) Ιαλυσία-Τριάντα. Οδός Τριαντών. Το βορειοδυτικό τμήμα της Ξεστής από Δ., β-γ) Κρεμαστή. Λεωφόρος Ρόδου - Αεροδρομίου Παραδεισίου. Οι τάφοι και ο αναλημματικός τοίχος από Α. και ο μεσαίος τάφος από Ν.

Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Ρόδος: α-β) Αρχάγγελος. Θέση Χάρακας. Ενεπίγραφη κάλπη και οι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι,
γ) Γεννάδι. Θέση Άγιος Γεώργιος ο Κουτσός. Ο λόφος με το μυκηναϊκό νεκροταφείο.

Ρόδος. Γεννάδι. Θέση Άγιος Γεώργιος ο Κουτσός: α-στ) Κτερίσματα από τους τάφους.

Κως. Οδός Αρίστωνος: α-β) Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν. και λεπτομέρεια του τείχους.

ΝΤ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Κως: α) Οδός Νυμφαίας. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., β-γ) Ψαλίδι. Περιοχή Ηρακλής. Ο τριβαθμιδωτός τοίχος και το δάπεδο από ασπρόπετρα στα ανατολικά του.

α) Αστυπάλαια. Χώρα. Θέση Κυλίνδρα. Οι εγχυτρισμοί από ΝΑ., β) Ρόδος. Ακρόπολη Ιαλυσού. Η κλίμακα προς τη δωρική κρήνη μετά τον καθαρισμό.

Ρόδος. Ακρόπολη Ιαλυσού. Κλίμακα προς τη δωρική κρήνη: α) Ίχνη αρχαίων λαξευμάτων από Δ., β) Οι βαθμίδες στην είσοδο του μνημείου από Δ.

Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά: α) Η ανατολική κατά εσοχή γωνία μετά τις αναστηλωτικές εργασίες, β) Ο κίονας Κ8 πριν από τη διάλυση.

Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά: α) Οι κίονες Κ4, Κ5 και Κ6 πριν από τη διάλυση, β) Σπόνδυλοι μετά τη διάλυση των κιόνων και την αφαίρεση των τσιμεντοκονιαμάτων.

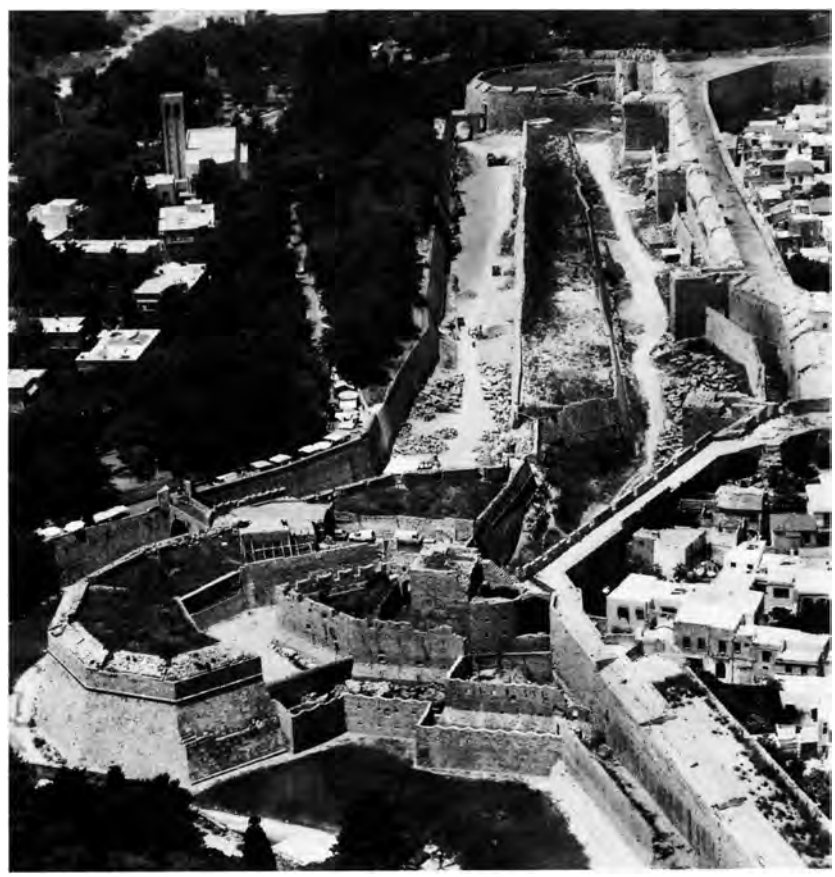
α-δ) Ρόδος. Βιγλί Αρχαγγέλου. Αγγεία από παράδοση.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Η τάφρος στον τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας μετά τις εργασίες διαμόρφωσης, β) Οι βορειοδυτικές οχυρώσεις του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου και η «καπονιέρα» του del Carretto.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Το οχυρωματικό συγκρότημα της πύλης του d'Amboise, β) Ο προμαχώνας του Αγίου Ιωάννη από Α. μετά τις εργασίες αποκατάστασης (αεροφωτογραφία).

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Το κεντρικό τμήμα των χερσαίων οχυρώσεων και ο τομέας της «γλώσσας» της Αγγλίας, β) Το νότιο μέτωπο του προχώματος της Αγγλίας μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

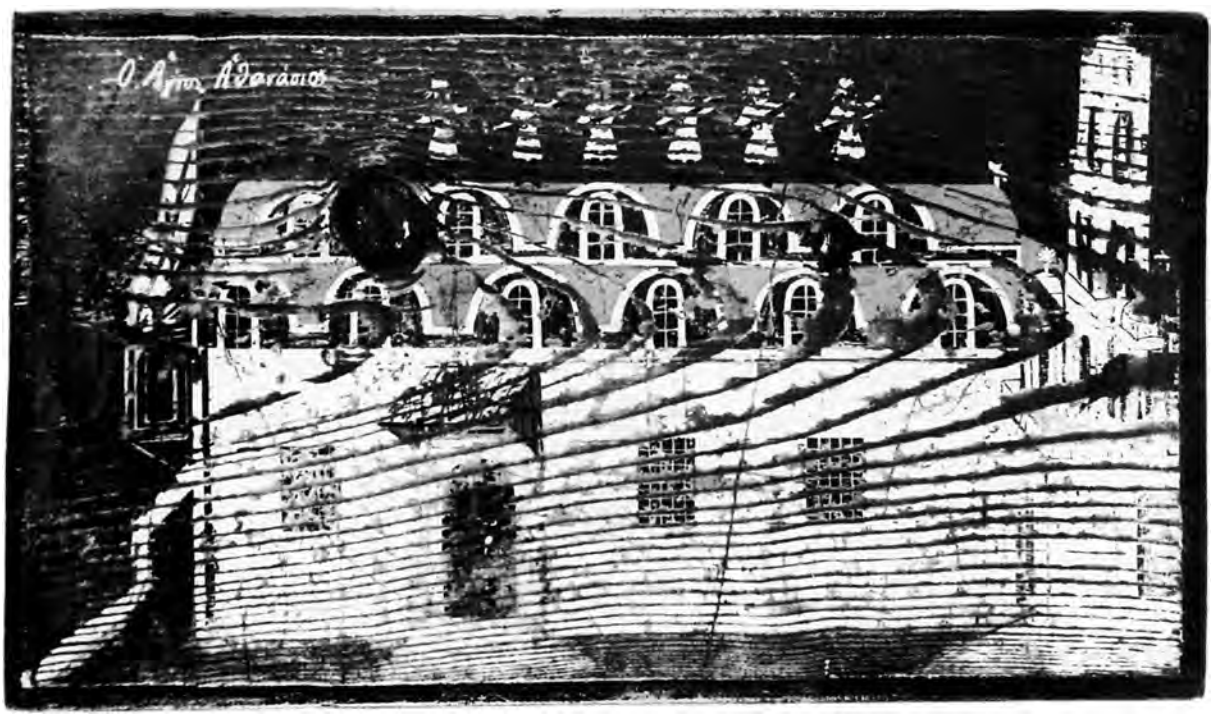

α) Χάλκη. Ο ναός του Αγίου Ανδρέα στην Αντράμασο, β) Πόλη Κω. Ναός Αγίου Γεωργίου του Σιγοκρεββατά. Άποψη του εσωτερικού, γ) Πόλη Κω. Κάστρο Νεραντζιάς. Το εσωτερικό του προμαχώνα του del Carretto.

Ρόδος. Ναός Εισοδίων. Εικόνα με τον άγιο Δημήτριο μετά τη συντήρηση.

Σύμη. Συλλογή Μουσείου: α) Τρίπτυχο με την αγία Μαρίνα, τον άγιο Νικήτα και την αγία Σεβαστιώνη, β) Πίνακας με το ναό του Αγίου Αθανασίου.

α) Κάλυμνος. Βαθύ. Ναός Αγίου Κηρύκου. Τοιχογραφίες στο βόρειο τοίχο του Ιερού, β) Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Κώδικας με τους Λόγους του Μεγάλου Βασιλείου.

Ρόδος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Επιτύμβιες πλάκες των: α) Belingier Belomo, β) Ιωάννη Γαβαλά, γ) Giraldo Guelfi de Vingolo.

Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα με τους αγίους Νικόλαο και Σπυρίδωνα.

Κ. ΚΕΦΑΛΑ

Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα με τους αγίους Πάντες.

Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα με την Αγία Τριάδα.

Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου: α) Στηθαίο με τηλεβολοθυρίδες πίσω από τις επάλξεις του προμαχώνα του d'Aubusson, β) Θωράκιο με το θυρεό του d'Aubusson εντοιχισμένο στο στηθαίο.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Φρούριο Αγίου Νικολάου. Η περιμετρική στοά γύρω από τη δυτική πλευρά του προμαχώνα του Zacosta, β) Μεσαιωνική τάφρος. Τομέας της «γλώσσας» της Γαλλίας. Ο κευθμός του μεγάλου μαγίστρου del Carretto στη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης.

Ρόδος: α) Μεσαιωνική πόλη. Ναός Παναγίας της Νίκης. Ο ορθογώνιος χώρος στα νότια του κεντρικού κλίτους, β) Κρητηνία-Κάμιρος Σκάλα. Οικόπεδο Φωτάκη. Τάφος 2. Το κάλυμμα της μολύβδινης σαρκοφάγου.

Ρόδος. Σάλακος. Η βασιλική της Παλαιοκκλησιάς.

Κως. Κάστρο. Ο εσωτερικός περίβολος με το μονόχωρο ναό.

Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ

Κως. Κάστρο. Εσωτερικός περίβολος: α) Ο δρόμος με το βοτσαλωτό από Β.,
β) Το θεμέλιο του ημικυκλικού τείχους.

α) Σάμος. Ευρήματα από την επίχωση του λιμανιού στο Πυθαγόρειο, β) Κάρπαθος. Βρόντη Απερίου. Θεμέλια παλαιοχριστιανικών τοίχων.

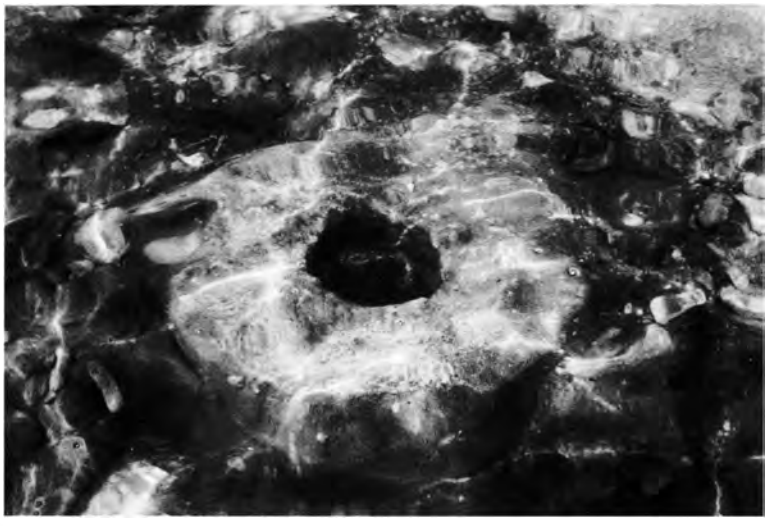

α) Σύρος. Φοίνικας. Αμφορέας στο βυθό του λιμανιού, β) Αμοργός. Αιγιάλη. Περιοχή Λακκίου. Ρωμαϊκός τοίχος.

Λαύριο. Όρμος Πουνταζέζας: α-β) Λείψανα τοίχων από το τετράγωνο οικοδόμημα, γ) Μυλόπετρα κατά χώραν.

α) Λέρος. Όρμος Μπλεφούτης. Θεμέλια κτιρίων, β) Κέρκυρα. Νεοχώρι.
Θέση Μικρό Νησί. Θεμέλια αρχαίου τοίχου.

Συλλογή Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης: α) Μελανόμορφη όλπη, β) Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο, γ) Συλλογή Ηλία - Θεοχάρη Τζάλα. Πήλινο ομοίωμα πλοίου.

α-γ) Συλλογή Τράπεζας Πίστεως. Αργυρά τετράδραχμα,
δ) Κατοχή Ε. Λύρα-Λογοθέτη. Αττικό πλαστικό ρυτό.

Κατοχή Φ. Λογοθέτη: α) Γεωμετρική οινοχόη, β-γ) Όλπες, δ) Ερυθρόμορφη κύλικα, ε) Πλαστική οινοχόη, στ) Κυκλαδικό ειδώλιο.

Κατοχή κληρονόμων πρώην Συλλογής Μακρίδη: α) Ψευδόστομος αμφορέας, β) Οινοχόη, γ-δ) Πρόχοι, ε) Ενεπίγραφη λήκυθος.

Κατοχή κληρονόμων πρώην Συλλογής Μακρίδη: α) Επιτύμβια λουτροφόρος, β) Επιτύμβια στήλη, γ-δ) Αγαλμάτια Αρτέμιδος τύπου Diana και εφήβου.

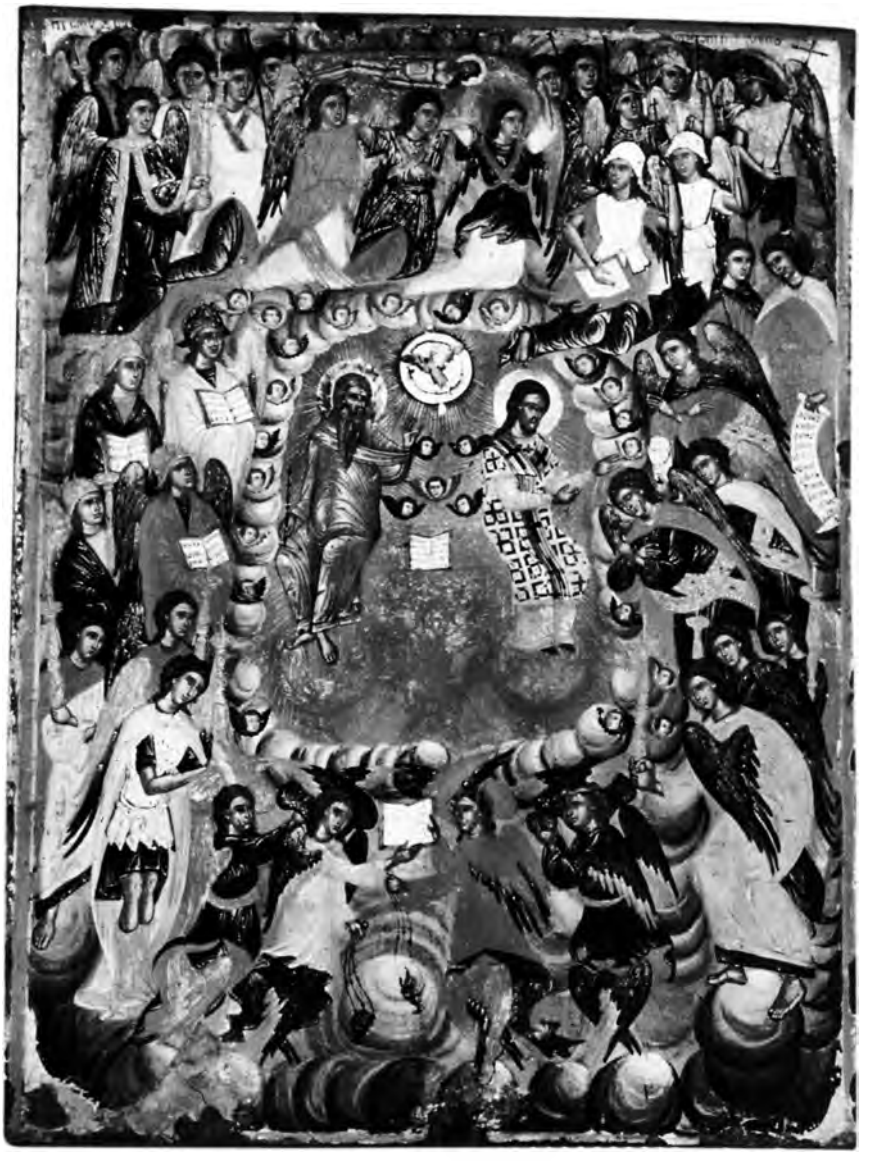

Κατοχή Δ. και Κ. Ραϊτσανόβσκη: α) Πήλινο ειδώλιο ιππέα, β) Εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

Κατοχή Δ. και Κ. Ραϊτσανόβσκη. Φορητές εικόνες: α) Η Σταύρωση,
β) Οι Σαράντα Μάρτυρες.

Κατοχή Δ. και Κ. Ραϊτσανόβσκη. Εικόνα της Θείας Λειτουργίας.

Κατοχή Δ. και Κ. Ραϊτσανόβσκη. Τρίπτυχο. Το μεσαίο φύλλο.

α) Κατοχή Δ. και Κ. Ραϊτσανόβσκη. Τρίπτυχο. Λεπτομέρεια της εξωτερικής όψης των πλάγιων φύλλων,
β) Κατοχή Μ. Καφούρου. Εικόνα με την Παναγία Βρεφοκρατούσα και αγίους.

α-β) Κατοχή Μ. Καφούρου. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα και λεπτομέρειά της με τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο.

Κατοχή Σ. Βαλαδώρου. Φορητές εικόνες: α) Παναγία με τον Χριστό,
β) Η Εις Άδου Κάθοδος.

α) Κατοχή Β. Κορκολόπουλου. Ξυλόγλυπτος σταυρός, β) Κατοχή Σ. Βαλαδώρου. Εικόνα με την Ανάληψη.

α) Κατοχή Μ. Κοζώνη. Εικόνα με την Ανάληψη, β) Κατοχή Ε. Μιχαλίτση. Εικόνα με σιναϊτικά θέματα.

ISSN 0570-622X